

*Львівський національний університет
імені Івана Франка*

Ministry of Education and Science of Ukraine
Ivan Franko National University of Lviv

OLEH SHABLIY

HUMAN
GEOGRAPHY

In Two Volumes

Volume Two

THE PROBLEMS
*of Ukrainian,
Regional and Land Studies*

Lviv
Ivan Franko National University of Lviv
2015

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

ОЛЕГ ШАБЛІЙ

СУСПІЛЬНА
ГЕОГРАФІЯ

У двох книгах

Книга друга

ПРОБЛЕМИ
*українознавства,
регіоналістики і краєзнавства*

Львів
ЛНУ імені Івана Франка
2015

ББК Ш6 (4 укр.) 4–40. Шаблій 14

УДК 911.3–057.4:379.82

Ш 13

Рецензенти:

доктор географічних наук, професор *О. В. Заставецька*
(Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка);
доктор географічних наук, професор *В. П. Руденко*
(Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича)

The selected works comprise the researches on theoretical, methodological and method problems of geographical Ukrainian, Regional and Land Studies. Ukrainian geographical-and-historical researches have been elucidated, with Lviv human-geographical school being highlighted. The theoretical problems of macroregionalization of Ukraine have been justified. The book covers the theoretical and applied issues of the state's regions, western regions in particular. Some of the problems of Land Studies, Lviv Studies in particular, have been analyzed.

The book is aimed at the academic audience, budding researchers, PhD and Master students, university and college lecturers specializing in Geography.

Шаблій Олег

Ш 13 Суспільна географія : у двох кн. Книга друга. Проблеми українознавства, регіоналістики і краєзнавства: [Вибрані праці] = Human Geography: In two Vol. Volume Two. The Problems of Ukrainian, Regional and Land Studies: Selected Works / Олег Шаблій. – Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2015. – 706 с.

ISBN 978-617-10-0266-1 (заг.)

ISBN 978-617-10-0268-5

У вибраних працях опубліковані наукові твори з теоретичних, методологічних та методичних проблем географічного українознавства, регіоналістики і краєзнавства. Висвітлено українські географо-історичні дослідження, зокрема звернена увага на проблеми Львівської суспільно-географічної школи. Обґрунтовано теоретичні проблеми макрорегіоналізації України. Розкрито теоретичні і прикладні проблеми регіонів держави, зокрема, західних. Проаналізовано проблеми краєзнавства, особливо нового напрямку – львовознавства.

Для представників академічної спільноти, молодих учених, аспірантів, магістрів, працівників ВНЗ географічного профілю, викладачів географії.

ББК Ш6 (4 укр.) 4–40. Шаблій 14
УДК 911.3–057.4:379.82

ISBN 978-617-10-0266-1 (заг.)

ISBN 978-617-10-0268-5

© Шаблій Олег, 2015

© Львівський національний
університет імені Івана Франка,
2015

ПЕРЕДМОВА

У другій книзі вибраних наукових праць Заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка Олега Івановича Шаблія представлено творчий доробок ученого з різних підрозділів описової (дескриптивної) географії України і її земель: соціально-економічних районів, історико-географічних областей, міських і сільських поселень та ін. – від країнознавства загалом до краєзнавства, зокрема.

Передовсім – це суспільно-географічне українознавство, яке охоплює загальні риси (в т. ч. теоретичні) цієї сфери дослідження. Наголошується на міждисциплінарності області творчих пошуків і на місці географії в ній. Ще у 1994 р. автор обґрунтував імператив україноцентризму у суспільній географії.

Головними тут є публікації про сутність суспільно-географічного українознавства, теорії і практики нового напрямку наукових студій – україноцентризму. У цьому контексті окремо розглядається проблема деколонізації та деконунізації суспільно-географічної науки.

Представлено публікації автора з проблем теорії суспільно-географічної (економічної, природно-господарської та соціально-економічної) макрорегіоналізації України. Обґрунтований шестичленний суспільно-географічний поділ України і принципи (п'ять положень) цього ділення.

Серед публікацій особливе місце займають статті стосовно історії розвитку суспільної географії в Україні і, зокрема, у Львівському університеті – першому вищому науковому осередку, де ще з 1882/1883 н. р. почала функціонувати кафедра географії. З того часу в Україні зароджується окрема Львівська географічна, в т. ч. суспільно-географічна (антропогеографічна) наукова школа. В ній зародилися і розвинулися різноманітні дослідження у сфері природничої і суспільної географії. Вона представлена такими визначними іменами, як проф. Григорій Величко, акад. Степан Рудницький, Володимир Кубійович, Володимир Гериневич, Олена Степанів, Володимир Огоновський та ін., творчий доробок яких розглянуто у першій книзі.

У регіоналістиці подані публікації автора з конкретних проблем Західноукраїнського (у т. ч. Галичини) і Карпатського регіонів України на сучасному етапі їх розвитку та в європейському вимірі. Водночас увага присвячена працям з географічного краєзнавства. В т. ч. львовознавства, як нового напрямку дослідження кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка. У цьому контексті заслуговують увагу краєзнавчі нариси стосовно великих міст і сіл України (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса та ін.).

У вибраних працях представлено відгуки О. Шаблія як офіційного опонента на деякі докторські дисертації географів та економістів України (М. Барановський,

В. Смаль, М. Костриця, Н. Коцан, П. Сухий та ін.). А також його інтерв'ю та слова підтримки з приводу присвоєння почесного звання Honoris Causa визначним ученим і громадсько-політичним діячам (акад. І. Дзюба, президент Польщі Б. Коморовський).

Публікації проф. О. І. Шаблія представляють інтерес для науковців-географів та економістів-регіоналістів, аспірантів і студентів старших курсів економічних і географічних факультетів університетів. Ідеї вченого, висловлені у його публікаціях у період становлення молододі України як держави, можуть бути використані у розв'язанні проблем територіальної організації суспільства на сучасному етапі його розвитку.

Користуючись нагодою, хочу від свого імені та імені автора книги – професора Олега Шаблія подякувати усім, хто сприяв підготовці другого тому до видання. Зокрема, це технічна редакція Світлани Сенік, набір тексту аспірантів Олега Веклина, Ірини Вовк, Олега Горового, Тимчук Орислави, верстання зав. лабораторії комплексного атласного картографування, к. г. н. Ганни Смалійчук, переклад з російської на українську ст. інженера Марії Пелех, з польської Галини Сохоцької, з української на англійську доц. Ольги Мамчур, ас. Любов Котик та інженера Марії Мирош. Усім їм щира подяка!

Професор Ольга Заставецька

I. СУЧАСНЕ ГЕОГРАФІЧНЕ УКРАЇНОЗНАВСТВО

1. Україна: назва і державна символіка

Походження назви Україна*

Слово “Україна” вперше згадується у Київському Літописі під 1187 і 1189 рр. і у Татарському літописі під 1240 р. Проте аж до початку ХХ ст. територію, заселену українцями, здебільшого називали Руссю. Ця назва поширювалась на територію, заселену не лише давніми українцями, але й іншими східноєвропейськими народами – росіянами, білорусами, а також неслов’янськими племенами на північно-східних землях. Ці землі були своєрідними колоніями Русі-України, оскільки у ІХ–ХІІ ст. вона існувала як східноєвропейська імперія.

Вчені по-різному пояснюють походження назв “Русь” та “Україна”. Прихильники т. зв. норманської теорії виводять назву “Русь” із Скандинавії (“руотсі” – це фінська назва шведів-норманів). Інші вважають, що слово “Русь” має південно-східне, іранське походження. Нарешті, ще інші дотримуються думки про автохтонні (місцеві) генетичні корені цієї назви – від річок Рось, Роставиця, на берегах яких проживали племена росів, русів. До речі, древні араби Чорне море називали Руським. До цього часу питання про походження назви “Русь” залишається дискусійним.

Спочатку назва “Русь” стосувалася не території, а населення. Так називалися племена, що проживали на середньому Подніпров’ї. Вже пізніше ця назва була закріплена за даною територією і поширилася на захід, північ, схід і південь, досягнувши берегів Чорного, Азовського, Балтійського морів та верхньої Волги (у ІХ–Х ст.). При цьому швидке її просування на схід і північний схід було пов’язане з незначною заселеністю цих земель угро-фінськими племенами, які перебували на нижчому ступені суспільного розвитку. Навіть християнізація північно-східних територій відбулась на два–три століття пізніше, ніж Подніпров’я (988 р.).

---

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Походження назви Україна / О. І. Шаблій // Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. проф. Шаблія О. І. Вид. друге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2000. – С. 15–18.

У наступні роки руські землі одержували ще додаткові назви за “величиною”, “кольором” тощо. Так з’явилися імена “Червона Русь”, “Мала Русь”, “Велика Русь”. В останній парі назв спочатку виникла “Мала Русь” (1335 р.) стосовно Галичини на противагу усій Русі, яка у той час вже розпалась, а Галицько-Волинське князівство (точніше, королівство) стало її державним і культурно-історичним спадкоємцем.

Проте з того ж таки XIV ст. (1303 р.) константинопольський патріарх (глава православної церкви) почав вживати назви “Велика Росія” для позначення Московщини, тобто нової держави, яка з’явилася тоді у межиріччі Оки і Волги і куди після нашестя татаро-монголів перебрався патріарх Київський. Своєю чергою термін “Мала Росія” використовувався для власне українських земель. Це зайвий раз свідчить, що вже у ті часи українську територію відрізняли від інших – неукраїнських.

Пізніше російські царі закріпили ці назви вже з імперською метою, щоб розширити межі Московщини. З другої половини XVI ст. території лівобережної, а з кінця XVIII ст. і правобережної України іменуються Малоросією, хоч український народ цієї чужинецької назви не сприйняв і завжди її ігнорував. Таким чином було здійснено своєрідну інверсію (перестановку місцями) назв: те, що було окраїнним, стали називати “великим”, а те, що стояло у центрі, – “малим”, до того ж слова “Русь”, “Руссія” (грецький варіант “Русі”) було переключено на “Росія”¹.

У європейських джерелах аж до кінця XIX ст. територію України називали Руссю, а її народ – руським (та й самі українці іменували себе русинами, русичами, руськими), а Росію – Московією чи Московщиною, росіян – москвичами, москowitzами, москалями. Проте вже із XVI–XVII ст., особливо з часу визвольної боротьби українців під проводом гетьмана *Богдана Хмельницького*, для позначення наших земель використовуються назви “Україна-Русь” та “Україна”. Зокрема, у 1580 р. польський король (угорець за походженням) *Стефан Баторій* звертався у своєму універсалі “к Україні Руській (тобто Галицькій), Київській, Волинській, Подільській і Брацлавській”. А гетьман України *Петро Конашевич-Сагайдачний* у листі до польського короля (1622 р.) писав про “Україну, власну, предковічну вітчизну нашу”, згадував “народ український” і “города українські”. Відомий французький інженер і письменник *Гійом Боплан* написав книгу “Опис України” (1650 р.), згодом перекладену багатьма мовами.

У XVIII–XIX ст. чим більше зростала самосвідомість українського народу, тим більше закріплювалася за територією його історичного розселення найдавніша назва “Україна”. Ця назва спочатку співіснувала з назвою “Русь”. Потім назвам стало “тісно” і назва “Русь” закріпилася тільки за окраїнами колишньої Київської Русі. Такими периферійними назвами-осколками стали “Росія”, “Угорська Русь”, “Підкарпатська Русь”, “Галицька Русь”, “Біларусь”. Стосуються вони частково

¹ У Галичині до цього часу у слові “Росія” наголошують перший склад. Грецькою Росія (Мала Росія) означає “малу”, тобто корінну Русь, на відміну від “великої” – колоніальної.

і населення, яке жило чи живе на окраїнних українських чи колонізованих українцями землях (лемківські, підкарпатські русини, югославські русини).

Існують різні думки щодо походження слів “Україна”, “українці”. Найпростіша та, що вони походять від слова “окраїна”. В одних випадках це нібито окраїна Польщі, в інших – Росії, ще в інших – Туреччини. Це найпростіше, але й найбільш невдале і неприйнятне пояснення. Бо, як вже зазначалося, термін “Україна” вживався ще у 1187 і 1189 роках, коли Росії ще не існувало, а її територія була окраїною Київської української держави. А Польща у той час (XII ст.) ще сама думала, як їй не стати окраїною Русі-України (аж з 1349 р. їй вдалось анексувати Галичину). Крім того, у літописах вживалася, наприклад, назва “Галицька Україна” (1187 р.), “Забужанська Україна” (1213 р.).

Найбільш прийнятним є пояснення назви “Україна”, подане членом-кореспондентом НАН *Віталієм Скляренком*¹. На його думку, в старослов’янській мові було слово “*край*” (“відрізок”, “шматок”), від якого за допомогою просторового суфікса “*іна*” утворився іменник “*країна*” у значенні “територія, що належить племені” (подібно до слів: “долина” = дол+ина, “низина” = низ+ина). Аналогічно ще у VI ст. виник інший іменник із просторовим значенням від слова “*украй*” (“відрізок від шматка”) із суфіксом “*іна*” – “*Україна*” (“відділена частина території племені”). Таким чином, слово *край* стало послідовно означати “територія племені” – “територія князівства” – “територія Русі”, а слово *україна* – “відділена частина племені” – “відділена частина території князівства” – “відділена частина території Русі”. Від початку роздробленості Русі (середина XII ст.), коли почали виділятися окремі князівства, слово *україна* набуло нового значення – “князівство”. Отже, була *Переяславська, Галицька, Волинська (Надбужанська), Чернігівська*, а згодом і *Київська Україна*. А коли у XVI ст. вони стали підвладними Литві та Польщі, з’явилися назви *Литовська Україна, Польська Україна*.

Таке ж давнє, як і *україна*, слово *окраїна* (“порубіжна”, погранична територія племені”, а згодом – князівства). Тому зовні подібні слова *україна* і *окраїна* мають різний зміст. Перше стало власною назвою великої частини Європи, друге – загальником для позначення периферійної частини певної території.

Символи української держави*

Кожна держава, в т. ч. й Україна має свої державні символи – герб і прапор. Окремо стоїть гімн держави, який у музично-хоровій формі відображає її сутність. Проблема символіки української держави складна, що пов’язане і складністю процесів державотворення.

¹ *Скляренко В.* Звідки походить назва Україна / В. Скляренко // Україна. 1991. № 1. – С. 20, 39.

* Публікується вперше. Підготовлено у 1993 р. як параграф до підручника “Політична географія України”.

Загалом *герб* (від польського *herb*, від німецького *die Gerb* – спадщина) – це особливий символічний знак, емблема держави або частини, міста, роду, товариства чи окремої особи тощо. Найбільш поширені родові і державні герби.

Родові герби – як спадкові знаки чи постійні емблеми, що характеризуються однорідністю з властивими лише їм елементами, які мають певний порядок розташування, виникли на початку II тисячоліття н. е. і стали укладатися у період хрестових походів. Зокрема, київський князь *Володимир* і його нащадки мали герб у вигляді тризуба і двозубця, *Мстислав I* – зображення *святого Михайла*, а галицькі князі XIV ст. – лева. В період козацько-гетьманської держави (XVII – XVIII ст.) герби мали багато старшинських родів. Права української шляхти з її гербами визнали у підросійській Україні *Катерина II*, а у західній частині України – австрійська імператриця *Марія Терезія*. Обов'язковою частиною родового герба був щит із символом на ньому, що зветься *титлом*, *емблемою* чи *клейнодом*.

У середньовічні часи мали свої герби окремі *частини країни, міста, військо*. Так, гербом Галичини і Львова був жовтий геральдичний (символічний) лев, що стоїть на задніх лапах, на блакитному тлі; герб Волині – срібний хрест у середині червоного поля; Поділля – золоте сонце з 16 променями на блакитному фоні і золотий хрест над ним; Київського Подніпров'я – *святий Архистратиг Михайло* з полум'яним мечем і срібним щитом на блакитному тлі. Запорізьке військо мало свій герб: це було зображення озброєного козака (з XVI ст.). У наш час, як і у минулому, свої герби мають більшість міст. Але у советський період їх надмірно ідеологізували шляхом введення у рисунок герба советської символіки – п'ятикутних зірок, молотів і серпів, шестерень, заводських димових труб та ін.

Державний герб – це офіційна емблема країни, що відіграє функцію її зовнішнього відмінного знака. Зображення герба затверджують у законодавчому порядку і використовують на державних прапорах, фасадах будинків урядових установ, грошових знаках, печатках, бланках тощо.

Найбільш давнім гербом (з X ст.) української держави – Київської Русі був родовий знак князя Володимира – *тризуб*. Гербом Галицько-Волинського князівства як державного спадкоємця Київської Русі був золотий лев. Він відомий з 1316 р. У Козацькій державі і Гетьманщині (друга українська держава) на гербі зображався лицар – козак з мушкетом.

У третій українській державі – Українській Народній Республіці як символ суверенності і соборності був визнаний 22.03.1918 р. династичний знак *Володимира* – тризуб. Центральна Рада затвердила два варіанти: “державний герб великий” і “державний герб малий”. Центральним елементом “великого герба” був тризуб, зліва від якого зображено *архангела Михайла*, зі списом і хрестом, справа – коронованого лева на задніх лапах, а внизу – козацький прапор з хрестом, бунчук, бойова зброя та сам козак з мушкетом і прапором. Загальне обрамлення цього герба – це герби окремих українських земель на фоні лаврового (зліва) і дубового (справа) вінка. “Малий герб” Української Народної Республіки являв собою зображення тризуба

обрамленого по овалу візерунком із лаврового листя. Ці герби були запропоновані Президентом УНР *Михайлом Грушевським* і мистецько виконані художником *Георгієм Нарбутом*.

Тризуб залишився гербом України і при гетьмані *Павлові Скоропадському* і після злуки Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) з УНР. До того ЗУНР від 13.11.1918 р. по 22.01.1919 р. мала своїм гербом зображення жовтого лева на блакитному тлі.

З утворенням Карпатської України (1939 р.) було затверджено у ролі герба крайовий символ, ведмідь (справа) і синьо-жовті смуги (зліва) на щиті, який до того входив у великий герб Чехо-Словаччини. Тут додали лише зображення тризуба.

Гербом УРСР згідно конституції республіки був дещо модифікований герб РРФСР. На ньому зображались серп і молот (як прості знаряддя праці, що виникли ще при натуральному господарстві і мали символізувати саму вільну працю трудящих та союз робітників та селян), на червоному осяяному золотими променями тлі барочне оформленого титла, обрамленого вінком пшеничного колосся. Зверху герба п'ятикутна червона зірка, внизу – на червоній стрічці три написи: “Українська РСР” та “Пролетарі всіх країн, єднайтесь!” – українською і російською мовами. На цьому гербі не було жодної національної символіки (лише на трьох гербах т. зв. союзних республік були ознаки національного: орнамент – у гербах Грузії і Киргизії, національний шрифт – у гербі Вірменії). Головними елементами радянських гербів були серп, молот і червона зірка. У народі це образно звучало: “серп і молот і зірка – смерть і голод і біда”. Останній раз герб УРСР був затверджений 21.11.1949 р.

З відновленням української національної держави у 1991 р. Верховною Радою було знову затверджено державним гербом України – Тризуб. Він легітимізований у Конституції України (1996 р.). Так званий “великий герб” не затверджений до нашого часу. До того ж в Україні існують політичні, особливо комуністичні сили, які не визнають Тризуб за герб як такий, що він є ніби-то “націоналістичним” гербом. Тому до цього часу існують “дискусії” на предмет герба України, час від часу піднімається питання про доцільність референдуму щодо її символіки. Такі дії мають явно антиукраїнський і антидержавний характер.

Що являє собою знак тризуба, звідки він походить; яке його змістовне навантаження? На це, хоч і складне питання, відповідає наука про герби – *геральдика*.

Щодо походження тризуба, то існує близько ста версій, кожна з яких має щось цінне. Найпростішими поясненнями тризуба є два. Це нібито монограми – образне вираження кількох літер, що є початком слів чи означають слово. Так, дехто вважає, що на тризубі зображено чотири букви: В, О, І, Я, які можна читати як початки слів-імен князів: *Володимир, Ольга, Ігор, Ярослав*. Інші бачать монограму із чотирьох букв, які разом читаються як слово “ВОЛЯ”. Це у більшості народна “етимологія” тризуба. Корені його глибші, ніж зображення якогось, хоч і важливого у житті народу, слова.

Найдавніші знахідки, що подібні до тризуба, належать до Трипільської культури, яка існувала на території України 5–7 тис. років тому. Трипільці вже тоді мали високий рівень розвитку.

Подібні до тризуба зображення збереглися на давніх солярних знаках Індії, Месопотамії та в інших місцях Євразії. Очевидно, три “зубці” знака означали триєдність світу у різних варіантах (три просторові виміри, три релігійні начала: Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий і т. д.), синтез протилежностей, і деморозвитку, і руху і т. д. Зображення тризуба знаходять у багатьох місцях України: у Києві на цеглі Десятинної церкви (988–996 рр.), у Володимиро-Волинському в Успенському соборі (1160 р.), у Криму – у місцях, де існувало Боспорське царство (I ст. до Р. Хр.). В останнє місце тризуб, як релігійний символ або “тризубець” бога морів – *Посейдона*, міг бути занесений із Греції¹. Навіть *тамга*, що є національним символом кримських татар, має вигляд тризуба.

Відомо, що тризуб є родовим знаком київського князя *Володимира* і його династії. Особливо він поширений на монетах і печатках Володимира та його спадкоємця *Ярослава Мудрого*, *Володимира Мономаха* та ін. Династичні роди зберігали Тризуб як родовий знак аж до XV ст.

З усього сказаного слід зробити висновок, що Тризуб як державний символ, має глибоке історичне коріння. Він єдиний може бути основою державного герба України.

Проте значення Тризуба не лише державне, але й національне та релігійне, він є символом древності українськості. Часто замість середнього “зубця” в ньому малюють хрест. Тоді такий знак використовується різними українськими релігійними організаціями і товариствами². Відомі також стилізоване зображення тризуба, у яких середній “зубець” показаний у вигляді меча, або якогось іншого символу залежно від того, для яких цілей та організацій використовується тризуб.

Закон про державний герб України – Тризуб повинен чітко регламентувати його форму і стиль виконання. Очевидно, тут має бути гармонійно поєднуватись, по-перше, ідея строгості (симетрія лівих і правих частин знака, міцна горизонтальна основа, загостреність доверху трьох “зубців”, золотий переріз між його вертикально членованими частинами тощо) і, по-друге, ідея величності, умиротвореності і спокою, що досягається засобами обрамлення Тризуба (овал чи круг лаврового чи калинового вінка, вплетення сюди символів окремих українських земель тощо).

¹ Існують інші думки. Так, наприклад, російський письменник *Володимир Чивіліхін* вважає, що тризуб – це символізоване зображення птаха, який летить вниз. Крила цього птаха – це бокові частини (зубці) тризуба, голова з дзьобом – це нижня його частина, а хвіст – це середній “зубець”. Разом з тим Володимир Чивіліхін пов’язує і етимологію роду *Рюриків* з германським звучанням назви цього птаха. Таким чином, цим самим ніби підтверджує норманську теорію походження Русі.

² Хоч існують думки, що символ хреста повинен бути у гербі України на місці середнього “зубця”.

Другим символом України є її *державний прапор*. Загалом прапор (корогва, стяг, знамено, фана) – це полотнище певного кольору і розміру, що прикріплене з одного боку до древка. Існують державні, військові, морські, станові, церковні, корпоративні та інші прапори. Головне у прапорі – це його колір і емблеми, що зображені на ньому. Кольорова гама має глибоко символічний зміст, у якому відображаються традиції народу, його менталітет. Різноманітні і прапорні емблеми. Наприклад, після прийняття християнства на князівських, а потім козацьких прапорах, замість поганських богів стали зображати *Ісуса Христа, святого Михайла, Юрія-змієборця* чи хрест, тризуб тощо. Частими емблемами прапорів XVI–XVIII ст. було сонце, місяць, зірки. Поширеним на прапорах Запорізького козацтва було зображення козака з рушницею.

Відтоді, як Україна відновила свою самостійність, гостро постало питання не лише про її герб, але й державний прапор. Довкола цієї проблеми розгорнулася гостра полеміка. Прокомуністичні сили вимагали залишити колір червоний (чи поєднання червоного з синім), національно свідомі сили – затвердити синьо-жовтий національний прапор у ролі державного. У цій боротьбі відобразились глибокі відмінності у розумінні самої суті української держави.

Цікавий, але разом з тим повчальний епізод виник на одному із засідань Верховної Ради колишньої СРСР. Велика група депутатів від України, зокрема письменники *Олесь Гончар, Юрій Щербак, Роман Федорів, професор Іван Вакарчук* та ін. 22 грудня 1989 р. зробили таку сміливу для того часу, але таки половинчасту заяву “Про українську національну символіку”. 12-го грудня 1989 р. на II-му З’їзді народних депутатів СРСР Голова Президії Верховної Ради УРСР народний депутат СРСР *В. С. Шевченко* виступила з заявою, що синьо-жовті кольори – це націоналістична символіка. Народний депутат СРСР *Ростислав Братунь* виступив із запереченням, “що синьо-жовте знамено – це не націоналістична, а історична символіка українського народу. Ми за червоний прапор Революції, за союзний Державний прапор і герб республіки, але і за національну символіку, яка є невід’ємною частиною історичної пам’яті нашого народу. Ми ніколи не нав’язуємо своєї думки стосовно національних кольорів і герба українського народу, але вважаємо образливим виступи проти їх багатовікового існування” (переклад з російської авт.).

З усього випливає, що на перших порах становлення державності свідомі сили боролись за офіційного визнання синьо-жовтих кольорів лише як національної, а не державної символіки. Але вже через півтора року (ще до вікопольної дати 24 серпня 1991 р.) на науковій конференції “Історичні традиції української національної символіки” у м. Києві – питання про кольорову гаму державного прапора було визначено однозначно. Головний аргумент – історико-державні національні традиції України.

Найдавніші джерела (літописи, біографії *святих Бориса і Гліба*, “Слово о полку Ігоревім”, іноземні хроніки тощо) свідчать, що у Київській Русі для

прапора використовувались червоні, білі, блакитні, жовті та інші кольори і їх поєднання. За польським істориком *Яном Длугошем*, у Грюнвальдській битві 1410 року, де об'єднані сили слов'янства і балтійців розбили німецьких рицарів, хоругва Львівської землі “мала на прапорі жовтого лева, що ніби лізе на скелю, на голубому тлі”, а хоругва Перемиської землі “мала на прапорі жовтого орла з двома головами, оберненими однаково в різні сторони на голубому тлі”. На прапорі Подільської землі зображувалось золоте (жовте) сонце на білому, а пізніше – на голубому тлі. Таким чином, сині і жовті кольори не були лише символами Галичини, а багатьох земель тодішньої України.

У XVI–XVII ст. українські козаки билися під різними за кольором прапорами – малиновими, жовтими, синіми, білими і їх поєднаннями. Оскільки Україна тоді була у складі Речі Посполитої, то головні хоругви, подаровані польським королем, мали червоний колір з білим орлом (як і у польському війську). Тому такий аргумент, як необхідність державного прапора України червоного кольору тому, що запорізькі хоругви були червоними, не витримує критики.

Важливо, що вже після приєднання Лівобережжя (Гетьманщини) до Російської держави у середині XVII ст. там поширюються сині (блакитні) прапори із жовтим чи золотим зображенням хрестів, небесних світил, зброї, *святих Михайла, Юрія* та ін. Але найбільш поширеним серед емблем козацьких прапорів стає козак із рушницею у золотому чи жовтому щитовому полі на блакитному фоні полотнища. Цікаво, що на картині *Іллі Рєпіна* “Запорозьці пишуть листа турецькому султану” консультантом якого був історик *Дмитро Яворницький*, прапор синьо-жовтий. Такий же прапор на картині *Володимира Івасюка* “В'їзд Богдана Хмельницького в Київ”.

Подібна ситуація з прапором і у XVIII ст. Сині і жовті кольори теж були знаменами Київського, Чернігівського, Полтавського та Лубенського полків. Так само у XVIII ст. синьо-жовта гама характеризувала герби Києва (в т.ч. і окремо Подолу) та інших міст.

Звідси випливає, що поєднання синьо-жовтої гами кольорів було явищем не регіональним, а всеукраїнським. Навіть історичний герб Криму жовто-блакитний: золота тамга на синьому полі. На початку XX ст. з відомих описів гербів 104-х міст української частини Російської імперії у 86 випадках трапляється жовтий, у 51 – синій, у 45 – білий, у 33 – червоний, у 26 – зелений, у 24 – чорний кольори, тобто синій і жовтий були найчастіше вживаними.

Слід підкреслити для любителів червоно-лазурового кольорів, що ще наприкінці XVIII–XIX ст. синьо-червоні і червоно-сині прапори намагались впровадити у Галичині і на Буковині Австрійська монархія. Але вони тут не прижились.

І те, що у березні 1914 р. на сторічний ювілей Тараса Шевченка Львівське студентство маніфестувало під синьо-жовтими прапорами, засвідчувало лише високу національну свідомість усього регіону. Бо у царській Росії слово Шевченка і святкування його ювілею було заборонене.

Виходячи з усього сказаного, можна зробити висновок: *затвердження найвищими органами влади – Української Народної Республіки (1918 р.), Західно-Української Народної Республіки (1919 р.), Карпатської України (1939 р.) та України (1991 р.) синьо-жовтого знамена як державного прапора є торжеством історичної справедливості, логічним і глибоко вмотивованим*¹.

Що символізують синій і жовтий барви на прапорі незалежної України? З цього приводу існує багато думок. Одна з них проста і досить промовиста для серця кожного свідомого українця: жовтий колір (нижня половина прапора) – це символ неозорих ланів золотої пшениці, з якою пов'язана ідея добра і теплоти, достатку, а синій (верхня частина) – символ безкрайнього мирного неба над українською землею, піднесеності і шляхетності.

Є інше пояснення, більш глибоке і менш очевидне. Воно відносить появу символіки до найдавніших часів – епохи Трипілля, коли протоукраїнське населення було сонцепоклонником (звідси жовтий чи золотий колір, який, до речі, на прапорі УНР спочатку поміщувався у верхній його частині). Що ж стосується синього кольору, то він символізує ту основу життя – воду (відповідно цей колір поміщається внизу полотнища прапора). Сонце (вогонь) і вода – дві одвічні природні стихії, від взаємодії яких (тепла і вологи) виникає і розвивається все живе на землі. Таке пояснення кольорів прапора філософськи глибше. Але воно може і до деякої міри вказувати, що наші предки були людьми південних (степових) регіонів, де взаємодія названих стихій – тепла і вологи дуже чітко проявляється.

Що ж стосується самих зображувальних можливостей синього і жовтого кольорів, то багато вчених вважають їх поєднання найбільш приємним для сприймання. Нема жодної комбінації усіх відомих кольорів, що зумовлювала б

¹ Не витримують жодної критики аргументи неокомуністів про необхідність червоного чи червоно-лазурного прапора нашої держави. Відомо, що червоний колір найчастіше символізує боротьбу, є бойовою відзнакою. Тому його мали бойові хоругви у Київській Русі і, як вже відзначалось, Запорізьке козацтво (не без впливу на це стандартів польських королів). Мало не усі революційні рухи використовують у своїй символіці червону барву. Так було з паризькою комуною, большевизмом у Росії і навіть Українська Повстанська Армія, як це тепер дехто вважає, мала червоно-чорний прапор (останнє багатьма заперечується). Большевики з тактичних міркувань до середини 1919 р. використовували в Україні синьо-жовтий прапор, щоб потім, скинувши маску, ввести тут червоний з аббревіатурою “УРСР”, а з 1922 р. ще й додали серп і молот. 24 листопада 1949 р. був затверджений червоно-лазуровий прапор УРСР (одну третину ширини становив голубий колір, який чомусь, очевидно на догоду *Лазарю Кагановичу* – члену Політбюро ВКП(б) і лютому ворогу українства, назвали “лазуровим”). Про це писалось: “лазуровий колір є символом вічної дружби українського народу з великим російським народом (...). Цей колір ... вказує на величезні природні багатства України (напевно тому йому відведено лише третину полотна, а величезне море пролитої крові, що символізує червона барва – дві третини! – *Авт.*), її прекрасні кліматичні умови, та те, що вона є морською державою. Органічне поєднання червоного і лазурового кольорів ... підкреслює шанобливе ставлення українського народу до своєї героїчної історії, його відданості ідеям комунізму, вірність лєнінській дружбі народів СРСР” (Радянська енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 1971. – С. 446–447).

світлий настрій, душевний стан умиротворення та бажання активної дії як це виникає при спогляданні синьо-жовтого поєднання барв. У цій гамі також дуже вдало сполучено барви теплого (жовтого) та холодного (синього) тонів.

Огляд державних прапорів країн світу показує, що більшість з них має дво-триколірну гаму. Синьо-жовті барви поєднуються у прапорах Швеції, Румунії, Молдови, Філіппін, Судану, Габону, Чаду, Колумбії, Екватору, Венесуели, Бразилії, Андори та ін.

Державний гімн нашої держави – це пісня “Ще не вмерла Україна” на слова українського фольклориста, етнографа і географа *Павла Чубинського* (1839–1884 рр.) родом з-під Києва (м. Бориспіль). Музику написав галицький композитор *Михайло Вербицький* (1815–1870) – людина духовного сану. В такому суцвітті авторів ніби символізувалася соборність України.

Загалом гімн (від давньогрецького *hymnos*) – це урочиста пісня. Гімни бувають державні, національні, релігійні (наприклад, відомий український католицький гімн “О, спомагай нас, Діво Маріє”), революційні (“Вічний революціонер” *Івана Франка* з музикою *Миколи Лисенка*), партійні (відомий сумнозвільний “Інтернаціонал” на слова *Ежана Потьє* з музикою *Детейтера*), військові, присвячені видатним подіям, героям тощо. Дуже часто мають свої гімни громадські і спортивні та інші товариства. Наприклад, відомі в Україні “Гімн Союзу Українок” (слова *Уляни Кравченко*, музика *А. Рудницького*), пластовий гімн “Цвіт України і краса” (слова *Олександра Тисовського*, музика *Ярослава Ярославенка*), школярський гімн *Ярослава Ярославенка* “Соколи, соколи, ставаймо в ряди” та ін. Серед гімнів окремих регіонів слід назвати гімн Закарпаття “Я русин був, есм і буду” на слова відомого українського педагога, письменника і громадського діяча *Олександра Духновича* (1803–1865).

Після серпня 1991 р. виникла гостра політична полеміка про державний гімн України. Було зрозуміло, що існуючий гімн советського часу є фальшивкою, бо хоч він починався словами “Живи, Україно, прекрасна і сильна...”, далі все зводилось нанівець ідеологічними большевицькими штампами-лозунгами на зразок: “в Радянськiм Союзi ти щастя знайшла”, “мiж рiвними рiвна”, “мiж вiльними вiльна”, “пiд сонцем свободи як цвiт розцвiла”, “нам завжди у битвах за долю народу був другом i братом росiйський народ”, “i Ленiн осяяв нам путь на свободу i Сталiн веде нас до свiтлих висот” (потiм слова про Сталiна замiненi) i т. п.

Слова цього “гiмну” належали видатному українському поетові *Миколi Бажану*. Але їх змiст настiльки не вiдповiдав жорсткiй дiйсностi, що i в умовах комунiстичного режиму це сприймалося як насмiшка над українським народом.

Демократичнi сили України домоглися, щоб Президiя Верховної Ради затвердила національний гімн “Ще не вмерла Україна” у ролі державного. Так і сталося, але лише наполовину: було затверджено назву і музику гімну. 15 сiчня 1992 р. Голова Президiї Верховної Ради України *Иван Плющ* пiдписав “Указ Президiї Верховної Ради України про Державний гiмн України”.

“Президія Верховної Ради України постановила:

1. Затвердити музичну редакцію, Державного гімну України, автором музики якої є Михайло Вербицький.

2. Запровадити повсюдне виконання Державного гімну України, затвердженого цим Указом з 16 січня 1992 року.

3. Визнати таким, що втратив чинність, Указ Президента Верховної Ради Української РСР від 22 березня 1978 року “Про Державний гімн Української РСР...”.

Дехто має претензії до слів першої строфи – нібито почати гімн з песимістичного речення “ще не вмерла” недоцільно. Проте, якщо подивитись на цей гімн в цілому на всю його архітектоніку, поєднанні слова і музики, то усі заперечення відпадають .

Слова гімну звучать так:

*Ще не вмерла України , ні слава, ні воля,
Ще нам, браття-українці, усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.*

Приспів.

*Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.*

*Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону,
В ріднім краю панувати не дамо нікому;
Чорне море ще всміхнеться, дід Дніпро зрадіє,
Ще у нашій Україні доленька доспіє.*

Приспів.

*А завзяття, праця щира свого ще докаже,
Ще ся волі в Україні піснь гучна розляже,
За Карпати відіб'ється, згомонить степами,
України слава стане поміж народами.*

Приспів.

Перше. Це **історична доля** вірша і пісні. Вірш “Ще не вмерла Україна” написаний Палом Чубинським на засланні в Архангельській губернії тоді, коли царський уряд своїм валуєвським указом заборонив українське слово. В чомусь його початок перекликається з словами першої строфи польського гімну “Ще Польська не згінеула” (“Іще Польща не загинула”). Тоді зростав національно-визвольний антицарський рух поляків (відоме повстання у 1863 р.) та українців. Вірш був надрукований у Львові і греко-католицький священник, композитор Михайло Вербицький написав до нього мелодію, а потім аранжував для хорового

виконання. З часом було дещо вдосконалено слова другої і третьої строфи вірша Миколою Вербицьким. Зміст вірша був повернутий своїм спрямуванням з минулого у майбутнє, став закличнішим: “станем, браття, в бій кривавий”, “а завзяття, щира праця свого ще докаже” і на диво ... географізованим (“від Сяну до Дону”, “Чорне море...”, “дід Дніпро...”, “За Карпати...”, “степами...” тощо), чого нема у П. Чубинського.

Друге. **Головна ідея** слів Павла Чубинського у першій строфі вірша і у приспіві: це ідея живучості України, її слави і волі (“ще не вмерла...”), твердої надії на світлу долю, виражена як мета, яку можна досягти лише самопожертвою (“душу й тіло ми положим...”). Тобто, ідея волі, свободи і головного засобу для їх досягнення – героїчна боротьба – це стрижнева і непереходяща ідея України і українства у всі часи їх існування.

Третє. **Музичний стрій гімну** – урочисто-оптимістичний. Починається він на досить високій ноті мажорним акордом. Аж на слові “Україна” лад змінюється на мінорний, лагідний і далі продовжується словами “ні слава, ні воля”, щоб потім знов піднятися до крицевого звучання, в словах “ще нам, браття, ...” як і на початку так само могутньо і мажорно лад музики тримається майже до кінця приспіву. Загалом у музиці гімну “Ще не вмерла...” оптимально поєднуються мажорний і мінорний лад.

Все це говорить про те, що нема сенсу змінювати слова гімну (навіть замінити слова “встанем, браття, в бій кривавий...” на “встанем, браття, всі за волю...”). Слід лише законодавчо затвердити його текст за П. Чубинським в редакції Миколи Вербицького.

Гімн “Ще не вмерла України” виконують під час державних чи національних святкових урочистостей, на політичних демонстраціях, державних прийомах, зокрема при зустрічі і проводах високопоставлених осіб інших країн, на військових парадах, спортивних змаганнях тощо.

Р. С. До 200-ліття від народження о. Михайла Вербицького у Львові посвячено пам’ятник цьому великому українцю, який уклав урочистий славень нашої держави. Сучасний український композитор-модерніст Валентин Сильвестров відзначає, що він не знає величнішого гімну у світі, аніж гімн України. Додамо, що ніхто не звернув уваги на біблійне походження словосполучення приспіву гімну: “душу й тіло ми положим за нашу свободу” Звернімо увагу, що образ “душі” (духу) стоїть на першому місці (О. Ш., 2015).

2. Суспільно-географічне українознавство

Українознавство: сфера досліджень чи окрема наука*

Українознавство – це широка сфера наукових досліджень, об'єктом яких є український етнос, нація, земля і територія, держава в їх багатосторонніх виявах, прикметах, зв'язках і опосередкуваннях.

Сфера досліджень чи окрема наука? Це питання важко розв'язати на теперішньому етапі. Якщо стверджувати, що українознавство – окрема наука, то це легко спростувати лише одним аргументом: за аналогією виділятимуться сотні наук, які вивчають інші етноси, нації, держави як щось одиничне. А наука вивчає загальне. Доведеться згодитися з думкою, що українознавство є галуззю наукових інтересів багатьох наук. Звичайно, цього замало. Виникають питання: чим зумовлений розвиток цієї галузі, які якісні етапи він проходить і на якому з них тепер перебуває, в чому полягають фундаментальні та прикладні аспекти українознавчих студій, які наукові дисципліни мають чи мусять мати вихід на українознавство, які наукові методи й підходи при цьому застосовуються, які суспільні форми організації наукових пошуків в українознавстві. Це далеко не повний перелік питань і проблем, що на них ми сьогодні одразу не зможемо відповісти. Просто здебільшого відповідь поки що не знайдено.

По-перше, якби була така відповідь, то ми б мали вже своєрідну “науку про науку”. А її можна мати лише тоді, коли досить повно розвинена наукова емпірія. Цього ще не маємо.

По-друге, українознавство як сфера наукових досліджень та їх результат у вигляді ідей, гіпотез, принципів, законів, закономірностей, концепцій і теорій не має ознак цілісності і не буде мати їх доти, доки не розроблено механізмів генерування нового знання. Кожна наукова дисципліна вивчає українознавчі проблеми окремо. На основі своїх засобів та принципів, рідко піднімаючись бодай до загальнонаукових методів.

Поняття українознавства не має поки що загальноприйнятого визначення. Наша дефініція (1994 р.) дуже відрізняється від дефініцій багатьох авторів як за обсягом, так і за змістом.

Зокрема, історик *Дмитро Дорошенко* розумів українознавство у надетнографічному значенні. Сюди він включав, крім етнографії, також науки, які вивчають українську історію, мову та географію. У свою чергу, *І. Бичко* вважає, що українознавство – це синтетичне знання про матеріальне, суспільно-політичне й духовно-

* Друкується за: *О. Шаблій* Українознавство: сумативний, міждисциплінарний та інтегральний підходи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наукових праць. Ч. 3–4. Львів, 1997. – С. 355–361.

культурне життя українського народу з давніх давен до наших днів. Автор вважає, що воно не зводиться до суми відомостей про територію (географію), історію, населення, культуру, філософію і т. п. України, а є цілісним знанням про неї, що розкривається в поняттях-екзистенціалах: “український світ”, “українська самосвідомість і менталітет”, “українське слово”, (...), “українська національна ідея”, “Україна в світі” і т. п.¹

О. Горбач розрізняє українознавство (україністику)² у вузькому і широкому розумінні слів. У широкому розумінні – це комплекс гуманістичних наук (історія, мовознавство, літературознавство, фольклористика, мистецтвознавство, музикознавство, театро- і кінознавство, етнографія), які вивчають духовне життя українського народу³. За цим автором, україністика у вузькому (філологічному) розумінні складається лише з мовознавства, літературознавства, фольклористики та етнографії⁴. Як бачимо, в обидвох випадках українознавство (україністика) не включає в себе географії – економічної, соціальної, фізичної та ряду інших наук.

Відсутність у цьому тлумаченні географії пояснюється як об’єктивними, так і суб’єктивними причинами. Серед перших назвемо жорсткий прес до 1917 р. імперських, а у 1917–1990 рр. – радянсько-большовицьких чинників, зокрема ідеологічної установки про те, що Україна – це Малоросія (у царський час), складова і невід’ємна частина СРСР, його єдиного народногосподарського комплексу, на території якої знаходяться три великі економічні райони Радянського Союзу. Цей чинник впливав і на зарубіжних учених, які здебільшого трактували Україну (принаймні у ХХ ст.) як регіон – південь Росії.

Серед суб’єктивних чинників слід назвати недостатній розвиток географії в Україні, слаба її інституційованість, що були тяж пов’язані з об’єктивними умовами. Згадаймо хоча б створення (1873 р.) і закриття через три роки (1876 р.) Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства, організацію у 1927 р. і ліквідацію у 1934 р. Українського Інституту Географії і Картографії у Харкові, пізню організацію Інституту Географії (1985 р.) у Києві і “Українського Географічного журналу” (1993 р.) та ін. Большевицький та інші окупаційні режими безпощадно репресували свідомих географів-українців: *акад. С. Рудницький, проф. В. Геринович, А. Синявський, доц. М. Шраг, І. Шимонович, Г. Величко, О. Степанів*. Вимушено емігрували *проф. В. Кубійович, М. Дольницький, І. Тесля, Ю. Полянський* та ін. Все це знекровлювало українську географію. Діаспора не створила організованих географічних клітин, хоча В. Кубійович підготував у Мюнхені (Український Вільний Університет) декілька докторів наук, а професорами в США та Канаді стали *Роман*

¹ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 145.

² Останнім часом появилися публікації (наприклад, *Я. Дашкевича*) про те, що термін “українознавство” вже застарілий і його краще замінити терміном “україністика”.

³ Енциклопедія українознавства. Словникова частина (доповнення) / За ред. *В. Кубійовича*. – Париж. Нью-Йорк: Молоде життя, 1995. – Т. 11. – С. 203.

⁴ Там само. С. 203.

Дражньовський та Ігор Стебельський. В самій “Енциклопедії Українознавства” проф. В. Кубійович багато місця відвів географічному українознавству (за це дехто називав цю енциклопедію географічною, хоч, звісно, вона такою не була).

Певним досягненням у географічному українознавстві є поява в кінці 80-х – на початку 90-х років “Географічної Енциклопедії України” за редакцією члена-кореспондента НАН України проф. О. Маринича. Однак, у ній існують *суттєві недоліки стосовно історії української географії* (пропущено багато імен) *та суспільної географії України.*

Отже, можна стверджувати, що, незважаючи на складність розвитку, географічне українознавство все-таки існує. Однак воно ще не сприймає себе у єдиній системі українознавства як міждисциплінарній сфері наукових досліджень. Це у великій мірі пов’язане з тим, що більшість українознавців не піднімаються над рівнем науки, у якій вони є фахівцями. Вони трактують українознавство сумативно – як сукупність дисциплін (бо про комплекс не доводиться говорити, коли не встановлені зв’язки між науковими дисциплінами). Деякі з цих дисциплін, наприклад, та ж таки географія розглядаються поза межами українознавства навіть тоді, коли вони досліджують духовні аспекти – географію культури, географію релігії тощо. Наявність інститутів і закладів українознавчих студій (Гарвардський університет США, Інститут українських студій в Едмонтоні – Канада, Наукове Товариство ім. Шевченка та ін.) вимагає підходити до українознавства з міждисциплінарних позицій.

Звичайно, українознавство трактується як галузь досліджень гуманітарних наук про людину та суспільство. З цього майже автоматично випливає, що нібито природничі науки не мають нічого спільного з українознавством. Ця думка є неправильною. Нижче йтиметься про те, що сюди можуть і мусять прямо підключитись екологія, зокрема симбіоз біо- та суспільної екології – соціальна екологія, медицина, природнича географія тощо.

Принципового значення набуває питання початків українознавства. На перший погляд, це не складна проблема. Можна прямо відповісти: українознавство починається тоді, коли з’являються наукові твори про українців, їх культуру, мову, звичаї, матеріальне й духовне життя, землю тощо. І тут чи не першим українознавцем треба назвати *Геродота* (V ст. перед Р. Хр.) з його “Скіфією”. А далі йдуть візантійці *Маврикій* та *Прокопій*, *патріарх Фотій*, *Константин Порфирородний*, *Лев Диякон* у IV–X ст., арабські письменники IX–X ст. (*Ібн Гордадбек*, *Ібн Фадлан Масуді* та інші), західноєвропейські мандрівники XI–XIV ст. (*Титмар Мерзебурзький*, *Джованні де Плано Карпіні*), *З. Герберштайн*, *Жільбер Лянуа*, *Боплан* з його “Описом України”, *Павло Алепський* (середина XVII ст.) та інші. Додаймо “наукові” пророцтва *Нострадамуса* в XVI ст., врешті, нагадаймо слова дослідника національних культур, історіософа, приятеля *Гете* й учителя нашого етнографа *М. Максимовича – Йогана Готфріда Гердера* (1744–1803), який описав у 1969 році: “Україна стане колись новою Елладою. Прекрасне підсоння цієї країни,

погідна вдача народу, його музичний хист, плодюча земля – колись обудиться. Із малих племен, якими адже ж були колись греки, постане велика культурна нація. Її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля – ген у широкий світ”¹.

Але Гердер та інші автори з-перед кінця XVIII ст. ще не можуть називатися українознавцями в сучасному розумінні слова, оскільки:

а) їх характеристики України та її населення – це не стільки наукові дослідження, як звичайні описи. Як і будь-які описи, вони є однобічні, спорадичні, несистематичні, їх увага скерована насамперед на явища унікального характеру;

б) вихідною категорією в українознавстві є модерна українська нація, яка поставила собі державницьку мету. Такої нації до кінця XVIII ст. не було.

Всі описи України до кінця XVIII ст. включно, можемо назвати протоукраїнознавством, тобто таким знанням про Україну, яке було створене переважно чужинцями чи нашими літописцями у досить далекому минулому. Це, однак, не означає, що наукові розвідки про українство, виконані неукраїнцями, не входять до арсеналу українознавства. Важить наукова цінність дослідження, а не національна приналежність автора. Правдою є також те, що українознавство належить передусім до сфери інтересів учених-українців. Але в їхньому моральному інтересі є зацікавити ним вчених – представників інших націй.

Наукове українознавство почало формуватися наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли формувалася модерна українська нація з її політичним інтересом створення української держави, і цей процес дістав своє обґрунтування в науці. Можна було б навіть висунути тезу, що українознавство є функцією націоналізму. Наведемо з цього приводу кілька думок авторитетних фахівців.

Зокрема, російський філософ емігрант *Георгій Федотов* (1886–1951) писав: “наші звичайні уявлення про державу склалися в досвіді XIX сторіччя, коли національна держава з винятку стала нормою, типом держави взагалі. Сучасна держава-нація – продукт схрещення двох спершу ворогуючих сил: романтизму і французької революції. Романтизм із його переоцінкою всього ірраціонального в людині та культурі вибудовував ідею народу на підсвідомих елементах його життя: мові, фольклорі, язичницькій релігії природи. Народ романтиків збігався з мовною спільнотою. Французька революція зробила його (звичайно, інший наскрізь розумний народ) сувереном, єдиним носієм державної влади. Народи Європи, поневолені революційною Францією в боротьбі з нею пройшли через її школу. Такий культурний, побутовий, релігійний націоналізм. Кожний народ (нація) має право на державність, і тільки національні держави виправдані”².

Саме на шлях модерної політичної нації став від кінця XVIII – початку XIX ст. український народ. До такої думки приходять багато вчених, насамперед історик *Іван Лисяк-Рудницький*. У працях “Україна між Заходом і Сходом”, “Роль України

¹ Цитується за: *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К., 1992. – С. 18.

² *Федотов Г.* Доля імперії / Г. Федотов // Сучасність. – Мюнхен. 1993. – Ч. 1. – С. 97.

в новітній історії”, “Структура української історії у XIX столітті”, “Інтелектуальні початки нової України” він виводить початки нового українства і українознавства з 80-х років XVIII ст., коли знищенням Запорізької Січі (1775), скасуванням полкового устрою Гетьманщини й поширенням її на територію загальноросійської адміністративно-провінційної організації (1781), запровадженням в Україні кріпаччини (1783), наданням колишній козацькій старшині прав російського дворянства (1785), здавалося б, було остаточно покладено край самостійницьким змаганням українців. Більше того, як пише той-таки І. Лисяк-Рудницький, стався: “... внутрішній переворот у світогляді тогочасної української провідної верстви, її відмова (принаймні якщо йдеться про велику більшість її членів) від дальшого відстоювання політичної автономії вітчизни та прийняття нею всеросійської державної ідеології”¹.

За істориком *Романом Шпорлюком*, творення модерної української нації, виникненням поняття *національного часу, території, суверенітету* припадає на кінець XVIII ст. Це період, коли істотно змінюються пріоритети у світогляді, відбувається його секуляризація.

Ще раз пошлемося на думку І. Лисяка-Рудницького, щоб підтвердити тезу про початки українознавства. Він пише: “... на цей період (з кінця XVIII до 40-х років XIX ст. – *О. Ш.*) припадають початки наукових дослідів у галузі різних українознавчих дисциплін, а зокрема, на полі історіографії. В центрі зацікавлення українських дворянських істориків стояла військово-дипломатична історія XVII–XVIII ст. Автори цього покоління відзначалися куди сильнішою українською державницькою свідомістю, ніж їхні народницькі наслідники другої половини століття”². І далі: “концепція української історії, розроблена дворянською історіографією першої третини XIX ст., мала глибокий вплив не тільки на наступні покоління учених, але й на широку громадську думку”³, а твір *Г. Кониського* “Історія Русів” (1800) трактується як “найрадикальніший вислів національної опозиції, твір, що мав велетенський вплив на формування української національної свідомості першої половини XIX ст.”⁴.

У цьому контексті для розвитку українознавства в XIX ст. та на початку XX ст. велике значення мали дві ідеї: окремішності українців як нації та соборності українства, України. Ці ідеї запліднили уми не лише істориків, а й фольклористів, лінгвістів, географів. Кожна наукова дисципліна – історія, народознавство, лінгвістика, географія тощо – можуть навести десятки визначних постатей у цій сфері, починаючи від *Г. Кониського* і закінчуючи плеядою учених, згуртованих з 1873 р. (точніше з 1894 р.) Науковим Товариством ім. Шевченка, яке очолив *Михайло*

¹ *Лисяк-Рудницький І.* Структура української історії в XIX столітті / *І. Лисяк-Рудницький* // Між історією і політикою. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – С.69.

² *Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки Нової України. – Там само. – С.77.

³ *Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки... – С.78.

⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки...

Грушевський. Деякі вчені одночасно працювали в різних галузях українознавства. Так, *Павло Чубинський* (1839–1884) був етнографом, фольклористом та географом. З істориків назвемо *Григорія Величка* (автор першої “Народописної карти українсько-руського народу”, виданої у 1896 р.), а з географів – фундатора української наукової географії України академіка *Степана Рудницького* (1877–1937).

Розглядаючи українознавство як безперервний процес, можна умовно виділити три етапи його розвитку, яким загалом відповідають три загальнонаукові підходи: сумативний, міждисциплінарний та інтегративний. Кожен з них є об’єктивно логічний. Вони не виключають один одного, а радше доповнюють. Але в окремі періоди переважає той чи інший. На наш погляд, у сумативному підході спостерігається просте нагромадження знань про українство, характерне для першого етапу розвитку українознавства. Він застосовується, й тепер дарма що наш час характеризується великою мірою міждисциплінарним підходом до вивчення проблем українознавства та початками інтегративного підходу.

Сумативний підхід – це просте нагромадження наукових знань як наслідок спонтанного розвитку кожної наукової дисципліни, що досліджує українство з різних сторін. Він здійснюється переважно екстенсивним способом: а) нагромадження наукових істин в окремих дисциплінах; б) прилученням до українознавства нових наукових дисциплін, які перед тим не були задіяні в цій сфері. Прикладом першого з них може бути теорія вокалізму української мови у лінгвістиці. Це й дослідження громадського життя українців діаспори в суспільствознавстві, вивчення проблеми “українці – ГУЛАГ – розміщення “великих будов комунізму” у суспільній географії т. ін.

Що ж до прилучення нових дисциплін до українознавства, то треба зазначити таке. Серед гуманітарних дисциплін домінує невелика група лідерів, внесок яких в українознавство безперечний і вагомий. Це насамперед історія, археологія, лінгвістика, літературознавство, мистецтвознавство, етнографія. Вони великою мірою розв’язали проблему окремішності, феноменалістської оригінальності українського народу. Набагато менше зроблено групою наук, що вивчають суспільні і духовні структури українства. Це політологія, юриспруденція, філософія. Нарешті, поки що мізерним є внесок до українознавства економічної науки та суспільної географії. Цим переліком наукових дисциплін, які стосуються українознавства, ми не вичерпуємо всього їх спектру.

Біда в іншому: зараз недопустима навіть думка, а не те що її прокламація, що українознавство – це історія, лінгвістика, археологія, відсили ще етнологія в їхній українській рефлексії. Це навіть звуження сумативного підходу ще з минулого і позаминулого століть а також засад для організації наукових досліджень, а саме: аддитивності, тобто можливості сумувати, механічно нагромаджувати знання про певні явища та процеси (предмет вважається вивченим, якщо досліджені різні його сторони й прикмети): і генетичності, тобто переконання, що об’єкт дослідження є тоді, коли з’ясовані генетичні корені, обґрунтовані основи.

Тут не йдеться про непродуктивність цих парадигм чи засад організації наукових досліджень. Мова мовиться радше про їх неповноту та обмеженість у вивченні такого складного об'єкта, яким є українство, лад, суттєвою проблемою науки є походження українців. Ця проблема сама по собі вже має генетичну постановку. І кожна з наук – археологія, історія лінгвістика та ін. розв'язувала її по-своєму. Як наслідок маємо суму концепцій і теорій, що мало стикуються між собою і не так розв'язують проблему, як її затемнюють.

Другий підхід в українознавстві – *міждисциплінарний*. Він остаточно сформувався у післявоєнні роки переважно поза межами України, хоч започаткувало його наприкінці минулого століття НТШ. Цим підходом охоплене широке коло проблем державно-політичного, національно-етнічного, релігійного, культурно-освітнього та соціально-економічного життя українства як глобального феномену, який, незважаючи на екстермінаційні дії тоталітарних большевицького та нацистського режимів (етноцид, геноцид, екоцид), показав свій винятково потужний генетичний потенціал, життєздатність і творчу активність.

До 1985 р. цей підхід великою мірою уособлював визначний учений-енциклопедист, географ за фахом професор *Володимир Кубійович* (1900–1985). У фундаментальних багатомних працях з українознавства, зокрема в “Енциклопедіях українознавства”, воно трактується з широких міждисциплінарних позицій.

Для успішного міждисциплінарного розв'язання цих та інших проблем сучасного українознавства важливу роль може відіграти географічна наука, зокрема суспільна географія України та її порівняно нові дисципліни – етногеографія, політична географія, географія культури, географія релігії, медична географія, воєнна географія та ін. Кожна з них перебуває на стику географії та відповідної систематичної науки, як, наприклад, етнографія перебуває на перетині географії з етнологією, а медична географія – географії та медичної науки тощо.

Міждисциплінарний підхід іде шляхом інтенсифікації українознавчих студій і характеризується щонайменше такими трьома особливостями.

1. На зміну сумативній парадигмі приходять парадигма системна з її структурними і функціональними підходами. Українознавство структуризується не так за дисциплінами та їх групами (блоками), хоч це само собою зрозуміле, як за проблемами. На проблеми виходять вже не тільки гуманітарні дисципліни, а й природничі. Скажімо, проблема виживання чи пасіонарності українства вимагає взаємопов'язаного її дослідження медициною, екологією, біологією, географією, психологією, економікою, соціологією та іншими науками, що входять як до гуманітарних, так і до природничих груп. Функціональний аспект українознавства полягає в тісній взаємодії наук через цілеспрямований обмін інформацією вчених, дослідних інститутів.

2. Саме виникнення нових, яких не існувало раніше, проблем, а надто тих, що пов'язані з оформленням глобальних питань людства, потребує впровадження міждисциплінарного підходу. ЦентRALною, на наш погляд, проблемою є виживання

українства, збереження його ідентичності, розвиток кращих прикмет у своїх та загальнонародських інтересах. Підпроблемами її є: проблема української державності, держави як істотного засобу виживання; проблема етногенезу разом з культуро-, лінгво-, націогенезом (перетворення українства з етнічної маси на етнічну та політичну націю), але вже обернена в інший бік – у бік повноцінного функціонування й виживання; проблема національної освіти, здоров'я нації (відомо, що українська нація сьогодні характеризується великим фізичним виснаженням, пов'язаним з її гено- та екоцидом); проблема старіння й депопуляції українства (відомо, що саме корінні українські землі Лісостепу інтенсивно недобирають у своєму генофонді: народжуваність менша за смертність); проблема глобалізації українства, включаючи дослідження України в її державних межах, у межах етнічної території, української діаспори, формування українського глобального простору та багато інших.

Зрозуміло, що силами і засобами традиційних українознавчих дисциплін ці проблеми не розв'язати. Вочевидь, зростатиме роль генетики (проблеми здоров'я, медикаментів, продовольства), кібернетики (проблеми штучного інтелекту, україномовних комп'ютерів, математичного моделювання тощо), економічної науки, соціології та суспільної географії, психології та філософії.

3. Міждисциплінарна системність може реалізуватися лише на основі інституювання українознавства, тобто організованості. Саме через організованість воно може функціонувати як цілість. Створення міжнародних та внутрішньодержавних наукових організацій (МАУ, НТШ, ВУАН), науково-дослідних центрів та інститутів (КІУС, Інститут українознавства при Гарвардському університеті), організація міжнародних наукових форумів з проблем українознавства, заохочення до цих проблем неукраїнських учених та інститутів, створення інформаційних фондів (бібліотечних, комп'ютерних тощо) – ось далеко не повний перелік сучасних рис українознавства, що свідчить про його міждисциплінарний характер. Саме в цьому сенсі *українознавство переростає в україністику*.

Географія як ні одна інша наука володіє потужним міждисциплінарним потенціалом. По суті, вона має зв'язок з більшістю українознавчих наук. Існує ціла низка проблем, пов'язаних з розвитком українства як феномена людської цивілізації, що вимагають розв'язання не однією, а багатьма науками, в т. ч. і географією – природничою і суспільною (антропогеографією). Так, наприклад, проблеми природного відтворення українців як державотворчої нації вивчають демографія, медицина, екологія, географія населення; проблеми використання природного потенціалу території України – геологія, біологія, аграрна наука, економічна наука, фізична та економічна географія і т. д. і т. п. Зараз можна виділити низку проблем, які можуть бути розв'язані спільними дослідженнями географії і таких наук, як екологія, демографія і демологія, економіка, соціологія, політологія, культурологія та ін. Назвемо ці проблеми відповідно: геоекологічними, геодемографічними, геоекономічними, геосоціальними, геополітичними, геокультурними.

Географічною специфікою проблем, що знаходяться на міждисциплінарних стижах є: а) розгляд проблем в їх просторовому вираженні, в їх територіальній диференційованості; б) вивчення проблем, як мінімум, на трьох рівнях: загальнодержавному, регіональному (локальному), глобальному; в) комплексний підхід, який вимагає урахування впливу різноманітних (природних і суспільних) чинників на розвиток, структуру і функціонування об'єктів дослідження. Розглянемо, на наш погляд, найактуальніші проблеми українознавства, які розв'язуються з допомогою географічної науки.

Геоecологічні проблеми: вичерпність природно-ресурсного потенціалу України, особливо її викопних ресурсів; деградація ґрунтового покриву території, зокрема відомих у світі українських чорноземів; забруднення і деструкція довкілля в результаті господарської діяльності, особливо у великих містах, районах видобувної промисловості; екологічна катастрофа Центру і Півночі України у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС; природозаповідання в Україні; регіональна екологічна політика тощо.

Геодемографічні проблеми: етногенез і націогенез українців; депопуляція української нації, зменшення кількості населення України; реконструкція системи розселення; виснаження українського національного генофонду і працересурсного потенціалу; здоров'я нації і поширення хвороб, особливо СНІДу, венеричних, інфекційних тощо; виживання нації як етнокультурного феномену; українська діаспора і українці на своїх етнічних землях поза державною територією України; зовнішні і внутрішні міграції населення; регіональна демографічна та етнічна політики; етнічні (національні) меншини в Україні та ін.

Геокультурні проблеми: процеси неосферизації української нації, зміна типу матеріальної культури українства із аграрного та індустріального на постіндустріальний та інформаційний; звуження (розширення) сфер впливу української мови і української культури; русифікація і вестернізація України; релігійні конфесії і міжконфесійні стосунки; регіональна культурна та конфесійна політика тощо.

Геоcоціальні проблеми: формування національної еліти, соціальна стратифікація українського суспільства, розподіл багатства і бідності між регіонами і соціальними групами; соціальні аспекти деурбанізації і вимирання села; злочинність, її омолодження та інтернаціоналізація; наркоманія; проблеми молоді, соціальний захист населення; регіональна соціальна політика в Україні.

Геоeкономічні проблеми: формування і реструктуризація національного комплексу України; розв'язання паливно-енергетичної, продовольчої, сировинної та ін. економічних проблем; Україна у світовій, євразійській та європейській економічній системах; на міжнародних транспортно-економічних комунікаціях; інтеграція України у європейські економічні структури; Україна у Чорноморському економічному співробітництві; Україна в її економічних відносинах з сусідами першого і другого порядку; регіональна економічна політика тощо.

Геополітичні проблеми: зміна геополітичного положення України після проголошення її державної незалежності (1991 р.); Україна на політичній карті Європи і Євразії; Україна і НАТО місце України у глобальних геополітичних концепціях і доктринах; геополітична доктрина Міжмор'я; військово-промисловий комплекс України і політичні проблеми конверсії та роззброєння; електоральна географія України; демократизація українського суспільства; радикалізація суспільства у зв'язку із системною його кризою; державно-територіальний політико-адміністративний устрій.

Однією з надзвичайно актуальних у географічному українознавстві є *проблема історії розвитку національної географічної науки*. Вона може розв'язуватись спільно із історичною наукою. Тут дуже важливо є розкрити історію формування української національної географії в контексті світової і європейської науки, здійснити наукову періодизацію цього розвитку; внесок українських вчених у розвиток вітчизняної і світової географічної науки; рецепція (відображення) України, її географії в джерелах європейських та інших вчених, мандрівників, дипломатів, місіонерів тощо.

Нарешті, ми перебуваємо нині перед третім етапом розвитку українознавства (україністики) і третім підходом в його дослідженнях – *інтегративним*. Про нього можна сказати небагато.

У цьому підході, який може розвинути лише на основі досягнення високого ступеня міждисциплінарності, ми вбачаємо декілька пізнавальних рівнів: метатеоретичний, власне теоретичний і науково-прикладний.

Перший рівень (метатеоретичний) охоплює дослідження проблем об'єкта, предмета і змісту українознавства, його місця в системі наукового пізнання, його внутрішньої структури і зв'язків з іншими науковими блоками. Наше дослідження, може, і є прикладом, спробою охопити з загальнонаукових позицій українознавство як цілість. Для метатеоретичних досліджень потрібно завчасно виробити спеціальну мову – метамову, її семантику, синтаксис і прагматику.

Другий рівень (власне теоретичний) включає розробку проблем українознавчих наукових ідей, гіпотез, принципів, поняттєво-категоріальних систем, законів, концепцій і теорій.

Третій рівень (науково-прикладний) охоплює дослідження проблем трансформації висновків і тез теоретичного рівня у сферу життя, практики.

Чітко поділити ці рівні між собою не завжди просто, оскільки будь-яке дослідження з українознавства, зокрема його результат, переважно містить у різних пропорціях елементи кожного з них.

На наш погляд, важливим засобом впровадження в українознавство інтегративного підходу є розроблення спочатку національної, а відтак глобального українознавчої інформаційної системи (НІУС і ГІУС) та підключення її до світової. Формування баз (а також банків) даних, які акумулюватимуть не лише первинну інформацію, а й інформацію про інформацію, та їхня доступність не тільки суттєво

змінить технологію досліджень в українознавстві, але також призведе до корінних змістовних зрушень у наукових пошуках.

Імператив україноцентризму в національній географічній науці*

Україноцентризм – це розуміння України і трактування її розвитку і функціонування на підставі моделі духовного і практично-історичного досвіду як самодостатньої глобальної і регіональної нації (народу) і держави.

Ідея україноцентризму у суспільній географії висунута нами у 1994 р. (навчальний посібник “Соціально-економічна географія України”). Вона стосувалася принципів і напрямків розвитку національної суспільної географії в умовах становлення української незалежної держави. У 2006 р. було обґрунтовано *гіпотезу* україноцентризму (наук. зб. “Теоретичні та методологічні проблеми суспільної географії”: стаття “Україноцентризм у національній геополітиці і суспільній географії”, Львів). У проміжку 1995–2005 рр. підготовлено і опубліковано серію статей про деколонізацію і дерусифікацію географічної науки загалом і суспільної географії зокрема, що є органічною складовою україноцентризму. Тепер, узагальнюючи увесь доробок з цієї проблеми, обґрунтовуємо *імператив україноцентризму* у національній суспільній географії.

Категорія наукового імперативу

Поняття наукового імперативу являє собою систему ідей, принципів, поглядів та підходів, що відображають категоричну вимогу, беззастережність, веління, якими охоплюються проблемні області науки чи групи її галузевих (міжгалузево-інтегральних) дисциплін з метою розкриття їх фундаментальних особливостей розвитку, структури і функціонування. В історії географічної науки можна констатувати існування декількох імперативів, які змінювали один одного на протязі багатьох століть.

Фундатор української новітньої географічної науки *акад. Степан Рудницький* виділяв два головних імперативи, якими організувалися науково-географічні дослідження минулого. Це, по-перше, *фізіоцентричний* (III ст. – I ст. до Р. Хр.; друга половина XIX ст. – початок XX ст.), по-друге, *антропоцентричний* імператив

* Друкується за: *Шаблій О.* Імператив україноцентризму в національній географічній науці / *О. Шаблій* // Теоретичні та методологічні проблеми суспільної географії: Збірник наукових праць на пошану Заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка Олега Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 39–51.

(I ст. по Р. Хр. – перша половина XIX ст.). У першому випадку всю географічну науку вважали природничою (включаючи й географію людини), що вивчала земну поверхню як природний феномен; у другому – географію трактували як “історичну” (суспільну) науку, що досліджує людину, людське суспільство. Виявом останнього є відома формула *Страбона* (I ст. до Р. Хр. – I ст. по Р. Хр.): “Земля є домом всього людства” (у латинській транскрипції: „*Orbis terrarum – domus humanitatis est*”).

Це останнє висловлювання є, по суті, екологічним за змістом. Тому вже у першій половині XIX ст. знову виникла ідея екологізму (праці *К. Пінтера*), а вже у 70-х роках XX ст. наука цілком дозріла до *екологічного* імперативу. Його авторство належить московському академіку *В. П. Казначєєву* (1986). У 70–80-х роках XX ст. активно розвивалася геоєкологія (головно ландшафтна екологія), у якій реалізувалася ця парадигма; тоді почалася також прогресуюча *екологізація суспільної географії* (розвиток *проф. Ю. Г. Бачинським* т. зв. соціальної геоєкології). Нами було обґрунтовано структуру геоєкології, різницю між екологізацією географії і географізацією екології (1988, 1990, 1991). Екологічний імператив у географічній науці працює і тепер, коли йде становлення імперативу *інформатизації* науки і суспільного життя.

Водночас з другої половини – кінця XVIII ст. паралельно і у контексті антропогеографічного імперативу набирає сили ідея націоналізму, в т. ч. централізму національної культури і науки, зокрема географічної. Це пов’язане із формуванням модерних націй, укріпленням їх економічної і духовної єдності, завершенням чого став процес формування національних держав. У європейській землезнавчій науці це яскраво проявилось у формуванні, розвитку і функціонуванні німецької та французької географічних шкіл (*А. Гумбольдт, К. Пінтер* – у Німеччині, *Е. Реклю і П. Відаль де ля Бляш* – у Франції). З другої половини XIX ст. формуються національні географічні школи у Центрально-Східній Європі, в т. ч. і українська.

Україноцентризм національної географії, яка у період 1895–1945 рр. (пів століття) перебувала на етапі зародження і становлення, полягав передовсім у зосередженні її основної уваги на проблемі обґрунтування української національної території, яка, на думку *С. Рудницького*, є головною основою держави. У період 1895–1945 рр. появилися десятки підручників, навчальних посібників, монографій і статей, присвячених географії України, її території (*Г. Величко, В. Кошовий, В. Геринович, С. Рудницький, К. Воблий, Б. Кістяківський, С. Остапенко, В. Садовський, О. Сухов, П. Фомін, Ф. Матвієнко-Гарнага, К. Дубняк, В. Кубійович, О. Степанів, І. Тесля* та ін.).

Пізніше (1946–1990 рр.) україноцентризм був під суворою заборонаю. В усіх без виключення монографіях, підручниках і статтях українських (україно-радянських) географів панував принцип москвоцентризму (Україну трактували як складову і невід’ємну частину „союзу нерушимого республік свободних”, який „навеки сплотила велика Русь”). І лише з 1991 р. можна говорити про впровадження принципу україноцентризму, який набирає характеру *категоричного імперативу*.

Сутність україноцентризму

Теорія україноцентризму до нашого часу зовсім не розроблена. Вона радше перебуває у зародку, тобто на етапі формування гіпотези, яка потребує обґрунтування. Натомість, спроби впровадження україноцентризму у геополітику і геоекономіку активно поборювалися і поборюються. Прикладом може бути заява колишнього президента України *Л. Кучми* про те, що “національна ідея не спрацювала”. Зроблено все, щоб розмити національну ідею, а в ній – ідею україноцентризму і замінити її ідеєю “ліберального”, “відкритого” суспільства, хоч одне другому не заважає.

Водночас коли подивитися на геостратегію і геополітику більшості держав і на зміст суспільних наук (особливо історичних та навіть і природничих) у них, то можна констатувати, що “центризм” цих держав виступає в явній чи латентній формах і в найрізноманітніших аспектах. Він входить у плоть і кров, у суспільну свідомість, особливо представників корінних націй. Цьому не може перешкоджати навіть галопуюча глобалізація. Правда, деякі космополітичні й активні глобалізаційні чинники вже запустили деструктивні ліберальні ідеї (та відповідні категорії!) “постнаціональної ідентичності” (?) та “постсуверенної нації”, а в російській геоекономіці (читай: геостратегії) з легкої руки *Чубайса* було запущено в обіг концепт “ліберальної імперії”.

Ідея і гіпотеза, а тепер – імператив україноцентризму є багатоаспектною, багатовимірною. Треба осмислити термін, поняття і опрацювати хоча б робочу поняттєво-термінологічну систему “україноцентризму”.

У терміні “україноцентризм” є два терміоеlementи: “україно-” і “-центризм”. Зрозуміло, що головним (ширшим) тут є “центризм”, бо поняття “центризм” охоплює різні види: український, польський, німецький тощо. І не лише “національний” центризм, а й територіальний. Тому спершу доцільно схарактеризувати термін і категорію “*центризм*”.

Одним із підходів у цьому аспекті може бути розгляд ланцюжка термінів-понять: центральність – центризм – централізм, де “центризм” займає серединну, проміжну позицію.

Центральність як поняття відображає здебільшого просторове (але не лише) відношення певного явища до його околиць, периферії, навколишнього світу. Це, як звичайно, пасивне відношення, виражене чи асоційоване у термінах геометрії, теорії графів. Наприклад, кажемо “Центральна Європа”, “Центральна Азія”, “Центральна Америка” чи “Центральна Африка” та ін. Центральність може відображати і специфічний *результат взаємодії* між “периферіями”. Кажуть: “Львів знаходився на перехресті, тобто у центрі перетину торгових шляхів”. Все це так зване пасивне означення центральності.

Відповідно, “*централізм*” відображає активну сторону взаємодії виділеного за певною ознакою центру із залежними від нього об’єктами. Класичними тут є так званий демократичний централізм чи автократичний централізм.

Поняття україноцентризму, звичайно, пов'язане з “центральністю” і з “центризмом” і має як пасивні, так і активні аспекти. Однак головне тут зв'язок з категорією “центризму”. Тому розкриємо її сутнісну багатоаспектність і багатовимірність.

Насамперед центрзм можна дефініювати у термінах *теорії систем*, у тім числі кібернетичних (таких, якими керують). Отже, повинен бути: а) “центр” (суб'єкт), якому належить керівна (управлінська) функція, б) “периферія” (об'єкт), який так чи інакше взаємодіє з “центром” (суб'єктом), виконуючи визначені ним функції у системі. Такий центрзм характерний для внутрішньої територіальної організації багатьох держав, особливо унітарних (це частково є й у федеративних державах). У загальній теорії систем “центр”, “суб'єкт” – це регулятор, а “периферія” – об'єкт, регульована підсистема.

Системна парадигма лягла в основу багатьох теорій держави, зокрема Ф. Ратцеля (кінець XIX ст.), Р. Челлена (початок XX ст.) і особливо Р. Гартшорна (середина XX ст.). Ф. Ратцель розвинув “організменну” теорію держави, у якій її столиця (“центр”) – це голова, а територія, кордони – периферійні органи, кожен з яких займає у державі певне місце. Р. Челлен вважав, що держава має дві органічних частини – тіло і душу. *Тіло* держави – це її територія, що є об'єктом дослідження геополітики (додамо, що і фізичної та суспільної географії. – *О. Ш.*). *Душа* держави, яка входить в її (держави) народ чи націю, є об'єктом дослідження етнополітики (а також демо- та етногеографії. – *О. Ш.*).

Р. Гартшорн розвинув “функціональну” теорію держави, де вже “центр” і “периферія” не мають точної просторової прив'язки. За Р. Гартшорном, у кожній державі діють доцентрові і відцентрові сили, і вона тримається як єдине ціле, якщо має “державну ідею”, якою до останнього часу була (і, думаємо, буде) національна ідея (6, с. 208–211). Від часу, коли була висунута “функціональна” теорія держави (1950), у суспільну географію впроваджено системно-структурну і системно-функціональну парадигму. Стаття Р. Гартшорна (R. Hartshorn) так і називалася: “Функціональний підхід у політичній географії” (6, с. 368–369).

Можна також дефініювати поняття “центризму” у термінах *теорії загальної екології*. Тут екологічні системи (у тому числі й територіальні) охоплюють “*господаря*” (центр) і його “*середовище*” (довкілля). Це стосується будь-якої екології – чи то спеціальної (наприклад, економічної), чи загальної. Все залежить від того, хто є господарем у системі: людина, суспільство, територіальна спільнота – в екології людини; тварина, її популяція, територіальна асоціація – у біоекології та ін.

У русло цієї екологічної парадигми цілком укладаються економіко-географічні та гео економічні теорії *автаркції* держави чи *спеціалізації* країни у міжнародному географічному поділі та інтеграції праці. Перша з теорій передбачає *нульовий зв'язок* із середовищем, тобто орієнтацію на власні сили, самозабезпечення, саморозвиток, максимальну “повноту” галузей національного комплексу. За другою, навпаки, для держави найефективнішим є орієнтація на міжнародний поділ праці, тобто

максимальний зв'язок зі світовим чи регіональним господарством, повна “відкритість” економіки. Проміжне місце між ними займає теорія *комплексного розвитку держави*, тобто її відносної замкнутості як ядра (“центру”) світової господарської екосистеми, що має вигідні зв'язки із зовнішнім світом – її географічним докільлям.

У руслі цих двох парадигм – системної та екологічної – можна говорити про різні аспекти центризму в суспільстві. Виділимо декілька з них: психологічний, духовний, культурний, соціальний, економічний, національний, геопросторовий та ін. Цей поділ не є чітким. Про це свідчить хоч би те, що, починаючи з одного аспекту центризму, ми поступово можемо перейти в інший. Наприклад: егоцентричний, сімейний (родиноцентризм), корпоративний (заклад, підприємство, фірма тощо), поселенський, регіональний, загальнодержавний центризм. Були в історії нашої науки антропо- і природо(фізіо)центризми. Тепер, коли існує екологічна парадигма, вони синтезовані теорією сталого розвитку чи *ноосфероцентризму*. В області культури, духовності й, особливо, політики є такі надрегіональні “центризми”, які виражені теоріями: панславізму, пантюркізму, *пангерманізму*. А останніми роками й теоріями панукраїнізму, що, між іншим, може становити ідеолого-генетичну основу формування україноцентризму в суспільній географії, геополітиці, геоekonomіці, геопсихології і геософії.

Другою складовою терміну „україноцентризм” є терміноелемент “україно-”. Зміст поняття, яке в нього вкладається, є багатоаспектним. Як мінімум, “Україна”, “український” вживається у трьох–чотирьох значеннях.

Перше. Україна як територія, що суцільно заселена українським народом (нацією) у процесі освоєння ним більш-менш чітко окресленої частини геопростору (геоторії). Це т. зв. *українська національна територія*. За різними авторами вона має різну площу. Так, за С. Рудницьким це площа на початок ХХ ст. становила 905,0 тис. км²; за В. Кубійовичем 728,5 тис. км² (перед II світовою війною); за О. Степанів 718,3 тис. км². Але загально – у цьому значенні Україна характеризується *великопростірністю* серед національних територій Європи (перше місце, якщо не враховувати європейської Росії).

Друге. Україна – це великий природно-географічний регіон Східної Європи, який займає її крайню південно-східну частину. Цей регіон виділяли свого часу *акад. С. Рудницький, проф. М. Дольницький та проф. В. Гериневич* поряд з такими великими регіонами як Балтія, Московія, Льодоморія, Каспійщина та Уралія. В цю територію, що дренується системою великих європейських чорноморсько-азовських рік (Дніпро, Дон з Сіверським Дінцем, Дністер, Південний Буг), органічно вписався український народ – один з найбільших народів Європи. Україна географічно повернута на південь, а культурно-історично – на захід, – писав *М. Грушевський*.

Третє. Україна – це велика європейська держава з великим природним людським та господарським потенціалом. Природний потенціал акумулюється у природних ресурсах її державної території (площа 601,7 тис. км²), людський – у майже

п'ятдесятимільйонній демосоціальній спільноті, господарський – багатогалузевому національному комплексі, який зараз проходить нелегку стадію трансформації.

Четверте. Україна як геопросторове буття українців незалежно від місця їх проживання (образний вираз: Україна там, де українці). Отже, це глобальне розуміння України, складовими просторовими частинами є державна територія нашої країни, етнічні українські землі поза її державними межами плюс усі поселення локалізації української діаспори, в яких українство функціонує через розвиток різних культурних, соціально-економічних та політичних форм своєї організації. У цю систему українства входять і українські державні території з посольствами і консульствами, морськими кабелями і трубопровідними, морськими і повітряними суднами тощо.

Виходячи з цих розумінь України, україноцентризм в науці (в т. ч. географічній), культурі і політиці передбачає зосередження уваги передовсім на проблемах української спільноти у її часопросторовому, етнопсихологічному, генетично-біологічному, соціокультурному, геополітичному, геоekonomічному та природно-географічному вимірах у контексті наднаціональних та глобальних (вселюдських) цінностей.

Український москвоцентризм

Суспільна географія в Україні тривалий час розвивалася у руслі москвоцентризму, який був пов'язаний наукою, державою і Церквою у царсько-імперський та большевицько-тоталітарний період. Він настільки закоренілий у свідомості всіх сфер суспільства, в тім числі й у географічній науці, що його важко позбутися і нині.

У геополітиці і суспільній ідеології москвоцентризм виробив систему ідеологем, міфологем і поняттєвих концептів та відповідних їм теорій, концепцій і поняттєво-термінологічних систем. Близькими до географії і геополітики є вислови: “Київська Русь як колиска трьох братніх народів”, “собираніє русских земель”, “теорія “Третього Риму”, “возз'єднання України з Росією”, “розквіту економіки і культури українського народу у братській сім'ї Советського Союзу”, “возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі”. Кожний з них побудований на фальшивій історико-географічній основі, пов'язаний з постійною підміною понять та загалом відображає імперіалістичну сутність Москви як уособлення Московського царства, Російської імперії, РРФСР чи вже сучасної Російської Федерації (в останньому випадку прагнення створити ЄСР, Євразес, єдину систему “оборони”, єдиний інформаційний простір і так далі, і тому подібне, “словянское трієдіное государство плюс Казахстан”, “єдину Православну церкву”, “єдиную каноніческую територію” тощо).

Розглянемо детальніше деякі з “теорій”, “міфологем”, “ідеологем” та концептів, які мають явно виражений москвоцентричний характер і поширені не лише в Росії, й в Україні.

1. Ідеологема “Київська Русь – колиска трьох братніх східнослов’янських народів” була остаточно сформована під час відзначення 300-ліття так званого возз’єднання України з Росією. До цього часу панував у тій чи іншій формі імперський підхід, який стверджував, що “Київська Русь” – це “русская” держава, що Москва є прямим спадкоємцем давнього Києва разом з його державницькою і культурною спадщиною. За “теорією” російського вченого *Погодіна* жителі Московщини – це переселене населення Середнього Подніпров’я під час і після монголо-татарської навали. Отже, вони є етнічними росіянами, а українці, які почали формуватися нібито з XIV ст., – це прийшли з заходу спольщені “русские”.

Тут маємо суцільну підміну понять і геопросторових орієнтацій та геополітичних аберацій.

По-перше, під час існування Київської Русі – Московщина (Володимиро-Ростовське та Рязанське князівства) була далекою колоніальною окраїною Русі на чолі з Києвом з різними корінними етносами – відповідно, угро-фінським (муром, вепси, мешора та ін.) та прийшлими слов’янськими (в’ятичі та кривичі) племенами, які не мали жодної культурно-психологічної спільності з тодішніми українцями-русинами.

По-друге, тоді існувало незалежне Новгородське князівство, яке розвивалося на засадах окремого східнослов’янського етносу (новгород-псковців), що був поглинутий московським (володимиро-суздальським) етносом у XV ст. Якщо Русь є так званою колискою, то українці мають повне право на культурну спадщину Новгороду – його літописи, берестові грамоти, архітектуру, мозаїку культових закладів тощо. Але їх повністю, не моргнувши оком, присвоїла собі Москва і не збирається ділитися з білорусами та українцями.

По-третє, і це головне, у старокиївські часи економічна і геополітична вісь Русі пролягала головно у західно-східному напрямі по межі півдня Полісся і півночі Лісостепу, визначеному містами Володимир (Волинський) – Луцьк – Зв’ягель – Житомир – Київ – Чернігів – Новгород-Сіверський.

Зі сказаного можна зробити загальний висновок: *москвоцентризм, побудований на історико-географічній ідеологемі “спільної колиски”, не має під собою наукових підстав.* У цьому контексті можна утверджувати україноцентризм як логічний наслідок розвитку давньої України у старокиївський період (IX–XIII ст.).

2. Друга ідеологема москвоцентризму – “собираніє русских земель” історично завершилася “теорією третього Риму”. Вона дуже розрекламована у російській імперській історії та історіографії, починаючи від *Івана Калити*, і остаточно сформувалася за *Івана Грозного*. Ця ідеологема виходить уже як з доконаного факту, що всі землі давньої Русі є російськими. Хоч слово “російський” було впроваджено за Петра I як самоназва “російської імперії”. Просто йшла підміна прикметника назви “руський” (“русский”) і “російський”. Отже, все, що було “руським” автоматично стало “русским” (?), “российским”. Тобто “собираніє” передбачало приєднання до Московського царства не лише “южной Руси”, але й,

наприклад, “Червоной Руси” (Галичини), “Карпатской Руси” (Закарпаття). Вплив цієї ідеологеми особливо яскраво виявився у 1914 р., коли російська імперська армія окупувала Львів: знищення української преси, громадських, у тім числі партійних, наукових, релігійних та інших організацій (знищення Наукового Товариства імені Шевченка, арешт *митрополита Андрея Шептицького* і т. д.).

“Теорія Третього Риму” “узаконоувала” москвоцентризм шляхом його обґрунтування зовнішніми чинниками. Нібито Московське царство є прямим спадкоємцем Вавилону – Риму – Візантії – Русі. А оскільки “два Рима падоша” (Римська і Візантійська імперії) внаслідок зради православ’я, то “третім Римом” є Москва, а четвертому “не биваті”. Тому “апетит” Москви поширився вже поза межі старої Київської Русі на все слов’янство й аж до ідеї завоювання Константинополя. Тут москвоцентризм уже виступає у явній імперіалістичній формі (4, с. 146).

Усі наступні москвоцентричні “теорії” – панславізму євразійства, правозахисна (4, с. 146–150) – є актуалізованими витворами хворої фантазії московських псевдовчених (навіть з докторськими дипломами). Приклад – доктрина *А. Дугіна* вже як форма євразійства (“Росія – центр імперії від Лісабону до Токіо”). В останньому випадку псевдонаукові викладки геополітика *А. Дугіна*, зроблені після розвалу большевицького проекту – Союзу РСР, коли Росія опинилася сама із новоствореними державами – колишніми союзними республіками.

За нових умов швидко знайдено інваріанти москвоцентричної доктрини і шляхи її реалізації. Це СНД – Співдружність Незалежних Держав на чолі з Москвою; ЄЄП – Єдиний економічний простір як тимчасовий заміник єдиного народногосподарського комплексу СРСР; єдиний інформаційний простір; єдина Православна Церква Московського Патріархату з єдиною “канонічною” територією. В усіх цих інваріантах Україна опиняється на периферії, стає, як і інші члени СНД, провінцією нібито демократичної Росії. Тому будь-яке висловлювання типу “в Україні є найбільше виробництво в СНД труб великого діаметра”, “вперше в СНД демонструється такий-то кінофільм” тощо вже має явний москвоцентричний характер¹.

Формування україноцентризму

У загальному, *україноцентризм* впливає з усвідомлення *унікальності* українського народу, його національної території і держави, їх оригінальності і самобутності у контексті передусім народів і держав-сусідів, і певним чином протиставляється “москво(росіє)центризму” та “полонієцентризму” (ширше – євроцентризму, оскільки європейськість України зумовлена переважно польськими впливами). Це протиставлення мало і має не лише духовно-культурне вираження,

¹ Тепер же мусується “теорія Русского мира”, яка вже має глобалістичні ознаки (*О. Ш.*, 2015 р.).

а й нерідко було пов'язане зі збройним утвердженням власного центризму від зазіхань сусідніх народів (держав).

Духовний україноцентризм історично був спрямований не стільки “за”, скільки “проти” центризму сусідів. До XVIII ст. “проти” полонієцентризму, з XVIII ст. головню “проти” москвоцентризму. Але тоді автоматично розвивався “євроцентризм” (останнім часом – американоцентризм). Він часто виражався у геополітичних доктринах промосковській чи європейській (пронімецькій, пропольській). І тільки, коли Україна відчувала свою силу як держава або коли виникала потреба звільнитися від москво- і євроцентризму, тоді виростав україноцентризм регіонального типу і формувався у вигляді доктрин Чорноморсько-Балтійської (*С. Рудницького*) чи Чорноморської (*Ю. Липи*) (7, с. 391–393).

Розглянемо, яких *історичних форм* набував україноцентризм лише у духовній та геополітичній сферах.

Збройне утвердження україноцентризму було радше винятком, ніж історико-географічною закономірністю. Можна виокремити лише деякі періоди в житті України, коли вона утверджувала себе збройно серед країн і народів-сусідів і в Європі загалом. Це, зокрема, період Давньокіївської держави під час князювання *Святослава* (X ст.). Тоді Київ став центром, звідки князь організовував походи на схід, північ і південь, завойовував нові землі, підкорював племена і народи й навіть знищив на сході Хозарську державу (понад 1040 років тому). Дехто вважає, що останнє було геостратегічною поразкою України-Руси і різко погіршило її геополітичне положення, бо відкрило шлях до неї з боку центральноазійських орд *Тамерлана* і *Батия* (Хозарська держава хоч і була політичним та економічним опонентом Русі, все-таки виконувала бар'єрну функцію на її східних кордонах). Експансивне та екстенсивне розширення давньоруських земель виявлялося і в бажанні Святослава перенести столицю з Києва на Дунай – ближче до Візантії – теж одного з головних геополітичних опонентів України-Руси. По суті, цю функцію стосовно Візантії виконав ще князь *Олег*, який “прибив щит” на брамі Константинополя.

Важливу роль в утвердженні україноцентризму за часів Київської Русі відіграв *державницько-дипломатичний шлях*, особливо через династичні шлюби. Першим серед них став шлюб князя *Володимира* з візантійською княжною *Анною*. Було задано багатовікову духовну залежність України від Візантії внаслідок прийняття християнства (988) і цим самим послаблено тодішній україноцентризм і посилено візантієцентризм. Водночас Україна-Русь узяла на себе функцію християнізації угро-фінських племен північніше і північно-східніше від Києва, тобто тих, спадкоємці яких проживають на території центру сучасної Росії. Це часто відбувалося немирним шляхом.

Проте вже тоді поступово утверджувався україноцентризм, як це видно з “Повісті минулих літ” і “Слова про Ігорів похід”. Автор першого твору подумки розкрив “географічну трасу” різних центримів. Спочатку це біблійний *палестиноцентризм*. Далі через географічні траси трьох братів – *Хама*, *Сема* і *Яфета* – утвердився (через

потомків Яфета) *слов'яноцентризм*. Унаслідок троякого поділу слов'ян виникла їхня східна гілка – руська на чолі з Києвом. Звідси формувався *києвоцентризм* з головним ідеологічним ядром – “Києвом – матір'ю городів руських”.

З падінням Києва під ударами монголо-татарів духовний і політичний центр Русі змістився на захід у Галицько-Волинське князівство, яке ще протягом півтора століття репрезентувало україноцентризм активною політикою, військовою діяльністю і духовним життям.

Після об'єднання Великого князівства Литовського з Польським королівством (злиття у 1569 р. в єдину конфедеративну державу Річ Посполиту) Україну опанував *євроцентризм*, тобто політична і духовна орієнтація на європейські цінності й стандарти життя з усіма плюсами і мінусами. Недарма в європейських університетах (Болонья, Париж, Прага, Падуя, Краків та ін.) навчалася багато вихідців з Центральної і Західної України, а один з них – *Юрій Дрогобич* навіть був ректором (1479–1480) Болонського університету в Італії. Тоді ж вихідці з України (*С. Кльонович, І. Мороховський* та ін.) писали художні твори латиною. Яскравим прикладом цього є поема *С. Кльоновича “Роксоланія”*, в якій у явній формі виступила посткиєворуська, тобто *галицько-волинська форма україноцентризму* зі спрямуванням на інтеграцію усіх українських земель.

Фіналом розвитку україноцентризму в часи пізнього феодалізму і раннього капіталізму стала боротьба українського народу під проводом *Б. Хмельницького* (середина XVII ст.). Гетьман розгорнув широку дипломатичну і збройну діяльність не лише за створення незалежної української держави, а й її утвердження в колі європейських держав. Про це свідчать його дипломатичні й навіть родинні зв'язки з Трансільванією, Швецією, Туреччиною, Польщею і Московією.

Останньою спробою військово-дипломатичного утвердження україноцентризму в пізньому середньовіччі була діяльність гетьманів *Івана Мазепи* та *Пилипа Орлика*, які бажали відірвати Україну від Московії і ввести її в коло європейських держав. Після поразки у 1709 р. україноцентричних сил запанував *москово(росіє)центризм*, що супроводжувався переорієнтацією України на московські духовні цінності, критерії і менталітет. Проте навіть у період цілого XVIII ст. україноцентризм утверджувався в Російській імперії *латентно* через європейські духовні цінності, що їх вносили у життя Петербурга і Москви державні й релігійно-культурні діячі – вихідці з України (*Ф. Прокопович, С. Яворський, О. Безбородько, П. Завадовський, К. Розумовський*).

З новою силою він спалахнув у духовному житті України наприкінці XVIII ст., тобто з початку формування *модерної української нації*, з науковим обґрунтуванням української держави, ідеї українського часу й особливо українського простору (книга *О. Кониського “Історія Русів”*). Кирило-Мефодіївське братство (*М. Гулак, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров* та ін.) уже висунуло чітку програму *всеслов'янської федерації* з центральною роллю в ній України. *Це була перша ідея України як регіональної держави.*

Ідея федералізації (зовнішньої) України відродилася у 1917 р. – на початку існування Української Народної Республіки (М. Грушевський), але вона незабаром поступилася не лише ідеї, а й діяльності на утвердження української самостійної держави як політичного чинника усієї Східної та Центральної Європи.

Автором нової ідеї і концепції України як регіональної східноєвропейської держави став фундатор національної модерної географії та геополітики *Степан Рудницький*. У праці “Українська справа зі становища політичної географії” (1923) учений обґрунтував регіональність України у контексті Чорноморсько-Балтійської федерації. У цей міжморський альянс, на думку С. Рудницького, мали входити (крім України) також Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Білорусія. Цю доктрину не вдалося реалізувати з багатьох причин. Передусім тому, що сама Україна не сформувалася як самостійна держава. Крім того, у ті часи молода Польща була вороже налаштована проти України, а без Польщі годі говорити про чорноморсько-балтійське міжмор’я як геополітичну данність і регіональне домінування України.

Україноцентризм у сучасній географічній науці та освіті

Україноцентризм у географії треба впроваджувати у двох тісно пов’язаних між собою аспектах: науково-дослідному і навчально-освітньому та просвітньому. Як засвідчує досвід, в останні п’ятнадцять років існує певний розрив між цими аспектами, що є ознакою відсутності єдиної політики відповідних керівних інституцій (наукових та освітніх). Зокрема, “українопровінціалізм” у шкільних географічних програмах і підручниках нерідко пов’язаний з тим, що сферу середньошкільної освіти контролювали на вищих рівнях “перефарбовані” комуністи, в т. ч. кучмісти. Дивує дрімучий московоцентризм або наївна “малорасейська” нейтральність.

1. *Головним у реалізації україноцентризму на сучасному етапі є усунення з географії, її науково-дослідного та освітньо-просвітнього сектора московоцентризму та “українопровінціалізму”, що, по суті, одне і те ж. Найважливішим тут є наступне.*

Передусім треба позбутися промосковських (росієцентричних) ідеологем. Нагадаємо найважливіші з них:

а) ідеологема “спільної колиски трьох братніх народів”. У наукових дослідженнях історико-географічного характеру та в освітньо-методичних текстах навчальних посібників і підручників слід чітко проводити думку, що соціально-економічним і політичним ядром Київської Русі була територія сучасної України, на якій одвічно закоренився український народ; що спадкоємцем старокиївської держави є Галицько-Волинське королівство (князівство), яке повністю розвивалося у європейському контексті;

б) ідеологема “собіранія руських земель” і “Третього Риму”, які завідомо ставлять Україну у маргінальне положення. Тому в історико-географічних дослідженнях і в освіті треба всіляко стверджувати експансіоністський характер

російського імперіалізму, починаючи від *Івана Калити* і закінчуючи сучасними російськими урядовцями і навіть науковцями. Конкретним сучасним проявам цієї москвоцентричної ідеологемі є твердження про існування четвертої східнослов'янської нації – так званих карпаторосів (“подкарпатських русинів”);

в) ідеологема спільних з Росією, Білоруссю і Казахстаном та іншими постсоветськими республіками просторів – економічного, “оборонного”, культурного, інформаційного тощо. У наукових пошуках, викладанні суспільної географії у вищих і середніх школах українські вчені повинні утверджувати, по-перше, окремішність своєї держави у контексті євразійського географічного простору, її домінантність на чорноморсько-балтійському міжмор’ї. Треба позбутися таких висловлювань, як “Україна – канонічна територія Російської Православної Церкви”, “Україна – багатонаціональна держава на території СНД” та ін.

2. *Утверджувати у географічній науці панівну роль і самоцінність української національної ідеї*, що зародилася ще наприкінці XVIII ст. і пройшла низку модифікацій. На ранніх етапах вона полягала в обґрунтуванні самодостатності української нації та боротьбі за українську національну державу. Остаточою ця ідея сформована у книзі *М. Міхновського* “Самостійна Україна” (1904) під таким гаслом: “одна, єдина, самостійна і соборна Україна від Карпат і до Кавказу”. Майже два десятки років пізніше *С. Рудницький* уточнив географічні межі цієї державності (“ідеалом українців є вільна Україна в її етногеографічних межах”)¹ (2, с. 184).

За сучасних умов, коли вже створена незалежна держава Україна, україноцентрична ідея модифікувалася, змінивши акценти. Головним з цих акцентів є *економічний україноцентризм* (інші терміни: економічний патріотизм, навіть економічний егоїзм). Тут увагу потрібно звертати на зміцнення України на зовнішніх ринках товарів, послуг, ноу-гау, капіталу, її економічну самодостатність, особливо енергетичну і продовольчу (не полишаючи інформаційну). Наведемо приклади економічного “альтруїзму” й егоцентризму.

“Альтруїзм”. Відомо, що у галузевій структурі національного комплексу важливу роль відіграє металургія та хімія, які становлять більше половини її експортного потенціалу. Однак вони працюють на порівняно дешевому російському природному газі. У випадку його подорожчання до 200 дол. США за 1000 м³ ці галузі стають нерентабельними. За тенденції зниження ціни металу на світовому ринку це не лише загрожує зменшенням фінансових надходжень у бюджет держави, а й стане основою деструкції всієї соціально-економічної системи України. Чи потрібний Україні такий “вузький” експортний потенціал, з одного боку, і такий економічний “альтруїзм”, – з іншого?

Егоцентризм. У разі великого експортного виторгу виникають ресурси для непомірного імпорту дешевшої продукції, ніж та, яку виробляють в Україні. Тобто

¹ Правда, ще 1863 р. цю ідею висловив у художній формі *Микола Вербицький* у вірші “Ще не вмерла України” фразу “Встанем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону”.

завдають своєрідного удару по так званому імпортозаміщувальному виробництву, яке згортається. Унаслідок цього зростає безробіття і вужчає внутрішній ринок. Тому старе як світ гасло “свій до свого по своє” повинне запрацювати по-новому в нових умовах. Отже, економічний егоїзм – не заради самого економічного егоїзму, а для укріплення самодостатності і безпеки України.

Звідси випливає, що економічний україноцентризм передбачає не лише утвердження України на зовнішніх ринках, а й створення диверсифікованого національного комплексу з потужним внутрішнім та зовнішнім ринком.

З огляду на це, першим завданням географії, особливо суспільної, як науки і предмета викладання в контексті ідеї україноцентризму має бути концентрація уваги на дослідженні самої України як багатовимірного географічного феномена і відведення їй лівової частки при викладанні географічних дисциплін у школі.

Назвемо декілька принципових положень щодо вивчення географічних дисциплін і, зокрема, географії України у середній загальноосвітній школі. Першою дисципліною має бути краєзнавство, тобто вивчення географії (природи, населення і господарства) рідного поселення і його околиць. Це треба робити у третьому – четвертому класі. Далі потрібно ввести новий предмет “Початкова географія України” (як це роблять у Європі!), яка повинна стати базовою для вивчення української історії та літератури. Цим самим буде отримано синергетичний ефект від вивчення українознавства у середній школі. Лише після цього можна вводити “Загальну географію” (“Загальне землезнавство”). Її конкретизацією може стати “Географія материків і океанів” у наступному класі. На цій підставі вивчають “Економічну і соціальну географію країн світу” і нарешті дві дисципліни – “Фізичну географію України” та “Соціально-економічну географію України”. Таким чином із семи навчальних дисциплін чотири припадають на вивчення географії України (включаючи краєзнавство).

Свого часу ми багато писали про головні проблеми суспільної географії України (6, с. 327–330). Нагадаємо лише, що, крім зазначених у книзі (6) міждисциплінарних проблем, особливу увагу треба звернути на вивчення (і викладання) суспільної географії країн-сусідів, зокрема, безпосередніх сусідів (у нашому випадку – це Польща і Росія), зосереджуючись на можливостях реалізації українських інтересів у цих країнах та інтересів цих країн в Україні.

Далі увагу в дослідженні та викладанні суспільної географії потрібно також зосереджувати на тих країнах світу (поза сусідами), які становлять для України спеціальний економічний і соціально-політичний та культурний інтерес. Це передусім високорозвинені країни Європи й Америки – Німеччина, Франція, Велика Британія, США, Японія, Китай та ін. Саме з цих країн слід очікувати найбільших в Україні інвестицій і новітніх технологій.

Оскільки українська нація дедалі більше глобалізується, то сучасна географія повинна зосередитись на дослідженні цієї глобалізації та викладанні географії країн з великою українською діаспорою (і заробітчанами). Це – Канада, США, Аргентина, Бразилія, Греція, Італія, Іспанія та Португалія.

У цьому разі увагу треба зосередити на спектрі зв'язків такої держави з Україною і не обмежуватися лише торговими зв'язками з експорту–імпорту товарів. Тепер особливе місце повинні посісти можливості експорту капіталів в Україну, створення спільних підприємств тощо.

3. *Одним з аспектів україноцентризму є дослідження проблеми “Україна і глобалізаційні процеси”.* Його не обмежують вивченням (науковим і шкільним) лише зовнішніх зв'язків України з іншими країнами. Найважливішим тут є налагодження суб'єкт-об'єктних відносин України із зовнішнім світом. Є вона суб'єктом чи об'єктом глобалізаційних процесів, яке її місце у цих процесах, які позитивні та негативні сторони цих процесів і їхній вплив не лише на економіку України, а й на її культуру, духовне життя українського народу.

Головним у геостратегії України має бути утвердження її як економічного і політичного “гравця на світовій шахівниці”, тобто посилення її як *суб'єкта глобалізаційних процесів*. Це нелегкий і тривалий, але цілеспрямований процес. Найважливішим у ньому є перетворення українського суспільства у постіндустріальне та інформаційне з тим, щоб наша держава вивозила не сировину і напівфабрикати (метал, продукти хімії тощо), а передусім нові технології, програмний продукт, подавала аерокосмічні та рекреаційні послуги та ін. Для цього необхідна також *реіндустріалізація* країни, а в ній – *розвиток економіки знань*.

Поки що Україна у глобальному масштабі представлена військово-промисловим комплексом (ВПК), металургією і хімією. З експорту зброї вона входить у першу десятку країн та бере участь у миротворчих процесах у різних місцях Земної кулі, надає космічні послуги багатьом країнам. Але цього замало, щоб стати суб'єктом глобалізаційних процесів.

Наразі Україна більше є об'єктом глобалізації. Вона зазнає жорсткого впливу зі сторони великодержав, які дбають про свої геоекономічні та геостратегічні інтереси. Іншими словами, україноцентризм у цих процесах слабо виражений, точніше, є асиметричним. Прикладом може бути те, як Україна позбулася атомної зброї, відмовилася від вигідних військово-промислових контрактів з Іраном, піддається газовій обструкції з боку Росії. Не виявляє вона сильних ініціатив у вивезенні капіталів (хіба що тінювих в офшорні зони). А процеси вестернізації і русифікації її культури, захоплення її інформаційного простору засобами масової інформації близьких і віддалених країн (особливо російських) поставили культурні цінності українського народу на межу їх існування.

4. *Окремою проблемою сучасного україноцентризму є дослідження і вивчення процесів формування України як регіональної держави.*

Існує два розуміння регіональної держави. За *Кенічі Омае* (японський економіст), регіональна держава (РД) це місто-регіон, “природна економічна зона”, що ігнорує державні кордони і самі столиці держав, у яких РД формується під впливом глобальної економіки і частиною якої вона (РД) є. Приклади – чотири “нові двигуни” Європи: 1) регіон Рона–Альпи у Південно-Східній Франції з центром у

Ліоні; 2) Ломбардія у Північній Італії з Міланом; 3) Каталонія у Північно-Східній Іспанії з Барселеною; 4) Баден-Вюртемберг у Південній Німеччині зі Штутгартм. Такі регіони-держави концентрують у собі великі обсяги транснаціонального капіталу, а їхні лідери мають справу безпосередньо з іноземними партнерами і домовляються про найліпші умови бізнесу зі своєю національною владою (1, с. 81).

Усе це більше стосується участі країни та її регіонів у глобалізаційних процесах. Гіпотетично в Україні такими РД можуть у перспективі стати Крим і Закарпаття.

Друге розуміння РД більше поширене і є традиційним. Регіональна держава – це країна з потужним економічним і військово-політичним потенціалом, яка має великий вплив на процеси суспільної життєдіяльності менших, особливо сусідніх державах. Прикладом регіональної держави у Євразії є Росія, в Азії – Китай та Індія, в Америці – Бразилія (тут ми обминаємо таких світових потуг як США, Японія, Німеччина, Велика Британія та ін.).

У цьому аспекті Україна має всі дані, щоб бути регіональною державою на сході Європи і Північно-Західної Азії. Тому україноцентризм передбачає дослідження та вивчення цього нового українського феномена. Регіоналізм України найліпше може виявитися у контексті балтійсько-чорноморсько-каспійської дуги постсоветських держав. Ця дуга визначена такими країнами (крім України): три країни Балтії – Естонія, Латвія і Литва; Білорусія, Молдова, Грузія, Вірменія, Азербайджан. Різні види співробітництва, включаючи створення управлінських міждержавних структур – це важливий предмет міждисциплінарних, у тім числі і суспільно-географічних, пошуків. Серед останніх слід назвати, передусім, дослідження шляхів економічної інтеграції названих країн і встановлення раціонального міждержавного поділу праці у вирішенні енергетичної, продовольчої, рекреаційної, військово-оборонної та інших проблем у близькій і віддаленій перспективі.

Недавнє створення Балтійсько-Чорноморсько-Каспійського альянсу держав має на меті вирішення енергетичної проблеми. У системі цих держав Україна стає важливою виробничою (нафто- і газопереробка) і транзитною ланкою енергоносіїв із Північно-Східної Азії та Близького Сходу в країни Балтії, Північної та Північно-Західної Європи. Центральне географічне положення України у балто-чорноморсько-каспійській системі країн робить її гео економічним і геостратегічним регулятором величезного фрагмента євразійського простору. Особливу увагу треба звернути на те, що східним фронтом ця система виходить у південно-західний фронт таких же інтересів Росії, а західним – у країни ЄС.

Що стосується спільного вирішення продовольчих проблем країн названої гео економічної дуги, то тут можна запропонувати посилення поділу праці між її різними частинами: Україна стає головним виробником зерна, балтійські країни – морепродуктів і продуктів молочного тваринництва, а кавказькі держави – субтропічних фруктів та овочів. Можна передбачити функціонування своєрідного продовольчого конвеєра з ранньої весни (квіти, ранні овочі) до пізньої осені й зими (субтропічні фрукти), який започатковано на південному сході цієї дуги країн.

Вже сьогодні можна передбачати потребу створення віртуального шовкового шляху від Китаю до країн Західної і Північної Європи через Центральну Азію і держави Каспійсько-Чорноморсько-Балтійської дуги. У руслі цього шляху доцільно розробити декілька геологістичних маршрутів з тим, щоб реально представити Україну як необхідну ланку на великій геоekonomічній і геополітичній євразійській осі.

Такі далеко неповні прояви україноцентризму, які повинні бути парадигмальними у сучасних суспільно-географічних дослідженнях і циклі географічних дисциплін у середній школі.

Загальні висновки. З усього сказаного можна зробити наступні висновки щодо імперативу україноцентризму у сучасній національній географічній науці. Зокрема, стверджується наступне.

1. Цей імператив є суттєвим засобом інтенсифікації розвитку національної географічної науки і повинен витримуватися не лише у суспільній, але й у природничій географії та геоecології.

2. Він має місце як в описовій (дескриптивній, регіональній) географії, так і в загальному землезнавстві (нагадаємо, що „загальне землезнавство” – це не „загальна фізична географія”, як дехто думає, а „загальна географія”).

3. Імператив географічного україноцентризму передбачає передовсім зосередження головної уваги на дослідженні України як природно-, демо-, соціально-, економіко- і політико-географічної окремоті у контексті різних рівнів геопросторової організації земної природи і людської цивілізації. Зокрема, це стосується дослідження географічних закономірностей розміщення природно-ресурсного, демоетнографічного, соціального, економічного, політичного і духовно-культурного потенціалу України і його раціонального використання в інтересах української етнічної і політичної нації.

4. У геополітичному аспекті головна вимога – це вивчення України у полі її зв’язків із сусідами першого і другого порядків (особливо Росії і Польщі), країнами Європи, Близького і Середнього Сходу, Кавказу і Центральної Азії. Особливо принциповим є дослідження України у системі європейської і євроатлантичної регіональної безпеки. Географічно-просторове обґрунтування визначального вектора геоekonomічної, геокультурної та геостратегічної орієнтації України є фундаментальною міждисциплінарною проблемою не лише географічної, але й багатьох суспільних і навіть природничих наук сьогодення.

5. Вивчаючи суспільно-географічні проблеми країн світу, їх різноманітних союзів, блоків та інтеграцій, на перший план слід ставити дослідження їх зв’язків з Україною і української економіки та соціуму з ними. Це стосується передовсім тих країн, які є світовими лідерами (США, Японія, Великобританія, Китай та ін.), а також країн з великою українською діаспорою.

6. Сучасна географія внаслідок дії об’єктивних чинників мусить ураховувати систему соціально-економічних і геополітичних інтересів та ризиків, якими охоплена

Україна і сукупність країн, з якими вона має найінтенсивніші зв'язки. Імператив україноцентризму вимагає тримати у полі зору саме ці аспекти життєдіяльності держави.

7. Важливою стороною україноцентризму є розгляд України як країни з великим регіональним потенціалом. Зокрема, бачення нашої держави як головного геополітичного і гео економічного гравця на терені Чорноморсько-Балтійського міжмор'я (ширше – на Каспійсько-Чорноморсько-Балтійському просторі), а також у регіоні Чорноморського економічного співробітництва. Суттєвим є дослідження організаційних форм усіх видів співробітництва і їх координації, а також розв'язання за допомогою цих форм актуальних і перспективних міждержавних проблем енергетичної, продовольчої, комунікаційно-транзитної, рекреаційної, науково-інноваційної та ін. сфер.

8. Україноцентризм передбачає визначення місця України у глобалізаційних процесах, зокрема, наукове обґрунтування можливих сценаріїв і трендів цих процесів. Головне у найближчій перспективі – це вивчення проблем перетворення нашої держави з об'єкта у суб'єкт глобалізації.

9. Імператив україноцентризму у суспільній географії вимагає негайно усунути імперські міфо- та ідеологеми щодо історико-географічних аспектів формування українського народу і його державності (ідеологема про Русь як „спільну східнослов'янську колиску”, „старшого брата”, об'єднавчу функцію Москви у реалізації т. зв. „собіранія русских земель”, „теорія Третього Риму” тощо).

10. Сучасний україноцентризм означає зосередження головної уваги у загальноосвітній школі на вивченні географії України (в т. ч. початкової десь у III–IV класах) не лише за кількісними, але, що головне, якісними параметрами.

Література:

1. *Блій де Г., Муллер П., Шаблій О.* Географія: світи, регіони, концепти. – К.: Либідь, 2004.
2. *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України / За ред. О. Шаблія. – Львів: Світ, 1994.
3. *Шаблій О. І.* Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів; Мюнхен: Вид. центр ЛДУ ім. І. Франка, 1993.
4. Соціально-економічна географія України / За ред. О. Шаблія. – Львів: Світ, 1994.
5. *Нудьга Г.* Перші магістри і доктори // Не бійся смерті. – К.: Рад. письменник, 1991.
6. *Шаблій О. І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001.
7. *Шаблій О. І.* Основи загальної суспільної географії. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004.
8. *Шаблій О. І.* Україноцентризм у національній геополітиці і суспільній географії // Теоретичні та методологічні проблеми суспільної географії. Зб. наук. праць на пошану Заслуженого професора Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка Олега Шаблія. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 39–51.

Проблеми декомунізації та українізації суспільної географії*

Географічне українознавство, як один із галузевих аспектів україністики, що досліджує українську націю і умови (особливо природні) її розвитку та функціонування у регіональному, загальнодержавному та глобальному аспектах, має довгу історію свого формування. Найбільшим спалахом воно характеризувалося у перші сорок років ХХ століття. Тоді воно було виражене працями фундатора української наукової географії проф. С. Рудницького (1877–1937) та його наукового спадкоємця проф. В. Кубійовича (1900–1985). Проте під окупаційним большевицьким режимом географічне українознавство і зокрема його центральна ланка – антропогеографія (соціально-економічна або суспільна географія) перебувала у стані довготривалої стагнації. Цей процес інерційно продовжується і у наш час.

Важливою причиною останнього, особливо чинником своєрідного застою СГ є її марксистські філософські і політекономічні основи, на яких донедавна розвивалась теорія науки. Тому, щоб істотно поправити ситуацію, необхідно передусім позбутися глибокого закорінення у СГ т. зв. історичного матеріалізму, розкрити неспроможність його основ, їх теоретичну і практичну шкідливість на сучасному етапі розвитку науки.

Центральним у декомунізації СГ є перегляд марксистських основ розуміння в ній об'єкта дослідження. Згідно марксистсько-ленінської методології об'єктом дослідження СГ є суспільство чи його складові – продуктивні сили і виробничі відносини. При цьому суспільство розуміють як конкретну суспільно-економічну формацію – рабовласницьку, феодальну, капіталістичну чи комуністичну. Формаційне трактування суспільства призводить, по-перше, до переоцінки ролі економічного чинника у його житті (особливо духовному), тобто до економічного детермінізму і навіть фаталізму; по-друге, вимагає визнавати вирішальну роль у геопросторовій організації суспільства т. зв. основного закону певної суспільно-економічної формації; по-третє, призводить до знецінення людини як головного, наділеного волею і розумом чинника, а на перше місце ставить похідне – суспільні відносини; по-четверте, це принижує людину і перетворює її лише у фактор розвитку і територіальної організації виробництва. Крім того, ділення суспільства на продуктивні сили (без урахування деструктивних сил, роль яких в останні півстоліття різко зросла) і виробничі відносини є постійною основою дискусії про віднесення СГ до географічних (за продуктивними силами) чи економічних (за виробничими відносинами) наук.

Очевидно, в наш час може бути два головних виходи з існуючого положення.

Перший: якщо за об'єкт СГ брати суспільство, то його доцільно трактувати не як єдність продуктивних сил і виробничих відносин, а як систему взаємозв'язаних

* Друкується за: Шаблій О. І. Проблеми декомунізації і деколонізації географії / О. І. Шаблій // Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – С. 321–342.

сфер: економічної, соціальної, демографічної, духовної, політичної, екологічної та ін. Тоді предметом СГ стане територіальна (геопросторова) організація суспільства чи окремих його сфер.

Другий: якщо за об'єкт дослідження вважати людину у широкому розумінні цього слова, то її слід трактувати передусім з допомогою категорії життєдіяльності – трудової, споживчої, відтворювальної, соціоприродної, екстичної. Тоді предметом вивчення є геопросторова організація людини і різних видів її життєдіяльності. В такому разі СГ доцільно називати антропогеографією – терміном, поширеним з минулого століття. Останнє вигідне і тим, що багатьма мовами ця назва звучить аналогічно. В цьому випадку появляється можливість прямого виходу на майбутній онтологічний об'єкт СГ – ноосферу, сферу людського розуму і переоцінки функцій духовного у розвитку СГ як науки.

Окремий аспект декомунізації полягає у *перегляді під цим кутом зору суспільно-географічної термінології і поняттєво-категоріального апарату*. Тут важливо поновому поглянути на так зване “основне” поняття колишньої радянської економічної географії – територіальний (ширше – географічний) поділ праці. Економічний детермінізм, який фетишизує роль поділу праці (часткового, особливого і загального), зводить роль країн чи районів до таких собі “коліщат” у відповідних механізмах світового чи національного господарства. А сам географічний поділ праці з наслідку стає причиною. Хоч насправді усе навпаки: в умовах гуманізації суспільства духовні та соціальні інтереси одиниці (окремої людини, групи людей, в т. ч. територіальної, регіону, країни, нації) повинні стояти на першому місці. Все інше – це засоби, в т. ч. сама праця, її поділ, економічна сфера тощо.

Водночас і саму категорію інтересів слід поставити з голови на ноги. У советський час вважалося, що загальнодержавні інтереси є найвищими, а місцеві, локальні знаходилися внизу ранжированих пріоритетів. Тепер слід цю піраміду інтересів поставити з вершини на її основу: визначальними мають бути локальні та регіональні інтереси (населеного пункту, адміністративного району, області), а загальнодержавні інтереси слід повернути із центристських у русло регулювання гармонійного розвитку окремих частин держави як єдиного соціально-економічного і духовного організму і створення умов національної, військової, політичної, економічної та екологічної безпеки країни, посилення її ролі у світовому розвитку.

Зараз особливу увагу потрібно звернути на терміни і поняття, які мають у своєму складі терміноелемент “народний”. У тоталітарний період цим словом густо насичували термінологію з двох ідеологічних причин. По-перше, у марксистському розумінні народ – це передусім “трудова маса” на відміну від класу експлуататорів – капіталістів, сільської буржуазії, служителів культу, т. зв. гнилої інтелігенції. З часом соціалістичний зміст понять “народ”, “трудова маса” стерся, залишивши ряд похідних, таких як “трудова армія”, “трудова-виправна колонія”, “трудова колектив” (та й саме слово “колектив” має ідеологічну основу, згідно якій втрачаються

особистість, індивідуальність, людяність тощо). По-друге, терміном “народний” було замінено термін “національний”, щоб позбавитись всього, що пов’язано з нацією не лише як культурно-етнічним, але й політичним феноменом. Тому замість терміну “національне господарство” появилось “народне господарство”, замість “національний прибуток” виник спочатку “народний доход”, замінений з часом на “національний доход” (вже з російським словом “доход” замість “прибуток”). Так появилися терміни “міжнародний поділ праці”, “міжнародні зв’язки”, “товари народного споживання”. Лише останнім часом несміливо повертаються назви “національний комплекс”, “національний рахунок”, “національний парк”, “національний інтерес” та ін. – усі у значенні “загальнодержавний”.

Подібне стосується і визначення категорії “виробничий” (“невиробничий”) стосовно структури національного комплексу. Тут справа остаточно заплуталась, коли у СГ було введено термін і поняття “інфраструктури”, взятого не з марксистської політекономічної системи. Згідно з комуністичним ученням основу суспільства становить не просто виробництво, а матеріальне виробництво. Відомі сталінські положення про три умови матеріального життя суспільства – народонаселення, географічне середовище та спосіб виробництва матеріальних благ. Останнє за догматикою марксизму є вирішальним в усіх сферах життя суспільства. Ці положення у дещо видозміненому вигляді увійшли в обґрунтування і пояснення територіальної організації виробництва: як природні умови і ресурси, трудові ресурси, закони суспільно-економічної формації (конкретного способу виробництва). Так воно майже незмінно залишається і по нинішній день.

У СГ часто вживають категорію і термін матеріально-технічної бази (країни, регіону, поселення). Вони мають свій родовід в історичному матеріалізмі, настановах КПСС щодо побудови комуністичного суспільства в СРСР. Суспільна географія сприйняла цей термін некритично. За ним ховається ідеологічна установка про пріоритет матеріального (первинна матерія!) над духовним. Звідси йшло оправдання відповідної політики і трактування фактичних даних в СГ: усі сили і кошти спрямовувалися на т. зв. матеріально-технічну базу комунізму (а в ній – на промислове виробництво, особливо на важку промисловість), індустріалізацію за рахунок розорення села, урбанізацію шляхом виселення, депортацій найбільш діяльних верств сільського населення, руйнування традиційного способу життя і т. д. У цьому зв’язку ще у недалекому минулому виникло такі агітаційні “шедеври” як “карти новобудов”, поміщення паливно-енергетичного комплексу на початку структури підручників із СГ, перенесення вивчення географії сільського господарства у кінець цієї структури, розгляд населення, в першу чергу, як робочої сили та ігнорування його духовного, зокрема національно-духовного життя.

У наукових публікаціях, підручниках, статистичних довідниках до сьогоднішнього дня спостерігається плутанина і різнобій щодо найзагальнішого поділу і структури національного комплексу. Так, тому ж таки матеріальному виробництву протиставляється т. зв. невиробнича сфера, а не духовне виробництво (але саме

поєднання слів-термінів “духовне” і “виробництво” звучить досить штучно; у Маркса є ще “виробництво людини”, “дітовиробництво” тощо).

Якщо “матеріальне виробництво – це категорія т. зв. історичного матеріалізму, то “виробнича сфера” є категорією національного господарською. В останні п’ятнадцять–двадцять років їй більш логічно стали протиставляти “невиробничу сферу”, яку тепер замінено на “сферу послуг”. Але тут трапилося непередбачене: “сферу послуг” (чи навіть ту ж саму “невиробничу сферу”), яка має згідно марксової політекономії функції перерозподілу національного прибутку, а не його виробництво, прийшлося трактувати як “виробничу”: вже декілька десятиліть совєтські політекономисти об’явили працю у “невиробничій сфері” продуктивною і навіть науку зараховують до безпосередньої продуктивної сили (хоч відомо, що та ж таки наука там, де вона використовується для створення зброї масового вбивства, є надзвичайно деструктивною силою, здатною знищити усе людство).

Ще складнішою виявилась проблема пришивання до структури “народного господарства” різних видів інфраструктури (ІС). Відмежування її від “виробництва” стало каменем спотикання. Одні вчені трактують ІС як національного господарську категорію. Отже, виділяють її галузевий склад, групуючи галузі у т. зв. “виробничу”, “соціальну”, “інституціональну”, “екологічну” ІС. Інші вважають ІС загальнофондовою базою території, тобто вона є категорією регіональної економіки. В обох випадках межа між інфраструктурою та “виробництвом” так само не визначена, як і межа між “виробничою” і “невиробничою” сферами (сферою послуг). Наприклад, транспорт і зв’язок поділяють між двома названими сферами залежно від споживача їх послуг. Так само “енергетику” одні вчені відносять до інфраструктури (принаймні енергетичні мережі – лінії електропередач, газо- і нафтопроводи), інші – повністю до “сфери виробництва”. Таким чином, непослідовність і дуже часто еkleктичність багатьох фундаментальних понять, взятих із праць комуністичних ортодоксів, стали гальмом у розвитку суспільної, особливо економічної географії.

Враховуючи усе сказане стосовно структури національного комплексу, слід, очевидно, використовувати термінологію західних вчених і виділяти в ній галузі три сектори: первинний (сільське, лісове господарство, мисливство, видобувні галузі і т. п.), вторинний (обробні галузі) і третинний (сфера послуг). Разом з тим необхідно брати до уваги новий державний класифікатор України щодо видів економічної діяльності (затверджений Держстандартом України від 22 жовтня 1996 р., № 441). Згідно з цим класифікатором у національному комплексі країни виділяються секції, підсекції, розділи, групи, класи і підкласи економічної діяльності (тут є 17 секцій, в т. ч. такі як “А. Сільське господарство, мисливство та лісове господарство”, “В. Рибне господарство”, “С. Видобувна промисловість”, “Д. Обробна промисловість” та ін.).

Багато ідеологічного непотрібу нагромадилось у географічному країнознавстві, зокрема українознавстві, а також у суспільно-географічній регіоналістиці. Зокрема, застарілою, з класово-більшовицькою методологічною основою є відома

типологія країн світу: виділення груп капіталістичних, соціалістичних та країн, що розвиваються. Ми вже не підкреслюємо, що у цій класифікації порушена основа групування. Так звані соціалістичні країни виділялись лише на тій базі, що в них при владі були тоталітарно-комуністичні партії, які узурпували політичну, економічну та ідеологічну владу і знищили в ім'я комунізму десятки мільйонів людей. У кінцевому підсумку вони призвели до краху “світової системи соціалізму”, ґрунтовно опаплюживши саму ідею “соціалістичного способу життя” (відомо, що існують шведські, німецькі та ін. моделі “соціалістичного суспільства” чи “соціальної економіки”). Разом з тим “західне” суспільство успішно пододало індустріальний і вже вступило в постіндустріальний, а місцями – в інформаційний етап свого розвитку. Сам Ленін стверджував, що перемаже той суспільний лад, який створить вищу продуктивність праці. Відомо, що “реальний соціалізм” ленінсько-сталінсько-брежнєвського зразка такої продуктивності праці не створив. Отже, на черзі стоїть завдання відкинути цю типологію країн (до цього часу ще дехто називає Китай, Кубу, Північну Корею соціалістичними країнами) і створити нову, яка б враховувала весь комплекс особливостей і відносин окремих держав, рівень та тенденції їх розвитку.

У наш час треба остаточно визначитися з поняттями Східна, Західна, Центральна, Північна та Південна Європа. У географічній літературі та ЗМІ існує застарілий поділ Європи на Західну і Східну. В ньому до Східної Європи, як у совєтський період, відносять Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Румунію, країни колишньої Югославії. Зрозуміло, що ця група країн ніколи не була Східною, а скоріше Центральною Європою. Радянська пропаганда включала ці держави у т. зв. соціалістичний блок, щоб показати його масштабність за площею, населенням, господарським потенціалом співмірну із Західною Європою. Тепер цей рудимент ще фігурує у передачах російської редакції радіо “Свобода”.

Особливо складні проблеми декомунізації стоять у географічному українознавстві. Тут слід позбутися багатьох більшовицько-тоталітарних і москвоцентричних ідео- та міфологем. Серед них назвемо декілька:

а) ідеологема положення України у т. зв. євразійському просторі, яка має багато модифікацій і відтінків. Виходячи з того, що географічно наша держава розташована на материк Євроазії і своїми східними та південними окраїнами близька до Передньої Азії, робиться висновок із стратегічним прицілом: Україна має організаційно входити в економічний, транспортний, інформаційний, культурний, науковий, правовий та ін. простір євразійства на чолі з Росією. Тобто у завуальованій формі воскрешається “теорія Третього Риму”, “старшого брата” чи “єдиного совєтського (слов’янського, східнослов’янського) народу”. Певною модифікацією цієї ідеологеми є штучне ділення країн на “близьке і далеке зарубіжжя”, що призводить часами до парадоксів і нонсенсів (Польща для нас є ніби-то країною далекого, а Білорусь чи та сама ж Росія – близького зарубіжжя, хоч усі три – це країни-сусіди);

б) ідеологема ніби-то соборно-об'єднавчої ролі царської і більшовицької влади стосовно українських земель. Вона є результатом довготривалого і цілеспрямованого перекручення реальної історії, історичної та політичної географії України, яка у окремі епохи входила у різні геополітичні і геокультурні орбіти. Принаймні до XII ст. про Москву і російський “центр” Європа не знала, а територія межиріччя Оки і Волги була далекою окраїною Руси-України на чолі з Києвом. Вже у XIII–XIV ст. геополітичне ядро України змістилося на захід у Галицько-Волинську державу. У XV–XVI ст. Україна знаходиться в основному у західній орбіті, будучи розділеною між Польщею і Литвою чи перебуваючи під польсько-королівською короною. У XVII ст. за “Вічним миром” (1686 р.) вона була поділена по Дніпру між Польщею і Московією. По суті, у московську-російську орбіту Україна була втягнена своєю східною і центральною частиною лише у кінці XVIII ст. після триразового поділу королівської Польщі. Остаточно Московії вдається підкорити цю частину України після придушення польських (!) повстань у 1831 і 1863 роках. Отже, усі прирости Московського царства і Російської імперії за рахунок території України були не “соборництвом” (“собиранием русских земель”), “возз'єднанням українських земель у єдиній українській державі”, а звичайною імперіалістичною окупацією України тоталітарними російсько-царськими чи російсько-більшовицькими режимами.

Поширеним варіантом названої міфологеми є те, що ніби-то тільки у советський час завдяки більшовицькій партії і її генсеку *Йосифу Сталіну*, братній допомозі “великого російського народу” вдалось об'єднати усі українські землі у єдину державу. Насправді возз'єднання майже усіх українських земель вперше було здійснене Актом злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р., що потім було знищене в результаті більшовицької агресії. А вже з вересня 1939 року сталінський режим за зговором із режимом гітлерівсько-нацистським окупував Галичину і Західну Волинь (частково, бо її західні окраїни віддав на поталу фашистам); у 1940 р. – Північну Буковину і Південну Бессарабію, а у 1945 р. віддав Польщі навіть частину тих західноукраїнських етнічних земель, що були після 17. IX. 1939 р. у складі УРСР. З мовчазної згоди “вождя народів” залишились українські землі у Росії (Кубань, частина Слобідщини), Білорусії (Берестейщина), Польщі (Надсяння, Лемківщина, Холмщина і Підляшшя), Румунії (Мармарощина), де українці були брутально виселені або денаціоналізовані (згадаймо хоча б “Віслу” – ганебну акцію польсько-комуністичних властей у 1947 р.);

в) москвоцентрична ідеологема, яка має багато “невинних” проявів і варіантів. Взяти хоча б тричленне економічне районування України з виділенням першим серед районів Донецько-Придніпровського – “великого району СРСР” (не України!) з “розвиненою індустрією”, “передового”, “інтернаціонального” (яких тільки ур-епітетів не надавала йому заідеологізована економічна географія). В цьому контексті принижується т. зв. “Південно-Західний” (назва має чітко москвоцентричну орієнтацію) район з столицею України – Києвом. Назва останнього тягнеться ще

з царських часів від “Карпатського пространства” *К. Арсеньєва* і “Юго-Западного края” *П. Семенова Тянь-Шанського*, а його характеристика ще досі існує у деяких шкільних та вузівських підручниках.

У результаті цієї ідеологемі Україна трактувалась не як ціле, а як сукупність трьох дуже нерівноцінних економічних районів, окремі з яких, наприклад, той же Південно-Західний ставили в один ряд з іншими великими за розмірами районами СРСР, зокрема Росії.

Рудиментом цієї москвоцентристської позиції є трактування західних областей у деяких засобах масової інформації як “маргінальних”, “неукраїнських”, свого роду “шуму” на загальноукраїнському тлі, якого слід позбутися. Принизливо-імперською залишається і назва “Південно-західної” залізниці з центром у місті Києві.

До речі, таким же імперсько-комуністичним є називання “республіканським” всього, що пов’язане із загальнодержавними, всеукраїнськими масштабами. Наприклад, пишуть: “у нашій республіці”, “галузь має республіканське значення”, “зовнішні зв’язки республіки” тощо. Цим і надалі принижуються самостійність нашої держави, місце якої зводиться до “країни чи республіки СНД”. Крім того, слово “республіканський” резонно і дедалі частіше застосовується до відповідної партії (Республіканська партія України”. Тому, коли кажуть “на республіканському стадіоні”, то складається враження, що цей київський стадіон належить названій партії (тепер його називають Олімпійським);

г) поширеною є ідеологема про те, що Україна є багатонаціональною державою. Ця ідеологема постійно мусувалась у ЗМІ та в посібниках для вищої і середньої школи. Нерідко і зараз у солідних підручниках її дещо підправляють на кшталт: “в Україні проживає багато національностей”. Тут слід займати чітку наукову позицію, яка полягає в тому, що вседержавною є одна корінна нація – українці, а локальними є кримські татари, частково гагаузи (Одеська область). Всі інші – це не окремі нації, а етнічні меншини (кримських татар і гагаузів можна назвати національними меншинами). Поняття етнічної (національної) меншини є категорією не національно-культурною чи регіонально-локальною, а загальнодержавно-політичною. Отже, навіть там, де українці чисельно поступаються представникам інших націй (наприклад, у Криму), вони не є меншиною. Разом з тим, кримські татари чи гагаузи не є всеукраїнськими національними меншинами, бо локалізовані у певних регіонах. Отже, Україна не багатонаціональна держава.

Надзвичайно складною є проблема декомунізації і українізації у географічному називництві. Тут існує багато аспектів. Зокрема це:

1) перейменування тих населених пунктів, підприємств, вулиць, які названі в честь одіозних комуно-большовицьких діячів – переважно українофобів (Дніпро-дзержинськ, Дніпропетровськ, Свердловськ, Артемівськ, Орджонікідзе, Ватутіне, Кіровоград, Котовськ та багато інших);

2) зміни назв з явно комуністичними атрибутами (Комсомольськ, Першотравневе, Жовтневе та ін.);

3) українізація назв шляхом повної їх заміни чи часткової зміни, якщо вони виникли за російським зразком словотворення (Южний, Первомайськ, Іллічівськ, Южноукраїнськ); особливо тут важливо, щоб назви міст мали закінчення -е після суфіксів -ськ, -цьк, -зьк (наприклад, не Донецьк, а Донецьке), не Нововолинськ, а Нововолинське), чи закінчення -е замість прикметникового -ий (отже, Аерофлотське замість Аерофлотський);

4) позбавлення у назвах “уточню вальних” частин, які дуже здовжують назву і роблять її незручною у користуванні, на зразок, “Волинський” (Володимир-Волинський, Новоград-Волинський), “Дністровський” (Білгород-Дністровський), “Подільський” (Кам’янець-Подільський, Могилів-Подільський), “Шевченківський” (Корсунь-Шевченківський), “Хмельницький” (Переяслав-Хмельницький) та ін. Зрозуміло, що ці “уточнення” появилися не у назвах відповідних російських (Володимир, Білгород) чи білоруських (Могилів) міст, а в українських, щоб показати їх ніби-то вторинність;

5) повернення давніх незаідеологізованих назв багатом населеним пунктам, наприклад, Бахмачу (тепер Артемівськ), Звягелю (Новоград-Волинський), Бірзулі (Котовськ), Інкерману (Білокам’янськ), Кадіївці (Стаханов), а навіть річкам, наприклад, Бугу (тепер Західний Буг) чи Богу (Південний Буг);

6) українізація транскрипції іншомовних географічних назв, зокрема, з англо-, герmano- чи з західнослов’янських мов. Тут відзначимо лише дві речі: 1) передача з латиниці на кирилицю *g*; 2) відповідно передача *h*. За російською транслітерацією у першому випадку писалось “*z*” (звучить як латинське “*g*”), у другому – “*x*”. “Кабы не было розни” (вислів Петра I), аналогічно писали українською, але у першому випадку вже озвучувалося “*g*” як “*z*”. Насправді, українською слід писати Йоганесбург, а не Йоханесбург, Оклагома, а не Оклахома, Гельсінкі, а не Хельсінкі, Бранденбург, а не Бранденбург, Гетеборг, а не Гетеборг та ін;

7) у першу чергу традиційно українське написання власних географічних назв на тих етнічних українських землях, які опинились у складі сусідніх держав (отже, слід писати Перемишль, а не Пшемисль, Холм, а не Хелм, Замостя, а не Замосць, Грубешів, а не Хрубешов, Гребенне, а не Хребенне, Сянок, а не Санок та ін.);

8) “українофонне” написання власних географічних назв, коли перекладах з кирилиці на латиницю. В часи советського режиму старались, щоб українські назви транслітерувались на західні мови так, ніби вони є російськими. Під це було підведено “законну” базу: переклади українських географічних назв на іноземні мови, які користуються латиницею, здійснюється шляхом транслітерації згідно рішення П’ятої конференції ООН у 1987 р. Це рішення має явно русофільське забарвлення і, очевидно, було сформоване представниками “единой и неделимой” за мовчазної згоди їх малоросійських “колег”–дипломатів і “наукових” служб. В результаті щодо транслітерації окремих букв маємо наступне:

Кирилиця	Латиниця	Як насправді має бути
Гг	Gg	Hh
Ии	Ii	Yu
Іі	Ii	Ii
Хх	Hh	Ch ch (або Kh kh)

Тому Городок писали вже не як Horodok, а як Gorodok; Гусятин як Gusiatoryn; Галичина як Galitshina.

На російський звуковий лад писались багато власних назв, що мають українські афікси (суфікси, префікси), закінчення: *під-* як *под-*, *-ів* як *-ов*, *-їв* як *-ев*, *-ськ* (*-ий*) як *-ский* (*-ий*) та ін. Отже, перекладали: Підгайці як Podhajci, Підгір'я як Podhorje, а не Pidhirja; Тернопіль як Ternopol, Харків як Kharkow, Одеса як Odessa, Миколаїв як Nikolajew, Луганськ як Lugansk, а не Luhans'k (знак апострофа після s означає пом'якшення цієї приголосної) і багато інших.

За браком місця ми не характеризуємо у даній розвідці проблем декомунізації і українізації при розгляді структури і змісту шкільних навчальних предметів з суспільної географії України і світу, хоч це є надзвичайно актуальним. Наголосимо, що головним тут має стати *україноцентризм*, який передбачає: а) виділення лівової частки з бюджету часу на географію України (в т. ч. краєзнавство – IV клас, початкова географія України п'ятий клас); б) вивчення у найбільш повному обсязі країн – безпосередніх сусідів України, а також тих, де масово проживає українська діаспора і тих, які економічно найбільш пов'язані з Україною; в) розгляд географічних аспектів глобальних і континентальних проблем у контексті розвитку і функціонування української нації і її держави; г) наголошування на внеску українських учених у вивчення конкретних проблем і регіонів та ін. В цьому випадку СГ буде виконувати не лише чисто навчальну (закладення основ знання), але й важливу зараз і у майбутньому виховну функцію.

Водночас зазначимо, що тепер масово поширене створення назв електронної пошти окремих осіб чи організацій (установ, ЗМІ тощо). У яких не дотримуються правил транслітерації географічних назв та імен з української мови на латиницю. приклади: *Kiev, Harkov, Gorodok, Lvov, Odessa, Oleg, Galina* та багато інших (О. Шаблій, доповнення 2015 р.)

3. Сучасні і перспективні проблеми суспільної географії України

Проблеми демо- та етногеографії *

Україна як національна держава

Основа кожної держави – це населення, люди, які є її громадянами, носіями державного суверенітету. Нормальний розвиток держави неможливий без достатньої кількості населення, його працересурсного та інтелектуального потенціалу, виробничої і духовної культури.

Ми живемо у такий період розвитку людської цивілізації, коли, незважаючи на зростаюче об'єднання світу, основною тенденцією є формування і розквіт нації та їх держав. Розвиваються передусім національні держави, тобто такі, які формуються певною нацією. Багатонаціональні держави є скоріше винятком, ніж правилом (Росія, Індія, Китай). Держави-імперії, створені однією нацією, наприклад, російською, німецькою, французькою і т. д., віджили. На їх руїнах створюються самостійні національні держави. Через державу нація виступає як суб'єкт міжнародного права. Такою є Україна.

Думка про те, що Україна багатонаціональна держава, хибна. М. Міхновський, наприклад, стверджував, що Україна є державою української нації, бо немає у світі іншої країни, де національні інтереси українців могли б так повно і різносторонньо задовольнятися, як тут. Представники інших націй, які проживають в Україні і є її громадянами, становлять національні (етнічні) меншини. Отже, Україна є однонаціональною державою.

Існує два основні підходи до сучасного трактування нації: *історико-генетичний* і *функціональний*. Перший з них розглядає націю як результат суми факторів, що вплинули на її розвиток – спільності мови, культури, психічного складу, навіть економічного життя, як це стверджують марксистичні. В цьому підході виділяються два варіанти – культурно-етнічний і державно-політичний. Прикладом першого є розуміння української нації, яка виросла на основі давньоруського етносу, що формувався в межиріччі середнього Дніпра і верхнього та середнього Дністра.

Класичним прикладом другого варіанта є трактування американської нації, яка була проголошена політико-державним актом 1776 р. У цьому розумінні націю становлять усі громадяни певної держави незалежно від її етнічного походження.

---

* Друкується за: Шаблій О. І. Проблеми етно- і демогеографії / О. І. Шаблій // Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – С. 546–572.

Тепер, наприклад, бути французом – означає бути громадянином Франції. Очевидно, таке політичне розуміння нації з часом складеться і в Україні.

При функціональному підході нація трактується як громада чи група людей, що пов'язані семіотично, тобто користуються певною семіотичною системою¹. Цих людей об'єднує розуміння і вживання подібних спільних знаків, символів. Зокрема, такою знаковою системою є мова, значення якої не зводиться до виконання комунікативних (з'єднуючих) функцій. Мова – носій історичної пам'яті народу (етносу), його культурних надбань, психологічних особливостей, способу думання і діяльності тощо. Але цього замало. Певна група людей становить націю лише тоді, коли, будучи пов'язана знаково-символьною системою, усвідомлює це. Таке розуміння нації дає американський учений *Карл Бей* у книзі “Про націоналізм” (1953 р.).

Поняття національної (етнічної) меншини співвідносне до державотворчої нації, до національної більшості усієї держави, а не якоїсь частини, навіть відносно автономної. Це правило діє навіть тоді, коли представники певної меншини переважають кількісно на деяких територіях, як, наприклад, росіяни в Криму. З іншого боку, корінне тюркське населення Криму – татари (чи Одеської області – гагаузи), маючи обмежений ареал своєї історичної Батьківщини і будучи повноправними громадянами України в цілому, теж є меншинами, але у даному випадку не етнічними, а національними.

Проблеми розселення нації і етносів, їх сумісного співжиття і взаємозв'язки в окремих країнах і на певних територіях вивчає *етнічна географія* (етногеографія). Це погранична наукова дисципліна, яка виникла на межі етнології (науки про етноси), етнографії, історії та географії.

Основною в етногеографії України є проблема геопросторового буття української нації, що включає:

1) вивчення глобальних аспектів українства, розподілу українців у світі. Слід зауважити, що до цього часу точна кількість українців у світі невідома. За різними джерелами, їх налічують від 50 до 90 млн. чол. На увагу заслуговує аналіз глобально-зонального розподілу українців, які є жителями в основному помірних широт. Лише внаслідок специфічних чинників українці опинились у полярних, субтропічних чи тропічних зонах. Завдання етногеографії полягає в тому, щоб дослідити не лише причини розселення українців поза їх основною смугою у помірних широтах (наприклад, вплив ГУЛАГу на розселення українців на півночі Росії), але й “вростання” українства у нове для них природне, соціальне та національне середовища.

Усіх українців світу можна поділити за двома ознаками – територіальним розподілом стосовно України й етнічною (національною) самосвідомістю.

¹ Семіотика – наука про знакові системи, їх зміст, структуру, відношення до практичної діяльності людей.

За першою ознакою виділяється *ядро* українського етносу – це його частина, представники якої переважно живуть в Україні, і т. зв. етнікос (за Ю. Бромлєєм) – українці поза межами сучасної України. Останніх в основному називають *українською діаспорою*. Вже зазначалося, що в історичному процесі виникла та існує західна (у країни Європи, Америки, в Австралії) і східна (у країни колишнього СРСР) діаспора українців. Дослідження генетичних і функціональних геопросторових відносин ядра та діаспори є суттєвою проблемою сучасної української етногеографії.

В умовах становлення української державності важливе значення має групування українців за ступенем їх національної самосвідомості. Тут теж виділяють: а) ядро (українці з високою національною свідомістю); б) “окраїнний” (т. зв. “маргінальний”) прошарок як носій українсько-національної свідомості (наприклад, українсько-російської чи українсько-канадської); в) українці за походженням (як правило, це третє-четверте покоління в українській західній, чи друге–третє покоління – у східній діаспорах);

2) дослідження взаємодії і співжиття українців та етнічних (національних) меншин у межах сучасної України. Кожна етнічна меншина, як і сама українська нація, акумулює в собі великий етносоціальний (передусім у сфері духовної і матеріальної культури) потенціал. Взаємообмін, зокрема духовними надбаннями при збереженні етнічної (національної) свідомості, збагачує й українців і представників інших народів.

Виникає також актуальна проблема етногеографічної регіоналізації України. Тут слід враховувати у першу чергу територіальні відміни у самому українстві з урахуванням взаємодії української нації з етнічними меншинами на окремих територіях. Одним з підходів до такої регіоналізації може бути ділення України на історико-географічні області – Поділля, Галичина, Закарпаття, Волинь, Буковина, Запоріжжя, Слобожанщина, Донеччина тощо;

3) вивчення українства на українських *етнічних пограниччях* – у Польщі, Словаччині, Росії, Румунії, Молдові, Білорусі. Ця проблема багатогранна і її слід розв’язувати з урахуванням двох чинників: а) факту існування державної та етнічної території української нації; б) непорушності сучасних кордонів України і її сусідів. Етногеографія України повинна трактувати українців, що проживають на їх етнічних землях поза межами сучасної України, з одного боку, як етнічну меншину у складі держав-сусідів, а з другого – як складову частину суцільного історико-географічного масиву єдиного глобального українства. Тим паче, що з часом політичні кордони між державами відіграватимуть дедалі меншу бар’єрну функцію;

4) одним із найважливіших, може, й найважчих завдань етногеографії є дослідження міждисциплінарної (археологічної, історичної, етнологічної, географічної) *проблеми походження (етно- і націогенезу) українців*. Починаючи від

праць С. Рудницького¹ і кінчаючи працями Л. Гумільова², етнос трактується як біогеографічна категорія. Він є елементом біосфери і несе в собі генетичний код того природного довкілля (середовища), у якому він започаткувався чи сформувався. В етногенезі українців у зв'язку з цим важливого значення набуває їх *пасіонарність*. Це поняття введено Л. Гумільовим для позначення висхідної і низхідної динаміки у розвитку етносу, його циклічного розвитку. На думку цього вченого, пасіонарний цикл триває 10–12 ст.

Останнім часом з'являються теорії, що нації, як і все людство, є явищем космічним. Поки що це гіпотеза, згідно з якою земна поверхня розподілена космічною мережею, кожен елемент якої – ландшафт має не лише чисто земні, але й космічні властивості. Ці властивості істотно впливають на народ, який розвивається у межах певного геокосмічного ландшафту. Є, наприклад, думки, що *геокосмічним ядром українства* слід вважати *Волинь*, особливо межиріччя Західного та Південного Бугу (т. зв. Божя земля за *Валентином Морозом*).

Усі ці та інші етногеографічні проблеми тісно пов'язані з сучасними демогеографічними проблемами. Центральною серед них є проблема виживання української нації. Саме створення і зміцнення української держави, поліпшення екологічної обстановки в Україні і у глобальному масштабі, розвиток освіти і охорони здоров'я, докорінне поліпшення добробуту є засадничими умовами якнайшвидшого розв'язання цієї проблеми.

Проблема виживання української нації в сучасний період пов'язана передусім із двома негативними демографічними процесами – старінням і депопуляцією населення. Старіння народу – це наростання у ньому питомої ваги старших поколінь порівняно зі середніми та молодшими. Якщо ця частка людей у віці понад 60 років перевищує десять відсотків, то нація належить до старіючої. Тепер в Україні населення такої групи становить близько 20%.

Старіння є великою мірою результатом зниження питомої ваги населення молодших вікових груп (до 16 років), яка, у свою чергу, прямо залежить від зменшення народжуваності. У 1991 р. в Україні *вперше народжуваність була меншою, ніж смертність. Настав новий якісний етап у демографічній обстановці (ситуації) – поступове зменшення населення за рахунок від'ємного природного приросту. Такий негативний процес називається депопуляцією.*

Значна смертність людей старшого віку, підвищена смертність серед дітей (зокрема, віком до одного року – приблизно 14 на 1000 народжених) призвела до того, що населення України, особливо чоловіче, має порівняно невисокий середній вік (71 рік). У жінок він становить 75, а у чоловіків – 66 років (у Австрії відповідно 75, 79 і 72 роки, в Італії – 76, 79 і 73; США – 75, 78 і 71, в колишній ФРН – 75, 78 і 72 і т. д.).

¹ Рудницький С. До основ українського націоналізму / С. Рудницький. – Відень, 1920.

² Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. – Ленинград, 1990.

Досі не вирівнялося співвідношення між чоловічим і жіночим населенням. Хоч в основному переважають жінки старшого віку, однак вимирання людей чоловічої статі внаслідок хвороб і травматизму у молодому й середньому віці набуває загрозливих масштабів.

Нарешті, в Україні невпорядковані як внутрішні, так і особливо зовнішні міграції. Масова імміграція сюди з Росії людей похилого віку, зростаючий виїзд у Росію і на Захід молодих спеціалістів, зокрема вищої кваліфікації, негативно змінює як демографічну, так і соціальну структуру населення.

Ще гострішою є проблема здоров'я українців. У результаті тяжкої фізичної праці, незбалансованого харчування, мало не генетичного страху перед багатовіковими антинародними імперськими режимами, недорозвиненої системи охорони здоров'я відбулось велике фізичне і духовне виснаження української нації, що, особливо після чорнобильської катастрофи, поставило під загрозу генетичний фонд українства.

Заслуговують уваги також проблеми розселення. Знищення більшовицьким режимом селянства і села в цілому, надмірна концентрація населення у великих міських центрах, особливо обласних, створило великий соціальний, культурний і етнічний дискомфорт для людей, витворило новий тип людини “без роду і племені” – гомо советікус тощо.

Отже, назріла потреба виробити і здійснити в Україні *демографічну політику*, яка б відповідала інтересам Української держави і її народу – українців та етнічних і національних меншин.

Український етно- і націогенез

Етногенез — це походження, виникнення і початки становлення певного народу. Кожен етнос прагне пізнати свої корені, з'ясувати, звідки він походить, коли утворився, які інші народи до нього близькі.

Проблема етногенезу складна. Зокрема, етногенез тісно пов'язаний з *антропогенезом* (походження людей на даній території). Виникає питання: чи певний етнос є автохтоном, тобто чи він місцевого походження, чи є прийшлим. Відомо, наприклад, що болгари є прямими потомками прийшого тюркського населення з Поволжя і місцевих слов'ян, а росіяни – нащадки прийшлих слов'ян і місцевих угро-фінських племен.

Етногенез включає в себе також *культуро-* і *психогенез*. Отже, психічні та культурні особливості народів можуть складним способом виявлятися у сучасних етнопсихічних та етнокультурних рисах певного народу. Наприклад, росіяни, маючи слов'янський і угро-фінський етнічний субстрат, у психо- і культурогенезі характеризуються багатьма властивостями, що з'явилися внаслідок кількасотлітнього співжиття з тюркським населенням Золотої Орди. Включення російського етносу в східний геокультурний світ, що було характерне для Росії аж до початку XVIII ст.,

не могло не впливати на його психіку і культуру. Такі риси, як “широта душі”, колективізм, просторова мобільність (схильність до переміни місця проживання), певна агресивність і т. п., росіяни запозичили у своїх східних тюркських сусідів.

З культурогенезом тісно пов’язаний *лінгвогенез*, тобто походження мови того чи іншого народу, мовних спільностей – сімей, груп мов тощо. Відомо, що існують мовні сім’ї, наприклад, індоєвропейська. До неї належать такі мовні групи, як романська (мови італійська, іспанська, португальська, румунська), германська (мови німецька, шведська, датська, норвезька), слов’янська (мови українська, білоруська, польська, словацька, російська). Наявність мовних сімей і груп, які входять у ці сім’ї, свідчать про давню спорідненість багатьох мов. Але внаслідок історичного розвитку мов і їх носіїв відбулася складна лінгвістична диференціація, яка не завжди збігається з етнічним поділом. Класичним прикладом є англійська мова, що є мовою двох націй – англійської та американської.

Територія України заселена з найдавніших часів. Археологічні розкопки свідчать, що приблизно 600 тис. років тому у Закарпатті (біля нинішнього села Королеве) вже проживали люди. Причому корінне населення з часу переходу до осілого способу життя (7 тис. років тому) не покидало своєї землі, хоч по ній пройшло багато племен, що проявляється у послідовній наступності багатьох місцевих і чужих археологічних культур з їх матеріальними, духовними і громадсько-суспільними особливостями та взаємовпливами при збереженні специфічних рис місцевих жителів. В цьому особливість *культурогенезу* населення України.

Існує кілька теорій щодо походження українців. Перша з них – теорія давнього походження – (трипільська). Друга – ранньослов’янська теорія, третя – древньоруська.

Згідно з трипільською теорією український етнос походить від племен трипільської культури, яка досягла розквіту між 3,5 та 2,7 тис. років до Христа. Ареал поширення цієї культури займав спочатку басейни Дністра, Пруту, Південного Бугу, а згодом розширився до Дніпра і далі на схід. Трипільці були осілими землеробськими племенами. Вони жили великими селами по 600–700 чол. у довгих та вузьких оселях, розгороджених на сімейні частини з окремими кімнатами, в одній з яких була глинобитна піч. Тоді панував патріархат: родовід вели по лінії батька.

Відомо, що трипільці знали дерев’яний плуг (соху), яким обробляли землю. Вони користувались першим в Україні механічним пристроєм – свердлом для утворення отворів у камені і дереві. Використовували мідь.

Очевидно, трипільці створили передписемність з використанням глиняних символів та знаків, що збереглися на керамічних виробках. В орнаментиці на ліпній кераміці (череп’яному посуді) переважають плавні візерунки жовтого, чорного і білого кольорів. Це свідчить про магичні ритуали та віру людей у надприродні сили. На ритуальних керамічних виробках трипільці зображують колосся, небесні дощі, собак-сторожів тощо.

Учені не знають, чому близько 2,0 тис. тис. років до Христа трипільська культура зникла. Є припущення, що трипільці частково відійшли на північ у лісову зону (на Полісся і далі), частково були асимільовані пришельцями-степовиками. Деякі вчені стверджують, що між сучасними українцями і трипільцями існують етнографічні (у культурі), але немає антропологічних зв'язків.

В останнє важко повірити, оскільки степовики як кочівники з пастушим способом життя завжди мали нижчий рівень культури порівняно з осілим землеробським населенням. Кочівники приходили і відходили, а корінне населення залишалося і зберігало свої традиції, культуру і менталітет (характер психіки і духовної культури).

Пастухи-кочівники з'явилися у лівобережній степовій частині України ще десь близько 3,0 тис. років до Христа. (племена т. зв. ямної культури), тобто тоді, коли у Лісостепу розквітла трипільська культура. Вони пригнали з собою зі сходу великі табуни коней, на яких ще не вмiли їздити верхи. З того часу український Степ став простором, який поперемінно займали одні кочівники, витісняючи інших. Десь близько 1,5 тис. років до Христа у Причорномор'я з Прикаспійської рівнини вторглися кіммерійці, які проживали тут до VII ст. до Христа і опанували верхову їзду на конях. Кіммерійці як "споживачі кобилячого молока" не могли культурно асимілюватись з місцевим землеробським населенням Лісостепу. Це був кочовий тип культури. Вони започаткували добу заліза, принісши мистецтво його обробки з Кавказу. Їх змінили скіфи, а з II ст. до Христа по II ст. після Христа – сармати.

"Степова смуга, – писав Є. Маланюк, – становила відвічний "коридор", відвічний географічний "протяг" в нашій історичній "помешканні". Через той "коридор" проходили хвилі кочових навал, що їх Азія викидала з своїх нетрів. "Коридор" цей – понадто – відтинав нашу Батьківщину від її природної підстави – моря"¹.

Друга теорія етногенезу українців – *ранньослов'янська*. В ній походження нашого народу пов'язується з ранніми слов'янами і їх поділом на західну, південну та східну гілки.

Згідно з "Повістю временних літ" літописця Нестора ранні слов'яни з'явилися у середньому Подунав'ї. Таку версію підтримує і польська легенда про трьох братів – Леха, Руса і Чеха, що походили від одного батька Слови (звідси і назва – слов'яни). Вони теж походили із середнього Подунав'я – Паннонії.

У наш час багато вчених схильні виводити походження усіх слов'ян з території України – Прикарпаття, межиріччя Дніпра і Вісли, Дніпра і Західного Бугу. Праслов'яни виникли тут у I тис. до Христа і проіснували до VI–VII ст. після Христа. Звідси вони розселилися на південь (південні слов'яни), захід (західні слов'яни) і схід (східні слов'яни)².

¹ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – Львів, 1992. – С. 11.

² Михайло Грушевський вважав, що територія України є навіть батьківщиною усіх індоевропейців. Ця думка знаходить у наш час дедалі більше прихильників.

Ще у 1837 р. *М. Надеждін* писав про три України, кожна з яких – це край чи навіть країна слов'янського світу: “венеди, наші предки, розлились із Карпат у всіх напрямках у Європі, головним чином на північний захід. Північний схід зайнятий був уже чуддю, а південь весь – аланами-скіфами. Тож *три України*, що зберегли досі свої назви, – *Дніпровська* (земля українських козаків), *Дунайська* (земля древніх карнів, нинішній Австрійський Крайн) і *Ельбська* (земля старовинних уквів – нинішній Пруський Уккермарк) – донині вважалися здавна вічними краями чистого венедо-слов'янського світу, що являє собою один із трьох первинних шарів європейського народонаселення”¹.

Карпатсько-дніпровські слов'яни (дністровсько-дніпровська ойкумена) – це племена черняхівської культури II–IV ст., які були у тісному контакті з сарматами (роксоланами або оросами, русами) і значною мірою асимілювали останніх. Можливо, звідси і походить назва “Русь”. Як свідчать історичні джерела (готський історик VI ст. *Йордан*), з IV ст. величезний простір “на вигині Понту”, тобто у північному Причорномор'ї, займали анти. Доведено, що вони були слов'янами і утворювали союз племен (т. зв. пакс) у післясарматський період (IV–VI ст.). Отже, слов'яни “сediaху по Дністру аж до моря” (Чорного), і анти “на вигині Понту” і носії зарубинецької та черняхівської археологічних культур, – все це один і той же народ праукраїнців. Зокрема, так вважав український археолог і географ *Юрій Полянський* (1892–1975).

Під ударами готів анти, які згодом дістали назву полян, покинули “вигин Понту” і наприкінці IV ст. поселилися на Київських горах (це літописні “поляни, що жили окремо” у деревлянській землі, тобто уже у лісовій зоні України). Формується троїсте об'єднання полян, деревлян і сіверян – Троянь на чолі з Києвом. Так було покладено початки стародавньої держави – першої держави східних слов'ян, яка є одночасно і першою українською державою.

Ельбсько-одерські слов'яни (західнослов'янська ойкумена) – це племена українців та рутенів (укрянів, уквів, унгарів, варангів, варягів, карнів, ранів, ругів, руйанів), що проживали між Лабою (Ельбою) і Одрою у слов'янській державі Русії (Ругії або Рутенії). Припускають, що укри-україни – це самоназва тих же полян як на Одрі, так і на Дніпрі. Більше того, є думки, що Троянь, про яку йшлося вище, це скорочена (редукована) назва Укріян.

Таким чином, можна зробити висновок: у ранньо-слов'янський період територію України густо заселяли землеробські племена різних археологічних культур, які стали автохтонною основою формування всіх східних слов'ян, представлених праукраїнцями. В свою чергу, східно-слов'янські племена, особливо анти і їх спадкоємці поляни, стали етнічним субстратом того населення, що у середині першого тисячоліття переселилося на північ і змішалось з балтами, в результаті

¹ *Яценко Б.* Україна і Русь у ретроспективі / Б. Яценко // *Індо-Європа. Етносфера. Історіографія. Культура.* – К., 1991. – С. 62.

чого почав формуватись білоруський етнос, а також перемістилося на північний схід, змішалось з угро-фінськими племенами і започаткувало російський етнос. Є докази, що російський етнос формувався і від змішування слов'ян з балтами (територія майбутньої Новгородщини).

Третя теорія походження українців – староруська. Її навіть важко назвати теорією, бо вона виводить українську націю з т. зв. давньоруської народності, якої насправді не існувало. Так, існування давньоруської народності пояснюється тим, що існувала спільна мова. Але це була мова не народна, а церковнослов'янська (староболгарська, македонська), принесена на Русь разом з християнством у X ст. Зрозуміло, що ця мова була книжною (існував також її літературний варіант), якою користувалося духовенство і керівні верстви. Більше того, саме ця своєрідна східнослов'янська “латинь” була засобом спілкування вже тоді різного українського, білоруського і російського (новгородського) (Московія з'явилась аж у XII ст.) населення. Більшість населення у щоденному житті користувалось українською мовою, близько до сучасної. На питання, якою мовою розмовляли у древньому Києві, академік *Агатангел Кримський* відповідав: “староукраїнською”¹. Крім того, навіть спільна чи однакова мова не може бути аргументом для обґрунтування існування єдиного народу. Є, наприклад, багато окремих арабських націй, що розмовляють однією мовою, чи англійська і американська нації, які теж користуються спільною (англійською) мовою.

Так само не було спільної культури. Культура московитів істотно різнилася від культури киян, тобто мала добре виражені регіональні відмінності, носіями яких були різні етноси. Щодо спільної кирило-мефодієвської культури у її сакральній (релігійній) формі, то вона була більш-менш однаковою і у Візантії, і у Болгарії, і у Моравії, і на Русі.

Ще одним “аргументом” на користь єдиної давньоруської народності виступає єдина держава – Русь, яка формувалась і розвивалась у IX–XIII ст. і займала величезну на той час територію від Чорного до Балтійського моря і верхньої Волги. При цьому висувається теорія не просто етнічної спільності, а т. зв. етнополітичної єдності, що її дехто називає ще навіть суперетносом, тобто надетносом. Але ж надетнос – це не народ, не етнос. Крім того, руська держава включала різні етноси – тюркські (клубуки, торки) і угро-фінські (вось, меря та ін.), яких важко за мовною чи політичною ознаками звести до лінгвістичної або етнополітичної спільності.

Не витримує критики і третій “аргумент” – т. зв. руська чи загальноруська національна свідомість у вузькому розумінні слова. По-перше, руська національна свідомість у межах усєї держави існувала лише для правлячої верстви, тобто

¹ У пам'ятках культури, написаних у Києві церковнослов'янською мовою або її літературним варіантом (наприклад, у “Повісті временних літ”, “Слово о полку Ігоревім”), знаходимо багато чисто українських слів і їх форм. Так, в “Ізборнику 1076 р.” трапляються цілком сучасні українські слова: боротися, бігати, вгодити, веліти, годі, глумитися, дивитися, діяти, жито, зимному, наслідок, обидва та багато інших.

того соціального прошарку, який був носієм суверенітету країни. Отже, вона не охоплювала усе населення. По-друге, якщо ця міфічна “руська національна свідомість” таки була, то вона поширювалась лише на українську частину Русі – на “Малу Русь”. Саме тому автори давньоруського часу, як ідеологи своєї епохи, постійно закликали до єдності усіх руських земель. Але це був державницький, політичний заклик, зрозумілий з центристських позицій Києва – “матері городів руських”, а не прояв “руської національної свідомості”.

І зовсім смішним виглядають спроби пояснити існування давньоруської народності тим, що родичалися князівські династії віддалених руських земель (наприклад, *Ярослав Осмомисл* з Галичини одружився з московською княжною *Ольгою* – дочкою *Юрія Долгорукого*). Династичні шлюби у середньовіччі було нормальним явищем не лише всередині країни. Так, син *Данила Галицького* одружився з дочкою угорського короля *Бели IV Констанцією*. Але це не може бути доказом існування єдиного галицько-угорського народу!

“Теорія” загальноруської народності була створена у радянський період з тим, щоб обґрунтувати думку, ніби українці, росіяни і білоруси вийшли з одного кореня вже після занепаду Київської Русі. Отже, початок формування української нації відносили на XIV ст. Таке твердження не витримує жодної критики. Нагадаємо, що наприкінці XIV ст. територія України була поділена між Литвою (уся східна частина, Волинь і Поділля), Польщею (Галичина), Угорщиною (Закарпаття) і Молдавією (Буковина). В таких умовах жодна нація як єдине ціле не могла б формуватись. Навпаки, поглиблювався б розрив раніше сформованої цілісності, що й мало місце. Значить, українці як нація чи етнос були в основному сформовані задовго до XIV ст., тобто ще у княжі і докняжі часи. А упродовж пізніших століть, незважаючи на державні кордони і багаторазові переділи території України, йшов безперервний процес розвитку українського народу як окремішності в етнічній структурі сходу Європи. Ця окремішність була у першу чергу культурно-психологічною.

Які ж основні ознаки культурно-психологічної окремішності та єдності українського народу?

По-перше, це просторова дніпровсько-київська доцентрова орієнтація. Для українця сходу чи заходу, півночі або півдня розвинене гостре відчуття свого територіального ядра: символів – Дніпра (це яскраво виразив Тарас Шевченко у перших строфах поеми “Причинна”, що починається словами “Рече та стогне Дніпр широкий”) і Києва.

По-друге, історична пам’ять народу. Для українців, незалежно від місця їх народження, “князі і гетьмани” (*Олег, Володимир Великий, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа* та ін.), “запорожці і гайдамаки”, “татаро-монгольське іго”, “татарська неволя”, “басурмани”, “ляхи прокляті”, “сатрап московський” та ін., – все це символи історичної долі народу і його змагання проти іноземного поневолення.

По-третє, наявність самобутньої національно-духовної символіки, відмінної від аналогічної символіки сусідніх народів. Образи “червоної калини”, “хрещеного

барвінку”, “рути-м’яти”, “зеленого дуба”, “високої тополі” і багато інших “рослинних” символів з дитинства зрозумілі кожному українцеві.

По-четверте, це *ментальність* (характер, особливий стан духовності і психіки) українців. Сюди належать такі прикмети: а) позитивні – глибокий демократизм, гідність і честь, тяжіння до особистої незалежності і осудження різних форм деспотії, – все це своєрідні закони індивідуального життя українця; б) негативні – індивідуалізм, мала здруженість, отаманщина, слабка здатність до колективної упорядкованої діяльності тощо, – все це теж об’єктивні закономірності, які заважали й сьогодні заважають українству, особливо у його державотворенні.

У єдиному українському народі існують також територіальні відмінності, які пов’язані з особливостями історичного та регіонального його розвитку.

Цікавий підхід до розуміння українського етно- і націогенезу висловив історик *Ярослав Дашкевич*¹. Основні принципи його розуміння цих процесів такі:

1) існують три основні поняття (категорії), які відображають історичну послідовність формування певного народу. Це плем’я, народ (етнос) нація;

2) кожному з цих понять відповідає певна свідомість – племінна (трібальна), етнічна, національна. Остання має два рівні – побутовий та ідеологічний;

3) нація являє собою не соціально-економічну, а державно-культурну (етнічно-політичну) категорію. Тому національна свідомість виникає лише тоді, коли нація створює свою державу;

4) історично послідовним чотирьом українським державам (Київська Русь, Гетьманщина, УНР-ЗУНР, сучасна держава) відповідають чотири стадії українського націогенезу;

5) у формуванні кожної нації важливу роль відіграє певний етнічний субстрат (людська основа) і майже кожної – суперстрат (людські елементи сусідніх етносів).

У світлі цих принципів названий учений розробив теорію українського етно- і націогенезу у зв’язку з російським та білоруським (рис. 3.1).

На цій схемі прийняті такі позначення: α – сучасна українська нація; β – вже неіснуюча новгородсько-псковська нація; γ – російська нація; δ – білоруська нація. У формуванні української нації головну роль відіграв іранський субстрат і норманський суперстрат; у новоградсько-псковській – балтійський субстрат і норманський суперстрат; у російській – угро-фінський субстрат і, ми б додали, тюркський суперстрат; у білоруській – балтійський субстрат. Таким чином, українська нація має спільне лише з новгородсько-псковською (вже новгородською) і тим спільним є норманський суперстрат. Хоч усі чотири етноси-нації є східнослов’янськими.

Усі ці нації виникли в різний час. Першою в етногенезі з’явилася українська. Її основою стали згадані літописцем у “Повісті минулих літ” східнослов’янські племена (поляни, древляни, дуліби, волиняни, тиверці, улиці та ін.). Цей український

¹ *Дашкевич Я.* Націогенез – національне відродження – національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст. / Я. Дашкевич // Україна: наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 44–53.

етнос називався руським народом. Стимулятором його формування у VIII–IX ст. були два фактори: хозарське національне гноблення і прихід з півночі норманів, які передали свій державотворчий досвід русько-українському етносу. Саме тоді інтенсивно формувались русько-українська самосвідомість. Її утвердженню сприяло прийняття і поширення у руських землях християнства.

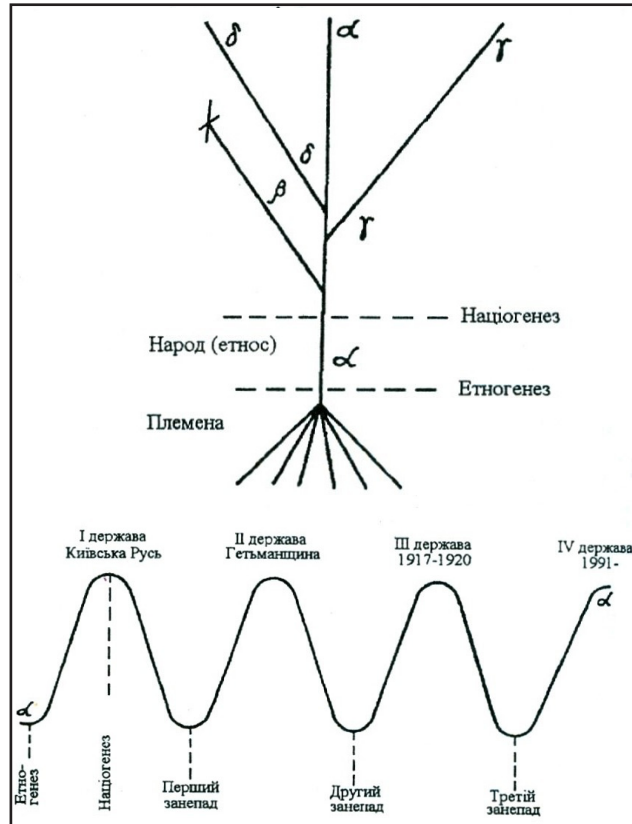

Рис. 3.1. Український етно- і націогенез й динаміка розвитку української нації
(за Я. Дашкевичем, 1991)

- а) етно- і націогенез українців, білорусів і росіян;
б) динаміка розвитку української нації.

До середини XIII ст. відбувався інтенсивний розвиток Київської Русі, розширювалися її межі на північ, північний схід, південь. Українсько-руський етнос при цьому став домінуючою, пануючою нацією, суб'єктом Київської держави.

У цей час дедалі більше значення у житті цієї держави і нації починають відігравати окраїнні, відцентрові сили. Із єдиної давньоукраїнсько-руської нації виділяються два субетноси: β – новгородсько-псковський і γ – володимиро-суздальський, пізніше – московський, які формують окремі нації. Незабаром більш

агресивний субетнос γ поглинув “купецького новгородського брата” β , утворивши молоду російську націю. Таким чином, російська нація з її московською (не новгородською!) самосвідомістю почала формуватися мінімум на три століття пізніше, ніж українська. Так само дещо пізніше почала формуватися на базі Полоцького і Смоленського князівств білоруська нація (γ).

Відрив від Київської Русі Півночі і концентрований наступ на неї агресивних сусідів Степу, Польщі, Угорщини та новосформованої литовської нації призвели до втрати українсько-руською нацією своєї державності. Однак національна самосвідомість збереглася і сама нація не зникла.

На зламі XVI–XVII ст. спостерігається лавиноподібне піднесення національної самосвідомості українців, у першу чергу свідомості захисної. Це було пов’язано з тим, що українство опинилося на грані знищення. На нижчому (етнічному, побутовому) рівні піднесення самосвідомості проявилось у таких формах:

а) поширення самоназви “руський народ”, назви “Русь” стосовно українських земель і “Московщина” – стосовно російських;

б) наявність національних стереотипів (часом із негативним відтінком) стосовно інших народів, особливо сусідів: лях, москаль, жид, турок, татарин тощо;

в) переконання в існуванні спадкового фактора у вигляді особливої “руської крові”;

г) наявність національних бар’єрів – зі Степом (Великий кордон), з Росією (участь українців у польсько-російських війнах на боці Польщі), з Польщею та Угорщиною (мовні і релігійні) тощо.

Вища ідеологічна самосвідомість виявилась у таких формах:

а) боротьба за національні права (української шляхти, духівництва, міщанства – за рівноправність з поляками);

б) боротьба за історичні традиції нації: відродження культу київських князів і возвеличування Київської держави, підкреслювання автохтонності української нації та ін.;

в) боротьба за офіційні державні права української мови і за впровадження української народної мови у літературу;

г) засудження національної зради, ренегатства (відступництва);

д) національна суть релігійних конфліктів (навіть церковна унія 1596 р. вважалася тоді національною зрадою);

е) національне мотивування козацьких повстань (національно-визвольної боротьби);

є) поступове утворення національної адміністративної території – Запорозької Січі та її околиць, південно-східних окраїн Польського королівства¹.

У результаті цих процесів сформувалася друга українська держава (козацька) – Гетьманщина. У другій половині XVII ст. вона під тиском зовнішніх сил (агресія

¹ Дашкевич Я. Націогенез... – С. 51–52.

Польщі, Росії, Туреччини, Криму) поступово занепала. Хоч нація і стає на коліна, але етнічна її основа і самосвідомість залишаються.

У другій половині XIX – на початку XX ст. знову спостерігається новий лавиноподібний підйом самосвідомості українців, боротьба за утворення самостійної держави, яка завершується утворенням у 1917–1919 рр. українських національних держав – Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Гетьманської (Української) Держави. Але і ця, вже третя, спроба державотворення зазнає поразки через внутрішню зраду та іноземну інтервенцію (Росії, Польщі, Румунії).

Нарешті, сьогодні іде четвертий етап націогенезу, пов'язаний з утворенням нової держави Україна.

Отже, корінним населенням на всій території України є українці. Вони не тільки автохтони, тобто такі, що мають місцеве походження і в усі часи переважали кількісно представників інших народів, але й уся їхня історія і культура, духовне і матеріальне життя якнайтіснішим чином пов'язані з українською землею, її географічними умовами.

Дані про етнічний склад населення України дають державні переписи. Перший загальний перепис на території Східної України і Волині проводився у 1897 р., у Західній Україні (Галичина, Буковина, Закарпаття) – у 1910 р. Вони дали найбільш повні і точні дані. Переписи в роки більшовицького правління значною мірою фальсифікувалися. У більшості випадків вони применшували кількість українців.

Історично Україні розвивалася в таких умовах, що при цілковитій перевазі українців вона склалася як багатоетнічна держава (табл. 3.1).

Для етнічного складу населення України характерні такі особливості:

1) в усі часи значно переважала частка українців. Без перебільшення можна стверджувати, що на кожних трьох українців припадає один неукраїнець. Це співвідношення утримується досить стабільно багато десятиріч. В 1930 р. українці становили 75,0%, у 1959 р. – 76,8%, у 1989 р. – 72,7%. При цьому деяке зменшення частки українців за даними останнього перепису свідчить не стільки про реальні величини, скільки про фальсифікацію даних перепису. Існує думка, що коли б перепис проводили не у 1989 р., а два-три роки пізніше, то кількість українців зросла б щонайменше на 5 млн. чол., тобто їх частка досягла би близько чотирьох п'ятих від усієї кількості населення;

2) спостерігається поступове загальне збільшення частки представників народів-сусідів. Так, у 1930 р. ця частка становила 15,1%, у 1959 р. – 19,7%, у 1989 р. – 24,6%. Здійснюється це головним чином за рахунок різкого зростання частки росіян (від 8,0% у 1930 р. до 22,1% у 1989 р.) і зменшення частки поляків (від відповідно 5,5% до 0,4%);

3) у минулому другою “національністю” в Україні були поляки, що відображало сильний західнослов'янський етнічний вплив на неї. Після кількарязового поділу королівської Польщі наприкінці XVIII ст. і переходу Правобережної України та

Західної Волині до складу Російської імперії намітився постійний ріст східно-слов'янського елемента. Україна в етнічному відношенні ставала дедалі більше східнослов'янською землею. Тепер частка українців, білорусів і росіян (значна частина останніх – це русифіковане українське населення) становить майже 96%, тобто абсолютну більшість;

Таблиця 3.1

Етнічний склад населення України у 1930 і 1989 рр.

Етноси	1930 р.		1989 р.		Зміни	
	млн. осіб	%	млн. осіб	%	млн. осіб	%
Українці	31.32	75.0	37.42	72.7	+6.10	119.5
Росіяни	3.33	8.0	11.36	22.1	+8.03	341.1
Євреї	2.71	6.5	0.49	0.9	-2.22	18.1
Білоруси	0.14	0.3	0.44	0.9	+0.30	314.3
Молдовани	0.33	0.8	0.32	0.6	+0.01	0.97
Болгари	0.20	0.5	0.23	0.4	+0.03	115.0
Поляки	2.29	5.5	0.22	0.4	-2.07	9.0
Угорці	0.11	0.2	0.16	0.3	+0.05	145.5
Румуни	0.14	0.3	0.13	0.3	-0.01	12.9
Греки	0.16	0.4	0.10	0.2	-0.06	62.5
Татари	0.18	-0.4	0.09	0.2	-0.09	-50.0
Інші	1.44	2.5	0.49	1.0	-9.95	4.7
Разом	41.77		51.45	100.0	+9.68	123.2

4) частка представників кожної іншої нації в Україні не перевищує одного відсотка. У минулому принаймні два народи – поляки і особливо євреї – були великими етнічними меншинами. Ще у 1930 р. на сучасній території України проживало 6,5% євреїв і 5,5% поляків від загальної кількості її населення. Разом з росіянами перед війною вони становили майже п'яту частину населення (тепер цю п'яту частину займають самі росіяни, а частка євреїв зменшилась до 0,9%, поляків – до 0,4%);

5) постійно залишається малою частка представників просторово віддалених націй – болгар і греків та інших;

6) у майбутньому корінних змін у національному складі не відбудеться. Проте буде спостерігатись: збільшення питомої ваги українців (приблизно до 80%), поляків (до 2%), зменшення частки росіян (до 10%) і євреїв (до 0,5%).

Таким чином, склад населення України за останні 50–60 років істотно змінився лише серед етнічних (національних) меншин. Місце найбільш представницьких єврейської, польської і татарської меншин зайняла російська. В той же час у більшості випадків зменшилася кількість представників інших меншин (румуні, молдавани, греки, німці тощо).

Сучасні міграційні процеси

В останні десять років в Україні відбулись суттєві зміни в житті суспільства. Ними охоплені всі сфери – економічна, соціальна, етнічна, політична і духовна. Вони прямо і опосередковано пов'язані з тенденціями світового розвитку, однак мають загальноукраїнські і регіональні особливості. Характерно, що найбільш фундаментальні зрушення спостерігаються в політичній і духовній сферах, що в значній мірі визначило трансформаційні процеси в інших субсистемах суспільства.

Політична сфера пройшла два етапи трансформації: 1) горбачовської перебудови 1985–1989 рр., 2) отримання Україною статусу незалежності і формування її як самостійної європейської держави 1990–1996 рр. На першому етапі, який не супроводжувався фундаментальними змінами в економічній і соціальній сферах, відбулись суттєві зрушення в духовній сфері. Легітимні основи отримав плюралізм в суспільному мисленні, в першу чергу в політичних, соціально-економічних і релігійних поглядах. Все це переорієнтувало геопросторовий вектор української державної, управлінсько-економічної, наукової і конфесійної еліт. Цей вектор повільно повертається зі східного на західний. Почалось інтенсивне освоєння зарубіжного інформаційного поля в різноманітних суспільних сферах.

Етап становлення української самостійної держави характеризується перебудовою національно-господарської системи: Україна поступово стає демократичною державою. Перша стадія цього становлення завершується прийняттям нової Конституції (1996 р.). Почались економічні перетворення, спрямовані на встановлення ринкових відносин. Міжнародне співтовариство визначило Україну як державу Центрально-Східної Європи з перехідною економікою.

Усі ці зміни характеризують собою суспільний фон і разом з тим суспільне середовище, в якому здійснюються просторові переміщення населення, охоплені об'ємним поняттям міграції населення.

В Україні існують усі види міграцій – зовнішніх і внутрішніх. В останні сім-десять років міграційні процеси ускладнились за своїми факторами, причинами та мотивами. Суттєво змінились геопросторові аспекти міграцій, етнічна, соціальна, вікова і статева структура мігрантів. Повернувся в зворотну сторону вектор міграції по лінії село–місто. Однак слід зазначити, що тенденції, які намітились в минулі роки, не зникли цілком, а продовжують існувати в дещо модифікованому вигляді.

Суттєвою рисою зовнішніх міграцій є їх велике кількісне зростання, до якого Україна не готова ні в правовому, ні в інфраструктурному аспектах. В тоталітарний час еміграція, імміграція, транзит були мінімальними. Крім того в системі СРСР виїзд з України в інші республіки і виїзд із них не вважались зовнішніми міграціями і класифікувались як міжреспубліканські. Загальна їх величина фіксувалась органами статистики. На сьогодні кордон України кожний рік пересікає 30 млн. іноземців із 150 країн світу¹.

¹ *Бориско Ю.* Незваний мігрант – явище збиткове. / Ю. Бориско // Газ. “День”, 30.VII.1997 р.

Аналіз офіційних статистичних матеріалів свідчить про те, що сальдо зовнішніх міграцій (еміграція і імміграція) мають в окремі відрізки часу дві яскраво виражені тенденції. В першому з етапів (1985–1989 рр.) і на початку другого (1990–1993 рр.) сальдо міграції було додатнім, досягнувши пуку в 1992 році. Його динаміка виглядає наступним чином: 44,3 тис. осіб – в 1985 р., 79,3 тис. осіб – в 1990 р., 148,4 тис. осіб в 1991 р., 288,1 тис. осіб – в 1992 р. після цього сальдо суттєво зменшується (49,4 тис. осіб в 1993 р.) і, починаючи з 1994 р., стає від’ємним: 49,6 тис. осіб в 1993 р. – 143,2 тис. осіб і 94,8 тис. осіб відповідно в 1994 і в 1995 р. Таким чином, в Україні природня депопуляція населення, яка розпочалася з 1991 р., доповнилась зменшенням загальної кількості населення за рахунок перевищення еміграції над імміграцією. 1993 р. був у цьому відношенні критичним: населення України стало інтенсивно зменшуватися. Якщо природна депопуляція в основному є інерційною, пов’язаною з демографічною ситуацією минулих періодів, то механічна втрата, точніше мінусове сальдо, містить в своїй причині негативні соціально-економічні процеси, і частково, зниження рівня життя більшості населення, а також часткове несприйняття певними категоріями повоєнних іммігрантів факту утвердження України в якості незалежної держави.

На першій стадії самостійного розвитку України (1990–1993 р.) додатне сальдо міграції мало в своїй основі різноманітні факти і мотиви:

1) Україна традиційно мала імідж “привабливої південної республіки”. Тому спостерігався процес масового приїзду сюди, особливо, в південні області, мігрантів-пенсіонерів з півночі і сходу Росії;

2) почався масовий приїзд в Україну депортованих колись звідси українців – колишніх т.зв. “буржуазних націоналістів” і членів їх сімей (перша хвиля спостерігається ще у другій половині 50-х – на початку 60-х років після XX з’їзду КПРС);

3) сюди частково переїжджала номенклатура старого большевицько-тоталітарного апарату інших республік, особливо з Росії, налякана демократичними перетвореннями в них (Україна в початковий період мала ще імідж “розсадника комунізму”).

На другій стадії (1994–1996 рр.) переважання еміграції над імміграцією здійснюється в умовах спаду виробництва, росту безробіття. З цим пов’язані також активізація сезонних переміщень населення, зменшення маятникової міграції.

Суттєвим чином змінюється географічне поле зовнішніх міграцій, їх напрямок. Головними країнами в’їзду–виїзду залишаються як і раніше колишні республіки СРСР. В 1995 р. зі всіх 182,8 тис. осіб, які прибули в Україну, на країни СНД припадало 157,4 тис. осіб, а зі всіх 277,5 тис. осіб, які вибули з України, на ці країни припадало 201,6 тис. осіб. Це складає 86,1% і 72,6% усіх мігрантів. Уже порівняння цих цифр показує, що майже третина емігрантів спрямовані в інші країни – переважно Центральної Європи, Америки і Близького Сходу.

Головним міграційним партнером залишається Російська Федерація. На неї припадає 58,5% усіх емігрантів і 64,8% іммігрантів, тобто біля шести із десяти

іммігрантів і емігрантів пов'язані з Росією. Особливо значні міграційні процеси між Росією і східними індустріальними і південними рекреаційними районами України (в останньому випадку, частково, виділяється Крим, який має з 1994 р. від'ємне сальдо міграції).

Далі йдуть республіки-сусіди, в яких проживає багато корінних українців – Білорусія і Молдавія. Після піку міграційних переміщень в 1993 р. тут спостерігається стабільне зменшення названих процесів. В 1995 р. еміграція в ці країни складала відповідно 7,0 і 6,6 тис. осіб, а імміграція з них – 5,4 і 8,4 тис. осіб (в останньому випадку на додатне сальдо міграцій суттєвий вплив мали воєнні дії в Придністров'ї, де проживає багато корінних українців).

Якісно новими процесами в міграційних переміщеннях населення починають відігравати окремі країни розвинутого капіталізму і(або) країни з давньою українською діаспорою - як західною, так і східною. Серед перших з них слід назвати США і Німеччину, серед інших – Казахстан, Узбекистан, Грузію, Вірменію і ін. Характерно, що в останньому випадку на протязі кількох років утворилось стійке переважання імміграції в Україну над еміграцією, а серед перших з названих країн (США, Німеччина плюс Ізраїль) – багаторазове переважання еміграції. Тут перше місце займає.

Ізраїль (в 1993 р. туди виїхало 13,9 тис. осіб, в 1994 р. – 21,7 тис. осіб, в 1995 р. 21,0 тис. осіб). В той же час виїзд в США складав відповідно 16,0, 17,3, 13,8 тис. осіб, а в Німеччину 8,0, 9,3 і 9,8 тис. осіб. В США і Ізраїль виїжджають в першу чергу євреї, а і Німеччину – німці, як правило, депортовані з України колоністи, які повернулись сюди з Казахстану, але не прижились в Україні). Нове явище для України – рееміграція. Крім вже названих реемігрантів-німців, реемігрантами стала частина іммігрантів-українців, які потрапили в дискомфортні умови перехідного періоду.

В міграційних процесах України з'явилась в останні роки т. зв. нелегальна міграція. Вона формується людьми, які приїжджають з Афганістану, Центральної Азії, Закавказзя і навіть Африки з ціллю залишитись в Україні або, враховуючи її слабу правову базу, перебратись тайно в країни Заходу. Точна їх кількість невідома. Тільки ті, які “легалізуються” шляхом звернення до влади з проханням отримання статусу “біженця”, склали 1. V. 1997 р. 1161 осіб. Якщо врахувати, що за півроку (1997 р.) 38 тис. “нелегалів” притягнуто до адміністративної відповідальності, а в 1996 р зареєстровано 80 тис. правопорушень (в т.ч. громадянами СНД), то ясно, що ця цифра в декілька разів більша.

Правова база зовнішніх міграцій, особливо імміграції в Україні недосконала. П'ять законів на даному етапі регулюють цю сферу. Частково, це “Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України”, “Про правовий статус іноземців”, “Про біженців” і ін. Ні в одному з них немає підрозділу “Імміграція”. Внаслідок цього Україна стала своєрідною “перевалочною базою”, “буферною” державою між Сходом і Заходом. Як відзначалось вище, кожен рік її кордон пересікають 30 млн. іноземців з 150 країн світу. Окремі регіони України мають свої особливості

зовнішніх міграцій. Якщо в 1985 р. 16 із 25 областей України характеризувались додатнім сальдо зовнішньореспубліканських міграцій (від'ємне спостерігалось в аграрних областях), а в 1990 р. це число ще зросло до 17 областей, то вже в наступні роки, і особливо в 1994 р. всі області (плюс Автономна Республіка Крим) мали перевищення виїзду над в'їздом (в 1995 р. цього не спостерігалось лише в Полтавській і Київській областях).

Внутрішньоукраїнські міграції в цілому зберігають існуючі географічні напрямки: західно-східний і північно-південний. Однак, змінився склад мігрантів, причини і мотивації міграцій. Зі сходу, особливо промислових районів Донбасу і Подніпров'я вертаються на захід ті люди, яким останнім часом з політичних мотивів не дозволялось жити в рідних місцях. Це переважно українці. В той же час в перші роки незалежності зі заходу на схід (частково і за межі України) виїхала та частина людей, родичі яких причетні з злочинів органів радянської влади. Звідси виїхали явні і скриті вороги української незалежності, залишивши свою агентуру.

Специфічні особливості міграційних процесів спостерігаються в прикордонних районах (район в Україні – це адміністративна одиниця споріднена з польським повітом). В більшості випадків тоталітаризму прикордонні райони були зоною економічної депресії (за деякими виключеннями, коли безпосередньо до кордону примикають обласні центри, як, наприклад, Одеса, Херсон, Миколаїв, Ужгород). Це вело до виїзду з них населення в суміжні внутрішні райони, обласні центри чи окремі індустріальні райони СРСР.

Прикордонні райони поділялись на два типи співвідносного характеру міграцій: 1) західні, крайні північно- і південно-західні, які лежать на межі з Польщею, Словаччиною, Угорщиною і Румунією, частково з Білорусією. Це були депресивні райони з вираженою депопуляцією і дезурбанізацією, обмеженою міграцією в країни Середньої Європи; 2) північні, північно-східні і східні, які знаходились на повністю прозорому кордоні з Білорусією і Росією і давали потоки мігрантів як всередині України, так і за її межі. В цій прикордонній полосі депопуляція знаходила вкрай виражені форми (Чорнобильська зона, вимирання населення півночі Чернігівщини) і т. д.

На даний час відносне сальдо міграції прикордонних районів має свої регіональні особливості. Якщо в багатьох роках пограниччя спостерігається вплив мігрантів, то в сільській місцевості – їх приплив¹. Хоча додатне відносне сальдо міграції сільського населення тут було меншим, ніж в Україні в цілому. Наприклад, в 1993 р. чисельність сільського населення пограничних районів першого і другого порядків значно збільшилась за рахунок міграції лише в районах другого типу. В той же час в міських поселеннях районів першого типу населення за рахунок міграції стало збільшуватися, а в районах другого типу – зменшуватися.

¹ Руденко Л. Г. Відтворення населення прикордонних районів України: територіальний аспект / Л. Г. Руденко, О. Г. Старостенко, О. І. Хомра // Український географічний журнал. – 1995. – Ч. 4.

Особливо цікаві процеси характерні для маятникової та сезонної міграцій. З'явився новий вид маятника – т. зв. шоп-туризм. Цей міграційний рух охопив значну кількість активного населення, переважно молоді і середньовікової генерації усіх регіонів України, особливо приграничних. Головні його геопросторові вектори – Польща і Туреччина. При цьому географічне поле поступово розширюється в Азії – до Китаю, Сингапуру і Арабських еміратів. Цей вид міграції можна назвати кон'юктурним: з часом внаслідок підйому української легкої промисловості (а об'єктами шоп-бізнесу є в першу чергу товари народного вжитку) цей вид маятникової міграції буде затухати.

В свою чергу для традиційного виду маятникової міграції трудової характерно різке падіння її інтенсивності. Це пов'язано насамперед зі зростаючим безробіттям переважно серед маятникових мігрантів. Падіння виробництва майже наполовину, скорочення інвестицій призведе до масового вивільнення робочої сили, в першу чергу, т. зв. човників, особливо жінок. Частково, помітне збільшення маятникових мігрантів в зонах впливу великих міст. Це стосується в першу чергу Києва, Харкова, Донецька, Одеси, Дніпропетровська, Запоріжжя і Львова, тобто міст, які мають більше мільйона чи біля мільйона жителів. Так, наприклад, якщо ще в середині 80-х років у Львів щоденно приїжджало на роботу біля 140 тис. осіб, то на сьогодні день це число скоротилось до 80–90 тис. осіб.

Частина колишніх “човників” пов'язує життя з місцями свого постійного проживання, міняючи рід занять (перехід з промисловості чи будівництва в сільське господарство). Інша частина приймає участь в сезонних міграціях шляхом вербування на сезонні заробітки в сусідні країни – Росію, Польщу, Чехію, Словаччину.

До недавнього часу сезонна міграція була характерна насамперед для західного регіону України. З цього праценадлишкового регіону населення виїжджало на такі види сезонних робіт: сільськогосподарські (в південні області України), будівельні (в східні області країни, центральні і східні області Росії), в нафтогазові (Тюменська і Томська області Російської Федерації) і лісові (Карелія, Республіка Комі, Західний Сибір і ін.) промисли. Зараз ж види діяльності і регіони міграцій залишились. Однак вектор сезонної трудової міграції повернувся на захід: в Польщу, Словаччину, Чехію, Німеччину, Канаду і США. Точна величина сезонної міграції невідома. Можна в цілому констатувати, що вона начисляє декілька сотнями тисяч осіб. Головним регіоном формування міграційного потоку є Західний: Галичина і Волинь орієнтується на Польщу, Закарпаття – на Словаччину, Угорщину і Чехію. Мігранти використовуються переважно в будівництві (чоловіки) і в легкій промисловості (жінки).

В останні роки намітились ряд негативних за своїм змістом тенденції у зовнішніх міграціях України. Серед них виділяються наступні:

1) Масовий виїзд на постійну і тимчасову в інші країни висококваліфікованих вчених. Особливо це помітно в системі Національної Академії наук. Так, за період 1990–1996 рр. кількість зайнятих в НАНУ скоротилось майже вдвічі. Якщо в 1990 р., в науці і науковому обслуговуванні було зайнято 553 тис. осіб, то в 1995 р. –

276 тис. осіб (в т.ч. 209,0 тис. осіб службовців). Значна кількість вчених переходить в сферу вищої освіти (цей процес стабілізувався в 1995–1996 рр.), частина переходить в комерційні структури. Деяка частина найбільш кваліфікованих вчених по контракту виїжджають на Захід на заробітки. Так, наприклад за 1991–1995 рр. з України за її межі виїхало 314 докторів наук, в т.ч. 115 осіб в Росію, 105 осіб в США, 34 особи в Німеччину, 6 осіб в Молдавію, 5 осіб в Канаду і т.д. В 1996 р. з України виїхало 83 доктора наук в основному в Росію, США, Німеччину. Брейн-дрейн охопив всі наукові центри України (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Львів і ін.).

2) Виникла міграція “живого товару” жіночої статі. З кожним роком вона набирає все більш організований характер. Місцями “ввозу” цього “товару” стали країни Південної (Греція, Кіпр, Італія) і Західної (Німеччина, Франція) Європи, особливо рекреаційні центри.

3) Україна стала транзитною територією для нелегальних міграцій представників країн Південної і Південно-Східної Азії (В’єтнам, Лаос, Кампучія, Індія, Пакистан, Китай та ін.), які прямують на заробітки в Західну і Центральну Європу. Це переважно чоловіки молодших вікових категорій 16–35 років.

Настав час розробки нової міграційної політики, так як стара радянська не годиться ні за своїми методологічними основами, ні за змістом, ні за способами реалізації. По-перше, правове регулювання міграцією повинно враховувати міжнародний досвід і відповідати хартіям і законам, які захищають права людини; по-друге, воно повинно враховувати нову структуру мігрантів і нові причини утворення міграційних потоків, частина яких має кримінальний характер; по-третє, воно повинно захищати національні інтереси України.

Дослідження міських поселень*

Ми зупинимося на таких трьох групах методологічних і теоретичних проблем дослідження міських поселень України (переважно на матеріалах Західного регіону):

- головні риси теорій та концепцій розвитку і геопросторової організації міських поселень (МП);
- сучасні суспільні і технологічні умови розвитку МП;
- дослідження проблем геопросторової організації МП.

* Публікується за: *Шаблій О.* Методологічні й теоретичні проблеми дослідження міських поселень України в сучасних умовах / О. Шаблій, О. Вісьтак / Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 21–23. 05.2015 р.). – Тернопіль, 2015. – С. 62–64.

Головні риси теорій та концепцій розвитку і геопросторової організації міських поселень

Міські поселення – це об'єкт міждисциплінарних досліджень. Зокрема, найголовнішими науками, які вивчають МП є містобудівна наука і географія. У першій з них виділяються, передовсім, теоретичні основи розроблення і реалізації генеральних планів МП, а також архітектурна наука; у другій – географія міст та георбаністика. МП є сферою дослідження соціальної, економічної та інших наукових дисциплін.

У суспільній географії і містобудівній науці розроблена *система теорій та концепцій* стосовно розвитку, розміщення і геопросторової організації МП. Вона є досить науково вивіреною, але потребує значних коректив, а то й *створення нових теорій і концепцій* у зв'язку з розвитком нового типу цивілізацій – постіндустріальної з її інформаційною модифікацією. Крім того в Україні як постсоветській державі властива криза МП, пов'язана з *деіндустріалізацією і деурбанізацією*.

Виділяється дві групи теорій та концепцій стосовно розвитку і геопросторової організації МП:

а) *генетичні теорії та концепції*. Вони стосуються пояснення походження МП, факторів їх виникнення, становлення і розвитку, економічних і позаекономічних основ розвитку. З одного боку – це теорії та концепції, пов'язані з поясненням сутності МП як *феномена розселення населення* протилежного до сільського поселення і такого, що генетично пов'язаний з усіма історично послідовними видами людської діяльності, окрім сільського господарства. У цьому контексті найважливішою є концепція *містоформувальних чинників та містоформувальної бази*.

Зміни у цій концепції повинні стосуватися дослідження не лише містоформувальної ролі галузей промисловості, як це було до нашого часу, але й невиробничої та інформаційної сфери;

З іншого боку – це теорії та концепції, що стосуються поняття МП як *цивілізаційної категорії*. Тоді міста трактуються як головні осередки формування і розвитку міських регіональних цивілізацій на відміну від попередніх сільських, аграрних. Так, феодальна цивілізація базувалась на аграрних відносинах. Навіть, якщо осідком феодала було місто – первинно як оборонний (замок, фортеця) чи ремісничий центр, воно (місто) було системою відносин, залежних від аграрного сектора суспільства. Тільки у пізньому середньовіччі міста стали відносно самостійними від феодальної залежності, отримуючи т. зв. *магдебурзьке право*.

Сучасні міста є продуктом головно розвитку індустріального суспільства, особливо ті з них, що виникли як центри гірничовидобувної промисловості. Мало не всі вони почали деградувати вже під кінець індустріального суспільства, що пов'язано з вичерпністю викопних ресурсів, і стали переформатизовуватись із вступом у постіндустріальну епоху чи епоху суперурбанізації.

б) *системні і структурно-урбаністичні теорії та концепції*. Історично першою з них стала *теорія центральних місць В. Кристаллера*, удосконалена для

індустріальної епохи *А. Льюїсом* і *В. Ізардом*. Вона полягала у пошуку емпіричних закономірностей, пов'язаних із залежністю людності міст від кількості зосереджених у них функцій із обслуговування поселень (зокрема міських) навколишньої місцевості. Тут було обгрунтовано принципи гексагональної геопросторової організації центральних місць.

Іншою, більш сучасною, була концепція *Цінфа* під назвою “ранг-людність” МП у системі. Емпірична формула :

$$H_i = \bar{H}_0 \cdot j^{-a}$$

де H_i – людність міського поселення, $\bar{H}_0$ – гіпотетична людність першого за рангом поселення, j – ранг, a – тангенс кута.

Нарешті цілком “індустріальною” стала концепція “опорного каркасу” МП *Г. М. Ланно* (виділяє п'ять типів опорних каркасів).

Як підсумок, узагальненням усіх теорій є теорія міських та інтегральних систем розселення: загальноукраїнних, регіональних та локальних.

Зокрема ще у 80-х роках минулого століття розроблені п'ять принципів геопросторової організації обласних систем міського розселення:

- 1) геопросторової відповідності систем розселення геопросторовій організації господарства, зокрема промисловості;
- 2) функціональної двоїстості ядер МС;
- 3) нестрої субординації МП нижчого рівня вищим;
- 4) зростаючої централізації;
- 5) прогресуючої систематизації.

Системний підхід передбачає не лише структури, але й, що важливо, функціонування систем МП. Ці теорії і концепції до цього часу зовсім не розроблені.

Тому перед дослідженням сучасного стану МП України треба *передусім розробити нові теорії та концепції стосовно функціонування МП, зокрема представлення їх як інформаційних систем, виходячи з нового поняття віртуального міста і віртуальних систем МП.*

Сучасні суспільні і науково-дослідні умови розвитку МП

Всі ці теорії виникли у свій час і відображали тодішню ситуацію в світі в цілому і в окремих країнах зокрема. Так чи інакше, у них відображалась *специфіка міських поселень індустріального суспільства.*

У постіндустріальному суспільстві слід розробити нову теорію містотворчої ролі галузей *сфери послуг* (рекреація, фінанси, ринкова інфраструктура, освіта, наука).

В інформаційному суспільстві слід створити теорію функціонування територіальних систем розселення на чолі з ТС міських систем.

Це охоплює:

- а) теорію актуального управління розвитком і функціонуванням СР;

б) концепцію віртуальних СР;

в) концепцію організації міського простору не лише як сукупності функціональних зон, але як функціонуючих просторових (горизонтальних) і компонентних (вертикальних) частин міста.

Важливою рисою сучасного соціально-економічного стану, що змушує поновому підійти до розуміння проблеми міст і їх систем, є **деіндустріалізація міських поселень**. Це проявилось у таких формах:

а) найсильніше деіндустріалізація вдарила по великих та середніх містах;

б) найменше – по малих і СМТ, бо там просто промислове виробництво (окрім може харчової, легкої галузей, та будівельної індустрії) не існувало.

в) зростання ролі сфери послуг

Тому *деіндустріалізація поставила на порядок денний проблему реіндустріалізації чи постіндустріалізації великих та середніх МП.*

Ці проблеми слід розв'язувати в конкретних умовах, а не лише виходячи із загальних тенденцій. Але наступні проблеми мають стояти на першому місці:

- визначення типу перспективного розвитку через реіндустріалізацію, постіндустріалізацію;
- визначення людського, господарського, рекреаційного, ділового, історично-культурного потенціалу;
- визначення інвестиційної привабливості МП;
- створення законодавчих (правових) основ функціонування МП.

Зокрема:

- розподілу повноважень між МП і адміністративними одиницями вищого порядку, особливо у сфері бюджету;
- юридичне оформлення адміністративно-територіального статусу МП, особливо т. зв. міст-регіонів;
- розроблення правових відносин місцевого самоврядування, в т.ч. у містах;
- земельні відносини, які на даному етапі стали мало не головними;
- розроблення правових основ геоурбоекології.

Проблеми геопросторової організації МП

З деіндустріалізацією і постіндустріалізацією у великих і частково середніх містах змінюється їх внутрішня геопросторова організація. Головними рисами є наступні:

а) у зв'язку з деіндустріалізацією утворився великий *іржавий концентр* мало не в кожному МП (це особливо стосується Львова);

б) цей концентр у зв'язку з постіндустріалізацією займається галузями, видами діяльності і закладами сфери послуг. Це:

- складське господарство;

- оптова (гуртова) і роздрібна торгівля. Остання у вигляді супермаркетової торгівлі (“Арсен”, “Вам”, “Рукавичка”, “Метро” та ін.).
- складальні та заготівельні цехи малих промислових та будівельно-індустріальних підприємств;
- частково розвиток житлового господарства (створених житлових кварталів чи мікрорайонів на площах, відчужених від переважно екологічно шкідливих підприємств);
- прокладення автодоріг і комунікацій загалом (у Львові – дороги і трамваю Львів–Сихів);
- в) перетворення колишніх управлінських центрів у бізнес-центри і рекреаційні центри (тут суперечлива проблеми будівництва нових офісів і охорона культурно-історичного середовища);
- г) створення поза межами нового постіндустріального кільця “белтового” (“поясного”) кільця з розвитком інформаційної індустрії, особливо у місцях перетину кільцевих доріг із радіальними шляхами. Це організація гайтекових (високотехнологічних) підприємств з виробництва комп’ютерної техніки, оптико-волоконних засобів, аерокосмічної індустрії і т. п.;
- д) організація поза ними житлово-рекреаційної зони (це американський повоєнний спосіб флукутації населення із центрів великих міст).

Терміни новітньої теорії МП

1. **Де[з]урбанізація** – процес зменшення ролі міських поселень у територіальній організації суспільства і у поширенні міського способу життя.
2. **Реурбанізація** – процес посилення ролі міських поселень у територіальній організації суспільства і в утвердженні міського способу життя у період після депресивного спаду.
3. **Постурбанізація (постурбанізм)** – процес формування нового типу урбанізму, пов’язаний із корінною зміною містоформувальної бази із індустріальної на постіндустріальну (невиробничу, інформаційну).
4. **Віртуальне міське поселення** – це інформаційна система, що охоплює бази даних, програмне забезпечення та технології разом з комп’ютерними засобами зведених воєдино процесів збору, нагромадження, оброблення і видачі нової інформації стосовно функціонування міста і управління ним.
5. **Деіндустріалізація** – це процес зменшення суспільної ролі промислового виробництва і промислових технологій поза ним, пов’язаних із кризовими процесами в економіці і політиці.
6. **Реіндустріалізація** – це процес відновлення індустріального розвитку країн, регіонів та міст після їх соціально-економічної депресії чи руйнації у результаті воєн і рецесії (інший термін: **нова індустріалізація**).

7. *Постіндустріалізація* – процес індустріального розвитку країн і регіонів шляхом істотного посилення в їх соціально-економічній структурі сфери послуг та інформаційних видів діяльності.

Загальні риси розвитку національного комплексу*

Напрямки, динаміка, склад і структура господарства України зумовлювались, значною мірою, її політичним статусом. Він характеризувався тим, що Україна в основному не мала своєї повноцінної державності. У ті короткі періоди, коли ця державність формувалася (Хмельниччина, УНР), не було змоги організувати господарське життя, виходячи з національних інтересів українського народу. Крім того, Україна у більшості випадків була поділена між сусідніми державами. У різний час це була Польща, Росія, Литва, Австрія, Туреччина та ін.

УРСР до 1991 р. як “держава” була повністю економічно інтегрована в СРСР і не мала суверенного господарства. Це означає, що для існування національного комплексу України не вистачало однієї з двох умов: держави з її кордонами, яка проводить самостійну економічну політику, регулюючи внутрішні та зовнішні економічні відносини. Інша умова – господарська діяльність, іноді навіть у досить складній формі, існувала з того часу, як на території України поселилися люди. Можна вважати, що автохтонні землеробські племена трипільської культури (трип’ять тисяч років до Христа) є родоначальниками економічного життя в Україні.

Територія України першою серед просторів Східної, Центральної і Північної Європи була втягнута у міжнародний поділ праці у середині першого тисячоліття до Христа (грецькі поліси на чорноморсько-азовському узбережжі). У ті часи все населення тяжіло до передової елліністичної культури, в т. ч. і економічної: вирощування товарного зерна, торгово-зернова спеціалізація, заморська торгівля, судноплавство тощо. Тобто з самого початку Україна була економічно орієнтована на південь. У пізніші часи ця орієнтація змінилася на західну та східну. Але основна господарська діяльність – сільськогосподарське виробництво і відповідно матеріальна і духовна культура залишилась і розвивались упродовж багатьох віків, незважаючи на усі політичні складнощі. Десятки і сотні мільйонів українців вставали до праці і йшли відпочивати зі словами молитви “Хліб наш насущний”. Цей хліб був для нашої нації гірким щастям. Підкорити Україну різні завойовники та займанці могли тільки тоді, коли оволодівали українським хлібом. *Економічна діяльність, пов’язана із сільським господарством, була, є і залишиться фундаментальною основою всього національного виробництва України.*

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Загальні риси розвитку національного комплексу / *О. І. Шаблій // Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії.* – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – С. 573–587.

Динаміка господарства України у минулому була синхронним відображенням (суміщення за часом) розвитку господарських структур тих країн, до складу яких входила її територія. Це означає, що внаслідок поділу території між різними державами господарство України тривалий час функціонувало асинхронно (принаймні до 1945 р.). Наприклад, якщо у 20–30-х роках нашого століття на советській Україні йшов силовий, штучний ріст індустрії, то у польській її частині спостерігався економічний занепад.

“Возз’єднана” Україна у повоєнні роки майже повністю копіювала динаміку господарства СРСР, а довготривалий період економічного застою (від 60-х років) в останній імперії світу повністю відобразився у такому ж застої в Україні. Окремі злети в господарському розвитку України пояснюються тим, що її активно залучили до розв’язання всесоюзних програм – передусім продовольчої, енергетичної, мілітарної. Саме цим можна пояснити створення тут всеімперської житниці, першої вугільно-металургійної бази і великої бази важкого машинобудування.

Однак у динаміці господарства республіки були і свої особливості. В роки криз, застою, економічних депресій в колишньому СРСР ці явища в Україні відображались у більш гострій формі. Це проявилось у глибшому, ніж у імперії в цілому, руйнуванні продуктивних сил. Класичним прикладом може бути “перебудова” сільськогосподарського виробництва на засадах колективізації (1929 р.), що призвело до повної деградації економіки України уже у 1933 р., тобто через чотири роки.

Імперії завжди вносили дезорганізацію в господарство України, що проявилось у посиленому руйнуванні попереднього економічного укладу. Зокрема, королівська Польща Україну після Люблінської унії (1569 р.), максимально знищила хоч не високорозвинене проте відносно добре організоване тут міське і сільське господарство. Велика економічна, а не лише політична руїна спостерігалась в Україні після російсько-польського вічного договору (1686 р.). Австрія, окупувавши Галичину, Буковину, частково Волинь у другій половині XVIII ст., майже дощенту ліквідувала непогано розвинені тут ремесла. Тільки після революції у Європі – “весна народів” (1848) поступово почала розвиватися промисловість на засадах.

Україна до останнього часу не мала зовнішніх економічних рубежів. Вони в умовах східних і західних імперій навмисне розмивались. Навіть формально державні кордони, наприклад між Україною і Росією, Україною і Білоруссю, Україною і Молдовою, були в колишньому СРСР умовними, територіально-адміністративними. Україна не мала своїх митних кордонів і митних законів.

За таких умов державні кордони не виконували своїх бар’єрних економічних функцій, були максимально фільтрованими. Підприємства-споживачі в Україні спеціально прикріплювались до постачальників у глибині Росії (Урал, Сибір) чи у віддалених республіках, хоч відповідну і більш економічно вигідну кооперацію можна було організувати в самій Україні. Відомо, що кооперативні зв’язки були найбільш ефективні у районному чи у республіканському масштабах.

Управління господарством України здійснювалось з поза її кордонів, особливо в СРСР. Уряд України контролював надзвичайно малу частину виробництва, зокрема промислової продукції. Наприклад, перед розпадом СРСР 90–95% усіх діючих в Україні промислових підприємств перебували у руках всеімперських відомств. Відомче управління з віддаленого центру не враховувало регіональних локальних і всеукраїнських потреб та інтересів і вело в цілому не до комплексності, а до роз'єднаності господарства республіки.

До того ж в економіці України завжди панував іноземний капітал, особливо у галузях промисловості й транспорту. Так, розвиток нафтовидобувної промисловості Передкарпаття у другій половині минулого – першій чверті нинішнього століття контролювався французьким, англійським, американським та єврейським капіталом. У вугільно-металургійному Донбасі–Придніпров'ї теж панував іноземний капітал (70% видобутку кам'яного вугілля, 80% видобутку залізних руд, 90% випуску коксу, 60% гірничорудного виробництва). Під контролем цього капіталу знаходилось і залізничне будівництво на сході України. Аналогічна картина склалася і в радянський час. Тільки тепер іноземним був всесоюзний капітал, інвестований центральними міністерствами, з тою лише поправкою, що лєвова його частка створювалась в Україні, але присвоювалась і перерозподілялась так званим центром.

До здобуття Україною самостійності її господарство мало усі ознаки колоніального, оскільки її територія була внутрішньою колонією держав-сусідів. Це проявлялось у наступному.

1. Структура господарського розвитку України задавалась державами-метрополіями і впливала з їхніх, а не українських інтересів. В усіх без винятку випадках господарство України розвивалось як аграрний та сировинний додаток метрополій, регіон експлуатації багатих тут земельних, викопних і рекреаційних ресурсів, дешевої робочої сили та збуту готових товарів обробної промисловості.

Не дивно, що в Україні передусім стимулювався розвиток сільського господарства для задоволення потреб метрополій у продовольстві. Сприятливими умовами стали, по-перше, наявність тут великих площ орних земель, по-друге, родючіших, в основному чорноземних, ґрунтів, чим не могла похвалитися жодна з метрополій, особливо Польща і Росія. Такий розвиток господарства, у свою чергу, призвів до деградації сільськогосподарського виробництва у самих метрополіях, з якою, наприклад, Росія не може впоратися досі. Так, у середині – другій половині минулого століття у Лісостепу підросійської України швидко розвивається цукрове виробництво (перший завод збудовано у 1822 р. біля Канєва), у Степу – зернове господарство. Це призвело до втрати російським Центрально-Чорноземним районом функцій житниці для Промислового центру. Але саме це прив'язало Україну до промислових центрів і районів Росії. У 1913 р. Україна виробляла 81,7% цукру-піску, 26,9% зерна, виготовлених в Російській імперії, а в 1990 р. – відповідно 54,5% і 23,4% виробництва цих продуктів в тодішньому СРСР.

Аграрний сектор виробляв продукцію на експорт, що збагачувало російську казну. З цією метою у другій половині минулого століття було збудовано ряд залізниць з глибинних районів української території до чорноморсько-азовських і балтійських портів (Балта – Одеса, Харків – Миколаїв, Знам'янка – Одеса, Ромни – Лієпая та ін.).

Промисловий розвиток території України визначався передусім потребами метрополій у гірничій сировині, матеріалах, напівфабрикатах та паливі. Кам'яне та коксівне вугілля Донбасу і багаті залізні руди Придніпров'я, їх територіальна близькість дозволили метрополії створити тут першу вугільно-металургійну базу Російської до- і післяреволюційної індустрії. У 1913 р. в Україні було вироблено 78,2% кам'яного вугілля, 68,6% чавуну, 56,7% сталі усєї імперії, а у 1990 р. – відповідно 22,5%, 40,8%, 34,2% їх виробництва в тодішньому СРСР.

Унаслідок розвитку первинних секторів структура господарства України мала колоніальну односторонню сировинно-продовольчу орієнтацію. В той же час надзвичайно розвивались галузі вторинної і третинних сфер, особливо машинобудування (точне приладобудування), легка промисловість.

2. Територіальна організація і процес розміщення господарства мали багато ознак колоніалізму та неокolonіалізму. Капіталовкладення у промислове виробництво розміщались надзвичайно нерівномірно як у всеукраїнському, так і у регіональному масштабах. По-перше, староукраїнські регіони й області (від Ужгорода до Полтави) отримували найменшу частку капіталовкладень в цілому і у розрахунку на одну людину. По-друге, у межах окремих областей виробничі потужності на 0,5–0,8 зосереджувались в обласних центрах. Це, у свою чергу, призвело до двох негативних явищ і процесів: а) рівень економічного розвитку центру і заходу України став майже удвічі нижчим, ніж Подніпров'я і Донбасу (якщо на т. зв. "Південно-Західний район" колишнього СРСР припадало приблизно 43% населення і 34% промислового виробництва України, то на "Донецько-Придніпровський" район – відповідно 42% і 55%); б) відбувалася і відбувається мотивована лише економічними чинниками (зокрема, неможливістю знайти працю у місцях проживання) міграція населення з заходу і північного заходу на схід і південь, а також маятникова (щоденна трудова) міграція з околиць до обласних центрів. Наприклад, Львів, який за людністю утричі менший від Києва, має таких мігрантів лише у два рази менше.

3. Ознакою колоніального статусу було те, що національний прибуток, вироблений і використаний Україною і для України, не міг бути обчислений, хоч окремі спроби робилися. Україна як великий виробник і постачальник продукції споживання, особливо продовольчої (цукор, зерно, олія, плодово-овочеві консерви, м'ясо та ін.), що збувалася поза її межами, не могла акумулювати в себе національного доходу.

Аналогічно виглядали справи з державним бюджетом. Ніколи в умовах колоніальної залежності він не був повноцінним, збалансованим, країна не мала власної фінансової політики (за винятком часів УНР). Грошово-фінансова

політика метрополій, податкова система були спрямовані на те, щоб не дати Україні економічно піднятися над іншими регіонами СРСР. Угору невпинно йшла інфляція, зароблені підприємствами і населенням фінансові засоби знецінювались і, що найважливіше, зароблені населенням кошти не мали законних підстав бути вкладеними у виробничу сферу, а отже, бути фінансовим капіталом і працювати для людей.

4. Господарство України розвивалось в основному екстенсивним шляхом. Сільське господарство нарощувало своє виробництво внаслідок розширення площ обробітку, особливо ріллі (Україна розорана як ні одна інша розвинена держава – на 57%). Причому в останні десятиріччя спостерігалась тенденція, яка йшла зі світовою практикою, де скорочувались площі обробітку на гірших за якістю землях, а посіви розміщались на більш родючих ґрунтах. В Україні, навпаки, зростали площі у поліських районах і зменшувались у лісостепових і особливо степових. Осушувальна і зрошувальна меліорація вели до зниження родючості земельних угідь.

Схожа картина спостерігалась у промисловості, де виробництво нарощувалося за рахунок експлуатації нових родовищ з корисних копалин (вугільних у західному Донбасі, Львівсько-Волинському басейні, нафтогазових Донецько-Дніпровського басейну, рудних Подніпров'я, сірчаніх Прикарпаття та ін.). Про екстенсивний характер свідчить також відтворювальна структура капіталовкладень: більше половини їх йшло не на модернізацію виробництва, а на нове будівництво і розширення існуючого.

5. У розвитку та розміщенні господарства важливу, часом вирішальну, роль відігравали *позаекономічні фактори* – військово-політичні чи навіть ідеологічні.

По-перше, Україна майже повністю знаходилась в зоні потенційних чи реальних воєн загальноєвропейського і світового масштабів. Дві світові війни доценту зруйнували її господарство. Територія України була плацдармом великих бойових операцій ворожих їй армій (німецької, австрійської, російської, французької, румунської, угорської). Лише під час Другої світової війни тут було зруйновано 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, виведено з ладу більше 16 тис. промислових підприємств.

По-друге, у радянській час характерною рисою економіки України стала її мілітаризація. Це виявилось у непомірному розвитку галузей і підприємств військово-промислового комплексу (ВПК) – виробництві танків (Харків), літаків (Київ, Харків), ракетної техніки (Дніпропетровськ) та ін. ВПК давав до 60% валового внутрішнього продукту. Багато т. зв. мирних підприємств були зорієнтовані на ВПК. Більшість “номерних” заводів і об'єднань випускали військову техніку і спорядження. На ВПК працювала паливна (нафтопереробна), хімічна (виробництво сірки, хімічної зброї), машинобудівна (приладобудування, виробництво електроніки, засобів управління промисловістю), навіть сільське господарство, яке давало продовольство для стратегічних запасів.

По-третє, “успіхи у соціалістичному будівництві” пояснювалися не працею українського народу, а “братньою допомогою великого російського і всіх інших народів СРСР”. Тому індустріалізація західних областей у повоєнний період, яка проводилась не комплексно і зі зривами, видавалася як безкорислива допомога. А неекономічні кооперативні зв’язки багатьох підприємств України з віддаленими заводами Росії чи Середньої Азії пояснювались необхідністю посилення дружби народів.

При будівництві та введенні у дію великих підприємств на території України сюди масово завозили робочу силу ззовні, пояснюючи це потребою створення “комуністичних”, “інтернаціональних” колективів. Автоматично здійснювалась русифікація новобудов і поселень біля них. Створювались економічно і національно чужорідні анклавні і цілі пояси (наприклад, причорноморський). Уряд України відкрив “зелений вогник” пенсіонерам із півночі і сходу Росії у південні (“теплі”) області України, що лягало додатковим тягарем на бюджет республіки.

У результаті цих та інших особливостей колоніального положення України її господарство було економічно, соціально та екологічно малоефективним або й неефективним.

Економічна малоефективність господарства України виявлялась, по-перше, у перевазі екстенсивного шляху розвитку над інтенсивним, по-друге, у постійному зниженні віддачі капіталовкладень. Чим більше господарство насичувалось основними виробничими засобами – машинами, устаткуванням тощо, тим помітніше зменшувався вихід продукції на одиницю вартості капіталовкладень; по-третє, у порівняно низькому рівні фондоозброєності праці, що не сприяло підвищенню її продуктивності; по-четверте, у високій сировинно-, матеріало- і енергомісткості виробництва. На одиницю вартості валового суспільного продукту ці техніко-економічні показники в Україні у 1,5–2,0 разу вищі, ніж у західноєвропейських державах. Тому сучасна економічна криза в Україні є передусім результатом попереднього неефективного розвитку господарства.

Соціальна неефективність полягала у зuboжінні українського народу, його пролетаризації. Це пояснюється передусім нещадною експлуатацією, особливо сільського населення, і воно масово кинулося у міста, поповнило його найбідніші верстви. Різко знизився працересурсний потенціал сільського господарства, яке опинилося у стані безперервної кризи. “Селянізація” і русифікація міста не створили міцної автохтонної основи промислової діяльності і промислової культури. Виник територіальний парадокс (насправді закономірність): чим більше урбанізований та індустріалізований район, тим нижчий у ньому рівень життя і культури населення, тим поширеніші тут соціальні лиха. Це пояснюється кількома причинами:

а) жорстокою експлуатацією працюючих, яким держава постійно недоплачувала за їхню працю;

б) недоїданням або харчуванням неякісними продуктами, вживанням надмірної кількості міцних алкогольних напоїв як чоловіками, так і жінками й дітьми;

в) фізичним ослабленням організму жінок (причини ті ж: тяжка праця, в т. ч. у нічні зміни, недоїдання, алкоголь, куріння), що призвело до народження неповноцінних дітей тощо;

г) значно, якщо не остаточною, втратою українським народом його колишньої працездатності, бажанням за рахунок своєї праці і розуму утвердитися в житті. Праця із джерела морального задоволення перетворилася у покару, а комуністичний принцип “хто не працює, той не їсть” поставив фізіологічні потреби над духовними;

д) етноцидом українського народу. Псевдоекономічні експерименти більшовизму (тотальна колективізація села, масові депортації населення, ГУЛАГ як концентрація “дешевих” робочих рук на великих будовах комунізму та ін.) стали суцільною чорною ніччю українства. Найбільш національно свідомі його представники були знищені у катівнях НКВД або емігрували за кордон. Унаслідок цього значною мірою було втрачено етнічну опірність українців, усвідомлення ними національної ідентичності.

Отже, можна зробити висновок: економіка України, *особливо у радянський час, була антинародною й антинаціональною.*

Екологічна неефективність господарства України теж має свої особливості: саме тут у гігантських масштабах реалізовувалися глобальні, але не обґрунтовані науково меліораційні програми і проекти – осушення Полісся й обводнення Степу. Це істотно порушило природну рівновагу у цих природних комплексах. Будівництво великих ГЕС на Дніпрі перетворило цю могутню ріку у низку гниючих “рукотворних морів”, на берегах яких проживає кожен десятий житель країни; відбулося катастрофічне забруднення підземних і поверхневих вод і ґрунтів гербіцидами, отрутохімікатами, мінеральними добривами. Спостерігалися:

– надмірна концентрація підприємств металургії, хімії, електроенергетики та інших забруднювачів навколишнього середовища мало не у всіх середніх і великих містах (більше ніж у сорока таких містах), шкідливі викиди в атмосферу в рік досягають десяти і більше тисяч тонн, з них у 16 – більше 100 тис. тонн; розміщення АЕС у найбільш уражених і вразливих поліській та степовій зонах;

– не виправдана економія витрат на природоохоронну діяльність (вони становили лише 1–2% видатків державного бюджету, тоді як у високорозвинених країнах – 6–10%);

– надзвичайно низька екологізація техніки і технології виробництва (енерго- і сировиннозберігаюча технологія, замкнуті технологічні цикли тощо).

У цілому ж система господарювання була *антиприродною, не відповідає територіально-зональній організації природного середовища України і поставила її на грань екологічної катастрофи.*

Сучасне національне господарство України перебуває у стані глибокої економічної кризи, яка досягла апогею у 1995–1997 рр. Можна говорити про три складові частини економічної кризи. Це спад виробництва, криза неплатежів та зростаючий зовнішній борг.

Спад виробництва. У 1994 р. валовий суспільний продукт (ВСП) порівняно з 1990 р. становив 57%, обсяги продукції промисловості – 60%, сільського господарства – 69%¹. У 1995 р. ВСП у порівнянні з 1994 р. становив 87,8%, а у 1996 р. стосовно попереднього – 90,0%².

Такий різкий спад виробництва зумовлений усіма соціально-економічними процесами радянського періоду й у загальному є їх логічним продовженням і поглибленням. Проте існують специфічні чинники як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

До зовнішніх належать: розпад т. зв. єдиного народногосподарського комплексу (ЄНГК) СРСР, зосередження у Росії головної інформаційної інфраструктури колишнього СРСР і його паливно-енергетичних (нафтогазових) баз, дискримінаційна економічна політика “демократичної” Росії стосовно молодій Україні тощо.

Вплив розпаду ЄНГК на кризу у національному господарстві України багатоаспектний. Частково розірвалися усталені зв’язки у сфері виробництва, особливо кооперативні, які до того не завжди були раціональними (тобто внутрівідомчими, далекими, зустрічними чи повторними). Однак вплив цього фактора порівняно незначний (десь до четвертої–п’ятої частки).

Гірше інше. Зокрема, те, що в умовах СРСР Україна мала надзвичайно слабку внутрішню інтеграцію. Вона виробляла лише 15–17% кінцевої продукції. Решта – це була сировина, напівпродукти, матеріали, заготовки тощо. При одночасній економічній кризі в інших республіках колишнього СРСР це призвело до втрати ринків збуту “неготової” продукції, і особливо до кризи зовнішніх платежів з боку головного партнера – Росії, що боляче вдарило по виживанню українських підприємств.

Після розпаду СРСР у Росії залишилися головні центри науково-технічної та економічної інформації, стратегічні запаси металів і матеріалів (зокрема, весь золотий і алмазний фонд), управлінські центри (комунікацій, зовнішньої торгівлі, оборони і т. п.). Так звану політично-державну, економічну та соціальну інституційну (управлінську) інфраструктуру України доводиться не лише перебудовувати і пристосовувати до своїх потреб, але й створювати заново без належних для цього досвіду і коштів.

Крім того, Росія, дбаючи передусім про свої власні інтереси, різко підняла ціни на головні енергоносії – нафту і газ (вона була головним їх постачальником в Україну). Це призвело до різкого зростання цін в усіх секторах національного господарства України. Багато галузей і виробництв, особливо енергомістких, стали збитковими, скоротили випуск продукції, втратили як внутрішній, так і зовнішній ринок. Росія на урядовому рівні ввела непомірні мита на ряд товарів, що вивозяться в Україну.

¹ Статистичний річник України за 1995 рік. – К., 1996. – С. 12, 273.

² Статистичний річник України за 1996 рік. – К., 1997. – С. 14.

Але головні чинники економічної кризи в Україні не зовнішні, а внутрішні. Полягають вони передусім у загальній суспільній та економічній політиці. З самого початку самостійності не була чітко визначена **суспільна модель держави**. Три основні риси цієї моделі: держава повинна бути національною, економіка – ринковою з соціальним спрямуванням із національно-українською специфікою, а суспільство – громадянським. Ідеологічною основою цієї моделі мала б стати *національна ідея*, суть якої в тому, що Україна є державою українського народу, а економіка є лише *засобом* розвитку і розквіту української нації, кожного її члена і представників етнічних меншин. Перефарбована комуністична і шовіністична советська і господарська номенклатура оголосила національну ідею неефективного і, утримуючи важелі управління економічними процесами, гальмує економічні реформи, особливо у базовій економічній сфері – сільському господарстві. Всі три складові економічної кризи – це результат спланованих і скоординованих дій внутрішніх і зовнішніх антиукраїнських сил.

Криза неплатежів. Вона теж штучно створена. Обсяги неплатежів підприємств та держави (по зарплаті у т. зв. бюджетній сфері) становлять мільярди гривень, що співмірне з усією грошовою масою у народному господарстві). Лише внаслідок надання позик Міжнародного валютного фонду (МВФ) їх частково вдається гасити. Великою мірою ця криза спровокована зверху шляхом високих податків на прибутки підприємств (ці податки часом сягають 80 і більше відсотків). Підприємствам не залишається обігових коштів і засобів на нове інвестування. Тому дуже часто, щоб уникнути податків, вони приховують свої реальні прибутки.

Зовнішньоекономічний борг. Наприкінці 1995 р. він досяг 8,8 млрд. доларів США. Як відомо, Україна відмовилась від зовнішніх активів і пасивів СРСР, що в принципі було необдуманим до кінця кроком (усі країни мають борги, але й їм багато хто винен). Отже, 8,8 млрд. доларів – це борги, нажиті вже у період самостійності. В основному кошти йдуть від МВФ, деяких країн-кредиторів (Німеччина, США тощо). Віддавати необхідно не лише вартість кредиторів, але й проценти на них. Тому кредити слід якнайбільш ефективно використовувати. Як свідчить практика, лєвова їх частка йде не в інвестиції, а на оплату енергоносіїв із Росії. Одночасно тіньова економіка України, яка тепер контролює більше половини усього народногосподарського обороту, за 1991–1995 рр. нелегально вивезла за кордон 15–20 млрд. доларів США, а тіньовий експорт капіталу у 1995 р., становив 2,6 млрд. доларів США (приблизно п'ята частина вартості сукупного експорту товарів та послуг)¹. Якщо б ці кошти були інвестовані у національне господарство України, економічна ситуація була б набагато кращою.

Намітилися перші ознаки виходу із кризи: зупинився обвальний інфляційний процес, іде стабілізація у ряді галузей національного господарства внаслідок посилення ролі приватного сектора, зростають обсяги зовнішньої торгівлі, у 1996 р. здійснено грошову реформу.

¹ Дзеркало тижня. 1996, 10 лютого.

Важливою умовою виходу з кризи є *структурна перебудова (реструктуризація)* національного комплексу України. Аналіз структури національного господарства показує, що вона дуже невдала: у ній мала частка соціально зорієнтованих виробництв, велика питома вага галузей важкої особливо видобувної промисловості ВПК тощо. Економічна криза в Україні є у великій мірі кризою структурною.

Основні напрямки цієї перебудови наступні:

а) активізація, посилення росту і збільшення питомої ваги галузей АПК – сільського господарства, переробних ланок харчової і легкої промисловості, сфер їх виробничого і невиробничого обслуговування (наука, проектування, ринкова інфраструктура, транспорт, маркетинг, інвестиції тощо). Внаслідок зміни форм власності в аграрному секторі економіки (особливо приватизація землі), розвитку агробізнесу Україна, володіючи третинною чорноземів світу, може розв'язати не лише внутрішні продовольчі і сировинні проблеми, але й стати великим експортером сільськогосподарської продукції у світі;

б) розвиток галузей інвестиційного сектора – машинобудування і будівельної індустрії, де створюються основні засоби для усіх інших галузей і сфер народного господарства. У машинобудуванні важливим є посилення загальнодержавної як внутрішньо-, так і міжгалузевої кооперації, створення нових видів виробництв, які б доповнювали існуючі до появи замкнених технологічних циклів (особливо розвиток приладо- і моторобудування). У 1995 р. більше десятої частини (12,9%) іноземних інвестицій в Україні йшли в машинобудування і металообробку.

У будівельно-індустріальному комплексі структурна перебудова повинна зосередитися на прискореному розвитку промисловості мінеральних будівельних матеріалів, для чого Україна має потужну сировинну базу (граніти, базальти, каоліни, цегельні глини, цементна сировина тощо). Розвиток інвестиційних галузей зумовить лише до активізації інших сфер і секторів, але й дасть скарбниці прибутки від експорту продукції машинобудування і промисловості будівельних матеріалів, закордонних інвестицій України;

в) зменшення питомої ваги галузей металургійного комплексу (у 1995 р. чорна металургія виробляла п'яту частину промислової продукції); як не парадоксально (комплекс тепер дає до чотирьох десятих усього прибутку від експорту), але саме він є і найбільш енергомістким. Вивозиться передусім залізна руда, а український метал часто продається на зовнішньому ринку по демпінгових (нижчих від собівартості) цінах, що призводить до великих загальнонаціональних втрат у цілому. Реструктуризація повинна здійснюватись шляхом впровадження найновіших технологій виплавки металів, виробництва високосортних видів прокату, виробництва феросплавів, зменшення видобування залізної руди для експорту, економії металу;

г) реструктуризації паливно-енергетичного комплексу. У 1995 р. ПЕК давав майже четверту частину продукції промисловості. В той же час Україна імпортувала 11,1 млн. т нафти (в т. ч. 4,3 млн. т з Росії, Туркменії та Азербайджану) при власному

видобутку 4,1 млн. т і потребах 30 млн. т в рік. Йшов імпорт вугілля (з Польщі і Росії) – 13,8 млн. т при скороченні його видобування у 1998 р. Особливо складною для реструктуризації і реконструкції є саме вугільна промисловість. Закриття нерентабельних шахт (а більшість з них є саме такими) може призвести до масового безробіття у цілих регіонах (Донбас, Придніпров'я) і соціального вибуху.

Проблематичним залишається в Україні розвиток атомної енергетики (на АЕС виробляють майже половину усієї електроенергії країни). Головні тут дві проблеми: безпеки та економічної ефективності. Тепер найбільш небезпечну з АЕС – Чорнобильську пропонується закрити до 2000 року. Що ж стосується економічності виробництва електроенергії, то вона дешева на АСЕ тільки з першого погляду, коли не брати до уваги весь цикл виробництва – від добування уранової руди і до утилізації відходів діяльності. В Україні атомне паливе поки що не виробляється, хоч уранову руду видобувають. Доцільно організувати його виробництво обсягом в 250 т у рік (це потреби АЕС країни) з можливим розширенням для експорту атомного палива у сусідні країни (Угорщина, Чехія, Словаччина, Болгарія). Однак переробку відпрацьованого палива слід здійснювати у Великобританії, Франції чи Росії, де вона вже широко практикується. Створення нових переробних потужностей економічно доцільне лише при сумарній потужності АЕС не менше 50 млн. кВт (в Україні всі електроенергетичні потужності, включаючи ГЕС, не набагато перевищують цей показник).

Основні шляхи реструктуризації ПЕК: 1) зменшення енерго- і електромісткості галузей-споживачів в енергії-палива; 2) розвиток нетрадиційних видів енергетики (виробництво біогазу, використання вітрової, гео- та геліоенергії) тощо;

д) розвиток комплексу виробництв конструкційних матеріалів, які замінюють традиційні матеріали з дерева і металу. Це ж стосується стимулювання створення потужностей з петрургії (виплавка і формування деталей машин із базальту), композиційних матеріалів, пластмас, а також будматеріалів з відходів лісової, деревообробної, хімічної, металургійної та ін. галузей промисловості);

е) суттєве зменшення у структурі національного господарства частки військово-промислового комплексу (ВПК). Тут йдеться передусім про скорочення виробництва озброєння (і витрат матеріалів для цього у суміжних галузях – металургії, хімії тощо). Головним шляхом повинна стати *конверсія ВПК*, тобто еволюційний перехід його на виробництво мирної продукції, особливо предметів народного споживання (транспортних засобів, побутових приладів, електротехніки та електроніки тощо).

Україна на рубежі XXI століття*

Сучасний світ – надзвичайно складна, суперечлива, але цілісна система країн і народів, що утворюють земну цивілізацію кінця XX ст. У цій системі функціонує молода держава Україна. Український народ увійшов до світової системи не сьогодні, а принаймні тисячу років тому, коли існувала перша його держава – Київська Русь, зробив великий внесок у світову цивілізацію, збагатив її своєю самобутньою культурою, світобаченням, науковими відкриттями.

Але якраз на зламі XX і XXI століть саме перед українським народом як ніколи гостро постала проблема виживання. Вона пов'язана з двома великими групами умов і чинників – локально-регіональними та глобальними.

Локально-регіональні умови й чинники, які поставили українську націю на грань виживання, пов'язані з геополітичним положенням України – на великому пограниччі європейського Заходу і Сходу. В останні декілька століть це сприяло наростанню російсько-імперського експансіонізму та поступовому поглинанню України російською, в т. ч. і російсько-більшовицькою, імперією. Наслідком цього стала майже повна ізоляція українців від європейського духовного та інформаційного простору і часткове набуття ними рис, характерних для традиційних азійських деспотій: покійного і пасивного сприймання своєї долі, яка програмувалася у метрополії; возвеличування свого рабського становища; агресивне ставлення до власних духовних коренів, що найбільш яскраво проявлялось у масовому винищуванні пам'яток історії та культури (на Правобережжі та Лівобережжі внаслідок цього майже повністю зникли пам'ятки українського (козацького) бароко); поява у психології комплексу неповноцінності, меншовартості, сорому за своє українське походження тощо.

На розлогих просторах східноєвропейського Лісостепу і Степу українство формувалося як древня землеробська нація. Незважаючи на надзвичайно складну історію і всупереч їй, українство вистояло, розвинулося і збереглося завдяки своїй духовній і матеріальній хліборобській культурі. Зайвий раз підтвердився закон: хто володіє хлібом, той володіє світом. Саме тому боротьба за український хліб була, з одного боку, боротьбою передусім українців за своє виживання, за свою землю, свою питому культуру, а з другого, – жорстокою боротьбою проти українства, його культури, за панування над українською землею різного роду зайд. В цьому історичному герці українці довели, що вони є державним народом, державною нацією.

По суті, українська державність ніколи не переривалася: вона перебувала у явній (Київська Русь, Козацька держава, Українські держави 1917–1920 рр., самостійна Україна з 1991 р.) та прихованій формі (Литовсько-Руська держава, Гетьманщина,

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Україна на рубежі XXI ст. / О. І. Шаблій // Соціально-економічна географія України: навч. посібник / за ред. проф. Шаблія О. І. Вид. друге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2000. – С. 642–658.

УРСР) тощо. Навіть тоді, коли не існувало легітимних (узаконених) українських держав, країни-завойовники не могли викоренити українського державницького духу і діяльності, які час од часу вибухали у формі визвольних рухів і воєн.

Історико-географічна послідовність, своєрідне кочування українських держав та їх відродження на етнічній території України з духовно-політичним ядром – Києвом свідчать лише про одне: питання про сучасне існування чи неіснування української нації і, звичайно, її держави є надуманим.

Українці зробили надзвичайно великий внесок у культуру і господарство націй-сусідів, особливо російської і польської, починаючи від літописця Нестора (автора “Повісті временних літ”), релігійних та державних діячів імперії (*Феофан Прокопович, Петро Ратський*), і закінчуючи конструктором космічних кораблів *Сергієм Корольовим*. Росія черпала з України інтелектуальний потенціал для свого розвитку і самоутвердження. Цікаво, що багато українців, “великих зодчих Росії”, думали, що, зміцнюючи своєю працею імперію, вони прославляють Україну.

Величезною в кілька тисяч кілометрів смугою від Слобожанщини і Донщини простяглася через усю Російську імперію аж до її далекосхідних рубежів українська землеробська колонія. Українці освоювали нові території не шляхом військової експансії, а мирною, передусім хліборобською, працею. В цьому виявилася глобальна місія українства: світовий український пояс оперезав Земну кулю через усю помірну зону, починаючи від осередку землеробського Трипілля і закінчуючи Зеленим Клином на сході та канадським Саскатуном на Заході.

Землеробська в своїй основі матеріальна і духовна культура українців була надзвичайно сприятливою базою впровадження християнства з його загальнолюдськими морально-етичними цінностями добра, справедливості й любові. Україна стала осередком поширення християнства на сході Європи, а Київ – справжнім “третім Римом”. Як ніде в інших місцях, християнство органічно ввійшло в душу і свідомість народу як своя рідна, національна віра й обряд. Воно етнографізувалось і фольклоризувалося на український лад, а український менталітет ще більше облагородився християнським благочестям.

Щоб вижити у складних умовах державного, економічного та духовного тиску з боку багатьох завойовників, українство випробувало різні союзи і спілки – військові, політичні, економічні та релігійні, найчастіше зі своїми безпосередніми сусідами. Історія засвідчує, що, по-перше, ці союзи ніколи не були довготривалими і вони здебільшого закінчувалися підкоренням України та втратою нею статусу рівноправного партнера, по-друге, *лише орієнтація на власні сили давала Україні можливість вистояти і не згубити своєї ідентичності. Останнє повинне стати геополітичним імперативом подальшого цивілізаційного розвитку України у європейській та світовій співдружності країн і народів.*

Україна вступила у ряд міждержавних економічних об’єднань, стала членом, в т. ч. асоційованим, міжнародних структур. Зокрема, це стосується її участі у Співробітництві незалежних держав, у якому домінує Росія. Остання нав’язує в СНД

свою волю і захищає свої великодержавні інтереси на всьому просторі колишнього Союзу РСР, у т. зв. близькому зарубіжжі. Вона розуміє, що головною антиімперською силою в СНД є Україна. Тому робить усе, щоб прив'язати нашу ще молоду державу до імперської колісниці, використовуючи слабкість української економіки і п'яту колону в особі збанкрутілих малоросів, українських “великодержавників” і комуністичної номенклатури, що залишилась при владі. Засобом імперського тиску на Україну стали дефіцитні енергетичні ресурси, Чорноморський військово-морський флот, Крим зі Севастополем тощо.

Але причини імперського ставлення до України набагато глибші. Залишившись без України, наш північний сусід втрачає під собою духовну основу, історичні корені, право на володіння давньоруською спадщиною. Руйнування історичного фундаменту дуже вдаряє по псевдонаціональному самолюбству не лише політиків, але навіть демократичної інтелігенції. Про це добре сказав російський письменник і публіцист (до речі, українець з Сумщини) Анатолій Стреляний: “Росія тепер єдина і, мабуть, остання країна, де в уявленнях людей з вузівськими дипломами і ученими ступенями уживається свідоме великодержавство з свідомим свободолюбством”¹.

У цих умовах Україні слід проводити більш гнучку зовнішню політику, у першу чергу економічну, яка повинна базуватися передусім на принципі плюралізму партнерства. Це означає, що гарантами військової, екологічної та економічної безпеки нашої держави мають стати не одна чи дві країни, наприклад США чи Росія, а система міжнародних угод з багатьма державами і у першу чергу власний військово-політично-економічний потенціал. Отже, *другим геополітичним імперативом, який забезпечить Україні виживання у сучасному світі, є партнерські стосунки з усіма державами і особливо сусідами першого та другого порядків*: країнами Чорноморського басейну (Україна вже вступила у економічний союз з ними), країнами Дунайського басейну аж до Німеччини, Хорватії і Словенії включно; країнами Вишгородського “чотирикутника”, до якого входять Угорщина, Чехія, Словаччина, Польща. У наш час особливе значення для розвитку України може мати формування Чорноморсько-Балтійського співробітництва держав (т. зв. Міжмор'я).

Певні гарантії самостійності України надає її приєднання до європейсько-натовського “Партнерства задля миру”. Україна стала п'ятим його членом і першою серед країн колишньої Російської імперії.

У майбутньому велике значення матиме інтеграція України в Європу. В цьому напрямі особливо важливим є парафування у березні 1994 р., а пізніше й підписання угоди про партнерство і співробітництво між Україною, Європейським Союзом та його країнами-членами. Таким чином, Україна першою серед держав СНД зробила важливий крок у становленні договірно-правової основи співпраці з ЄС. Парафований у столиці Бельгії і одночасно столиці Європейського Союзу –

¹ Літературная газета, 1990, 3 июля.

Брюсселі і підписаний 14 червня 1994 р. у Люксембурзі договір – став основою рівноправного і взаємовигідного співробітництва у політичній, економічній та гуманітарній сферах.

31 травня 1997 р. Президенти двох держав підписали “Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією”, ратифікований Верховною Радою України.

Отже, усамостійнення України аж ніяк не означає її самоізоляції на міжнародній арені.

Сучасні тенденції світового розвитку ставлять перед Україною нові проблеми і вимагають від неї активної участі у їх розв’язанні. Глобальні проблеми людства – це *проблеми збереження миру, екологічна, енергії і сировини, продовольства, рівноправних економічних міжнародних відносин, освіти та охорони здоров’я тощо*. Всі вони тісно пов’язані. Розв’язання будь-яких з них прямо і посередньо призводить до створення умов успішної реалізації інших. Так, роззброєння, яке є однією з істотних сторін проблеми збереження миру, вивільняє великі кошти, що можуть бути використані для оздоровлення природного середовища, виробництва продуктів чи розвитку освіти. У кінцевому підсумку позитивне розв’язання міжнародною співдружністю глобальних проблем створює умови виживання людства і збереження та розвитку цивілізації.

Як виглядає Україна на тлі деяких із названих глобальних проблем? Який її вклад у їх виникнення і розв’язання?

Проблема збереження миру і відвернення світової термоядерної катастрофи.

До недавнього часу Україна як складова частина Радянського Союзу входила до наймогутнішої воєнно-агресивної системи Варшавського пакту, який був не стільки засобом стримування експансіоністських намірів НАТО, скільки фактором глобальної напруженості. Після розпаду СРСР Україна стала четвертою у світі за кількістю боєголовок ядерною державою (після Росії, США і Китаю). За нею ідуть лише дві держави “ядерного клубу” – Великобританія та Франція. На підході до створення ядерної зброї Ізраїль, Ірак, Пакистан, Індія, Північна Корея, ПАР. Атомний арсенал донедавна знаходився також на території Казахстану та Білорусі.

У цих умовах підписання Україною *разом зі США і Росією Заяви про ліквідацію ядерної зброї (130 стратегічних ракет SS-19 і 46 ракет SS-24), як і вивезення з території України тактичних ядерних засобів, – це безпрецедентний випадок в історії людства з часу появи атомної бомби*. Морально-етичний і військово-стратегічний бік цього кроку України у відверненні світової термоядерної катастрофи й у збереженні миру на усій Землі ще будуть оцінені міжнародною співдружністю. Можливо, Україна вчинила це і за рахунок власної безпеки, адже у нинішніх умовах політичної нестабільності у сусідній Росії, розігрування імперськими шовіністичними силами кримської і придністровської геополітичних карт цю безпеку гарантувати надзвичайно тяжко.

Безпека України має внутрішній і зовнішній аспекти.

Внутрішній – це передусім міцна економіка і військово-промисловий комплекс. Економіка України в наш час перебуває у стані глибокої кризи. Поки не буде здійснено її радикального реформування, вийти з цієї кризи не вдасться.

Що ж стосується ВПК, то існує немало варіантів переведення його у цивілізоване русло розвитку при збереженні головної його функції – забезпечення надійної оборони України.

По-перше, це *конверсія*, тобто перехід частини промислових підприємств комплексу, де зосереджена висококваліфікована робоча сила, на випуск засобів виробництва (машини, обладнання) для інших галузей та експортних потреб і на виготовлення предметів народного споживання (особливо електроніки і електротехніки). По-друге, “завоювання” міжнародного ринку зброї і космічної техніки. Відомо, що підприємства України виробляють найсучасніші види ракет-носіїв і танків. Однак експортери цих не зовсім мирних видів продукції, світові монополісти – США, Росія, Великобританія, Франція та ФРН – чинять шалений опір Україні. По-третє, це реформування українських збройних сил – армії, військово-морського і військово-повітряного флотів. Відомо, що у збройних силах України знаходилося близько 600 тис. вояків, 20 тис. чол. – це національна гвардія України, трохи менша кількість громадян служить у прикордонних військах.

Ядерне роззброєння України і перетворення її у без’ядерну державу матиме глобальний ефект у комплексі заходів, спрямованих на загальне світове роззброєння під егідою ООН. У протилежному випадку, особливо коли північний сусід України буде продовжувати імперську політику, саме послаблення безпеки України може стати стимулом до розв’язання спочатку регіональних конфліктів (за типом Чеченії), потім війни двох східнослов’янських держав і переростання її у світову термоядерну катастрофу.

Другою великою глобальною проблемою людства, до якої має пряме відношення Україна, є екологічна, тобто проблема збереження здорового природного довкілля, нормальних умов існування і розвитку “живої, речовини” (за висловом Володимира Вернадського). Ця проблема багатостороння. Глобальні і регіональні її аспекти тісно взаємопов’язані. Назвемо лише три її сторони, надзвичайно важливі для України. Це радіонуклідне забруднення території, перенесення в Україну занечислених повітряних мас Західної і Середньої Європи, аридизація України.

Відомо, що ядерна катастрофа на Чорнобильській АЕС у 1986 р. мала і має не локальні та регіональні, а, як мінімум, загальноєвропейські, а ширше – глобальні наслідки. Після атомних вибухів у Хіросімі і Нагасакі вона остаточно підтвердила, що небезпечний не тільки “воєнний”, але не меншою мірою і “мирний атом”, який є принципово неконтрольованим унаслідок недосконалості техніки і технології виробництва атомної енергії. Радіонуклідами на сотні та тисячі років заражені Волинь і Полісся, частина Поділля, водний Дніпровський басейн. Над генетичним кодом українства занесено меч смертельної небезпеки.

Якщо цей факт розглянути у ракурсі глобальних екологічних відносин, то це означає, що екологічна катастрофа в Україні – це суттєвий і застережливий фрагмент загальнолюдської, загальносвітової катастрофи.

Важливою стороною безпеки людства в наш час є *екологізація виробництва* у Західній і Середній Європі. Внаслідок спалювання тут на звичайних теплових електростанціях кам'яного і бурого вугілля, мазуту і природного азу, інтенсивного розвитку хімічних і металургійних виробництв без достатнього вловлювання шкідливих викидів, перенесення їх повітряними масами на Східно-Європейську рівнину, Україна опинилась у зоні випадання т. зв. кислотних дощів. Унаслідок цього змінюються ґрунтоутворчі процеси, пригнічується розвиток рослинного світу, забруднюються води та повітря.

Спалювання на території України кількасотмільйонної маси органічних речовин – вугілля, газу, нафти і нафтопродуктів, торфу, деревини тощо поступово призводить до збільшення вмісту в атмосфері вуглекислого газу. Щороку виділяється понад 600 млн т цього газу та інших викидів. На думку багатьох учених, прискорене підвищення CO₂ може вже у середині ХХІ ст. призвести до т. зв. парникового ефекту. В його результаті зросте на кілька градусів температура атмосфери, що призведе до значного потепління на території нашої держави, затоплення морськими водами великої її причорноморсько-азовської частини і, що головне, до різкого збільшення кількості опадів – 1400–1600 і більше міліметрів за рік. По суті, в порівняно короткий період буде змито увесь верхній родючий шар ґрунту, замулено річкові долини, загине значна частина лісових масивів і лучної рослинності тощо¹. Та поки це станеться, Україні загрозює інше екологічне лихо, яке має явні глобальні форми прояву. Це її аридизація², або опустелення. У світовому масштабі воно проявляється у формі наступу пустель на Степ і Лісостеп.

Великий вплив на опустелення справляє господарська діяльність людини і передусім вирубування лісів – великих акумуляторів вологи і регуляторів усіх кліматотворних процесів. За повоєнний період знищені ліси екваторіальної Африки й Америки (Амазонії), Південно-Східної Азії та російської тайги. Україна, більша частина якої лежить у Лісовій (Полісся, Карпати) та Лісостепових смугах, належить до найбільш обезлісених територій Європи (лісистість тут становить лише 14 %).

Уже сьогодні ліси України виділяють до 170 млн т. кисню, дають для природних водотоків 400–800 м³ води з кожного гектара. Збільшення лісистості України у

¹ Існують, правда, інші сценарії наслідків парникового ефекту. Зокрема, передбачається, що початкове потепління призведе до збільшення випаровування, а внаслідок цього – зростання хмарності. Це, у свою чергу, буде сприяти зменшенню випаровування. Тобто результати парникового ефекту не будуть прямолінійними.

² Загальною причиною аридизації є наростання посушливості клімату. Аридизація – це явище кліматичне, яке впливає на обводнення території, висихання річок і водойм, унаслідок чого збіднюється рослинний і тваринний світ місцевості, змінюється тип ландшафту. Значною мірою аридизація України спричинена бездумною осушною меліорацією Полісся та Лісостепу.

1,5–2 рази шляхом залісення еродованих земель, пустищ, гірничих розробок тощо, особливо у Лісостеповій і Степовій зонах, у яких концентрується найбільше індустріальних викидів, призведе не лише до їх зволоження і зупинить процеси опустелення, але й стане найголовнішим засобом поглинання вуглекислого газу і сповільнення парникового глобального ефекту.

Сповільнити і зупинити вплив антропогенних чинників на процес опустелення України – важлива умова виживання нашого народу і держави на початку XXI ст. Щоб здійснити це, необхідне співробітництво.

Важлива роль України і в розв’язанні інших глобальних і регіональних проблем – продовольчої, енергетичної, сировинної, освітньої і т. д. Наша держава має для цього великий інтелектуальний, праце- та природно-ресурсний потенціал.

Довготривалий процес перебування України у складі різних держав призвів до застою в усіх сферах буття українців – в економіці, екології, духовному житті. Тепер найбільш згубною є інерція тоталітарного мислення для суспільних наук, особливо історичної, економічної та соціологічної. Перебуваючи у тісному зв’язку з ними, соціально-економічна географія (СЕГ) теж не відзначається позитивними зрушеннями.

Важливим фактором своєрідного застою в СЕГ є її марксистські філософські і політекономічні основи. Тому, щоб істотно виправити ситуацію, необхідно передусім позбутися глибокого закорінення СЕГ у т. зв. історичний матеріалізм.

Центральним є перегляд *марксистського розуміння об’єкта дослідження СЕГ*. Згідно з марксистсько-ленінською методологією об’єктом дослідження СЕГ є *суспільство* чи його складові – *продуктивні сили і виробничі відносини*. При цьому суспільство розуміють як конкретну суспільно-економічну формацію – *рабовласницьку, феодальну, капіталістичну чи комуністичну*. *Формаційне трактування суспільства* призводить: а) до переоцінки ролі економічного чинника у житті (особливо духовному), тобто до економічного детермінізму і навіть фаталізму; б) визнання вирішальної ролі у геопросторовій організації суспільства т. зв. *основного закону* певної суспільно-економічної формації; в) знецінення людини як головного, наділеного волею і розумом чинника, коли пріоритет віддається суспільним відносинам; г) приниження людини і перетворення її лише у *фактор* розвитку і територіальної організації виробництва. Крім того, поділ суспільства на продуктивні сили і виробничі відносини викликає постійні дискусії про те, до якої науки відносити СЕГ – до географічної (за продуктивними силами) чи до економічної (за виробничими відносинами).

Окремий аспект декомунізації полягає у *перегляді під цим кутом зору соціально-економіко-географічної термінології і поняттєво-категоріального апарату*. Тут важливо по-новому поглянути на так зване “*основне*” *поняття* колишньої радянської економічної географії – територіальний (ширше – географічний) поділ праці. Економічний детермінізм, який фетишизує роль поділу праці (часткового, особливого і загального), зводить роль країн чи районів до таких собі “*коліщат*”

у відповідних механізмах світового чи національного господарства. А сам географічний поділ праці з наслідку стає причиною. Хоч насправді усе навпаки: в умовах гуманізації суспільства *духовні та соціальні інтереси* одиниці (окремої людини, групи людей, в т. ч. територіальної, регіону, країни, нації) повинні стояти на першому місці. Все інше – це засоби, в т. ч. сама праця, її поділ, економічна сфера тощо.

Водночас слід переглянути і саму *категорію інтересів*. У радянський час вважалося, що загальнодержавні інтереси є найвищими, а місцеві, локальні знаходилися внизу розподілених за рангами пріоритетів. Тепер слід цю піраміду інтересів поставити з вершини на її основу: визначальними мають бути локальні та регіональні інтереси (населеного пункту, адміністративного району, області). Загальнодержавні інтереси слід підпорядкувати регулюванню гармонійного розвитку окремих частин держави як єдиного соціально-економічного і духовного організму, тобто створенню умов для національної, військової, політичної, економічної та екологічної безпеки країни, зміцненню її міжнародного авторитету.

Зараз особливу увагу потрібно звернути на терміни і поняття, які мають у своєму складі терміноелемент “народний”. У тоталітарний період цим словом густо насичували термінологію з двох ідеологічних причин. По-перше, у марксистському розумінні народ – це передусім “трудящі маси”, які протиставлялися класу експлуататорів – капіталістів, сільської буржуазії, служителів культу. З часом комуністичний зміст понять “народ”, “трудящі” стерся, залишивши ряд похідних, таких як “трудова армія”, “трудова-виправна колонія”, “трудова колектив” (та й саме слово “колектив” має ідеологічну основу, згідно з якою втрачаються особистість, індивідуальність, людяність тощо). По-друге, терміном “народний” було замінено термін “національний”, щоб позбутися всього, що пов’язано з нацією не лише як культурно-етнічним, але й політичним феноменом. Тому замість терміна “національне господарство” з’явилося “народне господарство”, замість “національний прибуток” виник спочатку “народний дохід”, замінений з часом на “національний дохід” (вже з російським словом “дохід” замість “прибуток”). Так виникли терміни “міжнародний поділ праці”, “міжнародні зв’язки”, “товари народного споживання”. Лише останнім часом несміливо повертаються назви “національний комплекс”, “національний рахунок”, “національний парк”, “національний інтерес” та ін. – усі у значенні “загальнодержавний”.

Подібна картина склалася щодо визначення категорії “*виробничий*” (“*невиробничий*”) стосовно структури національного комплексу. Справа остаточно заплуталась, коли СЕГ почала послуговуватися терміном “*інфраструктури*”, взятим не з марксистської політекономічної системи. Згідно з комуністичним ученням, основу суспільства становить не просто виробництво, а *матеріальне* виробництво. Відомі сталінські положення про три умови матеріального життя суспільства – народонаселення, географічне середовище та спосіб виробництва матеріальних благ. Останнє за догматикою марксизму є вирішальним в усіх сферах життя. Ці

положення у дещо видозміненому вигляді увійшли в обґрунтування територіальної організації виробництва – природних умов і ресурсів, трудових ресурсів, законів суспільно-економічної формації – конкретного способу виробництва).

У СЕГ часто вживають категорію і термін матеріально-технічної бази (країни, регіону, поселення). Вони мають свій родовід в історичному матеріалізмі, настановах КПСС щодо побудови комуністичного суспільства в СРСР. Соціально-економічна географія сприйняла цей термін некритично. За ним ховається ідеологічна настанова про пріоритет матеріального (первинна матерія!) над духовним. Цей термін виправдовував відповідну політику: усі сили і кошти спрямовувалися на т. зв. матеріально-технічну базу комунізму (а в ній – на промислове виробництво, особливо на важку промисловість), індустріалізацію (за рахунок розорення) села, урбанізацію шляхом виселення, депортацій найбільш діяльних верств сільського населення, руйнування традиційного способу життя і т. д. У цьому зв'язку ще у недалекому минулому виникли такі агітаційні “шедеври”, як “карти новобудов”, трактування населення, в першу чергу, як робочої сили та ігнорування його духовного, зокрема національно-духовного життя.

У наукових публікаціях, підручниках, статистичних довідниках досі спостерігається плутанина і *різній щодо найзагальнішого поділу і структури національного комплексу*. Наприклад, матеріальному виробництву протиставляється т. зв. *невиробнича сфера*, а не *духовне виробництво* (саме поєднання слів-термінів “духовне” і “виробництво” звучить досить штучно; у Маркса є ще “виробництво людини”, “дітовиробництво” тощо).

Якщо “матеріальне виробництво” – це категорія т. зв. історичного матеріалізму, то “виробнича сфера” є категорією народногосподарською. В останні п'ятнадцять-двадцять років їй почали протиставляти “невиробничу сферу”, яку тепер замінено на “*сферу послуг*”. Але тут трапилося непередбачене: “сферу послуг” (чи навіть ту ж “невиробничу сферу”), яка має, згідно з Марксовою політекономією, функції перерозподілу національного прибутку, а не його виробництво, довелося трактувати як “виробничу”: вже декілька десятиліть радянські політ економи оголосили працю у “невиробничій сфері” продуктивною й навіть науку зараховують до безпосередньої продуктивної сили (хоч відомо, що та ж наука, коли вона використовується для створення зброї масового вбивства, є надзвичайно деструктивною силою; здатною знищити усе людство).

Ще складнішою виявилась проблема включення у структуру “народного господарства” різних видів *інфраструктури* (ІС). Одні вчені трактують ІС як народногосподарську категорію. Отже, виділяють її *галузевий склад*, групуючи галузі у т. зв. “виробничу”, “соціальну”, “інституціональну”, “екологічну” ІС. Інші (наприклад, *Маєргойз*) вважають ІС *загальнофондовою* базою території, тобто категорією регіональної економіки. В обох випадках межа між інфраструктурою та “виробництвом” так само не визначена, як і межа між “виробничою” і “невиробничою” сферами (сферою послуг). Наприклад, транспорт і зв'язок поділяють між

двома названими сферами залежно від споживача їх послуг. Так само “енергетику” одні вчені відносять до інфраструктури (принаймні енергетичні мережі – лінії електропередач, газо- і нафтопроводи), інші – повністю до “сфери виробництва”. Таким чином, непослідовність і дуже часто еkleктичність багатьох фундаментальних понять, взятих із праць комуністичних ортодоксів, гальмують розвиток соціально-економічної, особливо економічної географії.

Враховуючи усе сказане, слід, очевидно, використовувати термінологію західних учених і виділяти у структурі національного комплексу галузі трьох секторів: первинного (сільське, лісове господарство, мисливство, видобувні галузі), вторинного (обробні галузі) і третинного (сфера послуг). Необхідно також брати до уваги новий державний класифікатор України щодо видів економічної діяльності (затверджений Держстандартом України від 22 жовтня 1996 р., № 441). Згідно з цим класифікатором у національному комплексі країни виділяються секції, підсекції, розділи, групи, класи і підкласи економічної діяльності (тут є ,17 секцій, в т. ч. такі, як “А. Сільське господарство, мисливство та лісове господарство”, “В. Рибне господарство”, “С. Видобувна промисловість”, “Д. Обробна промисловість” та ін.).

Багато ідеологічного непотребу нагромадилось у географічному країнознавстві, зокрема українознавстві, а також у соціально-економіко-географічній регіоналістиці. Зокрема, застарілою, з класово-більшовицькою методологічною основою є відома типологія країн світу: виділення груп капіталістичних, соціалістичних та країн, що розвиваються. Ми вже не підкреслюємо, що у цій класифікації порушена основа групування. Так звані соціалістичні країни виділялись лише на тій основі, що в них при владі були тоталітарно-комуністичні партії, які узурпували політичну, економічну та ідеологічну владу і знищили в ім’я комунізму десятки мільйонів людей. У кінцевому підсумку вони призвели до краху “світової системи соціалізму”, ґрунтовно опаллюживши саму ідею “соціалістичного способу життя” (відомо, що існують шведські, німецькі та інші моделі “соціалістичного суспільства” чи “соціальної економіки”). Разом з тим “західне” суспільство успішно пододало індустріальний і вже вступило в постіндустріальний, а місцями – в інформаційний етап свого розвитку. Ще Ленін стверджував, що переможе той суспільний лад, який створить вищу продуктивність праці. Відомо, що реальний соціалізм ленінсько-сталінсько-брежнєвського зразка такої продуктивності праці не створив.

У наш час треба остаточно визначитися з поняттями *Східна, Західна, Центральна, Північна та Південна Європа*. У географічній літературі та ЗМІ існує застарілий поділ Європи на *Західну* і *Східну*. В ньому до Східної Європи, як у радянський період, відносять Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Румунію, країни колишньої Югославії. Зрозуміло, що ця група країн ніколи не була Східною, а скоріше, Центральною Європою. Радянська пропаганда включала ці держави у т. зв. соціалістичний блок, щоб показати його масштабність, за площею, населенням, господарським потенціалом співмірну із Західною Європою.

Особливо складні проблеми декомунізації стоять і перед географічним українознавством. Тут слід позбутися багатьох більшовицько-тоталітарних і москвоцентричних ідео- та міфологем:

а) *ідеологема положення України у т. зв. євразійському просторі*, яка має багато модифікацій і відтінків. Виходячи з того, що географічно наша держава розташована на материку Євразії і своїми східними та південними окраїнами близька до Передньої Азії, робиться висновок із стратегічним прицілом: Україна має організаційно входити в економічний, транспортний, інформаційний, культурний, науковий, правовий та ін. простір євразійства на чолі з Росією. Тобто у завуальованій формі воскрешається “теорія Третього Риму”, “старшого брата” чи “єдиного радянського (слов’янського, східнослов’янського) народу”. Певною модифікацією цієї ідеологеми є штучне ділення країн на “близьке і далеко зарубіжжя”, що призводить часами до парадоксів і нонсенсів (Польща для нас є нібито країною далекого, а Білорусь чи Росія – близького зарубіжжя, хоч усі три – це країни-сусіди);

б) *ідеологема нібито соборно-об’єднавчої ролі царської і більшовицької Росії стосовно українських земель*. Вона є результатом довготривалого і цілеспрямованого перекручення реальної історії, історичної та політичної географії України, яка у окремі епохи входила у різні геополітичні і геокультурні орбіти. Принаймні до XII ст. про Москву і російський “центр” Європа не знала, а територія межиріччя Оки і Волги була далекою окраїною Руси-України на чолі з Києвом. Вже у XIII–XIV ст. геополітичне ядро України змістилося на захід у Галицько-Волинську державу. У XV–XVI ст. Україна знаходилася в основному у західній орбіті, будучи розділеною між Польщею і Литвою чи перебуваючи під польсько-королівською короною. У XVII ст. за “Вічним миром” (1687 р.) вона була поділена, по Дніпру між Польщею і Московією. По суті, у московську-російську орбіту Україна була втягнена своєю східною і центральною частиною лише наприкінці XVIII ст. після триразового поділу королівської Польщі. Остаточо Московії вдалося підкорити цю частину України після придушення польських (!) повстань у 1831 і 1863 роках. Отже, усі прирости Московського царства і Російської імперії за рахунок території України були не “соборництвом” (“собиранием русских земель”), “возз’єднанням українських земель у єдиній Українській державі”, а звичайною імперіалістичною окупацією України тоталітарними російсько-царськими чи російсько-більшовицькими режимами.

Поширеним варіантом названої міфологеми є те, що *нібито тільки у радянський час завдяки більшовицькій партії і братній допомозі “великого російського народу” вдалося об’єднати усі українські землі у єдину державу*. Насправді возз’єднання майже всіх українських земель вперше було здійснене Актом злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р., що потім було знищене в результаті більшовицької агресії. У вересні 1939 р. більшовики у змові із гітлерівсько-нацистським режимом окупували Галичину і Західну Волинь, а в 1940 р. – Північну Буковину і Південну Бессарабію. У 1945 р. Польщі віддали навіть частину тих західноукраїнських етнічних земель, що були після 17. IX. 1939 р. у складі УРСР. З мовчазної згоди “вождя народів”

частина споконвічних українських земель відійшла до Росії (Кубань, частина Слобідщини), Білорусії (Берестейщина), Польщі (Надсяння, Лемківщина, Холмщина і Підляшшя), Румунії (Мармарощина), звідки українці були брутально виселені або денаціоналізовані (згадаймо хоча б “Віслу” – ганебну акцію польсько-комуністичних властей у 1947 р.);

в) москвоцентрична ідеологема, яка має багато “невинних” проявів і варіантів. Взяти хоча б тричленне економічне районування України з виділенням першим серед районів Донецько-Придніпровського – “великого району СРСР” (не України!) з “розвиненою індустрією”, “передового”, “інтернаціонального” (якими тільки ураепітетами не прославляла його заідеологізована економічна географія). В цьому контексті принижується т. зв. “Південно-Західний” (назва має чітко москвоцентричну орієнтацію) район з столицею України – Києвом. Назва останнього тягнеться ще з царських часів.

У результаті Україна трактувалася не як ціле, а як сукупність трьох дуже нерівноцінних економічних районів, окремі з яких, наприклад Південно-Західний, ставили в один ряд з іншими великими за розмірами районами.

Рудиментом цієї москвоцентристської позиції є трактування західних областей у деяких засобах масової інформації. як “маргінальних”, “неукраїнських”, свого роду “шуму” на загальноукраїнському тлі, якого слід позбутися. Принизливо-імперською залишається і назва “Південно-західної” залізниці з центром у Києві.

До речі, таким же імперсько-комуністичним є називання республіканським усього, що пов’язане із загальнодержавними, всеукраїнськими масштабами. Наприклад, пишуть: “у нашій республіці”, “галузь має республіканське значення”, “зовнішні зв’язки республіки” тощо. Цим і надалі принижується самостійність нашої держави, місце якої зводиться до “країни чи республіки СНД”. Крім того, слово “республіканський” резонно і дедалі частіше застосовується до відповідної партії (Республіканська партія України). Тому коли кажуть “на республіканському стадіоні”, то складається враження, що цей київський стадіон належить названій партії (тепер його називають Олімпійським);

г) надзвичайно складною є проблема декомунізації і дерусифікації в українському географічному назовництві. Тут існує багато аспектів. Зокрема:

1) перейменування тих населених пунктів, підприємств, вулиць, які названі на честь одіозних комуно-більшовицьких діячів – переважно українофобів (Дніпро-дзержинськ, Дніпропетровськ, Свердловськ, Артемівськ, Орджонікідзе, Ватутіне, Кіровоград, Котовськ та багато інших);

2) зміни назв з явно комуністичними атрибутами (Комсомольськ, Першотравневе, Жовтневе та ін.);

3) українізація назв шляхом повної їх заміни чи часткової зміни, якщо вони виникли згідно з принципами російського словотворення (Южний, Первомайськ, Іллічівськ); особливо важливо, щоб назви міст мали закінчення -е замість прикметникового -ий (отже, Аерофлотське замість Аерофлотський);

4) позбавлення у назвах “уточнювальних” частин, які дуже здовжують назву і роблять її незручною у користуванні, на зразок “*Волинський*” (Володимир-Волинський, Новоград-Волинський), “*Дністровський*” (Білгород-Дністровський), “*Подільський*” (Кам’янець-Подільський, Могилів-Подільський), “*Шевченківський*” (Корсунь-Шевченківський), “*Хмельницький*” (Переяслав-Хмельницький) та ін. Зрозуміло, що ці “уточнення” з’явилися не у назвах відповідних російських (Володимир, Білгород) чи білоруських (Могилів) міст, а в українських, щоб показати їх нібито вторинність;

5) повернення давніх незаідеологізованих назв багатьом населеним пунктам, наприклад, Бахмачу (тепер Артемівськ), Звягелю (Новоград-Волинський), Бірзулі (Котовськ), Інкерману (Білокам’янськ), Кадіївці (Стаханов), а навіть річкам, наприклад Бугу (тепер Західний Буг) чи Богу (Південний Буг);

6) українізація транскрипції іншомовних географічних назв, зокрема з англо-, германо- чи з західнослов’янських мов. Тут відзначимо лише дві речі: 1) передача з латини ці на кирилицю *g*; 2) відповідно передача *h*. За російською транслітерацією у першому випадку писалось “*г*” (звучить як латинське “*g*”), у другому – “*х*”. “Кабы не было розни” (вислів *Петра I*), аналогічно писали українською, але у першому випадку вже озвучувалося “*g*” як “*г*”. Насправді українською слід писати Йоганнесбург, а не Йоханнесбург, Оклагома, а не Оклахома, Гельсінкі, а не Хельсінкі, Бранденбург, а не Бранденбург, Гетеборг, а не Гетеборг та ін.;

7) у першу чергу традиційно українське написання власних географічних назв на тих етнічних українських землях, які опинились у складі сусідніх держав (отже, слід писати Перемишль, а не Пшемисль, Холм, а не Хелм, Замостя, а не Замосць, Грубешів, а не Хрубешов, Гребенне, а не Хребенне, Сянок, а не Санок та ін.)

8) “українофонне” написання власних географічних назв, коли їх переводять з кирилиці на латиницю. В часи радянського режиму українські назви транслітерувались на західні мови так, ніби вони є російськими. Під це було підведено “законну” базу: переклади українських географічних назв на іноземні мови, які користуються латиницею, здійснюється шляхом транслітерації згідно з рішенням П’ятої конференції ООН у 1987 р. Це рішення має явно русофільське спрямування і, очевидно, було сформоване представниками “единой и неделимой” за мовчазної згоди їх малоросійських дипломатів і “наукових” служб. У результаті щодо транслітерації окремих букв маємо наступне (див. с. 54).

Тому *Городок* писали вже не як *Horodok*, а як *Gorodok*; *Гусятин* як *Gusiatyn*; *Галичина* як *Galitshina*. На російський звуковий лад писались багато власних назв, що мають українські афікси (суфікси, префікси), закінчення: *під-* як *под-*, *-ів* як *-ов*, *-їв* як *-ев*, *-ськ* (*-ий*) як *-ский* (*-ий*) та ін. Отже, перекладали: *Підгайці* як *Podhajci*, *Підгір’я* як *Podhorje*, а не *Pidhirja*; *Тернопіль* як *Terporol*, *Харків* як *Kharkow*, *Одеса* як *Odessa*, *Миколаїв* як *Nikolajew*, *Луганськ* як *Lugansk*, а не *Luhans’k* (знак апострофа після *s* означає пом’якшення цієї приголосної) і багато інших.

За браком місця ми не характеризуємо проблем декомунізації і дерусифікації при розгляді структури і змісту шкільних навчальних предметів з соціально-еконо-

мічної географії України і світу, хоч це є надзвичайно актуальним. Наголосимо, що головним тут має стати україноцентризм, який передбачає: а) виділення лівової частки з бюджету часу на географію України (в т. ч. краєзнавство – IV клас, початкова географія України – V клас); б) вивчення у найбільш повному обсязі країн – безпосередніх сусідів України, а також тих, де масово проживає українська діаспора і тих, які економічно найбільш пов'язані з Україною; в) розгляд географічних аспектів глобальних і континентальних проблем в контексті розвитку і функціонування української нації і її держави; г) наголошування на внеску українських учених у вивчення конкретних проблем і регіонів та ін. У цьому випадку СЕГ буде виконувати не лише суто навчальну (закладення основ знання), але й важливу (зараз і у майбутньому) виховну функцію.

Незважаючи на певну деформацію менталітету багатолітнім колоніальним гнітом, основи української народної моралі й етики зовсім не зруйновані. Як християнська нація українство органічно сприймає сучасні загальнолюдські ідеї і способи мислення.

Збуваються пророчі слова німецького філософа і письменника *Йогана Готфріда Гердера*, сказані у 1769 р.: “Україна стане колись новою Елладою. Прекрасне підсоння (клімат – *О. III.*) цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинуться [...]. Постає культурна нація і її межі простягнуться, до Чорного моря, а відтіля – ген у далекий світ”.

II. УКРАЇНСЬКІ ГЕОГРАФО-ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Історичні виміри і парадигми національної суспільної географії

Історичні виміри національної географії*

Зв'язок з історією України

Проблема історії української географії з наукового погляду складна і багатогранна. Досі її ще ніхто не розглядав у методологічному, теоретичному та методичному аспектах. Перша Конференція з історії української географії у Тернополі (1995) була своєрідним організованим вступом до такого дослідження, початковою стадією інвентаризації вихідних матеріалів, а також пошуків підходів до об'єктивного висвітлення процесу формування географічної науки з українським обличчям, виявленню шляхів її зародження, становлення і розвитку. Зазначимо, що недавно вийшла книга проф. Ярослава Жупанського “Нариси історії географії в Україні” (Львів, 1997).

Щоб осмислити такий феномен як історія української географії, треба спершу розв'язати декілька не простих проблем методологічного і методичного характеру, зокрема розуміння самого поняття історії географії та й самої географії як об'єкта історичних досліджень; визначення суті цього предмета; осмислення загальнонаукових та власне географічних наукових підходів у різні історичні епохи, їхнього впливу на географічне мислення. Крім того, треба враховувати, що українська географія, як і загалом українська наука та культура у минулому, має спільні риси із світовим розвитком цих атрибутів життєдіяльності суспільства і свої відмінні історичні особливості, пов'язані із специфікою історії України:

1) наявність довготривалих періодів існування українства як бездержавного народу. Це призводило до переривів у розвитку української географії;

---

* Друкується за: Шаблій О. І. Формування і розвиток української суспільної географії. Загальні риси / О. І. Шаблій // Основи загальної суспільної географії: навч. посіб. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – С. 70–77.

2) частий розподіл України між різними державами (головним чином, Польщею і Росією), що спричиняло:

а) вивчення різних частин України переважно імперськими ученими. З огляду на це виникає проблема: чи відносити ці дослідження до історії української географії;

б) поділ України на східну (підросійську) і західну (переважно польську), що великою мірою дезорієнтувало самих українських учених і сприяло дослідженню радше регіональних (і розвитку традицій регіоналізму у географії), а ніж загальноукраїнських проблем;

в) різноспрямований розвиток географії у різних частинах України (наприклад, якщо у суспільній географії заходу України у першій половині ХХ ст. панував антропогеографічний напрямок, то у східній Україні – економічний, галузево-статистичний);

3) входження України у різні епохи у різні геокультурні “круги” (за *Євгеном Маланюком*). Зокрема, в еліністичну і римську епохи (V ст. до Р. Хр. – IV ст. по Р. Хр.) Україна, за значними винятками, входила до грецько-римського (середземно-морського геокультурного круга), пізніше – аж до кінця XVIII – початку XIX століття вона знаходиться у сфері західного круга. Після поділів Польщі (кінець XVIII століття) вона поступово входить у російсько-азійський геокультурний круг (крім Галичини, Закарпаття і Буковини). Зрозуміло, що культурні цінності і менталітет панівних в Україні націй не могли не відобразитись на науці, зокрема і українській географії;

4) колоніальне становище України протягом багатьох століть, її окраїнність у відповідних країнах призводили у розвитку її науки, зокрема географії, до часового запізнення (ефект лагу). Наприклад, навіть організаційна форма розвитку географії у вигляді географічного товариства тут появилася значно пізніше, ніж, скажімо у Російській імперії, Польщі чи Австрії.

Предмет історії української СГ

Складно визначити предмет історії української географії. У першому наближенні його можна дефініювати так – *це процеси суспільно-географічного відображення українським соціумом і, особливо, дослідниками України як її самої, так і світу поза нею у минулі епохи, включаючи методологічні, теоретичні та методичні проблеми землезнання у цілому.*

З огляду на це актуальні два питання:

– співвідношення між історією української географії та історією географії України;

– періодизація кожної з них.

Зазначимо, що історія української географії та історії географії України взаємопов’язані, проте між ними є певна відмінність.

По-перше, ці поняття значною мірою перетинаються за обсягом. Все написане національно свідомими українцями чи вченими – громадянами України – з географічних проблем України належить і до історії української географії, і до історії географії України (входить в їхній обсяг). Наприклад, праця *проф. Володимира Кубійовича* “Географія українських і сумежних земель” (1937) належить до цих двох історій, хоч автор (він і редактор цього колективного видання) ніколи постійно не жив і не працював в Україні, і не був її громадянином.

По-друге, у вигляді країнознавчих описів географія України як території була вже тоді, коли не існувало українського народу (чи нації) як таких. Наприклад, праця давньогрецького вченого *Геродота* (V ст. до Р. Хр.) “Скіфія” – це країнознавчий опис території, яка стала у наступні століття основою формування української нації (та й відомо, що скіфи-землероби і скіфи-орачі – це праукраїнці).

По-третє, реальна історія української географії як національної науки є феноменом значно пізнішим, ніж історія географії України. Вона появляється тільки у наприкінці XIX – на початку XX ст. і пов’язана із закладенням її теоретичних і методологічних основ *Степаном Рудницьким*. Переломним моментом був 1905 рік, коли С. Рудницький опублікував у Львові працю “Нинішня географія”.

По-четверте, обов’язковою умовою виділення української географії у спектрі європейських національних географій було і є видання географічних творів українською мовою. Це особливо стосується того періоду (до 1917 р. на сході чи до 1939 р. – на заході), коли українці були бездержавною нацією. Наприклад, той же В. Кубійович до 1930 р. писав свої наукові розвідки польською мовою. Тому зачислити їх до української національної географії не зовсім коректно. Це радше польська географія. Із запровадженням в межах України державності (навіть у такій псевдоформі, як УРСР) усе написане географами України, незалежно від того якою мовою (українською, російською, англійською тощо), є надбанням української національної географії.

По-п’яте, і це треба особливо мати на увазі у процесі вивчення історії географії України, сам просторовий обсяг України протягом історичного часу змінювався. В усякому разі, наприкінці XIX – на початку XX ст. Україна трактувалась передусім як національна українська територія площею 800–900 тис. км² (праці *В. Кошового*, *С. Рудницького*, *В. Кубійовича* та ін). А Західна Україна до 1939–1945 рр. охоплювала у себе землі Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя, які тепер належать Польщі. Зрозуміло, що, ведучи мову про географію України довоєнного періоду, цих фактів не треба ігнорувати.

Важливою для дослідження історії української географії і географії України є періодизація їхнього розвитку. До уваги слід брати періодизацію історії географії загалом. Досі немає єдиної схеми цієї періодизації. По суті, існує єдина спроба *проф. Я. Жупанського*, у праці “Нариси історії географії в Україні” (Львів, 1997):

- стародавні часи;
- часи Київської держави;

- період середньовіччя (до кінця XVII ст.);
- нові часи (до початку XX ст.);
- новітні часи.

Ця перша спроба заслуговує на увагу, хоч за назвами періодів вона не є бездоганною. Зокрема, часи Київської держави належить до середньовіччя (тому другий період мав би бути складовою третього, або ж третій слід було б назвати інакше).

У процесі періодизації історії будь-якої національної географії дуже важливо простежити, як окремі періоди її розвитку зіставляються з відповідними періодами у розвитку світової, європейської географії чи географії країн–сусідів. Зокрема, для української географії суттєва кореляція з періодизацією історії польської, російської і, особливо, німецької географії, яка до Другої світової війни була найбільш розвинутою у Європі і світі. Треба мати на увазі, що периферійне положення України (просторовий чинник) нерідко призводила і до часового запізнення у розвитку певних географічних ідей у самій українській географії, і що дослідження території України проводили географи країн–займанців.

Джерела інформації

Для історії географії як науки особливе значення має *дослідження джерел географічної інформації і персоналій*.

Джерела географічної інформації в історії української суспільної географії та історії географії України надзвичайно різноманітні. Можна виділити декілька їхніх груп:

1) описи подорожей мандрівників (учених, купців, дипломатів, релігійних діячів) тощо. Література у цій групі дуже багата, особливо для середньовічних часів (*Павло Алеський, Ульріх фон Вердум, Василь Григорович-Барський* та ін.). Фрагменти багатьох з цих описів зібрані *Володимиром Січинським* у книзі “Чужинці про Україну” (перевидано в Києві у 1992);

2) монографічні праці про сусідні чи навіть віддалені щодо України країни, де певні риси українського народу чи його землі розглядаються принагідно;

3) українські літописи (наприклад, Київський, Галицько-Волинський та ін.);

4) художні твори, у яких в образній формі показано українські землі, їхнє населення, поселення тощо (класичний приклад – це поема українсько-польського поета *Себастьяна Кльоновича* “Роксоланія” XVI ст., присвячена руському місту Львову (опис України в цілому, її міст – Києва, Львова, Луцька, Перимишля та інших, а також окремих територій);

5) статистичні праці економістів і демографів, які можна віднести до регіональної економіки й економічної географії чи регіональної демографії і географії населення (праці *Василя Рубана, Дмитра Журавського, Олександра Русова, Івана Миклашевського, Миколи Яснопольського* та інших);

6) праці істориків України з її історичної географії (в історичній науці історична географія є допоміжною дисципліною, що розглядає фізико- та суспільно-географічні особливості території у певну епоху);

7) монографії з географії українських земель написані негеографами, але на належному фаховому рівні (приклад: книга *Геродота* “Скіфія” чи *Г. Л. Боплана* “Опис України”);

8) монографії з географії України, окремих її регіонів, написаних фахівцями–географами; з проблем теорії географії, авторами яких є українські антропогеографи;

9) різні довідники (зокрема статистичні), які містять фактологічну, особливу статистичну інформацію про українські землі;

10) карти й атласи стосовно України або інших країн чи світу в цілому, авторами яких є українці.

Персоналії

Щодо персоналій, то це питання не менш складне, ніж проблема інформаційних джерел у географії. Актуальні такі проблеми:

- *яких учених вважати географами.* Дуже часто один і той самий вчений розвивав різні види наукового знання. Виникає проблема: чи маємо право вважати його географом, якщо він вивчав, наприклад, астрономію, геометрію, географію і картографію. Прикладів багато. Для ілюстрації можна взяти *Птолемея* (II ст. по Хр.);

- *фундатора науки чи зачинателя певного її напрямку.* Для української географії дискусійним залишається питання чи фундатором її сучасного наукового етапу розвитку є *С. Рудницький* чи *П. Тутковський*. Єдиної думки поки що не має;

- *які праці вважати складовими української національної географії.* В історії науки трапляються такі випадки, що вчені–українці все життя писали свої праці чужою мовою (у роки середньовіччя – латинською, в час панування Російської імперії – російською) та чи відносити їх до української або російської науки, чи повністю вважати їх російськими географами? У період існування СРСР знайшли для цього такий сурогат; як “отчественний географ”, “советській учьоний”. Однак тепер такі мовні покручі непридатні;

- *яких учених вважати українськими географами.* Деякі науковці писали про географію України, але не жили в Україні і не були членами української спільноти, незалежно від того, була наша країна самостійною державою чи ні.

Розв’язувати ці проблеми треба різнобічно й обґрунтовано, щоб не зачепити національних почуттів інших народів, особливо сусідніх. Наприклад, *Володимир Вернадський*, фундатор ВУАН, її перший Президент, автор вчення про ноосферу як вищу стадію розвитку біосфери, більшість своїх наукових праць писав російською мовою і більше часу жив та працював у Росії. Називати його “советським учьоним” було б образою світлого імені цього великого мужа науки. однак вважати його

російським природодослідником тільки тому, що він писав наукові праці російською мовою – цією своєрідною латинкою російської і большевицької імперій – теж не коректно.

Отже, на фоні світової та європейської географії має свою історію і географія України, і українська географія, зокрема суспільна. У загальному, вона розвивалась у руслі європейської, особливо слов'янських і германських народів.

Історія української географії та географії України

Слід розрізняти поняття української (національної) географії і географії України. Українська географія (і картографія) – це все, що написано жителями, громадянами і вченими України чи свідомими українцями інших країн про особливості природи, населення і господарства як своєї, так і чужих земель, світу в цілому; їхній внесок у теорію, методикау та історію географічної науки. Ці праці є складовою частиною української культури, незалежно від того якою мовою вони написані¹. Відповідно, географія України – це систематизовані знання про українську землю, її населення і господарство, створені вченими, незалежно від їхнього громадянства чи етнічного походження. Тому описи території України давньогрецького вченого Геродота (V ст. до Р. Хр.) чи французького *Гійома Левассера де Боплана* (XVII ст.) належать до арсеналу географії України так само, як “Географія українських і сумежних земель” за редакцією проф. В. Кубійовича, який жив і творив у Кракові у міжвоєнний період.

Вивчаючи історію географії України й української географії, слід мати на увазі, що у минулі епохи не було такого, як у наш час, розподілу наук. Отож багато відомостей тих часів знаходиться не лише в суто географічних творах, але і в працях, присвячених історії, етнографії, економіці тих чи інших країн, зокрема України. Крім того, сама назва “Україна” виникла (принаймні в літературних джерелах) пізніше, ніж деякі джерела про нашу землю (наприклад, арабські відомості про Русь у IX–X ст.). Незважаючи на це, географічні відомості цих “негеографічних” творів є важливим інформаційним матеріалом для реконструкції географічного мислення і знання людей певної епохи.

Складовою історії географії України (і в Україні) є, що може видатися досить дивним, також “доісторична” географія. Географічна інформація тут представлена неписаними, тобто археологічними джерелами. Ці джерела часто дають інформацію про *географічні уявлення* і навіть знання найдавніших жителів нашої землі.

Зазначимо, що в історії української географії і географії України виділяють два дуже відмінні між собою етапи:

- донауковий;
- науковий.

¹ Відомо, що у середньовіччя мовою науки була латинська.

Кожний з них має ще свою внутрішню періодизацію. Зокрема, у донауковому періоді ми виділяємо так звану *трибальну* (англ. *tribe* – плем'я) географію, яка характеризує географічні уявлення жителів України в дописьмову епоху. Особливо виділяється географія у давньоруський період.

Науковий період починається лише наприкінці XIX – на початку XX століття і пов'язаний з іменем фундатора української географії акад. Степана Рудницького.

Звернемо увагу на історичну географію як науку, що вивчає геопросторові особливості і закономірності населення та господарства у минулі епохи. Ця наука знаходиться на межі географії та історії, дуже часто обслуговуючи історію. У самій географії, особливо суспільній, висновки історичної географії є важливим чинником для пояснення сучасної територіальної організації суспільства. Вони допомагають виявити *тенденції* історичного розвитку організації суспільства, а дуже часто і стають основою її *прогнозування* на майбутній період. Крім того, слід мати на увазі, що розвиток одних явищ пов'язаний з іншими і характеризується *інерційністю*. А це означає, що факти і положення історичної географії дають можливість реконструювати суспільне та природне довкілля, в якому відбувався процес розвитку територіальної організації населення і господарства у минулому, і на цій основі виявити її загальні сучасні закономірності.

Розглядаючи історію української СГ, ми так чи інакше виходимо і на історичну географію України. Водночас, до уваги слід брати і те, що географічні твори, які написані у минулому і були в час їх написання актуальними, тепер уже самі належать як до історії географії, так і до історичної географії, бо в них відображено, головне, особливості геопросторової організації суспільства у ближчі чи давніші часи.

Парадигми і постнекласика в українській суспільній географії*

Проблема історії української географії з наукового погляду складна і багатогранна. До цього часу її ще ніхто не розглядав у методологічному, теоретичному та методичному аспектах. Перша конференція з історії української географії у Тернополі (1995 р.) була свого роду організованим вступом до такого дослідження, початковою стадією інвентаризації вихідних матеріалів, а також пошуків підходів до об'єктивного висвітлення процесу формування географічної науки з українським обличчям, нащупуванням траверсів її зародження, становлення і розвитку.

Щоб осмислити такий феномен як історія української географії, треба спершу розв'язати ряд не простих проблем методологічного і методичного характеру. Сюди

* Друкується за: Шаблій О. І. Історичні виміри української географії / О. І. Шаблій // Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – С. 365–382.

належить передусім проблема розуміння самого поняття історії географії та й самої географії, як об'єкта історичних досліджень, визначення суті цього предмета, осмислення загальнонаукових та власне географічних парадигм у різні історичні епохи і їх впливу на географічне мислення. Найгіршим і може найменш об'єктивним тут є некритичне перенесення сучасних підходів та способів аналізу фактів і їх інтерпретації на минулий період. Крім того, треба враховувати, що українська географія, як і загалом українська наука та культура у минулому, характеризуючись рядом спільних рис із світовим розвитком цих атрибутів життєдіяльності суспільства, мала і свої відмінні історичні особливості.

Історію науки, як і культури (наука у широкому розумінні теж є культурою), ділять на три періоди: класичний, некласичний і постнекласичний. Останній часто ще називають постмодернізмом, а передостанній (некласичний) – модернізмом. Класичний період тягнувся мало не до ХХ ст. (його основи були сильно розхитані ще наприкінці ХІХ ст.), коли відбувався процес посиленої диференціації наук, в т. ч. і географічних. Некласичний період займає добрих 80–90 років ХХ ст., а постнекласичний останні 10–20 років.

З цього приводу у матеріалах наукової конференції, що відбулася у Києві у 1994 р., сказано: “у 80–90-х рр. біжучого століття в наукових дослідженнях виявилися методологічні підходи, які в сучасній філософії визначені постнекласичними. Дослідники використовують їх незалежно один від одного, часто несвідомо або під іншими назвами (“неокласика”, “суб’єкт-об’єктний підхід”, “рефлексивний підхід”, “постмодерн”)¹. Термін “постнекласика” вперше вжив філософ *В. С. Степін* у 1989 р.

Сучасна географія, як відзначається у матеріалах згаданої конференції, впритул підійшла до постнекласичної ідеї. Межі системного, інформаційного, кібернетичного та інших підходів і їх здолення; суб’єкт і об’єкт географічного дослідження, спадковість і відмінність постнекласичних принципів від класичних і некласичних; перегляд механізмів взаємодії природи і суспільства через призму нового в природокористуванні, коеволюції ландшафтів, людини як органічної складової географічної оболонки; місце ноосферного підходу в постнекласичному мисленні; гуманізація природно-географічного знання – ці та інші питання потребують саме постнекласичного аналізу².

Постнекласика характеризується рядом ознак. На думку *проф. В. А. Рижка*, це наступні ознаки: цілісність, гуманітарна спрямованість або людиновимірність (антропоцентризм), еволюціонізм (характеризує розмитість меж об’єктів), нелінійність та ін.³

На думку цього автора, класична наука мала справу з абсолютними абстрактними об’єктами, некласична – з релятивістськими (відносними) абстрактними об’єктами,

¹ Проблеми постнекласичних методологій в природно-географічних науках / Тези доповідей науково-методологічної конференції. – К., 1994. – С. 8.

² Проблеми постнекласичних методологій... – С. 9.

³ Проблеми постнекласичних методологій... – С. 13.

а постнекласична розглядає цілісні об'єкти, які не мають часток. Їх членування призводить до утворення нових цілісних об'єктів. Наводяться приклади таких цілісних об'єктів у різних науках: у біології – це гени, у фізиці – елементарні частки, у суспільних науках – етнос, людина, суспільство тощо.

Друга риса постнекласики – людиновимірність (гуманітарна спрямованість) науки. У класичній науці яка мала людинознавчу сутність (антропоцентризм тоді домінував), об'єктивність наукових положень мислилася як абсолютна, незалежна від засобів пізнання. У некласичний період до уваги бралися і заходи, методи, способи добування наукової істини, які носили істотні поправки у зміст наукового пізнання. Наукові положення в такому випадку трактуються як відносні. Але і в першому, і в другому випадку до уваги не бралися властивості людського мислення, особливості його функціонування у різних науково-пізнавальних ситуаціях. Іншими словами, у постнекласичній науці свідомо підкреслюється включеність людини у процеси пізнання, явним чином формується “суб’єкт-об’єктний підхід”.

Часом у категорії “суб’єкт-об’єкт” плутають дві речі стосовно першої її складової. Одна річ – мета наукового пізнання. У кінцевому підсумку нею є людина, незалежно від того, що пізнається – природа чи суспільство. Отже, в цьому відношенні все пізнання є і було так чи інакше людинознавчим. Інша річ – засоби пізнання. Вони не лише змінюються і урізноманітнюються з розвитком науки, але й поступово усвідомлюється їх вплив як на процес пізнання, так і на його наслідки. Пара “суб’єкт-об’єкт”, якщо правильно розуміти функцію суб’єкта, не веде до суб’єктивізму, а навпаки – сприяє поглибленню об’єктивності людських знань, вимагає розглядати наукову діяльність як процес, що розгортається не лише в часі, а й за певними законами. Об’єднання мети і засобів добування істинних знань у постнекласичному (“суб’єкт-об’єктний”) підході здійснюється за допомогою ціннісно-цілевої орієнтації наукових пошуків.

Уже зараз можемо виділити чотири методологічних підходи до розуміння постнекласики.

Перший підхід виражений філософом В. В. Кізімою. У цьому підході у явній формі “суб’єкт” поєднується з “об’єктом” (у даному випадку – людина і природа), утворюючи динамічну систему. В ній елімінується абсолютне протистояння сторін, а взаємодія розглядається як безперервний і всезагальний *технологічний процес*¹. На думку автора, у цьому процесі недопустимі ці натуралістична редукція суб’єкта, ні зведення процесу до функціонування свідомості. Словом, тут лише змінено термінологію псеводіалектико-матеріалістичної філософії. А сутність залишалася старою. Географи вже віддавна, розвиваючи геоекологію чи просто екологізуючи свою науку, використовують суб’єкт-об’єктний підхід у згаданій інтерпретації.

¹ Кізіма В. В. Єдність суспільства і природи як технологічна тотальність / В. В. Кізіма // Проблеми постнекласичних методологій в природно-географічних науках / Тези доповідей науковометодологічної конференції, – К., 1994. – С. 16.

Другий підхід пов'язує постнекласику з появою серед об'єктів дослідження нового їх типу – складних динамічних систем, які у своєму розвитку і функціонуванні виявляють ряд властивостей, які раніше не вивчалися: нелінійність розвитку, емерджентність, синергетичність, ергодичність та ін.

Третій підхід найпоширеніший. В ньому реалізується принцип тріади у процесі наукового пізнання. Складовими пізнавальної тріади є: об'єкт дослідження, інструментарій дослідження (методи та інші засоби, наприклад, системний аналіз і синтез, методи моделювання, картографічний тощо) і суб'єкт дослідження – людина (вчений) з його розумовою діяльністю та формами її об'єктивізації (наукова мова, логічні засоби і т. п.). В даній тріаді всі компоненти тісно взаємопов'язані функціонально. Але провідна роль належить суб'єкту тріади.

Четвертий підхід розвинений філософом *І. Д. Невважай*. Автор пише: “традиційні концепції свідомості тяжіють до двох варіантів розуміння суб'єкта пізнання: чи як “неприсутність” в світі, що пізнається, чи як субстанція структур, які пізнаються. Спрощуючи, можна казати, що йдеться про існування суб'єкта пізнання до самого пізнання і незалежно від нього”¹.

Свою позицію *І. Д. Невважай* мотивує, посилаючись на концепцію свідомості, в якій свідомість трактується як подія “бачення смислу” (“усмотрение смысла”). Це здійснюється в *акті творчості*. “Аналіз творчості, – пише цей автор, – як акта бачення смислу вимагає осмислення буття суб'єкта не як завжди існуючого у світі, а як буття, що виникає, твориться”². І далі: “концепція суб'єкта знання як буття, що народжується, дозволяє зрозуміти природу єдності цінності і об'єктивного знання”³.

Філософське осмислення постнекласичного періоду розвитку географії, в т. ч. суспільної, посткласичних підходів у ній лише починається. Про це свідчить надзвичайно мала кількість наукових публікацій на цю тему.

Поки що у географічній науці проблема її історії у культурологічному руслі не є всесторонньо вивченою. Яке наше розуміння історії географії.

На нашу думку, історія географії – це рефлексія розвиненої науки на свій родовід, генезу з метою виявлення засадничих джерел, переломних моментів, етапів та генеральних напрямків розвитку їх визначальних рис. Кожна наука досліджує свою історію. І це нормально для розвиненої науки, сучасний стан якої являє собою змістовну акумуляцію усього попереднього розвитку, своєрідний синтез різних часових зрізів. “В інших науках, – писав акад. Степан Рудницький, – знання історії цих наук є корисне, в географії – необхідне”. Чому необхідне?

Очевидно, у першу чергу тому, що саме географія як жодна інша наука у минулому, не була так глибоко об'єднана з іншими науками (зокрема, з природознавством та

¹ *Невважай І. Д.* Суб'єктивна інтерпретація концепції постнекласичної науки / *І. Д. Невважай* // Проблеми постнекласичних методологій в природно-географічних науках / Тези доповідей науково-методологічної конференції... – К., 1994. – С. 21.

² *Невважай І. Д.* Суб'єктивна інтерпретація... – С. 22.

³ *Невважай І. Д.* Суб'єктивна інтерпретація... – С. 23.

історичними науками, в чому вже генетично закладено її роздвоєння на природничу і суспільну), що саме географія, може як ніяка інша наука, зазнала величезних втрат внаслідок інтенсивного відділення від неї з другої половини XIX ст. окремих наукових дисциплін.

Відомо, що диференціація наук спостерігається, починаючи з кінця XVIII ст., а глибокий поділ – лише з другої половини XIX ст. Тому до XIX ст., коли ще географія не виділилась в окрему науку (навіть незважаючи на те, що вже у середині XVII ст. появилася класична праця *Бернгарда Вареніуса* “Генеральна географія”), можна говорити лише про географічні відомості, географічні факти стосовно тої чи іншої території, в т. ч. і української.

Водночас з кінця XIX ст. від географії посилено відокремлюються багато галузевих наук – кліматологія, метеорологія, гідрологія, океанологія та ін. Традиційно їх ще зараховують у географічний круг. Але, у кращому випадку, їх вже можна трактувати як пограничні з фізикою, точніше з геофізикою наукові дисципліни.

Цей факт – невизначеність (точніше – всеохоплюваність) географії у минулі часи і втрата нею багатьох дисциплін у найновіший період були причиною її перманентної історичної кризи. Тому дослідник історії нашої науки повинен постійно тримати на оці саме цю її рису.

Тим часом, у новий і новітній періоди географія, хоч і не послідовно, все ж таки розвивається також у надрах суміжних наук. Зокрема, фізична географія – у середині геології (палеогеографія, геоморфологія), біології (геоботаніка), ґрунтознавства (географія ґрунтів) тощо, а суспільна географія (антропогеографія) – у середині економічної (економгеографія), демографічної (демогеографія), медичної (медична географія), політичної (політична географія) та ін. наук. Цей факт повинна врахувати історія нашої науки.

Для правильного висвітлення історії географії важливе значення має знання про панування в ту ж чи іншу епоху *типу наукового світогляду*. Акад. С. Рудницький, зокрема, виділяє два таких типи світогляду: антропоцентризм і фізіоцентризм. “На всіх ступенях і стадіях людства та його розумової культури, – писав він, – в котрих панував антропоцентризм, головним змістом поняття “земля” чи “країна” були люди, було населення землі чи країни”¹. При фізіоцентризмі “земля” чи “країна” – “це частина чи твір природи, що земля й усе земне належить до тієї ж таки природи й треба його по природничому розуміти”².

Як свідчить той же С. Рудницький, “дотеперішня історія землезнання (географії – *О. Ш.*), як науки ілюструє ці тези просто чудово. Землезнання, як природнича наука розвивається й цвіте тільки тоді, коли підупадає антропоцентризм і будиться серед досяглішого людства гін і хист до досліджування природи. Такі

¹ Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання / С. Рудницький // Зап. іст.-філолог. відділу ВУАН. – 1927. – Т. 13–14.

² Рудницький С. Про становище...

часи були тільки два рази; в старовіку (III, II, I віки до Хр.) й є саме тепер (перша половина XX ст. – *О. Ш.*), починаючи з другої половини XIX віку...

Натомість у часах антропоцентризму (пр., часи розцвіту грецької філософії, часи римського цесарства, ціле середновіччя, часи гуманізму і його епігонів аж глибоко в XIX вік), коли людина і її діла стояли в осередку інтересу егоцентричного на подобу дитини людства, коли земля чи поодинокі її країна інтересували не самі по собі, а тільки як місце пробування їхнього населення, – тоді географія “попадала” між гуманістичні, стисліше кажучи, історичні науки...”¹. Можемо додати: у другій половині XX ст. знову на арену виходить антропоцентризм у гуманістичній формі. Однак екологізація матеріального і духовного життя суспільства стала засобом синтезу цих двох типів людського науково-географічного світогляду. Тому при дослідженні історії української географії слід обов’язково враховувати типи світогляду науки у різні епохи.

Зокрема, необхідно мати на увазі не лише географічно переважаючі типи людського світогляду загалом. До XVIII ст., за невеликими виключеннями панував сакральний (релігійний) світогляд. Тому у поясненні географічних, тобто пов’язаних із земною поверхнею явищ, важливу роль відіграло “найвище начало”, “надприродна сила”. Ще у XIX ст. визначний німецький географ *Карл Пінтер* (1779–1859), дотримувався *принципу телеологізму*, за яким усі явища і процеси на цій поверхні мають мету свого існування, своє найвище покликання, задане Провидінням. Вже у XVIII ст. сакральний світогляд суттєво замінюється світським (секулярним). У філософії, а далі – і в географії це проявляється у розвитку географічного та різних його форм (енвайронменталізм, пробабілізм, поссібілізм тощо) та економічного детермінізму. При цьому закономірності просторової організації явищ і процесів на земній поверхні вже пояснюється природними чи суспільними (загалом “матеріальними”) силами.

Поза увагою вчених–істориків нашої науки не повинно стояти і наступна особливість її розвитку, яка теж відображає філософсько-пізнавальні парадигми одержання та інтерпретації наукового знання. Йдеться про *номотетизм* (встановлення закономірностей) і *дескриптивність* (“описовість”, фактологічність тощо). Проявом цього у географії є своєрідна боротьба між т. зв. загальною і регіональною географіями. Вчені, які дотримувалися першої, стверджували, що лише виявлення “загальних закономірностей” є справжньою наукою. Ті, хто дотримувалися описового (дескриптивного, регіонального) підходу вважали “загальні закономірності” фікцією, за якою ніщо реальне не стоїть. А кожен регіон (район, зона, держава, тощо) – це унікальне явище, яке слід якнайбільш повно описати. Серед українських вчених – географів, по суті, не було, чистих номотетистів. Класичним дослідником, що заперечував загальну географію був *проф. Володимир Геринович*. Багато географів поєднували номотетичний і дескриптивний підходи (*Степан Рудницький, Валентин Садовський* та ін.).

¹ Рудницький С. Про становище...

Є ще один аспект методології історичного вивчення дослідження розвитку географії. Він стосується самого поняття географії. *У широкому розумінні слів географію можна трактувати як феномен людської культури.* Це дуже розширює саму сутність географії. Зокрема, географія як форма культури характеризується трьома структурними зрізами (рівнями): науковим, суспільної свідомості (культури), побутовим. Кожен з них має свої історичні особливості.

Науковий рівень – це рівень фаховий, внутрішньо структуризований, виражений системою географічних ідей, понять і категорій, концепцій і теорій, він характеризується наявністю географічних організацій, друкованих органів тощо. Саме про нього можна говорити лише з другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Рівень суспільної свідомості і культури (матеріальної та духовної) сформувався з того часу, коли суспільство усвідомило необхідність наукових географічних знань у практичній діяльності (геоурбаністика, геоекологія, геопросторова організація життєдіяльності суспільства тощо). Цей рівень може найповніше реалізуватись лише у самостійній Україні. Тому його початки бачимо вже у період Київської Русі (перша українська держава), у Козацькій державі, Українській Народній Республіці. Тепер географія, як компонент культури стає засобом гуманістичного, духовного бачення світу, формою людського світогляду.

Побутовий рівень – це географічні знання пересічної людини і пов'язана з ними її геопросторова поведінка (знання природи, населення і господарства свого населеного пункту, його околиць, своїх краю і держави, її сусідів тощо).

Зрозуміло, що від епохи до епохи змінюється наповнення цих рівнів. У цілому наростає роль першого з них, який через систему освіти і виховання тісно пов'язується з двома іншими. Історія географії, в т. ч. і української повинна своїм баченням “схоплювати” ці рівні у різні епохи розвитку людства.

Що ж стосується історії української географії, то тут слід враховувати деякі її особливості, пов'язані із специфікою історії самої України. На нашу думку, це такі особливості:

1) наявність довготривалих періодів існування українства як бездержавного народу. Це призводило до переривів у тяглоті (континуїтеті) української географії;

2) частий розподіл України між різними державами (головним чином, Польщею і Росією), що призводило до:

а) вивчення різних частин України переважно імперськими ученими відповідно цих держав. Тому виникає проблема: чи включати ці дослідження в історію української географії;

б) розділ України на східну (підросійську) і західну (переважно польську), що значною мірою дезорієнтувало самих українських учених і сприяло дослідженню скоріше регіональних (і розвитку традицій регіоналізму у географії), ніж загальноукраїнських проблем;

в) різноспрямованого розвитку географії у цих частинах України (наприклад, якщо у суспільній географії заходу України у першій половині ХХ ст. панував

Рис. 1.1. Поняттєво-термінологічна система "Історія української суспільної географії"
(О. Шаблій, 1999; О. Шаблій, О. Вісьтак, 2000)

антропогеографічний напрямок, то у східній Україні економічний, галузевостатистичний);

3) входження України у різні епохи у різні геокультурні “круги” (за *Є. Маланюком*). Так, в еліністичну і римську епохи (V ст. до Хр. – IV ст. по Хр.) Україна за невеликими виключеннями входила до грецько-римського (середземноморського геокультурного круга), пізніше – аж до кінця XVIII – початку XIX ст. вона знаходиться у сфері західного круга. Після поділів Польщі (кінець XVIII ст.) вона поступово втягується у російсько-азіатський геокультурний круг (крім Галичини, Закарпаття і Буковини). Культурні цінності і менталітет панівних верств пануючих в Україні націй не могли не відобразитись в науці, в т. ч. і у українській географії;

4) колоніальне становище України упродовж багатьох століть, її окраїнність у відповідних країнах, призводили до часового запізнення (ефект лагу) у розвитку її науки, в т. ч. географії. Наприклад, навіть організаційна форма розвитку географії у вигляді географічного товариства тут появилася значно пізніше, ніж у Російській імперії, Польщі чи Австрії.

У контексті сказаного складним є визначення поняття предмету історії української географії (ИУГ). У першому наближенні його можна дефініювати таким чином: *предметом ИУГ є процеси суспільно-географічного відображення українським соціумом і особливо дослідниками України як її самої, так і світу поза нею у минулі епохи, включаючи методологічні, теоретичні та методичні проблеми землезнання у цілому.*

Виходячи з цього, актуальними є два питання:

- а) співвідношення між історією української географії та історією географії України;
- б) періодизація кожної з них.

На перше питання можна відповісти, що ИУГ і ИГУ, хоч взаємопов’язані, проте між ними є певна різниця.

По-перше, ці поняття значною мірою перетинаються за обсягом. Все написане національно свідомими українцями чи вченими – громадянами України з географічних проблем України належить і до першого і до другого з цих понять (входить в їх обсяг). Наприклад, праця *проф. Володимира Кубійовича* “Географія українських і сумежних земель” (1937 р.) підпадає одночасно під обидва з цих понять, хоч автор (він і редактор цього колективного видання) ніколи постійно не жив і не працював в Україні і не був її громадянином.

По-друге, у вигляді країнознавчих описів географія України як території була вже тоді, коли ще не існувало українського народу (чи нації) як таких. Наприклад, праця давньогрецького вченого *Геродота* (V ст. до Р. Хр.) “Скіфія” – це країнознавчий опис території, яка стала у наступні століття основою формування української нації (та й відомо, що скіфи-землероби і скіфи-орачі – це праукраїнці).

По-третє, реальна історія української географії як національної науки є феноменом значно пізнішим, ніж історія географії України. Вона з’являється

тільки у кінці XIX – напочатку XX ст. і пов’язана із закладенням її теоретичних та методологічних основ Степаном Рудницьким. Переломним моментом був 1905 рік, коли С. Рудницький опублікував у Львові працю “Нинішня географія”.

По-четверте, обов’язковою умовою виділення української географії у спектрі європейських національних географій було і є видання географічних творів українською мовою. Це особливо стосується того періоду (до 1917-го р. на сході чи до 1939 р. – на заході), коли українці були бездержавною нацією. Наприклад, той же В. Кубійович до 1930 р. писав свої наукові розвідки польською мовою. Тому зараховувати їх до української національної географії не зовсім коректно. Це скоріше польська географія. З установленням в межах України державності (навіть у такій псевдоформі як УРСР) все написано географами України, незалежно якою мовою (українською, російською, англійською і т. п.), є надбанням української національної географії.

По-п’яте, і це треба особливо мати на увазі при вивченні історії географії України, сам просторовий обсяг України впродовж історичного часу змінювався. В усякому разі, наприкінці XIX – на початку XX ст. Україна трактувалась передусім як національна українська територія площею 800–900 тис. км² (праці В. Кошового, С. Рудницького, В. Кубійовича та ін). А Західна Україна до 1939–1945 рр. включала у себе землі Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя, які тепер належать Польщі. Зрозуміло, що говорячи про географію України довоєнного періоду цими фактами не слід ігнорувати.

Таким чином, історія української географії та історія географії України тільки започатковується. Ці роздуми є, по суті, першим каменем у підвалини поки що молодої, але перспективної вітки географічної науки. Структура історії української географії показана на рис. 1.1.

2. Українські землі у працях давніх географів

Україна у працях землезнавців*

Геродотова Скіфія–Україна

Україна тривалий час належала до південного геополітичного та геокультурного круга (визначення Євгена Маланюка). Вона була зоною економічних і політичних

* Друкується за: Шаблій О. І. Формування і розвиток української суспільної географії. Україна у працях стародавніх географів і мандрівників / О. І. Шаблій // Основи загальної суспільної географії: навч. посіб. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – С. 77–89.

інтересів країн східного Середземномор'я, Близького і Середнього Сходу. У різний час це були різні держави. Однак у далекі епохи їхній соціально-економічний та культурно-духовний рівень був вищим від рівня племен і племінних об'єднань (зокрема воєнних – так званих паксів), що знаходились на території України.

Такою державою – сусідом Русі, – як уже зазначалось, була передусім давня Греція (VII ст. до Р. Хр. – II ст. до Р. Хр.). Далі (II ст. до Р. Хр. – IV ст. по Р. Хр.) це була Римська імперія, від якої деякий час залежало Боспорське царство на південному сході території сучасної України. Потім особливий інтерес до України мала Візантія як наступник давнього Риму (V–XV ст.), нарешті арабські держави Близького і Середнього Сходу. Політичні, торгові, виробничо-економічні та духовно-культурні зв'язки зазначених та інших держав з Україною сприяли появі багатой літератури про нашу землю та людей, які її заселяли, їхній побут, заняття, ставлення до себе та інших племен чи народів тощо. Ця література, будучи елементом культурної спадщини окремих народів чи країн, є своєрідною рецепцією, тобто відображенням української землі і людності в епоху, коли на території України не було писемності і державності. Це стосується головно періоду I тис. по Христі. Відомості про Україну залишили вчені, державні діячі давніх Греції, Риму і Візантії, арабського світу та інші.

На початку нашої ери відомості про українські землі знаходяться у працях грецько-римських учених: *Страбона* (64 р. до Р. Хр. – 20 р. по Р. Хр.), *Птолемея* (II ст. по Р. Хр.), *Плінія Старшого* (23–79 рр. по Р. Хр.).

Про географічні, зокрема суспільно-географічні особливості території України у найдавніші часи довідуємося із книги Геродота з Галікарнасу (V до Р. Хр.) “Скіфія”.

Зауважимо, що Скіфія і Сарматія – державні утворення кочових племен на території України, що існували, починаючи з VII ст. до Хр., тобто приблизно у ті ж часи, як і грецькі античні поліси, і пізніше – Боспорська держава. Зрозуміло, що часова і територіальна близькість, а то й частковий збіг означають велику взаємну комунікативність цих держав.

Зазначимо, що в українській і зарубіжній історіографії є багато проблем, пов'язаних, зокрема, зі Скіфією. Перша серед них – *проблема автохтонності скіфів та їхньої держави*. Більшість авторів вважає, що скіфи – це пришельці зі сходу, зокрема Кавказу–Ірану на землі степової України, які до того були вже заселені землеробськими племенами, спадкоємцями трипільців. Проте частина вчених наводить немало аргументів на користь гіпотези про місцеве (автохтонне) походження скіфів (скитів).

Наприклад, визначний український історик, *акад. Михайло Грушевський* пише: “... маємо вже докладніші звістки про тих степовиків.

Були то різні племена іранського роду, як теперішні Перси; частина їх зісталася в чорноморських та Кавказьких степах, а з Азії прибували ще нові, бо звідти почали тиснутися до Туркестану турецькі народи з північної Азії. Одні з тих степових племен були більш хазяйновиті, сіяли збіжжя і з того живилися. Інші були чисті

кочівники, що ходили з своїми стадами худоби, їли м'ясо, молоко кобиляче і сир; жили в кибитках, як теперішні Калмики або Ногайці. В VII, VI і потім в V віці, саме тоді Геродот побував в Ольвії й описав тутешні сторони, старшувала над сими племенами орда Скитів, і від неї всі ці степові племена звалися теж Скитами. Потім вони ослабли і гору взяла орда Савроматів, або Сарматів, і по її імені степові племена звалися Сарматами. Се було в IV–III віках перед Христом [...].

Так ці степові племена іранські товклися в наших степах яких тисячу літ, від приходу Скитів до того часу як розгромили їх інші народи – Готи з заходу, а Гуни від сходу, і потім zostалися тільки останки їх на Дону, на Кавказі і в Криму. На Кавказі й досі єсть нарід осетинський – се потомки тих степових народів, загнані в гори иньшими народами”¹.

Подібні думки висловлює й *акад. Іван Крип'якевич*, який зазначає, що “... степова смуга України, на північ від Чорного моря, була з давніх часів рухливим шляхом, яким проходили різні племена, що з них найдавніше відомим є кімерійці (незнаного походження). Від VII ст. до н. е. жили в українських степах іранські племена, – з першу скити, пізніше сармати, алани, роксолани та ін. [...]. Іранці жили у близькому сусідстві зі слов'янами і мали деякий вплив на слов'янську культуру, але не такий вирішальний, як це проголошували деякі ентузіасти слов'янства [...]. Не виключене, що деякі слов'янські племена були навіть під владою скитів. Але *скитська держава, зорганізована на орієнтально-деспотичний лад, не залишила ніяких організаційних традицій в Україні*”² (підкреслення наше. – *О. Ш.*). Зазначена думка Івана Крип'якевича має важливе значення для правильного розуміння не лише політичної історії, але політичної географії України.

Друга дискусійна проблема – це питання, *чи можна вважати скіфів праукраїнцями, а Скіфію – давньоукраїнською державою*. Більшість дослідників не погоджується з цим. Зауважимо, що в американському журналі “*Саєнтифік Америкен*” за червень 1974 р. появилася така фраза: “Скити–українці – це найстарша нація Європи, а може, й людства”³. Канадський учений українського походження *Володимир Паїк* наводить багато аргументів на користь цієї тези і гіпотези. Він пише: “... з правобережної Праукраїни, чи в археологічному розумінні з Трипілля, поширилися переселенці передовсім на схід. Гнала їх до цього життєва konieczність – перенаселення трипільської екумени, а улегшало цей процес освоєння коня і винахід колеса й гарби ... скити називали себе сколотами. Кимрами, таврами, скитами, кельтами називали їх греки. У археології знаємо, що ті племена нашої землі розросталися і опановували щораз нові простори на протязі цілих тисячоліть, починаючи з VII–IV тис. до Христа”⁴. Автор наводить багато джерельних даних на користь своєї гіпотези.

¹ *Грушевський М. С.* Історія України / М. С. Грушевський. – Київ; Львів, 1913. – С. 25–26.

² *Крип'якевич І. П.* Історія України. – Львів, 1990 р. – С. 27.

³ *Паїк В.* “Велика Скіфія” – велика Сколотія / В. Паїк // Державність. 1992. – Ч. I. – С. 7.

⁴ *Паїк В.* “Велика Скіфія”...

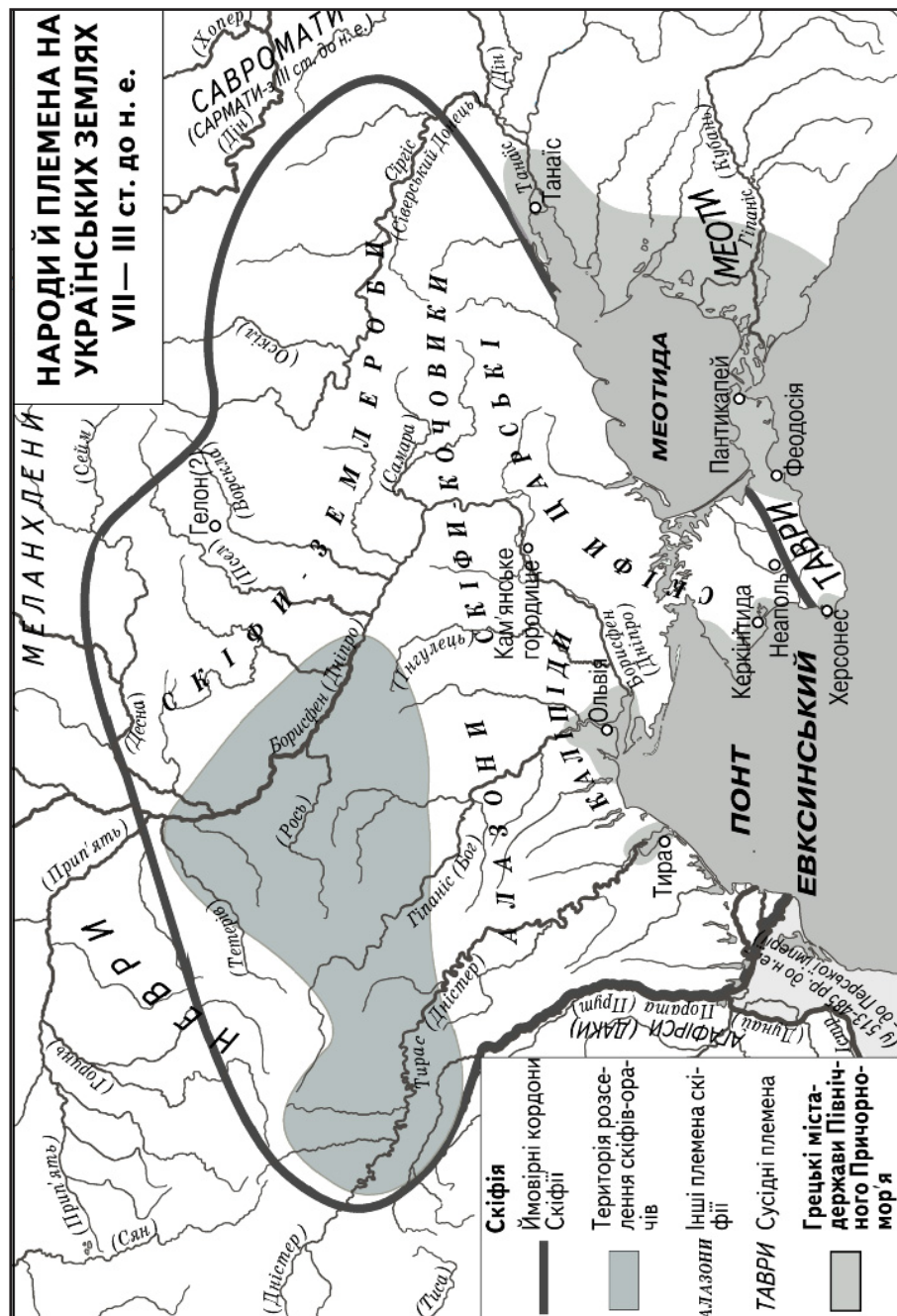

Рис. 2.1. Скіфія—Україна

Третя проблема стосується *рівня культури скіфів і Скіфії*. Багато вчених, як і Геродот, який побував в Ольвії і, напевне, мав можливість спостерігати за скіфами, роблять висновок про загалом низький рівень загальної і політичної культури скіфів. Очевидно, у процесі розгляду цієї проблеми слід враховувати те, про яких скіфів йдеться, хто і з якого приводу висловлював свої погляди про них. Якщо це скажемо, Геродот, то він не міг не бути до значної міри суб'єктивним. Адже скіфи перебували у стані мало не безперервної війни з грецькими північночорноморськими полісами – Ольвією, Херсонесом та ін. Побутує думка, яка йде від того ж таки Геродота, що скіфи були “кобилодоїльцями”, пили кобиляче молоко, що властиве для кочівників – народів сходу. Однак ця думка може бути просто перенесеною на всі племена Скіфії з якогось одного, справді “кобилодоїльного” племені.

За Геродотом племена скіфів поділялися на декілька груп, зокрема царських скіфів (жили в районі Запоріжчини і північного Криму), скіфів-хліборобів і скіфів-орачів (середнє Подніпров'я, особливо Правобережжя, східна Волинь), скіфів-кочівників (Лівобережжя аж до Дону; далі за Доном – сармати – теж кочівники). Цікаво, що існувало багато інших скіфських племен, які називалися не за ознакою діяльності (орачі, хлібороби, кочівники, царські), а за іншими ознаками: таври (жителі південного, гірського Криму), неври (Надбужжя, західна Волинь, Полісся, Підляшшя), маланхлени, або чорно убрані (Сіверщина), гелони чи галони (Полтавщина аж до Сейму; після зруйнування їхньої столиці (Галону) перейшли на Підкарпаття і Закарпаття; алазони (між Прутом і Бугом), каліпіді (над нижнім Бугом і середнім Дністром) та ін. Більшість із зазначених племен географічно не межували з царським скіфами або знаходились на скіфських “окраїнах” (ядро формувалось царськими, хліборобськими і кочовими скіфами).

Все це може наштовхнути на одну досить просту ідею: скіфами греки називали всі племена, які були залежні від власне скіфів, тобто царських (подібно, як на заході усіх жителів колишнього Радянського Союзу називали “росіянами” або “совками”). Царські скіфи, як й їхні родичі – кочові скіфи, що знаходилися географічно у їхньому тилу, справді могли підкорити велику кількість хліборобських давньоукраїнських племен. Очевидно, вони були державними регуляторами з продажу зерна у грецькі північноморські торгові міста, маючи з того економічний зиск. Цим вони могли оплатити вартість золота для коштовностей, які знаходяться у скіфських могилах.

Звернемо особливу увагу на домінування на скіфських золотих прикрасах мотиву тварин. Наприклад, на Чортомлицькій грецького походження вазі – це кінь. Або на відомій нашійній прикрасі – Пекторалі, де скіф доїть кобилу. Це свідчить про те, що “кочівна” традиція – осідланий кінь, приборкування коня, доїння кобили тощо – мала глибокі історичні корені у вже “осілих” царських скіфів (не у могилах скіфів-орачів знаходять ці прикраси і не прості митці-ювеліри їх виготовляли, а фахівці високого класу!). Не дивно, що кобиляче молоко могло бути делікатесом або й щоденним продуктом харчування в імуших і царських родинах, не говорячи вже

про скіфів-кочівників. Зате у скіфів-хліборобів чи скіфів-орачів молоко і молочні продукти одержували від корови, а тяговою силою у хліборобстві був віл – головна робоча сила українського села до початку ХХ ст.

Отже питання скіфської культури і її рівня повинне ставитись не абстрактно, а конкретно-історично і конкретно-географічно. Це важливо, ще й тому, що загалом скіфів відносять до племен з нерозвиненою міською цивілізацією. І це правда стосовно початкових століть існування Скіфії. Відступаючи від переслідування перського царя Дарія і відповідаючи йому на питання, чому скіфи не хочуть зустрітись у бою, скіфський цар *Ідантірс* сказав: “а що я не воюю з тобою, то й це тобі поясню. Ми не маємо ні міст, ні обробленої землі, щоб боятись за них і чимскоріше починати бій. Та як уже так конечно треба його починати, то ми маємо батьківські могили; ось відшукайте їх й спробуйте знищити, і тоді побачите чи будемо воювати з вами за могили чи ні”¹. З цього можна зробити висновок, що відступали лише царські скіфи, а “скіфи” орачі чи хлібороби не могли цього робити та й не мали потреби, бо були вони осілими. А Дарій міг би бути для них, образно кажучи, “визволителем” з-під царсько-скіфського ярма.

Зазначимо, хоч скіфи мали “столиці” і міста, наприклад, Кам’янське городище поблизу Запоріжжя або той же Галон на теперішній Полтавщині, але це були радше оборонні поселення-городища. В них і біля них селились ремісники й інший робочий люд. Та й традиції містобудування на території України були ще з часів Трипілля (V–VII тис. років тому). Як пише сам Геродот, коли цар Дарій збирався іти походом на Скіфію, йому не радили цього робити. “Хочеш іти, царю, походом на ту країну, де, мабуть, ні шматка землі не обробляють, ні міст не мають”, – так запитав Дарія вождь мітіленців². Отже, виходить, що похід Дарія був не у Скіфію загалом, а у царську Скіфію, тобто туди, де зосереджувалась політична державна влада і де дійсно не орали і не сіяли і міст не будували.

До категорії міської цивілізації можна віднести лише Малу Скіфію, яка існувала у II ст. до Хр. – III ст. Хр. у північному Криму і нижньому Подніпров’ї із столицею Неаполь (Новгород) – Скіфський (теперішній Сімферополь). Як свідчать археологічні розкопки в той час вже існувало багато міст – центрів ремесла (залізоробного та ковальського з виготовлення зброї та спорядження для верхового коня тощо). Такими городищами, крім вже названого Кам’янського, були: у нижньому Подніпров’ї вздовж Дніпра – Золотобалківське, Гаврилівське, Великолепетинське, Любимівське, Козацьке, Понятівське, Білозерське; у південно-західному Криму – Володимирівське, Клос-Ліменське, Оленівське, Мар’їнівське і багато інших. Звернемо увагу на те, що більшість з них лежали поблизу судноплавного Дніпра (нижче порогів): на побережжі моря. Це свідчить також і про те, де знаходилося головне військово-економічне ядро старої Скіфії. Все це підтверджує його чорноморсько-грецьку, а

¹ Геродот. Скіфія / Геродот. – К., 1992. – С. 68.

² Геродот. Історія в дев’яти томах / Геродот. – К., 1993. – С. 202.

потім і римську орієнтацію. Міста із скіфськими назвами були радше за формою, ніж за поширенням і змістом. Головна частина континентальної Скіфії II ст. до Хр. була зайнята кочовими племенами сарматів, яких дехто вважає тими самими скіфами.

Як державне формування, Скіфія пройшла певні етапи свого розвитку. Спочатку це було племінне об'єднання. На думку деяких авторів, сюди входили три племінні підрозділи, кожен з яких мав власну територію і перебував під владою свого вождя, свідченням чого є тричленна структура скіфського війська під час війни з перським царем *Дарієм I* (V ст. до Хр.)¹. На нашу думку, існування так званих царських скіфів, їхнє центральне і вигідне географічне положення у скіфському масиві свідчить про те, що це не було племінне, а надплемінне із самого початку насильницьке об'єднання. Тому неправильне твердження, що з IV ст. до Хр., коли "... влада над усіма скіфськими племенами зосереджується в руках одного царя..."², союз племен став перетворюватись у єдину народність. Така думка – це перший крок обґрунтування тези про те, що Велика Скіфія – це держава слов'ян³, що не витримує жодної критики. А як бути з Малою Скіфією?

Структура державної влади у Великій Скіфії після IV ст. до Хр. виглядала так: на чолі її стояли царі; нижчий рівень займали родові старшини, які були начальниками військових підрозділів. Отже, це відповідало суспільному ладу Скіфії як перехідному від родо-племінного до рабовласницького. Торгівля рабами і використання рабської праці, як і у грецьких містах-колоніях, була звичайним явищем. Інститути родового ладу до деякої міри обмежували владу царів. Однак непокоря царським указам і розпорядженням, непослух карався нерідко смертю. З часом родові інститути втратили своє значення. Вищим "законодавчим" органом стали "народні" збори ("рада скіфів"), які теж дещо обмежували владу царів.

У Скіфії було сильне, добре озброєне військо. Формою військової організації, особливо під час воєн, було "всенародне ополчення". Основу війська становила важкоозброєна кіннота.

Скіфська держава як своєрідна імперія з азіатськими деспотичними традиціями мусила загинути. Її погибель була закладена у ній самій, а не лише у сарматах – пришельцях зі сходу, як це часом стверджують.

Зауважимо, що Геродот описує не лише державну, родоплемінну ("етнічну") структуру Скіфії, заняття і зв'язки (зокрема господарські) скіфів, але й подає досить повну характеристику природних умов тодішньої території України (річкові системи, багатства рослинного і тваринного світу, родючі ґрунти, сприятливі кліматичні умови). "Скіфія" Геродота є першим країнознавчим науковим твором чужинця про Україну.

¹ Малик Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чупринка. – Львів, 1995. – С. 11.

² Малик Я. Історія української державності ...

³ Василенко Г. К. Велика Скіфія. / Г. К. Василенко. – К., 1991. – С. 26.

Грецько-римські вчені про географію України

Першим римським мандрівником-місіонером, що приніс християнське благословення на українські землі й освятив київську землю ще у I ст. по Р. Хр. був брат св. Петра – *Андрій Первозванний*. Його шлях пролягав від Херсонеса (південь Криму, який тоді належав до Риму) через Чорне море вздовж західного побережжя Криму, у гирло Дніпра, а далі – вверх по течії цієї великої ріки до місця, де через V ст. постав найбільший центр усього східного слов'янства – м. Київ. Київ прийняв у X ст. хрещення, а з ним значною мірою культуру, в тому числі географічну, Візантії та південних слов'ян (болгар, македонців тощо).

Страбон, як відомо, вважається батьком соціально-економічної географії. У сімнадцяти томах його “Географії” знайшлося місце і для України, південь якої тоді вже був північно-східною окраїною Римської імперії, що доживала свій вік. Учений головню підтвердив ті знання про Україну, які мав тодішній цивілізований світ, починаючи з V ст. до Р. Хр. від Геродота.

На південному сході і півдні України тоді розвивалась антична рабовласницька держава – Боспорське царство (існувало до 70-х років IV ст. по Р. Хр. поки її не повалили гунни), залежна з першого століття до Р. Хр. від Риму. Тоді, особливо вже на початку нашого тисячоліття, царство переживало другий період свого розквіту. Тут розвивалось виноробство, ремісництво, посередницька торгівля зерном між місцевими давньоукраїнськими (“скіфськими”) племенами і греками. Відомими ремісничо-торговими і культурно-духовними центрами були Пантікапей – столиця держави (теперішній Керч), Неаполь Скіфський (Сімферополь), Херсонес (Севастополь), Фанагорія, Гермонесса (на Кубані) та ін.

Особливо повні знання давніх греко-римлян про майже усю територію України подано у працях *Птолемея*, який, як відомо, поклав початки формально-теоретичному напрямку загальної географії. Знання Птолемея про нашу землю виклав у 1590 р. *А. Ортелій* на картосхемі чорноморсько-азовського басейну (рис. 2.2) “Понт Евксінський”. З цієї карти можна зробити висновок про географічні, в тому числі суспільно-географічні знання, у I–II ст. по Хр. про нашу і суміжні (особливо на півдні) з нею землі:

- чітко розділялася Європейська й Азіатська частини території України (межа по річці Дон).
- на українській території розрізнялася Велика і Мала Скитія (Скіфія), а також Сарматія (сармати, як відомо, потіснили зі сходу скіфів у III–II ст. до Хр.).
- найбільш заселеною була причорноморсько-приазовська частина України. Очевидно, що тут малися на увазі передусім міські поселення. Північніше Рифейських гір (очевидно, це південь Українського кристалічного щита) густота населення різко знижувалася.
- добре виділялися річки, які ведуть углиб території Скіфії-Сарматії, і були в той час важливими шляхами вивезення з України зерна.

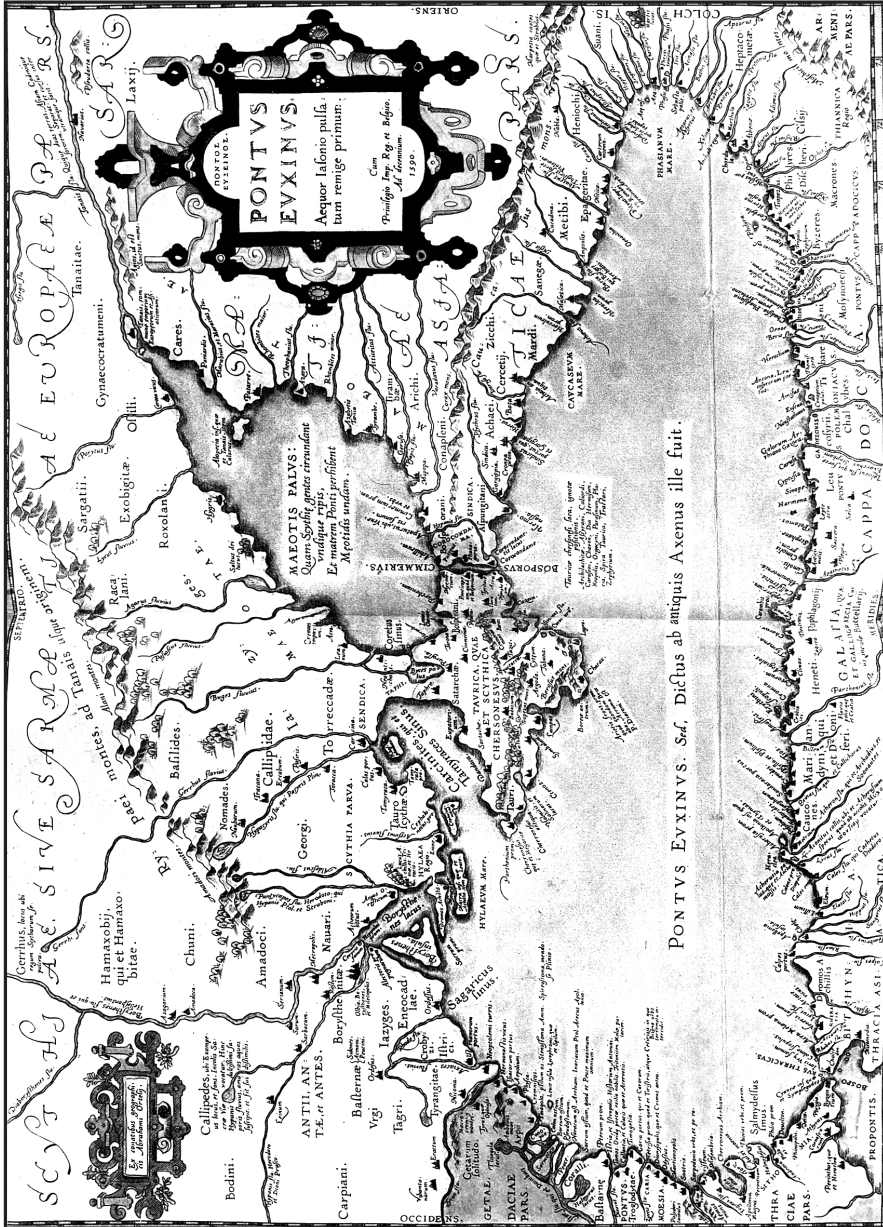

Рис. 2.2. Причорномор'я (за К. Птолемеєм [з атласа А. Ортелія])

- крім скіфів і сарматів позначено ще близько десяти інших “етносів”: карпатці, каліпіді, роксолани, тавро-скіфи (до речі, тавро-скіфи не лише на Кримському півострові), борисфени, будини та ін.

Географія України у візантійських джерелах

Від давніх греків і римлян географічні знання про Україну передались частково у Візантію, а головню до арабів, які зберегли ці знання і стали передавальною ланкою для пізньосередньовічної Європи. Візантійський історик *Проконій Кесарійський* (V–VI ст. по Р. Хр.) залишив багато географічних відомостей про східних слов’ян, у тому числі тих, які проживали у Північному Причорномор’ї. Він виділяв окремо склавин (очевидно, це північні слов’яни, новгородці) й антів, в управлінні яких велику роль відігравав інститут *громади*. Жили вони у поганеньких хатах, віддалених одна від одної, часто змінювали місцепроживання. Вони були високі на зріст, міцні тілом, рудуваті. Очевидно, тут йдеться передусім про склавинів, хоч автор зазначає, що мешкали вони на північ від Істра (Дунаю); подає назви порогів і пристаней на Дніпрі (в українському і грецькому звучанні), а також островів (Хортиця – Святого Григорія, Березань – Святого Етефія) тощо.

Добрі слова нашим землям посвятив візантійський імператор *Костянтин Порфирородний* (905–959). Він описав шлях “із варяг у греки”. По суті, Русь для нього починається на півночі, у варягах. Бо, зазначав він, “всі ото вони (тобто Русь. – *О. Ш.*) ідуть вниз рікою Дніпром і звертаються до замку Кіовава [Києва]... А їх підвладні слав’яни, звані кривитеїни [кривичі] та ленцаніни [лучани, волиняни. – *О. Ш.*] й інші слав’яни під час зими вирубують в горах дерево на човни, і, обробивши, як прийде час, як розтане лід, спускають їх у близькі озера. І як спустять в ріку Дніпро, ідуть тією рікою і приходять в Кіову витягнувши, виставляють човни і спродують Руси”¹. Далі подається опис подорожі Дніпром і Чорним морем до Царгорода. Ще до прийняття Руссю християнства Візантія мала з нею важливі торговельні зв’язки, руські князі пробивали собі виходи на Чорне море. Все це потребувало географічних знань з обох сторін: Візантією Русі, а Руссю – Візантії. Автор називає також багато староукраїнських міст: крім Києва – це Чернігів, Любич, Вишгород та ін.

Україна у працях давньоарабських географів

Особливо багата географія України у працях арабських учених, письменників і мандрівників IX–X ст., періоду, коли почала формуватись Руська держава (Русь). Тут слід назвати такі імена: Ібн-Гордадбег, Аль-Джайгані, Аль-Масуд, Ібн-Фадлан, Ібн Даст та ін.²

¹ Подаємо за кн.: *Січинський В.* Чужинці про Україну / В. Січинський. – К., 1992. – С. 25.

² *Січинський В.* Чужинці про Україну... – С. 13–22.

Ібн-Гордадбег у праці “Книга шляхів для пізнання держав” (60–70 рр. IX ст. по Хр.) подає країнознавчу, а також комерційну географію того часу. На сході його ойкумена сягає Китаю (Сіна), Мавераннагру (Самарканду), Балху, на півночі – Хозарії та північних окраїн Русі. Він описує руських купців, які належать до племен слов’ян, які через Руське, Азовське та Каспійське (Джурджана) моря перевозять товари – хутра видри, чорної лисиці та зброю (мечі) у південні країни. Тобто він бачить Русь у південній і південно-східній її “міжнародній” проекції.

Інший арабський дослідник *Аль-Джайгані* (візир Саманідів – володарів Хорасана), який жив наприкінці IX – початку X ст. у книзі “Книга для пізнання держав” (теж, як бачимо, творі країнознавчому) робить спробу показати внутрішню диференціацію Русі. Він ділить її на Русь на чолі з Крябом (Києвом), Славію (Новгород) і Танію (Тмуторокань). Описує звичаї і обряди русичів (наприклад, такий як спалювання небіжчиків), їхній побут (одяг – довгі свити і короткі куртки). Особливу увагу звертає на зовнішню торгівлю руських земель (вивіз хутра соболя, олова тощо), зв’язки із Хозарією¹ за допомогою річкових систем і мореплавання.

У X ст. описи Русі арабами стають повнішими. Наприклад, *Аль-Масуді* (20–50 рр. X ст.) дає про Русь досить докладні географічні та етнографічні відомості. Він трактує слов’ян як дуже різномірне за племінним, державно-устроєвим і культурним складом явище. Серед русів виділяє дві гілки – русинів і слав’ян. Волинян (Волинами) він вважає головним слов’янським народом (“корінь зі слов’янських коренів”). Зазначає він також про те, що русини мають у своїй землі копальню срібла. Подає географію торгівлі русинів: Іспанія (Андалус), Рим, Візантія (Рум), Кустанція (Царгород), Хозарія тощо, а також їхні воєнні походи (на Каспій аж до Баку).

Ібн-Даст (X ст.) у компілятивній праці “Книга добрих скарбів” дає досить плутані відомості на підставі джерел, взятих в інших арабських письменників. Він виділяє на Східноєвропейській рівнині племена слав’ян і русь. З опису видно, що слав’яни – це північні племена колишньої Русі, тобто новгородці (країна рівнинна і лісова; нема виноградників і ріллі, хоч сіють просо, роблять медові напої, спалюють небіжчиків, сплять у землянках, миються в лазнях). Відповідно, русини (Русь) ще далі на північ їхній край болотистий і лісовий, омийтий морем (“озером”). Вони войовничі – воюють із слав’янами, забирають у них продовольство, торгують соболями.

Отже, можна зробити певні висновки щодо арабського знання Русі і географічного знання в Русі згідно з арабськими джерелами:

1) арабам була відома етнічно-племінна і державно-політична диференційованість руських земель. В усякому разі, виділялись три їхні частини:

¹ Відомо, що Хозарія була для Русі великим східним торговим партнером і військово-політичним противником. Дехто з істориків вважає, що здолавши Хозарію, Русь відкрила шлях у Європу азійським ордам, що у кінцевому підсумку призвело і до падіння самої Київської держави.

- власне руська (староукраїнська), південна на чолі з Києвом;
- слов'янська, теперішня російська на чолі з Новгородом;
- норманська (“русь північна”), на наш погляд, скандинавська, звідки, за деякими джерелами, походить сама назва “Русь”;

2) араби показали засяг географічного знання русичів, їх відомості про ойкумену – від Іспанії на заході до норманів на півночі, Китаю на сході та країн Близького і Середнього Сходу, Середземномор'я (Рим) на півночі;

3) описали племінну роздрібленість і стратифікацію південно-східних слов'ян (праукраїнців). Особливо цінним і цікавим тут є виділення головного племені волян, які, на думку багатьох учених, започаткували державно-політичне утворення українців – Русь.

Знання про українські землі у середньовіччі*

Ще до прийняття християнства в Русі–Україні (початок IX ст. – 988 р.) керівна еліта держави мала широкі географічні знання. Бойові походи князів *Олега, Ігоря, Ольги і Святослава, Володимира* чи *Ярослава Мудрого*, зовнішні торгово-економічні зв'язки у цей період неможливі були без знання не лише своєї країни, але й тих держав, народів, територій, акваторій рік і морів, шляхів, населених пунктів, у тому числі столиць, оборонних твердинь, з якими чи з допомогою яких комунікувала Русь.

Можна окреслити географічні уявлення представників державно-політичної, торгової, освітянської та релігійної еліт, виходячи із письмових джерел того часу, зокрема з руських літописів (“Повість минулих літ”), релігійних трактатів (“Слово про закон і благодать” митрополита *Іларіона*), зведень законів (“Руська правда” *Ярослава Мудрого*), художніх творів (“Слово про Ігорів похід”) та інших. Деякі географічні знання черпалися з перекладів античних книг, зокрема з “Християнської топографії” *александрійського купця VI ст. Козьми Індикоплова*.

Усі ці джерела появилися в Русі у XI–XII ст. і відображали суспільні, зокрема суспільно-географічні погляди українсько-руської еліти. *В. Кубійович* зазначав, що “Повість минулих літ” – це найважливіше історико-географічне джерело доби раннього середньовіччя¹.

Серед системи географічних знань, поглядів та уявлень виділимо такі: геософічні, ойкуменічні, геоетнічні і геодемографічні, гео економічні, геополітичні.

У *геософічних поглядах* фіксувалися уявлення людей, особливо освічених, передусім про “людський простір”, орієнтованість людини у земному просторі,

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Формування і розвиток української суспільної географії. Географічні знання про українські землі у середньовіччі / *О. І. Шаблій* // Основи загальної суспільної географії: навч. посіб. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – С. 89–107..

¹ *Кубійович В.* Географія / *В. Кубійович* // Енциклопедія Українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 362.

його сприймання, про просторову систему людських координат. Найповніше це бачимо у тексті “Повісті минулих літ”.

Наприклад, у *просторових координатах* життєдіяльності людини і суспільства чітко розрізняються чотири сторони світу, особливо вихідні – схід і захід. Цікаво, що у назвах цих напрямів фіксується рух по небесній сфері денного світила – Сонця. Це характерне для слов’янських народів – сонцепоклонників. Аналогічне сприймання початкових координат характерне і для Давньої Греції, звідки на Русь–Україну прийшло християнство. Як пише *А. Піскозуб*, тут (у Греції) східна і західна сторони мали свої символічні значення. Зокрема, Схід асоціювався із світлом, білизною, небом, піднесенням; захід відображав темноту, зиму, занепадання. Більшість постдоричних святинь була зорієнтована на схід¹. Протилежні сторони – північ і південь уже пов’язані з часовими координатами – діленням доби надвоє (слово “пів” – половина).

Серед просторових координат важлива нульова точка відліку. Саме з нею пов’язана орієнтація на земній поверхні. Для автора “Повісті минулих літ” ця точка має історично динамічний характер. Напочатку нею є “*свята земля*” і весь світ, організований навколо Палестини. Далі вона зміщується на північ у Подунав’я, де автор поміщає одну з відгілок “яфетового роду” – праслов’ян. Нарешті, ця “точка” пересувається у середнє Подніпров’я, зокрема у Київ. Отже, описується історико-генетична дуга центрів від палестино- до дунає- і киевоцентризму. У кожному випадку весь світ зорієнтований відповідно до зазначених центральних (нульових) точок відліку.

Рух нульової точки відліку загалом на північ стає основою “північного бачення” автором “Повісті...” світового порядку. Зокрема, кожного разу огляд закінчується розглядом північних народів (племен), їхніх сукупностей: яфетичної групи у випадку палестиноцентризму, “західних” і “східних” (разом – “північних”) слов’ян стосовно південних – у разі “дунаєцентризму”, варягів і загалом прибалтів – у випадку “києвоцентризму”.

Ще однією просторово-генетичною характеристикою у “Повісті минулих літ” літописця Нестора є тривимірність. Можливо в її основі знаходиться відома сакральна християнська трійця. Зокрема, усі народи на початку поділяються на три групи: семітську (на сході, що походять від Сема), хамітську – на півдні (походять від Хама), яфетичну – на півночі (походять від Яфета; усі три брати були синами біблійного Ноя). У випадку слов’яногенезу всі слов’яни теж поділені на три частини, кожна з яких має своє географічне положення стосовно Подунав’я: південні, західні та східні. Три племені утворюють ядро на середньому Подніпров’ї: поляни (у центрі), деревляни (західніше полян), сіверяни (північно-східніше полян).

Інші приклади “триєдності”: з Оковського лісу витікають три ріки – Дніпро, Двіна і Волга; Дніпро впадає у Руське (Понтійське) море трьома рукавами;

¹ *Piskozub A. Mędzy Historiosofią a Geografią / A. Piskozub. – Gdańsk, 1994. – S. 51.*

нарешті, засновниками Києва є три брати – Кий, Щек і Хорив з четвертою (!) сестрою Либідь. Чи не є приклад заснування Києва переходом від тривимірності до чотиривимірності – з додаванням часової (генетичної) четвертої координати.

Геософічний аспект полягає і у визначенні геопросторової мережі, до якої приурочуються описувані явища. Такими геокоординатами є осьові лінії: судноплавні ріки, шляхи сполучення (шлях від варяг у греки), море і морське побережжя (особливо Руське і Варязьке). Як бачимо, особливе місце посідають елементи гідрографії – річки, озера, моря. Наприклад, характеризуючи місіонерську діяльність *Андрія Первозванного*, літописець окреслює своєрідне “світове гідрографічне коло”: Синоп (в Анатолії) – Чорне море – Корсунь (Крим) – гирло Дніпра – Дніпро – місцевість майбутнього Києва – Новгород (земля словенська) – варяги (море Варязьке) – захід Європи – Рим – знову Синоп. Уздовж цього шляху і поза ним називаються багато дрібних елементів гідромережі: оз. Ільмень, Нево, Біле (там “сидить” плем’я весь), Ростов-озеро і К्लещин-озеро (плем’я меря), річки Ловоть, Волхов, Ока, Буг та ін. І останнє. Автор “Повісті...” добре виявляє те, що називається “ментальною картою”. Його знання особливо поблизьких (до Києва) племен і народів, зокрема тих, з яких Русь-Україна брала податки, значно детальніші.

Своєрідні *ойкуменічні* погляди і знання. Ойкумена освіченої частини давньоукраїнського суспільства досить обширна. Знання про неї базується на двох джерелах:

– ойкумена, описана у Біблії. Тобто весь Близький і Середній Схід, північ Африки (нагадаємо, що географічні знання стародавніх греків не були відомими літописцеві і всі свої геопросторові уявлення він черпав із Біблії);

– “руська” ойкумена, знання про яку черпалися із місцевих джерел, на основі яких було складено Руський літопис.

Аналіз “Повісті...” дає можливість стверджувати про декілька геопросторових ойкумен: полянську, слов’янську, загальноруську, загальноєвропейську, зовнішню. Найвужчою була *полянська* ойкумена. Вона окреслювалася невеликим простором біля Києва, зайнятим трьома племенами: центральним – полянами (“мали звичай своїх предків тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів”, і “управляються мужами мудрими й тямущими”)¹; західними від них деревлянами (“жили подібно до звірів, жили по-скотськи: вбивали вони один одного, і їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води”)²; північно-східними – сіверянами (які жили в лісі, їли нечисте, срамословили і хвощилися в бані)³.

Інша ойкумена – *слов’янська*, точніше східно-слов’янська. Автор “Повісті...” так і пише: “бо се тільки слов’янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани [...], а потім же волиняни”. В іншому місці додає уличів і тиверців. Тобто ця ойкумена займає спочатку територію України

¹ Руський літопис. – К., 1989. – С. 5.

² Руський літопис. – К., 1989. – С. 8.

³ Руський літопис. – К., 1989. – С. 8–9.

і Білорусі, частково північний захід Росії (Новгородщина). Загалом кажучи, ця територія вздовж міжнародного шляху із варяг у греки (чи навпаки: з греків у варяги).

Загальноруська ойкумена обіймає полянську і слов'янську ойкумени плюс землі, залежні від корінної Русі (тобто України). “А се – інші народи, які данину дають Русі, – пише автор, – чудь, весь, меря, мурома, черемиси, корсь, нарова, ліб”¹. Те, що у 981 р. князь Володимир пішов “до ляхів і зайняв городи їх – Перемишль, Червен та інші...” чи “сього ж року і вятичів він переміг, і наклав на них данину од плуга, як і отець (Святослав. – *О. Ш.*) його брав”² тощо, свідчить про внутрішність проблем загальноруської ойкумени.

Загальноєвропейська ойкумена охоплює території від Середземного до Балтійського моря, від Англії до Волги. Тобто територію, з якою існує добре судноплавне сполучення. Отже, це, по суті, уся Європа. Знання Європи, у тому числі Західної, яка вже була інтенсивно втягнута у давньоруські династичні, дипломатичні, торговельно-економічні, воєнно-політичні зв'язки (згадаймо, що дочки Ярослава Мудрого були заміжжям за королями Франції, Норвегії, Швеції, Угорщини) було нормальним явищем у русько-українському елітному середовищі.

Зовнішня ойкумена найвіддаленіша від київського ядра. Сюди входить Індія, Китай, Центральна Азія, Середній Схід (наприклад Персія), Єгипет і вся північна Африка. Прямо чи посередньо Русь була ознайомлена з існуванням народів Сходу (семітські народи) і далекого Півдня (хамітська група) та багатьох держав у цій південній, центральній й південно-східній Азії та північній Африці.

Геодемографічні та *геоетнографічні* знання, погляди і відомості. Як це може не видаватися дивним, проте географічні знання про населення і народи (племена), що заселяли всі п'ять центрів русько-української ойкумени, були досить ґрунтовними. При цьому, як уже згадувалося, найповнішими були знання про “етнічний” склад населення самої слов'янської частини Русі і тих частин, з яких Русь брала данину (фінські племена на території сучасної центральної і західної Росії та летто-литовські племена Балтії). Зокрема, з летто-литовських племен називаються литва, зимигола, корсь, летьгола та ін. З фінських – чудь, перм, печера, ям, угра, мурома, чемериси, мордва та ін. Зазначимо, що для малих і, очевидно, маловідомих тоді племен ще вказується їхнє місцезосташування. Однак навіть і про “свої” руські племена та племінні об'єднання часом говориться як про віддалені (наприклад, “бужани, бо вони сидять по [ріці] Бугу, – потім же волиняни. У цьому зайвий раз виявляється “поляно центризм” автора “Повісті...”).

Увага звернена і на ті племена, які “турбують” Русь своїми наскоками або є “насилниками” слов'ян. Це переважно східні і південні народи. Ось деякі приклади: 1) “коли ж слов'янський народ [...] жив на Дунаї, то прийшли од [землі] *скіфів* (тут і далі підкреслення наші. – *О. Ш.*), себто від *хозар*, так звані *болгари*

¹ Руський літопис. – К., 1989. – С. 6.

² Руський літопис. – К., 1989. – С. 49.

і сіли вони по Дунаєві, і були насильники слов'ян. А по сьому прийшли білі угри і успадкували землю Слов'янську, прогнавши волохів, які раніш захопили були землю Слов'янську"¹. “У ті самі часи існували й обри [...]. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примусили дулібів, що [теж] були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським"². “Після цих же прийшли печеніги, а потім ішли чорні угри мимо Києва, – але опісля, за [часів] Олега”³.

Загалом у автора “Повісті...”, хоч і з деякими критичними зауваженнями, ставлення до русько-українських племен позитивне. “Поляни, що жили особно [...], – пише автор “Повісті...”, називаючи першими(!) саме їх, – були роду слов'янського і називалися полянами, а древліяни теж [пішли] від слов'ян і називалися древліянами. Радимичі ж і вятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати – один Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом на Оці; од нього прозвалися вятичі⁴. І жили в мирі поляни, і древліяни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а улличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дністру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дністру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки “Велика Скіфія”⁵.

Отже, ядро Русі-України й українського народу у передруський період сформували шість-сім родово-племінних об'єднань: поляни, древліяни, сіверяни, волиняни, білі хорвати (жили у Карпатах і відійшли на Адріатику), улличі і тиверці. Саме ця територія називалася Руссю. Решта – “це руські землі” чи “руські племена”, залежні від Русі. Коли говорили: “Гти на Русь”, то це означало “Гти у середнє Подніпров'я”. До речі, вже у XVI–XVII ст., коли для цієї території впроваджувалася назва “Україна”, то назва “Русь” збереглася за територією її західної частини – Галичини.

Геокономічні і геополітичні знання і відомості також зафіксовані у “Повісті минулих літ” та інших руських літописах. Зокрема, це видно із картосхеми, складеної на підставі цих літописів. Найбільша густота сільського населення і поселень характерна для широтної контактної смуги на межі Полісся і Лісостепу. Це свідчить і про найбільший розвиток тут сільського господарства, хоч природні умови для ведення цієї галузі тут не найліпші. Очевидно, причина деякого зміщення на північ Русі-України головної галузі людської діяльності цього часу пов'язана з “тиском” з півдня кочових племен.

Водночас у цій перехідній і навіть поліській (!) смузі знаходились головні ремісничі і воєнно-оборонні осередки-міста. На матеріалах літописів можна навіть

¹ Руський літопис. – К., 1989. – С. 6.

² Руський літопис. – К., 1989. – С. 7.

³ Руський літопис. – К., 1989. – С. 7.

⁴ Так воно чи ні, але вже у XII ст. автор “Повісті” відділяв генезу племен теперішнього російського центру від інших, зокрема власне українських.

⁵ Руський літопис. – К., 1989. – С. 7–8.

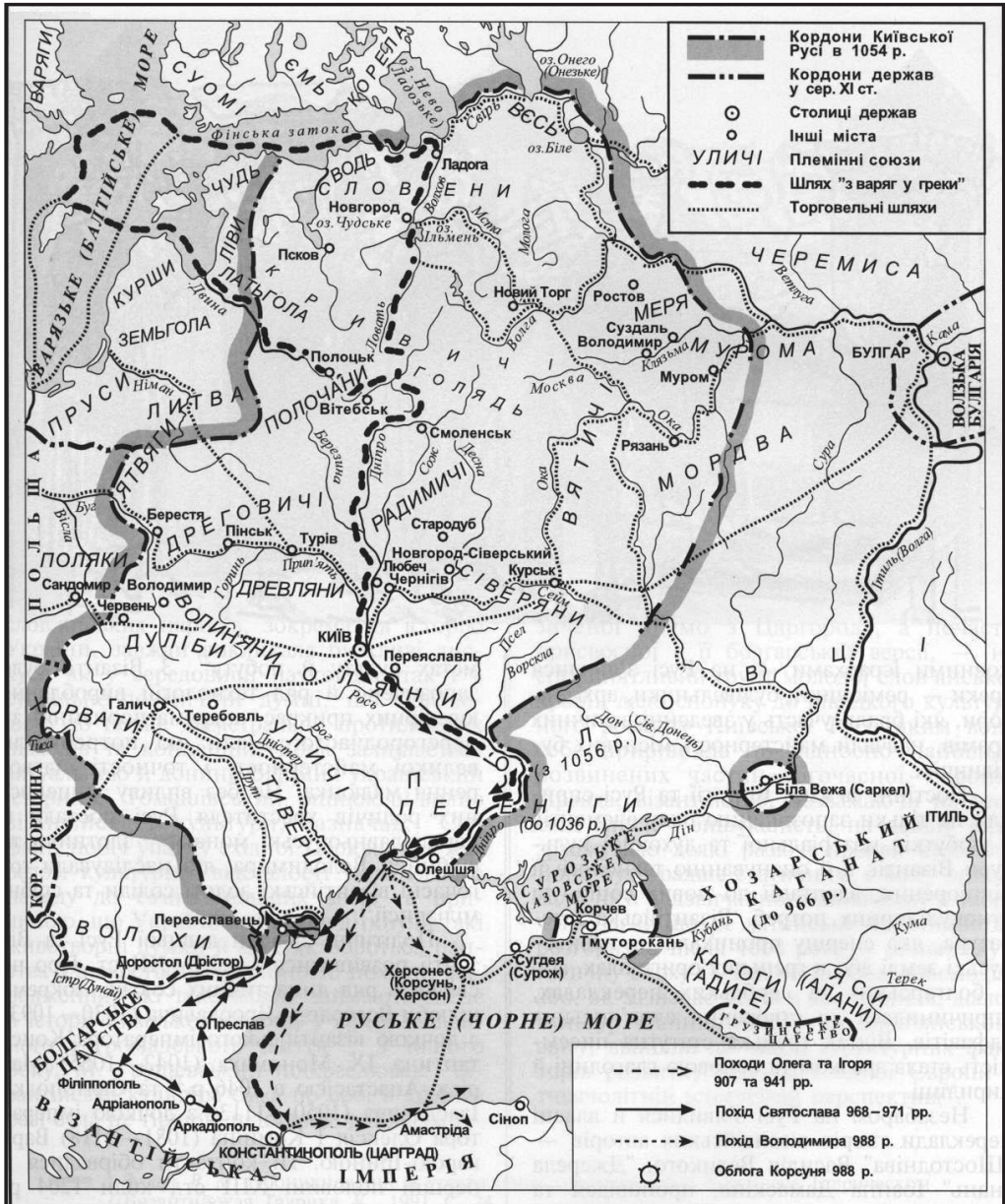

Рис. 2.3. Русь у X–XII ст.

визначити їхні широтні ланцюги: Холм–Любомль–Олевськ–Коростишів–Чернігів; Володимир [Волинський]–Луцьк–Ізв’ягель–Житомир–Київ; Брест–Кобрин–Пінськ–Мозир. Це, напевне, пов’язано з тим, що Полісся багате залізними рудами, з яких отримували метал для зброї (згадаймо хоча б “харалужні мечі”, що вироблялися у с. Харалуг Рівненської області).

І навіть столиця Русі – “мати городів руських”, м. Київ розмістилася на межі Полісся і Лісостепу. Утворився своєрідний русько-український геодемографічний та особливо геоекономічний і геополітичний “хрест”. Його широтною складовою (рамено) була смуга на межі Полісся і Лісостепу, а довготною – шлях із варяг у греки. Саме на їхньому перетині і виник Київ, заснований полянським князем Києм.

Очевидно, поляни були прийшлим народом з півдня, тобто з “поля”, степу, з нелісових (“полих” – пустих) місцевостей. Є думки, що це були спадкоємці історичних *антів*, які у IV–VI ст. створили на півдні України свою державу¹. Не дарма, за літописом, у них було таке зверхнє ставлення до своїх безпосередніх сусідів – деревлян і сіверян.

Ці роздуми досить загально відображають географічні уявлення і геопросторові знання у часи існування Русі–України до її розпаду всередині XII ст. У пізніші століття (XIII–XIV) спадкоємцем давньої Русі стало Галицько-Волинське королівство, яке часами залежало від Золотої Орди і тісно пов’язалося із Західною Європою (*Папа Інокентій IV* коронував у 1253 р. *Данила Галицького*). Весь схід України потрапив під володіння Великого Князівства Литовського, а після його унії з Польським Королівством (1569) – під пряме управління Речі Посполитої. Географічні знання у пізніші часи (XV–XVIII ст.) в Україні були значною мірою пов’язані із землезнавчою практикою Західної Європи, на яку великий вплив мали Великі географічні відкриття.

Для “перехідного” періоду, який тягнувся з кінця XIV ст. і до початку визвольних змагань українського народу під проводом *Богдана Хмельницького* (середина XVII ст.), тобто два – два з половиною століття, про українську географію і географію України (переважно відомості з антропогеографії) черпаємо із записів різних мандрівників, місіонерів, купців.

З цього приводу В. Кубійович писав: “Починаючи з XIII ст., інформації про Україну подавали західно-європейські подорожники: в XIII ст. італієць *Пляно Карніні* і *Віллем Рубруквіс* із Брабанту, в XV ст. француз *Жільбер де Лянуа* (описував західні і південно-західні землі України), венецієць *Йосафат Барбаро* (узбережжя Чорного й Озівського морів) і *Альберт Кампензе* у звіті про Московщину для *папи Климентія VII* (1523). Важливіші були твори: *Мацея* з Мехова (1457–1523) про дві Сарматії (перекладений на різні мови, довго лишався підставою для відомостей про географію Східної Європи), записки німецького подорожника *З. Герберштайна*

¹ *М. Грушевський* вважав, що племінний Антський союз (пакс) був першою (протоукраїнською) державою.

(1486–1566) про Московщину, Литву й Україну, *М. Литвина* (пол. XVI ст.) про Центральну Україну, француза *Блеза де Віженера* (1573) про Західну Україну, царського посла до запорожців *Е. Ляссоти* (опис Придніпров'я, 1594). Меншу вартість мали описи Польщі й України поляків *М. Кромера* і *М. Стрийковського* (XVI ст.). Найціннішим для тих часів є “Опис України” (1650) французького інженера й картографа *Г. Л. Бопляна* (1600–1673), перевиданий різними мовами, та його перші дві карти України 1:1800000 і 1:452000. Виникнення Козацької держави Хмельницького спричинило численні подорожі по Україні, переважно послів (що писали здебільша про побут населення й його історію) – венеційського посла *А. Віміні*, *Павла Алевського* (секретаря патріярха *Макарія III*), *К. Гільдебрандта* (що супроводив шведського посла *Г. Веллінга*). Пізніше географічний матеріал містили записки шведського старшини *Вейге* й данського посла *Ю. Юста* (1711)¹.

Суспільно-географічні описи України в XVI–XVII ст.

Епоха XVI–XVII ст. для України важлива тим, що у ній наростає друга (після київсько-руської) велика пасіонарна хвиля – творення української нації і її держави. Початком цього процесу стало виникнення нової суспільної сили – козацтва (офіційно 1492 р.), найвищим підйомом – визвольна боротьба у середині XVII ст., фіналом – поділ України між Росією і Польщею 1686 р. (так званий “Вічний мир”). На цей період припадає дуже суттєвий духовно-релігійний процес – унія українського православ'я з католицизмом, започаткована у Бресті (1596) і завершена приєднанням до неї православних Галичини (1700) та Волині (1702). Виникнення братських шкіл (перша Львівська у 1586), створення Острозької (1577) і Києво-Могилянської Академій (1632), Львівського університету (1661) тощо, – все це потребувало географічних знань як про світ, так, особливо, про Україну, яка у багатьох відношеннях була межевою країною, поділеною між Литвою, Польщею, Росією і Туреччиною.

“Поетичну” географію України на початку цього періоду створив польсько-український поет *Себастьян Кльонович* (1550–1602), написану латиницею. Сама поема була присвячена м. Львову. Однак вона дає дуже повний і конкретний поетичний опис природи, населення і господарства (точніше занять населення, ремісничих і торгових функцій поселень тощо). Ось як поет починає “опис” міст і сіл України:

*“Досі оспівував руські ліси я у ритмах простеньких,
Зараз співати настав час і про села й міста.
Передусім із міст руських здобув собі славу велику*

¹ *Кубійович В.* Географія // Енциклопедія Українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 362–363.

*Львів, скрізь відомий, святий, руського роду краса,
Місто спокою мого, я тобі присвятив свою працю!
Давньої віри краса, здрастуй, вітаю тебе!*¹

Далі автор описує особливості духовної і світської влади у місті, його зовнішній вигляд (“Храми прекрасні, відомі у світі, й обитель святая, замок і мури, вали і вежі”), географічне положення (“Ти між двома лежиш зонами: в першій – там вічні морози, в другій постійно пече сонце, неначе вогонь”), зовнішні зв’язки (“сюди вірмен пелехатий завозить зі Сходу пахощі різні свої і всякий на продаж товар”), етнічний склад населення (“В місті осіли вірмени, ... люди кмітливі вони”, “на передмісті брудним проживають невірні жиуди”). Подібно описує С. Кльонович Замостя, що тепер у Польщі, Київ (“Києве славний. Могутня столице князів давньоруських”), Кам’янець, Луцьк, Бузьк (Буськ), Сокаль, Городно над Стиром, Белз, Перемишль, Дрогобич, Холм, Красностав, Люблін (“всякі товари, які лише світ виробляє на продаж, в Любліні знайдемо”). Змальовує автор природу, заняття, звичаї українців, дуже географізуючи ці характеристики (“тут на Русі, хоч земля не підходить для лоз виноградних, меду прекрасного скрізь вдосталь у кожному селі”).

Цікавим документом з історії і географії України добопланівського періоду (початок XVII ст.) є “Хроніка землі Руської”, де коротко описано усі міста, замки і належні до них провінції; тут же поміщено генеалогію давніх князів і монархів, від яких започатковано на Русі та у Великому Литовському князівстві поважні і великі родоводи”. Вона видана у 1611 р. у Кракові *Олександром Іватніном* – італійцем за походженням. Тут літописна історія Русі–України доведена до початку XVII ст. Викладено думки на генеалогію київських (руських) князів майже за “Повістю минулих літ” з великою увагою до династичних зв’язків з литовськими і польськими княжими родами та ін.

Однак головне – географічний опис, який починається характеристикою меж Русі і її частин. “Земля ця, – пише автор, – віддавна звана Роксоланією, від сходу сонця розташована при оз. Білому (біля ріки Танаїс)², яка відділяє Азію від Європи. На заході граничить з Валахією і Молдовою. Від півдня – це гори Татри³.”

Є Русь трояка, – зазначає автор. – Одна біла, друга чорна, третя червона. Біла Русь коло Києва, Мозера, Мстислав’я, Вітебська, Орші, Полоцька, Смоленськ та землі Сіверської, яка віддавна належала до Великого Князівства Литовського. Чорна Русь лежить в землі Московській від Білого озера аж до Азії. Червона Русь лежить при горах, які Бескидами називаються, та в якій то король польський володіє та до корони належить, а саме: Коломия, Жидачів, Снятин, Рогатин, Буськ і т. п. Під тими горами є повіти: Галицький, Перемиський, Сяноцький, а посередині є славне місто Львів з двома замками – горішнім і долішнім. Там центр всієї Руської

¹ З латинської переклав проф. Віталій Маслюк.

² Дону (О.Ш.).

³ Очевидно, автор мав на увазі і Карпати.

землі, приналежної до корони польської. В сторону півночі є повіти: Холмський, Белзький та Луцький. Замикається Руська земля від полудня горами Татрами та рікою Дністром. Від сходу – рікою Танаїс та землею Перекопською. Від півночі має землю литовську, а від заходу – польську”¹.

Далі подано опис руських земель і міст: Галицької, Холмської, Перемишльської, Подільської, Волинської, а також воеводств – Київського, Мстиславського, Полоцького. Розглядаються особливості сільськогосподарських робіт на Білій Русі. У третій частині “Хроніки...” описані племена половців, язигів та [...] запорізьких і донських козаків. І дуже багато місця відведено чомусь *Іванові Підкові*.

Аналіз “Хроніки” свідчить, що вона за змістом у дечому нагадує “Роксоланію” С. Кльоновича і у багатьох відношеннях попереджує “Опис України” Г. Боплана.

У руслі описового землезнання у середині XVII ст. французьким інженером, картографом та письменником *Гійомом Левассером де Бопланом* створено книгу “Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн”. Книга вийшла в світ у 1650 р., декілька разів перевидавалась. Перекладена багатьма мовами, у тому числі українською (видання побачило у Львові у 1998 р. у перекладі професора Сорбонни *Володимира Косика*). Г. Боплан створив і видав декілька точних карт України (найбільш відомі *генеральна і спеціальна карти*). Збудував ряд замків та інших укріплень (Бар, Броди, Кременчук, Кодак, Підгірці на Львівщині), заклав понад 50 слобід, з яких вирости близько тисячі сіл.

Бопланів “Опис...” – це перша *крає-* і *країнознавча* характеристика України та її регіонів, разом з кримсько-татарським. Тут тісно переплітаються дані з географії, історії, етнографії. Важливо те, що саме іноземець уперше *трактуює Україну як самостійну географічну, етнічну та політичну одиницю*, закріпивши громадянські права терміна “Україна” у європейському масштабі.

Визначаючи геополітичну сутність України, Г. Боплан пише: “Це недавно підкорений край є непоборним валом проти могутності турків і насильства татар та одночасно сильною заставою, спроможною затримати їх шкідливі й часті напади. Ці вороги дуже здивовані тим, що на периферії, яка служила їм переходом для воєнних виправ, вони натрапляють на неминучу причину їхнього сорому і руїни”². Україна знову ставала геополітичним гравцем євразійського масштабу.

Праця Г. Боплана є передусім країнознавчим описом України. Особливо цю функцію виконують його карти України, де ця земля подана в цілісності. Карти і текст опису давали уявлення про освоєність території, розміщення господарства (ремесел, аграрної сфери), торговельні зв’язки України, розселення населення по території. Для нас це важливі географо-інформаційні джерела у галузі історичної географії України. Зокрема вони свідчать про таке:

¹ *Гватнін О.* “Хроніка землі Руської” / О. Гватнін. – Едмонтон, 1969. – С. 13–14.

² *Боплан Г.* Опис України / *Г. Боплан* // пер. з франц., приміт. і передм. В. Косика. – Львів, 1998. – С. 13.

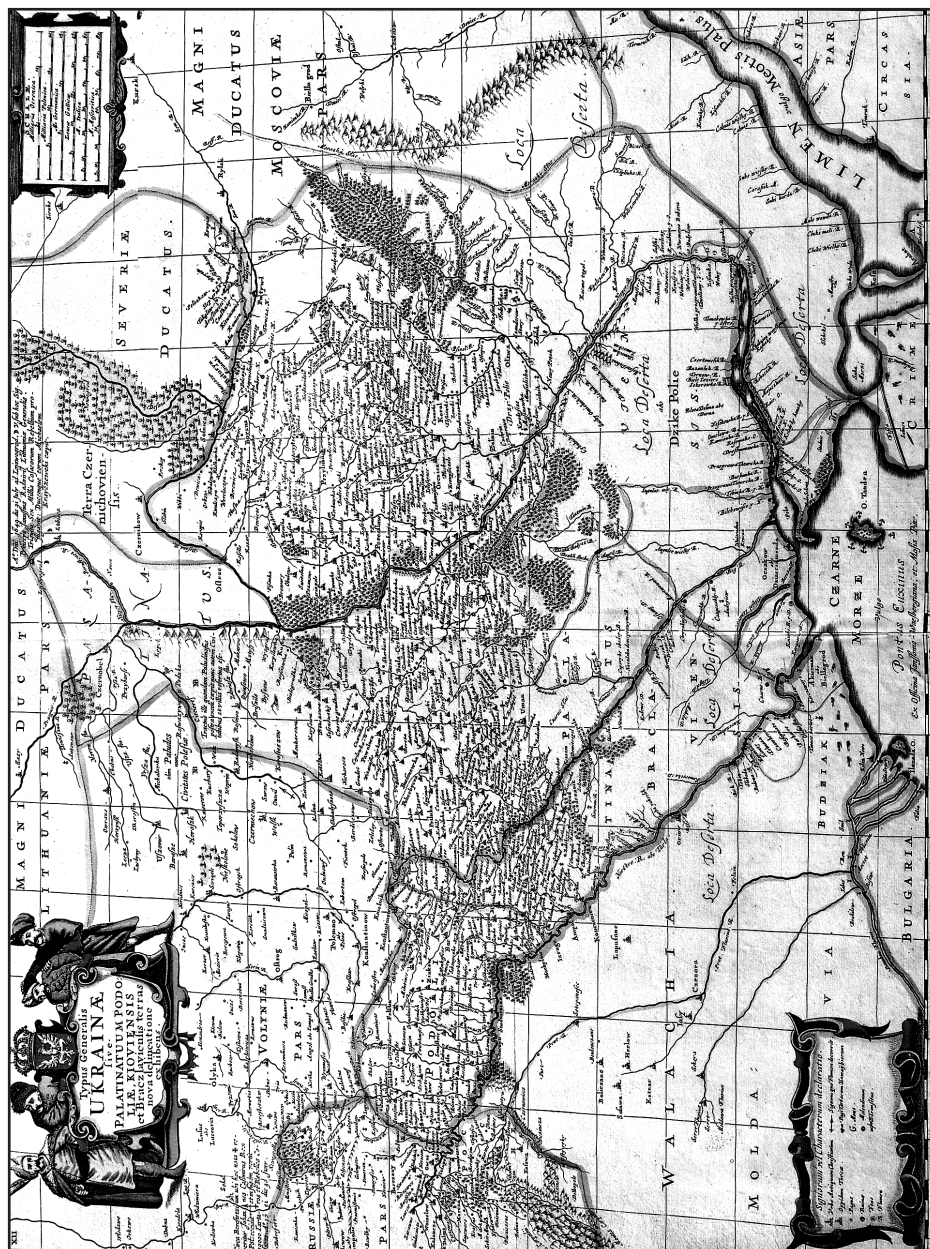

Рис. 2. 4. Карта України Гійома Боллана (1650)

1) найгустіше населення і поселення у XVII ст. було у Лісостеповій зоні. Тобто за 500 років від початку II тис. головна гео економічна вісь Русі-України змістилася з межі Полісся–Лісостеп у зону Лісостепу. Це було спричинене новою хвилею аграрного освоєння України, пов'язаною з потребами польських і литовських найманців. В “Описі...” зазначено, що українці “добре вміють обробляти землю, сіяти, жати, пекти хліб. Готувати м'ясо всіх родів, варити пиво, виробляти пишний мед, брагу, горівку”¹. А родючість землі приносить їм стільки зерна, що часто вони не знають, що з ним робити. Треба мати на увазі, що йдеться головню про Лісостепову зону, бо весь степовий південь тоді тільки заселявся і був великою мірою сферою від-гінного пасовищного господарства татар. Зона північного степу, особливо у басейні великих рік (Дніпра, Богу, Дністра, Дунаю), була місцем розвиненого рибальства і мисливства. Г. Боплан відзначає, що у часи спокою козаки, звичайно, займалися полюванням і риболовством;

2) Україна має високий рівень розвитку ремесла і торгівлі, осередками яких є численні міста і містечка, що свідчить про достатній суспільний і територіальний поділ праці. Ведучи мову про козаків, автор “Опису ...” зазначає, що “серед цих людей взагалі бувають досвідчені знавці всіх ремесел, необхідних у людському житті: теслярі для будівництва як домів, так і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, шкірники, римарі, шевці, бондарі, кравці та ін. Вони дуже вміло виробляють селітру, якої на цих землях багато і роблять з неї досконалий порох до гармат. Жінки прядуть льон і вовну, тчуть з них полотна для щоденного вжитку”². Г. Боплан дає таку характеристику Києву: це місто доволі купецьке, воно торгує збіжжям, хутром, воском, медом, салом, соленою рибою тощо;

3) з “Опису...” видно, які народи населяли сучасну територію України. Це передусім українці (тут: руси) з їхню військово-соціальною групою – козаками; татари з трьома вітками – кримською, ногайською (живуть на сході південної України) та буджацькою, яких автор називає “розгнuzдані татари, що не слухають ні хана, ні турка”³. Зокрема, українці, за спостереженням Г. Боплана, високі на зріст (а татари – низькі. – *О. Ш.*), жваві й енергійні, люблять гарно одягатися, люблять свободу, “вони міцної будови, витривалі на спеку і холод, невтомні у війні, сміливі чи, радше, відчайдушні...”⁴;

4) автор бачить соціальне розшарування як всередині української (руської), так і між польською і українською спільнотами. Зазначає, що *руська шляхта* кількісно нечисленна, “вважається польською і, здається, соромиться, що належить до іншої віри, а не до римської, до якої пристає кожнoчасно, хоча всі вельможі і ті, що носять назву руських князів, походять з грецької віри”⁵. А щодо незавидної долі

¹ Боплан Г. Опис України... С. 23.

² Боплан Г. Опис України...

³ Боплан Г. Опис України... С. 84.

⁴ Боплан Г. Опис України... С. 25–26

⁵ Боплан Г. Опис України... С. 27.

українських селян, то автор не шкодує темних фарб: “селяни тут зовсім бідні, вони мусять три дні на тиждень працювати своїми кіньми і руками на пана і залежно від величини землі, яку мають, мусять йому давати відповідну кількість зерна, багато каплунів, кур, гусей та курчат перед Великоднем, Зеленими Святами й на Різдво. До того ж задаром звозять для свого пана дрова і виконують для нього тисячі робіт, до яких не повинні бути зобов’язані. Ще (пани) вимагають від них грошей, а також десятину з овець, свиней, меду і всіх овочів та що три роки третього вола [...]. Вони змушені віддавати своїм панам усе те, що панам заба-жається від них зажадати. То й не дивно, що ці бідолахи у таких тяжких умовах ніколи не можуть нічого придбати для себе. Але це ще не все, бо пани мають без-межну владу не лише над їх майном, а й над їхнім життям [...]. Якраз це рабство спонукає багатьох з них втікати, а *найвідважніші* (підкреслення наше. – *О. Ш.*) подаються на Запоріжжя, яке є пристанищем козаків на Борисфені”¹. Цим автор показує, як географічний напрямок міграції населення, так і соціальні причини цього просторового переміщення;

5) автор подає характеристику геопросторової організації релігії, релігійних конфесій, сакральної інфраструктури та ін. Уже на самому початку, говорячи про Київ, як одне з “найстарших міст Європи”, зазначає, що, крім православних, тут знаходяться римо-католицькі храми, також єзуїтів. Русини, за його словами, мають приблизно десять храмів, римо-католики – чотири. Далі він, уявно подорожуючи вниз по Дніпру, вказує на розміщення храмів мало не у кожному місті. “Півмилі нижче Києва, – пише Г. Боплан, – видно село Печерськ, де є великий монастир, постійне місце перебування митрополита чи патріарха”². Або: “Перед цим монастирем є ще один монастир, в якому живе близько ста черниць...”³; “між Києвом і Печерськом, на горі, з боку ріки, що дивиться на ріку, стоїть монастир руських ченців, дуже гарний на вигляд, який називається св. Миколая”⁴. Ще нижче йде Трахтемирівський руський монастир, розташований над проваллям та оточений неприступними скелями. Це сюди звозять козаки все, що найдорожче;

б) місцевості описуються з погляду можливості будівництва на них оборонних споруд, розгортання наступу чи організації захисту від ворога. Ось як характеризує він район переправи біля ріки Кічкас та острова Хортиці на Дніпрі: “Нижче від Кашовариці аж до Кічкасу простягаються чудові околиці для поселення. Кічкас – мала ріка, що з боку Татарії впадає до Дніпра, чи Борисфену. Від неї бере назву і коса, яку обливає своїми водами Борисфен і яка оточена двома неприступними проваллями, що видно на карті. Доступ до неї можливий хіба з одного боку, з поля, через низину, що має приблизно дві тисячі кроків. Якби лише замкнути це місце, можна б тут мати гарне укріплене місто. Правда, через те, що земля не рівна, вона тут творить свого роду виступ, через що ця околицю добре видно з берегів Татарії

¹ Боплан Г. Опис України... С. 27–28.

² Боплан Г. Опис України... С. 32.

³ Боплан Г. Опис України... С. 34.

⁴ Боплан Г. Опис України... С. 35.

так само, як з цієї околиці видно береги Татарії. Ця околиця досить підвищена, ріка пливе тут повною течією, ніщо їй не заважає, вона зокрема вузька на півдні [...]. Це запримічені мною найвужчі місця. Я бачив, як поляки тут стріляли з лука з одного берега на другий і стріла впала на тому боці більше як сто кроків далі від берега. Власне тут знаходиться найбільший і найвигідніший перехід для татар, бо в цьому місці русло має не більше 150 кроків, береги дуже доступні, околиці відкриті, і вони не бояться тут засідок. Ця переправа називається також Кічкас. Півмилі нижче починається острів Хортиця. Я не був там сам особисто, тому говоритиму лише те, що я почув з розповідей інших осіб, і не ручаюся за сказане. Отож, кажуть, що цей острів доволі значний: він піднесений досить високо, майже повністю обведений проваллями і тому малодоступний. Він має, певно, дві милі довжини і півмилі ширини, головно в переді, бо в західному напрямі звужується і знижується. Вода його не заливає, росте на ньому багато дубів і він не міг би бути гарним місцем для поселення, яке могло б служити захистом проти татар. Нижче цього острова ріка дуже розширюється”¹.

Статистико-географічні описи України і її земель у XVIII–XIX ст.

XVIII–XIX ст. для географії України й української географії були періодом статистико-географічних описів її земель військовими топографами, вченими й адміністративними чиновниками держав-займанців – Російської імперії, Речі Посполитої та Австрійської імперії. Цей період *В. Кубійович* охарактеризував так: “Систематичні описи України почалися у XVIII ст.: вони провадилися з доручення влади для практичних цілей; тоді почалося й систематичне здійснення терену. Вже в другій половині XVII ст. на Лівобережжі з’явилися переписні книги міст та повітів, що мали багато історичного й географічного матеріалу, і картографічні шкци – “чертежи”. У кінці XVII ст. було зроблене здійснення терену Дону й Озівського моря, в 1730-х роках Лівобережжя; зібраний матеріал використано в атласі Росії, що його видала Академія наук в Петербурзі (1745). У другій половині російські старшини здійснювали береги Чорного й Озівського морів і гирла рік – Дніпра, Дністра, Дунаю. Після зайняття Російською Імперією Південної України (“Новоросії”) комплексні дослідження її природи й населення провадили німецькі вчені, члени так званих академічних експедицій, організованих Російською Академією Наук, найбільше *Й. А. Гюльденштедт* (1768 і 1773–1774), *П. Паллас* (зокрема Крим), *С. Гмелін* (Донщина й Донеччина, 1769). Висліди цих перших наукових досліджень були опубліковані у низці праць. 1781–1782 досліджував сточище долини (басейн. – *О. Ш.*) Буга й Дністра *В. Зуєв*. Уже на XIX ст. припадає експедиція *А. Демідова* для дослідження Криму й Донбасу (1837).

¹ *Боплан Г.* Опис України... С. 47–49.

Багато географічного матеріалу містить так званий “Румянцевський опис” 1765, і ще більше ряд економічно-статистичних описів Лівобережжя, як *О. Шафонського* – Чернігівського намісництва (1786), Харківщини (1788), *К. Германа* – Таврії (1807), *Журавського* – Київщини (вид. 1852). Україна представлена в географічних, чи скорше географічно-статистичних описах Російської Імперії кінця XVIII ст. – *А. Бюшінга*, *Х. Чеботарьова*, *І. Гакмана* та *І. Георгі* (нім. мовою в 1797). Наприкінці XVIII ст. були складені вже досить точні топографічні карти, опрацьовані в Росії й Австрії.

Географія як самостійна наука постала в Західній Європі тільки з початком XIX ст. (німецькі географи *А. Гумбольдт*, *К. Риттер*). В Росії, а тим самим і на Україні, новочасної географії, власне кажучи, у XIX ст. не було. Не було найважливіших галузей географії – геоморфології і антропогеографії; те, що звалося географією, було насамперед описом Землі, сукупністю географічних відомостей.

Розвідки з різних ділянок географії давали здебільша спеціалісти споріднених наук, що працювали на Україні: *П. Кеппен* (1793–1864), дослідник фізичної географії Південної України й Криму, статистик, автор етнографічної карти Європейської Росії (1851), німецький географ *Й. Г. Коль*, автор опису України (“*Reisen in Südrussland*”, 1841); дослідники морфології, переважно геологи – *М. Борисяк*, *В. Докучаєв*, *О. Гуров*, *В. Ласкарьов*, *І. Леваківський*, *І. Сінцов*, *М. Соколов*, *Г. Танфільєв*, *П. Тутковський*, *К. Феофілактов*; кліматологи й метеорологи *П. Броунов*, *О. Клосовський*, *І. Селецький*, *Р. Срезневський* та ін.; гідролог *М. Максимович*. Велике значення мали досліди ґрунтознавців *В. Докучаєва* і *Ю. Висоцького*, географів рослин *А. Краснова*, *Й. Пачовського*, *Г. Танфільєва* та ін. Матеріали для географії України містилися в краєзнавчих і топографічних посібниках, як “Материалы для географии и статистики России”, опрацьовані Російським Генеральним Штабом (ряд томів для окремих губерній), “Географическо-статистический словарь Российской Империи” (I–III, 1863), “*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*” (16 т.), “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край” (I–VII, 1872–1878), видання Статистичного Комітету у Петербурзі і особливо II, VII, IX, XIV томи збірника “*Полное географическое описание нашего отечества*” під редакцією *В. Семьонова* (Петербург, 1899–1910). Цінним краєзнавчим посібником для Західно-Українських земель було видання “*Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild*” (т. XII – Галичина й т. XIII – Буковина). В Галичині географічні дослідження провадили спочатку німецькі, згодом переважно польські географи (*А. Реман*, *Е. Ромер*). Ці російські, польські й німецькі учені вважали українські території за складову частину Росії, історичної Польщі або Австро-Угорщини і не уявляли Україну як одне ціле. Краще була представлена Україна в багатотомовій праці бельгійського географа *Е. Реклю* (на нього мав вплив *М. Драгоманов*), слабше – в інших підручниках географії Східної Європи, як німця *А. Гетнера*, росіянина *А. Краснова* (в німецькому збірному виданні Кірхгоффа)¹.

¹ Кубійович В. Географія ... – С. 363–364.

З наростанням нової хвилі національно-визвольної боротьби у другій половині XIX ст. розпочинається новий період розвитку української географії, пов'язаний з іменами істориків та етнографів України

3. Українська національна географія і головні наукові центри

Формування української національної географії*

Становлення модерної української нації, її науки і культури

Українська модерна нація формується, починаючи з кінця XVIII ст., хоч інерція цього процесу була задана ще у період визвольних змагань українського народу під проводом *Богдана Хмельницького* й *Івана Мазепи*. Однак після поразки І. Мазепи цей процес дещо сповільнився, хоч ніколи не переривався. Зокрема, слід згадати постмазепинські змагання гетьмана *Пилипа Орлика* (1672–1742), який вперше у цивілізованому світі уклав Конституцію України, що мала немаловажне значення для наступного становлення політичної географії нашої держави.

Формування модерної української нації починається з виникненням української *національної ідеї*. Вона являє собою усвідомлення українським народом, особливо його елітою, своєї окремішності, тобто своєрідності його історії, культури, мови, традицій державотворення, що відрізняється від подібних ознак інших народів. Саме на кінець XVIII ст. припадає написання *О. Кониським* “Історії Русів”, а також *І. Котляревським* “Енеїди”, якою було покладено початок формування сучасної української літературної мови.

Українська ідея конкретизується у появі ідеї *національного часу* і *національної території* (*Р. Шпорлюк*). Ідея національного часу отримала своє обґрунтування в історичній, а національної території – у географічній науці.

Зауважимо, що два чинники стимулювали активізацію наукових студій зазначених ідей. Це, по-перше, роз'єднаність українства – поділ України наприкінці XVIII ст. між Австрійською та Російською імперіями, який прийшов на зміну поділу між Росією і Польщею. Геополітично-культурний центр України у цей початковий

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Формування і розвиток української суспільної географії. Формування української національної географії / О. І. Шаблій // Основи загальної суспільної географії: навч. посіб. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – С. 107–122.

період зосередився на Слобожанщині і Полтавщині. Однак, у 40–50-х роках XIX ст. він перемістився у центральний регіон. Тут особливо важлива націєформувальна роль поетичної творчості *Тараса Шевченка* і вчених–українців Київського університету (заснований у 1934 р.). Нарешті, у 70-х роках XIX ст. після дворазової заборони царизмом українського слова, геополітичний і геокультурний центр України переміщається у Галичину – у Львів (“Просвіта”, Наукове Товариство ім. Шевченка, виникнення політичних партій та ін.). Незважаючи на зміни локалізації названих центрів, процес націотворення був завжди загальноукраїнським.

По-друге, стимулювальним чинником українського націотворення був процес заміни старих натурально-феодальних відносин на нові – товарно-капіталістичні. Зростав суспільний поділ праці, в економіці українських земель появились нові види діяльності, що базувались на нових технологіях і машинній техніці (цукрова промисловість, потім машинобудування, металургія, енергетика, деревообробне виробництво та ін.). Капітал опинився головно у руках чужинців (російський, австрійський, польський, єврейський). За цих умов посилювалося як соціальне, так і національне поневолення українського народу. Все це активізувало національний визвольний рух у нових суспільних умовах, відмінних від доби Хмельниччини, що додатково стимулювало націотворчий процес, ідею створення самостійної держави і дослідження цих процесів передусім національно свідомими українськими вченими – істориками, етнографами, демографами, лінгвістами, економістами, юристами, а також географами.

Отже, можна стверджувати, що однією із суттєвих сторін українського націотворення є розвиток *національної науки*, яку можна трактувати як складову *національного культурогенезу*. Бо вона спрямована на розвиток національної культури, що базується передусім на українській національній ідеї і її здійснюють насамперед національно свідомі вчені. Правда, у тодішніх умовах багато українців змушені були використовувати мови країн-займанців – російську, німецьку, польську тощо (так само, як у середньовіччі, наприклад, український астроном *Юрій Дрогобич* писав наукові праці латинською). В український науковий процес вагомий внесок зробили також вчені, які мали інонаціональне походження, але зв’язали свою долю з нашим народом (*В. Антонович, Ф. Хвойка* та ін.).

Зауважимо, що процес формування української національної географії був складним. Це пов’язано з тим, що з кінця XVIII ст. Україна була черговий раз поділена між сусідніми країнами. Тепер вже між Російською та Австрійською імперіями, що мало суттєвий вплив на стимули, характер, а також шляхи розвитку СГ в Україні.

Новий і новітній періоди в українській географії почалися дещо пізніше, ніж на Заході – з кінця XVIII ст. Виділяються три етапи:

- з кінця XVIII до кінця XIX ст.;
- перша половина XX ст. (це вже модерний, новітній етап);
- друга половина XX ст. (сучасний етап).

Перший етап характеризувався великим замовленням на суспільно-географічні відомості про територію України зі сторони нових держав-займанців – Росії та Австрії. Не випадково наприкінці XVIII й упродовж XIX ст. виникли багаточисельні статистико-географічні описи намісництв і губерній, організованих урядовими чинниками у “Ново- і Малоросії”, тобто на Лівобережжі, а також півдні України. Ці описи було виконано в руслі “описового державознавства” (так званої камеральної статистики). Прикладами можуть бути описи Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, здійснені на чолі з *А. Милорадовичем* за указом *Катерини II*; або “Черниговского наместничества топографическое описание” – праця українця *Афанасія (Опанаса) Шафонського*, написана ще у 1786 р. і опублікована лише у 1851 р. Зазначимо, що перша частина “Черниговского наместничества...” називалася “О Малой России вообще” (135 ст.). Цікаво, що тут *А. Шафонський* виділяє три етнографічні зони: “північно-західну, Полісся”, “північно-південну, або середню” і “східно-південну” смуги.

Зауважимо, що згодом побачили світ статистико-географічні описи Харківської, Полтавської, Волинської, Катеринославської, Херсонської та інших губерній, окремих повітів і поселень. Описи складали не лише вчені (історики, статистики тощо), але й державні чинники (наприклад, статистичне відомство імперії), у тому числі військові (у 40–50-х роках XIX ст. серійно видавалися “Военно-статистические обозрения Российской империи” в розрізі окремих губерній (Київська губернія – 1848 р., Подільська – 1849, Волинська – 1850 та ін.).

У межах Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії у 1786 р. з’явилася праця *Е. Куропатницького* “Географія або докладний опис королівства Галичина і Лодомерії” польською мовою (який збіг у часі з описом *А. Шафонського* лівобережного намісництва!). А згодом (1869) – праця *Г. Ступницького* “Галичина під оглядом географічно-топографічно-статистичним”, численні описи повітів та окремих міст і сіл. Зокрема заслуговує на увагу “Географічний словник Королівства Польського та інших слов’янських країв” (Варшава, 1880–1890, 15 томів).

Зазначимо, що на першому етапі становлення української СГ велику роль відіграють учені-чужинці, особливо в руслі описового державознавства (камеральної статистики). Однак уже з другої половини XIX ст. посилюється роль українських істориків та етнографів (*П. Чубинський, В. Антонович, М. Грушевський*).

Другий етап головно збігається з першою половиною XX ст. Тоді формується модерна (новітня) українська національна географія. На перше місце виходить фахова географія, уособлена іменами *Степана Рудницького, Володимира Кубійовича, Антона Синявського*. СГ цього періоду розвивається в антропогеографічному напрямку і найтісніше пов’язана зі становленням географії України в контексті боротьби за самостійну державу. Підручники з географії України *С. Рудницького, В. Садовського, К. Воблого, Б. Кістяківського, Ф. Матвієнка-Гарнаги, В. Кубійовича* та інших – яскраве цьому підтвердження. У цей період вагомий внесок в українську суспільну географію роблять економісти – *К. Воблий, В. Садовський* та ін.

Третій етап охоплює другу половину ХХ ст. Він характеризується усіма рисами сучасної СГ, зокрема її економізацією (регіонально-економічні та комплексно-територіальні дослідження), гуманізацією та соціологізацією (розвиток соціальної географії та демогеографії), екологізацією. Найвизначніші постаті цього періоду – проф. Олексій Діброва й акад. Максим Паламарчук. Формуються регіональні школи: Київська, Львівська, Одеська, Чернівецька, а також поза ними – центри (Харківський, Луцький, Тернопільський, Мелітопольський, Полтавський та ін.). Однак, зауважимо, що у цей період стала гостро відчуватися методологічна обмеженість СГ, яка базувалась на марксистських псевдотеоретичних основах. На жаль, навіть у час становлення української самостійної держави (1990–2000) не простежувалось суттєвих зрушень у методології та теорії української СГ.

Внесок істориків та етнографів

До кінця ХІХ ст., а навіть і на початку ХХ ст., СГ розвивалась у руслі багатьох наук, які вивчали українське суспільство, зокрема історії, етнографії та економічної статистики. По суті економічна статистика у вигляді регіональної статистики і була тодішньою економічною і суспільною географією, а історія та етнографія найповніше на той час відображали формування українського народу як окремої нації, заселення нею конкретного географічного простору, його освоєння, розвиток господарства і культури тощо.

Зокрема, історія та етнографія брали до уваги чинник часу в аналізі українського Етно-, націо-, культуро- та лінгвогенезу, доказуючи *споконвічну автохтонність* українського народу, його право на свою землю, а, отже, і державу. Окресливши простір географічного заселення української нації, вони тим самим дали географічній науці факти для обґрунтування наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. української етнічної (національної) території як важливої основи формування національної держави. Історики й етнографи в руслі історичної географії стали оцінювати роль природного чинника, особливо природної зональності (Полісся, Лісостеп, Степ) та природно- і економіко-географічного положення у формуванні і розвитку української нації. Була звернута увага на положення України між Сходом і Заходом.

Звернемо особливу увагу на українських істориків кінця ХVІІІ – першої і другої половини ХІХ ст., які зробили чималий внесок у розвиток економічної і соціальної географії України. Це, зокрема, *Василь Рубан, Яків Маркович, Володимир Антонович і Михайло Грушевський*. Василь Рубан та Яків Маркович як службовці царсько-російських установ описали тогочасну підросійську Україну і були виразниками *регіоналізму* в науці, В. Антонович та М. Грушевський трактували Україну не як адміністративний регіональний складник Російської імперії, а як землю окремого народу – українців.

Василь Рубан (1742–1795) – історик і літератор, випускник Київської академії та Московського університету, перекладач у Сенаті, секретар князя *Г. Потьомкіна*, що був губернатором так званої Новоросії, письменник (автор од і панегіриків). Написав дві книги із статистики та географії України: “Короткие географические, политические и исторические сведения о Малой России” (1773) та “Землеписание Малыя России” (1787), а також видав вперше твір українського мандрівника *Василя Григоровича-Барського* (1701–1747) “Путешествия по святым местам” (1778). Ці праці давали досить повну і “комплексну” характеристику сходу України в епоху, коли царизм жорстоко нищив державницькі основи українства (руйнування *Катериною II* Запорозької Січі у 1775 р., адміністративно-територіального устрою Гетьманщини).

Яків Маркович (1776–1804) – історик, випускник Московського університетського пансіону, службовець Колегії Закордонних справ у Санкт-Петербурзі. Його головна праця, що мала економіко- й етногеографічний зміст, називалася “Записки о Малороссии, её жителях и произведениях” (Петербург, 1798 р.). Як зазначає В. Кубійович, написана ґрунтовно, у високопатріотичному дусі, праця [...] подає короткі відомості про природу Гетьманщини, її побут, фольклор (зокрема про пісні), українську мову, державно-політичний устрій, господарство та історію [...]. Книга мала чималий вплив на розвиток національного почуття серед тогочасного українського громадянства”¹.

Павло Чубинський

Свідомими українцями-істориками й етнографами, що перейшли від регіоналістичних досліджень України до її вивчення як етнічного чи навіть державного цілого були П. Чубинський, В. Антонович, М. Грушевський, М. Кордуба.

Павло Чубинський (1839–1844) – український фольклорист, етнограф, статистик, автор національного, а тепер і державного гімну “Ще не вмерла Україна” (1862). Юрист за освітою. Перебуваючи на засланні в Архангельську (1862), вивчав хлібну продуктивність і торгівлю зерном Півночі Європейської частини імперії. В Україні досліджував торфові ресурси і виготовлення заліза на Поліссі (“О торфе Киевской губернии”, 1873; “О возникшем производстве железа на Вольни”, 1875). Результатом його участі у науковій експедиції Імператорського Російського Географічного Товариства (1869–1870) – семитомна праця “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” (1872–1878). Для географії особливо цінний VII том з трьома картами: “Карта южно-русских наречий и говоров” (по суті, це

¹ Енциклопедія Українознавства / За ред. В. Кубійовича. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 471.

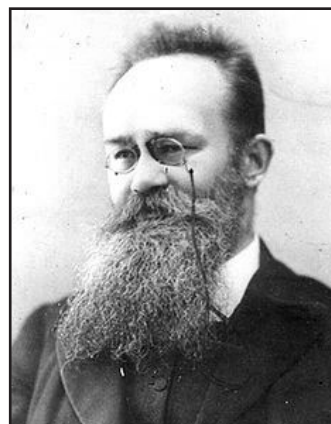
була одна з перших досить точних карт розселення українців), “Карта еврейского населения Юго-Западного края”, “Карта католиков, в т. ч. поляков Юго-Западного края”. Зазначимо, що “Карта еврейского населения Юго-Западного края” і “Карта католиков, в т. ч. поляков Юго-Западного края” – це карти розселення найбільших на той час етнічних меншин – євреїв і поляків у Правобережній Україні, на Волині і Бессарабії. Заслугою П. Чубинського була організація (1873) з його участю Південно-Західного відділу ІРГТ, що стало першим Географічним Товариством України (заборонене царизмом у 1876 р.).

Праці П. Чубинського виводили дослідників з регіонального на всеукраїнський і надукраїнський рівень. Вживана у той час назва “Юго-Западный край” у працях багатьох істориків і статистиків (економістів, економікогеографів) дедалі частіше трансформуються у назву “Юго-Западная Россия”, що у цілому збігається з підросійською Україною. Це характерно для праць історика В. Антоновича.

Володимир Антонович (1839–1908) – історик, археолог, професор Київського університету. Зібрав, зредагував і видав вісім томів “Архива Юго-Западной России” XVI–XVIII ст., що мало важливе політико-географічне значення. В 1870 р. виходить його праця “О городах Юго-Западной России по актам 1432–1798 годов” – твір з історичної геурбаністики і загалом історичної СГ України. Був редактором наукового “Сборника материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей” (1874). Нарешті, у 1886 та 1889 рр. викладав географію України для невеликого гуртка у Києві. В. Антонович був духовним учителем М. Грушевського – найвидатнішого історика, одного з основоположників історичної політичної географії України.

Михайло Грушевський (1866–1934) – історик, культуролог, політичний і громадський діяч, дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові, довголітній його Голова, академік ВУАН. У Львові керував кафедрою східнослов’янської історії університету. У 1917–1918 рр. був Головою Української Центральної Ради (законодавчого органу УНР). До 1926 р. на еміграції, після чого повертається до Києва.

Створив українську історичну школу. Головна його наукова праця – “Історія України-Руси” у десяти томах. Для історії і політичної географії України велике значення має його стаття “Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства” (1904), написана до 250-річчя Переяславської угоди 1654 р. В ній обгрунтовано історичну тяглість і приємственність (наступність) української державності від Київської Русі до

Академік
Михайло Грушевський

Галицько-Волинського королівства – Литовсько-Руської держави та Козацької (Гетьманської) держави.

Головні твердження М. Грушевського, що мають особливе значення для суспільної, зокрема політичної, географії:

- український народ і його державність беруть початок не в IX, а ще в IV ст. після Різдва Христового, тобто півтори тисячі років тому. Анти – це праукраїнці. Антська держава – перше державне праукраїнське утворення;

- Київська Русь – це держава українського народу. Два інші східнослов'янські народи – білоруський та російський – утворились у XII–XIII ст., тобто тоді, коли Київська Русь уже розпалась на окремі князівства;

- український історико-географічний процес, починаючи від Київської Русі та закінчуючи Гетьманською державою (кінець XVIII ст.), безперервний. Спадкоємцем Київської Русі до кінця XIV ст. було не Володимиро-Суздальське князівство, а Галицько-Волинська держава, згодом з XV ст. – Литовсько-Руське князівство і Козацькі держави – Гетьманщина та Запорізька Січ (XVII–XVIII ст.). Це завдало смертельного удару месіанській теорії “третього Риму”. Державотворчий процес здійснювали українці на їхній автохтонній території;

- початкова геополітична вісь України – східна (хозарська), з часом (X ст. її змінила південна (візантійська), а потім (XII–XIII ст.) західна (європейська). Лише з XIX ст. Україну силоміць переорієнтовано на російську імперську північ. “Україна XIX в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури і життя”, – писав М. Грушевський. І продовжував: “Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинено на великоруський ґрунт, на потік і розграфлення”¹;

- “історичні умови життя орієнтували Україну на Захід, географічні орієнтували і орієнтують на полудне, на Чорне море – “сже море славеть руськоє”, як пише київський літописець XII в. – українське, говорячи теперішньою термінологією”². Чорноморська орієнтація стала основою розроблення пізніше (у 30-х роках) *Юрієм Липою* так званої “чорноморської доктрини”;

- повна державно-політичної самостійність України. “Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу”, – писав М. Грушевський у IV Універсалі Центральної Ради³.

Однак, зауважимо, до такої позиції вчений дійшов не одразу. Спочатку він бачив Україну як автономну частину демократичної Росії. Цю переконаність мотивував тим, що Україна не зможе відразу вирватись із пут імперії, а, отже, мусить деякий

¹ Грушевський М. На порозі нової України / М. Грушевський. – К., 1991. – С. 16.

² Грушевський М. На порозі нової України...

³ Грушевський М. Вивід прав України / М. Грушевський. – Нью-Йорк, 1994. – С. 148.

час розвиватись хоч би на правах автономії. Згодом, коли у Росії перемогли Лютнева так звана буржуазна революція, відкрились можливості трактувати Україну як федеративну частину вже, як тоді говорилося, демократичної Росії. І лише після більшовицького перевороту у Петербурзі М. Грушевський доходить висновку про потребу самостійності України, висуваючи такі мотиви: потребу покінчити з війною й укласти мир “почесний, гідний, демократичний”¹; “потребу рішучішої політики в боротьбі з походом Великої Росії на Україну під проводом народних комісарів”²; “необхідність повної свободи в упорядкуванні соціальних, економічних і фінансових справ України”³.

М. Грушевський за допомогою історико-географічних аргументів обґрунтував українську національну територію, особливо її північно- і південно-західні межі. Зокрема, він довів, що “Холмщина дійсно одвічна українська земля і ніколи не вважала-лась польською в розумінні етнографічній: в очах поляків вона завсігди “Русь”, і належала на рівні з землями Львівською, Галицькою, Перемиською і Сянницькою, як п’ята земля, до “Руського воєводства”, теперішньої Східної Галичини”⁴. Це ж стосується, як довів Михайло Грушевський, і Північної та Південної Бессарабії.

Соборність української держави – головний принцип геополітичних поглядів Михайла Грушевського. Учений бачив майбутнє України в колі цивілізованих держав Європи і світу загалом. Тому він був проти односторонньої зовнішньополітичної орієнтації. Німеччина й Америка, Росія і Польща, сусіди безпосередні і посередні тощо – повинні були стати полем економічних, культурних та політичних інтересів України. Головним для зовнішніх зносин України, на думку Грушевського, має бути принцип плюралізму.

Власні теоретичні концепції й погляди Михайло Грушевський втілював у життя: брав активну участь у розбудові державно-політичної структури самостійної України. Він очолив Центральну Раду УНР, яка, будучи законодавчим органом, під керівництвом Грушевського легітимним способом розкрила Україну як державно-правову систему з її органами влади й управління, громадянством, власними грошовою одиницею та військом, самостійним статусом у міжнародних зв’язках.

На зламі XIX–XX і у першій половині XX ст. певний внесок у розвиток СГ, особливо демографії і геополітики, зробили історики *Степан Томашівський* (1875–1930) та *Мирон Кордуба* (1876–1947), *Василь Кучабський* (1895–1945), *Юрій Луца* (1900–1944). Зокрема, С. Томашівський уклав цікаву етнографічну карту Закарпаття (1906), з якої добре видно крайні південно-західні межі суцільного розселення українців на кордоні з угорцями, румунами і словаками. Він найбільш точно окреслив і ці межі етнічної української території. Відповідно М. Кордуба

¹ Грушевський М. На порозі нової України... С. 148.

² Грушевський М. На порозі нової України... С. 74.

³ Грушевський М. На порозі нової України... С. 75.

⁴ Грушевський М. На порозі нової України... С. 112.

у працях “Населення північно-західної України” (1918) і “Територія й населення України” (1917) та інших на підставі переписів людної Російської та Австро-Угорської імперій (відповідно 1897 та 1910 рр.) розкрив динамічно-часові та геопросторові аспекти українства. Василь Кучабський вперше показав Україну, особливо Західну, у геополітичних координатах міжвоєнного періоду. А Юрій Липа розробив так звану “Чорноморську доктрину України”.

Внесок економістів і статистиків

Великий внесок у становлення української національної СГ зробили економісти і статистики: Д. Журавський, М. Яснопольський, І. Миклашевський, В. Кошовий, В. Навроцький та інші, які жили і творили у XIX – на початку XX ст.

Дмитро Журавський (1810–1856) – патріарх української економічної статистики. Видав тритомну працю “Статистическое описание Киевской губернии” (1812). Це була перша фундаментальна праця з економіко-географічних досліджень центрально-українських земель. Нариси окремих регіонів подали також *А. Шафонський* (Чернігівське намісництво) та *Л. Падалка* (Полтавська губернія). Сам Д. Журавський проводив дослідження у галузі демогеографії.

Непересічне значення мали праці економіста і статистика *Івана Миклашевського* (1858–1901), що походив з Чернігівщини і був приват-доцентом Московського та професором Харківського університетів. Для соціально-економічної географії України велике значення мають праці “Очерки сельского хозяйства Малороссии” (1887), де розкрито історико-географічні особливості аграрної сфери Лівобережної та Слобідської України.

Особливою різноманітністю тем і проблем характеризується наукова творчість економіста-статистика і фінансиста *Миколи Яснопольського* (1846–1914), професора Київського університету. Серед його праць слід передусім назвати такі: “Про географічний розподіл державних прибутків і видатків Росії” (1891, 1897), “Економічне майбутнє півдня Росії та сучасна його відсталість” (1871) і “Про умови торгівлі Південно-Західного краю і Малоросії з північно-західними, особливо польськими ринками” (1873). Отже своїми, працями М. Яснопольський охопив усі великі регіони підросійської України – так звану Малоросію, Південно-Західний край та Новоросію. Він досліджував торгівлю зерном на Правобережжі, а також розвиток залізничних зв’язків між Україною та Балтикою.

Цінною для національної суспільної географії є наукова спадщина відомого українського земського статистика і громадського діяча *Олександра Русова* (1847–1915). О. Русов вважається “батьком” української земської статистики. Він закінчив історико-філософський факультет Київського університету (1868). Був активним членом Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства (1873–1875). З 1900 р. викладав статистику у Київському комерційному інституті.

О. Русов брав участь у географо-статистичних дослідженнях ряду українських губерній (Чернігівської, Херсонської, Полтавської) та міст (Київ, Харків). Статистичний опис, наприклад, Херсонської губернії становив шість томів. За капітальну регіонально-статистичну працю “Ніжинський повіт” (1879) він був нагороджений золотою медаллю РГТ. Написав ряд статей з демоетнографії (“Статистика українського населення Європейської Росії”) та економічної географії (“Російські тракти в кінці XVII – на початку XVIII ст.”, “Дніпро в кінці XVIII ст.”) та ін. Широко використовував історико-географічний підхід. Акцентував увагу на залежності розвитку і розміщення господарства від характеру природних передумов. Був прихильником експедиційних досліджень території (“виїзного досліду в терені”).

Одну з перших спроб окреслити національну територію України здійснив **Василь Кошовий** (1870–1914) – земський статистик, що працював у Полтаві, Житомирі та Києві. У 1907 р. у Львівському “Науково-літературному віснику” було надруковано його статтю “Національно-територіальні межі України”.

У міжвоєнний період багато зробили для української економічної географії К. Воблий, В. Тимошенко, В. Садовський, І. Шимонович, І. Шраг та ін.

Констянтин Воблий (1876–1947) – український економіст і економіко-географ. Закінчив Київську духовну академію і Варшавський університет. Спочатку вивчав населення та економіку Польщі, яка тоді входила до складу Російської імперії. У 1919 р. видав книгу “Економічна географія України”, написану з позиції галузево-статистичного напрямку. Пізніше К. Воблий вивчав природні ресурси України, розвиток і розміщення металургійної, текстильної і цукрової промисловості, торгівлі. Крім того, він здійснив економічне районування нашої держави, вивчав проблеми “великого Дніпра”, окремих регіонів – Криму, Закарпаття, Галичини тощо. Працював у комісії, яка визначала кордони Західної України.

Під час і після війни під керівництвом і за участю К. Воблого вийшли книги з економічної географії України, яка охоплювала вже і західні області.

К. Воблий був обраний академіком ВУАН (1919). Працював у Київському інституті народного господарства та Київському університеті імені Т. Шевченка. Опублікував понад 200 наукових праць.

Валентин Садовський (1876–1947) – економіст, демограф і економіко-географ. Дійсний член НТШ, професор Української Господарської Академії у Подєбрадах (поблизу Праги) та Українського Вільного Університету у Празі, міністр в урядах

Констянтин Воблий

Центральної Ради та Директорії. Народився на Хмельниччині, закінчив Київський та Петербурзький університети.

В. Садовський зробив науковий внесок передусім у економічну географію України. Він у 1919 і 1920 рр. видав книгу “Нарис економічної географії України”. Крім того, у Подєбрадах вийшли також його навчальні посібники: “Нарис економіки українських земель” (1935) і “Світове господарство” (1932–1933). Зазначимо, “Світове господарство” – це одна з перших книг українських авторів з проблеми економіко-географічного світознавства.

Валентин Садовський

Важливе значення для СГ мають теоретичні положення, які вчений розвивав у цих працях. Він відносив економічну географію як до системи економічних, так і географічних наук. Ця наука, на думку В. Садовського, не тільки констатує, упорядковує і систематизує факти економічного життя у їхньому просторовому вираженні, але й обґрунтовує взаємний просторовий зв'язок між ними, закономірності їхнього територіального поєднання. Формою територіального поєднання В. Садовський вважає *економічний район (ЕР)*. Він – один з перших українських учених, який дав своє розуміння ЕР. “Під економічним районом, – писав Садовський, – слід розуміти певну відмежовану територію, на якій господарське життя в цілому чи група господарських явищ зв'язана певною закономірністю”¹. Важливо те, що вчений пов'язує поняття ЕР із *закономірним* поєднанням господарських явищ. Цим він підійшов упритул до розуміння ЕР як територіального господарського комплексу.

В. Садовський трактував економічний район як складову частину *національного комплексу*, а національний комплекс – як підсистему *світового господарства*. Однак світове господарство виникає і функціонує лише на основі поділу праці між національними комплексами країн у глобальному масштабі як результат розвитку *світового* ринку товарів, капіталу, валюти, інформації та праці. Світове господарство і ринок стають суттєвим чинником розвитку і функціонування національногосподарських організацій. Ці думки В. Садовського випереджували час, вони актуальні і сьогодні.

Володимир Тимошенко (1885–1965), як і В. Садовський – економіст, що зробив особливий внесок у розвиток економіко-географічного світознавства. Він народився на Сумщині, закінчив Транспортний і Політехнічний інститути у Петербурзі, працював економічним консультантом в урядах УНР, емігрував у

¹ Садовський В. Світове господарство / В. Садовський. – Подєбради, 1932–1933. – С. 11.

Чехословаччину (Прага, Подебради), де викладав в УГА та УВУ; з 1926 р. – у США, працює професором у Мічиганському та Стенфордському університетах.

Головні економіко-географічними праці В. Тимошенка – монографії–підручники: “Вступ до вчення про світовий ринок” (1922 р.) та “Вчення про світове господарство” (1923). У них він трактує економічну географію як економічну науку, що вивчає господарські відносини, які склалися під впливом природних умов (клімат, викопні ресурси, ґрунти, рослинний покрив, води) окремих географічних місцевостей. Вважає, що завдання економічної географії світу полягає у тому, щоб вивчати світове господарство в цілому залежно від географічних чинників та в його зумовленості певними конкретними географічними характеристиками і рисами окремих частин світу, в господарській взаємозалежності, зумовленості, в їх географічній конкретності”¹.

У географії світового господарства вчений виділяв географію виробництва, географію транспорту і географію торгівлі (комерційну). Багато праць він присвятив вивченню продовольчої проблеми в СРСР у контексті її розв’язання і в Україні. У цьому плані його праці перегукуються з думками М. Яснопольського, висловленими в інших соціально-економічних умовах.

У 20–30-х роках відомими українськими економістами, які зробили певний внесок у СГ, були М. Шраг та І. Шимонович. Обидва пов’язані з національно-визвольною боротьбою (Шраг був членом Малої Центральної Ради, Шимонович – товаришем міністра пошти і телеграфу уряду УНР). Обидва не емігрували (правда І. Шимонович деякий час перебував у Львові, що тоді належав до Польщі).

Іоанникій Шимонович (1885–1939) – визначний український економіст і економіко-географ. Народився на Хмельниччині (с. Гусятин на Збручі). Закінчив Санкт–Петербурзький комерційний інститут (1917). Був у складі уряду УНР. В 1922–1926 рр. емігрант у Польщі (Львів). Повертається у Харків та Київ. У 1928 р. уперше репресований. Після кількох арештів і судів розстріляний у 1939 р.

Праці І. Шимоновича присвячені передусім історії економічної науки, економічним і соціальним проблемам розвитку галузей національного і світового господарства (“Українська промисловість”, 1920 р.), “Нафта у світовій політиці”, 1922 р.). Вивчав регіонально-географічні проблеми українських етнічних земель (“Бессарабія”, 1925 р.); “Західна Україна. Територія і населення”, 1926 р.; “Галичина. Економіко-статистична розвідка”, 1928 р.) та українських колоній (“Зелений Клин – Нова Україна”, 1923 р.).

Микола Шраг (1894–1970) – економіст і економіко-географ, доктор економічних наук, професор (1966). Народився в м. Чернігові. Після закінчення гімназії (1912) вчився на юридичному факультеті Московського університету. Закінчив Львівський торговельно-економічний інститут (1952). Був членом Української Центральної Ради УНР. У 30-ті роки репресований. З 1945 р. працював у Львові.

¹ Тимошенко В. П. Вчення про світове господарство / В. П. Тимошенко. – Подебради, 1923. – С. 9

Наукові праці у 20-х роках присвячені питанням державотворення і зовнішній торгівлі України, Польщі, Франції та ін. Першою працею з економічної географії було дослідження про Персію (1926). У 30-х роках наукові інтереси пов'язані з перспективою розвитку і розміщення економіки України, її індустріалізації. У післявоєнні роки досліджує процеси індустріалізації Західної України, комплексного розвитку промислового виробництва, його спеціалізації і кооперування, удосконалення територіальних зв'язків. Підсумковою працею стала книга “Промислові комплекси СРСР”, в якій розглянуто теоретичні і методологічні питання пропорційного, збалансованого розвитку і розміщення промисловості в регіоні, умови і чинники цього процесу, структури територіально-виробничих комплексів (ТБК).

*Академік
Максим Паламарчук*

Максим Паламарчук (1916–2000) – економіст і економіко-географ, дійсний член НАН України. Зробив значний внесок у розроблення теорії територіальної організації виробництва і економічної географії України. Його перу належать близько 300 публікацій.

Народився М. М. Паламарчук на Хмельниччині. У 1939 р. закінчив географічний факультет Київського університету, у 1951 захистив кандидатську, а у 1959 – докторську дисертацію, здобуваючи вчену ступінь доктора економічних наук. У 1973 р. його обирають академіком АН УРСР. Тривалий час працював завідувачем кафедри економічної географії Торгово-економічного інституту м. Львова. М. М. Паламарчук здійснював активну науково-організаційну діяльність (керував Радою з вивчення продуктивних сил, її підроз-

ділами, був організатором Інституту географії АН України). Викладав проблеми теорії економічної географії у вищих навчальних закладах Києва та Львова.

Творчий доробок М. М. Паламарчука характеризується такими напрямками:

1. Розроблення теорії промислового комплексоформування, структурного аналізу і розміщення промисловості (“Географія промисловості Української РСР” (1967). М. М. Паламарчук вивчав також вплив мінеральних ресурсів на формування промислових комплексів України (“Мінеральні ресурси і структура районного промислового комплексу” (1972). Разом з *Н. П. Процько* він досліджував функціональну структуру промислового комплексу, а з *К. О. Тащук*ом – територіальну структуру промислового комплексу економічного району (1974).

2. Дослідження теоретичних проблем формування і територіальної організації агропромислових комплексів (АПК). Результати багаторічного вивчення М. М. Паламарчуком цієї проблеми викладені у колективних монографіях “Територіальна організація агропромислових комплексів” (1985) і “Агропромисловий комплекс

Української РСР” (1980). За його науковим керівництвом з цієї проблеми було захищено низку кандидатських і докторських дисертацій.

3. Розроблення концепції виробничо-територіальних та суспільно-територіальних комплексів, їхня типізація, використання для цього апарату математичної логіки і теорії множин (теорії множин у співавторстві з *О. М. Паламарчуком*).

4. Створення навчальних посібників і підручників з економічної географії України (1970, 1975, 1977) для загальноосвітньої школи та вчителів (деякі перекладені іноземними мовами).

Становлення модерної СГ

Модерна українська СГ сформувалась у період початку – середини ХХ ст. Її характерні риси: а) формувалась працями фахівців з географічною освітою; б) адептами були свідомі українці, які писали свої твори головно українською мовою і працювали над вивченням СГ України; в) велику роль у становленні відіграли громадсько- і державно-наукові організації вчених – Академія наук, Наукове товариство ім. Шевченка та ін.

Модерній українській СГ доводилось закладати передусім основи теорії національної науки. Однак найбільший її внесок у розвиток СГ України. Менше було зроблено у вивченні СГ країн світу і світового господарства. Певні досягнення були у сфері соціально-економіко-географічного картографування України, особливо її населення.

Серед учених-географів цього періоду передусім слід назвати акад. С. Рудницького, проф. Г. Величка, В. Гериновича, В. Огоновського, А. Синявського, О. Діброви, В. Кубійовича, М. Кулицького, О. Степанів, Ф. Матвієнка-Гарнагу та ін. Більшість з них працювали як у суспільній, так і у фізичній географії. Центральні фігури – акад. С. Рудницький та проф. В. Кубійович.

Степан Рудницький (1877–1937) – фундатор модерної української географії загалом і СГ зокрема. Академік ВУАН, дійсний член НТШ і багатьох європейських наукових товариств, доцент Львівського і професор Українського Вільного Університету (Відень, Прага), один з організаторів Українського Вільного Університету (1921). Організатор і керівник Українського інституту географії і картографії (1927) у Харкові. Народився у Перемишлі, розстріляний у большевицькому ГУЛАГу 3 листопада 1935 р. (урочище Сандормох поблизу Медвеж’єгорська у Карелії).

Учений створив теоретичні основи української географічної науки. Виклав їх у праці “Нинішня географія” (1905). Вважав об’єктом дослідження усїєї географії земну поверхню і трактував нашу науку як просторову, що вивчає реальні об’єкти і процеси і визначає закони їхньої просторової взаємодії. Скластифікував географічні наукові дисципліни: передусім виділив загальні (номотетичні) й описові (регіональні, дескриптивні) їхні групи. В загальній географії крім математичної

(геодезія, картографія), фізичної, біологічної, виділив *антропогеографію*. В її складі – географія населення, культури, економічна та політична. Великий його внесок у методіку географічних досліджень, у якій він виділяв чотири етапи: морфологічний (дослідження просторового складу і структури явищ на земній поверхні), гилологічний (змістовний – з’ясування сутнісних особливостей елементів цього складу), генетичний (дослідження походження явищ і процесів) та динамічний (вивчення функціонування об’єктів і явищ в часі). У СГ С. Рудницький дотримувався антропогеографічного напрямку. З його антропогеографічних праць слід назвати такі: “Коротка географія України. Антропогеографія” (1914), “Ukraina. Land und Volk” (“Україна. Край і народ”, 1916), “Основи землезнання України. Антропогеографія” (1926). В цих та інших працях він визначив максимальну (1056 тис. км²) і мінімальну (905 тис. км²) українську національну територію.

*Академік
Степан Рудницький*

*Професор
Володимир Геринович*

С. Рудницький заклав наукові основи української політичної та військової географії загалом (праці у 1914–1923 рр.), зокрема у його фундаментальній монографії “Українська справа з погляду політичної географії” (1923), і особливо політичної географії України. У державотворенні головним вважав національний принцип (а не класовий чи більшовицько-інтернаціональний). Розумів Україну як країну, що має об’єднати усі українські етнічні землі “від Сяну до Дону і по Кавказ” у єдину Соборну Самостійну Державу. Велику увагу звернув на причорноморське географічне положення нашої України, її вихід до країн Близького і Середнього Сходу, а також межування з Росією і Польщею.

С. Рудницький заклав наукові основи української географічної термінології, краєзнавства і шкільної географії. В організованому Рудницьким Інституті географії

і картографії був відділ економічної географії, для керівництва яким вчений запросив проф. В. Гериновича.

Володимир Геринович (1883–1949) – професор, дійсний член НТШ у Львові. Народився на Львівщині. Вчився у Львівському та Віденському університетах. Працював у Кам’янці-Подільському, Харкові, Москві. Репресований у 1932–1944 рр. Зробив значний внесок у розвиток географії України (як фізичної, так і економічної – на початку 20-х років багаторазово видавалась його “Географія України”), в обґрунтування її західного кордону, у краєзнавство (відома його двотомна праця “Кам’яниччина”, 1926, 1927 рр.) та ін.

У 20–30-х роках ХХ ст. відомим географом став проф. **Антін Сиявський** (1866–1951) – автор багатьох праць з економічної і фізичної географії України та її окремих регіонів (особливо Півдня), політичної географії зарубіжних країн, теорії економічної географії. Він народився на Київщині, вчився у Київському й Одеському університетах. Працював у Києві, Дніпропетровську, Одесі, Кам’янці-Подільському, Чернівцях, Сімферополі та ін.

Значний внесок А. Сиявський зробив у теорію і методологію української економічної географії (економічну географію розглядав як науку економічну і географічну водночас), особливо у теорію економічного районування (стаття “Економічний район і економічний ландшафт”, 1930). Досліджував географічні проблеми України в цілому (книга “Економіко-географічний нарис України”, 1924 р.) та Степової України. Був одним з перших національних геополітиків – дослідників близько-східних інтересів України (Єгипет, Сирія) і безпосередніх сусідів нашої держави (Польща, Румунія).

Особливу увагу звернув А. Сиявський на географічне дослідження світового господарства, подібно як економісти В. Садовський та В. Тимошенко (розвідка “Методологія і схематичний план економгеографії”, 1927 р.). Працями цих учених вже у 20–30-х роках було закладено основи українського географічного світознавства.

Оригінальним українським ученим-економіко-географом був у радянській Україні у 20–30-х роках проф. **Ф. Т. Матвієнко-Гарнага**. Його біографія і доля нам невідомі. Знаємо, що він публікував статті з економічних і фінансово-бюджетних питань у харківських (столичних) часописах “Хозйство Украины” та “Земельник”. В 1929 р. вийшов його підручник для вищих навчальних шкіл “Нариси з економічної географії України” (Харків), у 1930 р. – “Краєзнавство і краєзнавча робота” (Харків).

Професор
Антін Сиявський

На думку Ф. Т. Матвієнка-Гарнаги, економічна географія:

- а) молода наука, що не належить ні до наук географічних ні соціальних;
- б) вивчаючи факти природного і соціального порядку, вона підходить до них із специфічного погляду і розглядає їх властивості за особливим критерієм їх значення як “витворчих чинників” господарства. *Вона є наукою про господарські чинники, а не події* (підкреслення наше. – О. Ш.);
- в) визначає перелік витворчих чинників, визначає систему їхнього зв’язку, шляхи і наслідки їхнього впливу на господарство;
- г) прагне зафіксувати усю сукупність чинників у певний час, їхній вплив на господарство, накреслюючи раціональні засоби господарської розбудови¹.

Під поняттям “витворчі чинники” автор розуміє низку фактів, які впливають на господарство як окремо, так і спільно. “Впливаючи на господарство, – писав учений, – ці чинники немов би гублять свої інші властивості й набувають для нас рис цих так званих “витворчих чинників”. До основних властивостей “витворчих чинників” треба стосувати те, що, будучи призведені до руху силами природи або рукою людини, вони сприяють або перешкоджають створенню господарських речей”². Матвієнко-Гарнага називає десять природних (у тому числі форма поверхні землі, властивості води, ґрунт, надра, властивості людини як господарського чинника тощо) і десять соціальних (форма політичного ладу, системи володіння капіталами, техніка виробництва, історія країни, традиції і побут населення та ін.) “витворчих чинників”.

Ф. Т. Матвієнко-Гарнага здійснив господарське (економічне) районування радянської України. Він виділив вісім районів: Лівобережне Полісся, Правобережне Полісся, Правобережний Лісостеп, Лівобережний Лісостеп, Північно-Східний, Промисловий (Донбас), Хліботоргівельний (нижнє Подніпров’я) та Надчорноморський.

Отже, у період становлення української СГ і географії України (перша половина ХХ ст.) кожна з них була представлена великою плеядою вчених, які вивели науку на широкі європейські обрії. (У наступному розділі розглянемо внесок деяких з них).

Після арешту фундатора української географії С. Рудницького (1933) і ліквідації Наукового інституту географії і картографії (1934) центр наукової думки перемістився у Західну Україну, зокрема у Львів. Представниками географічного україно-знавства стають у 30-х роках В. Кубійович, В. Огоновський, М. Кулицький, О. Степанів та інші, які були членами Географічної комісії НТШ у Львові.

Володимир Кубійович (1900–1985) – найбільш яскравий представник української антропогеографії у міжвоєнний період. Почесний член НТШ, керівник його Географічної комісії (а після війни – один з відроджувачів НТШ в еміграції, довголітній Голова його Європейського відділу). Народився у м. Новий Санч (Польща), закінчив Краківський університет, де до війни працював доцентом. У кінці війни емігрував до Баварії (професор Українського Вільного Університету, перенесеного з Праги до

¹ Матвієнко-Гарнага Ф. Т. Нариси з економічної географії України. – Харків, 1929. – С. 25.

² Там само. – С. 23–24.

Мюнхена), а у 1951 р. – до Франції (м. Сарсель поблизу Парижа). В 1952–1985 рр. – головний редактор 21-го видання “Енциклопедія Українознавства” (в тому числі сім томів англійською мовою; останні три було виданя вже після смерті В. Кубійовича проф. *Данилом Струком*).

В. Кубійович – прямий спадкоємець наукової спадщини С. Рудницького і продовжувач його українознавчих ідей. Його творчістю закінчується перед Другої світовою війною короткотерміновий період становлення української географії. Найвідоміші праці (співавтор і редактор): “Атлас України й сумежних країв” (1937, 1943) та “Географія українських й сумежних земель” (1938). Це колективні праці багатьох західноукраїнських географів, природодослідників та інших учених, де роль В. Кубійовича була домінуючою. Як і у дослідженнях С. Рудницького, Україна тут показана в її етнічних межах тоді, коли вона перебувала під займанщиною чотирьох держав (Росія, Польща, Чехо-Словаччина, Румунія). “Атлас” – це перший національний атлас Соборної України.

*Професор
Володимир Кубійович*

Внесок В. Кубійовича особливо великий у національну демогеографію. Він дослідив динаміку українців та етнічних меншин (поляків, росіян, євреїв) на наших землях, починаючи з другої половини XIX до 80-х років XX ст. Показав етнічну структуру України в цілому і в окремих її історико-географічних регіонах (особливо на західних землях). Багато праці вчений доклад висвітленню географічних аспектів міграції українців, а також вивченню української діаспори. Одним з перших почав досліджувати проблеми географії міст (геоурбаністики).

У 20-х – першій половині 30-х років XX ст. В. Кубійович багато працював в українській регіоналістиці. Головним об’єктом його наукових пошуків були Східні Карпати. В них він вивчав географічні аспекти розвитку пастушого життя, а також використання земельних угідь. Після війни для “Енциклопедії Українознавства” він підготував серію географічних статей про окремі регіони і міста України.

Крім зазначеної картографічної праці (“Атласу України...”), в якій із близько 150 карт близько дві третини належать В. Кубійовичу, вчений підготував і видав ряд карт населення України в цілому (у тому числі німецькою мовою) й окремих її регіонів. Найцікавішою серед них є “Етнографічна карта Південно-Західної України (Галичини)” на 01. 01. 1939 у масштабі 1:250000 (1953), де показано кількість і національний склад населення в розрізі довоєнних гмін і міських поселень. Досягненням української географії в діаспорі було також видання у 1977 р. українською й англійською мовами “Карти України” у масштабі 1:1000000 (у співавторстві з проф. Аркадієм Жуковським з Парижа).

Хрещеною матір'ю В. Кубійовича як українського географа була відома героїня національно-визвольних змагань **Олена Степанів** (1892–1963) – доктор географії, член НТШ. Вчилася у Львівському та Віденському університетах. До війни вчена працювала у Львові, в 1949–1956 рр. репресована. Внесок О. Степанів у соціально-економічну географію полягає у дослідженні проблем геурбаністики (праці про Київ та Львів). Книга “Сучасний Львів” (1939) перевидавалась декілька разів. Вона досліджувала природно- і працересурсний потенціал західних областей. Праця “Крим. Геополітичний нарис” (1942) – це оригінальна наукова розвідка, що продовжила розвиток політичної географії України, розпочатий С. Рудницьким.

*Доктор географії
Олена Степанів*

*Професор
Олексій Діброва*

Олексій Діброва (1904–1973) – відомий український географ, автор багатьох книг, зокрема шкільних посібників з географії України, фундатор наукової школи українських економіко-географів. Закінчив Київський кооперативний інститут і аспірантуру Українського інституту географії і картографії, яким керував С. Рудницький. Працював у київських педагогічному інституті й університеті, де завідував кафедрою економічної географії.

О. Діброва – автор підручників з географії України, у тому числі соціально-економічної, які багаторазово перевидавалися. Здійснив економіко-географічне районування України (виділив шість районів), досліджував окремі її регіони – Донбас, Закарпаття, Київщину. Брав участь у підготовці і виданні географічних карт і атласів.

Володимир Огоновський (1896–1970) – український етнограф, економіст і економіко-географ, доктор географії, дійсний член НТШ. Народився на Івано-Франківщині. Вчився у Львівському, Віденському та Карловому (Прага) університетах. Учень Степана Рудницького. Брав участь у підготовці “Української Загальної Енциклопедії” (1930–1935), до якої підготував понад 50 нарисів-статей про окремі країни і регіони світу.

На початку наукової кар'єри В. Огоновський надавав велику увагу географії України і її Південному регіону ("Нариси економічної географії України", 1926; "Розвиток заселення українського Степу", 1926 та ін.). Пізніше – перед Другою світовою війною і після неї – працював над демо- та етногеографічними проблемами. Підсумковою є ненадрукована праця "Зміни структури населення Західної України". У 50–60-х роках виходять його публікації про економічні, демографічні та природно-ресурсні проблеми заходу України. Працював над питаннями українізації географічних назв нашої держави. Праця В. П. Огоновського ще недостатньо оцінена географічною громадськістю.

*Професор
Опанас Ващенко*

*Доктор географії
Володимир Огоновський*

Опанас Ващенко (1908–1984) – український економіко-географ, доктор географічних наук, професор, дійсний член Українського Географічного Товариства. Народився на Полтавщині. Вчився у Харкові і Києві (аспірантура). З 1945 р. по 1984 р. працював завідувачем кафедри економічної географії Львівського держуніверситету ім. І. Франка. Значний внесок зробив у дослідження Західного регіону України, його районування, комплексного розвитку і картографування.

Наукові суспільно-географічні центри*

У післявоєнний період в Україні сформувалися п'ять головних центрів суспільно-географічної думки: Київський, Львівський, Одеський, Чернівецький і

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Сучасні наукові суспільно-географічні центри й організації / О. І. Шаблій // *Основи загальної суспільної географії: навч. посіб.* – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – С. 129–134.

Харківський. Кожен з них зробив вагомий внесок у теорію, методологію і методику СГ, у вивчення регіонів. У кожному існують свої традиції, тут працювали і працюють визначні вчені-географи і картографи.

Київський центр. У довоєнний період тут творили суспільно-географічну науку акад. *Костянтин Воблій*, проф. *Антін Синявський*, починали свою наукову діяльність майбутні професори *Олексій Діброва* й *Опанас Ващенко*. Досить складною була історія створення і формування у Києві загальнонаціонального Інституту географії. Відомо, що він був започаткований відкриттям у 1927 р. у Харкові науково-дослідного Інституту географії і картографії під керівництвом акад. *Степана Рудницького*. Однак після арешту С. Рудницького Інститут було ліквідовано, а частина його фондів перевезена до Києва. Під час війни вони пропали.

Тільки з 1944 р. при Київському університеті був організований Інститут географії (існував до 1952 р.). У системі Академії наук УРСР (тепер Національна академія наук України) у 1964 р. відповідно до Постанови АН УРСР в Інституті геологічних наук було створено Сектор географії з відділом економічної географії (його очолював проф. *М. Паламарчук*). У 1967 р. Сектор географії було передано до Ради з вивчення продуктивних сил УРСР. За Постановою Президії АН УРСР від 7 жовтня 1970 р. географічний осередок отримав відносну самостійність (фінансово підпорядкований Інституту геофізики АН УРСР), а за Постановою від 27 червня 1980 р. Сектор передано до Морського гідрофізичного інституту. У 1981 р. Сектор перейменовано на Відділення географії, яке з 1983 р. стало підпорядковуватися Інституту геофізики АН УРСР. З 13 листопада 1991 р. Відділення географії існує як самостійний Інститут географії НАН України.

З 1994 р. Інститут географії разом з Українським Географічним Товариством (організованим у 1947 р. як Географічне товариство УРСР і перейменованим в Українське географічне товариство (УГТ) у 1992 р.) видає часопис “Український географічний журнал” (редактор член-кореспондент НАН України *Леонід Руденко*). Міністерство освіти і науки України разом з Академією педагогічних наук видають часопис “Географія та основи економіки у школі”.

Фахівці із СГ працюють на кафедрах і відділеннях закладів: Київського національного університету ім. Т. Шевченка (кафедра економічної і соціальної географії, яку близько двох десятиріч очолював проф. *Микола Пістун*, який створив теорію агротериторіального комплексування; тепер керує проф. *Ярослав Олійник*); Київського педуніверситету ім. М. Драгоманова, де значний внесок у розвиток СГ України зробив проф. *Леонід Корецький*; Київського економічного університету (проф. *Юхим Питюренко*); Ради з вивчення продуктивних сил НАН України (у 80-х – першій половині 90-х років ХХ ст. тут працювали проф. *Федір Заставний*, проф. *Роман Іванух*, проф. *Валерій Поповкін*; тепер працюють проф. *Михайло Григорович*, *Анатолій Доценко*, *Олександр Паламарчук*). Нарешті, Інститут географії НАН України, у якому помітний слід залишив акад. *Максим Паламарчук*.

Тут успішно працюють його учні: *Леонід Руденко, Валентина Нагірна, Інга Горленко, Геннадій Балабанов* та ін.

Лідером київської наукової суспільно-географічної школи до 2000 р. був акад. Максим Паламарчук (1916–2000). Його заслуги полягають, як вже зазначалося, в тому, що разом з учнями він розвинув вчення про ТВК, особливо агропромислові. Створив концепцію функціональної структури ТВК і разом з проф. Олександром Паламарчуком – концепцію комбінованих структур (Паламарчук також розробив методику формальнологічного дослідження ТВК).

У Київському центрі традиційно розвинене суспільногеографічне картографування. Відділ картографії Інституту географії НАН України представляють проф. *Андрій Золовський* (нині покійний), чл.-кор. НАН України *Леонід Руденко*, доктор геогр. наук *Тамара Козаченко*. Тут вперше виготовлено електронний атлас України. Видавничо-картографічне об'єднання “Картографія” очолює кандидат географічних наук *Ростислав Сосса*, а ЛТД “Мапа” – *Юрій Лоза*. Географи Києва разом із ученими нашої держави готують до видання “Національний Атлас України”.

Львівський центр. Має давні традиції. Тут працювали такі визначні вчені-географи: акад. *С. Рудницький*, проф. *В. Кубійович* та проф. *О. Ващенко*. Сформувався львівська школа СГ, яка представлена ученими трьох кафедр Львівського національного університету ім. І. Франка (кафедру економічної і соціальної географії з 1945 по 1984 р. очолював проф. *О. Ващенко*, у 1987–1990 рр. – проф. *Ф. Заставний*, з 1990 р. – проф. *О. Шаблій*; новоорганізовану кафедру географії України з 1990 р. очолює проф. *Ф. Заставний*; кафедру міжнародних відносин і країнознавства очолює проф. *М. Мальський*), Інституту регіональних досліджень (акад. НАН України *М. Долишній*, проф. *С. Писаренко*, канд. екон. наук *В. Кравців* та ін.), Львівської комерційної академії (доц. *Б. Заблоцький* та ін.) та Львівського аграрного університету. Львівська суспільногеографічна школа досліджує теоретичні, методичні, історико-і регіонально-географічні проблеми. У теорію комплексного територіального розвитку вагомий внесок зробили проф. *О. Ващенко*, *Ф. Заставний*, *О. Шаблій*, у дослідження географії населення і розселення – акад. *М. Долишній*, доц. *Г. Зільбер*, доц. *Г. Анісімова*, у соціальну географію – доц. *Л. Шевчук*, доц. *М. Білецький*, у економічну географію зарубіжних країн – доц. *М. Книш*, доц. *С. Кузик*, у політичну географію і геополітику – проф. *М. Мальський* та проф. *С. Трохимчук*, доц. *М. Дністрянський*. Проф. *Ф. Заставний* обґрунтував дев'ятичленну економічну (1986), а проф. *О. Шаблій* – шестичленну (1994) суспільно-географічну макрорегіоналізацію України. Заснована *С. Рудницьким* і *В. Кубійовичем* картографічна школа була розвинена працями проф. *О. Ващенка* і *О. Шаблія*. Протягом останніх десяти років розгорнулося широкомасштабне вивчення історії західноукраїнської СГ (канд. геогр. наук *О. Вісьтак*, доц. *М. Влах*, доц. *І. Ровенчак*, проф. *О. Шаблій*).

Одеський центр. Суспільногеографічний напрямок у ньому розвивали проф. *О. Смирнов* (теорія науки), проф. *М. Блажко* (математичні методи дослідження). Останні 20 років наукову школу очолює проф. *Олександр Топчієв* (теоретичні

і математико-географічні проблеми). Наукові пошуки зосереджені на кафедрі економічної і соціальної географії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Наукове спрямування центру – дослідження проблем Південного регіону України і приморських територіальних соціально-економічних комплексів (доц. *Є. Повітчана*, *О. Полоса*, проф. *О. Дергачов* та ін.), зовнішніх економічних зв'язків України, які здійснюються через порти Причорномор'я. У теорії геополітики євразійського спрямування працює проф. *В. Дергачов*.

Чернівецький центр. Суспільногеографічні дослідження зосереджені на двох кафедрах Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича: кафедрі економічної і соціальної географії (тривалий час її очолював проф. *Микола Ігнатенко*, тепер керує проф. *Валерій Руденко*) та кафедрі географії і картографії України (завідувач проф. *Ярослав Жупанський*). Головний напрямок діяльності: дослідження природних ресурсів України (проф. *М. Ігнатенко* та проф. *В. Руденко*), рекреації (проф. *М. Крачило*). Розвинене суспільно-географічне картографування, розпочато історико-географічні дослідження (проф. *Я. Жупанський*).

Харківський центр. Має добрі суспільногеографічні традиції. Тут у 1927 р. було організовано Український науково-дослідний Інститут географії і картографії, який очолив акад. *Степан Рудницький*. У ньому деякий час працював проф. *Володимир Геринович*. Однак у 1933 р. ці вчені були репресовані, а Інститут закритий (1934). Суспільногеографічні дослідження після війни проводив доц. **Ф. Тринілець**. Нові імпульси у розвитку науки у 80-х роках пов'язані з іменем проф. *Артура Голикова*. Тепер кафедрою керує проф. *Валентина Немец*. На кафедрі розгорнули дослідження регіональних суспільно-географічних проблем Слобожанщини, регіоналізації України.

На зламі тисячоліть інтенсивно розвиваються нові наукові центри суспільно-географічної думки в Україні – Сімферопольський, Тернопільський, Луцький, Вінницький, Рівненський, Мелітопольський та Херсонський.

Сімферопольський центр формується у Таврійському національному університеті ім. *В. Вернадського*. Його початки пов'язані з іменем проф. *Івана Твердохлебова* (1921–1998), який організував тут кафедру економічної і соціальної географії і дослідження на ній теоретичних та прикладних проблем рекреаційної географії. Тепер кафедру очолює ректор цього університету проф. *Микола Багров* (дослідження проблем регіональної геополітики).

Тернопільський центр представлений трьома кафедрами: економічної і соціальної географії (завідувач доц. *Іван Пушкар*), географії України (завідувач до вересня 2000 р. доц. *Богдан Заставецький*, тепер – проф. *Ольга Заставецька*) Тернопільського педуніверситету ім. *В. Гнатюка* та кафедрою управління трудовими ресурсами і розміщення продуктивних сил (завідувач проф. *Євген Качан*) Тернопільської академії народного господарства. Дослідження проблем територіального соціально-економічного комплексування (проф. *О. Заставецька*), географії населення і працересурсного потенціалу (доц. *Б. Заставецький*,

проф. *М. Петрига*, проф. *Є. Качан*), агропромислового комплексування (доц. *І. Пушкар*). Організовано другий в Україні географічний часопис “Історія української географії” (шеф-редактор проф. *О. Шаблій*, спочатку редактором був *Б. Заставецький*, після його смерті стала проф. *О. Заставецька*). До 2015 р. вийшло 30 чисел журналу (*О. Ш.* – 2015).

Луцький центр представлений кафедрою країнознавства і міжнародних відносин у Волинському держуніверситеті ім. Лесі Українки (завідувач проф. *П. Луцишин*). Досліджуються регіональні проблеми Волині, розвиток Єврорегіону “Буг” (проф. *П. Луцишин*), історія географії (проф. *О. Краснопольський*). Картографічний напрям, особливо у ділянці шкільної географії, розвиває доц. *Ф. Зузук*.

Рівненський центр дуже молодий. Тут простежуються лише початки суспільногеографічних досліджень. Велику дослідницьку роботу провели подружжя доц. *Коротунів – Ігор та Людмила* (нині покійні) – та їхній син *Сергій* в Інституті водного господарства. Вони опублікували фундаментальні праці з географії природних ресурсів та розміщення продуктивних сил України.

Вінницький центр теж належить до тих, що знаходяться у стадії становлення. Працівники місцевого педуніверситету (доц. *В. Захарченко* та інші) поєднують свою діяльність з дослідженням регіональних проблем Поділля.

Херсонський центр пов’язаний з іменем проф. *Миколи Ігнатенка* (педуніверситет) та проф. *Лариси Мармуль* (аграрний університет). Головна діяльність цих учених та їхніх учнів – дослідження агропромислового комплексування і географічних особливостей водних меліорацій Півдня України.

У становлення **Мелітопольського** центру значний внесок зробили проф. *Микола Голиков* (нині покійний, досліджував географію інфраструктури) та проф. *Микола Ігнатенко*. Із смертю Голикова і переїздом до Херсона Ігнатенка інтенсивність діяльності цього центру зменшилася.

На жаль, недостатньо розвинена СГ у **Донецькому** регіоні (тут лише у Луганському педуніверситеті працює кафедра, очолювана доц. *Тайсією Слоньовою*), на Закарпатті, Івано-Франківщині, Хмельниччині, Кіровоградщині, Дніпропетровщині, Чернігівщині, Житомирщині, Полтавщині, Сумщині та Миколаївщині.

III. ЛЬВІВСЬКА СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ШКОЛА

1. Етапи і напрямки формування та розвитку

Етапи становлення*

У 2006-му році минуло 110 років Львівській суспільно-географічній школі (ЛСГШ). Її заснували у кінці XIX – на початку XX ст. учені-географи Львівського царсько-королівського університету, члени Наукового Товариства ім. Шевченка *Григорій Величко* – перший доктор географії та майбутній академік *Степан Рудницький*. Виконуючи завдання товариства “Просвіта”, Г. Величко у 1896 р. видав “Народописну карту українсько-руського народу”, якою започаткував систематичне фахово-географічне дослідження України у її етнографічних межах. У 1905 р. доктор філософії у галузі географії С. Рудницький видав книжку “Нинішня георафія”, у якій розробив теоретичні основи національної географії. Це видання мало вагомий вплив на зародження і становлення ЛСГШ (тоді – антропогеографічної), що відіграла важливу роль у розвитку української географічної науки.

ЛСГШ зайняла гідне місце серед подібних шкіл України – Київської, Чернівецької, Одеської, Харківської та Кримської. Вона є першою за часом формування, має добре виражені етапи формування – від зародження до нинішнього функціонування. Її лідерами були такі корифеї української географії, як академік С. Рудницький та його спадкоємець професор *В. Кубійович*. Учені цієї школи зробили не лише фундаментальний науковий внесок у формування національної антропо- і суспільної географії (СГ) та картографії, але й географічно обґрунтували Україну як політичний суб’єкт – самостійну державу на карті Європи і світу. Чимало з них стало світочами у сфері духовності і культури української нації.

---

* Друкується за: *Шаблій О. І.* 110 років Львівській суспільно-географічній школі: етапи розвитку / О. І. Шаблій // Матеріали міжнародного наукового семінару “Львівська суспільно-географічна школа у національному і європейському вимірах” (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка). – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – С. 7–25. Тепер ЛСГШ вже 70 років (*О. Ш.*, 2015 р.).

Учені ЛСГШ співпрацюють з іншими школами у дослідженні суспільної географії України, зокрема з Київською і Чернівецькою, а також обмінюються кадрами, виконують спільні проекти, готують докторів і кандидатів наук, організують наукові форуми тощо.

Необхідно з'ясувати суть поняття наукової школи, її особливості й відмінності від інших шкіл. На наш погляд, **наукова школа – це, передусім, система оригінальних наукових ідей та їх втілень у наукових принципах, теоріях та концепціях, конструктивних розробках групою (колективу, наукових інституцій тощо) учених, переважно однодумців, на чолі з визначною особистістю.** Отже, наукова школа охоплює, як мінімум, три складових. По-перше, це наявність групи вчених-однодумців або тих, хто працює у певному спрямуванні і має неформального (іноді формального) лідера. По-друге, наявність наукових пошуків та структур (кафедри, відділи, інститути, редакції великих видань – енциклопедій, часописів тощо), які створюють “виробничу”, соціальну й організаційно-управлінську інфраструктуру наукової школи. По-третє, і найголовніше, наявність фундаментальних теоретичних і практичних розробок, відмінних від наукових розробок інших шкіл. Усі ці риси загалом властиві ЛСГШ та зокрема кафедрі економічної і соціальної географії, яка стала науковим ядром школи.

На початку зародження і становлення ЛСГШ її безперечним лідером був дійсний член НТШ, доцент Львівського університету *С. Рудницький*. Він формував колективи молодих українських учених-географів у Львові, а згодом (після Першої світової війни) – у Празі та Харкові. Головною науковою проблемою вважав географічне, у тім числі демо-, етно-, економіко- та політико-географічне обґрунтування України як самостійної соборної держави. Від нього лідерську естафету прийняв доцент Ягеллонського університету, Голова Географічної комісії НТШ у Львові – *В. Кубійович*. Він згуртував при НТШ великий колектив українських учених-однодумців для реалізації географо-державницьких принципів, обґрунтованих *С. Рудницьким*. Це вилилося у підготовці та виданні фундаментальних “Атласа України й сумежних країв” (1937), “Географії українських й сумежних земель” (1938) і ряду карт України та її регіонів. Наступним безперечним лідером у повоєнний (після Другої світової війни) час став доцент, а згодом професор Львівського університету імені І. Франка *О. Ващенко*. Учений заснував кафедру економічної географії, виплекав чисельний загін географів-економістів, передусім докторів і кандидатів наук, спрямував колектив кафедри на розроблення теоретичних, методичних і прикладних регіональних проблем.

Отже, Львівська суспільно-географічна школа – це наукова школа комплексної геопросторової організації суспільства та його структурних частин у їхньому регіональному, країнознавчому, у тім числі географо-українознавчому, і світовому вимірах. У формуванні і розвитку цієї наукової школи вирізняють кілька етапів: зародження, становлення, сучасного активного розвитку і функціонування.

Зародження Львівської суспільно-географічної школи. Наукова суспільна географія у Львівському університеті налічує майже 110 років. Її започаткував перший українець – доктор наук у сфері географії *Григорій Величко* (1863–1932). За дорученням товариства “Просвіта” він, маючи вже ступінь доктора наук (дисертацію захистив у 1893 р.), створив і у 1896 р. видав “Народописну карту українсько-руського народу”, зробив її опис. Так розпочато наукові студії з національної демогеографії у всеукраїнському масштабі. Нагадаємо, що видані перед тим етнографічні карти України *П. Чубинського*, *А. Ріттixa* та інших не покривали усієї території України і, головне, були виконані людьми без фахової географічної освіти.

Через п’ять років після цієї події – 1901 р. захистив докторат основоположник української новітньої географії *С. Рудницький* (1877–1937). А ще через п’ять років – у 1905 р. – він опублікував фундаментальну працю “Нинішня географія”, у якій розробив методологічні, теоретичні і методичні основи національного землезнання. Видавши цю книгу, дослідник став лідером ЛСГШ, а сама школа вийшла на етап інтенсивного становлення. *С. Рудницький* науково обґрунтував об’єкт (Земля) і предмет (земна поверхня) географії загалом, розкрив структуру географічної науки на початку ХХ ст., пояснив місце суспільної географії (тоді антропогеографії) у системі географічних наук, визначив її завдання і функції. Тобто розробив теоретичні основи антропогеографії як науки. На думку *С. Рудницького*, антропогеографія того часу охоплювала географію людини і культури, економічну географію (з галузями географії виробництва, транспорту, торгівлі) та політичну географію. Її завдання полягало у вивченні просторових відносин держав і народів у контексті їхніх зв’язків з природою земної поверхні.

Цей антропогеографічний імператив був визначальним у формуванні ЛСГШ на етапі її становлення.

Становлення Львівської суспільно-географічної школи. Для цього періоду характерні деякі особливі риси. Перелічимо найважливіші:

- Становлення відбувалося прискореними темпами на фоні сповільненого розвитку польської антропогеографічної думки у Львові. Закінчилося воно під час Другої світової війни (1939–1944).

- Сформувався кадровий склад національно-свідомих антропогеографів, котрі мали європейський вишкіл і добру фахову освіту, здобуту в університетах Львова, Відня, Берліна, Праги, Кракова тощо.

- Окрім Львівського університету важливу роль у становленні ЛСГШ відіграло НТШ як громадсько-наукова організація з власними друкованими органами (“Записки НТШ”, “Збірники наукових праць” та ін.), бібліотекою, Фізіографічною і Географічною комісіями.

- Головними напрямками антропогеографічної діяльності було *географічне українознавство і суспільно-географічна регіоналістика, зокрема демо- та етнографія України та її окремих земель. Закладені підвалини національної географії міських поселень – геоурбаністики.*

Незважаючи на початкові труднощі етапу становлення (Перша світова війна, повоєнна еміграція учених, заборони окупаційних властей тощо), Львівська школа формувалася у європейському науковому середовищі прискорено, тобто приблизно 40 років.

Важливим чинником цього процесу було існування кафедри географії найстарішого в Україні Львівського університету, яку засновано у 1882 р. польським ученим *Антоні Реманом* (1840–1917). До Першої світової війни на цій кафедрі захистили докторат два українці – вже названі Г. Величко та С. Рудницький. З 1908 р. С. Рудницький працює доцентом кафедри і всіляко сприяє підготовці вчених-географів, українців за походженням. Саме тут здобували географічну освіту відомі вже у міжвоєнні роки професори і доктори наук *Володимир Геринович* та *Олена Степанів*. Історичну географію України та її демогеографію розвиває доктор філософії *Мирон Кордуба*.

Водночас польська антропогеографія цього періоду перебувала у стані сповільненого розвитку. В усякому разі тут не було ні маститих антропогеографів, ні їхніх учнів. Можна лише згадати відомих у міжвоєнний період картографа професора *Юзефа Вонсовіча* (викладав “Антропогеографію”, працював у видавництві “Атлас”) і *Яна Ернста* (першим застосував методи багатомірного аналізу до регіоналізації сільського господарства), а також асистента *Ігнаци Альберта*, котрий перед Другою світовою війною почав досліджувати географію розселення, *Вацлава Качоровського*, який вивчав проблеми геоурбаністики (на прикладі Львова). У Львівському університеті польська географія за весь період 1892–1945 рр. мала явно виражений геоморфологічне (у руслі геологічних вчень *Пенка–Девіса*) спрямування. У 1945–1946 рр. майже усі польські вчені виїхали до Польщі (*Е. Ромер* – до Кракова, інші – до Вроцлава і Любліна; В. Качоровський зник у невідому напрямі).

Персоналії. Етап становлення ЛСГШ був також періодом становлення її кадрового складу. Частину представників школи, а саме українців, наприкінці цього періоду репресовано і виведено з активного наукового та науково-організаційного життя. Загинули у ГУЛАГу *С. Рудницький*, *Г. Величко*, *І. Шимонович*, відсидів у ньому десять літ *В. Геринович* (1933–1943).

Проте саме тоді, передусім у міжвоєнний період, чимало молодих adeptів суспільної географії виїхало у Центральну Європу, зокрема до Відня і Праги, де здобули вищу географічну освіту. У 1921 р. у Відні захищає докторат *Олена Степанів*, 1926 р. у Празі – *Володимир Огоновський* (обоє повертаються до Львова). Оскільки Львівський університет у міжвоєнний час був зачинений для українців, то у Кракові готували дисертації *Володимир Кубійович*, *Петро Біланюк*, *Теодор Музичишин*, *Іван Декайло*, *Марія Рабій*, *Микола Кулицький*, *Василь Баб'як* та ін. Згодом усі вони стали членами НТШ у Львові. Хоч у повоєнний період С. Рудницький переїхав до Праги, де створив солідний географічний осередок, до якого залучав із молодих adeptів (з Українського вільного університету, Вищого українського педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова та Карлового Університету), а потім (1926) перебрався

до Харкова, львівська “прописка” західно-української географії за допомогою НТШ від цього не змінилася.

Одним з головних промоторів становлення ЛСГШ у міжвоєнний період було передовсім НТШ, організоване у Львові 1873 р. на кошти східноукраїнських меценатів.

Усі перелічені та багато інших географів були звичайними чи дійсними членами НТШ – тоді некоронованої всеукраїнської (і міжнародної, оскільки дійсними членами тут були, наприклад, *Альберт Ейнштейн*, *Макс Планк* та ін.) Академії наук. 1909 р. у товаристві створено Фізикографічну, а у 1929 р. – Географічну комісію, членами якої стало понад 40 осіб, здебільшого з науковим ступенем доктора наук у сфері географії. Очолив комісію доцент Ягеллонського університету В. Кубійович (1900–1985). У 1935 р. ця структура розпочинає друкувати “Праці Географічної комісії НТШ”.

На етапі становлення школи важливу роль відіграло видання “Української загальної енциклопедії”, три томи якої за редакцією *Івана Раковського* вийшли у 1930–1935 рр. Особливо цінною була публікація тут статей українознавчого, країнознавчого і регіоналістичного спрямування. Найбільше внесок зробили у цю справу доктор наук В. Огоновський (закінчив Карловий університет у Празі) та В. Кубійович.

Нарешті головне: **напрямки наукової діяльності львівської школи** на етапі її становлення. Це, передусім, *географічне українознавство та українська антропо-географічна регіоналістика* (рис. 1.1.). Ці напрямки започаткував С. Рудницьким ще у 1910 р., коли він за порадою свого учителя *Михайла Грушевського* – тодішнього Голови НТШ – підготував і видав у Києві “Коротку географію України” (Т. I. Фізична географія), а у 1914 р. – “Коротку географію України” (Т. II. Антропогеографія). Під час Першої світової війни С. Рудницький видав велику працю “Ukraina: Land und Volk” (“Україна: країна і народ”, 1916), а після цієї війни – фундаментальну фізичну карту України (М. 1 : 1 000 000), а також розробив теоретичні основи національної політичної географії (ПГ) і геополітики (книга “Українська справа зі становища політичної географії”, 1923). Виїхавши до Праги, С. Рудницький опублікував два томи “Основ землезнання України” (1924, 1926 рр., відповідно, у Львові та Ужгороді). Доктор філософії, дійсний член НТШ Мирон Кордуба, працюючи гімназійним професором, активно розвиває шкільну картографію (декілька видань Атласу світу), а також демогеографію (“Північно-Західна Україна”, 1917; “Населення України”, 1918).

Заключним акордом у становленні ЛСГШ було видання під егідою НТШ у Львові “Атласу України й сумежних країв” (1937), який вважають національним атласом України, і “Географії українських й сумежних земель” (1938). Обидві праці вийшли за редакцією та авторською участю дійсного члена НТШ у Львові В. Кубійовича. Польська шовіністична “еліта” не витримала такого прориву української картографічної та географічної думки і це коштувало В. Кубійовичу місця його праці у Ягеллонському університеті.

Ще одним напрямком ЛСГШ була *геоурбаністика*. Подіями у цій галузі географії стали видання у 1927 р. великої праці В. Кубійовича “З антропогеографії Нового Санча” та у 1943 р. книги О. Степанів “Сучасний Львів”, вихід якої завершує короткий, проте насичений науковими фактами і подіями період становлення ЛСГШ. Зазначимо, що цим завершується і становлення української національної географії.

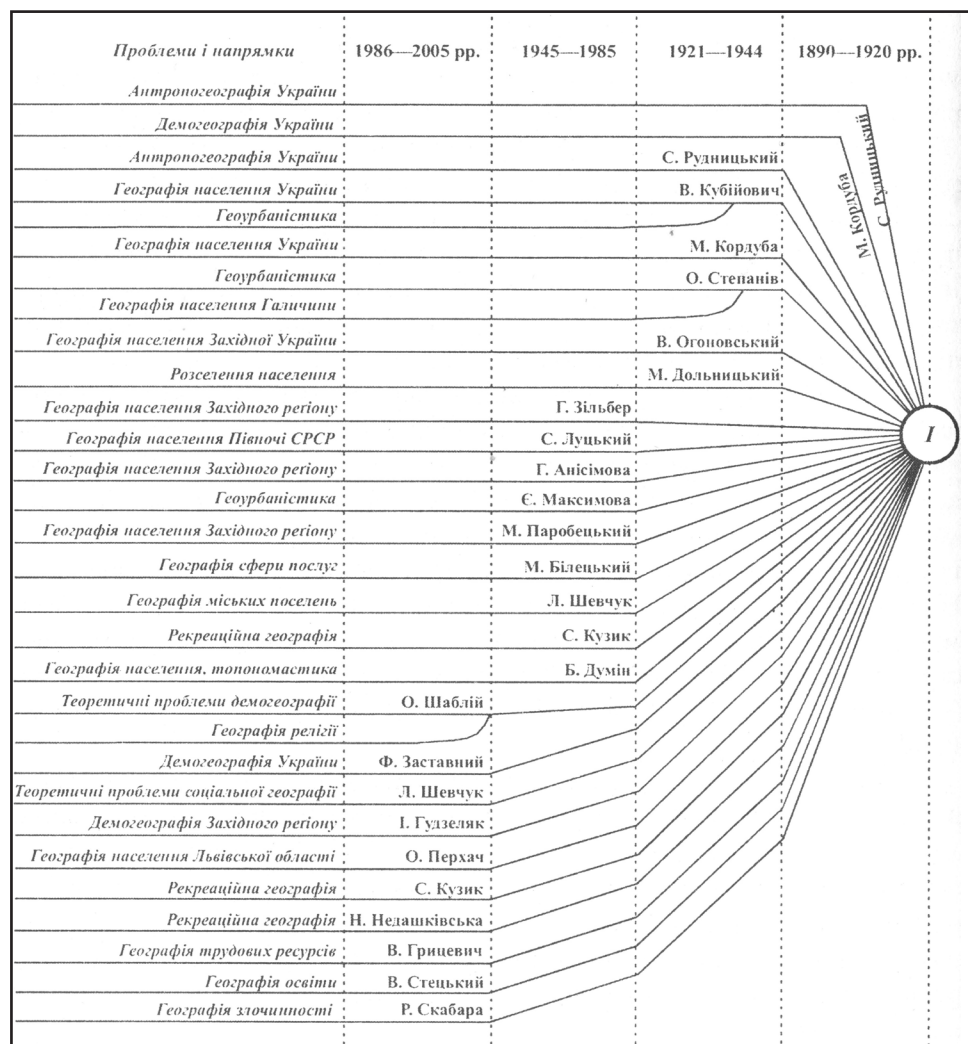

Рис. 1.1. Демо- і соціогеографічний напрямки (I)

Новий період в історії ЛСГШ розпочався у 1945 р., коли спочатку у Львівському університеті, а потім у Львівському торгово-економічному інституті (тепер Комерційна академія) було відкрито кафедри економічної географії.

Напрямки розвитку Львівської суспільно-географічної школи у повоєнний період*

Хоч становлення ЛСГШ завершилося наприкінці Другої світової війни, виникли певні труднощі з її подальшим розвитком, оскільки сюди не повернулися українські географи із еміграції, а польські вчені виїхали до новоствореної III Речі Посполитої (*Юзеф Вонсовіч* – до Вроцлава, *Ян Ернст* – до Варшави, *Вацлав Качоровський* – автор монографії про Львів – у невідомому напрямі). Правда, передавальну функцію частково виконали доктори наук *О. Степанів* і *В. Огоновський*, які залишилися у Львові. Хоч їх не прийняли на новоствореній кафедрі економічної географії (*О. Степанів* приблизно півтора року працювала в Університеті лише погодинно), проте вони написали чимало наукових праць, здебільшого з проблем демогеографії Західного регіону, використання його праце- та природноресурсного потенціалу, проблем індустріалізації областей регіону і розвитку м. Львова. На жаль, у 1946 р. учені “почесно” депортовані до Києва (повернулися у 1948–1949 рр.). У 1949 р. *О. Степанів* заарештовано органами МГБ і заслано у Мордовію на десять років. У 1956 р. її звільнили, у 1963 р. вона померла. Після повернення з Києва *В. Огоновський* працював головно в Інституті суспільних наук і написав праці з демогеографії і топоніміки західних областей України. Іноді він виступав з доповідями на засіданнях Львівського відділу Українського географічного товариства, допомагав молодим ученим (зокрема і мені), надаючи літературу.

Отже, передавальна функція від початкового етапу розвитку, тобто становлення ЛСГШ, була виражена недостатньо.

Ядром ЛСГШ увесь повоєнний період, від початку 50-х років ХХ ст. аж до початку проголошення незалежності України, була кафедра економічної і соціальної географії Львівського державного (тепер національного) університету імені Івана Франка.

Зазначимо характерні риси розвитку наукової школи у повоєнний період. На початку (організаційний етап 1944–1950 рр.) персональний склад кафедри економічної і соціальної географії Львівського державного університету імені Івана Франка сформовано переважно з науковців, скерованих до Львова зі східних областей України. Лише один із них – *Опанас Ващенко* як випускник Харківського університету – мав науковий ступінь кандидата географічних наук і наукове звання доцента (докторську дисертацію він захистив дещо пізніше – у 1971 р.). Інші викладачі теж були випускники Харківського університету, серед них *Григорій*

* Друкується за: *Шаблій О. І.* 110 років Львівській суспільно-географічній школі: етапи розвитку / *О. І. Шаблій* // Матеріали міжнародного наукового семінару “Львівська суспільно-географічна школа у національному і європейському вимірах” (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка). – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – С. 7–25. Тепер ЛСГШ вже 70 років (*О. Ш.*, 2015 р.).

(Герш) Зільбер (1916–1970), Іван Сваричевський (1905–1968), Марфа (Мотря) Буленко (1904–?). Наприкінці 40-х років викладачем кафедри став Віталій Луговой (москвич, уродженець Брянщини), а старшим лаборантом – Надія Бикова – сибірячка. З місцевих працювали, як вже відзначалося, лише О. Степанів (на посаді старшого викладача погодинно) і старший лаборант Богдан Думін (геодезист за фахом). На початку 50-х років сюди скеровано доцента Московського університету Семена Луцького (народився у Миколаєві). З середини 50-х років ХХ ст. лави науковців на кафедрі поступово поповнювали випускники факультету. Першими стали Федір Заставний (з 1955 р.), Олег Шаблій (з 1958 р.), Михайло Паробецький (з 1961 р.). Наприкінці 60-х – на початку 70-х років на кафедрі прийшли її випускники Галина Анісімова, Єлизавета Михайлова (Максимова), Михайло Гонак, Степан Марич – усі як аспіранти і лаборанти, котрі згодом стали викладачами (С. Марич – на економічному факультеті). Це був період, коли успішно співпрацювали представники різних регіонів України і навіть Росії (правда, останні, крім Є. Максимової, так і не вивчили досконало української мови).

Певним проривом у розвитку наукової школи слугувала організація на кафедрі аспірантури і цільової докторантури. Першими аспірантами стали: В. Луговой (піврічна аспірантура для завершення дисертації у 1964 р.), О. Шаблій (1961–1965 рр. – аспірантура без відриву від виробництва), М. Гонак (1967–1970 рр. – аспірантура з відривом від виробництва). Пізніше в аспірантуру на кафедрі економічної і соціальної географії до початку 90-х років навчалися Людмила Коротун, Галина Анісімова, Єлизавета Максимова, Наталія Недашківська, Мирослав Білецький, Мирослава Книш, Мирослава Влах, Маркіян Мальський. Усі вони (крім Є. Максимової) захистили кандидатські дисертації. Їхнім керівником на початку був професор О. Ващенко (після його смерті деякими з них керував професор О. Шаблій). Також, професор О. Шаблій сприяв підготовці декількох кандидатських дисертацій аспірантів і прикріплених до кафедри її випускників (М. Білик, Б. Заставецький).

У цей період докорінно змінився якісний склад кафедри. Захистили докторські дисертації Ф. Заставний (1970), О. Ващенко (1971), О. Шаблій (1978). А поза межами кафедри – її випускники Б. Яремчишин, М. Пістун, О. Топчієв. На кафедрі кандидатами наук стали: Г. Зільбер, В. Луговой, І. Сваричевський, М. Паробецький, М. Гонак, інші випускники аспірантури. Наприкінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. у складі кафедри було два доктори наук (О. Ващенко, О. Шаблій), чотири кандидати наук (Г. Анісімова, М. Гонак, В. Луговой, М. Паробецький) та один старший викладач (Є. Максимова).

Кафедра готувала фахівців однієї спеціалізації – економічна географія (ЕГ). З часом спеціалізація переросла у спеціальність “Економічна і соціальна географія”. Щороку кафедра економічної і соціальної географії випускала близько 20–25-ти фахівців географів-економістів зі стаціонарної і до 15-ти – заочної форми навчання.

Наукова діяльність кафедри у період 1944–1989 рр. пройшла декілька якісних етапів, поступово ускладнюючись і набираючи нових форм.

1. На етапі повоєнного “становлення” (1945–1953) кафедра визначала головну тематику наукової роботи – проблеми *геопросторової організації сільського господарства* Львівщини, Українських Карпат і західних областей загалом. Тут вирізнялися головно праці О. Ващенка. Згодом ця тема переросла у проблему територіальної організації агропромислового комплексу (щодо цих питань захистили дисертації І. Сваричевський, М. Білик, Л. Коротун, М. Влах, М. Книш), виконання обласних атласів сільського господарства Львівської, Дрогобицької, Закарпатської та Івано-Франківської (тоді Станіславської) областей під орудою О. Ващенка.

2. У середині 50-х – першій половині 60-х років важливе місце зайняла проблема *геопросторової організації промисловості, промислових комплексів, їхнього природно-ресурсного потенціалу*. Тоді захищають кандидатські дисертації Ф. Заставний і В. Луговой (з проблем розвитку Львівсько-Волинського кам’яно-вугільного басейну), а на початку 80-х років – М. Мальський (з еколого-географічних проблем цього регіону). У 1959 р. виходить книга О. Ващенка “Природні ресурси західних районів УРСР (економіко-географічний нарис)”. З другої половини 60-х років посилено вивчалися проблеми *міжгалузевого комплексування*, передусім лісо-, агропромислового та рекреаційного (дисертації *О. Шаблія, М. Білика, Н. Недашківської, М. Книш, М. Білецького, С. Кузика, П. Жука, М. Влах*). Певним підсумком інтенсивного розвитку цього напрямку стало видання книги О. Шаблія “Міжгалузеві територіальні системи” (1975) та захист докторської дисертації “Міжгалузеві територіальні комплекси: проблеми теорії і методики досліджень” (1978).

Наприкінці 60-х років з новою силою розвивається *комплексно-регіональний* напрямок діяльності кафедри (рис. 1.2.). Тоді захищають дисертації з проблем комплексного розвитку Передкарпаття М. Паробецький та С. Волос (випускник кафедри), Східнословачького краю (М. Гонак), Чернівецького економічного вузла (С. Писаренко). Розвиваються дослідження народонаселення Західного регіону України (О. Ващенко, М. Паробецький, Г. Зільбер, Г. Анісімова). Найвищим проявом комплексно-територіального напрямку став захист у 1971 р. докторської дисертації О. Ващенком на тему: “Атлас розвитку господарства західної частини Української РСР (з найдавніших часів до 70-х років ХХ ст.)”.

Післявоєнний період, передусім 80-ті роки ХХ ст., відзначається вагомим внеском кафедри та усієї ЛСГШ у розвиток теорії і методики дослідження економічної і соціальної географії.

Зокрема, суттєво поглиблено теоретичні основи територіального комплексування (О. Ващенко, Ф. Заставний, О. Шаблій), розроблено *ієрархію* економічного районування (О. Ващенко), обґрунтовано у цьому руслі *концепцію міжгалузевих територіальних комплексів* (О. Шаблій), введено у науковий обіг поняття *економічного вузла* (О. Ващенко, С. Писаренко), висунуто ідею *гнучкої територіальної організації виробництва* (О. Шаблій), систематизовано *закони і закономірності територіальної організації виробництва* (О. Шаблій), розроблено наукові основи *геопросторової організації конкретних міжгалузевих комплексів* (Л. Коротун,

М. Білик, Н. Недашківська, М. Білецький, М. Книш, М. Влах), впроваджено у науковий обіг *поняття територіальної економіко-екологічної проблеми і ситуації* (М. Мальський, О. Шаблій), а також новий *термін “природно-ресурсний цикл”* (О. Заставецька) замість ресурсного циклу В. Комара, обґрунтовано *принципи геопросторової організації систем розселення* (Б. Заставецький, О. Шаблій) і *географічні імперативи екологічної діяльності* (М. Мальський, О. Шаблій) та ін.

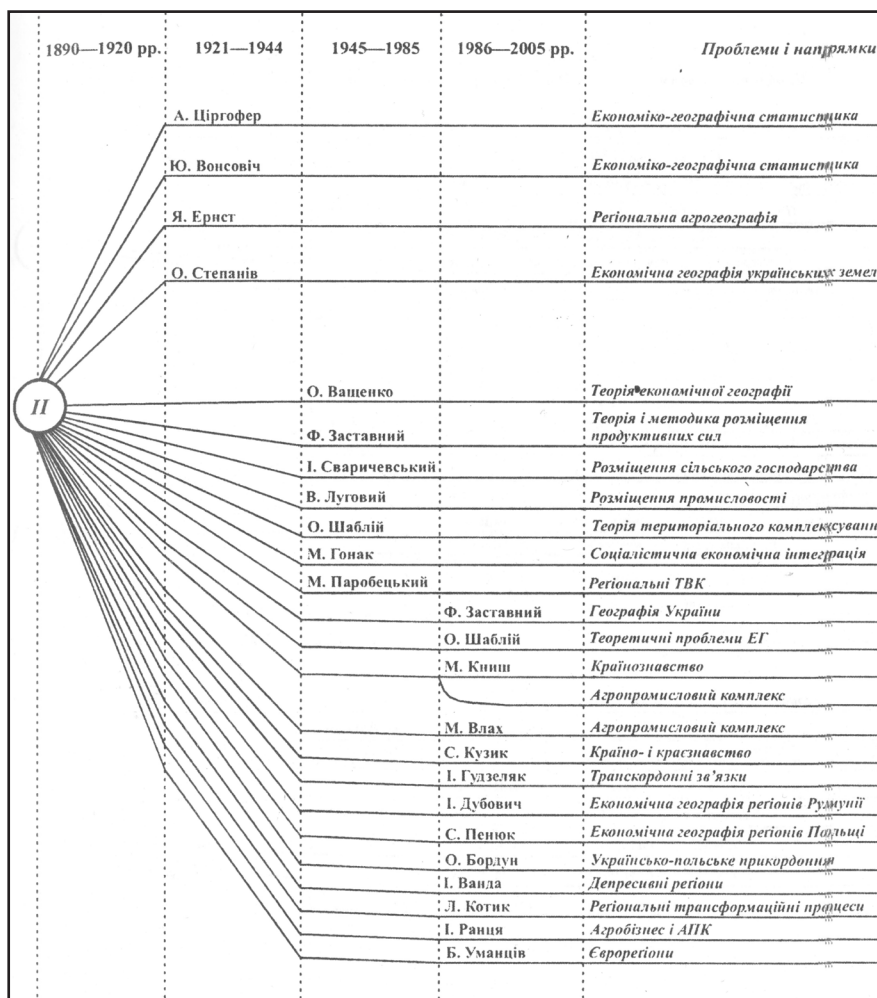

Рис. 1.2. Економіко-географічний напрямок (II)

У ЛСГШ набув широко розвитку географічно-картографічний напрямок діяльності. Його започаткував ще С. Рудницьким, продовжений В. Кубійовичем і закріпив після Другої світової війни О. Ващенко та його послідовники. Картогра-

фічні традиції проявляються у реальних здобутках, особливо кафедри економічної і соціальної географії університету та її членів (рис. 1.3).

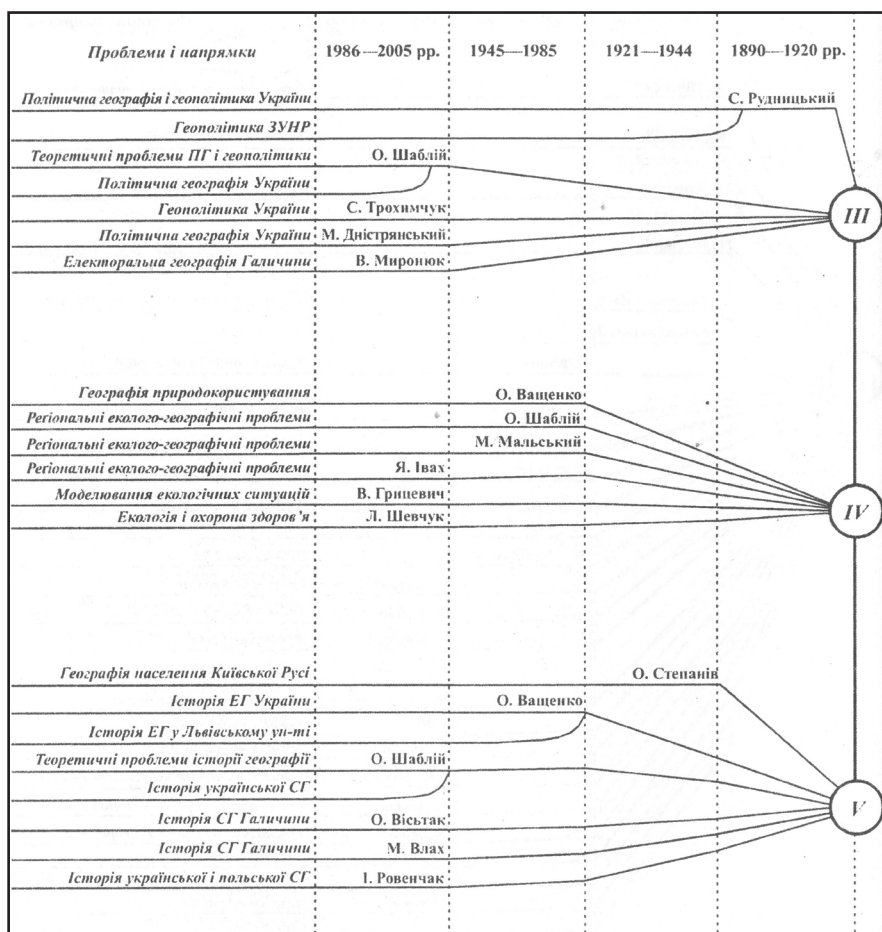

Рис. 1.3. Політико-географічний (III), еколого-географічний (IV) та історико-географічний (V) напрямки

Отож, під орудою О. Ващенка ще у 50-х роках ХХ ст. виконано декілька рукописних атласів сільського господарства західних областей України (Закарпатської, Івано-Франківської, Дрогобицької та Львівської). У першій половині 60-х років за госпдоговором із Львівським раднаргоспом виконано середньомасштабну економічну карту адміністративно-економічного району (автор О. Ващенко). У вигляді курсових і додатків до дипломних робіт у 1958–1959 рр. створено економіко-географічні атласи районів Львівської області. Окремо назвемо атлас Львівсько-Волинського вугільного басейну (60-ті роки), автор якого доцент В. Луговой (усі карти і атласи були рукописними).

Нова хвиля атласного картографування спостерігалася на зламі 80–90-х років ХХ ст. Кафедра створила три фундаментальні атласи соціально-економічних комплексів Львівської, Івано-Франківської областей та м. Львова (керівник проекту О. Шаблій). Розгорнуто видання науково-довідкових – шкільних і краєзнавчих атласів. Видані шкільно-краєзнавчі атласи Львівської (1989), Івано-Франківської (1990) та Закарпатської (1991) областей, а також “Атлас Львівської області” із серії “Моя Батьківщина” (чотири видання) – усі за редакцією професора О. Шаблія. У підготовці карт шкільно-краєзнавчих атласів брали участь члени кафедри М. Мальський, І. Ровенчак, М. Книш, М. Влах та ін., в атласі Львівської області – І. Ровенчак та кандидат географічних наук О. Кучабський. Розпочато працю над створенням атласу українсько-польського прикордоння (разом із працівниками Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської).

Певним стимулом до розвитку суспільно-географічного картографування стало створення Лабораторії комплексного атласного картографування (керівник доцент І. Ровенчак). У цій лабораторії проведено велику роботу з картографічного моделювання еколого-медичної ситуації у м. Львові, досліджено проблеми репродуктивного потенціалу Західного регіону України. Доцент В. Грицевич став одним із авторів з обґрунтування геодезично-картографічного центру України (с. Мар’янівки поблизу м. Шполи Черкаської області). З використанням комп’ютерних технологій кафедра опанувала поєднання математичних і картографічних методів моделювання.

Вагомий внесок у розвиток ЛСГШ у 1945–1989 рр. зробили: кафедра економічної географії Львівського торгово-економічного інституту (академік М. Паламарчук, професор Ф. Заставний, доценти А. Куц, М. Петрига, Н. Ковалевська, Н. Недашківська, С. Волос та ін.), Львівська філія Ради з вивчення продуктивних сил, а згодом – Інституту економіки АН УРСР (Р. Литвинович, В. Березюк, М. Березовська, Я. Тимчишин та ін.). Надзвичайно важливими були праці філії з проблем географії трудових ресурсів. Загалом ці наукові підрозділи працювали на стику економічної географії та регіональної економіки, сформованої у Львові наприкінці 50-х – на початку 60-х років.

Можна стверджувати, що регіонально-економічний напрямок, заснований на кафедрі економічної географії, суттєво розвивався і поглиблювався у перелічених інституціях.

Певним досягненням ЛСГШ була організація у Львові двох конференцій з проблем народонаселення Західного і Південно-Західного регіонів України (1966 і 1967 рр.).

Неабияку роль у процесі регіонально-економічного напрямку відіграла кафедра економіки і організації промисловості Львівського університету, якою керував випускник географічного факультету професор Богдан Яремчишин (до 1966 р. він працював в Інституті суспільних наук), а також кафедра економіки і організації машинобудування Львівської політехніки під керівництвом професора Миколи Шпрага.

Не можна не згадати внеску Львівського відділу Географічного товариства України, керівниками якого були професори К. Геренчук та О. Ващенко, вченими секретарями – представники кафедри економічної географії ЛНУ – доценти Г. Зільбер та О. Шаблій. У відділі регулярно відбувалися засідання секції економічної географії, учені доповідали на цих засіданнях, дискутували стосовно актуальних теоретичних, методичних і прикладних проблем суспільної географії. Окрім цього, відділ видавав “Географічні збірники” (в Університеті) та “Доповіді і повідомлення Львівського відділу Географічного товариства”. Ця наукова організація об’єднувала учених географів-економістів Західного регіону, учителів географії Львова та області і значною мірою координувала науково-дослідну діяльність ЛСГШ.

Новітній етап розвитку Львівської суспільно-географічної школи. Після здобуття Україною незалежності перед ЛСГШ постали нові проблеми, пов’язані як з особливостями її саморозвитку, так і новими суспільними та науковими потребами.

Передусім *львівська школа урізноманітнювалася та укріпилася організаційно*. Окрім перелічених закладів, установ і організацій, створено: кафедру географії України (завідувач з 1990 р. професор Ф. Заставний), кафедру міжнародних відносин і дипломатичної служби (керівник – професор Маркіян Мальський) та кафедру туризму (завідувач – доцент *Марта Мальська*) Львівського університету, Географічну комісію відродженого НТШ (1989 р., Голова – дійсний член НТШ О. Шаблій, заступник Голови – І. Ровенчак, учений секретар *Я. Івах*). На жаль, ліквідовано кафедру економічної географії у Львівській комерційній академії (однак економічні проблеми розміщення продуктивних сил тут активно вивчає доцент *Богдан Заблоцький*). Так само зі смертю професора М. Шрага зник дослідний центр у Львівській політехніці. Філію Інституту економіки перетворено в Інститут регіональних досліджень (директор – академік *Мар’ян Долишній*), де доктори та кандидати наук *В. Кравців, У. Садова, С. Шульц, Л. Семів, М. Максимчук* та інші (дехто з них – випускники Львівського університету) вивчають суміжні з економіко-географічними проблеми регіональної економіки, соціології і демографії.

Окрім того, *львівська школа генетично і функціонально (хоч не організаційно) стала охоплювати кілька наукових центрів заходу України, зокрема, Тернопіль* (три кафедри, у тім числі дві у педуніверситеті імені В. Гнатюка, де керівниками є випускники кафедри економічної географії Львівського університету – професор *О. Заставецька* та професор *І. Пушкар*; одна – у Тернопільській академії народного господарства з завідувачем, теж нашим випускником – професором *Є. Качаном*). У Тернопільському центрі, крім завідувачів, активно працювали і працюють випускники кафедри економічної і соціальної географії Львівського університету професор *М. Петрига*, доцент *Б. Заставецький*, доцент *Я. Мариняк*, старший викладач *І. Дітчук*, а також ті, хто пройшли через Спеціалізовану раду із захисту дисертацій на географічному факультеті Львівського університету (*Д. Ткач, Г. Баб’як, А. Кузишин, Т. Заставецький*). До ЛСГШ тяжіє також *Луцький центр*, кадри якого – професор *П. Луцишин* (на жаль, трагічно загинув 1.01.2004 р.), *О. Краснопольський*,

Ф. Зузук, С. Федонюк, Н. Луцишин та інші підтримують найтісніші наукові зв'язки зі Львовом і його інституціями (захист дисертацій, спільні видання, конференції тощо). Тепер виникла *надзвичайно актуальна проблема координації діяльності цих та кількох інших науково-дослідних установ.*

Характерною рисою сучасного розвитку Львівської школи є її *кадрове укріплення*. Важливим чинником цього стала діяльність Спеціалізованих рад із захисту кандидатських і докторських дисертацій зі спеціальності “Економічна і соціальна географія” (керівник – професор Ф. Заставний) та “Міжнародні економічні відносини” (керівник – професор М. Мальський) у Львівському національному університеті, а також зі спеціальності “Розміщення продуктивних сил та економіка регіонів” (керівник – академік М. Долішній) в Інституті регіональних досліджень. Починаючи з 1990 р. докторські дисертації захистили: М. Мальський, П. Луцишин, О. Заставецька, С. Писаренко, підготувала таку дисертацію доцент Л. Шевчук.

Активно працює *аспірантура* на усіх перелічених львівських і кількох кафедрах Тернополя та Луцька. Випускники аспірантури і здобувачі лише на Спеціалізованій раді з економічної і соціальної географії Львівського університету за десять років (1994–2004) захистили понад 20 кандидатських дисертацій головно з актуальних економіко-, демо-, політико- і соціально-географічних проблем Західного регіону і суміжних територій. На початку нового тисячоліття аспірантську підготовку проходить плеяда молодих адептів суспільної географії із новими темами і підходами, що стосуються географічних аспектів трансформації українського суспільства (І. Ванда, І. Раниця, Г. Лабінська, Б. Уманців, Л. Котик, С. Коротун, А. Голод, Р. Теслюк та ін.).

Сучасною особливістю функціонування ЛСГШ є *інтенсивний розвиток у ній нових напрямків*: соціально-, демо-, і політико-географічного, дослідження проблем історії української географії і картографії, праця над підготовкою нових підручників і навчальних посібників, у тім числі словників-довідників для середніх і вищих навчальних закладів. А з описової географії тут спостерігається інтенсивний розвиток суспільно-географічних українознавства, регіоналістики та краєзнавства.

Соціально- і демогеографічні дослідження стали пріоритетними в усіх організаційних установах Львівської наукової школи (рис. 1.4). Це, передусім, засвідчують праці професорів О. Заставецької, Ф. Заставного, Є. Качана, доцентів Л. Шевчук, М. Мальської, В. Грицевича, І. Гудзеляк, О. Кучабського, Р. Лозинського, О. Перхач, О. Романів, Р. Скабари, Д. Ткача та ін. Головною проблемою стало дослідження географічних процесів депопуляції населення, змін у процесах розселення та міграцій людності, деурбанізації (останнє також у контексті рецесії суспільного виробництва), вивчення процесів і поширення злочинності (Р. Скабара), соціальної стратифікації (М. Книш, Р. Теслюк), географічних аспектів релігії (О. Шаблій, Л. Шевчук, О. Вісьтак), релігії і культури (І. Ровенчак, О. Кучабський, У. Садова) та освіти (В. Стецький).

У контексті становлення української незалежної держави предметом дослідження стали політико-географічні проблеми (рис. 1.4). Тут зазначимо

політико-географічні і геополітичні праці професорів О. Шаблія, М. Мальського, С. Трохимчука, доцентів М. Дністрянського, М. Мацяха, І. Ровенчака, І. Зінка та ін. Розвивається і електоральна географія (В. Миронюк, А. Голод). Видано перші в Україні навчальні посібники і монографії, наукові розвідки. Передусім зазначимо наш розділ “Політико-географічні особливості України” у книзі “Соціально-економічна географія України” (1994, 1995, 2001) та монографію М. Дністрянського “Політико-географічні виміри України” (2002).

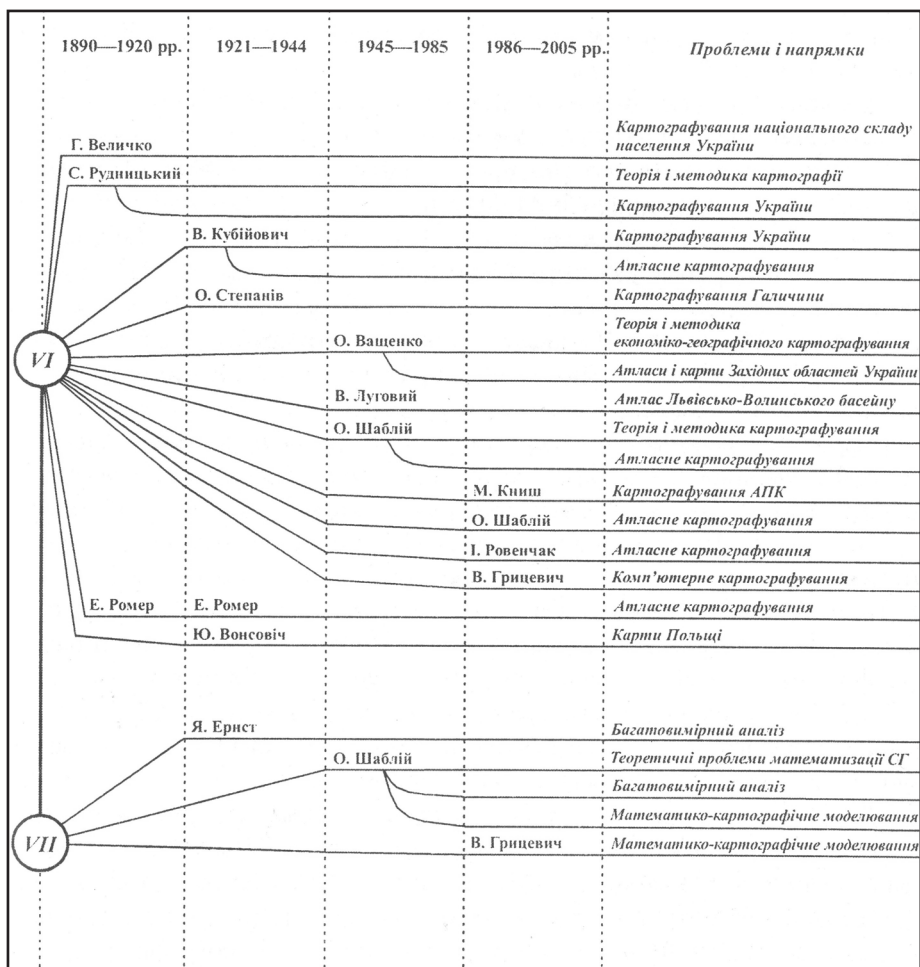

Рис. 1.4. Картографо-географічний (VI) і математико-географічний напрямки (VII)

Справжнім вибухом була інтенсифікація наукових пошуків з проблем історії національної географії, зокрема суспільної (рис. 1.4). Помітний внесок у цій галузі географії за період 1990–2004 рр. зробили львівські географи: О. Шаблій, О. Вісьтак,

І. Ровенчак, П. Штойко. Видано монографії про С. Рудницького, В. Кубійовича, А. Синявського, О. Степанів, а також томи праць О. Ващенко, І. Теслі, А. Синявського, В. Садовського, О. Степанів, М. Дольницького. У 2000 р. засновано всеукраїнський часопис “Історія української географії” (шеф-редактор О. Шаблій, відповідальний редактор Б. Заставецький, а з 2001 р. – О. Заставецька), організовано наукові всеукраїнські конференції, присвячені С. Рудницькому, В. Кубійовичу та О. Степанів, захищено кандидатську дисертацію О. Вісьтак.

Географічне українознавство і суспільно-географічна регіоналістика стали, по суті, головними в описовій географії ЛСГШ. Це виявилось у дослідженнях суспільної географії України загалом та вивченні Західноукраїнського прикордонного регіону зокрема. Учені львівської школи підготували підручники і монографії з суспільної географії України. Назвемо посібники професора Ф. Заставного “Географія України” (кілька видань для вищої і середньої школи) та “Соціально-економічна географія України” групи авторів за редакцією О. Шаблія (три видання). Організовано міжнародну конференцію з проблем географії України (1994) та актуальних проблем географічного українознавства (2000). Окремою науковою проблемою стало вивчення депресивних регіонів України (Ф. Заставний, О. Шаблій, Л. і Я. Шевчуки, І. Ванда та ін.). Нове слово прозвучало у дослідженні проблем регіоналізації України. Професор Ф. Заставний обґрунтував дев’ять економічних, а О. Шаблій – шість соціально-економічних (суспільно-географічних) районів України (подібну схему дещо пізніше створив академік М. Долишній у співавторстві з М. Паламарчуком, О. Паламарчуком та Л. Шевчук).

У період 1990–2004 рр. кафедра економічної і соціальної географії університету інтенсивно працює над проблемами суспільно-географічного *країнознавства і світознавства*. Це проявилось у виданні монографій про окремі країни та регіони. Перелічимо лише книги доцентів Мирослави Книш і Степана Кузика “Економічна і соціальна географія Америки”, доцента Л. Шевчук “Фінляндія” і “Китай”, М. Книш “Бразилія”, І. Гудзеляк і Б. Уманціва “Хорватія”, Б. Уманців і М. Федорусь “Македонія”.

Окремою науковою проблемою останнього десятиріччя стало дослідження західноукраїнського регіону та прикордонних єврорегіонів – Карпатського і “Бугу”. Науково-дослідна тема кафедри економічної і соціальної географії університету так і звучить: “Економіко-, соціально- і політико-географічні проблеми Західноукраїнського регіону”. Виняткову увагу звернено на природно-ресурсний, рекреаційний, працересурсний, транспортно-комунікаційний та історико-культурний потенціал, можливості транскордонного співробітництва з Польщею, Угорщиною, Словаччиною і Румунією, створення міжнародних транспортних коридорів та ін. Вихованці кафедри І. Гудзеляк, С. Пенюк, О. Бордун, І. Дубович, В. Куреляк, М. Максимчук та інші захистили дисертації з цієї тематики. Проведено кілька міжнародних конференцій. Чималу активність проявляє також Інститут регіональних досліджень, де виконано декілька науково-проектних робіт з проблем розвитку Українських Карпат і Поділля.

Кафедра економічної і соціальної географії університету опублікувала збірник наукових праць “Економіко-, соціально- та еколого-географічні проблеми розвитку Західноукраїнського району” (1994). Розпочато дослідження у галузі краєзнавства. Першою ластівкою стала книга доцента С. Кузика “Княгиничі” (2002).

Пріоритетне завдання у період 1990–2005 рр. і найближчими роками географі-супільствознавці Львова вбачають у підвищенні рівня фахової, передовсім наукової підготовки спеціалістів і магістрів свого профілю. З цією метою опрацьовано, написано і опубліковано, як вже зазначено, навчальні посібники і підручники, зокрема з географії України (Ф. Заставний, О. Шаблій зі співавторами, Л. Шевчук та М. Книш та ін.). У 2003 р. для географічних, економічних і факультетів міжнародних відносин видано підручник з грифом Міносвіти і науки під назвою “Основи загальної суспільної географії” (О. Шаблій). Видано перекладний (академічний) підручник “Географія: світи, регіони, концепти” за редакцією та авторською співучастю професора О. Шаблія (Київ: Либідь, 2004. – 740 с.).

Створено фундаментальний навчальний посібник “Економічна і соціальна географія світу” (за редакцією С. Кузика), який отримав позитивні відгуки в Україні і за рубежом; уперше в Україні видано державною мовою “Математичні методи в соціально-економічній географії” (О. Шаблій), “Сакральна географія” (Л. Шевчук), “Економічна і соціальна географія Америки” (М. Книш, С. Кузик), “Країнознавчий словник-довідник” (І. Дубович). Усе це створено на кафедрі економічної і соціальної географії університету. Водночас розпочато видання навчальних посібників і підручників кафедри географії України (Ф. Заставний, М. Дністрянський), кафедри туризму (М. Мальська, М. Рутинський), міжнародних відносин і дипломатичної служби Львівського національного університету (М. Мальський, М. Мацяк, І. Зінько), у Комерційній академії Львова (Б. Заблоцький), на кафедрах, якими керують професор О. Заставецька та Є. Качан (Тернопіль), П. Луцишина (Луцьк), І. Коротун (Рівне).

З усього вище сказаного можемо зробити такі висновки:

1. ЛСГШ, яку започаткував фундатор української модерної географії Степан Рудницький, має понад столітню історію. Незважаючи на політичні перепони, вона прискорено пройшла усі етапи від зародження і становлення до повноцінного розвитку та функціонування сьогодні.

2. Сучасна ЛСГШ є глибоко структурованою в організаційному, територіальному і науково-фаховому вимірах. Вона налічує кілька профільних кафедр Західного регіону (Львова, Тернополя, Луцька, Рівного), наукових підрозділів деяких інститутів, науково-громадських організацій (Географічне Товариство, Географічна комісія НТШ), а також друкованих органів, що публікують праці з проблем суспільної географії (“Вісники” Львівського, Волинського, Тернопільського університетів, часописи “Історія української географії” та “Регіональна економіка”, серії науково-навчальних книг проекту “Постаті українського землезнання” та ін.).

3. Дослідницьким полігоном став Західноукраїнський регіон і суміжні території України та сусідніх держав. За час існування ЛСГШ глибоко вивчено економіко-,

соціально-, демо-, політико- та економіко-географічні проблеми цього регіону. Створено серії монографій і збірників праць, атласів і карт як про регіон загалом, так і про окремі субрегіони, передусім Українські Карпати, окремі області, міські поселення.

4. У ЛСГШ розвинулися майже усі галузі і підгалузі суспільної географії: а) традиційні економіко-географічні дослідження у їхньому районно-комплексному вираженні (Західний регіон України і суміжних країн); б) соціально- і демогеографічні студії (вивчення нових сфер і аспектів, наприклад, географія релігії, злочинності, рівня життя, депопуляційних, дезурбанізаційних і міграційних процесів тощо); в) політико-географічні та геополітичні дослідження (вивчення електоральної поведінки населення, зміна геополітичного положення регіону у євроінтеграційних реаліях); г) географічні студії України та країн світу, а також географічне світознавство і краєзнавство.

5. Суттєвий внесок зроблено у розвитку теорії суспільної географії. Виявлено нові закономірності і принципи геопросторової організації суспільства, впроваджено в науку нові поняття і категорії, обґрунтовано економіко- і соціально-географічні концепції. Тепер настала проблема вивчення дії цих закономірностей і принципів, понять і категорій, концепцій і теорій у постіндустріальному та інформаційному суспільстві.

6. На більшості етапів формування школи, зокрема під час її зародження і становлення, вирішальну роль відігравали учені та вихованці Львівського університету, а у повоєнний період – передусім науково-педагогічні працівники кафедри економічної і соціальної географії, якою керував професор О. Ващенко. З 1990 р. її очолює професор О. Шаблій. Кафедра економічної і соціальної географії, яка відзначила у 2004 р. своє шістдесятиріччя і залишається промотором цієї школи. Її науковий потенціал – один доктор наук (до 2010 р. передбачається захист ще трьох докторських дисертацій), 10 доцентів, 4 асистенти, 5 аспірантів – разом з ученими-географами Львова, Тернополя, Луцька і Рівного є основою розв'язання актуальних наукових, методичних і практичних проблем, які порушує суспільство і які впливають із сучасних закономірностей її розвитку.

7. Тепер на етапі формування пост-індустріального та інформаційного суспільства ЛСГШ освоює нові проблеми і підходи стосовно: а) розуміння об'єкта дослідження (реальний, концептуальний, віртуальний), урахування його трьохвимірності; б) зміни чинників геоторіальної організації об'єкта (поява оптико-волоконних мереж типу GRID), у зв'язку з впровадженням аддитивного 3D-виробництва; в) трансформацією суспільної географії у географію людини та ін. (О. Ш., 2015).

Львівська суспільно-географічна школа: дискусійні питання зародження та становлення і сучасні проблеми розвитку *

Поняття наукової школи

Поняття наукової школи недостатньо ґрунтовно розкрито в наукознавстві загалом і в географічній сфері знання, зокрема. На наш погляд, наукова школа (НШ) – це передовсім система оригінальних наукових ідей та їхніх втілень у принципи, теорії і концепції, а також у конструктивні розробки групою (неформальним колективом, кафедрою, інститутом тощо) учених, переважно однодумців на чолі з визначною особистістю [14, с. 4]. Отже, НШ охоплює, як мінімум, три складових. По-перше, це людська складова – наявність групи учених-однодумців або тих, хто працює у певному спрямуванні і має неформального (іноді формального) лідера. По-друге, наявність *організації* наукових пошуків, *організаційних структур* (кафедри, відділи, лабораторії, інститути, редакції великих видань – енциклопедій, часописів тощо), які являють собою “виробничу”, соціальну та організаційно-управлінську інфраструктуру. По-третє, і це головне, наявність фундаментальних теоретичних і часто практичних розробок, відмінних від розробок інших шкіл.

У дефініції наукової школи (НШ) дуже часто підкреслюють її неформальний характер. Наведемо два означення НШ з Вікіпедії.

Перше з них: НШ – це неформальний творчий колектив дослідників різних поколінь, об’єднаних загальною програмою і стилем дослідницької роботи, які діють під керівництвом визначного лідера”. Функції НШ: а) виробництво наукових знань; б) поширення наукових знань (популяризація); в) підготовка обдарованих вихованців. Друге означення: НШ – “неформальна творча співпраця у межах будь-якого наукового напрямку висококваліфікованих дослідників, об’єднаних спільністю підходів до розв’язання проблеми, стилю роботи, “спільністю мислення”, ідей і методів їх реалізації”.

Отже, у цих означеннях мова йде про неформальність і наявність кількох поколінь. Хоч тут обов’язковість *лідерства* визначних учених. На нашу думку, НШ тепер може мати (і часто має) *гібридний характер*. Це, по-перше. А по-друге, у сучасних умовах *мережевих структур* в управлінні можлива поява *мультилідерства* (навіть при житті і діяльності лідера-засновника школи), в принципі можливі “сублідери”, що очолюють окремі напрямки досліджень на “проривних” ділянках науки.

Чомусь ніхто не наголошує на *синергетичному* та *мультиплікаційному ефекті* від досліджень у будь-якій НШ. Це досягається внаслідок поділу та інтеграції праці

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Львівська суспільно-географічна школа: дискусійні питання зародження та становлення і сучасні проблеми розвитку / О. І. Шаблій // Матеріали конференції “Львівська суспільно-географічна школа: теорія, історія, українознавчі студії” (до 70-річчя кафедри). – Львів, 2015 р. – С. 17–31.

учених (мозкові атаки), повнішого використанні обладнання і засобів загалом, швидкої організації зворотних зв'язків, особливо в управлінні функціонуванням НШ, зосередження уваги на т. зв. проривних напрямках наукових пошуків тощо.

Усі ці риси загалом характерні для Львівської СГШ і зокрема для кафедри економічної і соціальної географії. Наприклад, протягом 2000–2011 років “проривною” стало виконання і видання фундаментального твору “Львів. Комплексний атлас” за нашим лідерством (розроблення програми) і створення та урухомлення неформального колективу дослідників науково-дослідних і навчальних закладів названого міста.

Нещодавно в часописі “Історія української географії” (ч. 27 за 2013 р.) появилася цікава стаття двох авторів-географів – проф. *Ярослава Олійника* і доц. *Сергія Шевчука*, де розглядаються проблеми формування і розвитку наукових шкіл, в т. ч. і географічних. Їх погляд принципіально не відрізняється від нашого, але має свої нюанси.

Зокрема, автори пишуть: “під НШ слід розуміти співавторство вчених різних статусів, компетенцій і спеціалізацій, що координують під керівництвом лідера свою дослідницьку діяльність, зробили вагомий внесок у реалізацію і розвиток дослідницької програми наукової школи” [10, с. 25]. Цю дефініцію, хоч і дуже загальну, можна прийняти за вихідне (“робоче”) положення, правда, з логічним кругом щодо розуміння НШ.

Важливим на етапі зародження і становлення наукових шкіл є *проблема їх національної приналежності*. Деякі учені, в т. ч. і географи, вважають, що національні наукові школи – це ідеологема, не більше. Така ж, як і національна наука. Мовляв, наука є інтернаціональною, тобто вона не є національною. Тому й українська національна школа в географії не існує. Але такі вчені або наївні, або свідомо уникають відповіді щодо національної культури і науки загалом. Таким чином можна домовитися, що відсутня національна культура. Або підтримувати марксоленінську тезу про дві культури у кожній національній культурі – буржуазну і пролетарську. Чи про художню літературу – національну за формою (!) і соціалістичну за змістом. Тобто мова літератури (і науки?!) – це лише форма, щось практично не важливе, другорядне. Головне – це зміст. Хоч, як стверджує сучасна семіотика – наука про знаки і знакові системи, кожен знак (система знаків) має, як мінімум, три сторони: форму (синтактика), зміст (семантика) і практичне застосування (прагматика). Усі знаки (і їх системи) діляться на дві групи: мовні і позамовні.

Тому національна наука, як мінімум, має користуватися національною мовою. Це стосується передовсім початків розвитку (зародження) і становлення української географії.

Ніхто, наприклад, не ставить під сумнів виникнення ще у кінці XVIII ст. – першій половині XIX ст. модерних національних німецької і французької географічних шкіл. Тоді, власне, скінчився класичний період розвитку географії. Учені Німеччини і Франції (колишньої Священної Римської імперії) перейшли з латинської на

відповідно німецьку і французьку мову. У Німеччині новий період розпочали *Александр Гумбольдт* (1769–1859) та *Карл Риттер* (1779–1859), у франкомовному світі – *Елізе Реклю* (1830–1905) та *Поль Відаль де ля Бляш* (1845–1918).

Чинниками формування національної географії були: формування модерних націй, національних господарств, національних держав, національної модерної науки і культури. І ніхто в цих обставинах не сумнівається в існуванні національної географії та формуванні названими географами національного землезнання.

Ті хто, заперечує формування української національної географії, ллють воду на млин імперіовінізму або космополітизму.

Перше, з чим зустрічається національно свідомий географ, коли творить національну науку чи наукову школу, це *проблема термінології*, зрозумілої користувачам – учням, студентам, ученим. Це проблеми перекладу термінів на інші мови і навпаки, уникнення полісемії (багатозначності терміну), його місця у поняттєво-термінологічних системах. Це не виключає введення термінів (понять) на основі мертвих (старогрецької, латинської) чи живих європейських (англійська, німецька, польська та ін.) мов.

Важливим у зародженні і формуванні національних шкіл є також урахування впливу на їх спрямування існуючих у науці *парадигм*. Відомо, що наукова парадигма (грец. – приклад, взірець) – це сукупність філософських, загальнотеоретичних основ науки; система понять та уявлень, які властиві певному періоду розвитку науки, культури та цивілізації.

Акад. *Степан Рудницький* [12] відзначав, що для географічної науки характерне попереми́нне чергування двох світоглядів (тепер ми б це назвали – двох парадигм): *фізіоцентризму і антропоцентризму*. При першому – усю географію розглядають як природничу, а при другому – як суспільну науку. У Середньовіччі, на думку ученого, панував антропоцентризм, у нову епоху (з кінця XVIII ст.) поступово географія, в т. ч. антропогеографія (чи географія людини, її культури і т. д.), переходить на рейки фізіоцентризму. Відповідно до останнього, будь-які науки чи наукові напрямки є настільки географічними, наскільки вони мають стосунки із землею поверхнею. Бо Земля, земна поверхня – це головний об'єкт (предмет) дослідження географії.

Українська модерна географія зародилася у кінці XIX ст., тобто тоді, коли на Заході вже повністю панував фізіоцентризм. До цього часу вона існувала у класичних імперських формах і, по суті, не була українською. Мовою науки у XVIII – першій половині XIX ст. була російська (відповідно у Російській імперії) і німецька чи польська (в Австро-Угорській монархії). Навіть тоді, коли вчені були українцями за походженням (*В. Рубан, Я. Маркович, О. Шафонський* та ін.). Вони писали свої твори про Україну чи її регіони російською. До кінця XIX ст. у суспільній географії панував антропоцентризм у формі галузево-статистичної парадигми. Незалежно від того чи географічні твори писали економісти (той же *О. Шафонський, Д. Журавський* чи *О. Русов*), історики (*В. Рубан, Я. Маркович*) або етнографи (*П. Чубинський*).

На Заході антропоцентричний світогляд (парадигма) був подоланий швидше, ніж у Російській імперії, до якої входила більша частина України. Це вже видно із назв головних праць *А. Гумбольдта* (“Космос. Досвід природного землепису”, 1845–1852) і *К. Пінтера* (“Землезнавство у його відношенні до природи й історії людини” або “Загальне порівняльне землезнання”). Тут повністю переможено середньовічний антропоцентризм у географії, що видно із вживання термінів “землепис” (німецькою “*Erdbeschreibung*”) і “землезнання” (“*Erdkunde*”).

Водночас фізіоцентризм переміг і в суспільній географії. Вона вийшла з-під впливу галузево-статистичного підходу, який сформувався теж у німецькій школі державознавства (XVIII ст. *Ахенваль*) і стала антропографією, у якій вирішальний вплив на життя і діяльність людини віддавали природному чиннику. Це сталося у працях німця *Фрідріха Ратцеля* “Антропогеографія” (1882, 1891) та француза *Поля Відалья де ля Бляша* “Принципи географії населення” (1922).

Таким чином, для розуміння процесу зародження і становлення національних і регіональних шкіл необхідно передовсім розкрити тип географічного світогляду, а також виявити суспільні виклики нації у контексті її соціально-економічного і національного державотворення.

Особливості і процеси зародження модерної української географічної школи

Із сказаного видно, що українська національна географічна школа зародилася у кінці XIX – на початку XX століття. Її ядром став Львівський університет – найстарший університет на сході Європи і в Україні. А в університеті – кафедра географії, організована на початку 1882/1883 навчального року. Тобто першою передумовою зародження НШ було організація інфраструктурної одиниці – кафедри. Далі почалося формування колективу учених, зокрема підготовка докторів філософії у ділянці географії.

Першим завідувачем кафедри став запрошений сюди учений геоботанік *Антоній Реман* (*Antoni Rehma*n, 1840–1917) – німець за походженням, чесна і толерантна людина, який виховав плеяду учених-географів. Першим серед них був українець *Григорій Величко* (1863–1932), другим – поляк угорсько-австрійського походження *Евгеніуш Ромер* (*Eugeniusz Romer*, 1871–1954). Перший захистив докторську (тепер – це кандидатська) дисертацію у 1893 р., другий – у 1894 р. Для *Г. Величка* місця на кафедрі не знайшлося, а *Е. Ромер* – залишився тут працювати і згодом став її керівником (1911–1933). Був добрим картографом (“*Geograficzno-statystyczny Atlas Polski*”, 1916), але поганим геополітиком і водночас українофобом (у 1908 р. підписав заяву проти викладання в університеті українською мовою).

Десять років кафедра географії шукала своє наукове спрямування. Нарешті, геоботанічна (біогеографічна) парадигма, незважаючи на науковий профіль

А. Ремана, була замінена на *геоморфологічно-геологічну*. Деякі учні А. Ремана, як наприклад, Г. Величко, поїхали доучуватися до Відня і Парижа, тобто “геологізуватися”. Для читання лекцій з “Загальна географія” був покликаний геолог, професор *Едвард Дуніковський* (1855–1924)¹. А. Е. Ромер ще вивчав тектоніку, геоморфологію і кліматологію у Лозанні (Швейцарія).

Теми докторських дисертацій були геоморфологічні (у Г. Величка – це “Пластика польсько-руських земель з особливою увагою до Східних Карпат”) і кліматологічні (Е. Ромер написав докторську дисертацію про розподіл тепла на Земній кулі). Ці праці були написані польською мовою і їх сміло можна віднести до польської модерної географії.

З другої половини 90-х років XIX століття, коли Г. Величко став викладачем географії та історії у гімназіях Галичини (Львів, Дрогобич, Перемишль, Станіславів, Тернопіль та ін.), він під впливом громадського товариства “Просвіта” і Наукового товариства імені Шевченка особливо увагу звернув на географічне дослідження України. Першою чергою – це видання етнографічної карти українських земель (1896 р.).

Коли доктор філософії з географії Григорій Величко готував і видавав з допомогою наукової громадськості (*М. Грушевський* та ін.) “Народописну карту українсько-руського народу” (1895–1896 рр.), з цього моменту настає зародження української модерної наукової суспільної географії і картографії. До того ж автор супроводжував свою карту декількома журнальними і газетними публікаціями щодо розміщення українців (русинів) на їх національній території. Він почав також писати і друкувати у “Записках НТШ” книгу з географії України. У 1899 р. він один з перших став дійсним членом НТШ.

І тут виникає закономірне питання: чому геоморфолог, доктор філософії Григорій Величко раптом змінив свої студії на антропогеографічні? Як виник цей задум ученого започаткувати розвиток модерної антропогеографії українською мовою? Відповідь наступна:

1) він мав модерну антропогеографічну освіту, яку отримав в університетах Європи, де антропогеографічні студії (Ф. Ратцель) стали самостійними у системі модерної географії;

2) український народ у кінці XIX ст. культурно, соціально й економічно дозрів до розуміння необхідності створення своєї національної держави. Історики (*В. Антонович*, *М. Грушевський*), етнографи (*П. Чубинський*), економісти – земські статистики (*О. Русов*, *В. Кошовий*) та ін. доказали, що українці є окремою і древньою європейською нацією зі своєю культурою, мовою, історією з державотворчими традиціями, нацією, що єдина у Європі не має своєї держави. Бракувало лише

¹ *Дуніковський Е.*, крім того був капіталістом: у Мексиці у його власності перебували нафтові промисли, а у Львові – будівельна фірма. Сучасний будинок Національного музею українського мистецтва ім. А. Шептицького на вул. М. Драгоманова був проданий ним українцям.

географічного обґрунтування територіального закорінення українства у свою рідну землю і картографічного окреслення цієї землі;

3) українська нація вкінці XIX – напочатку XX ст. була духовно-культурно інтегрована як єдине ціле, незважаючи на те, що її розділяли кордони двох великих імперій: європейської Австро-Угорщини і євразійської Російської. Весь хід історії Європи, особливо з кінця XVIII ст. підказував, що Європа розвивається як частина світу з формуванням національних держав. Отже імперії, які існували – Австро-Угорщина, Німецька та Російська вже тоді були анахронізмом;

4) на початку XX ст. українців у світі, і головню на своїй національній території нараховували до 40 млн осіб;

5) територія України була багата, передовсім, на викопні й аграрні ресурси, на базі яких у другій половині XIX ст. розвивалася видобувна (вугільна, залізорудна) і переробна (металургія, машинобудування, агрокомплекс із зерновими та цукровиробними галузями) промисловість та ін.

Саме ці особливості українського соціуму, природноресурсний потенціал території суцільного розселення українців вимагали започаткування вивчення географії України. Особливо її антропогеографічної складової, як специфічного новітнього напрямку. Доля вказала перстом на науково сформованих adeptів географії – докторів філософії Г. Величка і С. Рудницького з осідком у Львівському університеті.

Дискусійні проблеми пріоритетів

До цих проблем належать наступні:

1) чи справді Львівський університет у кінці XIX ст. – напочатку XX ст. з його кафедрою географії і першими докторами філософії у ділянці географії стали фундаторами національної і водночас регіональної географічної, в т. ч. антропо-географічної школи? Деякі вчені безапеляційно ставлять під сумнів позитивну відповідь на цю тему;

2) чи можна говорити і стверджувати про якусь окрему національну – польську, австрійську чи українську географічну школу у Львівському університеті або Львівського університету? Чи може краще все це назвати Львівською школою без уваги на мову наукових публікацій?

Постараємося висловити свій погляд на ці проблеми.

Отже, відповідь на перше питання-проблему. Акад. *Александр Марініч* (1920–2008) і його оточення неодноразово стверджували, що фундатором нової української географії був акад. *Павло Тутковський* (1858–1930). На всеукраїнській науковій конференції (1991 р.) у Луцьку він “пом’якшив” свою позицію і “милостиво” повідомив мені, що такими фундаторами, які стояли при зародженні української національної географічної школи, були *П. Тутковський* і *С. Рудницький*¹.

¹ Думаю, це було вимушене визнання з урахуванням моєї доповіді на цій конференції, організованої,

Позицію А. Марініча і його найближених можна зрозуміти, але не оправдати. У своїх публікаціях про НАНУ вони “впихають” акад. С. Рудницького десь між кліматологів, гляціологів, геоботаніків та ін. Щоб ставити на одну дошку П. Тутковського і С. Рудницького (як фундаторів української новітньої географії і школи), треба щоб перший із них був не лише геоморфологом (при розумінні, що геоморфологія – це дисципліна у системі геології), а мав праці із суспільної географії (тоді – антропогеографії). С. Рудницький мав такі солідні праці з антропогеографії України, П. Тутковський – навіть не збирався їх писати.

І ще один суттєвий аспект. Навіть у природничій географії П. Тутковський залишався позаду С. Рудницького у часовому вимірі. Свою фундаментальну працю з теорії і методології географії “Нинішня географія” С. Рудницького опублікував у 1905 р. А П. Тутковський – аналогічну працю “Сущность и пределы географии” – габілітаційну лекцію при вступі на завідувача кафедри Київського університету Св. Володимира – лише у 1913 р. (тобто вісім років пізніше, не знаючи, що подібна річ опублікована українською мовою у Львові молодим тоді доктором географії у руслі фізіоцентричної парадигми).

Думасмо, що П. Тутковський про існування доктора географії Григорія Величка і про його геоморфологічні, антропогеографічні та етногеографічні праці, створені і опубліковані мало не за два десятки літ до нього, і не здогадувався (це саме, напевне, можна сказати і про А. Марініча).

Отже, і у цьому аспекті вважати акад. Павла Тутковського, навіть з урахуванням його фундаментальної друкованої праці “Загальне землезнаство” (1927), фундатором (чи навіть співзасновником) національної новітньої географії не коректно. На це, сміємо стверджувати, не згодився б і сам академік.

Професор *Ігор Черваньов* (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна) в одній із своїх публікацій написав буквально так: “з легкої руки (!) проф. О. І. Шаблія в географії поширилася думка, що фундатором української географії є акад. С. Рудницький.” Мовляв, таким фундатором слід вважати проф. *Андрея Краснова* з його кафедрою Харківського університету. Моя позиція у цьому питанні ще радикальніша, ніж в попередньому випадку.

Проф. *А. Н. Краснова* (1862–1914) – маститого природно-географічного дослідника можна вважати своєрідним аналогом львівського професора – геоботаніка А. Ремана. Але він захистив докторат лише у 1894 р. у Московському університеті. Рік перед тим таку дисертацію у руслі нової, європейської геологічної парадигми

світлої пам’яті, професором *Ігорем Коротуним* (1936–2000). Павло Тутковський був до мозку костей геологом (хіба що історичну геологію, яку досліджував академік, перейменувати, як це тепер часто роблять, у палеогеографію). Згадаймо хоча б його праці про викопні пустелі північної півкулі (це просто прильодовикові зони) чи публікації про леси і їх генезу. І, як анекдот, звучить категорична відмова Павла Тутковського від своєї приналежності до географії, коли його запросили десь у 20-х роках на засідання географічного підрозділу ВУАН (див. спогади і листи *С. Сфремова*).

у Львові на кафедрі, що мала вже десятирічний “стаж”, захистив у А. Ремана його учень Г. Величко. А кафедра, яка створювалася під А. Краснова, була організована лише у 1889 р. під назвою кафедра фізичної географії та антропогеографії.

А. Н. Краснов був, як і А. Реман, геоботаніком, тобто типовим географом, що дотримувався біологічної Гумбольдтової парадигми. Взяти хоча б його праці “Травянистые степи северного полушария” (дисертація захищена у Московському університеті у 1894 р.). Або четвертий том “Основ земледения”, присвячений географії *рослин* (1899 р.).

Якщо думати у руслі проф. І. Г. Черваньова, то початки географії у Львівському університеті треба віднести на сто років назад – до 1787 р. Тоді сюди прийшов випускник Віденського університету француз *Бальтазар Гакет* (1739–1815), що зайняв пост професора у медичному відділенні на новоорганізованій кафедрі історії природи, географії та агрикультури¹. Б. Гакет відомий як передовсім геоботанік (отже, працював у руслі парадигми Гумбольдта), геолог, географ, мандрівник, медик (недарма влаштувався на медичному факультеті).

Б. Гакет і А. Краснов працювали відповідно у Львові та Харкові приблизно двадцять років кожен. Дослідницькі теми, підходи і парадигми у них були майже тотожні. Але Б. Гакет організував геоботанічні дослідження, коли зародився і процвітав гумбольдтський біологізм (кінець XVIII ст.), а А. Краснов, коли біологізм вже доходив до кінця і почала “працювати” у географії пенківська *геологічна* парадигма.

Ми з успіхом можемо віднести зародження Львівської географічної школи до кінця XVIII ст. Але це буде деяка натяжка. Бо Львівська географічна школа, зароджена працями Б. Гакета, змовкла після відходу вченого до Кракова (1805 р.) і звідси – до Відня (1810 р.). Треба було чекати аж до 1882 р., коли у Львівському університеті була організована кафедра географії на чолі з геоботаніком Антонієм Реманом. Це можна було б назвати *відродженням* вже повністю самостійної кафедри і виходу з неї професійних місцевих географів, які були фундаторами національної (не лише регіональної) географії, в т. ч. і суспільної у формі антропогеографії. Ця школа після зародження пройшла ряд ступенів розвитку – становлення і трансформації.

І останнє. А. Краснов (як Б. Гакет і А. Реман) нічого не сотворив українською мовою, тим паче з географії України. Правда, була монографія “Рельеф, растительность и почвы Харьковской губернии” (1893). Але це регіональне дослідження. До честі проф. І. Г. Черваньова, слід відзначити його думку, висловлену у назві статті “Основоположник сучасної констуктивної географії”, де йдеться про засновника Батумського ботанічного саду А. Н. Краснова.

¹ Як бачимо, тодішня суспільна географія покривалася дослідженням панівної галузі економіки – сільського господарства. У 1790–1796 рр. у Нюрнберзі вийшли “Найновіші фізико-політичні подорожі *Б. Гакета* 1788–1795 рр. через Данію, Сарматію або Північні Карпати”. Звернімо увагу на: а) “політичні” подорожі; тоді це означало суспільно-географічні подорожі (а “фізичні” – це природно-географічні); б) “Північні Карпати”: тепер такої назви нема (це наші Українські Карпати).

Щодо другої проблеми: чи можна говорити і стверджувати про якусь окрему національну – польську, австрійську або українську географічну школу у Львівському університеті або Львівського університету. Справді нелегке питання. І чи доцільно його підіймати, якщо вся початкова історія модерної географії проходила у цісарсько-королівському найвищому навчальному закладі імені Фердинанда I у Львові.

Отже, ніби-то це була австрійська географія, так само, як у Харкові – в Імператорському університеті, – російське землезнання, яке ще не встигло переорієнтуватися на нову європейську парадигму – геологічну. З іншого боку, вже тоді панівною мовою наукових студій, після революції 1848 р., стала польська. Лише десь близько 1913 р. С. Рудницький почав викладати тут географію українською. Проте майже усі наукові праці друкував українською поза університетом у виданнях Наукового Товариства ім. Шевченка. Так само д-р Гр. Величко з 1893 р. (рік захисту дисертації) публікує карти, статті і пише монографію з географії України українською (правда, була одна етногеографічна карта, видана у Парижі французькою у 1897 р.).

Це може здатися не принциповим – мова публікації. Хіба ми зараз не публікуємо статей англійською чи польською мовою? І не переживаємо за свою належність до української географії. Очевидно, істина в іншому.

Учений за визначенням має бути поліглотом. Це категоричний імператив. Але жодна національна культура і наука не зародиться і не розвинеться без національної мови, яка виконує не лише номінативну (позначення явищ, предметів, процесів, відносин), але й (і це дуже важливо) комунікативну, образну, смислову, архетипну функції; функції носія пам'яті історичного буття народу, його ментальності і багато інших рис.

Поскілки наука твориться елітою кожної нації (сюди входять і представники деяких панівних націй: приклади: батько *Максима Рильського Тадей*, політолог і соціолог В'ячеслав Липинський, історик Володимир Антонович, рід яких мав польське походження), то мова науки, як і всієї культури має мати народну основу, бути зрозумілою для народних мас, передовсім через освіту і просвіту. Ніхто не має сумніву, що літературна мова, мова науки і культури у Галичині з кінця XIX ст. формувалася і розвивалося під могутнім впливом (організаційним і навіть фінансовим) таких східних українців, як *П. Куліш*, *М. Драгоманов*, *М. Грушевський*, *Є. Милорадович* та ін. Якщо ще перші праці Г. Величко писав язичієм (слова рясніли буквами ы, ять, твердий знак), то вже вкінці XIX – напочатку XX ст. він перейшов на кулішівку. Були і лексичні особливості¹.

Існували також несприятливі суспільно-економічні та політичні контексти зародження і формування національних регіональних шкіл. У Російській імперії до 1905 р. була під заборонаю українська мова (Валуєвський з 1863 р. та Емський

¹ Для мене були певні труднощі при підготовці до друку книги “Доктор географії Григорій Величко” із проекту “Постаті українського землезнання” не так фонетичні, як трансляції лексики цього автора. Наприклад, наше звичне слово “людина” десь ще до 1915 р. писалося у наукових творах (та й у літературних) як “чоловік” та ін.

з 1876 р. укази). Хіба міг свідомий учений-українець в цих умовах ігнорувати українську мову. Тому не маючи вищого шкільництва з українською мовою викладання і друкування, українські громадські діячі і вчені створювали наукові, літературні і господарські товариства, які плекали українську літературну (в т. ч. наукову) мову. Наприклад, “Просвіту”, НТШ, “Сільський господар” та ін.

Так само можемо твердити, що у Львові розвивалася польська національна школа. Але вона, по-перше, не була загальнонаціональною (були університети у Кракові і Варшаві), по-друге, недостатньо розвивався антропогеографічний напрямок. Проте картографічний напрямок як у польській і українській школі отримав досить сильний заряд (Г. Величко – з одного боку і Е. Ромер – з іншого). Кожна з цих національно-регіональних шкіл мала свої інтереси, які мало корелювалися між собою.

У незалежній Україні (з 1991 р.), коли українська мова стала державною, повинні бути створені повноцінні умови для розвитку науки і культури на цій мові і на мовах національних меншин. При формуванні української політичної нації на базі етнічної роль української мови в усіх сферах життєдіяльності суспільства посилиться.

Загальні риси становлення і післявоєної трансформації Львівської суспільно-географічної школи

Не тільки початки зародження, але й його кінець, а точніше – перехід до становлення новітньої суспільно-географічної школи у формі антропогеографії вартій уваги як у теоретичному, так і в практичному сенсі.

Зрозуміло, що поява нового періоду розвитку (тут у становленні ЛСГШ), це або зміна парадигми, або поява нового якісного стану цієї школи. Знаємо з історії розвитку антропогеографії у Львові, що парадигма залишалася для суспільної географії фізіоцентричною. Отже, треба шукати змін у змістовному наповненні або в прикладних (тут дискрептивних) аспектах суспільно-географічних досліджень.

Вважаємо, що цими аспектами були: а) перехід від загальних теретико-методологічних пошуків, найяскравіше виражених у праці С. Рудницького “Нинішня географія” (1905), до їх практичних втілень; б) підготовка кадрового складу, здатного прискорено розвивати школу на етапі її становлення; в) поява сильного лідера.

Почнемо з останнього. Появу лідера датуємо з 1908 р., коли С. Рудницький зайняв місце приват-доцента на кафедрі географії Львівського університету і почав викладати тут географію українською мовою. А головною проблематикою стала географія України, як фізична, так і суспільна. Видані ученим дві книги “Коротка географія України. Т. I. Фізична географія” (1910 р.) і “Коротка географія України. Т. II. Антропогеографія” (1914 р.) *поклали початок новітньому географічному українознавству* і знаменували цим потік монографій і середньо- та високошкільних підручників та посібників (С. Рудницький, В. Кубійович, І. Тесля, М. Дольницький та ін.). Найпотужнішим стали книги: С. Рудницького “Ukraina. Land und Volk”

(1916), “Основи географії України” (1926 р.), В. Кубійовича “Географія українських й сумежних земель” (1938 р., 1943 р.).

Назвемо також двох докторів наук: Володимира Гериновича, який у 20-х роках, будучи ректором Кам’янець-Подільського Інституту народної освіти, видав декілька книг з економічної географії України у “державних” кордонах УРСР. Додамо доктора наук з географії (1926 р., Прага) Володимира Огоновського, що підготував і захистив дисертацію “Заселення Східноєвропейського степу”¹. А також В. Кубійовича, що видав “Атлас України й сумежних країв” (1937). У 1931 р. запрацювала Географічна комісія НТШ, яка у 1935 р. видала перший збірник “Праці географічної комісії НТШ” за ред. В. Кубійовича. Були започатковані нові напрямки в антропогеографії України: геоурбаністика (Г. Величко, В. Кубійович, О. Степанів) та військової географії (С. Рудницький).

Період становлення ЛСГШ закінчився Другою світовою війною. Саме тоді було перевидаано книгу В. Кубійовича під дещо зміненою назвою “Географія України й сумежних країн”. А також випущено підручник І. Теслі “Географія України” (1943 р.) і монографією Олени Степанів “Сучасний Львів” (1943 р.).

Загальні риси становлення ЛСГШ наступні [14, с. 11, 12]:

- становлення відбувалося прискореними темпами на фоні сповільненого розвитку польської антропогеографічної думки у Львові. Закінчилося воно під час Другої світової війни (1939–1944 рр.);

- сформувався кадровий склад національно свідомих антропогеографів, які мали європейський вишкіл і добру фахову освіту, здобуту в університетах Львова, Відня, Праги, Кракова та інших наукових закладах;

- крім Львівського університету важливу роль відіграло Наукове Товариство імені Шевченка як громадсько-наукова організація з друкованими органами (“Записки НТШ”, “Збірники наукових праць” та ін.), бібліотекою, Фізіографічною і Географічною комісіями;

- головними напрямками антропогеографічної діяльності було *географічне українознавство і суспільно-географічна регіоналістика, зокрема демо- та етногеографія України і її окремих земель. Були покладені підвалини національної географії міських поселень – геоурбаністики.*

Важливим чинником цього процесу було існування кафедри географії найстарішого в Україні Львівського університету, організованої у 1882 р. До Першої світової війни на цій кафедрі захистили докторат два українці – вже названі Г. Величко та С. Рудницький. З 1908 р. С. Рудницький працює доцентом кафедри і всіляко сприяє підготовці кадрів учених-українців. Саме тут здобували географічну освіту відомі вже у міжвоєнні роки професори і доктори наук В. Геринович та О. Степанів. Історичну географію України та її демогеографію розвиває доктор філософії М. Кордуба.

¹ Вперше опубліковано нами у книзі “Доктор географії Володимир Огоновський” (Львів, 2014. – С. 64–200).

Водночас польська антропогеографія цього періоду перебувала у Львові у стані сповільненого розвитку. В усякому разі тут не було ні маститих антропогеографів, ні їхніх учнів. Можна лише згадати відомих у міжвоєнний період картографів проф. *Юзефа Вонсовича* (викладав “Антропогеографію”, працював у видавництві “Атлас”) і молодого *Яна Ернста* (першим застосував методи багатовимірної аналізу до регіоналізації сільського господарства), а також ас. *І. Альберта*, що перед Другою світовою війною почав досліджувати географію розселення, і *В. Качоровського*, який вивчав проблеми геоурбаністики (на прикладі Львова). У Львівському університеті польська географія за весь період 1892–1945 рр. мала явно виражений геоморфо-логічний (у руслі геологічних вчень Пенка–Девіса) характер. У 1945–1946 рр. майже усі польські вчені виїхали до Польщі (Е. Ромер – до Кракова, інші – до Вроцлава і Любліна; В. Качоровський зник у невідому напрямі).

Усі перелічені та багато інших географів були звичайними чи дійсними членами НТШ – тоді некоронованої всеукраїнської (і міжнародної, оскільки дійсними членами тут були, наприклад, *А. Ейнштейн*, *Макс Планк* та ін.) академії наук. У 1909 р. у ній організовано Фізіографічну, а у 1931 р. – Географічну комісію, яка налічувала понад 40 осіб, здебільшого з науковим ступенем доктора наук у ділянці географії. Очолив Комісію доцент Ягеллонського університету *Володимир Кубійович* (1900–1985). У 1935 р. ця структура розпочинає друкувати “Праці Географічної комісії НТШ”.

Тут не будемо розглядати як відбулося трансформація ЛСГШ у повоєнний період аж до початку незалежності України. Це досить повно висвітлено в наших працях [14, с. 26–57], [15, с. 16–20]. Відзначимо лише наступне:

1) ЛСГШ структуризувалася як за тематичними напрямками (економічна географія – теорія, методологія та методика), так і просторово та організаційно (крім кафедри економічної географії університету, появились навчальні підрозділи ВНЗ, як у Львівському торгово-економічному інституті, у Тернополі, Луцьку та ін);

2) особливий крен було зроблено на економіко-географічному регіоналістику (Інститут регіональних досліджень, відділ економіки в Інституті суспільних наук, кафедра економічної географії університету та ін.; значний внесок тут належить *Ф. Д. Заставному*, *Б. М. Яремчишину*, *М. О. Петризі* та ін);

3) появились перші спроби розвитку демогеографії (*В. П. Огоновський*, *Г. А. Зільбер*, *Б. І.* та *О. В. Заставецькі* та ін.);

4) почав розвиватися географо-природно-ресурсний напрямок (*О. П. Ващенко*, *О. Г. Топчієв*, *Я. О. Мариняк* та ін.). Пізніше він трансформувався у еколого-географічний напрямок (*Я. Є. Івах*, *В. С. Кравців*, *І. М. Волошин* та ін.);

5) була сильно просунута теорія територіального комплексування (*О. П. Ващенко*, *Ф. Д. Заставний*, *О. І. Шаблій*, *С. О. Волос*, *Н. Ю. Недашківська*, *М. М. Паробецький*, *С. М. Писаренко* та ін.);

6) відродився напрямок суспільно-географічного картографування (*О. П. Ващенко*, *О. І. Шаблій*, *В. В. Луговой* у Львові).

В умовах советської деспотії майже зник географо-українознавчий напрямок. Йому судилося прискорено розвинутися вже у 90-х роках ХХ ст. і в нулевих та десятих роках ХХІ ст.

Сучасні напрямки та проблеми розвитку Львівської суспільно-географічної школи

З нульових років ХХІ ст. у ЛСГШ започатковано розвиток багатьох сучасних і нетрадиційних напрямків наукових пошуків. Особливо звернено увагу на ті з них, назва яких має напочатку терміноелемент “гео-”. В науці ці напрямки створюють парні групи із вже існуючими назвами галузей суспільної географії. Це, наприклад, геополітика, паралельною до якої є політична географія, геоekonomіка – відповідно до економічної географії, геосоціологія – до соціальної географії, геодемографія – до демогеографії та ін. Але є й такі напрямки, що не мають прямого корелята (відповідника) у суспільній географії. Наприклад, геопoетика, геоімагологія, геопсихологія та ряд інших.

Чим цікаві ці нові напрямки, які дехто вважає або тотожними до традиційних або непотрібними неологізмами.

По-перше, ці напрямки є міждисциплінарними: вони належать і до географії, і до суміжних наук, назва яких представлена другим їх терміноелементом. Отже, геоekonomіка належить передовсім до економічної науки, геополітика – до політичного наукового знання, геосоціологія – до соціологічного і т. д.

По-друге, конкретні об’єкти дослідження тут ті ж самі, що й у відповідній географічній дисципліні. Але тут використовуються, наприклад, у геосоціології спеціальні соціологічні методи вивчення змісту цих об’єктів. Наприклад, соціально-економічного вузла і дослідження процесів функціонування в ньому соціальних процесів.

По-третє, і це дуже суттєво: наукові дисципліни з терміноелементом “гео-” вивчають головно процеси функціонування, управління цими процесами. А також геоінформаційні процеси у функціонуванні територіальних систем. У той час, як у географічних дисциплінах (економічній, соціальній, політичній географії і т. д.) дослідження здійснюється у руслі генетичних та структурних законів і закономірностей.

Найновішими “межевими” дисциплінами, які започатковані в останнє десятиріччя у ЛСГШ, є геософія, геопoетика і геоімагологія.

Геософія – науковий напрямок і дисципліна, започатковані нашою розвідкою про геософічні погляди на Русі в XI–XII ст. у книзі “Основи загальної суспільної географії” (Львів, 2003, с. 90–92). Далі була докторська праця прикріпленого до кафедри економічної і соціальної географії ЛНУ луганчанина, кандидата географічних наук *Юрія Кисельова*. Він опублікував монографію під назвою “Основи

геософії: проблеми теорії і методології” (Луганськ, 2011). Об’єктом дослідження геософії є людський простір (ЛП). ЛП – це природний простір”, переформатований людською діяльністю, передовсім шляхом створення у ньому нових людських сенсів. Його (ЛП) конгруцентну і конкурентну взаємодію з природним простором. У розумінні генези ЛП важливу роль відведено психологічному чиннику – сприйманню людьми простору, уявлень про нього, створення ментальних карт, трактування земного простору, уявлення про просторове довкілля і т. д. Це вже виходить на геопсихологію.

Геопоетика – міждисциплінарний підхід і напрямок наукових пошуків, зосереджений на виявленні в поетичних творах системи геотопосів. Тобто географічних (і космічних) місць і тіл, їх образних функцій у цих творах. Напрямок працює на межі географії, літературознавства і психології. Наприклад, у поезії Т. Шевченка “Садок вишневий коло хати” змістовно і художньо центральним геотопосом є хата. Дія відбувається (три строфи!) коло хати, як символу українського архетипу родинцентризму. Нами введено у науковий обіг дванадцять геопоетичних понять, т. зв. геопоетичного симплексу – трикутника “поет – текст поетичного твору – його дослідник-учений”; визначено об’єкт і предмет дослідження та ін. Автор нового міждисциплінарного напрямку – професор О. І. Шаблій опублікував декілька статей окремо і у співавторстві з д. г. н. Ю. О. Кисельовим.

Геоімагологія – найновіший напрямок досліджень на кафедрі економічної і соціальної географії ЛНУ ім. І. Франка, започаткований доцентом *Мирославою Влах*. Він вивчає роль, місце і функції образів у психології і географії (образ – від лат. *imago* чи англ. *image*). Географічне образознавство, як міждисциплінарний напрямок, є областю взаємодії власне географії, психології, культурології та деяких інших наук. Міждисциплінарний підхід дозволяє трактувати географічний образ як сукупність матеріальних та ідеальних сутностей, зміслів і цінностей певного місця геопростору. Цим він близький до геопоетики.

Серед інших дисциплін, які отримали новий імпульс у Львівській СГШ, але вже частково мали місце також в інших наукових центрах і школах України, є насамперед:

1) *географія культури* або *культурна географія*, що охоплює і географію релігії (“георелігієзнавство”). Це передовсім дослідження проф. *Івана Ровенчака*: монографія [11] і його багаточисельні статті та докторська дисертація. Щодо сакральної географії і георелігієзнавства, то тут слід відзначити праці проф. *Любов Шевчук*, доц. *Андрія Ковальчука*, *Олександри Вісьтак*, *Олександра Кучабського* (кандидатська дисертація), *Орислави Тимчук* та ін.;

2) *політична географія, геополітика та геостратегія*. Це праці проф. *Маркіяна Мальського*, *Мирослава Дністрянського*, *Олександри Вісьтак*, *Олега Шаблія*. Тепер розширюється коло проблем. Зокрема, повністю новим стали дослідження в області географії політичної думки, виборів, громадських та політичних рухів (*Василь Миронюк*, *Андрій Голод*, *Оксана Склярська*, *Марія Мирош* – їх кандидатські

дисертації і публікації), адміністративно-територіального устрою і легіслативного районування (Мирослав Дністрянський, Леся Заставецька);

Потужним науковим потенціалом стає започаткований доцентом Мирославою Книш і асист. Любов'ю Котик новий напрямок *політико-географічна глобалістика* [6].

3) *геоукраїністика* – монографії, підручники, навчальні посібники, статті та інші розвідки проф. Федора Заставного, Олега Шаблія, Романа Лозинського і їх співробітників на кафедрах географічного факультету університету. У цьому напрямку слід відзначити праці учених;

4) *країно- і краєзнавство* отримало новий імпульс розвитку. Появилися навчальні підручники і посібники з проблем економічної географії країн світу (наприклад, за ред. доц. Степана Кузика “Економічна і соціальна географія країн світу” (Львів: Світ, 2002) чи окремих держав (монографії доц. Мирослави Книш, Степана Кузика, Ірини Гудзеляк, Василя Стецького, Любові Шевчук та ін.). У цьому руслі розвивається цілком новий напрямок – дослідження міждержавних, в т. ч. інтеграційних зв'язків і процесів (д. е. н. Н. Мікула, доц. О. Бордун, В. Стецький, М. Книш, С. Кузик, асп. Г. Сохоцька та ін.). Книги з сучасного географічного краєзнавства (С. П. Кузика “Княгиничі”, 2002 та О. І. Шаблія “Село на золотому поділлі” (2011 р.) знаменували появу призабутої у наших краях традиційної уваги до рідних місць у їх суспільно-географічній інтерпретації. Появилася перша моя праця з теорії краєзнавства окремого міста (йдеться про львовознавство) [17]. Бажано, щоб географи на науковій основі створили краєзнавчі книги (нариси, монографії тощо) про кожне поселення регіону.

Географія населення і демогеографія. Новий імпульс розвитку галузей, що досліджують населення: географію населення, поселень (зокрема, геурбаністика), етнічного складу і процесів просторового переміщення (міграції), працересурсного потенціалу. Тут на перше місце вийшли Інститут регіональних досліджень у Львові (проф. Василь Кравців, Уляна Садова, Світлана Шульц, Петро Жук та ін.), а також кафедра географії України: проф. Федір Заставний, Роман Лозинський (в останнього особливо цікавий напрямок – геоетнознавство), Марія Лаврук (дослідження географії етнографічних груп, зокрема гуцулів) та ін. Проблеми демогеографії на кафедрі економічної і соціальної географії інтенсивно вивчає доц. Ірина Гудзеляк, Мирослава Влах, Наталія Верчин, а на кафедрі географії України – доц. Галина Лабінська, Оксани Стецюк, Надії Процюк та ін. *Працересурсний потенціал і його використання* досліджує у Тернополі проф. Євген Качан.

З цими дисциплінами тісно пов'язані дослідження у сфері *соціальної географії і геосоціології*. Проф. Любов Шевчук та Уляна Садова опублікували декілька монографій і навчальних посібників. Успішно вивчають ці проблеми доц. М. Білецький, Р. Скабара, Х. Подвірна, М. Пелех та ін. *Геосоціологічні* дослідження ведуть тернопільські виші та Східноєвропейський (Луцьк) педуніверситет (проф. Ольга Заставецька, Євген Качан, Наталя Коцан та ін.). Ця сфера досліджень є надзвичайно перспективною.

До неї примикає геотуризмологія – напрямок, який отримав розвиток особливо після створення на географічному факультеті Львівського університету кафедри туризму, очолюваної проф. *Мартою Мальською*. Посуті, на голому місці, лише шляхом використання напочатку випускників кафедри економічної і соціальної географії. М. Мальська стала типовим сублідером ЛСГШ. Як з рогу достатку випалися навчальні посібники і монографії (доц. *Степан Кузик*, Ph. D. *Юрій Занько*, доц. *Михайло Рутинський*, *Тетяна Клапчук* та ін.).

Відділи туризму відкриті в інших вишах Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Закарпаття, у яких працюють випускники-географи зі Львова, розвиваючи і українську Львівську СГШ,

Важливе значення має і надалі напрямок діяльності Львівської СГШ – *економічна географія і геоэкономика*. Перша з них зосередилася головню на кафедрі економічної і соціальної географії ЛНУ ім. І. Франка (Олег Шаблій, *Олег Горовий*, *Ірина Ванда* та ін.), друга – в Інституті регіональних досліджень. Розвиваються вони в інших закладах Львова (тут маємо солідні праці з геоэкономики доц. *Богдана Заблоцького*), у вишах Тернополя, Луцька, Рівного, Івано-Франківська (наприклад, у Тернополі доц. *Андрій Кузишин*). Найбільші успіхи властиві для працівників кафедр ЛНУ з проблем теорії економічної регіоналізації (Ф. Заставний, О. Шаблій), територіального комплексування – молоді вчені – І. Ванда, І. Ранця, О. Мамчур, І. Рудакевич та ін. Добрий початок покладений в теорії геопросторової організації обґрунтування головних рис геопросторової організації виробництва в інформаційному суспільстві внаслідок застосування т. зв. 3D-виробництв та інформаційних систем GRID (проф. О. Шаблій, 2013) [16].

Історико-географічні студії стали проривним напрямком розвитку ЛСГШ в останніх двадцять років. Вони головню зосередилися на кафедрі економічної і соціальної географії. Майже усі члени кафедри внесли свою лепту у цю справу. Видано монографії і збірники, присвячені окремим особистостям, зокрема репресованим чи не визнаним советською владою (акад. С. Рудницький, проф. В. Кубійович, О. Степанів, В. Герінович та ін.) переважно за авторства і за редакцією проф. О. І. Шаблія. Опубліковано 14 монографій праць учених, починаючи від проф. О. Ващенка і закінчуючи В. Огоновським. Хрестоматію “Новітня українська суспільна географія” (2007 р., 1012 с.). Проведено ряд наукових конференцій з історії суспільної географії у Тернополі, організованих доц. Богданом та проф. Ольгою Заставецькими (1995 р., 2000 р., 2005 р., 2010 р.).

Нарешті, останнім новим напрямком досліджень стали у дев'яностих роках ХХ ст. та нулевих ХХІ ст. впровадження геоінформаційних методів у суспільну географію та створення карт і картографічних моделей. У першому випадку маємо праці доц. *Володимира Грицевича*, його аспірантки *Наталі Веневітіної (Сергєєвої)*; у другому – електронне програмування карт і схем великого картографічного твору “Львів. Комплексний атлас” за ред. і участю (66 з 243 карт і картосхем!) проф. О. Шаблія та окремо і у співавторстві доц. О. Вісьтак. Електронні засоби

при виконанні картографічних робіт використовують *асп. Ганна Наконечна, Галина Сохоцька, Ярослав Івах* та ін.

У цьому контексті картографічний, особливо атласно-картографічний напрямок можемо виділити і окремо. Крім фундаментального атласу Львова, створено “Атлас історії української державності”, 2013 р. (випускники і працівники кафедри проф. Іван Ровенчак та Володимир Грицеляк; член Редакційної ради – О. Шаблій).

Таким чином, з настанням незалежності України спектр наукових і науково-методичних досліджень ЛСГШ суттєво розширився і змістовно поглибився.

У найближчі роки приступаємо до організації пошукових напрямків суспільної географії під загальною назвою “Нова суспільна географія: теорія, методологія, метод”. Передбачається зосередити дослідницькі зусилля у руслі наступних десяти тем.

1. Нова суспільна географія – географія інформаційного суспільства (ІС).
2. Три типи дослідницьких об’єктів нової суспільної географії: реальні, концептуальні, віртуальні. Особливо два останні.
3. Інформаційне суспільство – генеральний об’єкт наукової рефлексії СГ.
4. Геоторіальна організація (ГО) інформаційного суспільства – предмет дослідження нової суспільної географії. Зміни в ГО у контексті впровадження 3D – виробництв та систем GRID.
5. Інтегративно-міждисциплінарні напрямки нової суспільної географії: геософія, геополітика, геостратегія, геоэкономика, геодемологія, геопоетика, геопсихологія та ін.
6. Семіотичні проблеми нової суспільної географії. Знакові системи у новій СГ.
7. Постнекласичні підходи і методи нової суспільної географії.
8. Чи потрібний суспільній географії постмодерний дискурс?
9. Головні поняття і категорії нової суспільної географії.
10. Підходи і способи виявлення і обґрунтування законів та закономірностей нової суспільної географії.

Література

1. Біланюк В. І. Географічна освіта, наука і практика у Львівському університеті: історія і сучасність / В. І. Біланюк, С. А. Іванов // Географічна наука і практика: виклики епохи. Міжнародна наукова конференція присвячена 130-річчя географії у Львівському університеті (Львів, 16–18 травня 2013 р.) – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2013. – Т. 1. – С. 5–11.
2. Влах М. Р. Поняття “географічний образ” у гуманістичній географії / М. Р. Влах // “Проблеми української термінології” : зб. наук. праць учасників XIII міжнарод. наук. конф. “Проблеми української термінології СловоСвіт 2014” (м. Львів, 25–27 вересня 2014 р.) – Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2014. – С. 63–65.
3. Заставний Ф. Д. Географія України / Ф. Д. Заставний. – Львів : Світ, 1994. – 472 с.
4. Заставний Ф. Д. Економічні райони України : реалії та перспективи (природньо-географічні,

історичні, національно-культурні, національно-політичні) / Ф. Д. Заставний. – Львів : Априорі, 2010. – 207 с.

5. *Заставний Ф. Д.* Україна : природа, населення, економіка / Ф. Д. Заставний. – Львів : Априорі, 2011. – 504 с.

6. *Книш М. М.* Політико-географічна глобалістика : навч. посібник / М. М. Книш, Л. І. Котик. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 484 с.

7. *Лозинський Р. М.* Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд) : монографія / Р. М. Лозинський. – Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 502 с.

8. *Мальська М. П.* Країнознавство : теорія та практика : підручник / М. П. Мальська, Антонюк П. В., Ю. С. Занько, Н. М. Ганич. – К. : Центр навч. літ-ри, 2012. – 528 с.

9. *Мальська М. П.* Туризмологія : концептуальні засади теорії туризму : монографія / М. П. Мальська, В. К. Федорченко, В. С. Пазенюк, О. А. Кручек та ін. – К. : ВЦ “Академія”, 2013. – 368 с.

10. *Олійник Я. Б.* Наукові школи як об’єкт дослідження в історії географії / Я. Б. Олійник, С. М. Шевчук // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теретичний часопис. – Тернопіль, 2013. – Випуск 27. – С. 23–33.

11. *Ровенчак І. І.* Географія культури : проблеми теорії, методології та методики дослідження / І. І. Ровенчак. – Львів : Вид. центр Львів. ун-ту, 2008. – 240 с.

12. *Рудницький С. Л.* Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання / С. Л. Рудницький // Зап. іст.-філог. відділу ВУАН. – 1927. – Т. 13–14.

13. *Шаблій О. І.* Внесок академіка Павла Тутковського в теорію географічної науки / О. І. Шаблій // Українське Полісся : вчора, сьогодні, завтра : збірник наукових праць. – Луцьк : Надстир’я, 1998. – С. 13–16.

14. *Шаблій О. І.* Львівська суспільно-географічна школа / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 168 с.

15. *Шаблій О. І.* 110 років Львівській суспільно-географічній школі : етапи розвитку / О. І. Шаблій // Матеріали міжнародного наукового семінару “Львівська суспільно-географічна школа у національному та європейському вимірах”. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2005. – С. 7–25.

16. *Шаблій О. І.* Нові тенденції геопросторової організації інформаційного суспільства / О. І. Шаблій // Географічна наука і практика: виклики епохи. Міжнародна наукова конференція присвячена 130-річчя географії у Львівському університеті (Львів, 16–18 травня 2013 р.). – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2013. – Ч. 26. – С. 25–30.

17. *Шаблій О. І.* Львовознавство: підходи, аспекти, проблеми / О. І. Шаблій // Історія української географії. Тернопіль, 2013. – № 27. – С. 8–15.

18. *Шаблій О. І.* До основ геопоетики (на основі текстів Тараса Шевченка) / О. І. Шаблій // Часопис соціально-економічної географії. Харків, 2014. – Випуск 17 (2). – С. 10–17.

19. *Harasimiuk K.* Instytut Geograficzny na Uniwersytecie w Lwowie (1883–1939) / *K. Harasimiuk* // *Historija geografii Polski* / Red. nauk. Antoni Jackowski, Stanisław Liszewski, Andrzej Richling. – Warszawa : Wyd. nauk. PWN, 2008. – S. 325–336.

20. *Harasimiuk K.* Z dziejów uniwersyteckiej geografii Lwowskiej (lata 1882–1910) / *K. Harasimiuk* // *Czasopismo ANN UMCS. Sect. B. Szczegóły* : 1989/1990. – Druk 1992. Vol. 44–45. – S. 287–299.

2. Ядро Львівської суспільно-географічної школи

Кафедра економічної і соціальної географії ЛСГШ*

Кафедра економічної і соціальної географії організована за наказом заступника наркому освіти Української РСР у грудні 1944 р. Фактично роботу почала 1945/46 н. р. з приходом сюди її першого завідувача – канд. геогр. наук, доц. *О. Ващенка* (1908–1984). У 1984–1990 рр. функції завідувачів кафедри виконували почергово доценти *М. Паробецький* (1984–1986), *М. Гонак* (1986–1988) та проф. *Ф. Заставний* (1988–1990). З 1990 р. кафедрою керує проф. *О. Шаблій*.

До 1988 р. це була кафедра економічної географії. Вона стала спадкоємницею кафедри географії, що була створена у 1882–1883 н. р., на якій поряд з визначними польськими вченими *А. Реманом* (1840–1917) та *Е. Ромером* (1871–1954), на посаді приват-доцента працював доктор філософії *С. Рудницький* (1877–1937). На кафедрі підготовлено двох перших українських докторів географії: *Г. Величка* (1893) та *С. Рудницького* (1901). Тут закладено фундаментальні основи національної географічної, у тім числі суспільно-географічної науки (*С. Рудницький* “Нинішня географія”, Львів, 1905) та географічного українознавства. У міжвоєнний період національно-українські студії на кафедрі були перервані внаслідок політики окупаційного режиму. Центром суспільно-географічної думки стало Наукове товариство ім. Шевченка (*В. Кубійович*, *О. Степанів*, *В. Огоновський*, *І. Федів*, *В. Гериневич* та ін.). За керівництвом проф. *В. Кубійовича* було видано “Атлас України й сумежних країв” (1937) та “Географію українських й сумежних земель” (1938). Цими працями, а також твором *О. Степанів* “Сучасний Львів” (1943), завершено короткотривалий період становлення національної суспільної географії і картографії загалом.

Праці названих учених у радянський період були заборонені. Більшість з цих науковців репресовано (*О. Степанів*, *С. Рудницький*, *В. Гериневич*), частина (*В. Кубійович*, *І. Федів*, *І. Тесля* та ін.) емігрувала в Західну Європу та Америку. У 1940–1941 рр. при “перших советах” кафедру географії університету очолював визначний український географ *Ю. Полянський* (1892–1975), який 1944 р. емігрував в Аргентину. В 1941–1944 рр. кафедра не працювала. У 1944–1946 рр. до Польщі виїхали польські вчені. Серед них найбільш відомими були *А. Циргофер*, *Ю. Вонсович* та картограф *Ф. Угорчак*.

Персональний склад новоутвореної кафедри економічної географії на початку її розвитку (1944–1956) був сформований майже винятково із науковців, скерованих до Львова зі сходу України, – переважно випускників Харківського університету

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Наукова і науково-організаційна діяльність кафедри економічної і соціальної географії / *О. І. Шаблій* // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Вип. 40. – Ч. 1. – С. 20–31.

(*О. Ващенко, Г. Зільбер, І. Сваричевський, М. Буленко*; Г. Зільбер працював асистентом кафедри географії ще у 1940–1941 рр.). Єдиними працівниками місцевого походження були *О. Степанів* (короткий термін погодинно старший викладач) та геодезист *Б. Думін* (старший лаборант). Наприкінці 1940 – на початку 1950-х років сюди були скеровані *В. Луговой* (народжений на Брянщині) та *С. Луцький* із Московського університету (народжений у Миколаєві). З середини 1950 – початку 1960-х років сюди прийшли вихідці із західних областей України: *Ф. Заставний* (1955), *О. Шаблій* (1958), *М. Паробецький* (1961).

У пізніші роки кадровий склад кафедри поповнювався переважно з її випускників через аспірантуру і докторантуру. Першим аспірантом був *В. Луговой* (піврічна аспірантура у 1963 р.); далі – *О. Шаблій* (1961–1965), *М. Гонак* (1963–1966), а також до 1984 р. *Л. Коротун, Є. Максимова, Г. Анісімова, Н. Недашківська, М. Білецький, М. Книш, М. Влах, М. Мальський*, докторантами *О. Шаблій* (піврічна докторантура 1976–1977) та *М. Гонак* (1978–1980).

Засідання кафедри економічної географії (1957)

Сидять зліва направо: *ас. В. Луговой, ст. лаб. Н. Бикова, доц. С. Луцький, доц. Ф. Заставний, доц. О. Ващенко (завідувач), ст. викл. Т. Павелко, ст. викл. І. Сваричевський, ст. лаб. Б. Думін.*

Нинішній викладацький склад кафедри сформований головню у 80–90-х роках ХХ ст. Тепер на кафедрі працюють 18 осіб, з них два професори, вісім доцентів (кандидатів наук), один асистент кандидат географічних наук, три асистенти без наукових ступенів, три лаборанти, зокрема: завідувач кафедри, д-р геогр. наук, проф. *О. Шаблій*, проф. *І. Ровенчак*, доценти, кандидати наук *М. Білецький, О. Вісьтак, М. Влах, В. Грищевич, І. Гудзеляк, М. Книш, С. Кузик, В. Стецький*, до 2005 р. доцентом працювала д-р екон. наук *Л. Шевчук*).

Асистентами кафедри є канд-ти геогр. наук *О. Мамчур, Я. Івах, І. Ванда, Л. Котик*. В аспірантурі кафедри станом на 01.01.2011 р. навчаються *Т. Кравець, Р. Лозинський, Г. Наконечна, Н. Годісь, С. Смолянінов, Т. Карпа, О. Сенейко*. У 1990–2010-х роках аспірантуру успішно закінчили *І. Гудзеляк, Я. Мариняк, В. Стецький, О. Вісьтак, О. Перхач, С. Пенюк, В. Миронюк, О. Бордун, О. Романів, І. Ранця, Р. Скабара, А. Голод, Г. Лабінська, Р. Теслюк, І. Рудакевич, О. Мамчур, Х. Подвірна*. За роки існування з вихованців кафедри підготовлено понад 50 кандидатів, близько 20 докторів наук.

Кафедра економічної географії (1968)

Сидять зліва направо: *ст. лаб. Б. Думін, ст. викл. М. Паробецький, доц. В. Луговой, доц. Г. Зільбер, доц. О. Ващенко (завідувач), в. о. доц. О. Шаблій, доц. І. Сваричевський, ст. лаб. Н. Бикова, ст. лаб. Є. Максимова, ст. лаб. С. Марич*.

Науково-дослідницька діяльність. Кафедра є науковим ядром Львівської суспільно-географічної школи, що має більш ніж столітню історію. Школа започаткована у 90-х роках ХІХ ст. першими докторами географії Г. Величком та С. Рудницьким. Через неї до Другої світової війни пройшли відомі вчені М. Кордуба, В. Геринович, В. Огоновський, О. Степанів, М. Дольницький, В. Кубійович та ін. У післявоєнний період її представниками, крім О. Ващенка, стали випускники кафедри, які працювали і працюють у вищих навчальних та науково-дослідних закладах Львова, Києва, Одеси, Тернополя, Луцька та ін. Суттєвий внесок у теорію, методологію і методику суспільно-географічної науки зробили випускники кафедри, доктори наук і професори *Б. Яремчишин, Ф. Заставний, М. Пістун, О. Топчієв, В. Нагірна, Б. Заставецький, О. Заставецька, М. Петрига, С. Іщук, П. Луцишин, Р. Іванух, М. Мальський, Є. Качан, І. Пушкар, О. Шаблій, Р. Язиніна, В. Кравців, Л. Тарангул, Б. Заблоцький, М. Дністрянський, І. Ровенчак* та ін.

Головним науковим напрямом кафедри є дослідження теоретичних і методичних проблем комплексної геопросторової організації суспільства і його структурних частин (населення, господарство, соціальна, політична, екологічна сфера тощо) у їхньому регіональному, країнознавчому та світовому вимірах. За період 1944–2011 рр. наукова діяльність кафедри пройшла декілька етапів розвитку.

1. На етапі повоєнного “становлення” (1945–1953) кафедра визначала головну тематику наукової праці. Нею стала проблема геопросторової організації сільського господарства Львівщини, Українських Карпат і західних областей загалом. Тут вирізнялися головно праці О. Ващенка. Ця тема переросла згодом у проблему територіальної організації агропромислового комплексу (дисертації І. Сваричевського, М. Білика, Л. Коротун, М. Влах, М. Книш), виконання обласних атласів сільського господарства Львівської, Дрогобицької, Закарпатської та Івано-Франківської (тоді Станіславівської) областей під орудою О. Ващенка.

2. У середині 1950 – першій половині 1960-х років важливе місце посіла проблема геопросторової організації промисловості, промислових комплексів, їхнього природно-ресурсного потенціалу (праці Ф. Заставного і В. Лугового з проблем розвитку Львівсько-Волинського кам’яновугільного басейну; на початку 80-х років – М. Мальського (еколого-географічні проблеми цього ж регіону)). Від другої половини 1960-х років інтенсивно вивчали проблеми міжгалузевого територіального комплексування, передусім лісо-, агропромислового та рекреаційного (дисертації О. Шаблія, М. Білика, Н. Недашківської, М. Книш, М. Білецького, С. Кузика, П. Жука, М. Влах). Підсумком інтенсивного розвитку цього напрямку стало видання книги О. Шаблія “Міжгалузеві територіальні системи” (1975) та захист ним докторської дисертації “Міжгалузеві територіальні комплекси: проблеми теорії і методики досліджень” (1978).

3. Наприкінці 60-х років ХХ ст. новою силою розвивався комплексно-регіональний напрям. Захистили дисертації з проблем комплексоформування у Передкарпатті (М. Паробецький та С. Волос (випускник кафедри)), Східно-словацького краю (М. Гонак), Чернівецького економічного вузла (С. Писаренко). Розвивалися дослідження народонаселення Західного регіону України (О. Ващенко, М. Паробецький, Г. Зільбер, Г. Анісімова). Фактом цього напрямку був захист у 1971 р. докторської дисертації О. Ващенком на тему: “Атлас розвитку господарства західної частини Української РСР (з найдавніших часів до 70-х років ХХ ст.)”.

У 80-ті й подальші роки ХХ ст. кафедра зробила вагомий внесок у розвиток теорії і методики дослідження економічної та соціальної географії. Суттєво поглиблено теоретичні основи територіального комплексування (О. Ващенко, Ф. Заставний, О. Шаблій), розроблено ієрархію економічного районування (О. Ващенко), обґрунтовано концепцію міжгалузевих територіальних комплексів (О. Шаблій), уведено в науковий обіг поняття економічного вузла (О. Ващенко, С. Писаренко), висунуто ідею гнучкої територіальної організації виробництва (О. Шаблій), систематизовано закони і закономірності територіальної організації

виробництва (О. Шаблій), розроблено наукові основи геопросторової організації конкретних міжгалузевих територіальних комплексів (Л. Коротун, М. Білик, Н. Недашківська, М. Білецький, М. Книш, М. Влах), впроваджено у науковий обіг поняття територіальної економіко-екологічної проблеми і ситуації (М. Мальський, О. Шаблій), обґрунтовано принципи геопросторової організації систем розселення (Б. Заставецький, О. Шаблій); обґрунтовано географічні імперативи екологічної діяльності (М. Мальський, О. Шаблій) та ін.

4. Після здобуття Україною незалежності особливістю наукової діяльності кафедри є інтенсивний розвиток нових напрямів: соціально-, демо- і політико-географічного, дослідження проблем історії української географії і картографії, праця над підготовкою нових підручників і навчальних посібників, у тім числі словників-довідників для середніх і вищих навчальних закладів. В описовій географії – це інтенсивний розвиток суспільно-географічних українознавства, регіоналістики та краєзнавства.

Кафедра економічної і соціальної географії (1994)

Сидять зліва направо: *ст. лаб. О. Вісьтак, доц. М. Гонак, проф. О. Шаблій (завідувач), доц. Г. Анісімова, ст. лаб. М. Чучвара*; стоять: *асп. Н. Корчак, мол. наук. співроб. Р. Прокопчук, доц. М. Білецький, ас. Я. Івах, асп. І. Гудзеляк, ст. лаб. М. Максимчук, ас. В. Грицевич, ас. В. Стецький, доц. П. Жук, ст. лаб. Д. Мацях, доц. І. Ровенчак, доц. М. Влах, доц. С. Кузик, ст. лаб. О. Перхач.*

Соціально- і демогеографічні дослідження стали пріоритетними як на кафедрі, так і в усіх організаційних клітинах львівської суспільно-географічної школи: праці професорів О. Заставецької, Ф. Заставного, Є. Качана, доктора економічних наук Л. Шевчук, доц. М. Мальської, В. Грицевича, І. Гудзеляк, О. Кучабського, Р. Лозинського, О. Перхач, О. Романів, Р. Скабери, Д. Ткача та ін. Головна проблема –

дослідження географічних процесів депопуляції населення, змін у процесах розселення та міграцій людності, деурбанізації (у контексті рецесії суспільного виробництва), вивчення поширення злочинності (Р. Скабара), соціальної стратифікації (М. Книш, Р. Теслюк), географічних аспектів релігії (О. Шаблій, Л. Шевчук, О. Вісьтак), культури (І. Ровенчак, О. Кучабський) та освіти (В. Стецький).

У контексті становлення української незалежної держави досліджували політико-географічні й геополітичні проблеми (праці професорів О. Шаблія, М. Мальського, М. Дністрянського, І. Ровенчака, доцентів О. Вісьтак, І. Зінька та ін.). Розвивається електоральна географія (В. Миронюк, А. Голод). Видано перші в Україні навчальні посібники і монографії, наукові розвідки (розділ “Політико-географічні особливості України” у книзі за ред. О. Шаблія “Соціально-економічна географія України” (1994, 1995, 2001) та монографія М. Дністрянського “Політико-географічні виміри України” (2002)).

Кафедра економічної і соціальної географії (2004)

Сидять зліва направо: доц. М. Влах, доц. Л. Шевчук, проф. О. Шаблій (завідувач), доц. М. Книш, доц. М. Білецький. Стоять зліва направо: ст. лаб. М. Федорусь, доц. В. Стецький, ас. Я. Івах, ас. Л. Котик, доц. С. Кузик, доц. О. Вісьтак, доц. І. Ровенчак, доц. В. Грицевич, ас. І. Ванда, ас. І. Рання, лаб. Н. Киц.

Інтенсифікувались наукові пошуки з проблем історії національної географії, зокрема суспільної. Помітний внесок у період 1990–2010 рр. зробили О. Шаблій, І. Ровенчак, О. Вісьтак, М. Влах. Видано монографії про С. Рудницького, В. Кубійовича, О. Степанів, а також книги праць О. Ващенка, І. Теслі, А. Синявського, В. Садовського, О. Степанів, М. Дольницького, В. Кубійовича, В. Гериновича,

Ю. Полянського. Засновано (2000) всеукраїнський часопис “Історія української географії” (шеф-редактор О. Шаблій, відповідальний редактор Б. Заставецький, з 2001 р. – О. Заставецька), організовано наукові всеукраїнські конференції, присвячені С. Рудницькому, В. Кубійовичу та О. Степанів, захищено (О. Вісьтак, М. Шевчишин) кандидатські дисертації тощо.

Географічне українознавство і суспільно-географічна регіоналістика стали головними в дослідженнях описової географії. Це: вивчення суспільної географії України загалом і Західноукраїнського прикордонного регіону зокрема. Перше з них – це, передусім, підготовка та видання підручників і монографій із суспільної географії України, (посібники проф. Ф. Заставного “Географія України” та “Соціально-економічна географія України” групи авторів за ред. О. Шаблія), організація міжнародних конференцій з проблем географії України (1994) та актуальних проблем географічного українознавства (2000). Окремою науковою проблемою стало вивчення депресивних регіонів України (Ф. Заставний, О. Шаблій, Л. Шевчук, І. Ванда та ін.). Виконано регіоналізацію України. Ф. Заставний обґрунтував дев’ять економічних, а О. Шаблій – шість соціально-економічних районів України.

У 1990–2011 рр. кафедра інтенсивно працювала над проблемами суспільно-географічного країнознавства і світознавства: видано монографії про окремі країни та регіони (М. Книш і С. Кузика “Економічна і соціальна географія Америки”, Л. Шевчук “Фінляндія” і “Китай”, М. Книш “Бразилія”, “Соціально-економічна географія країн, що розвиваються”, І. Гудзеляк і Б. Уманціва “Хорватія”, І. Гудзеляк “Географія населення”, М. Влах “Географія населення: словник-довідник”, Б. Уманціва і М. Федорусь “Македонія”). Окремою науковою проблемою останнього десятиліття стало дослідження Західноукраїнського регіону та прикордонних євро-регіонів – Карпатського і “Буг”.

Загальна науково-дослідна тема кафедри економічної і соціальної географії, яку виконують у межах робочого часу, “Економіко-, соціально- і політико-географічні проблеми Західноукраїнського прикордоння в умовах європейської інтеграції і глобалізації”. Тепер вона сформована як “Суспільно-географічні проблеми західноукраїнського прикордоння”. Звернено увагу на природно-ресурсний, рекреаційний, працересурсний, транспортно-комунікаційний та історико-культурний потенціал, можливості транскордонного співробітництва з Польщею, Угорщиною, Словаччиною і Румунією, створення міжнародних транспортних коридорів та ін. Захищено дисертації І. Гудзеляк, С. Пенюком, О. Бордун, І. Дубовичем та ін. Кафедрою опубліковано збірник наукових праць “Економіко-, соціально- та еколого-географічні проблеми розвитку Західноукраїнського району” (1994). Розпочато дослідження в ділянці краєзнавства (книги С. Кузика “Княгиничі” (2002), О. Шаблія “Село на золотому Поділлі: земля і люди” (2011)).

Кафедра має значний доробок у галузі демо- і соціально-економіко-географічного картографування. Цей напрямок започаткований Г. Величком і С. Рудницьким та продовжений після війни О. Ващенком, та його учнями та

спадкоємцями (В. Луговой, О. Шаблій, М. Книш, І. Ровенчак, М. Мальський, О. Вісьтак та ін.). Під орудою О. Ващенко у 50-х роках ХХ ст. виконано декілька рукописних атласів сільського господарства західних областей (Закарпатської, Івано-Франківської, Дрогобицької та Львівської). У першій половині 60-х років за господарським договором із Львівським раднаргоспом виконано середньо-масштабну економічну карту адміністративно-економічного району (автор О. Ващенко). В. Луговий виготовив атлас Львівсько-Волинського вугільного басейну (1960-ті роки).

Кафедра економічної і соціальної географії (2015)

Стоять в першому ряді зліва направо: доц. І. Гудзеляк, проф. І. Ровенчак, ас. Л. Котик, доц. М. Влах, проф. О. Шаблій (завідувач), доц. О. Вісьтак, асп. М. Мирош, асп. О. Веклин. Стоять в другому ряді зліва направо: доц. В. Стецький, ст. лаб. О. Тимчук, доц. Я. Івах, доц. М. Білецький, доц. С. Кузик, доц. О. Мамчур, асп. М. Сеньків, доц. В. Грицевич, ас. І. Ванда, асп. О. Горовий, асп. І. Вовк.

На зламі 80–90-х років ХХ ст. створено три фундаментальні атласи соціально-економічних комплексів Львівської, Івано-Франківської областей та м. Львова (керівник проекту О. Шаблій). Розгорнуто видання шкільних і краєзнавчих атласів Львівської (1989), Івано-Франківської (1990) та Закарпатської (1991) областей, а також “Атлас Львівської області” із серії “Моя Батьківщина” (за редакцією О. Шаблія). У 2012 р. вийшла праця “Львів: комплексний атлас”.

Створено лабораторію комплексного атласного картографування (керівник Т. Кравець), у якій виконано картографічне моделювання еколого-медичної ситуації у м. Львові, підготовлено “Комплексний атлас Львова”. В. Грицевич став одним з авторів математичного визначення географічного центру України (с. Мар’янівка поблизу м. Шполи Черкаської обл.). З використанням комп’ютерних технологій кафедра освоїла поєднання математичних і картографічних методів моделювання.

Студентська наукова робота. Від початку існування кафедри студенти отримують навички наукової праці, беручи активну участь у виконанні її наукової тематики. Останнім десятиріччям розвинулися різні форми участі студентів у науковій роботі: а) студентські наукові гуртки (окремо двох перших курсів, якими керує В. Грицевич, і окремо старших курсів під орудою М. Влах); б) студентські наукові конференції. За матеріалами гурткової діяльності студенти виступають на звітних річних наукових конференціях кафедри та факультету, студентських наукових форумах в інших вищих навчальних закладах.

У ході виконання госпдоговірних робіт, передусім атласів обласних регіонів і “Комплексного атласу Львова”, студенти третього-четвертого курсів брали участь у збиранні вихідних статистичних матеріалів, їхньому опрацюванні, складанні разом з науковими керівниками авторських оригіналів карт. Виконані студентами дипломні та магістерські роботи мають вихід у сферу практики територіального програмування та проектування.

Студенти займали такі призові місця: *Л. Мельник* (на конференції у Луцькому державному педагогічному університеті імені Лесі Українки, 2000, 2001), *В. Пантилей* (у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, 2000), *І. Рудакевич* (на економічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003). Вони брали участь у Всеукраїнських географічних олімпіадах (*І. Ванда, Б. Сеньків, І. Ранця, В. Петрів, Б. Уманців, В. Гапанович, Л. Мельник, С. Щеглюк, І. Рудакевич*). Кращі студенти були резервом кафедри для вступу в аспірантуру (*О. Вісьтак, В. Миронюк, І. Ванда, Б. Уманців, І. Ранця, Л. Мельник, С. Щеглюк, Д. Борзій, Н. Годісь, Р. Лозинський, Г. Наконечна, Т. Карпа, І. Вовк* та ін.).

Науково-організаційна діяльність. Серед різних видів науково-організаційної роботи кафедри – організація наукових конференцій, з’їздів, нарад та семінарів; заходів на відзначення ювілейних дат та важливих наукових подій тощо, зокрема, наукових форумів у Львові, Києві, Чернівцях, Тернополі, Луцьку та Рівному. Важлива роль кафедри в організації всесоюзних нарад з проблем населення і розселення у західних областях України (1966), конференції з проблем розвитку Українських Карпат (1968). У 1987 р. організовано засідання Науково-методичної ради Міністерства вищої освіти СРСР з географічної освіти.

Інтенсифіковано працю в цьому напрямі на початку 90-х років ХХ ст. У творчій співпраці з ученими Тернопільського педагогічного інституту (тепер університету) проведено три конференції з проблем історії розвитку української географії і картографії. До 100-річчя В. Кубійовича у Львові організовано міжнародну конференцію “Актуальні проблеми географічного українознавства” (2000). У 1994 р. кафедра брала активну участь у міжнародній конференції “Актуальні проблеми географії України” (Львів). Разом з іншими кафедрами факультету організовано також конференцію до сторіччя (1982) та 120-річчя (2003) географії у Львівському університеті, у 2005 р. – міжнародну конференцію до 60-річного ювілею кафедри,

2008 р. – міжнародні семінари до 100-ліття О. Ващенко і 125-ліття В. Гериновича, 2010 р. – до 110-річчя проф. В. Кубійовича.

Кафедра була також співорганізатором видання всеукраїнського часопису “Історія української географії” (Тернопіль; шеф-редактор О. Шаблій). О. Шаблій є членом редколегії фахового часопису “Український географічний журнал” (Київ), “Регіональна економіка” та “Соціогуманітарні проблеми людини” (Львів), “Часопис соціально-економічної географії” (Харків), “Вісник НТШ” (Львів), “Карпатський край” (Івано-Франківськ).

Працівниками кафедри ініційовано встановлення меморіальних таблиць у місцях праці С. Рудницького, В. Кубійовича та О. Степанів (Львів), триває праця над відкриттям пам’ятника В. Кубійовичу у Львові.

Підготовка географів-суспільствознавців. Кафедра інтенсивно веде підготовку висококваліфікованих фахівців – бакалаврів, спеціалістів і магістрів за спеціальністю 7.070500 “Економічна і соціальна географія” (спеціалісти), 8.070500 “Економічна і соціальна географія” (магістри), а також віднедавна за спеціалізацією 7.070501 “Політична географія і геополітика” (спеціалісти) та 8.0705001 “Політична географія і геополітика” (магістри). За 1944–2011 рр. кафедра виховала понад 650 фахівців економіко-географів різних кваліфікаційних рівнів. Вона бере участь у підготовці економістів і філософів, відповідно, на економічному і філософському факультетах Львівського національного університету імені Івана Франка.

Спеціальність “Економічна і соціальна географія” для кафедри є традиційною. Водночас 2000 р. за кафедрою закріплено підготовку фахівців зі спеціалізації “Політична географія і країнознавство”. Однак тоді правові акти не дали змоги навчати на кафедрі фахівців більше ніж однієї спеціалізації. Тому підготовку за спеціалізацією “Політична географія і країнознавство” було припинено. У 2007/08 н. р. її відновлено в модифікованій формі “Політична географія і гео-політика”.

Навчальні плани з підготовки географів-суспільствознавців регулярно переглядають і вдосконалюють з урахуванням нових тенденцій у розвитку науки та вимог. Новим на зламі тисячоліть стало інтенсивне впровадження у навчальні плани і наукові пошуки інформаційних технологій. З огляду на це переглянуто перелік спецкурсів. Уведено спецкурси “Комп’ютерні інформаційні технології”, “Геоінформаційні системи”, “ЕОМ у суспільно-географічних дослідженнях”, “Інформатика у політичній географії і країнознавстві”. Тепер жодна курсова чи дипломна робота не обходиться без використання комп’ютерної техніки, застосування математичних методів і моделей, інформаційних інтернет-технологій. Створюють умови для впровадження дистанційних методів навчання.

У 1962–1966 рр. кафедра забезпечувала викладання основ економічної географії у Луцькому загальнонауковому факультеті. З відкриттям у Львівському університеті економічного факультету (1966) тут організовано курс “Економічної географії СРСР і зарубіжних країн”, який згодом змінено на “Розміщення продуктивних сил і економіка регіонів”, який викладають також для економічних спеціальностей

в інституті післядипломної освіти університету. Окрім того, кафедра забезпечує викладання спецкурсу “Основи демографії” на філософському факультеті.

Студенти, які спеціалізуються на кафедрі, проходять різні види практик – навчальних і виробничих (магістри – асистентську). Зокрема, на першому курсі навчальним планом передбачено кілька практик для закріплення і застосування знань з геодезії і картографії: топографічна (два тижні) і міжзональна загально-географічна із суспільно-географічним підрозділом (два тижні). На другому курсі є комплексна фізико-економіко-географічна практика (шість тижнів), на третьому курсі – виробнича практика (шість тижнів). Студенти працюють на базах практики, у тому числі в установах державної статистики (районних і обласних), закладах територіального розпланування і прогнозування. На четвертому курсі передбачено також чотиритижневу педагогічну практику. На п'ятому курсі студенти мають магістерську (магістри) та переддипломну (спеціалісти) практику, які є продовженням виробничої і, зазвичай, з тією ж тематикою.

На матеріалах виробничої, переддипломної та магістерської практик студенти пишуть курсові, дипломні і магістерські роботи. Дві останні захищають перед Державною екзаменаційною комісією. Щороку декілька робіт ДЕК рекомендує відзначити і впровадити у практику територіального управління.

У руслі ініційованих перетворень Львівського національного університету кафедра здійснює перехід до Болонського процесу підготовки висококваліфікованих фахівців-географів.

Зв'язки із середніми і вищими навчальними закладами. Кафедра підтримує тісні зв'язки із середньою і вищою школою, що полягають у такому 1) участь у післядипломній підготовці фахівців суспільно-географів; має активні стосунки із Львівським обласним науково-методичним інститутом освіти; 2) підготовка і видання навчальних посібників і підручників для середньої та вищої географічної освіти. Було видано перші в Україні навчальні посібники “Соціально-економічна географія України” (з грифом Міносвіти і науки України за ред. О. Шаблія). У наступні роки опубліковано більше десяти навчальних посібників і підручників: О. Шаблія, Л. Шевчук, С. Кузика, М. Книш, І. Гудзеляк. Розроблено і видано декілька шкільних і шкільно-краєзнавчих атласів (за ред. О. Шаблія): Львівської (1989), Івано-Франківської (1990) та Закарпатської (1991) областей, а також атласи Львівської області із серії “Моя Батьківщина” (чотири видання у 2000–2005 рр.) та навчальних посібників. У 2011 р. у видавництві “Картографія” (Київ) побачить світ картозбірня “Львів: комплексний атлас” (близько 250 карт, картосхем і картоїдів) та ін.

Члени кафедри беруть активну участь у проведенні обласних учнівських олімпіад з географії та розробляють завдання для них та працюють з членами Малої академії наук ЗНЦ НАН України. Щороку випускники цієї академії стають студентами географічного факультету. Понад 25 років географічним відділом керує проф. О. Шаблій. Для середньої школи Львівщини разом з Обласним науково-методичним інститутом освіти підготовлено навчально-методичний посібник

“Львівська область” (О. Шаблій та О. Перхач). Учителям Львівщини члени кафедри регулярно читають лекції з теоретичних, прикладних і методичних проблем суспільної географії.

Зв’язки з плановими і проектними організаціями. На замовлення планових і проектних установ та організацій кафедра виконала кілька наукових розробок і обґрунтувала пропозиції щодо напрямів соціально-економічного розвитку окремих регіонів (областей, районів) та поселень заходу України.

За договором із Львівським раднаргоспом виконано “Економічну карту Львівського адміністративно-економічного району” (1963 р., науковий керівник проекту О. Ващенко). Кафедра двічі обґрунтувала пропозиції до Генеральних планів розвитку м. Львова (О. Ващенко, О. Шаблій, Л. Шевчук). Зокрема, для розв’язання транспортної проблеми м. Львова запропоновано збудувати систему ходових магістралей, а також переходу з екстенсивного до інтенсивного шляху водопостачання Львова. Л. Шевчук розробила шкалу вартісних оцінок земель Львова та околиць. У Львівському Містопроекті створено філію (1988), де студенти кафедри проходили виробничу і переддипломну практику.

Завідувач кафедри О. Шаблій працював у комісіях, створених при Обласній адміністрації Львівської обл. та міському голові Львова, беручи участь в обґрунтуванні перспектив розвитку області й міста.

У роки незалежності України кафедра за домовленістю із владними структурами Яворівського р-ну Львівської обл. розробила програму подолання його депресивності.

Зв’язки з навчальними і науковими інституціями Європи та Америки. В останні 10–15 років розвивається співробітництво з багатьма зарубіжними науковими інституціями. Форми співробітництва різноманітні: участь співробітників кафедри і зарубіжних учених у наукових форумах, організованих однією зі сторін або сумісно; наукове стажування, обмінні студентські практики, спільне видання наукових праць, розроблення науково-практичних проектів та ін. Географія зв’язків охоплює навчальні і наукові заклади Польщі, Словаччини, Німеччини, США, Канади, Франції, Фінляндії, Росії.

Особливо плідна співпраця з науково-навчальними закладами Польщі, зокрема, з кафедрою економічної географії Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Скłodоської (спільні дослідження української і польської наукової спадщини, реалізація проекту атласу українсько-польського прикордоння, обмінна практика студентів, участь у наукових форумах). Аналогічна співпраця з ученими-географами Варшавського (наукове стажування) та Ягеллонського (виконання спільних тем з проблем розвитку Кракова і Львова), Вроцлавського (стажування, конференції), Слупського (стажування) університетів. Л. Шевчук успішно співпрацювала з ученими Гельсінського університету (Фінляндія). Опубліковано працю Л. Шевчук та *Т. Аарреваара* “Фінляндія: соціально-економіко-географічна характеристика” (2001). Г. Анісімова, І. Гудзеляк та В. Миронюк успішно співпрацювали з ученими

Лейпцизького університету з проблем активізації депресивних регіонів гірничо-видобувної промисловості. Разом із ученими австрійського Інституту Східної і Південно-Східної Європи (Відень) зав. кафедри О. Шаблій співпрацював у підготовці “Атласу Східної і Південно-Східної Європи” (1998–1999) (співавтор карти “Міжнародні атракційно-туристичні об’єкти Середньої і Південно-Східної Європи”).

Учені кафедри освоюють англomовний науковий простір через участь у наукових конференціях (Л. Шевчук), стажування (О. Шаблій), переклад книг (О. Шаблій). У руслі освітньої програми Української федерації Америки (директор – професор Темплського університету у Філадельфії Бандера) виконано спільний проект – видання перекладного підручника американських авторів “Географія: світи, регіони, концепти” з авторською участю О. Шаблія і за його науковою редакцією.

Тісний зв’язок кафедри з Віндзорським університетом (Канада), передусім з проф. *І. Стебельським*, учнем В. Кубійовича (обмін літературою, навчальними програмами, спільні видання та ін.). Традиційними є зв’язки також з ученими Російської Федерації, зокрема московськими, петербурзькими і пермськими (участь у конференціях, обмін новинками наукової літератури, рецензування навчальних посібників і монографій, навчальні практики).

Інтенсифікувалися зв’язки з відділами Наукового товариства ім. Шевченка у Європі (Париж), Америці (Вашингтон), Канаді (Торонто, Оттава). Спільними зусиллями видано праці географів В. Кубійовича, О. Степанів, В. Садовського, М. Дольницького, С. Рудницького, В. Геріновича, Ю. Полянського та ін.

Необхідне удосконалення структури кафедри шляхом розвитку в ній, крім соціально-економічної спеціалізації, також спеціалізації “Політична географія і геополітика”, реорганізації науково-дослідної лабораторії комплексного атласного картографування.

Суспільно-географічні дослідження за роки незалежності*

Загальні зауваження. Географія як науковий напрямок і предмет викладання у середніх та вищих школах у межах Західного регіону України має давні традиції. Досить згадати вихідця з Галичини – астронома, географа та медика *Юрія Дрогобича* (1450–1494), який у своєму “Прогностикумі” на 1483 р. визначав координати багатьох європейських міст, в т. ч. Львова. Або іншого дослідника – мандрівника і медика, “українського Марко Поло” – *Михайла Боїма* зі Львова, що у середині XVII ст. двічі побував у Китаї та описав його природу, людей, їхню культуру і заняття. Географію і картографію викладали у колегіумах та у першому на українській території Львівському університеті (з 1661 р.).

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Географія / *О. І. Шаблій* // Наука Західного регіону України (1990–2010). – Львів: ПАІС, 2011. – С. 212–213, 225–228.

Основи сучасної (модерної) національної географічної науки були закладені саме у Львові у цьому ж університеті у кінці XIX – на початку XX ст., коли у 1882/1883 рр. створено кафедру географії. Тут три перших українці – *Григорій Величко* у 1893 р. (згодом професор), *Степан Рудницький* у 1901 р. (згодом академік), *Володимир Гериневич* у 1911 р. (згодом професор) захистили докторат. С. Рудницький у 1905 р. опублікував працю “Нинішня географія”, у якій виклав теоретичні та методичні основи цієї древньої науки на модерному етапі розвитку.

До Першої світової війни і у міжвоєнний період було закладено фундамент Львівської наукової географічної школи. Нею охоплювалися як загальні, так спеціальні наукові дисципліни. Серед перших – це геоморфологія (наука про генезу, динаміку та функціонування різних форм земної поверхні) та антропогеографія. Яскравими представниками першого напрямку стали українці С. Рудницький, *М. Дольницький*, *Ю. Полянський*, другого напрямку – той ж С. Рудницький та *В. Кубійович*. Водночас розвивалися описові (дескриптивні) дослідження. Для національної справи важливе значення мало природно- і антропогеографічне вивчення України і її окремих регіонів. Саме у Львівському університеті і створеному у Львові (1873) Науковому товаристві ім. Шевченка було покладено теоретико-методологічні основи модерного географічного українознавства.

Центр ваги наукових українознавчих пошуків перемістився в НТШ у міжвоєнні роки, а по Другій світовій війні – знову у Львівський університет.

Період 1944–1989 рр. був позначений значним розвитком географічних студій, формуванням геоморфологічної (проф. *М. Цись*), ландшафтно-географічної (проф. *К. Геренчук*) та комплексно-територіального розвитку (проф. *О. Ващенко*) шкіл. Проте не розвивався географо-українознавчий напрямок. Йому судилося з новою силою відродитися у 1990–2010 рр. Водночас розвивалися нові наукові напрямки: геоекологічний (природоохоронний; проф. *С. І. Кукурудза*), геотуристичний (доц. *М. П. Мальська*), ґрунтознавчо-географічний (проф. *С. П. Позняк*) і конструктивно-географічний (проф. *В. М. Петлін*).

Суспільно-географічні дослідження. У Західному регіоні України ще з початку XX ст. формувалася Львівська суспільно-географічна школа (ЛСГШ). *Це наукова школа комплексної геопросторової організації суспільства і його структурних частин у (їхньому регіональному, країнознавчому, у тім числі географо-українознавчому, та світовому вимірах. У формуванні і розвитку цієї наукової школи вирізняють кілька етапів: зародження, становлення, сучасного активного розвитку і функціонування.*

Головними напрямками антропогеографічної діяльності ЛСГШ було географічне українознавство і суспільно-географічна регіоналістика, зокрема демо- та етнографія України і її окремих земель. Були покладені підвалини національної географії міських поселень – геурбаністики.

Незважаючи на початкові труднощі етапу становлення (Перша світова війна, повоєнна еміграція учених, заборони окупаційних властей тощо), Львівська школа

формувався у європейському науковому середовищі прискорено, тобто приблизно сорок років.

Заключним акордом у становленні ЛСГШ була організація і видання під егідою НТШ у Львові “Атласу України й сумежних країв” (1937) та “Географії українських й сумежних земель” (1938) за редакцією та авторською участю дійсного члена НТШ у Львові Володимира Кубійовича. Першу працю вважають національним атласом України.

Ядром Львівської суспільно-географічної школи увесь повоєнний період (передусім від початку п’ятдесятих років ХХ ст.) аж до початку проголошення незалежності України була *кафедра економічної і соціальної географії* Львівського державного (тепер національного) університету імені Івана Франка.

Післявоєнний період, передусім 80-ті роки ХХ ст., відзначаються вагомим внеском кафедри та усієї Львівської суспільно-географічної школи у розвиток теорії і методики дослідження економічної і соціальної географії.

Зокрема, суттєво поглиблено *теоретичні основи територіального комплексування* (О. Ващенко, Ф. Заставний, О. Шаблій), розроблено *ієрархію економічного районування* (О. Ващенко), обґрунтовано *концепцію міжгалузевих територіальних комплексів, ідею гнучкої територіальної організації виробництва* (О. Шаблій), систематизовано *закони і закономірності територіальної організації виробництва*, розроблено *наукові основи геопросторової організації конкретних міжгалузевих комплексів* (Л. Коротун, М. Білик, Н. Недашківська, М. Білецький, М. Книш, М. Влах), впроваджено у науковий обіг *поняття територіальної економіко-екологічної проблеми і ситуації* (М. Мальський, О. Шаблій), а також новий термін “*природно-ресурсний цикл*” (О. Заставецька) замість ресурсного циклу В. Комара, обґрунтовано *принципи геопросторової організації систем розселення* (Б. Заставецький, О. Шаблій); обґрунтовано *географічні імперативи екологічної діяльності* (М. Мальський, О. Шаблій) та ін.

Після здобуття Україною незалежності перед Львівською суспільно-географічною школою постали нові проблеми, пов’язані як особливостями її саморозвитку, так і новими суспільними та науковими потребами.

Передусім львівська школа урізноманітнілася та укріпилася організаційно. Окрім перелічених закладів, установ і організацій, створено: кафедру географії України (завідувач з 1990 р. проф. Федір Заставний, з 2010 р. – д. г. н. Роман Лозинський), кафедру міжнародних відносин і дипломатичної служби (проф. Маркіян Мальський) та кафедру туризму (доц. Марта Мальська) Львівського університету, Географічну комісію відродженого Наукового Товариства імені Шевченка (1989 р., Голова – д. чл. НТШ Олег Шаблій, заступник Голови – Іван Ровенчак, Вчений секретар – Ярослав Івах). На жаль, ліквідовано кафедру економічної географії у Львівській комерційній академії (однак економічні проблеми розміщення продуктивних сил тут активно вивчав доц. Богдан Заблоцький). Так само зі смертю проф. Миколи Шрага зник дослідний центр у політехнічному інституті. Філію Інституту економіки перетворено

в Інститут регіональних досліджень (директор – акад. *Мар'ян Долішній*, тепер д. е. н. *Василь Кравців*), де суміжні з економіко-географічними проблемами регіональної економіки, соціології і демографії вивчають доктори наук *В. Кравців*, *Л. Шевчук*, *У. Садова*, *Л. Семів* а також кандидати наук *С. Шульц*, *С. Щеглюк*, *М. Максимчук* та інші (більшість з них – випускники Львівського університету).

Крім того, *львівська школа генетично і функціонально (хоч не організаційно) стала охоплювати кілька наукових центрів заходу України, зокрема, Тернопіль* (три кафедри, у тім числі дві у педуніверситеті ім. В. Гнатюка, де керівниками є випускники кафедри економічної географії Львівського університету проф. *О. Заставецька* та *І. Пушкар*; одна – у Тернопільській академії народного господарства з завідувачем, теж нашим випускником – проф. *Є. Качаном*). У Тернопільському центрі, крім завідувачів, активно працювали і працюють випускники кафедри економічної і соціальної географії проф. *М. Петрига*, доц. *Б. Заставецький*, доц. *Я. Мариняк*, ст. викладач *І. Дітчук*, а також ті, що пройшли через Спеціалізовану раду із захисту дисертацій на географічному факультеті Львівського університету (*Д. Ткач*, *Г. Баб'як*, *А. Кузишин*, *Т. Заставецький*, *І. Рудакевич*). До ЛСГШ тяжіє також Луцький центр, кадри якого – проф. *П. Луцишин* (на жаль, трагічно загинув 1. 01. 2004 р.), *О. Краснопольський*, *Ф. Зузук*, *С. Федонюк*, *Н. Луцишин* та інші підтримують найтісніший науковий зв'язок зі Львовом і його інституціями (захист дисертацій, спільні видання, конференції тощо). Тепер виникла надзвичайно актуальна проблема координації діяльності цих та кількох інших науково-дослідницьких клітин.

Характерною рисою сучасного розвитку Львівської школи є її кадрове зміцнення. Важливим чинником цього стала діяльність Спеціалізованих рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій зі спеціальності “Економічна і соціальна географія” (керівник проф. *Ф. Заставний* і *О. Шаблій*) та “Міжнародні економічні відносини” (керівник проф. *М. Мальський*) у Львівському національному університеті, а також зі спеціальності “Розміщення продуктивних сил та економіка регіонів” (керівник акад. *М. Долішній*, д. е. н. *В. Кравців*) в Інституті регіональних досліджень. У період після 1990 р. докторські дисертації захистили: *М. Мальський*, *П. Луцишин*, *О. Заставецька*, *С. Писаренко*, *Л. Шевчук* та ін.

Активно працює *аспірантура* на усіх перелічених львівських і кількох кафедрах Тернополя та Луцька. Випускники аспірантури і здобувачі лише на Спеціалізованій раді з економічної і соціальної географії Львівського університету захистили за двадцять років (1991–2010) понад 40 кандидатських дисертацій головно із актуальних економіко-, демо-, політико- і соціально-географічних проблем Західного регіону і суміжних територій.

Сучасною особливістю функціонування Львівської суспільно-географічної школи є *інтенсивний розвиток у ній нових напрямків*: соціально-, демо-, і політико-географічного, дослідження проблем історії української географії і картографії, праця над підготовкою нових підручників і навчальних посібників, у тім числі слов-

ників-довідників для середніх і вищих навчальних закладів. А з описової географії тут спостерігається інтенсивний розвиток суспільно-географічних українознавства, регіоналістики та краєзнавства.

Соціально- і демогеографічні дослідження стали пріоритетними в усіх організаційних клітинах Львівської наукової школи. Це, передусім, засвідчують праці професорів О. Заставецької; Ф. Заставного, Є. Качана, д. е. н. Л. Шевчук, докторів наук О. Кучабського, М. Дністрянського, Р. Лозинського, М. Мальського, доцентів В. Грицевича, І. Гудзеляк, О. Перхач, О. Романів, Р. Скабари, Д. Ткача, О. Стецюк, Х. Подвірної та ін. Головною проблемою стало дослідження географічних процесів депопуляції населення, змін у процесах розселення та міграцій людності, деурбанізації, І. Гудзеляк (“Географія населення”), І. Ровенчак – “Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження”, С. Кузик – “Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід”, вивчення процесів і поширення злочинності (Р. Скабара), соціальної стратифікації (М. Книш, Р. Теслюк), географічних аспектів релігії і культури (І. Ровенчак, О. Кучабський), освіти (В. Стецький), ринкової інфраструктури (О. Мамчур).

У контексті становлення української незалежної держави предметом дослідження стали політико-географічні проблеми. Зазначимо політико-географічні і геополітичні праці професорів О. Шаблія, М. Мальського, С. Трохимчука, М. Дністрянського, М. Мацяха, І. Ровенчака, І. Зінька та ін. Розвивається і електоральна географія (В. Миронюк, А. Голод). Видано перші в Україні навчальні посібники і монографії, наукові розвідки. Передусім зазначимо наш розділ “Політико-географічні особливості України” у книзі “Соціально-економічна географія України” (1994, 1995, 2001) та монографію М. Дністрянського “Політико-географічні виміри України” (2002).

Справжнім вибухом була інтенсифікація наукових пошуків з проблем історії національної географії; зокрема суспільної. Помітний внесок на період 1990–2010 рр. зробили львівські географи: О. Шаблій, І. Ровенчак, О. Вісьтак, П. Штойко. Видано монографії про С. Рудницького, В. Кубійовича, А. Синявського, О. Степанів, а також томи праць О. Ващенко, І. Теслі, А. Синявського, В. Садовського, В. Кубійовича, О. Степанів, М. Дольницького, Ю. Полянського. Засновано (2000) всеукраїнський часопис “Історія української географії” (шеф-редактор О. Шаблій, відповідальний редактор Б. Заставецький, а з 2001 р. – О. Заставецька), організовано наукові всеукраїнські конференції і семінари, присвячені С. Рудницькому, В. Кубійовичу (останній у 2010 р.) та О. Степанів, захищено (О. Вісьтак, М. Шевчишен) кандидатські дисертації тощо.

Географічне українознавство і суспільно-географічна регіоналістика стали, по суті, головними в описовій географії ЛСГШ. Це виявилось у таких формах: дослідження суспільної географії України загалом; вивчення Західноукраїнського прикордонного регіону. Перша з них – це, передусім, підготовка підручників і монографій із суспільної географії України. Назвемо посібники проф. Заставного “Географія України” (кілька видань для вищої і середньої школи) та “Соціально-

економічна географія України” групи авторів за ред. О. Шаблія (три видання). Організовано міжнародну конференцію з проблем географії України (1994) та актуальних проблем географічного українознавства (2000 р.). Окремою науковою проблемою стало вивчення депресивних регіонів України (Ф. Заставний, О. Шаблій, Л. і Я. Шевчуки, *І. Ванда* та ін.). Нове слово прозвучало у дослідженні проблем регіоналізації України. Професор Ф. Заставний обґрунтував дев'ять економічних, а О. Шаблій – шість соціально-економічних (суспільно-географічних) районів України (подібну схему дещо пізніше створив акад. *М. Долишній* у співавторстві з *М. Паламарчуком*, *О. Паламарчуком* та Л. Шевчук).

У період 1990–2010 рр. кафедра економічної соціальної географії університету інтенсивно працює над проблемами суспільно-географічного країнознавства і світознавства. Це проявилось у виданні монографій про окремі країни та регіони. Перелічимо лише книги доц. *М. Книш* і *С. Кузика* “Економічна і соціальна географія Америки”, проф. *Л. Шевчук* “Фінляндія” і “Китай”, *М. Книш* “Бразилія”, “Економічна і соціальна географія країн, що розвиваються”, *І. Гудзеляк* і *Б. Уманціва* “Хорватія”, *Б. Уманців* і *М. Федорусь* “Македонія”. Окремою науковою проблемою останнього двадцятиріччя стало дослідження західноукраїнського регіону та прикордонних євро регіонів – Карпатського і “Буг”. Науково-дослідна тема кафедри економічної і соціальної географії університету так і звучить: “Економіко-, соціально- і політико-географічні проблеми Західноукраїнського регіону у контексті євроінтеграції та геостратегії суспільства”. Виняткову увагу звернено на природно-ресурсний, рекреаційний, працересурсний, транспортно-комунікаційний та історико-культурний потенціал, можливості транскордонного співробітництва з Польщею, Угорщиною, Словаччиною і Румунією, створення міжнародних транспортних коридорів та ін. Захищено дисертації *І. Гудзеляк*, *С. Пенюком*, *О. Бордун*, *І. Дубовичем*, *В. Куреляком*, *М. Максимчуком* та ін. Проведено кілька міжнародних конференцій. Чималу активність проявляє також Інститут регіональних досліджень, де виконано декілька науково-проектних робіт з проблем розвитку Українських Карпат і Поділля, проведено міжнародні конференції. Кафедрою економічної і соціальної географії університету опубліковано збірник наукових праць “Економіко-, соціально- та еколого-географічні проблеми розвитку Західноукраїнського району” (1994). Розпочато дослідження у ділянці краєзнавства. Першою ластівкою стала книга доц. *С. Кузика* “Княгиничі” (2002) і проф. *О. Шаблія* “Село на золотому Поділлі: земля і люди” (2010).

Пріоритетне завдання у період 1990–2010 рр. і найближчими роками географісуспільствознавці Львова вбачають у підвищенні рівня фахової, передовсім наукової підготовки спеціалістів і магістрів свого профілю. З цієї метою опрацьовано, написано і опубліковано, як вже зазначено, навчальні посібники і підручники, передусім з географії України (Ф. Заставний, О. Шаблій зі співавторами, *М. Дністрянський* та ін.). У 2003 р. (перевидання 2010 р.) для географічних, економічних і факультетів міжнародних відносин видано підручник з грифом Мінісвіти і науки під назвою

“Основи загальної суспільної географії” (О. Шаблій). Видано перекладний (академічний) підручник “Географія: світи, регіони, концепти” за редакцією та авторською співучастю проф. О. Шаблія (Київ: Либідь, 2004. – 740 с.).

Створено фундаментальний навчальний посібник “Економічна і соціальна географія світу” (за редакцією С. Кузика), який отримав позитивні відгуки в Україні і за рубежом; вперше в Україні видано державною мовою, “Математичні методи в соціально-економічній географії” (проф. О. Шаблій), “Сакральна географія”, “Соціальна географія” (доц. Л. Шевчук), “Економічна і соціальна географія Америки” (доц. М. Книш, С. Кузик), “Країнознавчий словник-довідник” (І. Дубович). Усе це створено на кафедрі економічної і соціальної географії Університету та Інституті регіональних досліджень. Водночас розгорнули видання навчальних посібників і підручників кафедри географії України (Ф. Заставний, М. Дністрянський), кафедри туризму (М. Мальська, М. Рутинський), міжнародних відносин і дипломатичної служби (М. Мальський, М. Мацяк, І. Зінько), Комерційна академія (Б. Заблоцький), кафедри, керовані проф. О. Заставецькою та Є. Качаном (Тернопіль), П. Луцишиним, Н. Коцан (Луцьк), С. Коротуном, О. Романів (Рівне) та ін.

У роки незалежності інтенсивно розвивалися суспільно-географічні дослідження у Чернівецькому науковому центрі, зокрема у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. Головною проблемою тут було вивчення праце- і природоресурсного потенціалу регіонів Українських Карпат та Поділля. На матеріалах досліджень захищені докторські дисертації проф. В. П. Руденка, В. П. Круля, В. І. Джамана, П. О. Сухого та ін.

Особливо продуктивним був природоресурсний напрямок досліджень, очолений проф. Валерієм Руденком. Ним видано близько десяти монографій і навчальних посібників, починаючи з книги “Географія природоресурсного потенціалу України” (1993) як монографії і закінчуючи книгою з такою назвою (1999) як навчального посібника.

Розвивалося ще два наукових напрямки:

1) історико-географічний (монографії і підручники проф. Я. І. Жупанського та В. П. Руденка (останній особливо про науковий внесок проф. Антона Синявського);

2) картографічний (праці проф. Я. Жупанського; видання підручника, атласу Чернівецької обл.).

IV. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА

1. Теоретичні проблеми макрорегіоналізації України

Питання методології і теорії макрорегіоналізації*

Однією з важливих у географічній науці є проблема регіоналізації. В економічній географії це передусім проблема економічного районування країни. Для України це особливо актуально на рівні макрорегіоналізації. Треба проаналізувати методологічні основи радянської теорії і теоретичні основи практики районування території України, критично оцінити марксистську і більшовицько-імперську догматику, створити сучасні основи соціально-економічної регіоналізації.

Після здобуття Україною незалежності зріс науковий і загальносуспільний інтерес до проблеми регіоналізації держави. Він має як внутрішні, так і зовнішні виміри: політичні, економічні, соціальні, демоетнічні та духовні. З одного боку, публікації з цієї проблеми йдуть у контексті територіально-адміністративного устрою країни (федеративною чи унітарною буде Україна); з іншого – деякі шовіністично налаштовані чинники Росії прагнуть розчленування (“декомпозицію”) України на окремі частини, орієнтуючись на північного сусіда (рекомендуємо ознайомитися з новою книгою *Олександра Дугіна* “Основы геополитики. Геополитическое будущее России”. – М.: Арктогея, 1997). Нарешті, у самій Україні незалежно від політичної орієнтації завжди виникає і виникатиме проблема регіональної політики. Без науково обґрунтованої регіоналізації здійснити її неможливо.

Значний доробок у ділянці економічного районування мають вчені-економісти й економіко-географи *М. М. Паламарчук, М. Д. Пістун, Ф. Д. Заставний, В. А. Поповкін, О. І. Шаблій* та ін. Крім того, у Львові відбулась (травень 1998 р.) міжнародна конференція з проблем регіональної політики, де розроблялась концепція регіональної політики держави (див. статтю у журналі “Регіональна економіка”, за 1998 р. № 2 “Концепція державної регіональної економічної політики”). Проте

---

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Питання методології і теорії макрорегіоналізації України / *О. І. Шаблій* // Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – С. 612–619.

досягнутих надбань ще недостатньо, оскільки сіток районування є стільки, скільки авторів публікацій.

Наукові проблеми з цієї галузі поєднуються у дві великі групи: а) теоретико-методологічні, б) практично-конструктивні.

Проаналізувавши теоретичні та методологічні дослідження основ районування України різних авторів, можна зробити висновок, що більшість учених некритично ставиться до принципів і положень теорії районування, розробленої у тоталітарний період. Тому передусім треба очистити теорію економічного районування та територіального комплексування від марксистсько-ленінської догматики і наповнити новим змістом, який відповідає сучасним умовам розвитку українського суспільства.

Особливу увагу звертаємо на такі проблеми:

- 1) мета районування;
- 2) методологічні засади районування;
- 3) теоретичні основи районування, в тому числі принципи районування;
- 4) українська національна спадщина у сфері економічної регіоналізації.

Виділяють різні цілі районування:

а) *науково-пізнавальні* – виявлення реальних просторових відмін у різних сферах життєдіяльності суспільства;

б) *управлінсько-регулятивні* – розроблення регіональної політики та її реалізації;

в) *дидактичні (освітні)* – викладання у середній чи вищій школі економічної географії, відображення господарства України як системи територіальних утворень.

Метою радянського економічного районування був поділ СРСР (по суті, Російської імперії) на великі територіальні частини, які спеціалізуються у всесоюзному розподілі праці. Тому райони на території України були *не внутрішньодержавними*, а *всесоюзними*. Їхнє завдання – виробництво продукції (часом у зосередженні певної технологічної стадії виробництва) для усієї імперії чи задоволення її експортних інтересів. Економічні райони часом роз'єднували деякі республіки (класичний приклад України) чи принизливо об'єднували їх у великі територіальні групи (Прибалтика, Закавказзя тощо). Сучасна національно-державна мета регіоналізації полягає в обґрунтуванні такого ділення України на макрочастини, щоб регіональна національна, демографічна, соціальна, економічна, екологічна та екістична політика забезпечила гармонійний і сталий розвиток суспільства в цілому, створила умови нормальної матеріальної й духовної життєдіяльності людини.

Особливо принциповим є серйозний аналіз методологічних основ теорії економічного районування. Відомо, що *у підвалинах цієї теорії є марксо-енгельсівська теорія суспільно-економічних формацій з її економічним детермінізмом*. У цій теорії переоцінюється роль трудової діяльності, особливо так званої виробничої сфери, а засоби виробництва (створення матеріально-

технічної бази) перетворюються у мету (навіть людина і її праця стає засобом виробництва). Водночас недооцінюються або повністю ігноруються природні й особливо національні та духовні чинники.

Звідси, центральною методологічною категорією регіоналізації була категорія *праці* та її *продуктивності*. У цьому значенні районування ставили в один ряд з такими факторами росту продуктивності праці як електрифікація і комплексна механізація. Отже, економічні райони (ЕР) трактували як засіб підвищення продуктивності праці. ЕР – це в основному виробник, продуцент.

Тому у методології та методиці економічного районування домінував *виробничий* (на ранніх етапах його називали енергетичним) *принцип* і враховували найперше *поділ праці*, в тому числі *територіальний*.

Марксистська ідеологема розрізняла соціалістичні та капіталістичні економічні райони з усіма наслідками, які випливали з цих “протилежностей”.

Очевидно, ці методологічні основи вже застарілі. Сьогодні треба враховувати не виробництво, а передусім *людину* з її духовним світом, виробничу ж діяльність трактувати лише як засіб у досягненні мети. Одночасно це вимагає розглядати життя суспільства не в історико-генетичному, а у *функціональному аспекті*.

Усі види життєдіяльності людини – трудову, відтворювальну, соціоприродну, споживальну та екзистенціальну – треба сприймати як однаково важливі.

У методологічному плані дуже важливою є проблема ранжування інтересів: людини і суспільства в цілому, підприємства і галузі, регіону та країни тощо. В тоталітарний час цієї проблеми не було: пріоритети кожного другого елемента названих пар (суспільство, галузь, держава) стояли на першому місці. Навіть не ставили питання про так зване діалектичне відношення між елементами названих пар. В імперських умовах інтереси “центру” (так звані всесоюзні) домінували над інтересами регіонів.

Тепер, на наш погляд, інтереси центру повинні звестися до двох чинників: забезпечення цілісності української держави та допомога економічно депресивним, соціально-напруженим чи екологічно небезпечним регіонам. Перша група проблем пов’язана зі створенням умов нормальної життєдіяльності українського суспільства як єдиної культурно-духовної, соціальної, економічної та політичної спільноти. Передусім важливо створити загальноукраїнські комунікаційні та інформаційні системи, формувати національну систему ринкової інфраструктури і цілеспрямовано реструктуризувати національний комплекс, розробити єдину базу функціонування українського суспільства. Друга група проблем стосується простежування ступеня відповідності духовного і матеріального рівня життя населення у регіонах з науково-обґрунтованими нормами і проведення активної політики щодо регіонів з соціальними, економічними та екологічними негараздами.

Більшість питань, пов’язаних із забезпеченням матеріальних і духовних потреб членів суспільства треба перенести у регіони на рівень самоврядних територіальних одиниць і аж до окремих родин та їх членів.

Потребують нового підходу і теоретичні положення регіоналізації країни. Це стосується самого визначення економічного району, його специфічних рис і принципів економічного районування.

Загальновідомим є визначення ЕР П. М. Аламписва, яке стало класичним: “ЕР – це географічно цілісна територіальна частина народного господарства, яка має свою виробничу спеціалізацію, міцні внутрішні економічні зв’язки і нерозривно пов’язана з іншими частинами суспільним територіальним поділом праці”. Все тут, здається, на місці: і ЕР як територіальна частина, підсистема народного господарства, і спеціалізація, і комплексність (“тісні внутрішні економічні зв’язки”), і роль територіального поділу праці (правда, є деяка чисто змістова накладка, бо ТПП це генетична основа територіальної спеціалізації). Проте в сучасних умовах таке розуміння ЕР вже викликає багато заперечень, що впливають з соціально-економічних реальностей.

По-перше, ЕР може бути не лише як підсистема “народного”, але й світового господарства (у 20–30-х роках про це вже писав український вчений проф. В. Садовський) чи загальноєвропейської економічної інтеграції.

По-друге, посилюється роль *інтеграційних* процесів не лише у внутрішньорайонному чи міжрайонному аспектах. Виникають міждержавні (тобто не всередині “народного” господарства) єдності на прикордонні суміжних країн. Це система єврорегіонів. В Україні на межі з західними сусідами розвиваються два єврорегіони – Карпатський і “Буг”. Розпочинається формування Нижньодунайського та Буковинсько-Бессарабського. Назвати їх лише підсистемами окремих країн було б завузько.

Ускладнюється питання з спеціалізацією, комплексністю та автаркізмом регіонів. Радянська теорія ці питання вирішувала дуже просто: спеціалізація – всесоюзна, комплексність – лише на основі спеціалізації, ніякої автаркії.

Як це не парадоксально на перший погляд, у наш час великий район треба розглядати як *відносно автаркічну демосоціоекономічну систему*. Наголошуємо: не економічну, а демосоціоекономічну. Ряд із трьох категорій: спеціалізація – комплексність – автаркія, повертаються в інший бік: автаркія – комплексність – спеціалізація. Не треба боятись такого повороту, бо ринкова система поставить усе на свої місця: що не витримує конкуренції випаде із районної системи само собою (отже, так звана повна автаркія саме у ринковому суспільстві неможлива), а *територіальна спеціалізація стане наслідком комплексного розвитку, а не його основою*.

Крім того, слід мати на увазі, що традиційно трактована спеціалізація, як участь регіону у міжрайонному поділі праці, звужує діяльнісну *диверсифікацію*, яка є суттєвим засобом повноцінного функціонування, а часом і виживання регіону. В кожному районі повинні бути розвинені галузі продовольчої сфери. Потрібно мати на увазі, що навіть економічно вигідна, але надмірна спеціалізація призводить до *монополізму* спеціалізованих районів. А монополізм, як відомо, у загальнодержавних масштабах рано чи пізно дає негативні наслідки.

З урахуванням конституційного положення про Українську державу із соціально-економікою комплексу господарства районів потрібно розглядати як соціально орієнтовані. Тому їх треба трактувати не стільки як економічні (господарські), скільки як соціально-економічні і ширше – суспільно-географічні системи. У структурі кожної системи *комплексомформувальним ядром є не галузі спеціалізації – а населення з його проблемами*. Далі – соціальна, екологічна та економічна сфери, що пов'язані функціонально.

З усього цього випливає, що макрорайон повинен мати досить поважні обсяги – демографічного, природноресурсного, економічного потенціалу і величину території. А, звідси, кількість макрорегіонів, у принципі, має бути невеликою – десь у межах п'яти–семи. Оптимально – це шестичленна мережа, запропонована ще професором *Олексієм Дібровою*, розвинена нами (1994) і підтримана групою авторів у 1997 р. (академіки *М. Долишній, М. Паламарчук* та ін.).

Усе вище сказане дає можливість розглядати макрорайони України не стільки як об'єкт, скільки як суб'єкт управління. До останнього часу економічні райони трактувалися у ролі об'єктів управління зі сторони центру. Тому у системі районування і виділяли в ролі районів такі малопотужні (“однорідні”) групи областей як Волинська і Рівненська (т. зв. Західноволинський район) або Черкаська і Кіровоградська (Центральноукраїнський район).

Тепер же макрорайони слід розглядати як саморегульовані територіальні системи. Чи доцільно виділяти в них спеціальні організаційні структури із загально-районними функціями, це окреме питання. Хоч в окремих випадках галузеві і міжгалузеві структури вже є (шість наукових центрів НАН України, регіональні управління залізниць, наприклад, Львівської, регіональні енергосистеми тощо), основним засобом тут повинно бути міжобласне регулювання соціально-економічного розвитку. Його метою є згладжувати передусім диспропорції в соціальній та економічній сферах на територіальних субрівнях, зокрема обласному.

Особливу увагу треба приділити проблемі принципів районування. Система, розроблена в СРСР ще у 20-х роках, ґрунтувалася на таких принципах: виробничому (енергетичному), управлінському, всесоюзної спеціалізації, територіальній комплексності, єдності адміністративно-територіального поділу та економічного районування, визначальної ролі індустріальних центрів та інших. Однак у 20–30-х роках українські вчені *С. Рудницький* та *В. Садовський* піддали ці принципи гострій критиці. Зокрема *С. Рудницький* для регіоналізації України клав в основу демоетнічний, природний та економічний принципи; *В. Садовський* – демоетнічний і природний; *В. Кубійович* – природний і демоетнічний тощо.

Попередньо вже йшлося про недостатність виробничого принципу, принципу спеціалізації та комплексності. Те саме стосується управлінського принципу, коли район трактують лише як об'єкт управління. Інакше з останніми принципами: єдності адміністративно-територіального поділу та економічного районування, принципу визначальної ролі індустріальних центрів. Їх треба модифікувати.

Можна стверджувати, що єдність адміністративно-територіального поділу та загальносуспільної регіоналізації необов'язкова на макро- та внутрішньообласному рівнях. Іншими словами, при існуючому обласному поділі не обов'язково створювати адміністративні одиниці надобласного чи внутрішньообласного (окружного) рівнів, хоч відповідні соціально-економічні райони реально існують. Це не означає, що не треба удосконалювати саму обласну систему адміністративного поділу.

Що стосується ролі великих індустріальних центрів, то тут річ інша. В радянський час такі центри розглядали з класових позицій: вони мали бути промисловими і зосереджувати у собі робітничий клас – так званий гегемон суспільства. На території України міста були осередками русифікації. Тому, наприклад, С. Рудницький свого часу був категорично проти цього принципу.

Тепер, коли є Українська держава, до цього принципу треба поставитись дуже уважно. Адже кожне місто-мільйонер, яке є великим регіональним центром, повинно стати і регіональним ядром українського державотворення, регіональним національно-духовним центром. Тому повинна зрости управлінсько-регулятивна і духовно-інформативна функція загально-регіональних і субрегіональних ядер районоформування. Принцип “провідної” ролі міських індустріальних центрів повинен діяти і в наш час у модифікованому вигляді.

Отже, актуальне завдання соціально-економічної географії полягає в усуненні з нею марксового економічного детермінізму, в пристосуванні до сучасних соціально-економічних і політичних умов та до загальної тенденції розвитку науки на зламі тисячоліть – до її гуманізації.

Історико-географічні та методологічні аспекти макрорегіоналізації*

Економічна регіоналізація території України, як реальний процес формування територіальних господарських відмін і його відображення у географічній та економічній науках, має давню і складну історію. Але загальною і характерною її рисою було існування широтних, зональних територіальних відмін, пов'язаних із зональною диференцією природного довкілля.

Вже у “Скіфії” *Геродота* (V ст. до ХР.) чітко виділяли три широтні господарські смуги: причорноморсько-приазовська з розвиненими ремісничими і торгово-портювими центрами (містами-полісами), степова і лісостепова з товарним зерновим господарством (вона ще диференціювалась на субрегіони: “скіфів-орачів”, “скіфів-землеробів”, “скіфів-кочівників”), північна позаскіфська (в основному поліська) без

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Історико-географічні та методологічні аспекти макрорегіоналізації / О. І. Шаблій // Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – С. 619–623.

розвиненого торгово-товарного виробництва (племінні об'єднання неврів, меланхленів та ін.).

У часи Київської Русі, коли суспільний поділ праці досяг значного рівня, що появилось у активному розвитку міських поселень і виконані ними не лише військово-оборонних та культурно-релігійних, а передусім промислово-виробничих і торгово-розподільчих функцій. На тлі українського простору чітко сформувалась широтно-міжзональна господарська смуга на межі північного Лісостепу і Південного Полісся. Це вже відзначено у руських літописах. Головна економічна вісь України проходила по лінії Володимир (Волинський) – Житомир – Київ – Чернігів.

Аж до середини ХІХ ст., доки існувала феодальна власність на землю і в економіці домінуючим було малотоварне сільське господарство, геопросторова диференціація території України визначалася особливостями розвитку і розміщення аграрної сфери. Оскільки у територіальній організації сільське господарство залежить від природного довкілля, то суттєвим чинником просторової диференціації економіки була територіальна диференціація природних умов – кліматичних і ґрунтових. Зональний розподіл природного середовища зумовлював відповідно зонально-широтні відмінності господарського життя, включаючи не лише сільське господарство, але й переробку продукції його рослинницької і тваринницької галузей. Тому чітко виділялись поліська, лісостепова і степова зони господарювання, а також карпатська та кримська фрагменти четвертої, “гірської” зони.

З інтенсивним розвитком капіталістичних відносин від середини ХІХ ст. у регіоналізації господарства відбулися суттєві зрушення, але принципово не змінилась її загальна структурна схема. Капіталізація аграрної сфери надзвичайно проявила торгіву спеціалізацію степової зони України. Якщо додати ще й інтенсивний розвиток у ній вугільно-металургійних Донбасу і Придніпров'я, торгово-експортне спрямування приморських територій (Одеса, Миколаїв, Маріуполь та інші), то можна стверджувати: територіально-економічне ядро України стало переміщатись з лісостепової у степову зону, особливо південно-східному напрямі. Відбулася і господарська диференціація Лісостепу на Право- і Лівобережжя. Перше з них швидше пристосувалось до нових умов капіталістичного розвитку шляхом впровадження інтенсивних технічних культур, особливо цукрового буряка і виробництва цукру. Друге зреагувало не стільки зміною господарської спеціалізації, скільки інтенсивною міграцією населення на південь України, Північний Кавказ, Поволжя, Західний Сибір, Північний Казахстан, Далекий Схід. Нової спеціалізації набуває поліська зона – льонарство і льонопереробка. В умовах поділу України між Російською і Австро-Угорськими імперіями окремо виділяється Галичина, Північна Буковина і Закарпаття. Їхнім господарським осередком стає Підкарпаття із нафто-, соле- і лісовидобувною галузями промисловості.

Радянський період розвитку України не призвів до істотної зміни принципової схеми економічної регіоналізації її території. Навпаки ця схема навіть закріпилась. Отже, в наш час також визначальною, найбільш загальною у господарсько-економіч-

ній диференціації України є зональна. Виділяються три господарсько-економічних (вони ж природно-господарські) зони: Подільська, Лісостепова і Степова, а також два фрагменти четвертої “гірської” зони – Карпатський та Кримський. Є всі ознаки виникнення п’ятої – “морської” зони, яка включає територіальні зони і включно економічну зону України в Чорному та Азовському морях разом із островами в них. Остання формується як зона рекреаційної, рибогосподарсько-промислової, моревидобувної, морекультурної торгово-транспортної і військово-оборонної діяльності. Для кожної з цих зон характерний свій тип економічного життя і процесів відтворення суспільного продукту.

Звідси випливає, що *районна диференціація господарства України повинна виступати як внутрішньозональна, а не міжзональна*. Отже в процесі економічного районування слід обґрунтувати територіальні відміни у середині господарсько-економічних зон і шукати фактори, що впливають на появу цих територіальних відмін.

Спроби економічної диференціації (зонування, районування) території України досить багаточисельні. До першої світової війни її здійснювали переважно російські вчені та установи (К. Арсеньев, А. Єрмолов, О. Челінцев). У міжвоєнний час це були П. Фомін, І. Александров, Держплан СРСР та ін. Розгорнутий аналіз і критику цих спроб регіоналізації дав у 1931 р. український вчений-економіст і географ проф. Валентин Садовський. У післявоєнний період цю проблему вивчали проф. К. Воблій, О. Діброва, М. Колосовський, Л. Корецький та ін., у наш час – Ф. Заставний, М. Пістун, В. Поповкін та ін.

Більшість спроб з царських і радянських часів мали одну спільну рису: вчені розглядали регіоналізацію України із всеросійських (загальносоюзних) позицій. Етнічні чи державні кордони України (по суті, до 1991 р. державних кордонів не було) до уваги не брались. Економічний район (“великий економічний район”) трактувався як “територіальна частина єдиного народногосподарського комплексу СРСР”, що виступає “у всесоюзному територіальному поділі праці” і “розвивається комплексно”.

На цій основі Держпланом СРСР у післявоєнні роки було виділено три економічні райони на території України – Донецько-Придніпровський, Південно-Західний і Південний. Існували навіть комісії Держплану по цих районах, статистичні довідники подавали скупі інформації по цих територіальних одиницях. Цієї схеми некритично дотримуються деякі вчені і тепер, що є явним анахронізмом (у назвах цих “всесоюзних”, а не українських районів відчутний москвоцентричний, імперський підхід, ці райони ранжирувались, починаючи не від центрального, столичного, а від Донецько-Придніпровського, райони були малопорівняльні між собою та ін.).

Серед сучасних спроб економічного районування України найбільшої уваги заслуговують схеми проф. Федора Заставного та Валерія Поповкіна. Ці схеми дуже подібні: вони двоступінчасті (виділення макро- і мезорайонів). Відрізняються лише тим, що у схемі В. Поповкіна окремо виділений “мезорайон” Криму (у Ф. Заставного Крим входить у південний район).

Ретельний аналіз цих спроб показує, що в умовах становлення самостійної України, складені в тоталітарні часи сітки районування явно застарілі. Тому проблема економічного районування нашої держави є як ніколи актуальною і потребує подальшого дослідження. У зв'язку з цим необхідно: а) ще раз розглянути теоретичні та методологічні основи економічного районування. Зокрема, тут слід піддати новому осмисленню головну категорію у методології районування – територіальний поділ праці. Априорі можна стверджувати, що ця категорія і відповідний їй принцип є вже завузким і односторонніми; б) у методиці виділення економічних районів відмовитись від “галузево-статистичного” групування областей у т.зв. мезорайони; в) урахувати, що велика кількість економічних районів не полегшує, а утруднює досягнення мети районування; г) змістити акцент із власне економічного (хоч і дуже важливого) на соціально-економічне районування України.

Реалізація ідей соціально-економічного районування України була здійснена нами у 1993 р. і висвітлена у ряді наукових праць та навчальних посібників, опублікованих у 1994–95 рр. (“Соціально-економічна географія України” – за ред. О. Шаблій, Львів: Світ, 1994., С. 444–453; теж у російському варіанті – Львів, 1995, С. 472–482; стаття “Соціально-економічна районування України” у матеріалах конференції “Проблеми географії України”. Львів 25–27 жовтня 1994 р., С. 232–235).

Економічна макрорегіоналізація*

Територіальна структура національного комплексу представлена різними формами геопросторової організації господарства і його компонент-галузей, міжгалузевих комплексів, секторів тощо. При цьому йдеться про два види територіальних структур – *інтегрально-територіальну* (геопросторова організація всього господарства) і *компонентно-територіальну* (геопросторова організація одного компонента – найчастіше промисловості чи сільського господарства або їх окремих галузей чи міжгалузевих поєднань).

В основі структури НК лежить специфіка території, що проявляється у виробництві продукції та наданні послуг населенню, які мають загальнонаціональне значення. Іншими словами, внаслідок територіального загальноукраїнського поділу та інтеграції праці формується і пов'язуються у єдиний національногосподарський організм просторові економічні відмінності. В цьому проявляється дія закону географічної диференціації. Оскільки визначальною дією у НК є економіка, такі територіальні відмінності називають економічними. Головними інтегрально-територіальними структурними частинами в Україні є економічні зони та економічні райони.

* Друкується за: Шаблій О. І. Економічна макрорегіоналізація України / О. І. Шаблій // Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – С. 623–629.

Економічна зона – це велика за площею територіальна частина НК, що має в цілому широтне простягання і спеціалізується передусім на тих видах виробництва і послуг, для яких існують найкращі природні, історичні, демографічні та соціально-економічні передумови. В Україні виділяються чотири економічні зони – Поліська, Лісостепова, Степова і гірська, а також фрагмент п'ятої – Субтропічної, яким є південний берег Криму.

Кожна з них – це передусім природна зона. Отже, природно-ресурсний фактор відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні, розвитку та функціонуванні територіальних господарських (економічних) відмінностей загальнодержавного масштабу. Територіальна макродиференціація природних умов і ресурсів стала фундаментальною основою передусім геопросторових відмінностей головного сектора економіки України – сільського господарства. Внаслідок територіального поділу праці (економічний чинник) територіальні відмінності закріпилися зональною спеціалізацією передусім сільськогосподарського виробництва. Степ почав спеціалізуватись на вирощуванні зернових і олійних культур, Лісостеп – зернових і цукрових буряків, Полісся – льону-довгунця. З часом у кожній зоні компонентна структура ускладнилась таким чином:

1. Дедалі більше товарним ставало тваринництво, яке тісно пов'язане з рослинництвом. У Поліській зоні таким стало молочне, у Лісостеповій – м'ясне і молочне, у Степовій – м'ясне і м'ясо-шерстне, у гірській зоні Карпат і Криму – молочне і м'ясо-шерстне.

2. Ускладнилося саме рослинництво в окремих зонах. Наприклад, у Степовій додалися галузі садівництва, виноградарства, баштанництва й овочівництва, у Поліській – хмільярство. По суті, усюди стали розвиватися трудомісткі галузі сільського господарства, чому сприяли велика густота сільського населення і сільських населених пунктів (виняток становить Степ).

3. З рослинницькими і тваринницькими галузями, особливо такими, що виробляють в основному сировину (льон-довгунець, хміль, цукровий буряк, соняшник, технічний виноград, деякі овочі і т. п.), пов'язана потужна харчова (борошномельна, цукрова, спиртова, плодоовочеконсервна, крохмало-патокова, олійна, м'ясна, масло-молочна) і деякі галузі легкої (льонотекстильна, шкіряно-взуттєва, повстяна та ін.) промисловості. Тому за профілем ці галузі дуже добре корелюються зі сільськогосподарським виробництвом відповідної зони. У сільському господарстві, харчовій і легкій промисловості та виробництвах, що їх обслуговують, зайнята більшість працездатного населення кожної зони, тут виробляється більше половини вартості усієї продукції.

4. Від зональної диференціації природних передумов залежить розвиток багатьох інших галузей, зокрема лісового господарства, рибництва, мисливства, рекреації. Вони мають свої особливості на Поліссі, у Лісостепу, Степу, у гірських місцевостях.

5. Прирооохоронна діяльність та еколого-економічні проблеми тісно пов'язані з зональними, міжрегіональними чи локальними природними умовами. Кожна

зона має лише її властивий тип середовищеформуючих умов і свою здатність до саморегуляції, в т. ч. і до самоочищення від забруднювально-антропогенного тиску. Так склалося, що найбільше він проявляється у Поліській зоні (внаслідок Чорнобильської аварії, а також у Степу (промисловий пояс Донбас – Придніпров'я та Чорноморське узбережжя).

Слід мати на увазі, що із зональною диференціацією природних передумов, особливо ґрунтів і клімату, пов'язана економічна ефективність відповідно спеціалізованих галузей сільського господарства, а з ними – галузей харчової та легкої промисловості.

Межі економічних зон України проходять по таких лініях:

а) між Поліською і Лісостеповою: від Володимир-Волинського до Луцька, Рівного, Житомира, Києва, Ніжина, Батурина, Кролевця (Сумська обл.);

б) між Лісостеповою і Степовою: від Балти (Одеська обл.) до Знам'янки, Кременчука, південніше Полтави і Харкова;

в) між Гірськокарпатською і Лісостеповою, гірськокримською і Степовою – відповідно по північних передгір'ях цих гірських систем.

Як бачимо, жодна з цих границь не збігається з межами адміністративних областей. Суміщення економічних і природних зон України свідчить про те, що економічні зони є одночасно *природно-господарськими*. Це дає змогу комплексно розв'язувати складні економічні і соціально-економічні проблеми з урахуванням основного екологічного правила: мислити глобально, діяти регіонально (у даному випадку – зонально).

Економічні зони внутрішньо неоднорідні. В них виділяються *економічні райони* – великі частини території, що характеризується специфічними умовами розвитку, розміщення і функціонування господарства, пов'язаними передусім з *регіональними особливостями природно- і трудових ресурсного потенціалу всередині зони*.

Спеціалізація економічних зон і районів. Кожна економічна зона (ЕЗ) та район (ЕР) мають своєрідну компонентну структуру та спеціалізацію. У цій структурі виявляються галузі, міжгалузеві комплекси виробничої та соціальної сфер.

Поліська зона (20% території України). У структурі господарства розвивається льонарство, картоплярство, молочне, м'ясне тваринництво, льоно-, хмеле-, молоко- і м'ясопереробні АПК, озерне рибальство, мисливство, лісовиробничий, будівельно-індустріальний та машинобудівні комплекси. До складу зони входять три райони: 1) Західно-Поліський (займає центральні та північні частини Волинської та Рівненської областей), який спеціалізується на виробництві льону-довгунця, хмелю, молока, м'яса, рибництві, меблевій промисловості та машинобудуванні, зосереджує в собі рекреацію на Шацьких озерах (Світязь, Пісочне) та природо-охоронну справу (Шацький національний природний парк); 2) Центрально-Поліський (включає майже усю Житомирщину і центр та північ Київщини). Спеціалізується на льонарстві та хмелярстві, видобутку мінеральних будівельних матеріалів (граніти та лабрадорити), титанової сировини, легкій (текстильна, швейна, взуттєва) про-

мисловості, машинобудуванні. Тут знаходиться столиця України – м. Київ. Це найбільш уражений радіацією район з тридцятикілометровою мертвою зоною ЧАЕС; 3) Східно-Поліський (північ Чернігівщини і Сумщини). Спеціалізація на тих виробництвах, що й зона у цілому.

Лісостепова зона (35% території України). У компонентній структурі господарства розвивається зернове господарство, виробництво цукрових буряків, молока, цукробуряковий, м'ясо- і молокопереробні АПК, видобувна (будівельних матеріалів, хімічної сировини, кам'яного і бурого вугілля), хімічна, легка та машинобудівна промисловість. Більшість цих галузей характеризує зону у територіальному поділі праці (цукор, м'ясо, цемент, транспортні засоби, верстати, сільськогосподарські машини, електроніка тощо). Тут виділяються чотири економічні райони:

1) *Західно-Подільський* (включає північ і центр Львівщини, центр і південь Тернопільщини, південь Волинської та Рівненської областей, північ Івано-Франківщини та Чернівецьчини). Спеціалізується на виробництві м'яса, цукру, кам'яного вугілля, продукції машинобудування (електроніка, сільськогосподарські та транспортні засоби);

2) *Подільський район* (центр і південь Хмельниччини, вся Вінничина, південь Житомирщини та схід Чернівецьчини). Це цукровий цех України, важливий її садівничий район, виробник зерна і м'яса, район рекреації (м. Хмельник, Кам'янець-Подільський, каньйон Дністра та ін.), електроенергетики, машинобудування (радіоелектроніки);

3) *Центрально-Лісостеповий* (південь Київської, Чернігівської та Сумської областей, Черкаська, північ Кіровоградської, захід Полтавської областей). У спеціалізації району важливу роль відіграють, крім традиційних галузей цієї зони, також виробництво кольорових металів (нікель на заході Кіровоградщини), бурого вугілля, нафти, продуктів хімії (Черкаси) та ін.;

4) *Східно-Лісостеповий* (схід Полтавщини, північ Харківщини і південь Сумщини). Спеціалізація на зерні, цукрі, м'ясі, нафті і газі, машинобудуванні (авіаційне, сільськогосподарське, електроніка).

Степова зона (40% площі України). У структурі господарства велику роль відіграють зернове господарство (це житниця України), овочівництво, баштанництво, виноградарство, виробництво м'яса, зернопереробний, плодоовочеконсервний, олійницький та виноробний АПК, видобування кам'яного вугілля, залізних, марганцевих та уранових руд, золота, металургійне, хімічне та машинобудівне виробництво. З морем пов'язаний розвиток рекреації та торгово-транспортного комплексу. Тут виділяються три економічні райони:

1) *Західно-Степовий*, східною границею якого є ріка Інгулець. Район спеціалізується на зерні, виробництві плодоовочевих, консервів, суднобудуванні, експортно-імпортних операціях, рекреації. Це аванпост України у Середземноморський басейн;

2) *Центрально-Степовий* (Херсонська, Дніпропетровська, Запорізька області та степовий Крим). Спеціалізується на виробництві зерна, овочівництві, баш-

танництві, чорній і кольоровій металургії, електроенергетиці, хімії та машинобудуванні. Це головний металургійний район України;

3) *Східно-Степовий* (Донецька, Луганська та південний схід Харківської областей). Спеціалізація – паливно-енергетична (вугільна), металургійна, хімічна та машинобудівна промисловість. Головний виробник кухонної солі та головний паливно-енергетичний район України. У Центрально- та Східно-Степовому районах актуальною є природоохоронна діяльність, пов'язана із забрудненням середовища металургійною, електроенергетичною, хімічною та вугільною промисловістю.

Гірська зона (займає майже 5% території України) не утворює суцільного ареалу. В ній виділяються два райони – Карпатський і Кримський:

1) *Карпатський район* (Закарпатська обл., південь Львівської і Чернівецької, центральна і південна частини Івано-Франківської областей). Спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві, виробництві меблів, хімічних продуктів (сірка, калійні добрива), кухонної солі, рекреації;

2) *Кримський (гірський) район* займає смугу гір на півдні однойменного півострова. Спеціалізується на пасовищному, м'ясо-шерстяному тваринництві, видобуванні мінеральних будматеріалів і рекреації (туризм та відпочинок та оздоровлення).

Субтропічна зона південного берега Криму невелика за площею, але надзвичайно важлива для України як всеукраїнська і міжнародна оздоровниця. Вважати цю територію, як і гірський Крим, зоною чи районом можна досить умовно.

Таким чином, в Україні виділяються одинадцять великих економічних районів (не враховуючи фрагментів зон, якими є Кримський гірський та Південно-Кримський субтропічний райони). Кожен із них має усі ознаки відповідної йому економічної зони через неї виступає у всеукраїнському територіальному поділі праці.

Цементуючим фактором, що з'єднує економічні райони і зони, є **економічні осі** (ЕО). Кожна з них – це своєрідна лінія, вздовж якої спостерігається найбільше напруження економічної діяльності, що проявляється у зосередженні важливих економічних центрів і транспортних зв'язків. ЕО бувають загальноукраїнськими і регіональними. Виділяються три загальноукраїнські і чотири регіональні ЕО.

Загальноукраїнські осі:

1) Львів – Тернопіль – Хмельницький – Вінниця – Київ – Полтава – Харків. Вона зв'язує Лісостепову економічну зону з найбільшими її економічними центрами, включаючи столицю;

2) Луганськ – Донецьк – Дніпропетровськ – Запоріжжя – Херсон – Миколаїв – Одеса, яка цементує і Степову економічну зону;

3) Чернігів – Київ – Черкаси – Дніпропетровськ – Запоріжжя – Сімферополь, яка з'єднує у центральній частині усі три економічні зони.

Регіональні ЕО:

1) Рівне – Львів – Ужгород, яка об'єднує міжзональними зв'язками західні райони усіх трьох зон і дає вихід Україні у Центральну та Західну Європу;

2) Луцьк – Рівне – Житомир – Київ – Конотоп, що має значення для внутрішнього з'єднання Поліської зони;

3) Харків – Донецьк – Маріуполь, яка об'єднує східні райони Лісостепової і Степової зони;

4) Харків – Дніпропетровськ – Миколаїв, що теж має міжзональне значення.

Загальноукраїнські та регіональні осі разом із найважливішими центрами, які розміщені на них і на їх перетинах, утворюють економічний каркас геопросторової організації національного господарського комплексу України.

Сучасне соціально-економічне макрорайонування*

В основі ідеї соціально-економічного районування лежать декілька важливих із загальнонаукового і міждисциплінарного погляду постулатів:

а) категорія СЕР відображає не один, хоч може і головний вид людської діяльності (наприклад, трудову, як це має місце при економічному районуванні, де головною є суспільна праця, зокрема, її територіальний поділ), а їхню взаємопов'язану сукупність. У цю сукупність входять, крім вже названої трудової, також і відтворювальна, соціокультурна, споживча та екстична види людської діяльності;

б) СЕР являє собою не лише територіальне формування, що має свою генезу (отже, породжений на основі взаємодії різних природних та суспільних чинників упродовж певного історичного етапу розвитку), але є функціонуючою регіональною складною і великою саморегульованою системою. Отже, в ньому існує постійна циркуляція не тільки речовини та енергії, але й, що дуже важливо, інформації. Звідси – важливим внутрішнім і зовнішнім чинником саморегуляції району є його інформаційна структура, включаючи засоби і центри управління, комунікації, інтелектуальний, особливо науковий потенціал;

в) система СЕР є структурованою у функціональному відношенні не тільки “по вертикалі”, тобто в ній виділяються функціонуючі просторові елементи і підсистеми. Особливу роль серед елементів відіграють так звані ядра районоформування і функціонування і, зокрема, головне регулятивне ядро СЕР (ним в кожному районі є, як правило, місто-мільйонер). У зв'язку з цим СЕР розуміється як великий регіон України, територія якого тісно пов'язана з найбільшим розташованим на ній поселенням.

Важливу роль серед територіальних підсистем в кожному СЕР відіграє так званий “центральний субрегіон”, представлений тією адміністративною областю, на території якої знаходиться головне регулятивне ядро району.

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Сучасне соціально-економічне макрорайонування України / О. І. Шаблій // Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – С. 629–639.

Тепер, коли на перше місце у суспільному житті вийшла людина з її проблемами, а також інтереси українського народу-державотворця, а економіка стала головним засобом реалізації цих потреб та інтересів, слід вивчати не так історико-географічні чи економічні, як **соціально-економічні райони (СЕР)** або ще ширше – **суспільно-географічні райони (СГР)**.

СГР – це великий регіон України, територія якого тісно пов'язана з найбільшим розташованим на ній населеним пунктом – демографічним, урбаністичним, соціальним, культурним та економічним ядром, що визначає її головні зовнішні функції і геопросторову організацію.

Першою ознакою СЕР є тісна соціально-економічна, демографічна і культурна пов'язаність його території з головним ядром, яким є найбільше за кількістю населення місто. Внаслідок цього економіка і соціально-географічне положення будь-якої частини цієї території у загальнодержавному масштабі визначаються передусім її близькістю до такого головного функціонально-територіального ядра. Отже, просторові розміри району залежать від розташування по Україні головних осередків суспільного життя і діяльності – міст-мільйонерів. Таких міст є п'ять: Київ, Харків, Донецьк, Одеса, Дніпропетровськ. До них наближаються Львів і Запоріжжя (денне населення першого з них досягає мільйона). Названі міста – це соціально-економічні, культурні, адміністративні (всі вони обласні центри) і значною мірою політичні (Київ – столиця, Харків – экс-столиця, Львів – колишня столиця князівства, ЗУНР тощо) осередки України, які організовують навколишні населені пункти, в т. ч. інші обласні центри, у компактні єдності – територіальні суспільні утворення чи соціально-економічні райони. Внаслідок цього в Україні сформувалися такі СГР: Центральний (ядро – м. Київ); Західний (Львів); Північно-Східний (Харків); Східний (Донецьк); Центрально-Східний (Дніпропетровськ)¹; Південний (Одеса).

Другою ознакою суспільно-географічних районів є формування у великому регіоні **територіальної соціально-економічної системи (ТСЕС)** – такого просторового поєднання населення, соціально-економічної і екологічної сфер, у якому на основі їх взаємозв'язку, збалансованості та взаємодоповнення створюються оптимальні умови для життєдіяльності суспільства. Звичайно, основою, цементуючим стрижнем ТСЕС є територіально-виробничий комплекс (ТВК). Він являє собою раціональне поєднання галузей і видів діяльності виробничої сфери, яке дає додатковий економічний ефект за рахунок зменшення транспортних витрат, повнішого використання сировинних та енергетичних ресурсів, комбінування, кооперування підприємств тощо. Якщо до структури ТВК додати ще сферу послуг, соціальну та екологічну інфраструктуру, то такий комплекс називається **територіально-господарським (ТГК)**. Структурними елементами його

¹ Ядро району – Дніпропетровськ перебуває у близькості та тісному взаємозв'язку з іншим ядром – Запоріжжям. Тому доцільно виділяти один СГР, зони впливу головних ядер якого збігаються.

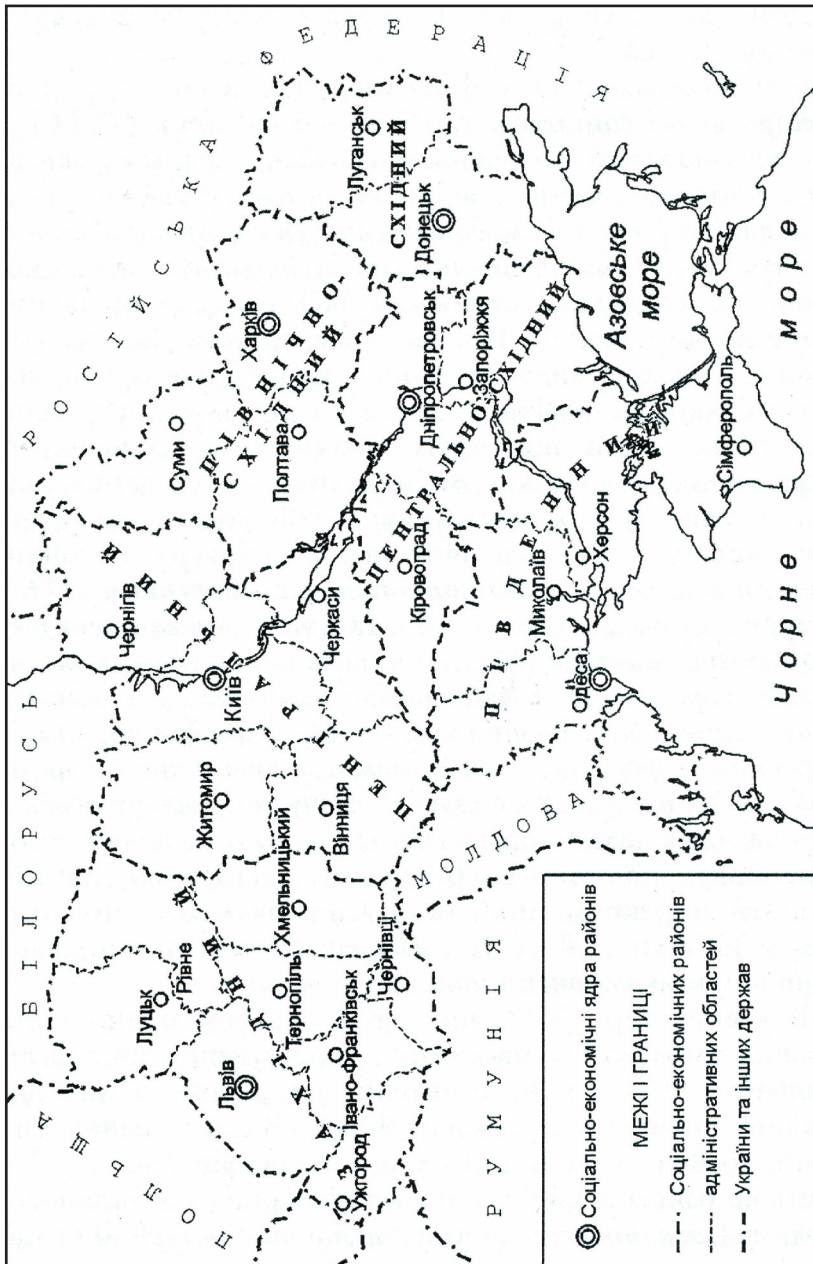

Рис. 1.1. Соціально-економічне районування України (О. Шаблій, 1993 р.)

є галузі та *міжгалузеві територіальні комплекси (МТК)*. Останні виникають як *територіальні формування, в яких поєднуються кілька взаємопов'язаних галузей, що спільно використовують один вид вихідної сировини, виробляють взаємозамінну продукцію чи надають відповідні послуги, розв'язують певну регіональну проблему*. Прикладами таких комплексів є агропромисловий, лісопромисловий, паливно-енергетичний, машинобудівний, транспортний, рекреаційний та інші. Співвідношення цих комплексів у ТВК чи ТГК та їх взаємозв'язаність називається *функціонально-компонентною структурою*.

ТВК у структурі ТСЕС чи ТГК є засобом поліпшення соціальних умов життя населення, нарощування його інтелектуального та естетичного потенціалів, раціонального використання природного довкілля. Якщо ТВК не здійснює цих функцій, то формування його у районі недоцільне.

Третьою ознакою СГК є його спеціалізація у загальноукраїнському (загальнодержавному) поділі та інтеграції праці. Це впливає з того, що кожен район є інтегративною ланкою України, її народу, національного комплексу, а не окремою "федеративною" чи сепаратистськи-відрубною частиною. Район виступає у територіальному поділі та інтеграції праці з допомогою участі його населення у виробництві товарів і наданні послуг іншим районам чи країнам. В цьому виявляється його *зовнішня функція*. Раніше вважалося, що головною у районі є *виробнича* спеціалізація (виготовлення товарів для позарайонного споживання). У майбутньому деякі райони, наприклад Південний, дедалі більше надаватимуть соціальні, зокрема рекреаційні, послуги населенню всієї України, що істотно змінить їхню спеціалізацію. Водночас з тим у соціально-економічному плані кожен район виступає не лише як виробник (продуцент) продукції і послуг – матеріальних і духовних, але, що дуже важливо, він є потужним споживачем (консументом). Виробниками і споживачами у районі є передусім люди, а вже потім – виробнича і соціальна сфери.

Четверта ознака СГР – *можливість здійснювати в його межах територіальне регулювання і координацію соціальних, економічних та демографічних процесів на субукраїнському рівні*, зокрема комплексний розвиток і раціональну територіальну організацію суспільного життя в цілому. Головним засобом цього регулювання стає складання і реалізація обґрунтованих програм та концепцій науково-технічного, соціального, економічного прогресу регіонів. Визначальними регуляторами, мозковими блоками таких програм і концепцій мають стати *наукові центри*, що координували б усю науково-дослідну роботу у цих районах (як відомо, такі центри створені у містах-мільйонерах, у Львові та Сімферополі).

Нарешті, п'ята ознака СГР – гіпотетична: райони у далекому майбутньому, тобто тоді, коли наша країна так окріпне, що її унітарність гальмуватиме подальший соціально-економічний прогрес, можуть розвинути у *федеральні самоуправні землі* (провінції, штати) Української Самостійної Соборної Держави. Основи федералізму повинні поступово закладатись у наш час.

Кожен із шести районів України займає територію в десятки тисяч квадратних кілометрів, у ньому проживає багатомільйонне населення – часом більше, ніж у таких європейських державах, як Угорщина, Чехія, Словаччина, Швейцарія чи Бельгія.

Найбільшими за площею є Центральний, Західний та Південний райони. Два перших з них та Східний район мають найбільшу кількість населення: в них проживає шість десятків жителів нашої держави. Це означає, що ці три райони концентрують і найбільший демографічний, трудоворесурсний, соціально-економічний потенціали.

Найменші за площею і населенням – Східний (за площею), Центрально- і Північно-Східний райони.

Неоднакова і кількість областей у районах. Західний район, поступаючись площею перед Центральним, має вісім областей – третину загальної їх кількості в Україні. Причому ці області перед входженням до складу України розвивались у різних історичних умовах (Закарпаття до 1945 р. було у складі Чехо-Словаччини, а Чернівецьчина до 1940 р. – у складі Румунії). Найменше областей входить до складу Східного району – Донецька і Луганська.

Західний і Східний СГР України – це два своєрідні територіальні крила. Східний район – наймолодший за часом формування. Він інтенсивно зростав з другої половини XIX ст. і тепер є найбільш урбанізованим та індустріальним. Тут найменша частка українського населення і найбільше обрусілих українців та російськомовних жителів. Район – найбільш історично, соціально та економічно пов'язаний з Росією. В політико-географічному плані тут відчуваються сепаратистські тенденції. У свою чергу, Західний район має густу мережу сільських населених пунктів, малоурбанізований, тепер найбільш етнічно однорідний (у минулому – навпаки), з великою етнографічною, культурною та внутрішньою релігійною диференціацією. Відомий давніми науковими та культурними традиціями (звідси походить перший український учений європейського масштабу XV ст. *Юрій Дрогобич*, тут у 1661 р. був відкритий перший в Україні Львівський університет).

До складу Центрального району входять п'ять областей – Київська, Чернігівська, Житомирська, Черкаська і Вінницька. Це головне соціально-економічне, політичне, культурне, наукове та інформаційне ядро держави. Його центральність не стільки геометрична, скільки реальна, фактична. На район припадає майже четверта частина площі України. Тут проживає кожен п'ятий її житель, виробляється кожна четверта гривня сільськогосподарської продукції і кожна п'ята – промислової продукції. Це столичний регіон країни.

Другим “столичним” є Північно-Східний район, до якого входять Харківська, Сумська і Полтавська області. Він займає більшу частину історико-географічної землі Слобожанщини. Саме зі Слобожанщини почалося новітнє відродження української культури, науки, освіти наприкінці XVIII – поч. XIX ст. (*Г. Сковорода*, *Г. Квітка-Основ'яненко*, *І. Котляревський*, *В. Каразин*, *О. Засядько*; створення у 1805 р. Харківського університету та ін.). Харків у 1917–1934 рр. був столицею радянської України, а столичний Північно-Східний район став у 20-х роках XX ст.

осередком українізації. Тепер район є потужним двигуном науково-технічного прогресу України. Тут уперше розщеплено атомне ядро, виготовляються космічна і авіаційна техніка, продукція точного машинобудування тощо.

Таблиця 1.1

Склад і територіальний демо- та суспільно-географічний потенціал районів України

Район та області, що входять до нього	Територія, %	Населення, %	Товарна промислова продукція, %	Товарна сільсько-господарська продукція, %
<i>Центральний</i> (Київська, Житомирська, Чернігівська, Черкаська, Вінницька)	22,9	21,2	18,4	25,7
<i>Західний</i> (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська, Хмельницька, Рівненська, Волинська)	21,7	21,8	15,6	21,8
<i>Північно-Східний</i> (Харківська, Сумська, Полтавська)	13,9	12,4	13,9	14
<i>Східний</i> (Донецька, Луганська)	8,8	15,8	21,2	8,0
Центрально-Східний (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська)	13,9	13,9	19,4	13,4
Південний (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Автономна Республіка Крим)	18,8	14,9	11,5	17,1
Україна	100	100	100	100

Два останні райони – Центрально-Східний та Південний – мають багато спільного. Обидва – приморські, через них і річкову Дніпровську, Південно-Бузьку та Дністровську системи майже усі інші райони виходять у Середземномор'я і Світовий океан. Це зона найбільшого стику українства з тюркським елементом. Тут головний регіон колишнього “Дикого поля”, а потім – української войовничості й експансивності у вигляді Січей – Запорізької, Нової, Побузької, Олешківської та Задунайської. В обидвох районах розвинена рекреація загальнодержавного і міжнародного значення, тут виробляється близько третини сільськогосподарської продукції України і більше чотирьох десятків її зерна. Середнє Подніпров'я – головний металургійний район України. Після більшовицьких депортацій сюди повертаються колишні корінні жителі: у Крим – татари, а в інші області – німці.

Серед областей, які входять в окремі райони, виділяються одна центральна і одна або кілька периферійних. Область, у якій знаходиться ядро району, його основний соціально-економічний центр, називається центральною. До таких областей належать Київська, Львівська, Харківська, Дніпропетровська, Донецька та Одеська. Центральні області зосереджують найбільшу масу ресурсного, соціального та економічного потенціалу. Більшість периферійних областей безпосередньо межують з головною (виняток становлять лише Чернівецька та Хмельницька області у Західному районі; Херсонська обл. і Крим у Південному районі, безпосередньо з'єднані з Одесою морем).

В Україні так склалося, що більшість головних ядер районів, їх організуючі регіональні центри розташовані близько до державного кордону (крім Дніпропетровська). Так, Одеса лежить на самому кордоні, Харків віддалений від нього на 80 км, Львів – на 60 км, Донецьк – на 100 км, Київ – на 150 км. Цим визначаються дві територіальні особливості районів: 1) для їх внутрішньої організації характерний ексцентриситет, тобто зміщення головного ядра по відношенню до геометричного центру району; 2) простір районів тягнеться від окраїни вглиб території України. Тому у більшості випадків райони межують за допомогою периферійних областей (безпосередньо стикаються між собою центральні області лише трьох східних районів).

Крім обласних, у деяких районах виділяються міжобласні райони або соціально-економічні підрайони. Вони характеризуються специфічним історично сформованим способом життя населення, його культури, структури господарства тощо. Прикладом таких територіальних відмінностей є Карпатський або Західно-Поліський підрайони (субрегіони) у Західному районі.

У багатьох випадках обласні та деякі інші центри стають основою таких форм територіальної організації суспільства, як соціально-економічні вузли і кущі. Кожен з них охоплює порівняно невелику компактну територію разом з населенням, населеними пунктами, комунікаціями, рекреаційною і продовольчою зонами та усією промисловістю. Вузол організується одним (рідше двома–трьома) великим поселенням, до якого масово мігрує з навколишніх пунктів робоча сила (радіусом її і визначається зовнішня межа вузла), а кущ – порівняно невеликим поселенням, яке виконує торгово-розподільчу, господарсько-організаційну, рідше виробничо-концентруючу функції стосовно поближких поселень. Наприклад, Львів разом із околицями в радіусі до 50 км утворює Львівський вузол, а Стрий разом із Дашавою, Моршином, Угерськом, Більче-Волицею – кущ. Як правило, вузли мають добре розвинену внутрішню транспортну систему. Отже, для визначення районної організації суспільства в Україні маємо такий ряд територіальних форм: район – підрайон – область – вузол – кущ – поселення. Елементарною формою тут є поселення (населений пункт). Поселення різних видів (міста, села як економічні, рекреаційні, транспортні пункти) з їх реальним соціально-економічним змістом – це первинна основа районоформування.

Деякі територіальні форми (крім елементарних) не обов'язково повинні розвиватись у конкретних районах. Наприклад, у Східному районі немає підрайонів, а у Західному – їх аж три. Таке явище називається законом нестрогого поділу вищих територіальних форм на нижчі, чи навпаки – входження нижчих форм у вищі. Кожен район включає в себе територіальні форми різного рівня, що взаємодіють між собою. Тому він є складною територіальною системою, організованою ієрархічно.

Таблиця 1.2

Характерні ознаки районів України

Визначальний фактор	Ознаки	
	Першого типу	Другого типу
Географічне розташування	Континентальний	Приморський
Природний	Лісостеп і Полісся, частково гори, вологий клімат	Степ, частково гори, сухий клімат
Історичний	Старозаселені та давно освоєні території	Території нового заселення та господарського розвитку
Демоетнічний	Цілковита перевага українців	Поліетнічний склад з великою часткою російськомовного населення
Соціальний	Велика роль селянства	Переваги робітництва
Культурно-духовний	Агрокультурна, традиціоналізм, міцні релігійні корені	Індустріальна культура, брак традиціоналізму, поширення атеїзму
Екістичний (розселенський)	Руральність	Урбанізованість
Економічний	Велика роль сільського господарства у поєднанні з переробною індустрією	Велика роль промислового виробництва, особливо гірничовидобувного, важкої індустрії
Екологічний	Чорнобильське забруднення	Забруднення викидами важкої індустрії

Але одні й ті ж форми ТОС (наприклад, обласні) відіграють неоднакову роль у структурі району. Є області центральні і периферійні, ядра районотворення – головні та неголовні. Можна говорити про функціонально-територіальну структуру (ФТС) району. ФТС – це наявність і взаємодія різних форм ТОС, кожна з яких відіграє специфічну роль у процесі життєдіяльності району як системи. Одні частини району (центральна область, головне ядро) є провідними, свого роду регуляторами його розвитку і функціонування, інші – навпаки, є підпорядкованими, мають інші функції та реалізують інші завдання у виробництві товарів і послуг для внутрішнього і зовнішнього споживання, у забезпеченні України матеріальними та духовними благами.

Кожен із шести районів України є неповторним, унікальним утворенням. Водночас деякі з них мають багато спільних рис. Наприклад, Західний район більше подібний до Центрального, ніж він сам, і той же Центральний – до Східного. Східний більше подібний до Центрально-Східного, ніж до Південного. На це впливає дуже багато чинників: географічне розташування, історичні, природні, демографічні та ін.

Усі райони поділяються на два типи. Кожен займає компакту територію. Границя між ними певною мірою збігається з межею Лісостепу і Степу. Як бачимо, типи районів дуже між собою різняться. Але між ними немає непрохідної стіни. Якщо брати до уваги конкретні райони, то деякі з них частково мають риси обох типів. Це особливо стосується Північно-Східного району. Крім того, усі шість районів творять своєрідний перехідний ряд від крайнього прояву ознак першого типу до крайньої вираженості особливостей другого типу. Цей ряд має такий вигляд: Західний – Центральний – Північно-Східний – Центрально-Східний – Південний – Східний район. До першого типу входять три райони півночі та заходу – Центральний, Західний і Північно-Східний, до другого – всі інші. Відповідно до чинників, що впливали і впливають на формування цих типів, райони мають свої характерні ознаки.

Державна регіональна політика і регіоналізація*

Проблема державної регіональної політики (ДРП) має давню історію як і регіоналізація будь-якої держави. Якщо, наприклад, науково обґрунтовували сітку економічних районів, то, як правило, вона певним чином використовувалася державними органами, зокрема центральними, для здійснення регіональної господарської політики. Вже навіть адміністративно-територіальне ділення держави прямо чи посередньо передбачало необхідність реалізації регіональної політики.

Усвідомлення необхідності ведення ДРП спостерігається передусім у двох випадках:

1) коли простір держави є обширним. Це стосується передусім великих за територією держав (США, Росія, Китай, Канада, Бразилія та ін.), в яких спостерігається регіональна різноманітність умов господарювання;

2) коли здійснюються великомасштабні загальнодержавні плани і проекти, пов'язані з великими обсягами інвестицій, які передбачається найефективніше використати і отримати економічний ефект за рахунок їх раціонального розміщення. Прикладом можуть бути план ГОЕЛПРО, п'ятирічні плани у радянській Росії, якими мобілізувалися величезні обсяги капіталоакладень, людських і природних ресурсів з метою створення т. зв. матеріально-технічної бази комунізму (а не людського розвитку).

Тривалий час регіональну політику на території України вели держави-займанці. У зв'язку з цим окремі її регіони під тими чи іншими державами (Росія, Австрія, Польща та ін.) були об'єктами ДРП. Названі держави-займанці переважно

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Державна регіональна політика і регіоналізація України / О. І. Шаблій // Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – С. 639–646.

не стимулювали економічний, соціальний і духовний розвиток окупованих ними українських територій. Коли ж таке стимулювання і здійснювалося, як наприклад, активний розвиток західних областей УРСР у післявоєнний період, то це робилось задля їх комунізації, визиску природного і працересурсного потенціалу і геостратегічного укріплення Росії у Центральній Європі. Україна мала з цього невелику користь.

Для здійснення ДРП була необхідна регіоналізація країни. У зв'язку з імперськими інтересами регіоналізацію України обґрунтовували на замовлення центральних органів влади. Саме тому у радянський період виділялися три великих економічних райони – Донецько-Придніпровський, Південно-Західний та Південний, які були не внутрішньоукраїнськими, а загальносоюзними.

Після отримання Україною статусу незалежності (1991) відчулася гостра нестача у внутрішній політиці такого її виду, як регіональна. Ця відсутність також трактувалася як одна з причин особливої депресивності господарства деяких регіонів, наприклад Західного. Не випадково, саме тут, у Львові, було проведено у травні 1998 р. міжнародну наукову конференцію “Регіональна політика України: наукові основи, методи, механізми”. Після цього стали інтенсивно розробляти проекти законів про регіональну політику, вивчати її методологічні, теоретичні та методичні основи. Цьому, зокрема, була присвячена Всеукраїнська конференція “Регіони і центр: шляхи до гармонізації інтересів”, проведена наприкінці червня 2000 р. у Києві. Серед українських географів дослідженням проблем регіональної політики займається професор *Микола Пістун*, серед економістів – академік *Мар'ян Долішній*, професори *Михайло Крупка*, *Іван Михасюк*, *Степан Злупко*, д. е. н. *Василь Коломийчук* та ін.

Виявляється, що до цього часу не існує задовільного визначення поняття регіональної політики (РП). Наприклад, у проекті “Концепція державної регіональної політики України”, розробленої Комісією на чолі з радником Президента, професором *А. С. Філіпенком*, стверджується, що “державна регіональна політика – система заходів, що здійснюються органами державної влади та місцевого самоврядування з метою забезпечення дієздатного управління політичним, економічним та соціальним розвитком держави, регіонів і територіальних громад”. Це визначення, крім того, що має логічні круги (у правій і лівій його частині тричі вживається слово “державний”), є ще й неповним за обсягом. Бо, крім названих видів РП, є також демографічна, науково-технічна, екологічна, духовна та ін. види регіональної політики.

Професор *Іван Михасюк* вважає, що “державна економічна (вона ж і регіональна. – *О. Ш.*) політика – це сукупність економічних, правових, організаційно-управлінських методів, які органічно з'єднують загальнодержавні та регіональні інтереси, що спрямовані на повнокровний розвиток регіонів і держави в цілому. Стратегічною метою цієї політики є гармонійне поєднання інтересів держави і окремих регіонів, створення сприятливих економічних та правових засад для

раціонального використання місцевих ресурсів та особливостей природно-виробничого потенціалу, вирівнювання рівнів економічного розвитку”¹. Автор розглядає ДРП у контексті державного регулювання економіки, виходячи з тези, що найголовнішим видом ДРП є економічна політика (а вже потім – соціальна, демографічна, екологічна, розселенська, науково-технічна).

Вже з цих визначень видно, що категорія РП розуміється, як мінімум, двояко: з одного боку, це *державне* (не громадське, самоврядне та ін.) регулювання територіального суспільного розвитку, а з другого – це регулювання розвитком регіонів, що здійснюється *центром*, яким є, звичайно, столиця країни. В останньому випадку об’єктами такого регулювання мали б бути лише субдержавні регіони – великі частини території держави. Все, що стосується регіонів нижчого порядку, мало б бути об’єктами внутрішньорегіональної (субрегіональної) політики. Звичайно, такого поділу ніхто не дотримується, бо в Україні у державній системі управління регіонами прийнято вважати адміністративні області (плюс Автономна республіка Крим, Київ і Севастополь, останні два зовсім не вкладаються у поняття регіонів).

У теорії регіональної політики важливе значення мають категорії цілей і завдань, пріоритетів і принципів ДРП.

Згідно з названим проектом “Концепції державної регіональної політики України” *головною метою* ДРП є повніше та якісніше задоволення соціальних (додамо і духовних) потреб населення територій шляхом створення умов сталого господарського розвитку через розбудову фінансово-економічної і нормативно-правової бази та підвищення дієздатності владних структур на всіх рівнях”. *Пріоритетними цілями* ДРП автори концепції вважають:

- збільшення національного багатства країни шляхом створення умов ефективного використання природноресурсного, науково-технічного і трудового потенціалу кожного регіону;
- зростання та зближення рівнів економічного і соціального розвитку регіонів;
- сприяння гармонійному та збалансованому розвитку регіонів, надання фінансово-економічної підтримки депресивним (проблемним) регіонам;
- запровадження єдиних загальнодержавних мінімальних спеціальних стандартів та дієвих механізмів соціального захисту населення незалежно від економічних можливостей регіонів.

Не все у цих цілях можливе та й потрібне до реалізації. Наприклад, сумнівною метою є т. зв. вирівнювання рівнів розвитку, яке проklamувалося ще у радянські часи. Чи доцільне воно? І недоцільне, і неможливе. Поки депресивні регіони внаслідок розумної регіональної політики підніматимуть свій економічний і соціальний рівень, високорозвинені райони не стоятимуть на місці. В них підніматиметься не стільки соціальний рівень (він вже високий), скільки урізноманітноватимуться потреби

¹ Регіональна економіка / І. Р. Михасюк, М. Д. Янків, З. М. Залого, С. Й. Сажинець. – Львів, 1998. – С. 10–11.

населення і вони повніше задовольнятимуться. Крім того, не всякий високий економічний рівень регіону корелюється з високим соціальним рівнем (і навпаки: не всякий низький економічний рівень розвитку функціонально впливає на рівень соціального розвитку). Тому ця мета, як це не виглядає парадоксально, не може бути пріоритетною.

Автори вважають, що ДРП базується на таких *принципах*:

- унітарності держави, цілісності її території, забезпечення пріоритету загальнодержавних інтересів (якщо з двома першими рисами слід безумовно погодитися, то пріоритет загальнодержавних інтересів) – це йде від тоталітарного-більшовицького режиму і реально призводить до посилення централізації та збільшення ролі чиновництва; інтереси – загальнодержавні і регіональні слід – гармонізувати, а навіть надавати пріоритети регіональним інтересам);

- функціонування та розвиток єдиної системи державного управління та цілісної системи державної влади та місцевого самоврядування;

- забезпечення єдиного економічного простору по всій державній території, єдиної грошово-кредитної, податкової, митної, фінансово-бюджетної системи (загалом – це елементарна вимога існування будь-якої держави, навіть федеративної, тому називати це принципом ДРП є певною натяжкою);

- субсидіарності – максимальному наближенні надання суспільних послуг до рівня їх споживання на основі розподілу повноважень між рівнями влади;

- вибірковості – наданні фінансової допомоги регіонам із значним відставанням в соціально-економічному розвитку;

- партнерства – тісному співробітництві між органами державної влади і органами місцевого самоврядування у розробці і реалізації програм регіонального розвитку, визначення стратегічних цілей;

- програмування – комплексному підході до вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням розвитку окремих регіонів, включаючи координацію діяльності різних суб'єктів, зацікавлених у розвитку даної території;

- моніторингу заходів регіональної політики та ефективності використання ресурсів.

До цих принципів, на нашу думку, слід додати ще принцип превентивності – тобто випереджуючої регіональної політики, яка передбачає завчасне виявлення регіональних проблем і їх усунення ще до виникнення несталого розвитку, депресивного стану, назрівання екологічної катастрофи тощо.

Регіональна політика має суб'єктно-об'єктивний і суб'єктно-суб'єктивний характер. Тому слід чітко виділяти суб'єкти і об'єкти цієї політики. І в цих питаннях нема повної ясності.

Наприклад, суб'єктами ДРП вважаються найвищі державні органи влади, центральні, регіональні і місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Але суб'єктами можуть бути не лише органи державної влади і управління, конституційовані в основному законі країни. Ними може бути і всеукраїн-

ський орган, який створений спеціально для здійснення регіональної політики, що його, зокрема, рекомендує організація Національного агенства з питань регіональної політики і самоврядування (хоч доцільність його є дискусійною). Водночас у надобласних регіонах в ролі суб'єкта може виступати орган, створений виконавчою владою самих областей з метою їх координації у розв'язанні спільної регіональної проблеми.

Оскільки органи державної влади та управління мають ієрархічну побудову (центральні, регіональні, субрегіональні), то у процесі здійснення ДРП, як правило, взаємодіють органи двох суміжних рівнів. Наприклад, центральні з обласними (передача субсидій і субвенцій із державного бюджету в обласний), обласні з районними і т. п. Отже, в даному випадку маємо відношення суб'єкт-суб'єкт.

Проте, частіше виникають проблеми ДРП у руслі відношень суб'єкт-об'єкт. Учені не мають спільної думки, щодо об'єкта ДРП. Наприклад, автори згаданої Концепції державної регіональної політики вважають, що об'єктами ДРП є соціально-економічні процеси, які відбуваються в адміністративних одиницях чи їх сукупностях. З такою думкою важко погодитися. Адже соціально-економічними процесами, по-перше, не вичерпуються усі процеси у регіонах (крім них, існують ще політичні, демографічні, релігійні, духовно-культурні, наукові тощо), по-друге, якщо вони задовільні, то відпадає потреба їх спеціального регулювання. По-третє, вони є наслідком фундаментальних особливостей регіонів, в т. ч. їх гео економічного, геополітичного і т. п. положення.

На нашу думку, об'єктами ДРП мають бути територіальні одиниці будь-якої природи, що реально існують і функціонують або штучно створюються. В останньому випадку можемо назвати т. зв. вільні економічні зони, курортні поліси тощо. А процеси, які відбуваються в них, в т. ч. і соціально-економічні, а також зовнішні стосунки об'єктів є скоріше *предметом* регіональної політики.

Принциповим для України є визначення *базового об'єкта* ДРП. На наш погляд, базовим об'єктом тут є *територія адміністративної області*. Це специфічний об'єкт, бо він, будучи справді великим регіоном України, має подвійне суб'єктне "навантаження". З одного боку, суб'єктом ДРП тут є обласні органи державної влади і управління, з другого – загальноукраїнські органи в особі державного центру. Наприклад, ліквідація наслідків стихійного лиха початку липня 2000 р. на Тернопільщині була в полі прискіпливої уваги Президента України, Міністерства надзвичайних ситуацій (центр) і, звичайно, державних обласних органів Тернопільщини. У перспективі об'єктами з подвійними суб'єктами мали б стати шість суспільно-географічних районів України, виділених нами у 1993–1994 рр.

Але особливими об'єктами ДРП повинні бути території природно-економічних зон нашої країни – Поліська, Лісостепова, Степова і два фрагменти гірської (Карпатський і Кримський). Простір кожної з них характеризується однотипними соціально-економічними та екологічними процесами і проблемами, які неможливо розв'язувати лише на обласному рівні.

Специфічними об'єктами ДРП в останні роки стають окремі регіони, виділені і оформлені із спеціальним статусом. Це вільні економічні зони (ВЕЗ), спеціальні економічні зони (СЕЗ), офшорні зони (ОЗ), технополіси, курортполіси. Частина з них мають “точковий” характер і їх важко класифікувати як регіональні. Проте їх розвиток, наприклад, у прикордонних територіях сприяє активізації соціально-економічного життя цілих регіонів і розв’язує багато демографічних, екологічних, соціальних, економічних, культурних, історико-політичних проблем прикордоння.

Виділяються два *типи об'єктів* ДРП: інтегральні і компонентні. Серед інтегральних слід назвати: території природно-господарських (природно-суспільних) зон, суспільно-географічних районів (Західного, Центрального та ін.); серед компонентних – території демографічних районів, великих економічних, соціальних, політичних, геокультурних, сакральних, екологічних просторових відмінностей. Звичайно, можуть виділятися і вузькокомпонентні утвори: регіони рекреаційної, агробізнесової, промислової, електоральної та інших видів діяльності, стосовно яких може здійснюватися регіональна політика.

Важливим аспектом ДРП, зокрема її ефективності, має бути її *правове забезпечення*. На жаль, тільки зараз розробляється система законів і підзаконних актів, що прямо стосується цього виду політики. Автори названої концепції ДРП вважають, що упродовж 2000–2004 рр. необхідно у зв'язку з цим прийняти понад 20 законів та інших законодавчих актів.

Другим суттєвим аспектом реалізації ДРП має бути її інформаційне забезпечення. А воно, у свою чергу, вимагає створення системи *регіонального моніторингу*, який передбачає оперативне надання інформації про стан різних структурних підрозділів регіонів і їх загальних характеристик для суб'єктів регіональної політики.

Територіально-адміністративний устрій*

Формування територіально-адміністративного устрою

Процес формування теперішнього геополітичного устрою України слід розглядати починаючи від його зародження і розвитку в Українській Народній Республіці, Західноукраїнській Народній Республіці та УРСР.

Згідно з законом про територіально-адміністративний поділ від 2 березня 1918 р., було встановлено поділ УНР на землі (у царській Росії на території підросійської України було дев'ять губерній, кілька з них об'єднувались у Київське генеральне генерал-губернаторство). Кожна земля за площею була чимось середнім

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Територіально-адміністративний устрій [України] / О. Шаблій, Г. де Блій, П. Муллер. Географія: світи, регіони, концепти // пер. з англ.; передмова та розділ “Україна” О. Шаблія. – К.: Либідь, 2004. – С. 181–185.

між колишньою царською губернією та повітом. Землі склалися з волостей, а ті, у свою чергу, з громад. Конституція УНР, прийнята 29 квітня 1918 р., закріпила цю адміністративно-територіальну структуру. Було виділено 30 земель. Уже перелік їхніх назв свідчить про урахування історико-географічного принципу: Київ з околицями (“метрополітенська” земля), Древлянська, Болохівська, Азовська, Половецька землі, Волинь, Погориння, Поросся, Черкаси, Побужжя, Поділля, Брацлавщина, Подністров’я, Помор’я, Одеса, Низ, Січ, Запоріжжя, Нове Запоріжжя, Донеччина, Подоння, Сіверщина, Чернігівщина, Переяславщина, Посейм’я, Посулля, Полтавщина, Самара, Слобожанщина і Харків. При виділенні земель ураховувалися також економічний та національно-культурний принципи.

Зокрема, було прийнято закон про *національно-персональну автономію*, згідно з яким національні меншини мали право об’єднуватися у національні союзи і вибирати найвищі органи – національні збори і національні ради як законодавчі та виконавчі органи. Національно-персональну автономію отримали росіяни, поляки та євреї. Інші меншини могли отримати таку автономію за умови, що загальна кількість їх населення перевищує 10 000 осіб. Передбачалося створення волостей і громад, де проживали етнічні меншини. Але у зв’язку зі складністю військово-політичної обстановки цей проект не вдалося реалізувати.

Після перевороту гетьмана *Павла Скоропадського* (29.04.1918 р.) була проголошена *Українська держава*. В ній відновився дореволюційний територіально-адміністративний поділ України на губернії та повіти. Київ, Одесу і Миколаїв було виділено у самостійні адміністративні “градоначальства”. Передбачалося входження до складу України Криму (на правах автономії) та Кубані (на засадах федералізму).

У Західноукраїнській Народній Республіці було збережено старий австрійський поділ на повіти. Державні повітові комісари, призначені урядом ЗУНР, мали широкі повноваження в адміністративних і фінансових справах. Одночасно республіку було поділено на три військові області – Львівську, Тернопільську та Станіславську, а кожну з них – на чотири округи.

Політико-територіальний устрій України у складі СРСР формувалася тривалий час і неодноразово змінювався, відображаючи особливості тоталітарної і псевдофедеративної держави – Радянського Союзу.

Спочатку (1922 р.) адміністративну систему було спрощено. Замість чотириступеневої (губернія–повіт–волость–село) утворили триступеневу: округ–волость–село. Скоротили і кількість губерній – з 12 до 9. Вдвічі менше стало округів і більше ніж удвічі – волостей

У перші радянські роки система геополітичного устрою частково ураховувала інтереси національних меншин. Було організовано 12 національних районів: сім німецьких (переважно на Півдні), три болгарські (на Одещині), по одному польському і єврейському (на Житомирщині).

З чисто геополітичних мотивів у 1924 р. в складі УРСР на українських етнічних землях у Подністров’ї було утворено Молдавську автономну республіку з центром

у Балті (з 1929 р. – у Тирасполі). У 1940 р., коли СРСР анексував Бессарабію і сформував Молдавську РСР, землі автономної республіки увійшли до неї.

У 1930 р. зроблено спробу перейти на двоступеневі територіально-адміністративні структури: було ліквідовано округи, а основними одиницями стали адміністративні райони. Проте вже у 1932 р. сформувалися адміністративні області, кожна з яких охоплювала кілька десятків районів. Першими були Київська, Харківська, Вінницька, Дніпропетровська, Одеська, Донецька та Чернігівська області. Після перенесення столиці України з Харкова до Києва (1934 р.) було організовано ще дев'ять областей: Ворошиловградську (Луганську), Донецьку, Житомирську, Запорізьку, Кам'янець-Подільську, Кіровоградську, Миколаївську, Полтавську.

Дещо інакше складалося адміністративно-територіальне ділення західної частини України, окупованої після Першої світової війни Польщею, Чехословаччиною і Румунією. Польща мала *воєводський устрій*. У свою чергу воєводства ділилися на повіти і гміни (останні об'єднували, як правило, кілька сільських населених пунктів). На території українських етнічних земель було створено шість воєводств: Львівське, Тернопільське, Станіславське, Волинське, Поліське, Люблінське. Три останніх частково вбирали і польські землі, що викликало постійну конфронтацію не тільки на загальнодержавному, а й на воєводському рівні і було засобом колонізації українців.

Після Першої світової війни Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини, діставши політичну автономію, яка, проте, не була реалізована. Старі одиниці довоєнного угорського поділу тут були ліквідовані, а Закарпаття поділене на шість повітів, ті – на 478 громад. Нарешті, Північна Буковина і Південна Бессарабія (південний захід сучасної Одеської області) перебували до 1940 р. під владою Румунії. Українські землі у межиріччі Прута і Дністра були об'єднані з корінними румунськими територіями в одну провінцію – Буковину, а Хотинщина і Південна Бессарабія – у провінцію Бессарабію. Окупований румунами на Закарпатті Сігет з околицями увійшов до провінції Мармарош.

Перед, під час і після Другої світової війни внаслідок так званого возз'єднання, здійсненого за змовою *Сталіна і Гітлера* (пакт Молотова–Ріббентропа), на західних землях утворено області Львівську, Дрогобицьку, Тернопільську, Станіславську (з 1961 р. – Івано-Франківська), Волинську, Рівненську (1939 р.), Чернівецьку (1940 р.) та Закарпатську (1945 р.). У наступні роки особливих змін не сталося: у 1954 р. утворилася Черкаська область, а у 1959 р. об'єдналися Ізмаїльська з Одеською та Дрогобицька зі Львівською.

В унітарній за політико-адміністративним устроєм Україні головним компонентом територіальної структури є *адміністративна область*. На 1 січня 2004 р. існувало 24 такі одиниці і окремо Автономна Республіка Крим. Крім того, виділено два міста з особливим статусом – Київ і Севастополь. Це так звані *міста загальнодержавного підпорядкування*.

Кожна область і Крим діляться на адміністративні райони. Їх налічують 490 – у середньому 19 районів на кожен область. В усіх областях і Криму є також *міста*

обласного підпорядкування (всього їх понад 160). Багато з них зосереджено у східних індустріальних областях.

Адміністративна область – це велика частина території України, що має чітко визначені межі та систему органів загальнодержавної влади та управління, які розташовані в одному поселенні – обласному центрі. Середня площа області України становить 24 тис. км² (без урахування Криму), а середня кількість населення – 2,0 млн осіб. Найбільші за площею Одеська (33,3 тис. км²), Дніпропетровська та Чернігівська (по 31,9 тис. км²), за кількістю населення – Донецька (4,8 млн осіб), Дніпропетровська (3,5 млн) та Харківська (2,9 млн) області. Найменшими за площею є Чернівецька (8,1 тис. км²), Закарпатська (12,8 тис. км²), Тернопільська (13,8 тис. км²), Івано-Франківська (13,9 тис. км²) області, а за населенням – Чернівецька (0,9 млн осіб), Волинська (1,1 млн), Тернопільська і Рівненська (1,2 млн). У цілому більшими за площею і населенням є східні області, а меншими – західні. Така ситуація склалася історично.

Автономна Республіка Крим

Слід окремо сказати про Крим і Кримську автономію. Відомо, що у 1921 р., порушуючи міжнародне право, Росія утворила тут, як свою складову частину, Кримську АРСР з двадцятьма адміністративними районами, в тому числі національно-територіальними. З них шість татарські, два німецькі, два єврейські, один український. Усе це було ліквідовано під час війни. АРСР перетворилася на звичайну область Росії, відірвану від неї територіально, зруйновану і вилюднену внаслідок тотальної депортації татар, вірменів, болгар і німців.

У цих умовах Верховній Раді Росії не залишилося нічого іншого, як передати Крим Україні, що й сталося у 1954 р. У 1991 р. вже Україна прийняла рішення відновити автономію Криму. Багатьма це рішення ставилося під сумнів: автономія Криму можлива лише тоді, коли сюди повернеться депортоване більшовиками кримськотатарське населення. Але Автономна Республіка Крим визначена новою Конституцією України.

Згідно з Конституцією України Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України. Хоч Крим має свою Верховну Раду, Конституцію, прапор, татарське населення створило свій владний орган – меджліс. Існують пропозиції створити кримськотатарські адміністративні райони, наприклад, Бахчисарайський, Феодосійський тощо. У зв'язку з масовим поверненням татар із місць насильницької депортації (1944 р.) – Узбекистану і Казахстану, а також через рееміграцію з Близького Сходу дедалі більшої гостроти набирає проблема кримськотатарської автономії.

На політико-географічній карті України Крим займає специфічне положення. Внаслідок того, що його територія пов'язана з материковою Україною лише вузьким

Перекопським перешийком, Крим має всі ознаки острова, близького до Туреччини і Росії. Не дивно, що здавна тут схрещуються геополітичні інтереси України, Росії й Туреччини. До кінця XVIII ст. півострів був підпорядкований Турецькій (Османській) імперії як окреме Кримське ханство зі столицею у Бахчисараї. Згодом його загарбала Росія, яка, особливо у радянський час, зробила усе, щоб знищити сліди перебування тут корінного населення, депортувала його за тисячі кілометрів і намагалася ліквідувати його геокультурні ознаки, замінивши мало не всі географічні назви татарського походження. Однак із поверненням татар до Криму буде зростати його ісламізація, а це, зрозуміло, ускладнить не тільки геополітичні, а й геокультурні та геосакральні (релігійні) проблеми співжиття татар, українців і росіян.

Органічні зв'язки Криму з Україною склалися упродовж багатьох століть у різних напрямках: 1) *історичні* – Кримське ханство віддавна, коли Російської держави ще не існувало, підтримувало тісні зв'язки з Україною, а згодом не раз виступало її союзником у боротьбі проти Польщі та Росії; 2) *економічні* – Крим має з рештою території України нерозривні виробничі зв'язки (енерго- і водопостачання, забезпечення предметами першої необхідності) і не зможе існувати як окрема держава передусім економічно, незважаючи на свої рекреаційні та сільськогосподарські ресурси; 3) *географічні* – Крим просторово найближчий до материкової України. Від неї він відокремлений фактично внутрішнім Азовським морем.

Окремою геополітичною проблемою в останні роки став статус *Севастополя*. Згідно з законодавством України – це місто загальноукраїнського підпорядкування. Але він був військовою базою Військово-морського флоту колишнього СРСР. Унаслідок цього тут сформувався специфічний склад населення – військові, відставники, пенсіонери, значна частина яких не позбулася проімперських амбіцій. До того ж антиукраїнські та проросійські акції стимулюються шовіністичними колами Росії.

З огляду геополітичної стратегії закріплення Росії у Севастополі у будь-якій формі (оренда військово-морської бази, спільне командування Чорноморським флотом з осідком у цьому місті та ін.) аж ніяк не є способом остаточного розв'язання кримської проблеми.

Удосконалення територіально-адміністративного устрою

У сучасний період чітко виділяються дві головні проблеми: вдосконалення існуючого устрою та федералізація.

Проблеми федерального устрою України характеризуються двома аспектами – зовнішнім і внутрішнім.

Зовнішній бік федералізму – це питання: бути Україні самостійною державою чи федеративною частиною іншої країни. Суспільно-політична думка у минулому

часом схилилася до того, що Україна має бути федеративною частиною сусідньої держави – Польщі, Росії, Литви чи Туреччини або виступати рівноправним членом федерації, як правило, східнослов'янських народів. Тепер же будь-яке твердження про доцільність входження України у політичну федерацію держав може розглядатися виключно як антиукраїнське.

Так само *внутрішній аспект федералізації*. Він неприйнятний у багатьох планах. По-перше, в Україні немає традиції федеративного устрою. Те, що до складу Київської Русі входили удільні князівства, не є аргументом на користь сучасного федеративного устрою України, коли політична ситуація докорінно змінилася. До того ж такий політичний устрій держав за часів феодалізму був нормою. По-друге, федеративний (чи автономно-федеративний) устрій України став би засобом закріплення сформованих у минулому регіональних відмінностей у сфері мови, культури, етнонаціональних відносин. По-третє, такий устрій породив би замість цілісної держави систему відчужених регіонів, що неприйнятно саме зараз, коли йдеться про зміцнення єдиної соборної Української держави. По-четверте, федеративний устрій може стати основою нового поділу ослабленої таким чином України між сусідніми державами і “возз'єднання” її частин, особливо східних, з Росією.

При обґрунтуванні необхідності автономно-федеративного устрою України деякі захисники цієї ідеї вдаються до двох аргументів: наявність, крім українців, інших автохтонних націй і приклад Сполучених Штатів Америки та ФРН, котрі, як відомо, створили процвітаючі національні системи.

Дуже часто до корінних націй зараховують так званих *русинів* Закарпаття, *новоросів* Півдня України, представників “кримської нації”. Всі ці приклади явно невдалі, бо насправді таких націй не існує. В іншому випадку, якщо йти цим шляхом, список псевдонацій можна продовжити: галичани, волиняни, гуцули, бойки, буковинці, слобожанці і т. д.

Що ж стосується аналогії зі США і ФРН, то створити федеративну структуру України, подібну до устрою цих країн, неможливо. США – держава федеративна не стільки за змістом, скільки за формою. Просто окремі штати тут мають великий ступінь самоврядування, яке у багатьох випадках закріплене конституцією. Крім того, американська нація – це сплав представників різних націй – емігрантів з Європи, Африки, Латинської Америки тощо. Вона, на відміну від української, є не етнічною, а політичною нацією. Федеральний устрій США відповідає такій нації-суміші, а не інтересам певного етносу. Україна ж є державою автохтонної української нації, і її політико-територіальний устрій має стати засобом розвитку української державності, економіки та культури. Щодо Німеччини, то її федеративність була нав'язана окупаційними властями. При цьому значною мірою враховувалося середньовічне ділення цієї країни на князівства та землі.

Головна проблема для нас полягає в іншому: наскільки територіально-політичний устрій відповідає інтересам української нації та етнічних меншин, які

тут проживають, реалізації прав і свобод людини. Тому окремим територіальним частинам України необхідно надати стільки прав у їхньому самоврядуванні, щоб вони могли забезпечити вищезазвані інтереси і потреби. Іншими словами, необхідно *перерозподілити права і обов'язки між "центром" і "місцями" на користь останніх.*

Удосконалюючи територіально-адміністративне ділення (ТАД), Україна виходить із таких положень:

1) ТАД має бути *небагатоступеневим*. У сучасних умовах воно має три або й чотири ступені: область–район–село (місто) або область–місто–район міста. Це надзвичайно забюрократизована, а значить малоефективна система, яка позбавляє нижчі рівні ТАД можливості ефективно працювати. Оптимальним варіантом ТАД може бути двоступеневий. При цьому відбувається роздрібнення областей. У кожній з них утвориться декілька округів (назва може бути й інша). Це, проте, не означає, що нові одиниці ТАД повністю вклатимуться у межі сучасних областей;

2) ТАД України має стимулювати ефективну працю усіх структурних гілок державної влади (законодавчої, виконавчої та судової), виробничої і соціальної сфери, забезпечення населення усіма необхідними матеріальними і духовними благами, гарантувати права і свободи людини, можливості місцевого самоврядування у селах, селищах і містах;

3) створювати надто великі одиниці ТАД, які об'єднували б кілька сучасних областей, невігдно. Але правильно виділені соціально-економічні райони, що охоплюють територію кількох сусідніх областей, можуть лягти в основу регіональної соціальної, економічної, етнічної, культурної політики держави. У таких великих регіонах (суспільно-географічних, а не адміністративних) можуть здійснюватися саморегульовальний і взаємокоординований розвиток адміністративних округів, формування регіональних міжгалузевих систем і асоціацій, здатних розв'язувати корінні проблеми у сферах енергетики, продовольства, виробничої та соціальної інфраструктури.

Теоретико-методологічні аспекти дослідження депресивності регіонів*

Для пострадянської науки проблема депресивних регіонів (ДР) є новою. З самого початку вона має міждисциплінарний характер. Найбільше публікацій з цієї проблематики, зробили економісти та соціологи, менше – демографи, юристи та географи (М. Долішній, Ф. Заставний, В. Коломийчук, Л. Шевчук, Я. Шевчук, В. Панчишин) та ін. До цього часу так і не розроблено теоретико-мето-

* Публікується за: Шаблій О. І. Проблеми розвитку депресивних регіонів / О. І. Шаблій, О. І. Вісьтак // Матеріали науково-практичної конференції 25–26 квітня 2007 р. – Ніжин, 2007. – С. 116–120.

дологічних основ концепції депресивності регіонів з урахуванням умов розвитку постіндустріального та інформаційного суспільства. У публікаціях дослідники аналізують стан господарства регіонів, беручи до уваги лише статистику падіння промисловості, і на цій основі роблять традиційні прогнози щодо можливостей їх подальшого розвитку.

Більшість авторів базують свої напрацювання на ідеї *рівномірності* розвитку і розміщення господарств по території країни. Нібито усі території, незалежно від їх історичних і природних можливостей, мусять мати більш-менш однаковий рівень розвитку. Це стара радянська теза, якою прикривалося т. зв. “зміщення” виробництва у східному напрямі в СРСР.

Депресивність виводиться із *категорій індустріального типу виробництва*, зокрема *промислового*. Тому ступінь депресивності визначається здебільшого за показниками величини промислового розвитку території стосовно *базового* рівня (наприклад, 1990 р.) чи середнього по Україні. Автори не враховують, що надворі тепер постіндустріальне (суспільство послуг) та інформаційне суспільство. Навіть, якщо широко використовувати поняття і показники із сфери промислового виробництва, то слід говорити не про індустріалізацію ДР, а радше про їх *реіндустріалізацію*.

Автори майже повністю користуються поняттєво-термінологічним апаратом, характерним для адміністративно-командної, а не ринкової економіки. Як приклад можна навести термінологію стосовно т. зв. агропромислового комплексу країни чи регіону. Здавалось би, що введення категорії *агробізнес* – це лише заміна терміна. Насправді перехід на “ринкову” термінологію вимагає зміни методології мислення: самостійним гравцем тут стає *ринкова агробізнесова інфраструктура, ринок засобів виробництва*, в т. ч. землі, інвестиції (в т. ч. іноземні), ноу-хау, ринок праці та ін. По-новому прочитується *поділ та інтеграція праці* в агробізнесі, де важливу роль починають відігравати сфера ринкових послуг.

Оскільки промислове виробництво зосереджене головню у містах, особливо великих і середніх, то депресивність регіону, яка визначається шляхом обчислення обсягів виробництва промислової продукції на одного його жителя, є у такому випадку не реальною, а віртуальною. Іншими словами, “депресивність міських поселень” автоматично переноситься на увесь регіон, де знаходиться середні і великі міста (наводяться приклади). Це елементарна геопросторова операція, бо більшість території області, де переважає малопродуктивне сільське і лісове господарство, як були депресивними, так і залишилися ними.

У проблемі усунення депресивності регіонів невірно ранжуються суспільні пріоритети. На перше місце ставляться виробничо-економічні показники у розрахунку на одну людину чи одиницю площі території. Цей виробничий принцип теж має ранньосовєтське походження. Серед декількох головних принципів – виробничого (економічного), соціально-демографічного чи окремо демографічного та екологічного на перше місце слід поставити *екологічний принцип* (екологічну

ефективність розвитку регіону), на друге – соціально-демографічний і, нарешті, на третє – виробничий (економічний).

Під час дослідження проблем депресивності регіони слід розглядати лише у контексті проблеми *сталого розвитку* України як цілого. Тобто треба виходити з того, як усунення депресивності вплине на сталий розвиток великих суспільно-географічних районів, а через них – і на сталий розвиток держави. Це зайвий раз говорить про те, що проблему усунення депресивності, а, отже, першою чергою сталого розвитку треба досліджувати у зв'язку з розв'язанням екологічних проблем регіону.

Не завжди визначають, що розуміють під поняттям “регіон” у словосполученні “депресивний регіон”. Звичайно, державна статистика під це поняття підводить лише “обласний регіон”. Таке трактування неповне з двох причин: а) регіони бувають макро- (як, наприклад, Центральний суспільно-географічний район у складі Київської, Житомирської, Вінницької, Черкаської та Чернігівської областей), мезо- (обласний регіон) та мікрорегіон (субобласний регіон, наприклад, Львівське Передкарпаття чи Львівсько-Волинський басейн); б) у дискурсі депресивності можна і треба говорити про *локальні територіальні утворення – низові адміністративні райони і окремі поселення*, особливо міські. Майже ніхто не бере до уваги проблеми адміністративно-територіальної реформи, зокрема того факту, що головним у системі цього реформування є *територіальна громада*. Отже, проблема депресивності повинна вивчатися і розв'язуватися першою чергою на рівні територіальної громади, у крайньому випадку – адміністративного району. Якщо ж відбудеться укрупнення адмінрайонів, то необхідно досліджувати цю проблему окремо по сільській і міській території нових районів.

По суті, жоден з дослідників не ставить питання про роль центрального і місцевих бюджетів в усуненні депресивності окремих територій. Тут велику роль має зіграти регіональна політика держави, яка повинна розумно збільшити обсяги місцевих бюджетів шляхом перерозподілу інтегрованого бюджету на користь останніх, виділяти кошти на розвиток депресивних районів, особливо тих, які не мають змоги власними ресурсами усунути репресивність.

У соціальній сфері мало вивчається проблема формування *середнього класу*, а, отже, і зменшення соціальної контрастності у регіонах і, першого чергою, у територіальних громадах. Важливо, що на рівні громад нема достовірної статистики про соціальне розшарування за прибутками, розподілом власності, тіншовою економікою. Слід брати до уваги, що середній клас пов'язаний головню увагу звертати на розвиток і розміщення (зокрема, зміщення у сторону сільської місцевості) переважно *малих і середніх підприємств і закладів як виробничої сфери, так і сфери послуг*. Що ж стосується великих підприємств, то їх слід заново організувати особливо у сфері інформаційної індустрії і у галузях, що виконують стратегічну функції (авіакосмічне машинобудування, електронна та приладобудівна промисловість тощо).

Депресивність по-різному проявляється і її слід по-різному розв'язувати у різних *типах регіонів*. Як правило, це не беруть до уваги. В усякому разі, вивчаючи депресивність, треба перед тим чітко означити тип соціально-економічного регіону. Однак типологія депресивних регіонів поки що не розроблена. У чисто гіпотетичному вигляді можемо запропонувати таку їх типізацію, виходячи з типу структури господарства: а) гірничо-видобувні; б) агропромислові; в) переробно-промислові; г) рекреаційні. Тут зовсім не враховано такого фундаментального шляху розвитку України як інформаційний. Останній слід урахувати особливо при визначенні шляхів виходу із депресивності.

По суті, усі дослідники, особливо економісти-регіоналісти, *ігнорують теоретичні напрацювання соціально-економічної географії*. Йдеться про принципи теорії територіальних соціально-економічних, територіально-господарських та еколого-економічних комплексів і систем. Ця теорія передбачає *збалансованість і пропорційність* не лише у виробничій сфері (промисловість – сільське господарство – будівництво – транспорт), але по лінії суспільство (людина) – господарство – екологія. Крім того сучасні дослідники зовсім не враховують нових віянь у розвитку названої теорії, зокрема *концепції територіальних кластерів*.

2. Західний район України

Володимир Кубійович про західноукраїнське прикордоння*

У довоєнний період, коли українська територія була розчленована між країнами-сусідами – Росією, Польщею, Чехо-Словаччиною та Румунією, перед національно свідомими українцями стояло складне завдання: вибороти Українську Самостійну Державу. Поруч з істориками особливу роль в обґрунтуванні території цієї держави відіграли також визначні українські географи: *Григорій Величко, Степан Рудницький, Володимир Геринович, Володимир Кубійович, Мирон Дольницький* та ін.

Фундатор української наукової географії *акад. С. Рудницький* писав, що національна територія – це головна основа нації і що справа кордонів суцільної української території – це справа не тільки політично, але й науково важлива. Саме С. Рудницький ще на початку 20-х років найбільш повно і об'єктивно обґрунтував кордони української національної території на основі матеріалів російського пере-

---

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Володимир Кубійович про західноукраїнське прикордоння / *О. І. Шаблій* // Економіко-, соціально- і еколого-географічні проблеми західноукраїнського прикордоння: тематичний зб. наук. праць / відп. ред. *О. І. Шаблій*. – Львів: Ред., вид. відділ Львів. ун-ту, 1997. – С. 14–22.

пису населення у 1897 р. і австрійського перепису 1910 р.¹ У цілому працями С. Рудницького було здійснено делімітацію української національної території на кінець XIX – початок XX ст.

У результаті Першої світової війни відбулися зміни на політичній карті Європи, які не лише захопили і українську територію (декілька років існували незалежні українські держави – УНР, ЗУНР), але призвело до деяких змін у розселенні українців. Проблема української національної території у міжвоєнний період постала ще з більшою гостротою. За її розв’язання у 30-х роках взявся визначний український вчений-географ і громадський діяч Володимир Кубійович (1900–1985).

У 30-х роках В. Кубійович працював доцентом Краківського (Ягелонського) університету, був дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові (1931), керував його Географічною комісією. За його редакцією і авторською участю вийшли відомий “Атлас України і сумежних країв” (1937) та “Географія українських і сумежних земель” (1938, 1943). Вивчення проблеми кордонів України започаткував він статтями “Українська національна територія”² і “Антропогеографія та демографія України”³, а закінчив у підсумковій праці “Україна. Карта України” (Мюнхен; Париж, 1977 р. у співавторстві з проф. *Аркадієм Жуковським*). Золотою ниткою ця проблема проходить через багато картографічних творів автора, у статтях “Енциклопедії Українознавства”, зокрема тих, де розглядаються окремі українські етнічні землі, наприклад, Галичина, Підляшшя, Полісся чи Лемківщина.

Особливу увагу звернув В. Кубійович на вивчення західноукраїнського прикордоння, зокрема, українсько-польського. В цій проблемі чітко виділяються два аспекти: 1) проведення західної межі суцільного чи змішаного розселення української нації; 2) обґрунтування меж окремих прикордонних земель і доказ їх українськості.

Непросто було В. Кубійовичу обґрунтувати спільну межу української і польської національної території. Матеріали переписної статистики 1930 р. були явно фальсифіковані. Довелось удатись до “історичного аналізу” і перевірки даних перепису щодо національного складу населення Галичини, Волині, Підляшшя, Лемківщини тощо. Загальний висновок, якого дійшов В. Кубійович, такий: історично західна межа української території поступово зміщувалася на схід. “Границю між українцями і поляками, – пише він, – творили за княжих часів великі лісові пущі над Вислоком, нижнім Сяном і Вепром”. І далі: “... у XIII ст. політична й разом етнографічна границя між Польщею й Україною (Галицько-Волинське князівство) проходила на захід від лінії Коросно – Ряшів – Крешів – Вілгорай – Пугачів – Парчів – Дорогичин”⁴. А “теперішня (це у 30-х роках. – *Автори*) українсько-польська границя має яких 650 км довжини, з чого 140 км припадає на границю

¹ Рудницький С. Огляд національної території України / С. Рудницький. – Берлін, 1923. – С. 13.

² Журн. “Вісник”, 1934: Кн. 3. – С. 192–202.

³ Українська загальна Енциклопедія. – Львів, 1934. – Т. 3. – С. 410–423.

⁴ Географія українських і сумежних земель. – Львів; Краків. 1943. – С. 13. (далі – Географія...).

на лемківському півострові на околиці Сянока; 140 км припадає на границю на терені Галичини, а 370 км на терені Холмщини й Підляшшя. Українсько-польська межа на Лемківщині належить до найвиразніших меж на українських територіях взагалі. Вона пробігає від Липника, де сходиться словацько-українсько-польська границя, в напрямі із заходу на схід і то на південь від таких осель: Пивнична – Грибів – Дукля – Романів – околиця Сянока, звідси простує на північ більш-менш удовж ріки Сяну, біля осель: Сянік – Динів – Радимо – Ярослав – Синява – Ожана, де покидає границю галичини і входить у межі Холмщини, на терен колишньої російської займанщини.

На території Холмщини й Підляшшя пробігає західна границя української території біля осель: Тишівці – Войславичі – Павлів – Вільховець – Опілля – Пішац – Янів над Бугом, відтак вздовж Буга до Дорогичина. На північ від Буга українсько-польська границя виразніша. Тут ми не зустрічаємо мішаної смуги. Пробігає вона від Дорогичина через Воцьки до Лісної над Нарвою, де закінчується західна межа з поляками й починається північна межа з білорусами”¹.

На відтинку Лежайськ – Дорогичин В. Кубійович проводить спрощену межу змішаної території, що проходить на 20–60 км на захід від вищезазначеної. Ця межа перетинає такі пункти: Лежайськ – Княжпіль (Ксенжполь) – Замостя (Замосць) – Краснистав – Лешна – Острів Любельський – Радзин Підляський – Межиріч (Мендзижеч) Підляський – Дорогичин.

Сучасний державний кордон між Україною й Польщею відсунуто досить далеко на схід від кордону етнічної української території. Він утворився в результаті угоди між СРСР і Польщею, підписаної у Москві 15 серпня 1945 р. Згодом (1951 р.) кордон був дещо змінений на компенсаційній основі: до України відійшло Забужжя (частина Львівсько-Волинського кам’яновугільного басейну між ріками Солокією і Західним Бугом), а до Польщі – карпатські землі в околицях Устрик Долішніх Дрогобицької області із запасами нафти і газу. У цілому цей кордон відповідав лінії Керзона². В. Кубійович у повоєнні роки загалом не мав особливих заперечень проти державного кордону, що простягнувся між Польщею і Україною, хоч і бачив його недоліки.

Українсько-білоруський кордон виділити було теж нелегко, бо, за словами В. Кубійовича, на просторі Полісся “виступають широкі смуги перехідних українсько-білоруських говорів, а національна свідомість мешканців тут дуже низька”³. В. Кубійович вважав, що розмежовуючи, треба брати до уваги результати досліджень лінгвістів *Ріттixa*, *Є. Карського*, *І. Зілинського*. На основі їхніх досліджень він проводив українсько-білоруський кордон на заході від Нарви на Пружани, Березу Картузьку, Вигонівське озеро на південь від Лунинця на Турів, а далі – уздовж

¹ Географія... С. 13–14.

² *Керзон* – міністр закордонних справ Великобританії, що запропонував лінію розділу території між Польщею і Росією. Сучасний кордон між Україною і Польщею зміщений на 17–30 км на схід від цієї лінії.

³ Географія... С. 14.

Прип'яті до Мозиря і вздовж сучасного кордону до Дніпра, потім уверх за його течією Лоєва. Звідси границя круто повертає на схід до її стику з українсько-російською.

Сучасний державний кордон України з Білорусією у своїй західній частині встановлений у 1939 р., після так званого возз'єднання західноукраїнських і західнобілоруських земель відповідно з УРСР і БРСР. Він не відповідає етнічній границі українців і білорусів. Сільські жителі Берестейщини розмовляють польськими говірками української мови, але за переписом 1989 р. вони у більшості записані як білоруси. Державний кордон був визначений в основному вздовж колишніх губернських меж (між Волинською, з одного боку, і Гродненською та Мінською – з іншого). Державний кордон двох східнослов'янських країн повинен стати кордоном дружби.

В. Кубійович вивчав також проблему етнічних границь з румунами, молдаванами, угорцями і словаками, тобто проблему південно-західної межі української національної території. Найскладнішим серед окремих питань цієї проблеми є питання українсько-румунської етнічної границі. Для її обґрунтування В. Кубійович використав історико-географічні та статистично-етнічні аргументи.

Межу на території Буковини В. Кубійович визначає дещо північніше Прута – аж під місто Чернівці, “що знаходиться вже на українській території, відтак творить у південно-східному напрямі довгий і вузький півострів, який сягає аж до околиць Сучави (довжина півострова 50 км, ширина 10 км), повертає знову в околицю Чернівців і йде на південний захід і південь, на схід від осель: Панка – Волоський Ванілів – Фрасин – Аджел – Руська Молдавиця – Бряза – Кирлибаба”¹ і далі – аж до стику південно-західної границі Чернівецької області з сучасним державним кордоном України.

Далі аж до границі з Угорщиною українсько-румунська етнічна межа простягається вздовж державного кордону, відхиляючись лише один раз на південь у районі Мармарощини (села Вишавська Долина, Рокосово, Руська Поляна та ін.).

За Кубійовичем, українсько-угорська етнічна границя порівняно невелика – 100 км простягається вона на південь від Сваляви, Мукачева, Ужгорода. На пограниччі з мадярами, пише вчений, українці зазнали невеликих втрат й українсько-мадярська границя відсунулась трохи на північ.

Щодо українсько-словацького пограниччя, то на думку В. Кубійовича, і тут українська етнічна територія зазнала втрат на користь словаків. Українська земля тут – це південь Лемківщини, яка вклинилася гірським, досить довгим півостровом між словаків і поляків. Цей півострів, за В. Кубійовичем, є переважно залишком значно більшої української території, яка через натиск словаків з південного заходу й поляків з північного заходу, скоротилася, про що свідчать українські “острови” у Словаччині і приналежність багатьох словаків до греко-католицької церкви.

¹ Географія... С. 11.

Українсько-словацька етнічна границя проходить на відстані майже 200 км від Ужгорода на північний захід до Сніли (тепер – у Словаччині) і Яблінки, далі до Ганушівців над р. Ториси, йде на південь до Ольшавиці і біля Липника з'єднується з українсько-польською границею на північній Лемківщині. Уся ця територія на захід від Ужгорода тепер входить до складу Словаччини, урядові чинники якої кодифікували “русинську мову” поряд з українською як мову окремого народу. Це аж ніяк не сприяє налагоджуванню добросусідських відносин між державами. Крім того, деякі словацькі (як і мадярські) громадсько-політичні організації підтримують політичне русинство в українському Закарпатті, сприяючи поширенню сепаратистських настроїв серед населення цього споконвічного українського краю.

Уже після війни В. Кубійович виділяє дві категорії суміжних з сусідами територій: суцільну і мішану. На основі даних переписів населення в СРСР (1926), Польщі (1931), Чехо-Словаччини (1930) та Румунії (1930) він визначив українську національну територію на 1938 р. в 932,0 тис. кв. км (на західному кордоні – це територія Підляшшя і Холмщини)¹. Наведемо розподіл цих територій між різними займанцями у 1938 р. (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Розподіл території населення України між державами-займанцями*

Країна	Територія, тис. кв. км	Населення, млн. осіб
СРСР	564 (767)	37,7 (42,2)
Польща	132	10,2
Румунія	18	1,4
Чехо-Словаччина	15	0,8
Разом:	729 (923)	50,1 (54,6)
Українська РСР	443	31,9

* Дані запозичені у В. Кубійовича: Західні Українські землі в межах Польщі 1920–1939 (Етнографічні відношення) // Український Публіцистично-науковий інститут. Чикаго; Нью-Йорк, 1963 (дані подані на 9.12.1931 р.)

Як бачимо, до війни до західних сусідів відносили 165 тис. кв. км українських етнічних земель, яких проживало понад 20 млн населення. Розподіл їх, наприклад, у Польщі, де українські землі становили 34% її довоєнної території, а населення відповідно 29,5% (табл. 2. 2).

Таким чином, серед земель під Польщею за населенням переважала Галичина, а за територією – північно-західні землі – Волині, Полісся (західних), Холмщини і Підляшшя. Обезлюднення останніх земель пов'язане не лише з характером природних умов (особливо на Поліссі, де переважають лісові і болотисті місцевості), але й з суспільно-політичними чинниками (відоме масове вивезення населення Холмщини і Підляшшя, особливо українського, російськими військовими властями

¹ Кубійович В. Україна. Карта України / В. Кубійович, А. Жуковський. – Мюнхен; Париж, 1978. – С. 3.

під час Першої світової війни). Уже тоді українськість Холмщини і Підляшшя внаслідок цього багатьма ставилась під сумнів. Матеріали польського перепису 9. 12. 1931 р. вказували, що українці тут становлять лише 8,4% усього населення, а за даними В. Кубійовича, які були результатом конкретних досліджень, ця цифра сягала 34,6%. Якщо ще врахувати україномовних римо-католиків, тобто покатоличених українців, то частка зростає до 58,5%, тоді як частка поляків відповідно знижується від 72,6% (офіційна цифра) до 27,2%¹.

Таблиця 2.2

Українські землі у складі довоєнної Польщі*

Країна	Територія, тис. кв. км	Населення, млн. осіб
Галичина	55,7	5,435
Північно-західний край	76,5	3,763
у т. ч.		
Холмщина і Підляшшя	10,2	0,675
Західна Волинь	35,8	2,085
Західне Полісся	27,8	0,924
Вільський повіт	2,8	0,074
Разом:	132,2	9,198
Українська РСР	443	31,9

* Дані запозичені у В. Кубійовича: Західні Українські землі в межах Польщі 1920–1939 (Етнографічні відношення) // Український Публіцистично-науковий інститут. Чикаго; Нью-Йорк, 1963 (дані подані на 9.12.1931 р.)

Обчислення В. Кубійовича для повоєнного періоду після так званого возз'єднання українських земель в УРСР показують, що частина української національної території, в тому числі і суцільної, залишається у сусідніх країнах. Зокрема, у Чехо-Словаччині, Румунії і Білорусі, на думку В. Кубійовича, це суцільна територія (відповідно 3,5; 1,7 і 27 тис. км²), а у Польщі – мішана в 19,5 тис. кв. км². В останньому випадку, за В. Кубійовичем – це частина воєводств: Білостоцького, Краківського (тепер – Ново-Сандецького), Люблінського і Ряшівського (тепер Сяноцького, Черемиського, Кросненського). Автор вже не вважає їх суцільною українською територією, оскільки українці звідси в основному виселені в результаті брутальних дій радянських і польських властей у 1944–1947 рр. (взяти хоча б ганебну акцію “Вісла”).

З утворенням в 1991 р. Української незалежної держави, яка стала наступницею УРСР, із зрозумілих причин виникло питання про якісь зміни її кордонів. Це

¹ Кубійович В. Західні Українські землі в межах Польщі 1920–1939 (Етнографічні відношення) // Український Публіцистично-науковий інститут. Чикаго; Нью-Йорк, 1963 (дані подані на 9.12.1931 р.).

² Кубійович В. Україна. Карта України / В. Кубійович, А. Жуковський. – С. 4.

відповідає сьгоднішнім реаліям і, що найважливіше, сприяє зміцненню дружніх стосунків із західними сусідами, які одні з перших, зокрема Польща і Угорщина, визнали незалежність України. Однак під час закріплення історично складених державних кордонів постало питання задоволення культурно-національних потреб українців на їхніх етнічних землях, що не увійшли до складу України, компенсації заподіяних їм у минулому матеріальних збитків чи повернення власності, яка збереглась. Важливим засобом перетворення західного прикордоння у царину миру і співробітництва є формування тут єврорегіонів – Карпатського і “Буг”, розвиток вільних економічних зон та ін.

Західноукраїнське прикордоння: делімітація і суспільно-географічні проблеми*

З утворенням незалежної Української держави змінилися наукові пріоритети і цілі географічних досліджень. На перше місце вийшли проблеми географії самої України як нового політико-, економіко- і соціально-географічного феномена на карті Європи в цілому і її сходу зокрема. Серед різноманітних суспільно-географічних (антропогеографічних) проблем окреме місце займають проблеми прикордонних територій, особливо західноукраїнських.

Існує низка чинників, які надзвичайно актуалізують множину цих проблем. Розглянемо деякі з них.

Ще донедавна західний кордон був не стільки кордоном України, скільки державною границею СРСР. Парадокс полягав у тому, що Україна як псевдосамостійна держава (республіка) не мала юрисдикції над цим кордоном, а її Західний регіон репрезентував у прикордонні не саму Україну, а “супердержаву” – СРСР. До того ж цей західний кордон, всупереч економічній тенденції до інтеграції так званих соціалістичних країн, був чи не найбільшим бар’єром серед усіх кордонів колишнього СРСР. Він найпильніше охоронявся. Глибоко ешелонована “оборона” різних силових відомств в усьому Західному регіоні України мала своїм завданням здійснювати психологічний пресинг на місцеве населення і не допускати проникнення у республіку “шкідливих” (з погляду тоталітарного режиму) ідей і думок. По суті, весь Західний регіон був таким ідеологічним кордоном.

Тепер ситуація докорінно змінилася, Україна як самостійна держава активно входить у європейський економічний, культурний та інформаційний простір. Отже, змінилися передусім функції її західного прикордоння. Воно поряд з Києвом репрезентує і себе, і всю Україну у державах-сусідах: Польщі, Словаччині, Угорщині,

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Західноукраїнське прикордоння: делімітація і суспільно-географічні проблеми / *О. Шаблій* // Економіко-, соціально- і еколого-географічні проблеми західноукраїнського прикордоння / за ред. проф. *О. І. Шаблія*. – Львів: Ред. - вид. відділ Львів. ун-ту, 1997. – С. 5–14.

Румунії¹. Незважаючи на порівняно нижчий рівень економічного і соціального розвитку Західного регіону у всеукраїнському масштабі, насамперед тут осідають західні інвестиції і виникають спільні підприємства, розширюється прикордонне співробітництво, формуються єврорегіони тощо.

Не дурогрядним є й *історичний чинник*. До Першої світової війни західноукраїнські території переважно входили до складу Австро-Угорщини. Після її розпаду і невдалої спроби створити тут у 1918–1921 рр. Західно-Українську Народну Республіку цю територію окупували новостворені (Польща, Чехо-Словаччина, Угорщина) чи існуючі (Румунія) держави. Спільне соціальне, економічне і культурне життя з народами названих країн було перерване радянським періодом порівняно ненадовго – всього на 45–50 років. З довоєнних часів тут залишилася мало змінена, частково знищена і частково розбудована виробнича (транспортна мережа), соціальна (заклади культури, вищі навчальні заклади, житловий фонд, курорти), духовна (бібліотеки, театри) інфраструктура. Вона дуже “советизувалася”, проте менталітет народу в цілому залишився сприйнятливий до західного способу життя, діяння і мислення.

Хоч західноукраїнське прикордоння є суцільно українською територією, тут здавна масово жили представники народів-сусідів – поляків, угорців, словаків, румунів та ін. Тепер іде процес відродження їхньої культури і релігії. Так само поступово налагоджується культурно-релігійне і суспільно-громадське життя українців по той бік кордону на так званих українських етнічних землях: Берестейщини, Підляшшя, Холмщини, Надсяння, Лемківщини, Мармарощини, Південної Буковини. Відбувається інтенсифікація взаємодії національних культур у прикордонні. Усі ці процеси потребують уважного дослідження різних наук і найперше географії культури і релігії (сакральної географії).

До уваги треба брати і специфіку розвитку західноукраїнського прикордоння у тоталітарний період (40–80-ті роки ХХ ст.), політику радянського режиму щодо них. Незважаючи на звичайну жорстокість у проведенні “ленінської національної політики”, КПСС мусила робити тут принаймні видимість урахування специфіки регіональних умов. Збройний опір під керівництвом ОУН–УПА повоєнним окупантам, масово підтриманий місцевим українським населенням, змушував владу лавірувати, зокрема вкладати певні кошти в економіку краю (при цьому майже безвідплатно визискували відносно багаті тут природні і трудові ресурси на користь “єдиного народногосподарського комплексу СРСР”). Разом з тим духовне життя упродовж майже п’ятдесяти років перебувало під посиленням контролем владних структур. З початком демократичних перетворень Західний регіон став лідером у всеукраїнському масштабі, однак тепер, на жаль, втратив цю функцію, особливо у економічній і соціальній сферах.

¹ Невипадково першими послами у більшості з цих країн були чи є вихідці із західних областей України: *Петро Сардачук* (Варшава), *Роман Лубківський* (Прага), *Дмитро Павличко* (Варшава), *Леонтій Сандуляк* (Бухарест). Тепер можна додати ще *Маркіяна Мальського* (Варшава).

Суспільно-географічні проблеми західноукраїнського прикордоння вивчали багато вчених, зокрема у міжвоєнний період: академік *Степан Рудницький*, професори *Володимир Кубійович*, *Мирон Кордуба*, доктори наук *Мирон Дольницький*, *Олена Степанів* та ін. У післявоєнний період ці питання досліджували академіки *Максим Паламарчук*, *Мар'ян Долішній*, професори *Опанас Ващенко*, *Федір Заставний*, *Микола Ігнатенко*, *Ярослав Жупанський*, *Валерій Руденко*, *Світлана Писаренко*, *Олег Шаблій*, доценти *Мирослав Білецький*, *Степан Волос*, *Анатолій Куц*, *Михайло Гонак*, *Богдан Заставецький*, *Григорій Зільбер*, *Іван Пушкарь*, *Микола Петрига*, *Євген Качан*, *Михайло Паробецький* та багато інших. Найбільше праць написано з економічної географії краю, особливо з проблем його комплексного розвитку (О. Ващенко, М. Ігнатенко, Ф. Заставний, В. Руденко, О. Шаблій). Зовсім мало публікацій з проблем соціальної географії (С. Писаренко, М. Білецький, *Л. Шевчук*) і демогеографії. З цієї галузі досліджень, крім праць С. Рудницького і В. Кубійовича, були видані розвідки *В. Березюка*, *Г. Зільбера*, *Г. Анісімової*, *О. і Б. Заставецьких*, *М. Петриги* та ін. Географи з відомих обставин зовсім не вивчали етногеографічних процесів. Були втрачені довоєнні здобутки у етнокартографії.

Усі ці особливості і обставини вимагають по-новому підходити до географічного вивчення західноукраїнського прикордоння з урахуванням як його минулого, так і сучасних проблем у їх складності і різноманітності.

У науковому плані важливим стає делімітація західноукраїнського прикордоння (ЗУП). Існуючі дослідження, виступи у засобах масової інформації політологів і публіцистів свідчать, що поняття ЗУП має декілька значень: регіональне, державно-політичне, історико-географічне та етнонаціональне.

У *регіональному* значенні ЗУП – це великий регіон України, що займає її західну частину і прилягає до її західного, в тому числі південно- і північно-західного кордону. Він має деякі специфічні особливості, а саме:

а) географічне положення – безпосереднє межування з чотирма країнами колишнього “соціалістичного табору”, близькість до розвинених країн Європи, розташування на шляхах міжнародного значення (трубопроводи “Дружба”, “Братерство”, енергосистема “Мир”, залізниці тощо);

б) велика соціально-економічна та етнічна строкатість. Поруч з порівняно високорозвиненою Львівською областю тут є субрегіони з рівнем, значно нижчим від загальноукраїнського (Закарпатська та Тернопільська області);

в) наявність потужного консолідуючого територіального ядра – Львова, який є важливим промисловим і культурним центром не лише Західного регіону, але й України в цілому чи навіть загальноєвропейського масштабу;

г) специфіка менталітету населення, його загальноукраїнські “політичні амбіції”, які внаслідок винищення елітної верстви окупаційними режимами у минулому не завжди відповідають реальним можливостям. Однак культурологічний потенціал регіону на фоні держави в цілому може бути успішно використаний для національного відродження українського народу.

Державно-політична делімітація ЗУП полягає в тому, що він являє собою “прикордонну смугу” у Західному регіоні, визначеному на декількох адміністративно-територіальних рівнях: міжобласному, міжрайонному (низових районів), міжсільрадному.

Перший рівень – *міжобласний*. У цьому значенні ЗУП – це сукупність шести областей, що прилягають до державного кордону (Рівненська, Волинська, Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська і Чернівецька). Отже, ця “прикордонна смуга” межує з самостійними державами: південним заходом Білорусі, південним сходом Польщі, сходом Словаччини, північним сходом Угорщини, північно Румунії і Молдови. Образно кажучи, на шість областей України припадає шість країн. Єдина Закарпатська область у певному значенні є “центральною”, бо виходить на кордони Польщі, Словаччини, Угорщини і Румунії.

Другий рівень – *міжрайонний*. У ЗУП входить “прикордонна смуга”, складена сукупністю низових адміністративних районів, які безпосередньо прилягають до державного кордону, починаючи від Рокитнянського Рівненської області і закінчуючи Сокирянським Чернівецької області. Усього налічується 32 таких райони: Рокитнянський, Дубровицький, Зарічнський (Рівненська область), Любешівський, Ратнівський, Шацький, Любомильський, Володимир-Волинський, Нововолинський (Волинська область), Сокальський, Яворівський, Мостиський, Жовківський, Старо-Самбірський, Турківський (Львівська область), Велико-Березнянський, Перечинський, Ужгородський, Берегівський, Виноградівський, Хустський, Тячівський, Рахівський (Закарпатська область), Верховинський (Івано-Франківська область), Путильський, Вишницький, Сторожинецький, Глибоцький, Герцаєвський, Новоселицький, Кельменецький і Сокирянський (Чернівецька область). І тут – найбільше прикордоння у Закарпатті (разом з Чернівецькою), яке охоплює вісім районів.

Третій рівень – ЗУП формується сукупністю територій *сільрад* (у декількох випадках і міськрад, як наприклад Ужгородської), що прилягають до державного кордону. Це смуга шириною близько десяти кілометрів і довжиною дещо більше ніж 1200 км. Вона є справді прикордонною. Її “прикордонність” особливо чітко виявляється поблизу транскордонних переходів (Рава-Руська, Мостиська, Добромиль – на Львівщині).

Історико-географічний зміст поняття ЗУП – це сукупність західних земель української національної території: Підляшшя, Холмщини, Західного Полісся, Західної Волині, Галичини з сучасним Надсянням, Лемківщини, Підкарпатської Русі (Закарпаття), Мармарощини і Буковини. Таке розуміння цього поняття надзвичайно важливе в процесі історико-географічних досліджень. Воно охоплює сучасний Західний регіон України, а також частину українських етнічних територій, які тепер перебувають у складі країн-сусідів і є елементом їх державної території. Тут важливим є делімітація північно-західної, власне західної і південно-західної межі цих земель.

Кожна з названих історико-географічних земель України досить точно делімітована. Всім їм присвячені окремі статті в “Енциклопедії Українознавства” (за ред. проф. Володимира Кубійовича). Однак тепер мало не всі вони стали ніби половинчастими: частина цих земель, часом основна, як це трапилось з Лемківщиною чи Підляшшям, опинилася у сусідніх державах.

Нарешті, четверте значення ЗУП – *етнонаціональне*. Це крайній захід української етнічної території, де український етнос найчастіше взаємодіяв з сусідніми етносами. Деякі вчені навіть називають цю частину змішаною територією. Одні з них поширюють її на захід, південь і північ – звичайно це роблять українські вчені, зокрема С. Рудницький, С. Томашівський, М. Кордуба, В. Кубійович, В. Геринович, інші (польські, румунські, білоруські) – на схід, північ чи, відповідно, південь.

У даному збірнику ЗУП розглядається у більшості випадків на міжобласному рівні. Виділяються статті, присвячені суспільно-географічним проблемам, дослідження і розв’язання яких позитивно впливатиме на життєдіяльність населення як регіону, так і України в цілому. Серед цих проблем – економіко-, соціально-, демо- і етно-, еколого- і політико-географічні.

Демо- і етнографічні проблеми. На наш погляд, найгострішими серед них є стримування депопуляційних процесів, які особливо вразили прикордонну смугу на міжрайонному рівні. У багатьох місцях (крім Карпат і Полісся) відбувається зменшення кількості населення не лише у сільській місцевості, але й у деяких прикордонних містах і містечках. Особливо це спостерігається на львівській, волинській і рівненській частинах прикордоння. Донедавна прикордоння “вимивалось” шляхом міграції, спрямованої у центральні міста областей, у райони видобувної промисловості. Внаслідок цих процесів відбувалася деструктуризація районних (низових районів) систем розселення, у тому числі міських. Розміщення деяких міських поселень у безпосередній близькості від кордону призводила до територіальної “ущербленості” їх локальних систем розселення. У наш час, коли транскордонна міграція робочої сили стає реальністю¹, є підстави передбачити зростання людної міських поселень у цій депресивній смузі.

Складаються сприятливі умови для вирішення *етнокультурних і конфесійних проблем прикордоння*. Національне відродження охопило не лише українців, які всюди кількісно переважають (за винятком Березівського і Герцайського районів), але й представників груп інших націй. Ці процеси потребують географічного узагальнення, оскільки вони мають свою специфіку залежно від територіальних відмінностей у етнічному складі населення. У самому українстві тут виділяються локально чітко виражені етнографічні групи гуцулів, бойків, лемків (менше виражено), поліщуків.

¹ Вона має дещо односторонній характер: робітники Волині, Львівщини та Івано-Франківщини працюють у Польщі (а не навпаки), робітники Закарпаття – у Словаччині і Чехії.

З демо- і етнографічними тісно пов'язані *соціально-географічні проблеми*. Серед них виділимо такі: виявлення територіальних особливостей життєвого рівня населення прикордоння (у загальному він не високий, якщо брати до уваги “міжрайонну смугу”); дослідження забезпеченості соціальною інфраструктурою (закладами освіти, культури і охорони здоров'я); вивчення можливостей розвитку рекреації (прикордоння на “міжобласному рівні” володіє величезним рекреаційним потенціалом, зокрема бальнеологічними ресурсами Українських Карпат і Шацького поозер'я, культурно-історичними ресурсами давніх міст і містечок тощо).

Однією з корінних соціально-географічних проблем є аналіз просторових аспектів соціальної інфраструктури населення, територіальних відмінностей у ній. Зокрема, тут цікавими мають бути такі питання, як розподіл населення за джерелами існування (у безпосередньо прилеглий до кордону смузі внаслідок депопуляції надзвичайно зростає частка тих, що є утриманцями держави). Разом з тим, тут у багатьох випадках через брак робочих місць зазначений вищий ступінь безробіття, що є додатковим стимулом виїзду працездатної молоді. А це своєю чергою призводить до скорочення народжуваності. Розподіл населення на сільське і міське у прикордонні за невеликим винятком складається не на користь міського.

Соціально-географічні проблеми межують з демо- і економіко-географічними. Серед названих вище проблем найбільш повно вивчені економіко-географічні. Однак у сучасних умовах вони набули нових рис. Особливо виділяються питання розвитку і розміщення галузей і міжгалузевих комплексів виробничої інфраструктури.

Західноукраїнське прикордоння – це зона, менше розвинена, ніж інші регіони України в цілому. Якщо середньоукраїнський узагальнений показник прийняти за 1,00, то по окремих західних областях він становитиме: Рівненській – 0,88, Волинській – 0,89, Львівській – 1,04, Закарпатській – 0,81, Івано-Франківській – 0,91, Чернівецькій – 0,90, Тернопільській – 0,89¹. Якщо розглядати прикордоння на рівні низових районів, то це зона майже суцільної економічної депресії, що у свою чергу призвело до демографічної депопуляції.

Враховуючи ці обставини, потрібно доконче розробити спеціальні заходи щодо економічної активізації всього західноукраїнського прикордоння на усіх його територіальних рівнях. Важливим чинником у такій активізації може стати створення розгалуженої мережі транскордонних переходів, спільних підприємств, так званих єврорегіонів та ін. Ні кількість загальних і залізничних переходів, ні якість їхньої роботи сьогодні є не достатніми.

Розглянемо для прикладу створення спільних підприємств (СП). Як показують статистичні дані, найчастіше вони виникають у високорозвинених областях України – Дніпропетровській, Донецькій, Одеській, Харківській і Львівській. Проте у цю групу входить і недостатньо розвинена Закарпатська прикордонна область (134 СП

¹ Поповкін В. Аванпроект економічного районування України / В. Поповкін, А. Калитенко, В. Розинка. – К., 1994. – Вип. 32. – С. 70–71. – (Препринт. Національний інститут стратегічних досліджень).

у 1993 р.)¹. З усіх 2530 СП України у 1993 р. на сім західних областей припадає 732, тобто 28,9². Отже, ступінь насиченості СП Західного регіону дещо вищий, ніж України в цілому. І цей процес, за всіма ознаками продовжуватиметься у найближчій перспективі. Важливо, щоб якнайбільша кількість СП створювалась у виробничій сфері – промисловості, сільському господарстві, будівельній індустрії тощо.

Важливими у західноукраїнському прикордонні є еколого-географічні проблеми. Їх гострота пов'язана передусім з хижацькою експлуатацією у минулому природних багатств – лісових, земельних, водних і особливо викопних. Надмірне вирубування карпатських лісів призвело до появи періодичних вітровалів і буреломів, зменшення водності карпатських рік, виникнення катастрофічних паводків. А бездумна меліорація на Західному Поліссі спричинила значне пониження ґрунтових вод. Разом з виникненням депресивних лійок внаслідок створення кар'єрів у місцях видобування корисних копалин чи шахт (у сірчаній, вуглевидобувній та інших галузях видобувної промисловості) посилюються тенденції аридизації території³.

Хоч Західний регіон, у тому числі і його безпосередні прикордонні території, на фоні всієї України належить до екологічно безпечних і чистих, однак ознаки екологічної нестабільності існують і тут. Найбільш забрудненими є прикордонні території Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну, гірничовидобувного Передкарпаття, зони великих міст – Львова, Чернівців, Ужгорода, Івано-Франківська, Рівного.

Якнайшвидше треба розв'язати проблему заповідних територій. Безпосередньо у прикордонні тепер розташовані Шацький, Карпатський, Вишницький і Синевирський національні природні парки, Карпатський заповідник, заповідник “Розточчя” і низка ландшафтних, гідрологічних, зоологічних та ботанічних заказників. Проте частка їх у загальному фонді надзвичайно мала – не перевищує одного відсотка (заповідний фонд в окремих місцях повинен досягати 8–10%).

На порядку денному постало питання про організацію моніторингу природного середовища прикордоння спільного із сусідніми державами, оскільки процеси забруднення території, особливо вод і повітря, мають транскордонний характер.

У наш час нового забарвлення набувають *політико-географічні чи геополітичні проблеми прикордоння*. Налагоджування різного роду економічних, культурних, науково-технічних зв'язків між прикордонними областями і районами (воєводствами, повітами тощо) сусідніх країн сприяють поліпшенню політичного клімату, взаєморозумінню. Кордони поступово втрачають свою політичну бар'єрну функцію і стають засобом єднання, а не розділу.

Особливо позитивну роль у цих процесах відіграє організація так званих *еврорегіонів і вільних економічних зон (ВЕЗ)*. Кілька років тому створений Карпат-

¹ Народне господарство України у 1993 році. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1994. – С. 62.

² Народне господарство України...

³ Шаблій О. “Аридизація західного регіону України” / О. Шаблій, С. Трохимчук // Вісник Львів. ун-ту. Серія географічна. – Львів, 1994 – Вип. 19. – С. 26–32.

ський єврорегіон, у який, крім сусідніх адміністративних одиниць Угорщини, Словаччини, Польщі, увійшли карпатські області України – Закарпатська, Чернівецька, Івано-Франківська та Львівська. У 1995 р. урядовою постановою разом з польськими керівними чиновниками організовано єврорегіон “Буг” у складі Люблінського, Холмського і Бяло-Підляського воєводств Польщі та Волинської області України. Єврорегіони розгортають організаційну роботу, зокрема з правового регулювання співробітництва. Нещодавно проведено дві науково-практичних міжнародних конференцій: “Карпати – міст у Європу” (1994) та “Єврорегіон “Буг”: проблеми транскордонного співробітництва” (1995), які визначили шляхи розвитку західноукраїнського прикордоння в умовах становлення Української незалежної держави і переходу економічного та соціального життя на ринковий шлях.

Демографічне старіння населення Західної України*

Демографічне старіння населення – це процес збільшення частки літніх і старих людей у загальній його чисельності. Причиною цього явища є тривалі зміни у відтворенні населення. Розрізняють “старіння знизу”, яке відбувається через скорочення народжень і внаслідок цього зменшення осіб допрацевдатного віку, та “старіння зверху”. Останнє спричинене зростанням кількості старих людей у результаті зниження смертності у похилому віці при паралельному, відносно повільному зростанні кількості дітей. За даними ООН зараз на Землі проживає 629 млн. осіб похилого віку. Це становить десятку частину усіх землян. Частка людей цієї категорії постійно зростає: від 12% на переломі тисячоліть до 19% у 2050 р. У 2050 р. кількість людей у віці старше 60 років досягне двох мільярдів, що перевищить кількість тих, яким 15 і менше. Більшість людей похилого віку є жінками (до 18%). Отже, старіння населення є надзвичайно актуальною проблемою як на загальнопланетарному, так і на регіональному, в т. ч. локальному рівнях. Разом з демографами, соціологами, медиками та представниками інших наук, цю проблему розв’язують і географи, особливо стосовно окремих країн та їх регіонів.

Явище демографічного старіння вперше було зафіксоване наприкінці XIX ст. у ряді західноєвропейських країн. Більш як сторічний період вивчення змін у віковій структурі населення зумовив появу низки демографічних теорій, які розкривають сутність цього явища, причини виникнення та наслідки для подальшого розвитку суспільства. Усі емпіричні надбання лише доповнюють і підтверджують окремі теоретичні аспекти процесу демографічного старіння. Однак, вони, у першу чергу, мають слугувати підґрунтям для поглиблення теоретичних уявлень чи їх перегляду.

* Друкується за: Szablji O. Starzenie się ludności Zachodniej Ukrainy: proces starzenia ludności – potrzeby i wezwania / O. Szablji, I. Hudzelak, H. Labińska // I Kongres Demograficzny w Polsce: Sesja problemowa. – Łódź, 2002. – S. 41–48.

Передусім це стосується розроблених у демографії критеріїв демографічної старості. *Едвард Россет* вважає, що населення країни (регіону), в якому частка осіб старше 60 років знаходиться у межах 8–10%, перебуває на початку демографічної старості, а вище 20% – є надзвичайно старим. Демографи ООН запропонували вважати населення постарішале, якщо у його складі частка осіб похилого віку перевищує 7%. Аналіз вікової структури населення світових регіонів виявив, що молодим залишається тільки населення Африки (3% осіб старше 65 років) та Центральної Африки (4%). На порозі демографічного старіння перебуває населення Азії та Південної Америки (по 6%). Решта регіонів характеризуються демографічним постарінням. Особливо високою часткою осіб похилого віку відзначаються європейські країни. Отже, існуючі критерії мають бути переглянуті і деталізовані.

Зростаючі тенденції демографічного старіння загострюють ряд соціально-економічних проблем в Україні, пов'язаних із пенсійним забезпеченням, медичним і соціальним обслуговуванням старшого населення. Водночас деформація вікової структури населення впливає на характер окремих демографічних процесів, зокрема народжуваність і смертність.

Процес демографічного старіння – явище об'єктивне, оскільки зумовлене передусім глобальною тенденцією зміни традиційного типу відтворення населення сучасним. Процес демографічного переходу завершується постарінням населення і формуванням такої вікової структури, яка могла б забезпечити просте відтворення поколінь, тобто формуванням стабільного населення. Очевидно, що теоретичні положення концепції демографічного переходу на сучасному етапі не можуть бути підтвержені статистичними даними окремої країни. Тому виникла необхідність об'єднання зусиль демографів різних країн, різних регіонів у вивченні процесу становлення сучасного типу відтворення населення та його вікової структури. Особливо цікавим є досвід тих країн, демографічний розвиток яких зазнавав суттєвого впливу економічної депресії.

Польський демограф *Едвард Россет* в одній із своїх праць виділив чотири фази демографічного переходу: 1) демографічна рівновага примітивного типу (високий рівень народжуваності й смертності); 2) зниження народжуваності; 3) зниження смертності; 4) демографічна рівновага сучасного типу (низький рівень народжуваності й смертності). Він вважає, що за четвертою фазою неодмінно слідуватиме п'ята, яка виражатиметься в депопуляції (перевищенням смертності над народжуваністю).

Перехід до сучасного типу відтворення населення супроводжуватиметься деформацією його вікової структури: неухильне скорочення частки молодших вікових груп та збільшення частки старших, які й лежать в основі явища демографічного постаріння. Домінуючою причиною даного явища є зниження рівня народжуваності. За оцінками у 1995 р., у розвинених регіонах кількість жінок у віці 60 років і старших складала більше 20% від загальної кількості жіночого населення, відповідна частка чоловіків – 15%. Очікується, що до 2025 р. чисельність представників старших вікових груп у світі більш ніж подвоїться, склавши майже

1,2 млрд осіб, при збільшенні частки жінок на 15% і чоловіків на 13% відповідних вікових груп (1, с. 5).

Внаслідок багатьох чинників – економічних, екологічних та демографічних в Україні з 1993 р. спостерігається зменшення населення. За попередніми даними у кінці 2001 р. в Україні проживало близько 48 млн 860 тис. осіб, що на 5,6% менше порівняно з 1990 р. Сучасна демографічна ситуація в Україні характеризується високими показниками смертності (15,3 осіб на 1000 наявного населення у 2000 р.), вдвічі нижчими показниками народжуваності (7,8 осіб) від’ємним природним приростом (-7,5‰) та неухильним збільшенням частки осіб старших вікових груп (табл. 2.3). Можна стверджувати, що Україна перебуває у стадії тривалої депопуляції, яку супроводжує деформацію вікової структури населення країни (насамперед, суттєве скорочення частки дітей) та прогресування явища демографічного постаріння – “постаріння знизу”. Дослідження динаміки коефіцієнтів народжуваності та смертності впродовж періоду з 1985 по 2000 рр. підтверджують історичну зумовленість досліджуваної проблеми.

Таблиця 2.3

Динаміка коефіцієнтів народжуваності та смертності в Україні,
1985–2000 рр.

Роки	Сумарний коефіцієнт народжуваності	Коефіцієнт смертності
	Кількість народжених за рік на 1000 жінок	Кількість померлих за рік на 1000 осіб
1985–1986	2,1	11,6
1990–1991	1,8	12,6
1994–1995	1,4	15,1
1995–1996	1,3	15,3
1996–1997	1,3	15,0
1998	1,2	14,4
1999	1,1	14,9
2000	1,1	15,4

Неухильне скорочення народжуваності (майже в два рази скоротився сумарний коефіцієнт народжуваності за 15-річний період), яке ілюструє табл. 2.3, є першопричиною постарінання населення України. Проблемі зменшення народжуваності вчені почали приділяти посилену увагу ще на початку 50-х років ХХ століття, оскільки саме тоді констатувалась орієнтація репродуктивної поведінки сім’ї на малодітність (одно- і дводітність). Цьому сприяв також процес нуклеаризації молодих сімей. Негативно позначається на віковій структурі населення України й стрімкий “прогрес” показника смертності, який попри деякі коливання (1998, 1999 рр.) тримається на достатньо високому рівні.

Коливання показників очікуваної тривалості життя населення при народженні (табл. 2.4) зумовлені високою смертністю населення. Однак на фоні аналогічних світових показників українські видаються досить високими (1, с. 118). Звертає на себе увагу різниця показників в розрізі статей, яка коливається постійно у межах 10 років на користь жіночого населення. Високі показники очікуваної тривалості життя населення свідчать також на користь постаріння населення, особливо жіночого.

Сучасна вікова структура населення України виглядає наступним чином (2001 р.): населення допрацездатного віку (діти) складає 18,7% всього населення; на групу осіб працездатного віку (чоловіки 16–59 рр. та жінки 16–55 рр.) припадає 57,9%; люди позапрацездатного віку – 23,4%. Дослідження динаміки частки осіб похилого віку виявило чітку тенденцію до зростання як в Україні у цілому, так і по окремих областях Західного регіону (табл. 2.5).

Таблиця 2.4

Очікувана тривалість життя населення при народженні, років

Роки	Все населення	у тому числі:	
		чоловіки	жінки
1985–1986	70,5	65,9	74,5
1989–1990	70,7	65,9	75,0
1991–1992	69,3	64,2	74,2
1992–1993	68,7	63,5	73,7
1994–1995	67,2	61,8	72,7
1995–1996	66,9	61,4	72,7
1996–1997	67,4	61,9	73,0
1997–1998	68,1	62,7	73,5
1998–1999	68,3	63,0	73,7
1999–2000	67,9	62,4	73,6

Західний регіон України характеризується меншими обсягами демографічного постаріння від загальнодержавних. Високі показники постаріння населення в даному регіоні притаманні Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській і особливо Тернопільській області. Найнижчою кількістю осіб старшого віку вирізняється Закарпатська область, в якій чи не єдиний в країні зафіксовано у 2000 р. додатний природний приріст. Загалом області заходу України мають дещо сприятливішу демографічну ситуацію, ніж по країні у цілому: вищі показники народжуваності та нижчі показники смертності від загальнодержавних, кращі показники природного приросту (зменшення) населення (табл. 2.5). Загалом населення Західного регіону України депопулює меншими темпами порівняно із рештою областей України.

Серед чинників, які визначають формування вікової структури населення областей Західного регіону (та й в Україні загалом) чільне місце займають урбанізація та міграція. Найвні великі міста регіону: Львів, Луцьк, Ужгород, Івано-Франківськ,

Рівне, Тернопіль тощо є фокусами відповідних областей: молодь мігрує до міст, зумовлюючи постарішання населення у селах (в Україні частка старших людей у міських поселеннях становить 20,8%, у сільській місцевості – 28,6%). Міграції осіб молодших вікових категорій сприяє й окраїнне, прикордонне положення областей регіону. Міграційне сальдо в Україні від'ємне з 1994 р. Для Львівської області станом на 2000 р. також є характерним негативне сальдо міграції – 4523 особи (-1,7/1000 осіб). Переважаючою є міждержавна міграція, головними напрямками вибуття якої є країни т. зв. далекого зарубіжжя, прибуття – країни СНД.

Простежується чітка диференціація міського та сільського населення за основними демографічними показниками як по країні загалом, так і по областях зокрема. Для сільських місцевостей характерними є високі показники народжуваності та особливо смертності, що й відображає рівень природного приросту (зменшення), міські поселення вирізняються майже однаковими величинами обох показників (народжуваності й смертності).

У Львівській області з 1993 до 2000 рр. кількість населення зменшилася на 1,8%. Загалом населення Західного регіону України депопулює меншими темпами порівняно із решта областями України. Зменшення кількості населення Львівської області розпочалось у 1995 р. у результаті переважання смертності над народжуваністю.

Депопуляція супроводжується змінами вікової структури населення Львівської області.

Загалом сільське населення є більш постарілим порівняно із міським. Інтенсивні міграції були додатковим чинником демографічного постаріння, хоча загалом рівень народжуваності у сільській місцевості вищий, ніж у містах. На початку 2001 р. у міських поселеннях Львівської області частка працездатного населення становила 61,6%, у селах – 52,2%, а старше від працездатного відповідно 18,7% та 26,0% (з урахуванням відмінностей у віці виходу на пенсію чоловіків і жінок). Старіння сільського населення також зумовила міграція пенсіонерів із міст у села, тобто повернення у свої рідні місця. Аграрна реформа в Україні у другій половині 90-х р. надала додаткові шанси підняти життєвий рівень такої категорії населення за рахунок роботи у приватних агрогосподарствах.

Спостерігаються деякі відмінності у формуванні вікової структури у процесі старіння чоловічого і жіночого населення. Як відомо, статева структура є з одного боку результатом рівня і співвідношення народжуваності хлопчиків та дівчаток, а з другого – рівня повікової смертності чоловіків і жінок. Так, у 2000 р. у Львівській області налічувалося 513,2 тис. осіб старше 60 р., з них 63,3% – це жіноче населення, що зумовлено більшою тривалістю життя саме жінок. Ще більші диспропорції статевого складу населення, старшого ста років: із 313 осіб цієї вікової групи 263 особи (або 84%) становлять жінки, причому у містах їх частка складає майже 88%, а в сільських поселеннях – 81%. Чисельність столітніх загалом є вищою серед сільських жителів Львівської області.

Кількість людей старше 60 років, за період 1959–2001 рр., збільшилася у 2,5 рази, а їх частка зросла всього у 2 рази. Це свідчить про те, що на зміну вікової структури населення в основному впливає динаміка народжуваності. Так, у Львівській області сумарний коефіцієнт народжуваності знизився із 2,73 особи у 1959 р. до 1,3 у 2000 р. У результаті стрімкого падіння народжуваності у регіоні з кінця 70-х рр. відтворення населення стало звуженим, що додатково посилює процес демографічного старіння, оскільки покоління дітей ставало кількісно меншим за покоління батьків.

На формування вікової структури населення має вплив динаміка повікової смертності. У Львівській області намітилась вкрай негативна тенденція зростання смертності серед працездатного населення (старше 25 років). Так, протягом 1989–2000 рр. смертність серед 25–29 річних зросла на 7,2%, серед 35–39 річних – на 18,5 %, серед 50–54 річних – на 16,9 %. Головними причинами зростання смертності є збільшення захворюваності органів системи кровообігу, злоякісні новоутворення та нещасні випадки. Зростання смертності серед людей середнього віку з одного боку зменшує майбутню абсолютну кількість населення похилого віку, а з другого – в умовах зниження народжуваності спричиняє суттєве зменшення чисельності працездатного населення, і зростання частки осіб похилого віку у структурі населення. В умовах високої повікової смертності у Львівській області знижується середня очікувана тривалість життя населення. У 1989 р. вона становила 72,02 р., а в 1999 р. – 70,69 р., в т. ч. чоловіків – 65,93 р., а жінок – 75,40 р. Середня тривалість життя є вищою у міських поселеннях (71,21 р.), ніж у сільських (69,95 р.).

Деформація вікової структури населення зумовлює ріст демографічного навантаження на працездатне населення особами похилого віку, тоді як інтегральне демографічне навантаження зменшується передусім за рахунок зниження демографічного навантаження дітьми. У 2001 р. у Львівській області інтегральне демографічне навантаження становило 727 осіб на 1000 працездатних. У сільській місцевості цей показник сягав 915 (у т. ч. 498 – особами старшими від працездатного віку), у міських поселеннях – 623 (304 – особами старшими від працездатного віку). Особливо високе демографічне навантаження у гірських (Сколівському і Турківському) та деяких рівнинних районах (Бродівському, Буському, Перемишлянському, Жидачівському і Мостиському). Слід відзначити, що серед міських поселень за рівнем демографічного навантаження особами похилого віку різко вирізняється Львів. Така ситуація, як свідчать результати останніх урбаністичних досліджень в розвинених країнах світу, характерна для більшості великих і надвеликих міст.

Важливим показником демографічного старіння є середній вік населення. У Львівській області він збільшився із 35 р. у 1989 р. до 37,3 р. у 2000 р. (у т. ч. чоловіків – 34,9 р., жінок – 39,5 р.). У сільських поселеннях середній вік населення є більший на 1,8 р., ніж у міських.

Таблиця 2.5

Динаміка питомої ваги осіб позапрацевдатного віку по Україні й окремих областях Західного регіону, %

Країна, область	Роки					
	1959	1970	1979	1989	2000	2001
Україна	13,6	17,7	18,8	21,2	23,4	23,4
в т. ч. області Західного регіону:						
Волинська	13,9	16,9	17,3	20,9	21,8	21,6
Закарпатська	10,0	12,7	12,7	15,7	17,5	17,6
Івано-Франківська	13,1	16,6	17,0	19,4	21,2	21,2
Львівська	12,5	16,7	17,3	19,4	21,5	21,6
Рівненська	12,9	15,4	16,2	18,9	20,2	20,1
Тернопільська	16,2	20,1	20,9	23,5	24,3	24,2

Таблиця 2.6

Коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту, 2000 р.

Країна, область	Народжуваність			Смертність			Природний приріст		
	Всього	у міських поселеннях	у сільській місцевості	Всього	у міських поселеннях	у сільській місцевості	Всього	у міських поселеннях	у сільській місцевості
Україна	7,8	7,1	9,3	15,3	13,6	19,0	- 7,5	- 6,5	- 9,7
Волинська	11,3	9,8	12,9	14,1	11,3	17,2	- 2,8	- 1,5	- 4,3
Закарпатська	11,3	10,0	12,1	10,9	10,3	11,3	0,4	- 0,3	0,8
Івано-Франківська	10,1	8,9	10,9	11,9	9,3	13,9	- 1,8	- 0,4	- 3,0
Львівська	8,9	8,2	10,1	12,2	10,1	15,4	- 3,3	- 1,9	- 5,3
Рівненська	11,7	9,4	13,8	13,1	10,1	15,8	- 1,4	- 0,7	- 2,0
Тернопільська	9,2	8,6	9,6	13,6	8,9	17,4	- 4,4	- 0,3	- 7,8

Таблиця 2.7

Частка осіб старше 60 років у Львівській області*, %

Роки	1959	1970	1979	1989	2001
Все населення	9,6	13,5	14,1	13,9	19,1
Міське	7,4	9,8	10,5	12,5	16,3
Сільське	10,9	16,8	18,2	20,9	23,5

*Дані подано станом на початок відповідного періоду

У Львівській області спостерігаються територіальні відмінності процесу старіння населення. Найбільш постарілим є населення Перемишлянського, Жидачівського, Буського і Старосамбірського районів. Ще у семи районах частка осіб похилого віку перевищує частку дітей: це Бродівський, Дрогобицький, Золочівський, Пустомитівський, Радехівський, Самбірський і Стрийський. У Городоцькому, Кам'яно-Бузькому, Мостиському, Сколівському і Сокальському районах частки дітей і осіб похилого віку приблизно рівні. І лише в Турківському (гірському) та Яворівському (Розточчя) районах частка дітей перевищує частку людей похилого віку. Але у зв'язку із значним міграційним відтоком, частка працездатного населення Турківського району становить лише 50,1%, тоді як в середньому по області – 57,9%.

Таким чином, у межах Львівської області процес демографічного старіння населення потребує розробки нових підходів до вирішення низки соціальних проблем, спричинених цим явищем. Передусім, слід звернути увагу на рівень зайнятості людей старших вікових груп, адже у сучасних умовах рівень пенсійного забезпечення є недостатнім. Із загальної кількості економічно активного населення області частка осіб у віці 60–70 рр. становить 6,1% (2000 р.), у тому числі 3,4 – це жінки. Більш ніж кожен третій пенсіонер (до 70 р.) у сільській місцевості (38,4 %) на сучасному етапі зайнятий економічною діяльністю, у містах цей показник нижчий, більш як у 2 рази і становить всього 15,6%.

Варто відзначити, що із прогресуванням явища демографічного постаріння швидкий ріст населення похилого віку визначатиме суттєвий тиск на системи пенсійного та соціального забезпечення, охорони здоров'я.

Література

1. Женщина мира, 1995 год. Тенденции и статистика. ООН. – Нью-Йорк, 1995. – 254 с.
2. Прибиткова І.М. Основи демографії / І. М. Прибиткова. – К.: АртЕк, 1995. – 256 с.
3. Статистичний щорічник Львівської області за 2000 р. – Львів, 2001. – С. 440.

Суспільно-географічні особливості регіону*

До складу *Західного району* (ЗР) входить Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська, Волинська, Рівненська і Хмельницька області. Його площа 131,3 тис. км – 21,7% території України. За площею район перевищує такі країни Європи, як Австрія, Данія, Бельгія, Нідерланди, Португалія

* Друкується за: Шаблій О. І. Західний район / О. І. Шаблій // Соціально-економічна географія України: навч. посібник / за ред. проф. Шаблія О. І. Вид. друге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2000. – С. 511–534.

чи Швейцарія, або новоутворені держави Балтії – Естонія, Латвія, Литва. Площа ЗР така ж, як і площа Болгарії.

Кожен п'ятий житель Української держави проживає в цьому географічному просторі, який простягається майже на 400 км з півночі на південь і 360 км з заходу на схід. Загальна кількість населення тут становить понад 11 млн чол. (11,4 млн чол. на 1 січня 1996 р.). За цим показником ЗР не поступається таким країнам, як Швеція, Норвегія, Швейцарія, Австрія, Болгарія, Данія.

Виділення ЗР зумовлюється такими соціально-економічними рисами території:

1. *Історико-географічні*. Територія ЗР у XII–XIV ст. була ядром Галицько-Волинської держави і, незважаючи на тодішній слабкий розвиток продуктивних сил, економічний зв'язок між її землями був досить міцним. Внутрідержавний територіальний поділ праці цементував досить різні в соціально-економічному й етнічному відношенні галицькі, підкарпатські, волинські та подільські землі в єдине ціле. Саме тому у кінцевому підсумку ні Володимир, ні Галич не змогли залишитися столицями держави. Таку функцію взяв на себе Львів, географічне положення якого у трикутнику політичних центрів Перемишль–Галич–Володимир було найкращим. Після падіння Галицько-Волинської держави наприкінці XIV ст. ця територія, чи її “львівське ядро”, так чи інакше виступали в державній або адміністративній формі (“Руське воєводство” при королівській Польщі, коронна земля “Галичина і Володимирщина” при Австрії і Австро-Угорщині, Західно-Українська Народна Республіка в 1918–1919 рр., Львівський економічний адміністративний район у 1957–1965 рр. тощо).

2. *Спільність географічного положення*. Територія ЗР займає крайнє західне положення в довготно розтягнутому просторі України. Це сприяло певній її “відособленості”, як це завжди було при периферійному розташуванні частин цілого, – окремих земель чи навіть країн.

3. *Надзвичайна самобутність і складність території ЗР* (наявність гористих Карпат, височинного Поділля і низинного Полісся, історико-географічних відмінностей Галичини, Волині, Буковини і Закарпаття) забезпечує інтенсивний взаємний обмін людьми, товарами та інформацією.

4. *Існування потужного економічного і культурного центру – м. Львова*, який хоч і не перебуває у геометричному центрі території, але, що головне, вже понад сім століть є економічним, історико-культурним і політичним ядром притягання всього західноукраїнського терену.

5. *Існування на цій території і вплив на її поточне і перспективне життя деяких елементів виробничої та регулюючо-управлінської структури*: наукової – Західного наукового центру НАН України; інформаційної – Львівського радіо- і телецентру, регіональних газет, релігійно-духовної – Галицької єпархії Української Греко-Католицької Церкви; військової – Прикарпатського округу; економічної – Львівської залізниці, цілої системи галузевих і міжгалузевих комплексів, які так чи інакше охоплюють території західних областей тощо.

Найважливішими регіональними передумовами розвитку і функціонування ЗР є його географічне положення, історико-, демо- і природно-географічний потенціали. Всі ці передумови мають як позитивні, так і негативні риси. Їх комбінації в цілому по районі і в окремих його субрегіонах можуть бути використані для динамічного соціально-економічного розвитку, істотного підвищення рівня життя населення.

Географічне положення

Географічне положення ЗР своєрідне і до певної міри унікальне. Він розташований близько до центру Європи на межі її Східної і Середньої частин. З південного заходу на північний схід район, зокрема м. Львів, перетинає Головний Європейський вододіл. У геолого-тектонічному відношенні – це місце контакту двох великих платформ – Східно- і Західно-Європейської та їх стику з Карпатською геосинклінальною областю. Нарешті, це зона трансформації атлантичних, насичених вологою, повітряних мас у континентальні.

Отже, в *природно-географічному* відношенні положення ЗР характеризується пограничністю, перехідністю природного середовища одного типу в інший.

Що стосується *еколого-географічного* положення, то для ЗР важливим є його розташування в зоні західного переносу повітряних мас, які йдуть з Атлантики у Східну Європу і несуть отруйні викиди теплових електростанцій, хімічних і металургійних підприємств чи не з усього західно- і середньоевропейського простору.

Політико-географічне положення району можна вважати надзвичайно вигідним, що пов'язане з тим, що він межує з дружніми країнами Європи – Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою і Білоруссю. Ця розмаїтість сусідів першого порядку створює можливість активно використовувати їх соціально-економічний потенціал на міждержавній основі.

Економіко-географічне положення Західного району традиційно розглядалось як вигідне. Але до уваги брали в основному один із його аспектів – галузеве транспортно-географічне положення. Район лежить на перехресті міжнародних залізничних, трубопровідних і електричних артерій: залізниць Київ–Львів–Прага (чи Будапешт), Київ–Львів–Краків, Варшава–Перемишль–Львів–Бухарест; трубопровідних: нафтопроводів Уренгой–Помари–Ужгород, Оренбург–Західна границя; ЛЕП Вінниця–Альбертгірша, Хмельницька АЕС – Ряшів (Польща) та ін.

Проте на сучасному етапі дедалі більшого значення набуває сусідство ЗР з недостатньо розвиненими прикордонними територіями суміжних країн і регіонів: Люблінщиною, Холмщиною, Ярославщиною і Перемишльщиною у Польщі, Східно-Словацьким краєм у Словаччині, Затиссям в Угорщині, Мармарощиною, Південною Буковиною, румунською Гуцульщиною у Румунії, з північною Молдовою, Вінниччиною та Житомирщиною на Поділлі і Центральному Поліссі тощо. Найбільш

розвинені в економічному відношенні центри України (Київ, Придніпров'я, Донбас, Причорномор'я), Польщі (Краків, Верхня Сілезія, Варшава), Чехії і Словаччини (Прага, Братіслава) і т. д. розміщені на відстані близько 500 км від головного економічного центру ЗР – м. Львова. Вже це вимагає максимальної внутрірайонної кооперації й інтеграції праці та господарства з тим, щоб зводити до мінімуму далекі й нерациональні перевезення, особливо сировини та енергоносіїв.

Історико-географічні передумови формування господарства

Територія і населення ЗР має складну історію. З найдавніших часів це східнослов'янська земля. В період середнього феодалізму на більшій її частині утвердилося Галицько-Волинське князівство, що входило до складу Київської Русі. Уже на той час територія була добре освоєною і густо заселеною (особливо в Придністров'ї і Волині). Найбільш розвинені міста – Галич, Володимир (Волинський), Львів, Терехів, Луцьк та ін. були великими на той час центрами ремесел, внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Підкарпаття було одним із головних на Русі регіонів постачання солі.

У середині XIV ст. західноукраїнські землі захопила королівська Польща. Польське феодальне панування тривало понад чотириста років. Цей період характеризувався загальним слабким розвитком продуктивних сил, розбійницькими набігами кримських татар, нарощуванням визвольної боротьби українського народу, особливо у середині XVII ст. під проводом *Б. Хмельницького*. Більшість міст одержали магдебурзьке право. Культурне життя характеризується появою і розвитком книгодрукування (діяльність братств, *Івана Федорова* у Львові й Острозі наприкінці XVI ст.), організацією Львівського університету (1661 р.), братських шкіл тощо.

Після першого поділу Польщі (1772 р.) Галичина (територія сучасної Львівської, Івано-Франківської і більшої частини Тернопільської областей), а також у 1774 р. Буковина (територія центральної і західної частини Чернівецької обл.) відійшли до Австрії, а у 1793–1795 рр. – Західна Волинь (територія Волинської, Рівненської і північ Хмельницької та Тернопільської областей) і Поділля (Хмельниччина) – до Росії. Розподіл західної частини України між двома ворогуючими державами і пограничне положення території негативно вплинули на розвиток продуктивних сил. Незважаючи на це, особливо з другої половини XIX ст., тут починається розвиток капіталізму. Будуються залізниці Краків–Львів (1861), Львів–Чернівці (1866), Львів–Рівне (1869), Львів–Тернопіль–Підволочиськ (1872), Львів–Мукачеве (1873), починається промислова експлуатація лісових ресурсів Карпат і Полісся, надрових багатств Підкарпаття (добування нафти, озокериту, солей). Територія ЗР перетворюється в сировинний і аграрний придаток метрополій – Австрії і Росії.

У 1918–1919 рр. на галицькій частині нинішнього ЗР утворилася Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), а волинська і хмельницька частини з 1917 р. увійшли до складу Української Народної Республіки (УНР). 22 січня 1919 р. УНР і ЗУНР об'єдналися. Та відродження української державності ще надовго було зупинено об'єднаними силами імперіалістичних загарбників.

У період 1919–1939 рр. власне західні області України перебували під соціальним і національним гнітом Польщі (Галичина і Волинь), Румунії (Північна Буковина в 1919–1940 рр.) і Чехо-Словаччини (Закарпаття в 1919–1945 рр.), а Хмельниччина – у складі більшовицької УРСР. У господарстві запанував загальний застій і занепад. Аграрне перенаселення стимулювало масову еміграцію українського населення в Північну Америку, Західну Європу, а з Поділля його депортували у Сибір.

У 1939 р. радянські окупанти підступно приєднали до УРСР власне західну частину України (території, що були під владою Польщі), через рік, в 1940 р., така ж доля спіткала території, окуповані боярською Румунією, а в 1945 р. – і території, захоплені раніше Чехо-Словаччиною. За роки більшовицького панування тут відбулись суттєві соціально-економічні зміни – однобічна індустріалізація, руйнівна по відношенню до сільського господарства колективізація і культурна революція, що до основ знищила багату національну культуру і високі духовні цінності людей.

У західних областях сформувався односторонньо орієнтований на метрополію аграрно-сировинний територіально-виробничий комплекс (ТВК), який став основою розвитку Західного соціально-економічного району. Провідним в структурі господарства району стало промислове виробництво при недостатньо розвиненому сільському господарстві, а в ньому – виробництво засобів виробництва – предметів праці (сировини, палива) і засобів праці.

Сучасну спеціалізацію ЗР в територіальному поділі та інтеграції праці визначають: машинобудування (приладобудування, верстатобудування, виробництво радіоелектронної апаратури, автобусів, автотранспорту, обладнання для нафтової і газової промисловості, сільськогосподарських машин), хімічна промисловість (виробництво природної сірки, калійних і азотних добрив, продукції лісохімії, медичних препаратів), деревообробна (меблева, целюлозно-паперова промисловість), харчова (м'ясна, масло-молочна, плодоовочеконсервна, спиртогорілчана) промисловість.

Важливими регіональними передумовами формування і функціонування ТВК ЗР є його праце- і природоресурсний потенціал.

Населення і трудові ресурси

У ЗР склалася специфічна демографічна ситуація. Насамперед зазначимо, що порівняно з довоєнним періодом його населення зросло незначною мірою. Коли в 1939 р. тут проживало 8,0 млн чол. (без Хмельницької та Закарпатської

областей), то на 1 січня 1995 р. – 10,1 млн чол. (разом із Закарпаттям – 11,4 млн чол.). Після війни у Польщу майже повністю виїхали поляки, а в Західну Україну було переселено з Польщі чимало українців. У післявоєнний період населення району зростало більш високими темпами, ніж в цілому по Україні, головним чином, завдяки природному приростові (більш високій народжуваності), особливо характерному для найменш урбанізованих у минулому територій – Волинської, Рівненської і Закарпатської областей. Так, якщо в 1995 р. по Україні природний приріст на 1000 чол. населення становив –5,8 чол. (при народжуваності 9,6 чол. і смертності 15,4 чол.), то у Закарпатській обл. він дорівнював відповідно 1,7 (13,4 і 11,7), Рівненській обл. – 1,0 (13,8 і 12,8), Івано-Франківській обл. – 0,8 (12,6 і 11,8), Закарпатській обл. – 2,9 (13,8 і 10,9). У решті п'яти областях смертність перевищувала народжуваність. Зовнішні міграції суттєво не впливають на динаміку населення. Переважають сезонні й одно-дворічні маятникові потоки. Районами виїзду є південні і східні області України. Останнім часом з Північно-Західного економічного району, Тюменської і Томської областей Росії та Казахстану колишні українські емігранти повертаються на Батьківщину.

У районі більш високою, ніж загалом в Україні, є густина населення – 87 чол./ км². Найвища вона в Підкарпатті та рівнинному Закарпатті (більше 95 чол./ км²), найменша – в гірській частині Карпат і в Поліссі (менше 20 чол./ км²). Це пов'язане як з історією освоєння і заселення території, так і з впливом природних умов.

Віково-статєва структура населення ЗР багато в чому подібна до структури населення всієї України. Зокрема, частка жінок тут, як і в Україні, становить 53%. В 1995 р. на 1000 жінок припадало 903 чоловіки (по Україні – 870 чоловіків). При цьому у трьох областях – Закарпатській, Львівській та Рівненській – цей показник перевищив 900.

Проте якщо вікова структура населення ЗР не дуже відрізняється від вікової структури населення України (наприклад, населення у віці, молодшому від працездатного, становить відповідно 24,9 і 22,9%, у працездатному віці – 54,5 і 55,8%, у віці, старшому від працездатного, – 20,6 і 21,3%), то західні області у цілому характеризуються дещо молодшим складом сільського населення. Зокрема, перша категорія (молодший від працездатного вік) тут і в Україні становить відповідно 25,5 і 22,2%, друга категорія (працездатний вік) – 49,8 і 49,4%, третя категорія (старший від працездатного вік) – 25,7 і 28,4%. Отже, і середній вік сільського населення заходу України дещо менший, ніж по Україні в цілому – від 32,9 р. у Закарпатті до 37,6 р. на Львівщині, при 39,8 р. в Україні. Проте середній вік сільського населення подільських областей становить: Хмельницької 43,4 р., а Тернопільської – 47 р. Кожен третій сільський житель Хмельниччини пенсійного віку (на 1.01.1991 р.).

На фоні України ЗР характеризується порівняно низьким рівнем урбанізації (табл. 2. 8), хоча темпи росту міського населення тут високі. Найбільш висока питома вага міського населення у Львівській (61%), найменша (43%) – в Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій та Закарпатській (40%) областях.

Більше чотирьох десятків міського населення сконцентровано в обласних центрах. Населення усіх восьми обласних центрів перевищило 100 тис. осіб у кожному. Загальнорайонний економічний і культурний центр – м. Львів (802 тис. осіб, на 1 січня 1996) займає сьоме місце серед міст України. Населення Чернівців становить 261 тис. осіб, Хмельницького – 259 тис. осіб, Рівного – 246 тис. осіб, Івано-Франківська – 237 тис. осіб, Тернополя – 235 тис. осіб, Луцька – 219 тис. осіб, Ужгорода – 126 тис. осіб. За останні 20–30 років найбільш високими темпами зростала людність Рівного, Тернополя, Івано-Франківська, Луцька і Хмельницького.

Таблиця 2.8

Урбанізація ЗР, на 1. 01. 1996 р.

Область	Територія, тис. км ²	Кількість населення, тис. осіб		Міське населення, %	Кількість міських поселень	Частка обл. центрів у міському населенні, %
		усього	В т. ч. міського			
Львівська	21,8	2761,5	1683,6	61,0	77	47,6
Тернопільська	13,8	1175,4	512,0	43,6	35	45,9
Хмельницька	20,6	1508,8	778,3	51,7	37	33,3
Волинська	20,2	1075,2	558,3	51,9	33	39,2
Рівненська	20,1	1194,2	567,9	47,6	27	43,3
Івано-Франківська	13,9	1467,1	639,7	43,6	39	37,0
Чернівецька	8,1	943,6	402,5	42,6	19	64,8
Закарпатська	12,8	1288,1	504,2	39,1	30	25,0
Разом	131,3	11413,9	5646,5	49,5	297	42,2

ЗР характеризується великою кількістю міських поселень (297), у т. ч. (>128) міст з переважанням малих міст і селищ міського типу (на 1 січня 1996 р.). Відстань між міськими поселеннями коливається в межах 15–25 км. Сформувались обласні та внутріобласні (локальні) підсистеми Західної (регіональної) системи міського розселення. Ці системи є провідними ланками у відповідних інтегральних системах і підсистемах розселення, що включають і сільське розселення. В ЗР розвинені субурбанізація, пов'язана з наближеністю до міст сільських поселень, добре впорядкована транспортною мережею. Потужною є маятникова трудова міграція населення. Львів, займаючи за людністю сьоме місце в Україні, вийшов на третє місце (після Києва і Харкова) за кількістю маятникових мігрантів (донедавна понад 120 тис. чол. щоденно).

ЗР багатий на трудові ресурси. Це стало фактором, що полегшував індустріалізацію території і стимулює розвиток трудомістких галузей промисловості і сільського господарства.

Загальна кількість населення працездатного віку у ЗР досягає 6,2 млн осіб, тобто 54,5% усього населення (по Україні, як відомо, 55,6%). Це становить 21,5% населення працездатного віку в Україні і не дуже різниться від загальної його частки у країні (22,3%). Традиційні трудові навички населення: вирощування зернових і

технічних культур (пшениця, жито, ячмінь, гречка, цукрові буряки, коноплі, льон), вирощування великої і дрібної рогатої худоби, свиней, обробка деревини (в т. ч. художня різьба по дереву), килимарство, художня вишивка, обробка металу і шкіри. Нові трудові навикі населення набуло в повоєнний період у сфері машинобудування, хімічної індустрії, гірничовидобувної промисловості, індустріального будівництва, управління економічним, культурним і політичним життям.

За національним складом переважають українці – понад 10 млн осіб (на 1 січня 1989 р.), що становить близько 90% усього населення району. Тут зосереджено 27% українського населення України, тобто кожен четвертий українець держави проживає у західній її частині. Проживають також росіяни, євреї (переважно в міських поселеннях), поляки (Львівська, Хмельницька області), угорці, словаки (Закарпатська обл.), румуни (Чернівецька і Закарпатська області) та представники інших національностей.

У Західному районі України народились і працювали визначні діячі українського мистецтва, літератури, науки і релігії. Серед них *Юрій Дрогобич* (в один час був ректором Болонського університету), *Памво Беринда* (склав словник давньоукраїнської “словено-руської” мови), *Андрей Шептицький*, *Маркіян Шашкевич*, *Іван Франко*, *Ольга Кобилянська*, *Улас Самчук* та ін. Тернопільщина дала світу, наприклад, таких світочів, як співачка *Соломія Крушельницька*, поет-лірик *Богдан Лепкий* (автор відомої пісні “Чуєш, брате мій”), митрополит УГКЦ *Йосип Сліпий*, відкривач рентгенівських променів *Іван Пулюй* і хімік *Іван Горбачевський* (перший в світі синтезував сечову кислоту). На Львівщині народились польські письменники *О. Фредро*, *Е. Желіховський*, єврейський письменник *Бруно Шульц* та ін. Із західного краю походять відомі державно-політичні і воєнні діячі: керівник селянського повстання *Северин Наливайко*, гетьман Війська Запорозького *Петро Конашевич-Сагайдачний*, керівник ОУН *Степан Бандера* та ін.

Природні умови та ресурси

ЗР розташований у двох фізико-географічних зонах: Лісостеповій, яка займає його середню частину, і Лісовій, розміщеній на півночі (західна частина Українського Полісся; на півночі Львівської обл. вузькою широкою смугою простягається Мале Полісся). Південна частина району зайнята Карпатською гірською системою (Українські Карпати). В Карпатах спостерігається висотна пояси́сть: від Лісостепу в Передкарпатті і Закарпатті з переважанням дубово-грабових і букових лісів, через пояси мішаних смереково-букових, смерекових і ялицевих лісів до субальпійського (гірська сосна, ялівець) і альпійського гірськолучного поясу.

Широтна і висотна диференціація природного середовища впливає на територіальну різноманітність сільського і лісового господарства, будівництво і експлуатацію транспорту, економічну ефективність різних галузей господарства.

Велика кількість опадів (660–700 мм на рівнині, 1400–1600 мм в горах), м'яка і порівняно недовготривала зима (середня температура січня у Львові – 4,7°, в рівнинному Закарпатті – 1,7°), тепле і вологе літо (середня температура липня у Львові +18,3°, в рівнинному Закарпатті +19,2°) стали суттєвим фактором у вирощуванні сільськогосподарських культур помірного поясу, а в Закарпатті – теплолюбних культур і дерев (виноград, тютюн, ранні овочі відкритого ґрунту, грецький горіх). Ґрунти – чорноземи і сірі лісові в Лісостеповій зоні, дерново-підзолисті в Поліссі при відповідній агротехніці мають високу родючість.

Головними в природних ресурсах ЗР донедавна були корисні копалини. Крім того, тут є значні лісові, водні, рекреаційні ресурси. Загальнодержавне значення мають ресурси природної сірки і калійних солей (Передкарпаття), мінеральних вод (Карпати), деяких мінеральних будівельних матеріалів (лабрадориту в Рівненській обл.); міжрайонне значення – лісові, кам'яного вугілля, природного газу, деяких мінеральних будівельних матеріалів.

У територіальній структурі корисних копалин виділяється одна зона, два райони і ряд кушів. Головною є Прикарпатська полікомпонентна зона з кущами: Бориславсько-Стебницьким (нафта, попутний і природний газ, озокерит, калійні солі, розсоли), Калусько-Долинським (нафта, попутний газ, калійні і магнієві солі, розсоли), Надвірнянським (нафта, озокерит, кухонна сіль, менілітові сланці), Миколаєво-Роздольським (сірка, цементний вапняк, скляні і формувальні піски, цегляна глина), Яворівським (сірка, сировина для виробництва цегли), Скитським (вапняк, фосфорити). На південних макросхилах Карпат і у передгір'ї виділяються Закарпатський полікомпонентний район з кущами: Берегово-Біганським (поліметали, алуніти, барит, перліт, каолін, мінеральні фарби), Рахівсько-Солотвинським (кухонна сіль, мрамур, доломіт), Ужгородсько-Свалявським (мрамур, андезит), Вишківським (ртутна сировина, андезит). У складі району є окремі родовища мінеральних фарб (Іршавське), бентоніту (Горбське), золота (Мужієвське) тощо.

На заході центральної частини ЗР знаходиться Львівсько-Волинський монокомпонентний район (кам'яне вугілля), на північному сході – Костопільській (петрургічна сировина) і Здолбунівський (вапняк і крейда) кущі. Лісові ресурси представлені запасами деревини, лісових ягід (чорниці, малини, ожини), грибів, лісовою мисливською фауною. Головні запаси деревини містяться в Карпатах.

Водні ресурси району – це поверхневі води рік, озер, водосховищ і підземні води. Найбільшими водоносними ріками є Дністер, Тиса, Прут, Прип'ять, Західний Буг. Ріки використовуються для водопостачання населених пунктів, виробництва електроенергії (найбільші ГЕС в Карпатах – Теребле-Ріцька, на Дністрі – Дністровська), частково для судноплавства (Дністер, Стир) і лісосплаву (Черемош). Підземні води району: а) прісні (головне джерело водопостачання міст) й термальні (м. Мукачеве в Закарпатті), б) мінеральні (Трускавець, Східниця, Свалява, Кваси, Олесько).

Мінеральні води, особливо унікальна “Нафтуся”, є головним рекреаційним ресурсом ЗР. До цих ресурсів належать також лікувальні грязі (с. Черче Івано-

Франківської обл.), гірські місцевості, поліські озера (Світязь біля смт. Шацьк Волинської обл.), гіпсові печери (південь Тернопільської обл.).

Незважаючи на вичерпаність природно-ресурсної бази, внаслідок безсистемної її експлуатації у минулому, вона за різноманітністю своїх складових частин, унікальністю (мінеральні води, озокерит, сірка тощо) і навіть за запасами становить важливу матеріальну основу подальшого розвитку соціально-економічного комплексу ЗР.

Функціонально-компонентна структура

Територіально-господарський комплекс ЗР має складну галузеву і функціонально-компонентну структури. Він складається з восьми взаємопов'язаних міжгалузевих територіальних комплексів (МТК): машинобудівного, агропромислового, хімічної індустрії, лісовиробничого, індустриально-будівельного, рекреаційного, паливно-енергетичного, транспортного. Більшість МТК розвиваються на основі трудових і природних ресурсів району і повністю чи окремими галузями характеризують його місце в територіальному поділі та інтеграції праці (рис. 2.1, 2.2).

Машинобудівний комплекс представлений приладобудуванням, виробництвом телевізійної техніки, електроламп, радіоелектронної медичної апаратури, верстатів з програмним управлінням, металорізальних інструментів. Він орієнтується на кваліфіковану робочу силу і наукову інфраструктуру Львова і зосереджений переважно в обласних центрах. Розвинене транспортне, підйомно-транспортне машинобудування, ремонт транспортної техніки: виробництво автобусів, автотранспорту, вантажувачів, мопедів, вантажних несучих конвеєрів у Львові, легкових автомобілів у Луцьку, автокранів у Дрогобичі з орієнтацією на кооперативні зв'язки з іншими районами і зарубіжними країнами колишнього СРСР і сусідніх держав Середньої Європи (Чехія, Словаччина, Болгарія).

У тісному зв'язку з АПК району розвивається і сільськогосподарське машинобудування (Львів, Тернопіль, Коломия, Хмельницький).

У територіальній структурі комплексу виділяються машинобудівні центри (всі обласні центри, а також Дрогобич, Коломия, Мукачеве, Нововолинськ, Кам'янець-Подільський та ін.) і куші (найбільш розвинений Львівський куш, який включає, крім головних, і дочірні підприємства в міських поселеннях навколо Львова).

Агропромисловий комплекс. У складі інтегрального АПК розвинені спеціалізовані комплекси: а) рослинницького напрямку – цукробуряковий, льнопереробний, виноградно-виноробний, спирто-горілчаний, плодоовочепереробний та ін.; б) тваринницького напрямку – м'ясопереробний, молокопереробний, птахопромисловий.

У тісному зв'язку з деякими з цих комплексів розвиваються галузі легкої промисловості – текстильна, швейна, трикотажна, взуттєва, які орієнтуються на місцеві трудові ресурси, споживача і частково на привізну сировину та напівфабрикати.

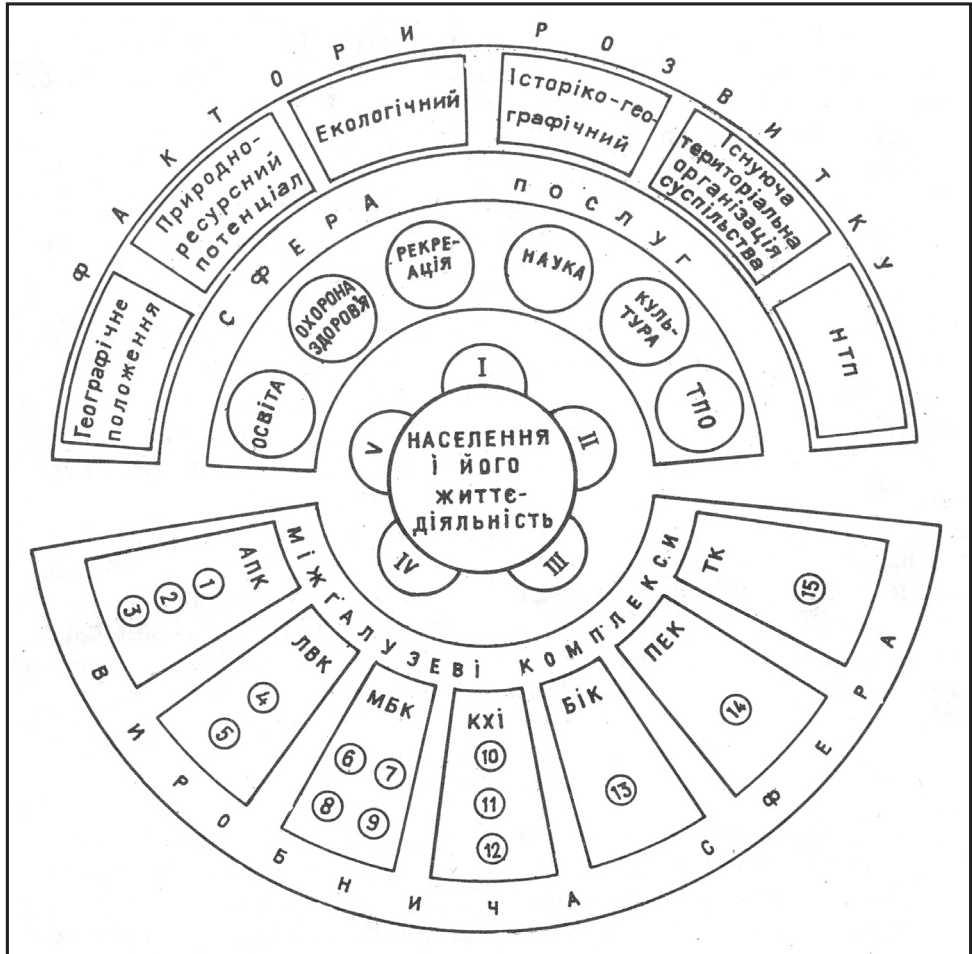

Рис. 2.1. Схема соціально-економічного комплексу Західного регіону

Цифрами позначено: а) види діяльності населення: I – відтворювальна, II – соціо-природна, III – розселенча, IV – споживча, V – трудова; б) міжгалузеві комплекси і продукція галузей спеціалізації: АПК (агропромисловий): 1 – м'ясо, 2 – масло, 3 – цукор; ЛВК (лісовиробничий): 4 – меблі, 5 – папір; МБК (машинобудівний): 6 – телевізори, 7 – медична радіоапаратура, 8 – верстати-автомати, 9 – автобуси, автотранспортувачі; КХІ (хімічної індустрії): 10 – сірка, 11 – міндобрива, 12 – озокерит; БІК (будівельно-індустріальний): 13 – цемент; ПЕК (паливно-енергетичний); 14 – електроенергія; ТК (транспортний): 15 – міжнародні перевезення.

Базовим в АПК є багатогалузеве сільськогосподарське виробництво з добре сформованими зонами спеціалізації:

1) Поліською з Малополіською підзоною (льонарство, хмелярство, картоплівництво, молочно-м'ясне тваринництво);

2) Лісостеповою (зернове господарство, м'ясне і молочне скотарство, свинарство, птахівництво);

3) Карпатською з підзонами: а) Передгірською передкарпатською (льонарство, картоплівництво, молочно-м'ясне тваринництво); б) Гірською (м'ясо-молочне і м'ясне тваринництво, вівчарство, льонарство), в) Передгірською закарпатською (виноградарство, садівництво, тютюнництво, молочно-м'ясне скотарство і птахівництво).

Галузі харчової промисловості, які становлять разом із легкою промисловістю переробний блок АПК, зосереджені переважно в місцях виробництва сировини. Переробка цукрового буряка здійснюється в Лісостеповій зоні (Ходорів, Крем'янець, Радехів, Горохів, Золочів, Городенка, Хоростків, Чортків, Красилів, Городок та ін.; льону – на південній окраїні Полісся (Рівне) і в Передкарпатті (Старий Самбір); овочів і плодів – у Лісостеповій, Поліській і в Передгірній зонах (підзонах); м'ясокомбінати розміщені переважно в обласних центрах, а також в Бориславі, Стрию, Дубному, Ковелі, Чорткові, Нововолинську, Кам'янці-Подільському, молокозаводи – в обласних та індустріальних центрах, маслозаводи – рівномірно по території району. В Закарпатті розвинені виноробна і коньячна (Ужгород, Берегове, Середнє, Іршава), в областях, розміщених північніше Карпат, – спирто-горілчана промисловість.

Головними центрами текстильної, швейної і трикотажної промисловості є Тернопіль (бавовняний комбінат), Львів, Чернівці, Хмельницький, Червоноград, Дунаївці та ін. (орієнтація на жіночу робочу силу), хутрової – Тисмениця, шкіряної і взуттєвої – Львів, Стрий, Луцьк, Борислав, Тербовля, Івано-Франківськ, Хмельницький та ін.

У ЗР добре розвинені галузі, які обслуговують базовий блок АПК: виробництво і ремонт сільськогосподарських машин, мінеральних добрив, підготовка кадрів (львівські Аграрний університет і Академія ветеринарної медицини, Інститут землеробства і біології тварин західного регіону України, ряд зональних дослідних станцій). Однак вузьким місцем обслуговуючого блоку АПК залишається недостатній розвиток наукового обслуговування, проектно-конструкторської діяльності, системи підготовки кадрів, спеціального машинобудування для легкої промисловості.

Найбільшими ядрами агропромислової інтеграції є обласні центри з розвинутою мережею філіалів у малих і середніх містах. В останні роки щораз більше сільськогосподарської сировини (овочів, винограду) переробляється в сільських населених пунктах.

Лісовиробничий комплекс спеціалізується головним чином на виробництві меблів. З цією галуззю тісно пов'язане лісопильне виробництво, виготовлення

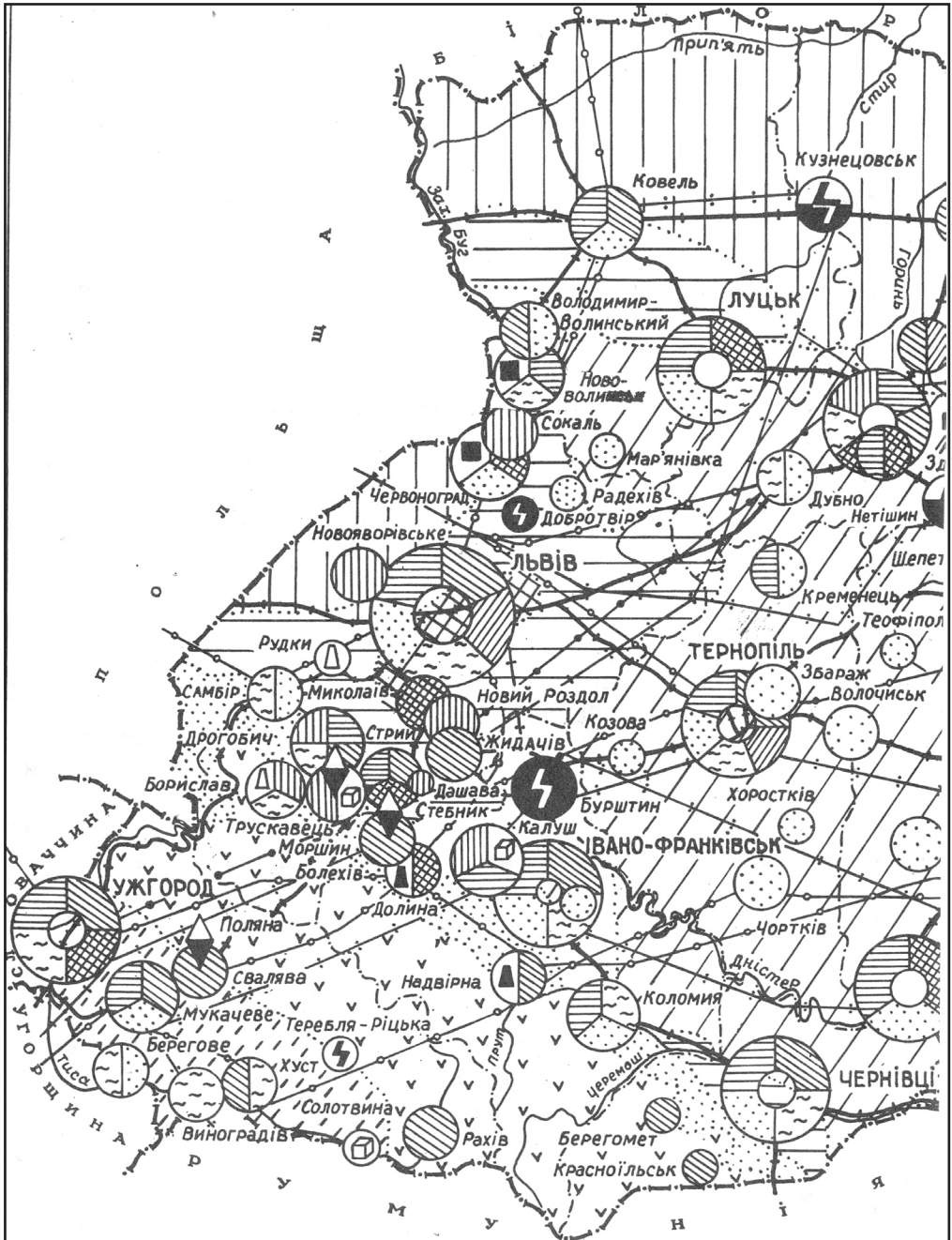

Рис. 2.2. Західний

район України

чорнових і чистих меблевих заготовок, фанери, деревно-стружкових і волокнистих плит, картону, паперового пластику, синтетичних смол, фурнітури. Великими центрами целюлозно-паперової промисловості є Жидачів, Рахів і Понінка, лісохімії – Свалява, Великий Бичків, Перечин, Славута. Діють ремонтні підприємства (Калуш, Тересва). Висококваліфіковані кадри готують у Львові (Лісотехнічний Університет).

Головними районами комплексу є: Карпатський з центрами в Івано-Франківську, Жидачеві, Чернівцях, Ужгороді, Мукачевому, Дрогобичі, Сваляві, Надвірній, Тересві та ін.; Волино-Поліський з центрами у Костополі, Рівному, Оржеві, Ківерцях та ін. За межами зон і районів найбільшим центром деревообробної промисловості є Львів (виробництво меблів, фанери, паперового пластику), Івано-Франкове (меблі) та ін.

Рекреаційний комплекс ЗР включає: санаторно-курортне і туристське господарство та сферу відпочинку. Ці сфери представлені системою закладів санаторно-курортного лікування, турбаз, екскурсійних станцій, баз, будинків відпочинку і пансіонатів.

Основним районом рекреації є територія Українських Карпат. Тут розміщені відомі оздоровниці Трускавець, Моршин, Любінь Великий, Немирів, які мають бальнеологічний напрям. Основними центрами туризму є Львів та інші старовинні міста з історико-архітектурними пам'ятками (Галич, Володимир-Волинський, Терехів, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Ужгород), увесь район Карпат з красивими ландшафтами, самотньою матеріальною і духовною культурою українських гір'ян – гуцулів, бойків та лемків. Карпати є також районом відпочинку. Перспективним районом організації сфери відпочинку є Шацьке поозер'я (північний захід ЗР).

Комплекс хімічної індустрії представлений переважно галузями гірничої хімії (виробництво природної сірки в Новому Роздолі і Новояворівську), видобутком калійних і кухонних солей в Калуші, Стебнику, Солотвині. До основної хімії, яка базується на місцевій і привізній сировині, належить виробництво сірчаної кислоти (Новий Роздол), калійних (Калуш, Стебник), азотних (Рівне) і комплексних добрив (Новий Роздол). З магнієвих солей в Калуші виробляється металічний магній. Розвивається хімія органічного синтезу – виробництво штучних волокон (Сокаль), технічного вуглецю (Дашава), тонкого хімічного синтезу (Івано-Франківськ), поліетилену (Калуш). Сировина для виготовлення поліетилену надходить в Калуш по етиленопроводу з Угорщини. Розвинені хіміко-фармацевтична промисловість (Львів), виробництво лаків і фарб (Львів, Борислав), нетканих матеріалів (Борислав).

Комплекс хімічної індустрії поєднує деякі виробництва з іншими МТК: агропромисловим (виробництво міндобрив), лісопромисловим (лісохімія), індустриально-будівельним (виробництво лаків і фарб).

У перспективі можливий розвиток на базі ресурсів місцевої сировини гірничо-хімічної і основної хімії: освоєння великого Маркова-Розсільнянського родовища калійних солей, Гуменецького родовища природної сірки; розширення виробництв побутової хімії, хіміко-фармацевтичних та мінеральних добрив.

У районі недостатньо розвинене хімічне машинобудування та інституціональна інфраструктура комплексу. Висококваліфіковані кадри хіміків готують університет “Львівська політехніка” та Львівський університет ім. І. Франка.

Головними районами і центрами зосередження виробництв комплексу є Передкарпаття (орієнтація на місця концентрування сировини), Львів, Сокаль, Рівне, Хмельницький (орієнтація на робочу силу і споживача).

Індустріально-будівельний комплекс структурно складається з двох блоків галузей: 1) виробництво будівельних матеріалів; 2) житлове, соціально-культурне, промислове, сільськогосподарське і транспортне будівництво. Він повністю орієнтований на місцеву сировинну базу і значною мірою на місцевого споживача.

Перший блок включає виробництво будівельного каменю, в’язучих матеріалів – цементу (Миколаїв, Здолбунів, Кам’янець-Подільський), вапна (Пустомити), гіпсу (Щирець), стінових матеріалів – залізобетонних конструкцій і виробів, цегли, в т. ч. силікатної, будівельних блоків (гранітних, гнейсових, діабазових, базальтових, піщаних, гіпсових, вапнякових), облицювальних матеріалів (мармурової, гранітної і лабрадоритної облицювальної і метлахської плитки), ізоляційних і покрівельних матеріалів (черепиця, шифер). Найбільші потужності блоку сконцентровані у Львівській області. Цемент, облицювальна плитка, гіпс частково вивозяться в інші райони. В блок входять також виробництво будматеріалів з деревини (Костопільський домобудівельний комбінат, деревообробні підприємства Карпат).

Другий блок комплексу характеризується тісним зв’язком зі споживачами його продукції – об’єктами будівництва. Найбільшими вузлами і центрами блоку є обласні центри, райони Львівсько-Волинського басейну, підприємства машинобудування, основної хімії, комунікації міжрайонного і міжнародного значення, ЛЕП, трубопроводи.

Паливно-енергетичний комплекс включає видобуток і виробництво палива – кам’яного і бурого вугілля, торфу, нафти і нафтопродуктів, попутного і природного газу, електроенергії, головним чином на теплових електростанціях. Серед соціально-економічних районів України ЗР є одним із найбільш повно забезпечених різноманітними паливно-енергетичними ресурсами. Видобуток кам’яного вугілля сконцентрований у Львівсько-Волинському басейні, розвиток якого почався у повоєнний період. У рік видобувається 10–12 млн т. енергетичного вугілля, яке споживається в основному в ЗР і частково в Білорусі. Більше половини кам’яного вугілля збагачується (Червоноград). Буре вугілля видобувається тільки в Закарпатті (смт Ільниця Іршавського району). Вугілля завозять частково з Польщі.

Давніми галузями комплексу є нафтова і газова промисловість Передкарпаття. В останні роки видобуток нафти і газу дещо знизився внаслідок вичерпання розвіданих ресурсів. Діють нафтопереробні потужності в Дрогобичі, Надвірній, Львові. Та все ж у районі відчувається дефіцит на нафтопродукти, які надходять з Росії (Центр, Поволжя) і Угорщини. Головні центри видобутку і акумуляції природного привізного газу є Дашава, Рудки, Угерсько, Більче (Львівська обл.). Газова система “Братерство” постачає газ із ЗР у сусідні країни – Польщу, Чехію, Словаччину. Торфовидобуток

розвинений на півночі району у Львівській, Волинській і Рівненській областях. Перспективним є видобуток і комплексна переробка карпатських менілітових рисланців.

Провідна галузь комплексу – електроенергетика, представлена великими Бурштинською (2,4 млн кВт), Добротвірською (660 тис. кВт) ДРЕС, Рівненською та Хмельницькою АЕС і рядом невеликих ТЕС і ТЕЦ. Теплові електростанції працюють, головним чином, на львівсько-волинському вугіллі. Електростанції об'єднані в системі “Львівенерго”. Важливою є роль Західноукраїнської розподільчої підстанції в міждержавній енергосистемі “Мир” (біля м. Ходорова Львівської обл.). На межі Чернівецької і Хмельницької областей працює Дністровська ГЕС.

Обслуговуючими галузями в комплексі є виробництво і ремонт гірничовидобувного й енергетичного обладнання (Дрогобич, Червоноград, Львів), підготовка кадрів для електроенергетичної, нафтової і вуглевидобувної промисловості (Львів, Івано-Франківськ, Червоноград, Борислав, Нововолинськ), проектно-конструкторська діяльність, наукове обслуговування.

Територіальна структура комплексу представлена Прикарпатським нафтогазоенергетичним і Львівсько-Волинським вугільноенергетичним районами і рядом енергетичних центрів.

Транспортний комплекс здійснює внутрішній зв'язок різних частин району, а також вантажні та пасажирські сполучення ЗР з іншими районами України і з зарубіжними країнами. Провідною ланкою комплексу є залізничний транспорт, який тісно пов'язаний з автомобільним. Для зовнішніх і частково внутрірайонних сполучень використовується авіаційний транспорт. Розвинений газо- і нафтопровідний транспорт.

Залізнична мережа району має більш високу густоту, ніж по Україні в цілому. Головні лінії прямують із Києва на Львів (через Здолбунів і Тернопіль) і далі на Ужгород і Чоп. У перевезеннях переважають транзитні вантажі, які йдуть у країни Європи з Донбасу (вугілля, кокс, метал), Придніпров'я (залізна і марганцева руда, метал) і Північного Заходу Росії (ліс) по електрифікованій лінії Здолбунів–Львів–Чоп. Перевантаження вантажів здійснюється на прикордонних станціях Чоп і Мостиська. Основний пасажиропотік концентрується на лінії Львів–Київ (через Тернопіль і Хмельницький). Великі залізничні вузли: Львів, Здолбунів, Красне, Ковель, Шепетівка.

Густота автомобільних доріг ЗР одна з найвищих у країні. Головні лінії Львів–Київ (через Рівне і Тернопіль), Львів–Ужгород (через Стрий і Самбір), Львів–Чернівці. Обслуговуючий блок представлений локомотиво-, вагоно- і авторемонтними підприємствами. Слабо розвинена науково-дослідна, проектно-конструкторська діяльність, підготовка кадрів.

Основними вузлами галузей транспортного комплексу є обласні центри (залізнично-автомобільні). Головні політранспортні магістралі: Львів–Рівне, Львів–Тернопіль–Хмельницький, Львів–Ужгород, Самбір–Стрий–Івано-Франківськ–Чернівці.

Функціонально-територіальна структура

У функціонально-територіальній структурі західного регіону виділяються: 1) Карпатський субрегіон, який включає чотири області – Львівську, Івано-Франківську, Закарпатську, Чернівецьку; 2) Західно-Поліський субрегіон з двома областями – Волинською і Рівненською; 3) Подільський субрегіон, представлений Тернопільською та Хмельницькою областями. Кожен з цих субрегіонів має свої природні, історико-географічні та соціально-економічні особливості розвитку і функціонування.

Провідним інтеграційним районом є Львівський обласний СЕР, в якому сконцентрована майже четверта частина населення загалом і третина міського населення, більше чотирьох десятків промислового потенціалу ЗР. Всі галузі спеціалізації ЗР представлені у Львівському СЕР. У його територіальній структурі виділяються два внутріобласні райони: Підкарпатський (нафта, газ, сірка, калійні добрива, продукція деревообробки, санаторно-курортне господарство) і Північний (видобуток кам'яного вугілля, харчова і легка промисловість). Головні економічні центри Львівського Підкарпаття: Дрогобич (машинобудування, деревообробка, легка промисловість), Стрий (машинобудування, харчова і деревообробна промисловість), Борислав (видобуток нафти, легка і хімічна промисловість), Новий Роздол (виробництво сірки); центри Львівської півночі – Червоноград (видобуток кам'яного вугілля, легка промисловість), Сокаль (хімічна промисловість), Добротвір (електроенергетика). В цих районах формуються вузли: Дрогобицько-Бориславський і Червоноградсько-Сокальський.

У центральній частині області сформувався великий Львівський економічний вузол, який є провідним у її функціонально-територіальній структурі (машинобудування, харчова, легка промисловість). Його територія оконтурюється містами і смт Красне, Кам'янка-Бузька, Жовква, Івано-Франкове, Городок, Рудки, Миколаїв.

Три карпатські області району – Івано-Франківська, Чернівецька і Закарпатська – мають подібну спеціалізацію: АПК, ЛПК і рекреація. Івано-Франківський виділяється нафтовою і калійною промисловістю. Чернівецький – машинобудуванням і легкою промисловістю, Закарпатський – харчовою промисловістю і деревообробкою. В Івано-Франківській обл. сформувались два підобласні райони: Коломийський (машинобудування, деревообробна, харчова промисловість, народні промисли) і Калусько-Долинський (калійна, магнієва, деревообробна, нафтова промисловість) і три вузли: Івано-Франківський (машинобудування, деревообробна, хімічна, легка і харчова промисловість), Калуський та Долинський (ті ж галузі, що й у внутріобласному районі). В Чернівецькій області розвивається Чернівецький економічний вузол (машинобудування, легка і харчова галузі), а в Закарпатській – Західнозакарпатський внутріобласний район із двома головними ядрами (центри і вузли) Ужгородом (деревообробка і харчова промисловість) і Мукачевом (машинобудування і деревообробка).

Два північні обласні райони – Волинський і Рівненський – мають подібні передумови і проблеми розвитку, територіальну організацію господарства. Спеціалізація Рівненського району визначається хімічною (азотнотуковою), легкою (льонотекстильною), деревообробною (домобудівною) і харчовою промисловістю, а Волинського району – машинобудівною (верстато- і автомобілебудуванням), вугільною, деревообробною і харчовою промисловістю. У територіальній структурі Волинського обласного району формується південний внутріобласний район з двома економічними ядрами: Луцьким (машинобудування, легка і харчова промисловість) та Нововолинським (вугільна, харчова, машинобудівна промисловість, виробництво залізобетонних конструкцій), а також північний внутріобласний район з головним економічним центром Ковелем (машинобудування, харчова промисловість, деревообробка).

Південний район Рівненщини має розвинену харчову, хімічну, машинобудівну і деревообробну промисловість, сконцентровану переважно в Рівному і Дубному, а північний – деревообробку і харчову промисловість (м. Сарни). Формуються Луцький і Рівненський економічні вузли.

Сьомий обласний район ЗР – Тернопільський – спеціалізується на харчовій (цукрова, м'ясо-молочна галузі), легкій і машинобудівній промисловості. Виділяються два внутріобласні райони: південний на чолі з м. Чортковим і північний на чолі з м. Кременцем, у яких переважають харчова і легка галузі промисловості. Формується Тернопільський економічний вузол – головна ланка функціонально-територіальної структури області. Ядро вузла – м. Тернопіль – має розвинену машинобудівну (виробництво комбайнів, освітлювальної апаратури), легку (бавовнянотекстильне виробництво) і харчову промисловість.

Нарешті, восьмий обласний район ЗР – Хмельницький – має подібну до Тернопільського спеціалізацію (харчова, легка, машинобудівна промисловість), а також електроенергетика (Хмельницька АЕС). У територіальній структурі формуються два внутріобласні райони – південний з Кам'янець-Подільським економічним вузлом (машинобудування, харчова і цементна промисловість) та північний з Шепетівським вузлом (електроенергетична, харчова, лісова промисловість). В центрі області сформувався потужний Хмельницький промисловий вузол (машинобудування, легка і харчова галузі промисловості).

Проблеми розвитку Західного району

Західний соціально-економічний район має специфічні перспективи розвитку. Ця специфіка передусім впливає: з особливостей його географічного, зокрема політико-географічного положення (граничить з країнами Центральної Європи, які швидко розвивають ринкову економіку); характеру природно-ресурсного потенціалу (він єдиний з усіх шести районів України відносно забезпечений сировинними та

енергетичними ресурсами); з менталітету його населення, схильного підтримувати місцеві культурні й релігійні традиції і активно сприймати прогресивні європейські цінності (недарма криміногенна ситуація тут найслабша в Україні); зі складної компонентної і територіальної структури господарства; з місця району у територіальному поділі та інтеграції праці у нашій державі.

Виділяються такі групи географічних проблем регіону: демо-, соціально-, економіко-, еколого- та політико-географічні.

Демо- і соціально-географічні проблеми. Цей район єдиний в Україні, де спостерігається деякий природний приріст населення. Проте відбувається прогресуюча депопуляція села. При невисокій урбанізації це у найближчі роки призведе до загального скорочення населення, особливо у Тернопільській та Хмельницькій областях. Тому корінною проблемою стає, по-перше, стримування деурбанізації (частина населення покидає міста і переселяється у сільську місцевість) і, по-друге, соціально-демографічна активізація малих міських та сільських поселень. Розвиток соціальної інфраструктури, організація тут агробізнесу, приватизація землі – це умови, які закріплять молодь у сільській місцевості і будуть сприяти поліпшенню віково-статевої структури населення та підвищенню народжуваності.

Одночасно капіталізація і міста, і села буде стримувати виїзд населення на заробітки у сусідні країни: галичан і волинян – у Польщу, закарпатців і буковинців – у Словаччину, Угорщину і Чехію.

Суттєвою проблемою є подальше вдосконалення системи розселення. Очевидно, зменшиться централізуюча роль обласних центрів і зросте значення центрів соціально-економічних округів, як, наприклад, Дрогобича та Червонограда на Львівщині, Кременця і Чорткова на Тернопільщині, Кам'яця-Подільського і Шепетівки на Хмельниччині.

Економіко-географічні проблеми пов'язані із підняттям загального рівня економічного розвитку регіону, реструктуризацією господарського комплексу, удосконаленням територіальної організації та ін. Усі ці проблеми повинні розв'язуватись одночасно. Так, підвищення загального рівня економічного розвитку може бути досягнуте не лише шляхом простого розвитку вже існуючої системи галузей і виробництв, а в результаті реструктуризації господарського комплексу. Головними напрямками цього процесу повинні стати: а) посилений розвиток АПК, особливо тваринницько-промислових субкомплексів (виробництво м'яса і молокопродуктів), їх переробних і обслуговуючих ланок; б) різке збільшення ролі і урізноманітнення функцій рекреаційного комплексу з орієнтацією на обслуговування зарубіжних туристів і відпочиваючих; в) більша регіональна і міжнародна диверсифікація (з огляду на транспортно-географічне положення) машинобудування; г) посилення в ПЕК нафтогазової компоненти на основі активізації видобутку відповідних видів палива у Карпатах та ввезення нафтопродуктів і сирої нафти (близькосхідної) із зони Адріатики; д) зменшення ролі хімічної промисловості; е) посилення ролі індустріально-будівельного комплексу, комплексу предметів народного споживання.

Удосконалення територіальної організації господарства полягає передусім у комплексному розвитку обласних регіонів, формуванні в них субобласних економічних округів та промислових (ширше – економічних) вузлів, зокрема, на основі обласних центрів.

Еколого-географічні проблеми – це передусім проблеми охорони навколишнього середовища, примноження природних ресурсів, їх ощадливе використання, створення довкілля, сприятливого для нормальної життєдіяльності людини і всього живого. Хоч регіон належить до благополучних в екологічному відношенні територій України, однак йому серйозно загрожує тривалий процес обезводнення (арідизації) – наслідок непомірного вирубування лісів, розорювання і нерозумної осушувальної меліорації. Ця проблема повинна розв’язуватись з урахуванням природно-географічного поділу території (Карпати, Поділля, Західне Полісся). Великі площі земель потребують переведення їх на статус природоохоронних (створення заказників, заповідників, національних парків).

Політико-географічні проблеми. ЗР у майбутньому повинен стати візитною карткою України для її інтеграції у європейські економічні, культурні та політичні структури. Це вимагає створення тут, особливо у Львові, Ужгороді, Луцьку, Чернівцях, розвиненої інституціональної політичної інфраструктури – консульств, політичних місій, зовнішніх представництв, що обслуговують зовнішньополітичні замовлення, центрів, закладів підготовки кадрів для потреб міжнародних стосунків тощо. Транскордонне співробітництво у різних формах (єврорегіони, ВЕЗ тощо) повинно служити засобом тривалого миру, стабільного розвитку і усуненню залишків колишніх міжнаціональних конфліктів.

3. Галичина як історико-географічний регіон

Степан Рудницький про Галицьку державність*

Степан Рудницький був ученим-географом, який зробив великий внесок в обґрунтування об’єктивного процесу формування Української Самостійної Соборної Держави (УССД). Якщо вислів фундатора українського націоналізму, як державотворчої політичної течії *Миколи Міхновського* (1873–1924) – “Одна, єдина, вільна, самостійна Україна від гір карпатських аж по кавказькі” (1900), – був

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Степан Рудницький про галицьку державність / *О. І. Шаблій, О. І. Вісьтак* // Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки: зб. наук. праць; за ред. Шаблія О. І. – Львів, 1994. – С. 64–73.

лише гаслом і прокламацією, то вже через кілька років Степан Рудницький (тоді приват-доцент Львівського університету) здійснює перший в історії повний географічний опис України в її етнічних межах. На відміну від багатьох своїх попередників (*Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського*) і навіть сучасників С. Рудницький вже у перших своїх українознавчих працях виступив за державну самостійність України. Її соборність, тобто, об'єднання в одній українській державі усіх земель – від Підляшшя і Лемківщини до Слобожанщини і Кубані була для С. Рудницького геополітичним постулатом. “Ідеалом українців, – писав він, – є вільна Україна в її етнографічних межах”¹. Це постулат з області геополітичної стратегії.

Однак практика українського державотворення виявилась надзвичайно складною. В результаті розпаду Російської та Австро-Угорської імперій спочатку утворилась Українська Народна Республіка (червень 1917 р.) на чолі з Центральною Радою, яка проголосила входження її в оновлену демократичну Росію на федеративних засадах. Потім, після листопадового більшовицького перевороту, була проголошена залежна від Москви Українська радянська республіка (кінець грудня 1917 р.). Далі, у листопаді 1918 р., виникла Західно-Українська Народна Республіка, яка 22 січня 1919 р. об'єдналась з УНР. Після гетьманського перевороту (квітень–грудень 1918 р.) існувала Українська держава на чолі з *Павлом Скоропадським*. Потім – знову УНР під керівництвом Директорії та ін.

У результаті російсько-більшовицької, польської та румунської агресії національні українські держави УНР і ЗУНР припинили своє існування. Українські землі потрапили під окупацію тієї таки “більшовицької” Росії (так звана УРСР), “панської” Польщі (Галичина й Західна Волинь та ін.), “боярської” Румунії (Північна Буковина, південь Бессарабії) та “буржуазної” Чехо-Словаччини (Закарпаття). Українська революція зазнала поразки.

У таких умовах у 20-х роках нашого століття серед українських політиків і вчених виникає закономірне питання: чому процес державотворення спіткала невдача; як треба було діяти, щоб збудувати незалежну соборну українську державу.

З цієї проблеми С. Рудницький висловив свою точку зору у ряді статей, опублікованих, головним чином, у Віденському тижневику “Український прапор” у 1921–1922 рр.² Ці статті можна назвати спільним заголовком “Галичина і соборна

¹ *Rudnyckij S. Ukraina und die Ukrainer / S. Rudnyckij. – Berlin, 1915. – S. 39.*

² Деякі з цих статей не значаться в жодній з недавно складених бібліографій, зокрема у списку праць С. Рудницького, зробленому нью-йоркським ученим *Григорієм Колодієм*. Один із співавторів даної статті (*О. Вісьтак*) виявила ці статті у названому тижневику. За стилем і проблематикою вони співставні з іншими, підписаними іменем С. Рудницького, публікаціями. Однак деякий час був певний сумнів щодо авторства. І лише ознайомлення з архівними матеріалами (Справа академіка Рудницького С. Л.) (Архів Президії АН України; Архів Учетно-архівного отдела КГБ при Совете Министров УССР – Следственный фонд. – Дело №737. По обвинению Рудницького С. Л.) розвіяло сумніви. Зокрема, у справі №737 на с. 64 вказано теми, над якими працював С. Рудницький у цей період. Одна з них – “науково обґрунтувати самостійність галицької (західно-української)

Україна”¹. В них розглядається проблема державної самостійності Галичини в контексті становлення соборності Української держави. Соборність України С. Рудницького повертає з *площини стратегічної у тактичну*. Виконуючи ретроспективний аналіз процесів державотворення 1917–1920 рр., він дивиться у перспективу. Аналіз негативного досвіду – це вже нагромадження позитивного.

Незважаючи на всі розчарування, С. Рудницький заявляє: “Ми не тільки повинні, але й мусимо бути соборниками! Та до цієї соборности мусимо йти розумними шляхами, але не загальниками, що не в пору вжиті, приносять величезні шкоди... Не це принесе користь Соборній Україні, що будемо голосно про неї *говорити*, а це, що будемо потихоньки та доцільно й основно для неї *робити*”². І далі: “Дорога до Соборної України йде *етапами*. Тепер (тобто з 1921 р. – *О. Ш., О. В.*) актуальним етапом є утворення самостійної неутраляної Галицькоукраїнської Держави”³.

З чим пов’язана така зміна тактичних установок С. Рудницького?

По-перше, вже у 1921 р. було ясно, що більшовики міцно вкоренилися на сході України і що УНР остаточно загинула. Еміграційний уряд *Симона Петлюри*, що перебував спочатку у Варшаві, а потім у Парижі, вже нездатний був змінити ситуацію.

По-друге, і це головне, С. Рудницький як радник президента ЗУНР *Євгена Петрушевича* з політико- й економіко-географічних питань зрозумів, що у період 1917–1920 рр. Україна політично ще не дозріла до створення соборної держави. Причини крились не лише у слабкій політичній структуризації українського суспільства, недостатньому розвитку національно-визвольної боротьби чи модній на той час “соціалістичній дурійці”.

Роблячи аналіз недавніх державотворчих процесів, С. Рудницький приходять до таких висновків:

1) стратегічна помилка галицьких сил, які у листопаді 1918 р. перебували на Східній Україні (це, зокрема, січові стрільці Євгена Коновальця), полягала в тому, що вони не прийшли на допомогу ЗУНР, яка втратила під польським напором Львів – столицю Галичини. “Втрата Львова в падолисті 1918 р., – пише С. Рудницький, – була головною причиною воєнної невдачі ЗУНР в літі 1919 р. й її упадку”⁴.

2) хибою було також прискорення об’єднання ЗУНР з УНР 22 січня 1919 р., коли ЗУНР перестала існувати як держава і перетворилась в область УНР, а не в автономний елемент федерації, хоч “...саме федеративність лягла в основі всій всеукраїнській історично-політичній традиції”⁵. Далі вчений зазначає, що “нероз-

---

державності з етнографічного, історичного, географічного, економічного боку (кілька статей і брошур)”.

¹ Саме таку назву має одна із статей С. Рудницького.

² *Рудницький С. Л.* Галичина та Соборна Україна / С. Л. Рудницький. – Львів; Відень, 1921. – С. 9.

³ *Рудницький С. Л.* Галичина та... – С. 11.

⁴ *Рудницький С. Л.* Галичина та... – С. 6.

⁵ *Рудницький С. Л.* Галичина та...

важено зразу злучивши справу австрійської спадщини зі справами Східної Європи, дали ми неабиякий твердий горіх гризти великими державами і неабиякий козир в руки... Польщі”¹.

Це справді так. Але були й інші, теж вагомі чинники, які вдалося висвітлити вже з глибини історичної ретроспективи таким історикам, як *Іван Лисяк-Рудницький*² та *Василь Кучабський*³. Зокрема В. Кучабський розглядає українську революцію як частку загальної східноєвропейської соціальної та політичної кризи, в контексті *російської революції*. Українство тут у 1917–1921 рр. ще не стало *самостійним політичним суб’єктом*, відмежованим від російського світу. Зате, як пише І. Лисяк-Рудницький, на українському Заході ми вже перед 1914 р. були політичною нацією, в 1918 р. застав обидва ворожі національні табори – український і польський, як два зовсім окремі суб’єкти, що ними була можлива військова перемога і завоювання. Крім того, “... Галичина 1918–1919 років – єдиний у новітній історії приклад українського державного правопорядку”⁴. Тут не було ні єврейських погромів, ні українсько-польської різни; єврейське населення було визнане поряд з українським окремою національністю, всім етнічним меншинам була надана персонально-культурна автономія тощо. Із зрозумілих причин такого правопорядку не вдавалось досягти на Сході України.

Надзвичайно важливим фактором слабкості урядів УНР була, за висловом С. Рудницького, “соціалістична дурійка”. У більшості свій уряд УНР складався із соціалістів (соціалісти-революціонери, соціал-демократи), які вірили російським “демократам”, теж соціалістам *Керенському*, *Церетелі* і Ко, і аж до I універсалу Центральної Ради виступали за федеративні зв’язки з Росією, а не за державну самостійність. Таким чином, був упущений дорогоціний час формування української політичної нації і держави.

З цього випливає, що всьому українству треба було тоді, тобто у 1921 р., зосередити сили для розбудови Західноукраїнської (Українсько-Галицької) держави як плацдарму для побудови соборної України. Міжнародне положення Галичини в цей час не було сприятливим (вона була окупована польськими військами), але деякі надії все-таки існували. Тому С. Рудницький береться за теоретичне обґрунтування галицької державності. Він зазначає, що в Європі мало знайдеться народів, державні кордони яких збігалися б з етнічними межами. Виходячи з цього, а також з реальної ситуації, що склалася, нейтральна Галицько-Українська держава має стати тим “... клаптиком рідної території, доконче потрібним для переведення в практику

¹ *Рудницький С. Л.* Галичина та... – С. 7.

² *Лисяк-Рудницький І.* Вклад Галичини в українські визвольні змагання / І. Лисяк-Рудницький // Між історією й політикою. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – С. 206–217.

³ *Кучабський В.* Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом в 1918–1923 роках / В. Кучабський – Берлін, 1934 (нім.).

⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Вклад Галичини в українські визвольні змагання / І. Лисяк-Рудницький // Між історією й політикою. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – с. 211.

ідеї Соборної України... Справа Галичини... багато простіша і менша, як справа Великої, не то Соборної України”¹.

Які ж історико-географічні, геополітичні, економічні та інші основи реалізації цієї ідеї?

Передусім *історико-географічні основи*. Фактом є те, що в Галичині віддавна існують державницькі традиції, які час від часу дають про себе знати, особливо у переломні часи історії. Так, після розпаду Київської Русі центр українства як політичної системи переміщується у Галицько-Волинське князівство (королівство), що досягло свого розквіту на зламі XIII–XIV ст. при Данилі Галицькому. Потім, після приєднання цих земель до королівської Польщі (кінець XIV ст.), тут існувала окрема адміністративна одиниця – Руська земля з центром у Львові. Чим ближче до нашого часу, тим важливішою консолідаційно-політичною функцією характеризується головне місто Галичини Львів. З приєднанням Галичини до Австрії Львів стає на чолі коронного краю “Галичини і Володимирщини”. Нарешті, тут утворюється у 1918 р. Західноукраїнська Народна Республіка у складі Галичини, Буковини і Закарпаття. Сюди після дворазової заборони української мови у російській імперії (1863 і 1876 рр.) і особливо після революції 1905–1906 рр. переміщується центр громадсько-політичного і літературно-мистецького життя України.

Таким чином, Галичина (частково Буковина) мала певні *історико-політичні традиції Всеукраїнського масштабу, що дозволило розглядати її як важливий перший територіальний фактор у поетапному формуванні соборної держави*.

Сприятливим чинником ставало також *геополітичне* положення Галичини. По суті, більшість статей з цієї проблеми (“галицької справи”) висвітлювали з різних позицій дію зазначеного чинника². Головним є геополітичні взаємини Галичини й Східної Європи (Росія, Велика Україна), Галичини та її південих, західних і північно-східних сусідів (Румунія, Югославія, Чехо-Словаччина, Польща, Балтійські держави і навіть ... Швейцарія).

Передусім місце Галичини, яка є східноєвропейською територією, в контексті відносин з Росією (царською чи більшовицькою). С. Рудницький виділяє аргументи Росії на приєднання до неї Галичини: 1) потреби природної границі для держави на заході; 2) необхідність вирівнювання загроженої зі сторони Німеччини й Австрії західної границі (до 1917 р. висунута вузьким півостровом у Європу була територія Царства Польського у складі Росії); 3) вигідність Росії; 4) Східна Галичина була для

¹ Рудницький С. Л. Галичина та Соборна Україна... – С. 10.

² Це такі статті: Румунія й справа галицької державності // Український прапор. Відень, 1921. Ч. 30; Польсько-чеське зближення і галицька справа // Там само. Ч. 31; Югославія й справа галицької державності // Там само. Ч. 33; Балтійські республіки й Польща та галицька справа // Там само. Ч. 34. Значінє Галичини для Європейської лучби // Там само. Ч. 40; Географічне становище Галичини та її політична доля // Там само. Ч. 43; Політико-географічне й екопоміко-географічне значінє Східної Галичини для розв’язання проблемів Східної Європи. // Там само. 1922. Ч. 2; Політико-географічні аналогії між Галичиною і Швайцарією // Там само. Ч. 2.

Росії плацдармом для знищення Австро-Угорщини, котра перешкоджала її виходу до Царгорода (Константинополя), Дарданеллів та Адріатичного моря (тепер такою перешкодою великою мірою стала вся Україна, тому так шалено бажає Росія відірвати Крим і закріпитися у Закарпатті – цьому ласому шматку для стрибка у Сербію й на Адріатику. – *О. Ш.*); 5) до 1914 р. Галичина була головним центром українського національного руху, дуже небезпечного для Росії як розсадника сепаратизму.

З цього, а також деяких інших висновків С. Рудницький робить два геополітичні узагальнення: 1) “кожна могутня держава, що виросте у Східній Європі, зокрема нововідбудована російська держава, вже з географічних причин ніколи не дозволить на се, щоби Східна Галичина лишалася при Польщі”¹; 2) “кожний, що бажає собі мира між Польщею і Росією, мусь старатися щоби Східна Галичина була негайно відділена від Польщі та зорганізована як самостійна й нейтральна держава (Buffer staat) між Польщею і Росією”². І закінчує ці думки на диво точним прогнозом, який у 1939 р. підтвердиться: “Коли Польща задержить Галичину, то без сумніву попаде в стан хронічного конфлікту з Росією. Перша воєнна заверюха в сих сторонах Європи буде тоді рівнозначна з повним і кінцевим упадком польської держави”³.

До аналізу геополітичного положення Галичини як фактора її державності в умовах, що склалися на початку 20-х років, С. Рудницький підходив завжди конкретно. Зокрема, деяке зближення новоутворених Чехо-Словаччини (у її складі опинилося українське Закарпаття) і Польщі, а також бажання першої використати територію другої для транзиту товарів на ринки Сходу оцінюється Рудницьким негативно (“Коли Польща пустить чеську конкуренцію на Схід Європи, то тяжко зранить, або вб’є свій фабричний промисл”⁴).

Аналогічно С. Рудницький визначає вигідність для новоутвореної Югославії, яка (особливо Сербія) традиційно орієнтується на Росію, мати в особі вигідного партнера нейтральну самостійну державу – Галичину. В інтересах самої Югославії орієнтування передусім на Східну Європу, до якої належить Україна, у тому числі Галичина, а не на Польщу, що загарбала ту ж таки Галичину, західну Волинь, західну Білорусію, частину Литви. Сьогодні, виходячи з ідей С. Рудницького, Україна (особливо Західна) повинна звернути увагу на молоді держави, що виділилися з колишньої Югославії, зокрема на Хорватію. Від Галичини, через Закарпаття, Угорщину й Хорватію слід прокласти геополітичний міст, щоби мати новий вихід на Адріатику, а через нього – на усе Середземномор’я, Близький Схід (обминаючи

¹ *Рудницький С.* Політико-географічне й економіко-географічне значінє Східної Галичини для розв’язання проблемів Східної Європи / С. Рудницький // Український прапор. – Відень, 1922. – Ч. 2.

² *Рудницький С.* Політико-географічне...

³ *Рудницький С.* Політико-географічне...

⁴ *Рудницький С. Л.* Польсько-чеське зближення і галицька справа / С. Л. Рудницький // Український прапор. – Відень, 1921. – Ч. 31.

Чорне і Мармурове моря, які можуть бути легко заблокованими). Це надзвичайно поліпшить не лише політико-, а й економіко-географічне, транспортно- і паливно-географічне положення нашої держави.

Цікавим був розгляд С. Рудницьким питання взаємозв'язку Галичини з Румунією. Нічого доброго для Румунії не бачить учений в окупації Галичини Польщею. Румунське військо у 1919 р. допомогло польським мілітаристським силам ударом у тил Українській Галицькій Армії її здолати. Польська держава стала межувати по Дністру і Черемошу з Румунією. Але, як пише С. Рудницький, “спільна границя Румунії з Польщею – це постійна спільна авантюра проти Сходу, який скорше чи пізніше прокотнув би і Польщу і Румунію”¹. І тут наш учений був пророком!

Навіть тоді, коли б Україна була представлена Галицькою самостійною державою, для Румунії це мало б неабияке позитивне значення. “...Галицька Швейцарія (так називав Галичину С. Рудницький – *О. Ш., О. В.*) захистить цілу північну межу Румунії у власнім своїм інтересі, старатись буде якомога плекати торгівлю й лучбу Румунії з Середньою Європою... По сю Галицьку державу нова Росія не буде посягати, щоби не скріпляти українського сепаратизму. Коли ж ся Галицька держава у будуччині прилучиться до Соборної України, то з цього не вийде... для Румунії ніяка більша небезпека – навпаки: тривка користь”². На жаль, до цієї думки вченого-геополітика не завжди прислухались певні політичні сили Румунії.

С. Рудницький передбачає створення нейтральної Галицько-Української держави на взірць Швейцарії, проводить аналогії між ними у географо-політичному положенні (“Швейцарія лежить на межі Середньої і Західної Європи, Галичина на межі Середньої і Східної Європи”³), у військово-географічному положенні; як Швейцарія, так і Галичина поліетнічні за складом населення (в кожній по три головних етноси); з економіко-географічного боку обидві вони є важливими виробниками, добрими торгівельними контрагентами, природними посередниками в торгівлі між сусідніми великими державами; в соціальному відношенні вони є переважно хліборобськими, населення тут соціально здорове, менш піддатливе соціалістичним та комуністичним впливам; з воєнної точки зору населення, особливо верховинці, характеризується такими рисами, як витривалість тощо. Отже, Швейцарія може у багатьох відношеннях стати моделлю у державотворних процесах Галичини.

Важливим чинником державної самостійності Галичини С. Рудницький вважав внутрішні *соціально-економічні передумови*. До них він відносить такі:

1) Галичина має всі умови для економічного самовиживання; вивозячи сировину (нафту, сіль та ін.), вона володітиме засобами для сплати ввозу багатьох товарів з-за кордону;

¹ Рудницький С. Л. Румунія й справа Галицької державности / С. Л. Рудницький // Український прапор. 1921. – Ч. 30.

² Рудницький С. Л. Румунія й справа...

³ Рудницький С. Л. Політико-географічні аналогії між Галичиною і Швейцарією / С. Л. Рудницький // Український прапор. 1922. – Ч. 2.

2) єдина частина східно-європейського селянства, що складає основну частку її населення, повністю національно свідомо, політично підготовлена, несприйнятлива до ідей не лише комунізму, але й до соціал-демократії, здатна до найвищої національно-політичної самопожертви (чи не ця риса проявилась у діях УПА?);

3) має численну, дуже свідому й політично підготовлену українську інтелігенцію;

4) може виставити до півмільйона війська;

5) володіє внаслідок свого положення найважливішими переходами зі Східної до Середньої Європи;

6) з Галичини віялом розраходяться найвигідніші шляхи на всю південно-західну частину Східної Європи аж до Прип'яті, Дніпра і Чорного моря¹.

У статті “Економічні основи галицької державності” Рудницький на багатому фактичному матеріалі визначає можливості Галичини у господарській сфері, що забезпечить її політичну незалежність. Передусім Галичина може повністю забезпечити себе продовольством. При прогресивному реформуванні землеробства частку продовольчих товарів можна навіть експортувати в інші країни. Багата Галичина й викопними ресурсами для інтенсивного розвитку видобувної і переробної промисловості: нафтою², кухонною і калійною сіллю, сіркою, гіпсом та іншими матеріалами. Але ряд продуктів доведеться завозити з інших країн. Для цього потрібна валюта. С. Рудницький приходить до висновку, що “коли відновиться галицька державність, коли уряд і суспільність за швейцарським приміром дбатимуть про солідність торгівлі, то одна вона зможе Галичину вперших твердих початках існування тримати на високому ступені господарської сили. Бо не тільки у вивозі власних продуктів і в привозі чужих працювати мусить галицька торгівля, а *головне в перевезенні, в транзиті* товарів між Західною і Східною Європою”³.

Таким чином, С. Рудницький приходить до головних висновків щодо державної самостійності Галичини і її ролі на першому етапі у розбудові суверенної Української держави. Це такі висновки:

1. Галицька держава мусить стати надійним посередником зв'язку й торгівлі поміж багатою сировиною Східною і не дуже забезпеченою Середньою Європою.

2. Вона може стати головним центром зосередження численної української еміграції за кордоном, почати плідну працю у політичній, економічній і культурній сфері.

3. Галичина може стати головним вогнищем підготовчої агітаційної праці на весь південь Східної Європи, тобто на Україну.

4. Може стати вихідним пунктом активного наведення порядку в Східній Європі. У відповідний момент галицький уряд міг би заволодіти українським

¹ Рудницький С. Л. Політико-географічне й економіко-географічне значіння Східної Галичини для розв'язання проблемів Східної Європи // Український прапор. – 1922. – Ч. 2.

² Результати власного вивчення нафтових ресурсів у Передкарпатті С. Рудницький висвітлив у великій праці “Нафта Східної Галичини”, яка була опублікована в “Українському прапорі” у 1921 р. – Ч. 48–52..

³ Рудницький С. Л. Економічні основи галицької державності // Український прапор. – 1921. – Ч. 38.

Правобережжям, організувати його за допомогою місцевого населення у політичному та військовому аспектах і т. ін.¹

Все це були аргументи й передбачення вченого, який вболівав за долю всієї України як її вірний син і патріот. Він добре розумів, що досягнення Галицької державності "... ледве чи зможе покласти *головну основу* збудування Соборної України. Та воно буде напевно однією з головних і необхідних основ цього великого діла"².

Галичина у центральноєвропейському вимірі*

У сучасному світі чітко проявляються дві геопросторові тенденції різноманітних сторін людської життєдіяльності – глобалізація і регіоналізація. Відповідно до закону метакронності та відомої теореми ергодизму ці тенденції у різних місцях і у різні часові відрізки проявляються по-різному. Якщо, наприклад, будь-яка країна у тому чи іншому темпі втягується у світовий інформаційний чи гео економічний простір (процеси поділу та інтеграції праці), то окремі частини країни з розвитком демократії і самоврядування проявляють тенденцію регіоналізації. Ця остання не така проста і не зводиться, як це часто вважають, лише до сепаратизму. Вона є виявом геопросторової індивідуалізації країни, що має добре виражені генетичні та функціональні ознаки.

Названі дві тенденції особливо чітко проявляються на прикладі України, яка недавно стала самостійною політичною одиницею на карті Європи. З позиції колишнього Радянського Союзу самовизначення України як історичний процес, що інтенсивно відбувався і відбувся у ХХ ст., є процесом регіоналізації у його сепаратистській формі. В той же час Україна як самостійна держава дедалі більше втягується у світогосподарські, світополітичні і світокультурні процеси, що говорить про її глобалізаційні тенденції.

Складніше з окремими регіонами держави. По суті, не існує держави, яка б не мала регіонального поділу, хоча б територіально-адміністративного. Але в основі його лежать багато чинників. І не лише економічних, як це донедавна стверджувалося в Союзному Союзі. Не другорядне значення має природно-географічний та демографічний чинники, історико-географічні тенденції окремих частин країни. Саме історико-географічні традиції акумулюють у собі вплив інших

¹ Рудницький С. Л. Політико-географічне й економіко-географічне значіння Східної Галичини для розв'язання проблемів Східної Європи // Український прапор. – 1922. – Ч. 2.

² Рудницький С. Л. Економічні основи галицької державності // Український прапор. – 1921. – Ч. 36.

* Друкується за: Шаблій О. І. Галичина у центральноєвропейському вимірі / О. І. Шаблій // Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – С. 675–697.

названих чинників, що діяли у минулому на сучасні регіоналізаційні процеси. З одержанням самостійності у постсоветських державах у процесах регіоналізації: особливу роль став відігравати національно-культурний чинник. Класичний приклад – Крим (в Україні), Карабах (в Азербайджані), Придністров'я (у Молдові). При цьому сепаратистські тенденції (аж до відокремлення) якраз найбільше пов'язані з національним чинником регіоналізації.

В Україні серед різних її регіоналізацій останнім часом особливе місце займає й історико-географічна диференціація, в т. ч. історико-політична. Остання передусім пов'язана з надзвичайно великою політизацією суспільства в перехідний до повної політичної самостійності і політичної структуризації суспільства. З цього погляду Україна ще й тепер чітко ділиться на Східну (підросійську) та Західну (підавстрійську, точніше – австро-угорську чи польсько-чесько-румунську). Межа між ними – ріка Збруч. Це по суті, геополітична макрорегіоналізація, яка найкраще проявляється під час виборів до Верховної Ради чи Президента. Але вона поступово відходить у минуле. Дедалі більшого звучання від виборів до виборів набирає макрорегіоналізація: Західна Україна, Правобережжя, Лівобережна, Південна і Східна Україна (головним чином Донбас). Проте таке ділення має в основному геополітичний зміст і передусім – електоральний.

Галичина: міф, феномен, об'єкт, суб'єкт

Серед регіонів України найбільш яскравим і контроверсійним є Галичина. Вона різко відрізняється від усіх інших регіонів, виділених за будь-якою ознакою. В останні кілька років серед вчених і публіцистів України і Польщі точиться дискусія на предмет, що являє собою Галичина – міф, феномен, об'єкт чи суб'єкт. Чи все разом взяте і її місце в Україні та в Центральній Європі. Постараємося висловити свій погляд на ці питання.

Різноманітних проблем Галичини торкалися багато вчених, особливо українських і польських, зокрема поляк Буяк у книзі “Galicia”. Особливий науковий інтерес до Галичини зріс у другій половині XIX ст., коли культурно-національний центр України в силу певних політичних умов перенісся із сходу на її захід. Появилися праці історика *Михайла Грушевського* “Галичина і Україна” (1906), “Український П'ємонт” (1907), *Івана Франка* “Молода Україна: провідні ідеї й епізоди” (1910), *Михайла Лозинського* “Галичина в житті України” (1916). Під час і після визвольної боротьби у 1914–1923 рр. і далі появилися праці географа *Степана Рудницького* “Галичина і самостійна Україна” (1921), історика *Мирона Кордуби* “Населення Північно-Західної України” (1917), економіста і етнографа *Валентина Садовського* “Північно-Західна Україна в світлі статистики” (1924), економіста *Іоанікія Шимоновича* “Галичина” (1928). Нарешті вже у 1956 р. в Америці виходить книга філософа *Миколи Шлемкевича* “Галичанство”.

У наш час інтерес до Галичини особливо пов'язаний з її роллю у відновленні української державності (1991) та з особливостями електоральної поведінки під час виборів до Верховної Ради України і Президента. Тут у дуже яскравій формі проявився феномен Галичини, що викликає додаткову увагу вчених до такого явища як галичанство.

Сучасна Галичина – порівняно невеликий регіон України, що охоплює Львівську, Івано-Франківську та Тернопільську (без двох північних адміністративних районів) області. Загальна площа цих областей становить 49,5 тис. км² (8% від площі України), населення – 5,5 млн осіб (11%). Вже порівняння цих двох відносних показників (8 і 11%) свідчить про більшу, а, отже (якщо урахувати велику густоту сільського населення і поселень), і давнішу заселеність цієї території. Тому навіть у принципі невірні твердження деяких російсько-імперських вчених (наприклад, *Погодіна*), що вся територія України – це образно кажучи – Пост-Галичина, має під собою певну основу (після багатьох монголо-татарських і татарсько-турецьких набігів Галичина була важливим продуцентом людського елемента для заселення як Право-, так і частково Лівобережжя України). Ми вже не говоримо про культурно-ідеологічний вплив Галичини на Україну, починаючи з XIII ст. від князя *Данила Галицького*.

Деякі публіцисти в останні роки ставлять під сумнів існування Галичини, як такої. Зокрема письменник *Ю. Андрухович* у доповіді на науковій конференції у Львові (січень 1999 р.) та у замітці “Остання територія” у газеті “День” (13 січня 1999 р.) пише: “Галичина ж – наскізь штучна, зшита до купи білими нитками псевдоісторичних домислів і політиканських інтриг. Тисячі разів мають рацію ті, котрі стверджують, ніби Галичина є всього тільки стоп'ятдесятилітньої давності вигадкою кількох австрійських міністрів. Ман'єрично-солодкою ідеєю-фікс певних законспірованих стратегів, які свого часу задалися химерною метою продовжити Європу ще трохи далі на Схід. Європи в них не вийшло, натомість утворився такий собі буфер, свого роду “санітарна зона”.

З цим частково можна було б згодитися, якби тут йшлося про т. зв. Галіцію і Льодомерію, створену австрійцями після триразового поділу Польщі (1772, 1793 і 1795 рр.). У цей коронний край увійшли, як відомо корінна Галичина, Малопольща з Краковом та Володимирщина (остання після 1815 р. стала входити у склад Російської імперії). До 1918 р. дійсно існувало штучне політико-географічне утворення – коронний край Австро-Угорщини. Штучне тому, що в нього входили як корінні землі України (власне Галичина чи, як тоді називали – Східна Галичина) і корінні землі Польщі (т. зв. Західна Галичина).

Таке об'єднання, різномірне у національно-культурному відношенні, показало себе історично невинуватим. Відомо, що усі політичні і культурно-етнічні події і процеси відбувалися тут на конфліктній, в т. ч. конфронтаційній основі. І все ж зараз у деяких колах Польщі воскрешається світла пам'ять небіжки Австрії і міф Галісії.

Зокрема у краківській газеті “Dziennik Polski” було опубліковано нещодавно інтерв'ю з професором Ягеллонського університету *Казімежем Совою*, який

написав статтю “Галіція як історичний та соціологічний феномен”. У Кракові вийшла також “Encyklopedia Galicyjska” Мечислава Чуми і Лешка Мазана.

Як видно, з інтерв’ю, автор говорить не стільки про Галичину, скільки про коронний край Galicja, не стільки про Галичину як поліетнічний феномен, скільки про Galicja в контексті Польщі. Він будує свої роздуми переважно на матеріалах Малопольщі. Це видно хоч би з таких слів: “Тільки Галіція, чи, говорячи сучасною мовою, Малопольща посідає позитивну дев’ятнадцятивікову традицію. І це традиція, якої не мусимо соромитись, бо якщо хтось придивиться до історії, побачить, що величезна кількість інституцій II Речі Посполитої була розвитком інституцій, які тут утворилася”. І це правда стосовно т. зв. Західної Галичини. Але сама назва до території Малопольщі є неприйнятною і справді штучною. Тому навряд чи є сенс тепер створити у Польщі “міф Galicji”.

Можна говорити лише про ідентифікацію Галичини як території давньої Галицької Русі, обмеженої тепер із заходу державним польсько-українським кордоном. Ця територія є оригінальним феноменом на етнічній, культурній, економічній і геополітичній карті України.

Український історик Ярослав Грицак (Львів) з цього приводу пише: “без сумніву, вона (Галичина. – О. Ш.) становить один з найбільш своєрідних регіонів України із дуже розвинутою власною регіональною ідентичністю”. В чому полягає феномен Галичини, які риси її ідентичності?

Географи найчастіше трактують ідентичність через категорію *позиційності*, тобто категорію просторову. Звичайно, тут наголошується що Галичина має специфічне географічне положення (проходження через її територію і особливо через найважливіший економічний та культурний центр – Львів Головного Європейського вододілу, від чого вона стає вузлом Міжмор’я, її опирання у серединну найнижчу частину Карпатської дуги, знаходження на межі Західної і Східної цивілізацій тощо). Але будь-яке географічне положення характеризує *зовнішні відношення* і через них пізнається. Нас же цікавить передусім внутрішня сутність, що проявляється в унікальності об’єкта дослідження.

Феноменальність Галичини полягає передусім у тому, що *розвиваючись майже шість століть у польському геополітичному, геокультурному і геосакральному крузі* і почерпнувши в ньому великі здобутки європейської цивілізації (нагадаємо, що тут вперше на теренах етнічної України у 1661 р. був відкритий університет, а ще раніше – у другій половині XV ст. було організоване друкарство та ін.), вона постійно залишалась загальноукраїнським фактором. В чому це проявлялось?

1. З Галичини хвилями на схід (подібно т. зв. західному перенесенню атлантичних повітряних мас) пересувалися *інноваційні процеси* і поступово затухали від “тертя простору і часу”. Все це до наших днів зафіксовано у геопросторовому розподілі, наприклад, такого культурного феномена, як архітектура, архітектурні стилі. Всі вони розвивалися у Західній Україні на галицькій її території, а вже з часом поширювалися на схід. Прекрасним прикладом цього є стиль бароко (кінець

XVII – ціле XVIII ст.), коли Польща слабла, а бароко розквітло по усій Правобережній Україні (Лівобережжя з 1667 р. опинилося під Московією) буйним цвітом. Те саме можна говорити про поширення друкарства, освіти і науки (братські школи, видання книг, організація вищих навчальних закладів тощо).

2. Галичина була постійним носієм ураїнськості (навіть її резерватом), через це не дала їй бути зліквідованою східними деспотіями. Тут прикладів аж надто багато. Наведемо декілька з них:

а) після розпаду Київської Русі під ударами татаро-монголів ще століття існувало Галицько-Волинське королівство (князь Данило Галицький навіть прийняв корону від Папи Римського); навіть династичне приєднання Галичини до польської корони у середині–кінці XIV ст. не означало автономного знищення її руськості (українськості), бо постала адміністративна частина – Руське воєводство, залишилось руське право та ін.;

б) чим більше Московія, а потім Росія загарбувала Русь-Україну (особливо після т. зв. Вічного миру у XVII ст. та поділів Речі Посполитої у кінці XVIII ст.) тим більше наростала русифікація сходу українських земель, навіть на заході – Волині і Полісся. В той же час Галичина була недоступна для імперіалістичних зазіхань Російської імперії. Тому вона залишилася островом українства, навіть незважаючи на досить непросту історію міжетнічних відносин в її географічних межах. Зараз існує така думка, що “рівень національної свідомості або вживання української мови в Україні залежить від того, наскільки довго той чи інший регіон перебував під польською владою” (Я. Грицак, 1998). Чим цей період довший (а у Галичині він становив близько 600 років), тим деукраїнізація менша. Парадоксально, але факт!;

в) протягом довгого історичного періоду Галичина була для України тим, чим Малопольща була для решти частини Польщі – своєрідним *П’ємонт*.

Зараз висловлюються думки протилежної за змістом до цього твердження. Мовляв, Галичина не була фактором об’єднання України у соборну державу (точніше, активним чинником). Висловлюється думка, що у Всеукраїнському масштабі феномен Галичини можна порівнювати не з італійським П’ємонтом, а з близькосхідною *Галілеєю* (О. Фільц, 1999).

“Галілейство” Галичини (дивний збіг кореня обох назв!) полягає і пов’язане передусім з *геокультурним розташуванням* цього краю. Як ніде у Європі тут перетинаються три великих культури: *євро-антична*, яка починається від грецького кириличного шрифту і закінчується у деяких формах раціоналізму; *східна культура*, яка бере свій початок з татарсько-ханських нашарувань (т. зв. сарматськості); *європейська культура* (у широкому сенсі цього слова) (О. Фільц, 1999). Відомо, що у давній Галілеї – країні Римської імперії теж перетиналися три культури: *древньо-юдейська*, *древньо-ассиро-єгипетська* та *західно-антична*. У Європі, подібних до Галичини перетинів великих культур, по суті, нема (навіть у колишній Югославії та Болгарії). Подібно до Галілеї, яка вбереглася від асиміляційного тиску сусідів, Галичина як певна ідентичність вистояла завдяки двом факторам – *мови і традиції*.

Отже, не метафора П'ємонта, а метафора Галілеї. На нашу думку, цих образних позначень Галичини не слід протиставляти і, що важливе, не гіперболізувати.

Вважаємо, що головна риса феномену Галичини полягає у *галицькій ментальності*. Проблему галичанства як *психологічної категорії* дослідив відомий український філософ і культурний діяч та публіцист *Микола Шлемкевич* у книзі "Галичанство" (Нью-Йорк–Торонто, 1956), а група молодих вчених і публіцистів Львова – вже у наш час 1993–1994 рр. (політологічний центр "Генеза"). В останньому випадку виділено чотири базові характеристики галичанства: 1) *консерватизм* – особливого роду на зразок збереження "консерв" культурної традиції та боязні інновацій; 2) *індивідуалізм* західного зразка; 3) *мімікрійність* як уміння пластичного пристосування до зовнішньої загрози із втратою зовнішнього обличчя, але зі збереженням внутрішнього ества; 4) *анархічність* у спеціальному сенсі, а саме як пасивне протистояння будь-якій легітимізованій владі (О. Фільц, 1999). Як пише цей автор, набір чотирьох названих якостей-ознак говорить про те, що домінуючим у поведінці галичан є устремління до збереження своєї ідентичності навіть коштом втрати зовнішніх характеристик (мімікрійність) та за рахунок негнучкого традиціоналізму. Мімікрія особливо повно проявилась у советський період. Індивідуалізм і анархізм – риси, які ідуть у парі і становлять другий вектор ментальності галичан, що свідчить про прагнення галичан до збереження будь-якої автономії, навіть, якщо вона виходить за межі раціонального. Усі чотири риси об'єднують емоційно центральним ірраціоналізованим феноменом – феноменом віри у власну неповторність, яка найчастіше розглядається у термінах ідентичності.

Уже названий Микола Шлемкевич, говорячи про першу рису галичанства – консервативізм, відзначав, що "... у своїй душевній основі вони (галичани – О. Ш.) скоріше *традиціоналісти*, ніж революціонери, а легалізм, тяглість установ і життєвих звичок, що так вражали східних українців у революційні роки, тепер (мова про п'ятдесяті роки ХХ ст. – О. Ш.) присипані крайніми гаслами і об'єктивними обставинами, мабуть і досі залишилися в глибині душ питомленністю галичанства" (названа книга, с. 43 львівського видання за ред. В. Гориня у 1997 р.). На думку М. Шлемкевича, для галичан більше раціоналізм, а для українців сходу – ірраціоналізм, стихійність, емоційність. Ця позиція не була підтриманна багатьма українськими вченими, зокрема відомим етнографом *Тимішем Олесіюком* (1957).

Нарешті, Галичина як об'єкт і суб'єкт. *Об'єктом* вона була тоді і доти, коли і поки займала пасивне становище супроти зовнішніх сил, незалежно від того були вони українськими чи чужоземними. *Суб'єктом* – коли проявляла прагнення до самоорганізації як окремого цілого на фоні Центральної Європи чи ці прагнення реалізувала. І це стосується не лише державницьких намагань Галичини. Для прикладу почнемо з останнього.

Галичина була основою створення Галицько-Волинського князівства (1199), яке проіснувало як самостійна держава до кінця XIV ст., тобто ще 100–150 років після розпаду Київської Русі. Тут після цього довгий час (аж до XVIII ст.) існувало Руське

воєводство як окрема адміністративна одиниця у складі I Речі Посполитої. Далі під австрійською окупацією існував окремий край Галиції із своїм крайовим Сеймом (до 1918 р.). У 1918 р. виникла Західно-Українська Республіка (існувала легітимно до 1923 р. поки за рішенням Ради амбасадорів її територія не була віддана на два десятиліття новоствореній Польській державі – II Речі Посполитій). Навіть у 1920 р. декілька місяців існувала советська Галицька республіка. Цим не вичерпуються “суб’єктивні” прояви Галичини. Вже на початку становлення сучасної Української держави постало політико-регіональне об’єднання “Галицька асамблея” (1991), яка об’єднувала усі три області Галичини, але в силу певних обставин не розвинула позитивних своїх можливостей у економічному і політичному житті.

Суб’єктом виступає Галичина і в окремих сферах її духовного чи матеріально-економічного життя. Наприклад, саме вона є ядром сучасного греко-католицизму, який оптимально поєднує у собі західну духовність, точніше раціоналізм і східну емоційність і традиціоналізм.

Галичина виступає як об’єкт управлінських рішень з боку центру (імперського чи всеукраїнського) лише тоді, коли цей центр мислить її як ціле. По суті, жоден з режимів, які тут панували, ніколи не практикували такого підходу. Хоч галицькі території сприймалися як певний тип земель відносно відособленим за культурою і ментальністю населенням. Навіть тепер, коли регіоналізм так бурхливо проявляється у житті України (існують навіть регіональні управлінські клани, наприклад, Донецький чи Дніпропетровський), Галичину центральні органи влади сприймають як щось окреме, навіть відособлене, хоч вона такою насправді не є.

Сучасні особливості Галичини у центральноєвропейському контексті

Зараз панує думка, що поділ Європи на Східну і Західну вже застарілий. Тільки радіо “Свобода” (“Вільна Європа”) ще послутовується цими термінами, відносячи до Східної Європи усі країни колишньої комуністичної системи, включаючи і територію колишньої Югославії. Дедалі більшого поширення набуває поділ Європи на Центральну, Східну, Північну і Південну. Не вдаючись до дискусії про правомірність такого поділу і його внутрішні основи, зазначимо, що у поняття Центральної Європи за своїм обсягом включає, крім відомих країн (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Австрія, Румунія та ін.), також Україну. Звичайно, територія України дуже розтягнута по широті і це насторожує багатьох включати до Центральної Європи, якщо не територію з заходу до Дніпра, то хоч би західну її частину. Як би там не було, Україна як певна геокультурна і цивілізаційна єдність є категорією не східноєвропейською, а принаймні центральноєвропейською.

Тому, коли говоримо, наприклад, про Галичину, то її у центральноєвропейському контексті слід трактувати у ролі виразника сутності та інтересів України в цілому.

Тут ми опускаємо вектор відносин Галичини у всеукраїнському вимірі, хоч він теж, як зазначалося, є центральноевропейським. Мова про вектор Галичини – інші країни Центральної Європи через призму інтересів України. Виділяємо два аспекти цього вектора:

а) пріоритетні географічні спрямування галицьких інтересів. Можна вважати, що у сьогоденних умовах ці інтереси спрямовані на Польщу – головного стратегічного партнера України на Заході. Важливою, хоч і не сусідською, для Галичини державою є Угорщина.

Найголовнішим, на нашу думку, є подолання нового бар'єру на західному кордоні України і Галичини, пов'язаним із вступом Польщі до НАТО, а незабаром – до ЄС. Цей бар'єр (т. зв. “золота завіса”) не є вигідна також і для Польщі. Тому слід спільними зусиллями шукати шляхів подолання цієї завіси;

б) другий аспект центральноевропейського вектора Галичини полягає у використанні нею свого положення для розв'язання ряду регіональних і загальнонаціональних проблем. Серед цих проблем: геодемографічні, гео економічні, геокультурні, геополітичні і гео екологічні.

Геодемографічні проблеми. Донедавна Галичина на фоні України характеризувалася декількома тільки їй (а загалом західним областям) властивими рисами: різким переважанням народжуваності над смертністю, великою густиною населення (і поселень) взагалі і сільського, зокрема, відносно малою урбанізацією, великою міграційною рухливістю населення, прихованим безробіттям, пов'язаним особливо з аграрним перенаселенням. Всі ці риси в основному негативні в советський період були доповнені непомірним ідеологічним тиском на місцеве населення, що призводило до фізичного і духовного його виснаження. Ми вже не говоримо про депортації українського чи польського населення.

Тепер найбільшою бідою Галичини є не приховане, а явне *безробіття*, пов'язане із реструктуризацією економіки, її депресивним станом, зміною пріоритетів. Безробіття викликало небажані міграційні процеси: масовий виїзд населення у сусідні країни (в т. ч. у Польщу і Чехію) із зміною фаху. Ця зміна передусім полягає у фаховій переорієнтації мігрантів, як правило, з вищого кваліфікаційного рівня на нижчий (більшість мігрантів працює на малопrestiжних місцях – чорноробочими, будівельниками, у сфері домашніх послуг). Особливо аморальною формою стала організована міграція за кордон у сферу секс-бізнесу (з України виїхало приблизно 0,5 млн дівчат, з них очевидно десята частина – з Галичини).

Гео економічні проблеми. В радянських умовах, незважаючи на розрекламовану індустріалізацію Галичини, вона залишилася аграрно-сировинним придатком до метрополії. У промисловості непомірну велику роль відігравала гірничо-видобувна (кам'яновугільна, газова, калійна, сірчана), лісова, промисловість будівельних матеріалів та ін., основним споживачем продукції яких були інші регіони Советського Союзу, чи як тоді говорили, єдиний народногосподарський комплекс СРСР. Значне місце займав воєнний комплекс, особливо у системі машинобудування. Тепер все

ця структура із застарілими основними засобами і надзвичайно капіталомістка у прямому значенні рухнула, знаходиться у лежачому стані.

Серед галузей видобувного сектора повільно іде приватизація. Тому положення Галичини зобов'язує більш повно використати центральноєвропейський потенціал у створенні сучасної структури господарства. Засобами цього є:

а) створення спільних підприємств, особливо у виробничій сфері (поки що переважають СП у сфері обігу, збуту, обслуговування населення);

б) будівництво на концесійній основі трансєвропейських транспортних коридорів. Через Галичину пролягатимуть, як мінімум, два таких коридори: Гданськ – Люблін – Львів – Одеса; Берлін – Вроцлав – Краків – Львів – Київ. Передбачається і коридор по лінії Ліссабон – Будапешт – Ужгород – Івано-Франківськ – Київ, який пройде південною частиною Галичини;

в) розбудова єврорегіонів. Зараз вже організовано два єврорегіони: “Карпати” (в нього входять дві галицькі області – Львівська та Івано-Франківська) та “Буг” (у нього галицькі області поки що не входять, хоч за ідеєю мала би бути Львівська область). Створюються вільні економічні зони (наприклад, “Яворів”);

г) розбудова прикордонної транспортно-складської та митної інфраструктури і сфери обслуговування на її лініях і в її пунктах (аванпорти, транскордонні переходи тощо);

д) розвиток міжнародного туризму і рекреації загалом, для чого Галичина володіє достатніми природними (бальнеологічними особливо) та історико-культурними ресурсами. Особлива роль мала би належати т. зв. сентиментальному туризму.

Геополітичні проблеми. Вони одні із найважливіших. Завдання полягає замінити бар'єрну функцію західної границі на функцію співробітництва і дружби. Це вимагає розв'язання ряду конкретних проблем. На міждержавному рівні, наприклад, Польща першою визнала самостійність України у 1991 р. – стала її стратегічним партнером. Але на регіональному рівні це далеко не так. Як говорив польський політик *Яцек Куронь*, на лінії Галичина – Польща існує “холодне прикордоння”. Очевидно, є певні сили в українському і польському суспільстві не без впливу третіх сил, що зацікавлені, якщо не у розпалюванні, то хоч би в утримуванні польсько-українського конфлікту (приклади – “цвинтарні”, “бібліотечні” війни тощо).

Важливим фактором у створенні нових геополітичних проблем став вихід НАТО на західні кордони Галичини. Це дуже поважний фактор, який може бути розв'язаний на міждержавному рівні. Але і Галичина може зіграти певну роль у його позитивній трансформації. На Львівщині існує великий військовий полігон, який вже використовується для спільних українсько-натовських навчань. У військово-оборонний комплекс НАТО на основі партнерства заради миру може бути втягнена виробничо-промислова і військово-навчальна база Галичини.

Міждержавним чинником, що сприятиме розв'язанню геополітичних проблем, може стати система Міжмор'я, ядром якої будуть Польща і Україна.

Існує ряд інших проблем (геокультурні, геосоціальні, геоecологічні), про які тут не будемо із входженням України у Європейську, особливо у центрально-європейську геоeкономічну, геокультурну і геополітичну систему, Галичина, як складова і невід'ємна частина нашої держави, отримує свіжі сили і нові імпульси свого розвитку і подальшого процвітання.

Загалом, із входженням України у Європейську, особливо у центрально-європейську геоeкономічну, геокультурну і геополітичну систему, Галичина як складова і невід'ємна частина нашої держави, отримує свіжі сили і нові імпульси свого розвитку і подальшого процвітання.

4. Карпатський регіон України

Карпатський регіон у центральноєвропейському контексті*

Важливою складовою частиною західноукраїнського прикордоння є Українські Карпати. Карпатський регіон, розташований на крайньому південному заході України, масштабно і різнобічно репрезентує її у європейському вимірі.

1. **Особливості і склад регіону.** Такі поняття, як Центральна, Західна, Східна Європа, у наш час, хоч і мають значний політичний відтінок, є головним чином історико-географічними категоріями. Нещодавно дихотомічний поділ Європи лише на Східну і Західну відображав не стільки післявоєнні геополітичні та геокультурні реалії, скільки прагнення комуністичних режимів Росії, Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини і Румунії протистояти ідеологічно решті Європи і забрати себе військово-політичним гігантом. До цього часу багато масмедій колишніх республік СРСР, особливо Росії, а також Заходу, зокрема російськомовна реакція радіостанцій “Свобода”, користуючись терміном “Східна Європа”, зачисляють ще сюди Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину та Румунію.

Крім того, у географічній літературі та публіцистиці прийнято країни повністю зачисляти до складу того чи іншого європейського регіону. Повернення терміна “Центральна”, чи іншого європейського регіону. Це особливо важливо для України, яка має широтне простягання і рівні частини якої протягом багатьох століть були у різних геокультурних системах. У принципі, вся Україна на захід від Дніпра, якщо

---

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Карпатський регіон України в центральноєвропейському вимірі / *О. Шаблій.*, *З. Кучабська* // Економіко-, соціально і еколого-географічні проблеми західноукраїнського прикордоння: темат. зб. наук. праць / відп. ред. *О. І. Шаблій.* – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту. 1997. – С. 22–30.

врахувати історико-, зокрема, культурно-географічні реалії, мала б входити у Середню Європу. Однак більшовицький, а до того російсько-імперський режим доклали максимум зусиль, щоб перетягнути цю частину України у східноєвропейський, а по суті, російсько-азіатський геокультурний круг. Щоправда, це не вдалося зробити із західною частиною України, особливо її історико-географічними областями Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. Вони, а також, як ми вважаємо, Західна Волинь, що тепер об'єднані єдиною назвою “Західний регіон України”, входять у Центральну (Середню) Європу. Сюди на правах окремої оригінальної геосистеми відноситься і Карпатський регіон України (КРУ).

В адміністративно-територіальному відношенні КРУ складається з чотирьох областей України: Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької. Їх загальна площа становить 56,6 тис. кв. км – 9,4% усієї України, кількість жителів – понад 6 млн. чол. (приблизно 12,2% населення України). Тут виробляється десята частина промислової і сільськогосподарської продукції держави. Це один в найдавніше заселених регіонів України: у Закарпатті знайдено палеолітичну стоянку 600-тисячорічного віку. Відзначається він також високою густотою населення, особливо сільського (у Придністров'ї вона перевищує 100 ос. / кв. км) і великою щільністю сільських та міських поселень, що є свідченням давності його розвитку та еволюційних перетворень.

У природно-географічному відношенні КРУ є поняттям просторово дещо вужчим, ніж в адміністративно-територіальному плані. Сюди не входить уся північна, відносно вузька смуга Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей. Регіон збігається з областю альпійського перетворення Середніх Карпат, що обіймає такі три зони: власне гірську (дуже складну, яка охоплює і вулканогенні геоструктурні форми), височинне *Підкарпаття* з передовим тектонічним прогином в основі, *низовинне Закарпаття* – теж з тектонічним прогином. Регіон має весь набір сучасних сировинних, водних, земельних, рекреаційних ресурсів. До останнього часу в економічному житті домінували викопні, часом унікальні, ресурси: паливно-енергетичні (нафта, газ), хімічної (калійна і кухонна солі, озокерит) та будівельно-індустріальної (пісковик, андезити, цементна сировина) групи. КРУ – один з небагатьох в Україні, де виявлені промислові поклади золота. У наш час на перше місце за значенням входять рекреаційні ресурси, особливо мінеральні води різного соляного і газового складу. Найбільш відома і унікальна серед них – “Нафтуса”.

В економіко-географічному ракурсі КРУ являє собою досить складну територіально-господарську систему. Блоками її компонентної структури є декілька міжгалузевих комплексів: агро- і лісопромисловий, паливно-енергетичний, будівельно-індустріальний, хімічний, транспортний та рекреаційний. Більшість з них базується на місцевих природних ресурсах, потенціал яких є досить вичерпаним (за винятком рекреаційних і земельних).

2. Історико-географічні риси. КРУ має специфічні історико-географічні особливості: а) лише останні п'ятдесят років він входить до складу однієї держави.

Уся попередня його історія – це розірваність між різними іноземними державами; б) у свою чергу, це вплинуло на більшість суспільних параметрів району: донедавна він був регіоном державних кордонів. Найдовші і найтриваліші з них проходили по головному Карпатському хребту – між Руссю і Малярщиною (до XV ст.), між Королівською Польщею та Малярщиною (до кінця XVIII ст.), між австрійською коронною землею Галичини і Володимирії та Малярщиною (до 20-х років XX ст.), між Польщею та Чехо-Словаччиною (до 40-х років XX ст.). Тільки в результаті Другої світової війни КРУ став цілком складовою частиною СРСР, а з 1991 р. – самостійної України; в) саме вхід КРУ до складу незалежної України посилив його центральноевропейську функцію як представника всієї України в Європі.

3. **Геокультурні риси.** Історико-географічна специфіка розвитку КРУ вплинула на його культурні особливості. По-перше, КРУ майже до останнього часу знаходився в центрально- і в західноевропейському геокультурному колі. Видатний український історик академік Михайло Грушевський говорив, що вся Україна, а не тільки КРУ, географічно має не чорноморську, а культурно-західну орієнтацію. Ця геокультурна західна орієнтація КРУ виявилась у ранньому поширенні тут християнства загалом (ще до офіційного хрещення Русі в 988 р.) і католицизму (тут протестантство не прижилось). По-друге, КРУ є найбільшим в Україні зберігачем древніх культурно-духовних традицій, способу життя минулих епох. У ньому органічно, часом суперечливо, сплелися культурні місцеві традиції і сучасні західноевропейські віяння. По-третє, регіон характеризується внутрішньою геокультурною різноманітністю, зокрема, наявністю своєрідних субетнічних культур українських гірян – гуцулів, бойків і лемків. По-четверте, регіон є одним з небагатьох в Україні з давнім розвитком агро- і пастушої культури, що мали і мають як матеріальний, так і духовний аспекти.

4. **Геополітичне розташування.** КРУ, уособлюючи Україну в цілому, безпосередньо виводить її на п'ять із усіх семи сусідів – Польщу, Словаччину, Угорщину, Румунію і Молдову. Кожна з цих держав-сусідів досить відмінна одна від одної і вони не формують єдиного геополітичного масиву, хоч донедавна входили в зону якнайбільших геополітичних інтересів СРСР. У пострадянський період надзвичайно послабились між ними зв'язки, особливо економічні і деякою мірою політичні. Однак КРУ не опинився у геополітичному вакуумі. Навпаки, проімперські, сепаратистські і частково реваншистські сили як у ньому самому, так і в державах-сусідах привертають увагу до цього регіону як об'єкту міждержавних інтересів.

Особливо небезпечними стали сепаратистські дії неоімперських і неокомуністичних сил Закарпаття та реваншистських сил Румунії (останні, щоправда, не виявлені на державному рівні). Надмірна політизація деяких громадських, партійних та культурних організацій у державах-сусідах привела до висловлювання територіальних зазіхань на окремі сектори КРУ. З уваги на це треба всесторонньо вивчити проблему КРУ як елемента нової Центральної Європи з одного боку, і суверенної України – з іншого. Поступове наростання інтенсивності і регулювання

міждержавними угодами різного виду зв'язків КРУ з країнами-сусідами повинно стати головною стратегічною метою, досягнення якої відповідає багатовіковим інтересам народів Європи загалом і України зокрема. У цьому напрямі для КРУ існує декілька видів проблем, що мають свої територіально-просторові форми – міждержавну, регіональну і власне прикордонну (локальну). До таких проблем належать соціальні, етнічні, економічні та екологічні проблеми.

5. **Соціальні проблеми.** Ці проблеми стосуються передусім способу і рівня життя населення регіону. В цілому КРУ за характером соціальних проблем є однотипний із країнами-сусідами. Це дає змогу розв'язувати названі проблеми, взаємно використовуючи позитивний досвід і об'єднуючи інтелектуальні, матеріальні, трудові і навіть природні ресурси.

Зокрема, КРУ має однобоку соціальну структуру населення – тут домінує сільська людність над міською, загалом недостатній рівень урбанізації. Разом з тим, внаслідок аграрного перенаселення у минулому і невдалого розміщення промислового виробництва у радянський період населення характеризується підвищеною міграційною здатністю, в тому числі і розвитком маятникової міграції (у 800-тисячний Львів, наприклад, щоденно на роботу донедавна доїжджало 130–140 тис. чол.), наявна суперурбанізація одних місць (Львівський вузол, Підкарпаття) та її недостатність – в інших (гірські регіони, низинне Закарпаття). Із введенням ринкових перетворень у регіоні наростає безробіття, а отже, і зниження рівня життя населення.

У новому світі постають проблеми житла, його приватизації, індивідуального, кооперативного і державного житлового будівництва, загальної і фахової освіти, її організації, перекваліфікації незайнятої робочої сили, охорони здоров'я, харчування і відпочинку населення.

Для КРУ характерне явище фізичного і, як наслідок комуністичного режиму, морального виснаження населення. Хоча депопуляційні процеси тут не набули такого розмаху, як в Україні в цілому, спинити зростаючу смертність населення та стабілізувати його народжуваність, і тим самим збільшити приріст населення – поруч із проблемою піднесення життєвого рівня населення є першочерговою соціальною проблемою.

6. **Етнічні проблеми.** КРУ віддавна являє собою поліетнічну територію. Це пов'язане як з входженням у нього етнічних земель країн-сусідів, так і багатовіковим пануванням тут тих чи інших держав. Найбільш етнічно гомогенна лише Івано-Франківська область, натомість на Львівщині, крім корінного українського населення, відносно велику частку займає етнічна меншина росіян, на Закарпатті – угорців, у Чернівецькій області – румунів і молдаван та ін. З розпадом СРСР і крахом комуністичної ідеології міжетнічні і часом внутрішньо-етнічні відносини в КРУ і прилеглих до нього державах-сусідах загострились.

По-перше, у Закарпатті і Словаччині виникла проблема так званого політичного русинізму. Частина збільшовиченої місцевої інтелігенції, корумпованого істебліш-

менту проголосила про існування окремої, відмінної від української, нації – русинів (“четвертої слов’янської нації” Східної Європи). Політичний русинізм підігрується з-за кордону, особливо з Словаччини, Росії і Канади. Політичні провокатори створили образ ворога в особі галичан-українців північної частини КРУ.

По-друге, усюди, зокрема у середніх і великих містах, підняв голови російський шовінізм, як виразник імперського способу мислення і діяння. А проте, російська етнічна меншина, як ні одна інша, забезпечена у регіоні матеріальними (житло, побутова техніка, індивідуальні засоби пересування тощо) та духовними (освіта, культура, преса, театр) засобами.

По-третє, окремі представники етнічних меншин і, навіть, громадські організації почали проводити відкриту антиукраїнську пропаганду (особливо це стосується румунської меншини). Не виявили особливого ентузіазму в розбудові української держави євреї регіону.

Тут виявилися релігійні і міжконфесійні суперечності між греко-католицькою та православною церквами, особливо в Галичині та на Закарпатті. Проімперські сили домоглися підпорядкування більшості православних Закарпаття московському Патріархату. Однак, незважаючи на все це, регіон не став зоною підвищеної етнічної напруги.

Зменшення міжетнічного і міжконфесійного тертя може бути досягнуте лише внаслідок здійснення цілеспрямованої політики, що враховує законні інтереси як корінного українського народу, так і етнічних меншин.

7. Екологічні проблеми. Останніми десятиріччями загострились екологічні проблеми регіону. Їх виникнення і гострота зумовлені неконтрольованим лісовирубуванням, меліорацією земель, хижацькою експлуатацією викопних ресурсів. Хоч КРУ не належить до зони екологічного лиха чи підвищеної забрудненості, однак уцілому він потенційно перебуває під постійною загрозою. Зокрема, вирубування лісів призвело до регулярних (з 5–10-річним циклом) катастрофічних повеней у Карпатах, а меліорація – до масового зникнення малих річок, обміління і зменшення водності середніх і великих (Дністра) рік, замулювання джерел, пониження загального рівня ґрунтових вод тощо.

Більшість розміщених тут підприємств хімічної і паливно-енергетичної промисловості екологічно незабезпечені (калійні комбінати, вугільні шахти, електростанції). Частина північного макросхилу Українських Карпат вкрита осадами чорнобильської радіоактивної хмари. Усе це разом взяте відносить КРУ до тих регіонів, проблеми розвитку яких потребують міжнародного співробітництва і взаємодії. Настав час спільної організації природоохоронних об’єктів (заповідників, національних парків, заказників тощо) у прикордонних районах, які охоплювали б як території КРУ, так і суміжних регіонів сусідніх країн.

8. Економічні проблеми. Найбільш складними щодо свого розв’язання є економічні проблеми КРУ. Вони зумовлюються передусім господарською квалістю як самого регіону в пострадянський період, так і недостатнім рівнем економічного

розвитку і односторонньою (аграрно-видобувною) структурою економіки прикордонних районів сусідніх з КРУ держав. Принциповим недоліком є недостатній розвиток і слабка диверсифікація регіону у машинобудуванні, велика націленість на кооперативні зв'язки з віддаленими районами країн СНД.

Суть економічних проблем полягає ось у чому:

1) засоби виробництва КРУ в основній масі ще й досі є одержавленими. Процес приватизації відбувається надзвичайно повільно. До цього часу законодавчо не встановлено товарність землі. Основні виробничі фонди промисловості застаріли і фізично, і морально, зношеність устаткування у більшості випадків переважає 50%;

2) структура господарства регіону характеризується низькою питомою вагою третинного сектора (у невиробничих галузях концентрується менша частка зайнятих, ніж по Україні в цілому), а виробнича сфера, в якій велику роль відіграє видобувна промисловість, сільське і лісове господарство, спирається на надто вичерпану природно-ресурсну базу. Все це вимагає докорінного перетворення економічної макроструктури КРУ, для чого потрібні час і капітал;

3) у зв'язку з двома першими надзвичайно важливою стає проблема ефективності господарювання, продуктивності праці, віддачі основних фондів. Усі ці показники, що характеризують названі сторони виробництва, порівнюючи з аналогічними у розвинутих країнах, є гіршими. Тут виробництво надто енерго-, матеріало- і фондомістке;

4) економіка КРУ мало сприйнятна до наукового і технічного прогресу. Все це в умовах існуючої економічної кризи зменшує ефективність розвитку господарства у найближчому майбутньому. Стримуючим чинником упровадження досягнень науково-технічного прогресу є висока виробнича концентрація (наявність підприємств-гігантів), а нерідко і геопросторова (великі промислові центри – Львів, Івано-Франківськ, Чернівці, Дрогобич та інші центри і вузли) концентрація господарства.

Для структурної перебудови і піднесення рівня економіки регіону не вистачає стартового капіталу. Цим великою мірою зумовлені диспропорції у відтворювальній структурі капіталу: на технічне переозброєння підприємств постійно не вистачає коштів. Аналогічна економічна ситуація, хоч не у такій яскраво вираженій формі, спостерігається у сусідніх з КРУ регіонах.

Важливим засобом розв'язання назрілих соціально-економічних, етнічних та екологічних проблем КРУ є різні форми співробітництва та інтеграції з прикордонними регіонами держав-сусідів, особливо у сферах, що являють собою взаємний інтерес. На нашу думку, такими сферами є: а) комунікаційна інфраструктура та прикордонному (створення нових пограничних переходів і полегшення перетину кордонів між сусідніми державами), внутрішньо регіональному та міждержавному рівнях (для міжнародного туризму важливо збудувати автобан Мадрид – Будапешт – Київ); б) міжнародна рекреація і рекреаційний комплекс (відпочинок, лікування, туризм); в) наука і наукове обслуговування та наукоємні галузі виробництва, особливо

нематеріаломістке машинобудування, розраховане на кооперацію з країнами-сусідами; г) культура і релігія, які характеризуються не тільки різноманітністю, але й значною однотипністю (традиціоналізм, культура горян, християнство). Якщо враховувати історико-географічну перехресність регіону і інерційність культурних та етно-психологічних моделей (типів), то в сучасних умовах є ґрунт для взаємного культурного збагачення етнічних меншин і українства КРУ та суміжних зарубіжних територій; д) екологія, що передбачає спільну працю центральноєвропейських держав і регіонів в охороні природного середовища, екологізацію виробництв, організацію різного роду заповідання тощо.

Суттєвим чинником реалізації співробітництва та інтеграції зусиль у названих сферах може бути організація міждержавної системи – Карпатського єврорегіону, у яку вже увійшли деякі прикордонні території України (карпатські області), Польщі, Словаччини і Угорщини.

Географічне і геополітичне положення регіону*

Поняття географічного положення. Географічне положення (ГП) – це важлива риса будь-якого об'єкта (держави, регіону, населеного пункту) на земній поверхні. Воно являє собою просторове відношення цього об'єкта до географічних данностей, що знаходяться поза ним і мали, мають чи можуть мати суттєвий вплив на його розвиток, структуру і функціонування.

ГП *індивідуалізує* об'єкт, робить його унікальним. Воно є важливим *ідентифікатором* об'єкта. Отже, географічне положення – це *специфічна* ознака географічних об'єктів.

Водночас, географічне положення, як категорія науки, є складною поняттєво-термінологічною системою. Відображаючи суттєву властивість географічних об'єктів, ГП само є їх відношенням. А у відношенні беруть участь не менше двох агентів: об'єкт відношення, положення якого характеризується, і другий об'єкт (який визначає ГП першого). Це свідчить про те, що великою мірою ГП певного об'єкта залежить від нього самого, тобто від його впливу на об'єкт – оточення цієї бінарної системи.

Серед різних видів ГП виділяють, передовсім:

1. *Математичне* – це положення на градусній сітці, що визначається географічною довготою і широтою;
2. *Природно-географічне* – розташування стосовно природних географічних об'єктів – річкових систем, морів і океанів, гірських систем, низовин і т. п., зон

* Друкується за: Шаблій О. І. Географічне і геополітичне положення Українських Карпат / О. І. Шаблій // журнал “Карпатський край”. – Івано-Франківськ: Фоліант, 2012. – Вип. 1. – С. 113–122.

природи, кліматичних, ґрунтово-рослинних зон, поясів і районів. Одним словом, стосовно одиниць природного довкілля чи їх просторових комбінацій;

3. *Суспільно-географічне* – розташування стосовно об'єктів і їх систем, що мають цивілізаційний, демографічний, соціальний, економічний чи політичний вплив. Цими об'єктами можуть бути межі цивілізацій, лінії цивілізаційних “розломів”, ареали окремих цивілізацій, комунікаційні (в т. ч. торгові) лінії і вузли, системи розселення, економічні райони й ареали, великі підприємства і полюси економічного зростання тощо; окремі держави і їх блоки, військові союзи (в останньому випадку – це т. зв. політико-географічне положення);

4. *Еколого-географічне* – розташування об'єкта стосовно забруднювачів чи “очишувачів” природного довкілля: у зонах переміщення забруднених повітряних мас, підприємств-забруднювачів річкових і повітряних басейнів, лісових чи морських “виробників” кисню тощо.

Делімітація регіону Українських Карпат. Необхідно визначити об'єкт, географічне положення якого вивчаємо. Тобто здійснити його просторову делімітацію.

Делімітація – це науковий процес встановлення меж певної території і її складу. Цей процес має свої особливості і не передбачає простих рішень, що стосується і території Українських Карпат.

По-перше, протягом двох останніх століть змінювалися назви цієї території і її просторовий засяг. Лише у ХХ ст. їх називали трояко: *Східні Карпати* (*Karpaty Wschodnie* – по-польськи), *Радянські Карпати* (із російського: *Советские Карпаты*) і сучасне – *Українські Карпати* (при цьому часто слово “українські” пишеться з малої букви, тобто тут воно не виступає як елемент географічної назви, а лише для означення просторової належності до території України).

Відрізняються ці три назви просторовим та “ідеологічним” змістом наших Карпат. Так, Східні Карпати сягали далеко на захід, примірно до меридіального простягання рік Лаборець і Вислок. А назва “Радянські Карпати” мала ідеологічний смисл (тут вже вони були складовою частиною не України, а СРСР). “Українські Карпати” – це територіальна частина української держави.

Тепер закріпилася географічна назва “Українські Карпати” як частина карпатської гірської дуги, обмеженої на заході і південному сході державним кордоном України. Іншими словами, у делімітації у цих частинах вирішальне значення має не лише природний чи економічний чинник, а й політичний фактор.

Що стосується північної, південно-західної та північно-східної межі цих Карпат, то тут існують різні підходи. Головні серед них: адміністративно-територіальний, фізико-географічний і тектоніко-геологічний. Вони по-різному визначають названі межі і внутрішній склад Українських Карпат. Розглянемо їх детальніше. В усіх трьох випадках роль державних кордонів не підлягає сумніву і корекції.

Фізико-географічне розуміння УК, їх меж і складу. У цьому сенсі УК – гірська система (ограничена державними кордонами України). Як гірська система вона обмежується на півночі і північному сході лінією переходу гір у передгірні підкар-

патській височини (межа по лінії міських поселень із заходу на схід: Доброміль – Трускавець – Болехів – Долина – Перегінське – Делятин – Вижниця – Берегомет). На південному сході – це лінія переходу гір у Закарпатську низовину (межа по лінії: Ужгород – Мукачеве – Хуст). Склад “фізико-географічних” УК – це поздовжні гірські системи різної генези: Скибові, Верховинські, Полонинські, Вулканічні Карпати, що тягнуться з північного заходу на південний схід. Кожна з цих систем має свій набір природних умов, які утворюють відповідні природні гірські ландшафти.

Тектоніко-геологічне розуміння УК. На відміну від попереднього воно охоплює ще передгірні території, які тектонічно включають два передові тектонічні прогини – Передкарпатський і Закарпатський. Правда, сама гірська система тут трактується у тектонічних термінах, як геосинклінальна альпійська область. Тобто динамічна область з інтенсивним складкоутворенням і вулканічною діяльністю (Вулканічні Карпати) у кайнозойській геологічній ері. Тому УК у цьому значенні має три просторово-структурні частини: складчасту геосинклінальну область і два передових тектонічних прогини. Передкарпатський прогин виражений на поверхні височинами і його межа із Східноєвропейською платформою проходить по лінії: Нижанковичі – Миколаїв – Галич – Коломия – Чернівці. Закарпатський передовий прогин виражений на поверхні частиною Середньодунайської низовини, відрізаної південно-західним кордоном України з Угорщиною (частково з Румунією).

Нарешті, *адміністративно-територіальне розуміння УК.* Воно трактує УК як простір, охоплений чотирма адміністративними областями України: Закарпатською, Івано-Франківською, Львівською та Чернівецькою. У порівнянні з попереднім, тектоніко-геологічним розумінням, сюди занесено ще некарпатські, тобто подільські, малополіські та бессарабські території, що входять у названі області. Зокрема, найбільший “шум” вносить рівнинна територія Львівської області – весь її простір північніше Дністра (по суті, це центральна і північна її частина – добрих дві третини території цієї області). Так само північ Галицького і весь Рогатинський райони Івано-Франківщини і північ Буковини – це вже Поділля; а схід Чернівецьчини, починаючи від м. Кельменці, – Бессарабія.

Ця територія є не стільки власне Українськими Карпатами, скільки Карпатським регіоном України. Тому у ній виділяються дві структурно-природні частини: гори і рівнини (останні на півночі і частково на півдні). Однак, саме у цих рівнинних “фрагментах” зосереджено значну кількість населення (чого вартий лише 700-тисячний Львів) і, відповідно, економічного потенціалу. Тому при демографічних й економічних характеристиках УК це вносить певний “шум” і вимагає відповідного уточнення (переважно у сторону зменшення абсолютних показників розвитку).

У подальшій характеристиці ми будемо спеціально наголошувати, у якому розумінні трактується УК – природно-географічному, тектоніко-геологічному чи адміністративно-територіальному.

Положення регіону Українських Карпат у системі географічних даних.

Вже відзначалося, що географічне положення є складною властивістю і відношенням

певного об'єкта до його зовнішнього просторового оточення. У нашому дослідженні розглядатимемо УК головню як адміністративно-територіальну чи тектоніко-геологічну окремість на фоні України і її природних та суспільних означень.

Природно-географічне положення УК. Це положення, як і всяке інше, є унікальним. У природно-географічному головними є: математико- і фізико-географічне положення.

Математико-географічне положення визначають двома координатами широти і двома – довготи (крайні пункти території). Загалом УК знаходяться у градусній мережі північної (широта) і східної (довгота) півкуль помірної зони. Широта крайніх точок УК як адміністративно-територіальної одиниці (чотири області) становить: західної – $48^{\circ}25'51''$, східної – $48^{\circ}34'40''$. Довгота – відповідно $22^{\circ}12'43''$ і $27^{\circ}26'29''$. А широта крайньої північної точки (на межі з Волинською областю) становить $50^{\circ}38'23''$ (довгота – $24^{\circ}21'37''$); широта крайньої південної точки $47^{\circ}44'57''$ (довгота відповідно – $24^{\circ}59'32''$). Таким чином, УК розміщені у межах майже трьох градусів по широті (це приблизно 330 км і чотирьох з половиною градусів по довготі (приблизно 320 км). Говорячи про саму гірську систему, яка простягається з північного заходу на південний схід своєю діагоналлю цього сферичного чотирикутника, визнаємо її довжину приблизно 270 км.

Якщо брати Українські Карпати як тектоніко-геологічний регіон, то його координати такі: широта північної точки (Судова Вишня) – $49^{\circ}47'29''$; широта південної точки (с. Сарата Путильського району Чернівецької області) – $47^{\circ}44'57''$; довгота західної точки (м. Чоп) – $22^{\circ}12'43''$, східної точки (м. Новоселиця Чернівецької області) – $26^{\circ}15'55''$.

Дивлячись на цю чотирипоказникову систему координат УК, можна стверджувати наступне:

1) на цій широті у північній півкулі немає жодних гірських систем подібних до Карпат (з натяжкою можна говорити про Монгольський Ала-Тау і південь Сіхоте-Алію). Це є своєрідною унікальністю широтного положення УК;

2) на відповідній довготі у східній півкулі знаходяться лише Балканські гори (південніше Карпат – це Стара Планіна) і в Африці – плато Дарфур.

Таким чином, в аналогічних координатах як УК знаходиться дуже мало гірських систем. Переважно тут – рівнини.

Чи мають УК свого антипода? Ні, не мають. На відповідній широті і довготі знаходиться акваторія Тихого океану південно-східніше Нової Зеландії.

Одним з аспектів математико-географічного положення є метричне і топологічне розташування Українських Карпат стосовно контурів і визначних точок Європи, складовою геопросторовою частиною якої вони є. Це передовсім відстань до крайніх точок Європи: по усереднених меридіану і паралелі.

Якщо прийняти перетин усередненого меридіану УК (як тектоніко-геологічної одиниці) в $24^{\circ}14'19''$ з усередненою паралеллю $48^{\circ}46'43''$, то відстань точки цього перетину до крайньої північної точки Європейського “материка” складає приблизно 2500 км, а до крайньої південної точки – приблизно 1400 км (останнє на 1100 км

коротше від першого). Відповідно відстань до крайніх точок Європи по усередненій паралелі становить: до західної – приблизно 2200 км, до східної – 2100 км.

Коли врахувати, що центр континентальної Європи знаходиться біля Вільнюса (умовно візьмемо сам Вільнюс), то Українські Карпати (точніше пункт перетину усереднених меридіану і паралелі) знаходиться приблизно 700 км південніше (дані приблизні ± 100 км.).

Фізико-географічне положення УК. Інтегральне фізико-географічне положення УК – це їх розташування у системі передовсім природних зон північної півкулі. Це положення на південному сході центральної частини лісової (широколистяних і широколистяно-хвойних лісів) зони. Можна точніше сказати, що карпатська дуга, в т. ч. її українська частина, має інтразональне положення. Якщо б її не було, то у цьому місці знаходилась би лісова з переходом до лісостепової зона. По суті, вертикальна поясність у самих Карпатах біля їх підніжжя – це і є перехід від лісостепу до лісу у вигляді нижнього лісового (широколистяних дубово-грабових і букових лісів).

Так само лісова зона східніше Карпат поступово переходить у лісостепову, де ділянки залишкових корінних лісів чергуються із степовою (тепер культурною) трав'яною рослинністю. І, внаслідок горизонтальної динаміки, повітряні маси, зволожені і насичені киснем (продукт життєдіяльності лісової рослинності), звожують велику смугу лісостепу і навіть степу, східніше, аж до Дніпра і далі.

В останньому проявляється екологічна функція Карпат. У цьому контексті можна говорити про геокліматичне положення Українських Карпат. Тобто тут Карпати виступають як суб'єкт (суб'єктивізований об'єкт) функціональної погодо- і кліматоформуальної системи загальноукраїнського значення.

Таке положення є результатом локалізації Українських Карпат у помірному кліматичному поясі північної півкулі. Це розміщення у просторі, який є зоною трансформації вологих атлантичних повітряних мас у континентальні. Саме під час цієї трансформації у теплий період року (травень–жовтень) Карпати отримують левову частку вологи, що переноситься на схід (з південного заходу – літом і північного заходу – восени). Отримуючи цю частку як на північному (до 700–800 мм в рік), так і на південному (до 1100–1200 мм в рік), Карпати через деякий час віддають частину вологи сусіднім регіонам (особливо східним) через випаровування і водний стік річкових систем Дністра і Тиси.

Суспільно-географічне положення. Вже було означено сутність цього положення як розташування певного об'єкта стосовно географічних об'єктів і їх систем, що мають чи можуть мати цивілізаційний, демографічний, соціальний, економічний або політичний вплив на розвиток даного об'єкта. До речі, об'єкт, положення якого вивчається, може мати різну сутність: бути природним за походженням (тому говорять, наприклад, про економіко-географічне положення золоторудних родовищ Закарпаття), демографічним, соціально-економічним, політичним тощо.

Залежно від характеру “зовнішнього” оточення об'єкта, виділяють демо-, економіко-, соціально- та політико-географічне положення. Найкраще розроблено теорію

економіко-географічного положення. В ньому виділяємо: аграрно-, промислово-, енерго-, транспортно- і торгово-географічне положення.

Водночас, геопросторовий аспект положення охоплює макро-, мезо- і мікроположення. Останнє характерне для географічного положення порівняно невеликих за площею об'єктів, наприклад, поселень (в т. ч. міських), підприємств, особливо у силовому полі їх зв'язків з околицями. Для великих за площею об'єктів – регіонів, зон, країн, їх блоків виділяють сусідське, регіональне (у межах субконтинентів і континентів) та глобальне положення.

Що стосується території Українських Карпат, то її слід розглядати разом з усім суспільним наповненням (населення, господарство, інфраструктура тощо) як великий регіон першого порядку в Україні, що знаходиться на крайньому південному заході держави на великій цивілізаційній межі Сходу і Заходу Європи.

Цивілізаційна межа не збігається з державним кордоном України, хоч великою мірою закріплюється ним. Ця межа виникла і функціонує у геопросторі християнського світу, який тут представлений з одного боку (українського) східними конфесіями (греко-католицькою і православною), а з іншого (польсько-словацько-угорського) – католицькою і протестантськими конфесіями. На сході і південному сході православний світ великою мірою охоплює румунське населення (особливо у Чернівецькій області), яка, проте, не формує чіткої межі з православними і греко-католиками Буковини.

Великомасштабною межею можна вважати усю карпатську дугу як перехідну зону між західною і східною християнськими цивілізаціями. Як північна, так і південна частина Українських Карпат історично, генетично і, великою мірою, ментально перекривається названими цивілізаціями. Тут вони перетинаються, що є дуже суттєвою рисою суспільно-географічного положення. Назвемо таке положення *цивілізаційно-географічним (ЦПГ)*.

Першою рисою демогеографічного положення є передовсім розташування території Українських Карпат у зоні древнього заселення (до одного мільйона років тому). В результаті маємо велику густоту сільського населення у передгір'ях і аграрне освоєння глибинних гірських територій вздовж поперечно карпатських річок. Також давні є виникнення міських поселень на цій території.

Другою рисою цього положення є знаходження Українських Карпат у зоні стику слов'янського масиву людності з іншими етносами індоєвропейської сім'ї (румуні, молдовани – романська мовна група) та угро-фінської групи алтайської сім'ї народів. Це наклало певний відбиток на господарську культуру корінного населення і його менталітет.

Третя ознака – це положення УК на великому потоці нелегальної міжнародної міграції з країн Східної і Південно-Східної Азії до розвинених європейських країн. Це перетворює територію УК у “демографічний відстійник” криміногенного характеру.

Характерною рисою демографічного положення Карпат є входження цієї території у Західноукраїнську систему розселення на чолі з майже мільйонним

містом Львовом. Це місто є регулятором динамічних і функціональних демографічних процесів у всій українсько-карпатській зоні.

Економіко-географічне положення регіону Українських Карпат характеризується такими особливостями:

1) територія знаходиться у загалом недостатньо розвиненому регіоні Центрально-Східної Європи, який донедавна належав до т. зв. соціалістичної системи, що була економічно неефективною;

2) тепер територія перебуває в Карпатському Єврорегіоні, складовими частинами якого є також окраїнні території Словаччини, Польщі, Угорщини і Румунії. Єврорегіон поки що не показав своїх соціально-економічних переваг;

3) територія УК виходить на східний кордон Європейського Союзу. Незважаючи на політику і стратегію Сусідства та Східного партнерства цього Союзу стосовно України, поки що позитивні зрушення і здобутки – незначні. Можливо це стане помітним після підписання угоди про асоціацію України з ЄС і входження її у зону вільної торгівлі;

4) Українські Карпати є серединною ланкою великої альпійської гірської дуги (що тягнеться від Піренеїв через Альпи, Карпати, Кримські і Кавказькі гори), яка спеціалізується на туризмі. При цьому західне крило цієї дуги (Піренеї, Апенніни, Альпи) мають високорозвинену туристичну інфраструктуру і потужний комплекс атрактивних (природних та історико-культурних) об'єктів, пристосованих для функціонування індустрії туризму. Тому, загалом, це “західне крило” є поважним конкурентом для розвитку і функціонування туризму на території УК;

5) у контексті сказаного слід підкреслити певний “недобір” іноземних інвестицій як у туристичну, так і в інші галузі, сектори і сфери економічної діяльності Українських Карпат.

Енергогеографічне положення як вид економіко-географічного означає розташування території у системі територіальних поєднань енергоресурсів і геопросторових енергогенеруючих систем. Що стосується Українських Карпат, то вся їх північна і частково – південна частина у тектоніко-геологічному відношенні насичена вуглеводневою сировиною – нафтою, природним і попутним газом, горючими сланцями (останні – у гористій зоні). Далі на захід (уже у межах Польщі) знаходиться потужний Сілезький кам'яновугільний басейн. Так само, на півночі адміністративно-територіального Карпатського регіону України розташований Львівсько-Волинський вугільний басейн.

Водночас, через Карпати прокладені міждержавні транзитні газо- і нафтопроводи: “Дружба” (нафтопровід), Уренгой – Помари – Ужгород, “Прогрес” (газопроводи). У самому Передкарпатті зосередженні великі міждержавні газосховища на трасах названих газопроводів, особливо в районі Дашави. Тут також розміщені потужні електрогенеруючі теплові станції (Бурштинська і Добротвірська) та пролягають ЛЕП високої напруги з України у Польщу, Словаччину та Угорщину (зокрема т. зв. “Бурштинський острів”).

Отже, загальний висновок: енергогеографічне положення Українських Карпат є досить вигідним.

Транспортно-географічне положення (ТГП) – суттєвий вид економіко-географічного. Воно означає забезпеченість комунікаціями регіону, особливо його розташування на внутрішньодержавних і міжнародних шляхах. Традиційно ці шляхи мають торгово-економічне значення. Тому ТГП визначає і розміщення регіону відносно загальнодержавних і міжнародних ринків товарів, капіталу і робочої сили. Цим самим поняття ТГП великою мірою збігається із *торгово-географічним положенням*.

Специфіка Українських Карпат у тому, що через них пролягають міжнародні траси: залізнична електрифікована лінія Київ – Львів – Чоп і автошосейна Київ – Львів – Ужгород, які з'єднують Україну і названий регіон з країнами ЄС – Угорщиною, Словаччиною, а через них – з іншими центральноєвропейськими державами. Водночас, північ регіону, як адміністративно-територіальної відмінності, перетинає автошосейна і залізнична бітранспортна магістраль Київ – Львів – Перемишль – Краків (до Євро-2012 будується автобан Краківець – Львів).

Зараз формуються також ряд транспортних міжнародних коридорів: названий автобан Краківець – Львів; Перемишль – Львів (як частина Критського № 3: Берлін – Дрезден – Київ); Критський № 5 автомобільний (Трієст – Братислава – Львів) уперек Українських Карпат. Львів опинився у транспортному вузлі міждержавних коридорів, що розбудовуються.

Все це різко поліпшить транспортно- і торгово-географічне положення регіону Українських Карпат.

Таким чином, загалом суспільно-географічне, особливо економіко-географічне, положення регіону Українських Карпат є вигідним. У зв'язку із входженням України у зону вільної торгівлі з ЄС, а також поглибленням правових основ євроінтеграції України (підписання угоди про асоціацію України з ЄС) це положення стане надзвичайно вигідним.

Політико-географічне і геополітичне положення. Політико-географічне положення, як вид суспільно-географічного розташування, відображає просторове відношення певного географічного об'єкта (поселення, регіону, держави тощо) до географічних данностей, що знаходяться поза ним і мають на нього політичний вплив. Найкраще вивчено категорію ПГП стосовно держави. Меншою мірою вона досліджена стосовно регіону.

Останніми десятиріччями поряд з політико-географічним почали вживати термін “геополітичне положення”. Більшість учених-географів і політологів, не кажучи вже про журналістів, не бачать особливої різниці між двома названими термінами-поняттями. Проте ці відмінності існують не лише термінологічно, але й за змістом, хоч обидві категорії стосуються одного і того ж об'єкта (суб'єкта), положення якого визначається. У нашому випадку – це територія Українських Карпат.

По-перше, поняття ПГП і ГПП *належать до різних систем знання*. Політико-географічне положення (ПГП) – це категорія суспільної географії, зокрема її галузевого підрозділу – політичної географії. А геополітичне положення (ГПП – краще назвати повністю, як географо-політичне положення) належить до системи політологічних наук. Тобто, в останньому випадку йдеться не про відносне розташування *географічних об'єктів* в системі політичних данностей – держав, їх блоків, центрів сили, потенційних чи реальних вогнищ військових (міжконфесійних, міжнаціональних і т. п.) конфліктів тощо, як це спостерігається при вивченні ПГП.

По-друге, в ПГП акцент зосереджується на “*географічності*”, а в ГПП – на “*політичності*”, тобто на відношенні до політичної сфери, її геопросторової організації, зокрема функціонування. Іншими словами, в ПГП вектор просторового відношення звернений у сторону зовнішніх до певного об'єкта природних (рельєфу, клімату, рослинного і тваринного світу і т. п.), демографічних, економічних чи політичних данностей і їх впливу на політичний розвиток цього об'єкта.

По-третє, ПГП відображає генетичні аспекти взаємодії об'єкта і його оточення (об'єкт своїми властивостями і відношеннями генетично зумовлений його політичним оточенням); а ГПП відображає структурно-функціональну систему, утворену суб'єктивізованим об'єктом цього положення і здебільшого суб'єктивізованим його оточенням. У цій системі, що є у кожному випадку (часовому зрізі) актуальною, діють закони функціонування (виклик-відповідь може проявитися з будь-якої сторони).

По-четверте, система функціонує у певних внутрішньодержавних і міжнародних правових рамках, які представлені законами країни (країн), підзаконними актами, спеціальними міждержавними і міжрегіональними угодами, що є своєрідними регуляторами зміни її станів.

У цьому контексті можна дати таку дефініцію геополітичного положення: ГПП – це ситуативне (актуальне) відношення суб'єктивізованого географічного об'єкта до данностей, що знаходяться поза ним і мають політичну функцію, тобто виступають здебільшого як суб'єктивізоване зовнішнє оточення. Отже, ГПП завжди актуально конкретне і виражається у термінах політологічної науки: політичні інтереси (зовнішні і внутрішні), політичні виклики і реакції, політичні впливи, вигоди і втрати, інформаційно-політичні війни, атаки і оборони, миротворчі місії, конфронтації, т. зв. “зачистки” тощо.

З того часу, як *Рудольф Челлен* розробив основи геополітики як державознавчої науки (праця “Нарис системи політики”), багато змінилося в її теорії. Він, зокрема, виділяв у геополітиці п'ять напрямків досліджень держави: *кратополітика* (дослідження структури влади), *етнополітика* (вивчення впливу на державу етнічного складу і рис населення), *соціополітика* (вивчає соціальну структуру населення держави), *екополітика* (досліджує економічну структуру і зв'язки господарства) та *геополітика* (*О. Шаблій, 2003*). Остання – це вивчення державної території, її впливу на політику держави. В ній виділено *топополітику* (дослідження географічного положення держави, її геокультурного та геострате-

гічного розташування), *морфополітику* (вивчення територіального устрою держави) та *фізіополітику* (дослідження території як носія природно-ресурсного потенціалу і її впливу на політику держави).

Отже, геополітичне положення опинилося у т. зв. топополітиці, пов'язаній з дослідженнями місцезнаходження території держави (її частини, адміністративної одиниці) у внутрішньодержавній і (або) міжнародній політичній системі. Проте у сучасному розумінні воно більше охоплює зміст поняття політико-географічного, ніж геополітичного положення. Останнє, як ми вже підкреслювали, слід розуміти у функціональному аспекті, як актуальну політику суб'єкта дослідження (регулятора у функціонуючій системі) стосовно об'єктів – сусідів першого і другого порядків, великого субконтинентального регіону чи у глобальному масштабі і, навпаки, політику сусідів стосовно суб'єкта дослідження.

ГПП можна зрозуміти лише у *контексті* політико-географічного положення. Тому, перед тим, як охарактеризувати ГПП у певний час, слід розглянути політико-географічне положення держави чи регіону.

Що стосується ППП території Українських Карпат, то воно має двоїтий характер. З одного боку, УК як окраїнний регіон України безпосередньо межує з політичними організаціями Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії і Молдови. Тобто, по західному і південно-західному периметру України цей район репрезентує Україну у її виходах до п'ятьох із усіх семи країн-сусідів, з якими межує наша держава. Кожна з цих країн відчуває вплив просторової близькості Українських Карпат і проводить відповідну політику стосовно “залишкового” населення своєї національності на території карпатських областей (наприклад, політика Польщі у руслі т. зв. “карти поляка”, яку проводить ця держава на Львівщині чи Івано-Франківщині). Або політика угорської національної пам'яті, що її відстоює Угорщина на Закарпатті.

З іншого боку, Карпатський регіон межує на півночі і частково сході з територіально-адміністративними одиницями самої України – волинськими (Волинська, Рівненська) і подільськими (Тернопільська, Хмельницька та Вінницька) областями. Це останнє у політичному відношенні позбавлене географічної бар'єрності, властивої для межуваль з сусідніми державами.

Важливий політико-географічний аспект положення УК полягає у їх розташуванні у безпосередньому сусідстві із східним рубежем НАТО. Ще донедавна це викликало концентрацію у прикордонних областях Карпатського регіону (а вони усі прикордонні) великої кількості збройних сил СРСР, зосередження тут РЛС (радіолокаційної станції) біля Мукачева, мілітаризацію економічного і культурно-духовного життя населення, навіть незважаючи на тодішнє межування з т. зв. країнами соціалістичного табору.

Ще донедавна країни ЄС і НАТО проводили щодо України, а також інших країн Східної Європи та Кавказу т. зв. політику Сусідства. Тепер під егідою Польщі і Швеції вона замінена на політику Східного партнерства. Остання – продуктивніша

і креативніша у порівнянні з політикою Сусідства. Тому у контексті геополітичного положення регіону УК він повинен максимально використати цю політику як позитивний виклик.

Крім позитивних викликів *політики сусідства і східного партнерства*, яку проводять усі п'ять країн-сусідів стосовно України в цілому і Карпатського регіону зокрема, існують і тіньові аспекти. В одних випадках на неофіційному рівні (часом у завуальованій формі і на офіційному) деякі громадські, політичні та державні організації країн-сусідів висловлюють територіальні претензії до України в районі УК (наприклад, Румунія стосовно північної Буковини); видають окремим українським громадянам свої паспорти (приміром, угорцям-громадянам України у Закарпатті); в інших – підтримують сепаратистські політичні рухи (підтримка політичного русинства у Закарпатті); позначають своєю державною символікою (прапори, герби) місця на державній території України (наприклад, вивішування угорських прапорів на сільських радах Берегівського району Закарпатської області) та ін.

До нашого часу не розроблені підзаконні акти, які б регулювали “поведінку” фізичних і юридичних осіб держав-сусідів на прикордонних територіях Карпатського регіону. Деякі зрушення сталися останнім часом, коли країни-сусіди налагодили різні форми прикордонної торгівлі, обміну трудовими ресурсами, міграції інвестицій у прикордонну зону тощо.

Таким чином, політико-географічне положення змінюється повільно (лише у результаті певних міжнародних катаклізмів – воєн, зміни державних кордонів воно змінюється пришвидшено тощо). А геополітичне положення характеризується у термінах функціонування систем як зміна станів бінарних територіальних політичних систем, у яких взаємодіють компоненти за принципом суб'єкт – суб'єкт, суб'єкт – об'єкт, об'єкт – суб'єкт. Все це має пряме відношення до Карпатського регіону України.

Таблиця 4.1

Параметри Карпатського регіону України

Адміністративні області	Площа		Постійне населення		Частка в Україні	
	Тис. км ²	частка в регіоні, %	тис. осіб, 01.01.2011 р.	частка в регіоні, %	за площею, %	за населенням, %
Закарпатська	12,8	22,6	1244,5	20,6	2,1	2,7
Івано-Франківська	13,9	24,6	1377,0	22,8	2,3	3,0
Львівська	21,8	38,5	2526,4	41,7	3,6	5,6
Чернівецька	8,1	14,3	901,2	14,9	1,3	2,0
Разом	56,6	100,0	6049,1	100,0	9,3	13,3

Параметри Карпатського регіону України. Карпатський регіон України і його адміністративно-територіальні субрегіони – області характеризуються такими параметрами: площею території, кількістю населення та часткою цих показників в Україні (табл. 4.1).

Отже, найбільшою в регіоні є Львівська (займає 38,5% за площею і майже 42,0% – за кількістю населення), а найменшою є Чернівецька область, – відповідно, 14,3 і 14,9%. Разом взяті області, тобто Карпатський регіон України, займає в ній велику територію (9,3% площі держави) і в ньому зосереджена значна частина людності нашої країни – 13,3%. Цими двома показниками характеризується у найзагальніших рисах природно-ресурсний і демосоціальний потенціал території і, великою мірою, економічний потенціал регіону.

Населення і поселення Українських Карпат*

Територія Українських Карпат є регіоном прадавнього заселення. Досить згадати лише археологічні культури кам'яного віку. Зокрема біля с. Королеве Виноградівського району Закарпатської області виявлена найдавніша палеолітична стоянка, що існувала тут приблизно 600 тис. років тому.

Палеоліт як археологічна культура представлений багаточисельними стоянками вздовж головного річища Дністра (особливо в Івано-Франківській та Чернівецькій областях) і верхнього Пруту. Що стосується епохи ранніх слов'ян і княжих часів, то Підкарпаття було густо заселене і загосподароване. Крім сільських поселень тут процвітали міста як торгово-ремісничі і оборонні пункти (Галич, Рогатин, Дрогобич, Жидачів, Самбір). До нашого часу північна частина Карпат і низовинне Закарпаття характеризуються найбільшою густотою сільського населення і сільських поселень, а також великою кількістю міських поселень.

З другої половини XIX ст. територія Українських Карпат стала притягальним регіоном внесення іноземних інвестицій у гірничо-видобувну (нафтова, озокеритова, калійна, солева галузі) та лісову промисловість. Це стимулювало її урбанізацію і виникнення нових міграційних потоків. Водночас обезземелення селян стимулювало їх виїзд на заробітки в Америку, що призвело до першої великої хвилі депресивного розвитку сільських поселень.

У советський період демографічно надзвичайно зросли індустріальні поселення. Особливо обласні центри (Львів, Чернівці, Івано-Франківськ та Ужгород) як осередки управління і обробної промисловості. Водночас, розвинулись деякі старі і виникли нові ядра енергетичної, гірничовидобувної і переробної галузей: Новий Розділ (сірчане виробництво), Бурштин (електроенергетика), Стебник, Калуш (калійна галузь), Миколаїв, Ямниця (цементна промисловість) та ін. Все це було потужним чинником урбанізації регіону і урухомлення населення краю.

Крім соціальних процесів відбулися і корінні національно-культурні зміни. Із національно-етнічного складу майже повністю зникли такі етнічні групи як поляки і

* Публікується вперше. *Шаблій О. І.* Населення і поселення Українських Карпат / *О. І. Шаблій, О. В. Стецюк.*

євреї, які, переважно, становили більшість у міських поселеннях. Зате значно зросла питома вага росіян, особливо в обласних центрах і гірничовидобувних осередках.

Таким чином, Українські Карпати належать до динамічних як у часовому, так і просторовому вимірах демографічних регіонів нашої держави.

Чисельність населення

Станом на 01.01.2010 р. у Карпатському регіоні (в межах Карпатського економічного району: Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька області) проживало більше 6 млн осіб (13,2% населення України). Аналіз динаміки чисельності населення свідчить про сповільнення темпів скорочення загальної чисельності населення Карпатського регіону. Проте, незважаючи на незначне зростання чисельності населення Закарпатської (з 2008 р.) та Чернівецької (з 2009 р.) областей, загальний приріст людності у регіоні через більше скорочення чисельності населення двох інших областей та міграційне скорочення продовжує залишатися від'ємним. Це зумовлено глибокою економічною і соціальною кризою, яка триває в регіоні і в Україні в цілому.

Таблиця 4.2

Чисельність наявного населення на початок року, тис. осіб*

Області	1995	2000	2005	2010
Закарпатська	1288,1	1263,9	1248,5	1244,8
Івано-Франківська	1466,8	1430,1	1393,6	1380,7
Львівська	2770,3	2676,9	2588,0	2549,6
Чернівецька	945,4	932,3	911,5	904,4
Карпатський регіон	6470,6	6303,2	6141,6	6079,5

*Статистичний збірник "Регіони України", 2010. С. 109–110.

Загалом, впродовж 1995–2009 рр. кількість населення регіону скоротилася на 391,1 тис. ос. (6,4%), причому 56% (220,7 тис. осіб) скорочення припало на Львівську область.

Упродовж 2009 р. чисельність населення регіону зменшилася приблизно на дві тис. осіб. Зменшення чисельності населення території відбулося за рахунок від'ємного природного приросту та міграційного відтоку населення.

Станом на 1.01.2010 р. у загальній чисельності населення регіону на Львівську область припадало 41,9 % населення, Івано-Франківську – 22,7 %, Закарпатську – 20,5 %, Чернівецьку – 14,9 %.

Щодо рівня урбанізації чи руралізації, варто відзначити, що в усіх областях Карпатського регіону відбувається зростання чисельності міського населення, тоді як сільського – лише у Закарпатській області.

Національний склад населення

Особливістю національного складу населення Карпатського регіону є його поліетнічність. Тут проживають декілька етнічних і етнографічних груп.

У національному складі населення регіону чисельність *українців* становила 5541458 осіб, або 89,6% від загальної кількості населення (в Україні – 77,8%). За роки, що минули від перепису населення 1989 р., кількість українців зросла на 1,6%, а їхня питома вага серед мешканців території – на 3,4 відсоткового пункта (в Україні – на 5,1 відсоткового пункта).

Другою етнічною групою є *росіяни*. Їх кількість порівняно з переписом 1989 р., зменшилась на 48,9% і нараховувала на дату перепису 186 364 осіб. Питома вага росіян в загальній кількості населення зменшилась на 2,8 відсоткового пункта і склала 3,0% (в Україні відповідно 4,8 і 17,3%).

Третє місце за чисельністю населення в Карпатському регіоні України займають *угорці*, які компактно проживають головню на території Закарпатської області в районах, розташованих поблизу Угорщини (96,7% усіх угорців України). За даними перепису 1989 р. їхня чисельність становила близько 156 тис. осіб, у 2001 р. – майже 152 тис. осіб, а їх питома вага в загальній кількості населення не змінилася – 2,5% (0,3% – в Україні). Найбільше угорців проживає у містах Берегове (50% усіх жителів), Мукачеве, Хуст, Ужгород.

На пограниччі регіону з Румунією в двох областях – Чернівецькій та Закарпатській – окремими ареалами серед українського населення живуть *румун* (97,1% усіх румун України). Порівняно із 1989 р. їхня чисельність зросла – зі 130 тис. до 146,7 тис. осіб (питома вага серед мешканців регіону відповідно збільшилася від 2,0% до 2,4%). 66,3% усіх румунів Закарпаття зосереджено у Тячівському районі. У прикордонних районах Чернівецької області – Герцаївському, Глибоцькому і Сторожинецькому – частка румунів становить відповідно 91,5%, 45,3 і 36,8% усього населення.

Молдовани проживають на пограниччі з Молдовою у Чернівецькій області (26% усіх молдован України). Впродовж 1989–2001 р. їхня чисельність скоротилася з 84,5 тис. до 67,2 тис. осіб, відповідно зменшилася частка молдован – з 1,3% до 1,1% від усього населення.

На території Львівської та деяких районів Чернівецької області проживало більше 24 тис. *поляків*. У порівнянні з 1989 р. їх налічувалося майже на 11 тис. осіб менше, а питома вага серед усього населення зменшилася з 0,5% до 0,4%.

Слід зазначити, що згідно з переписом 2001 р. у вісім раз скоротилося число *євреїв*, які мешкали переважно на теренах Львівської і Чернівецької області. Їхня чисельність у 2001 р. скоротилася до 3,6 тис. (0,06% усього населення). У 1989 р. їх нараховувалося приблизно 31 тис. осіб (0,5%).

Кількість *білорусів* в регіоні поступово знижувалася впродовж 1989–2001 р. з 20 тис. до 10 тис. осіб (відповідно 0,3 і 0,16% усього населення). *Цигани* в межах

регіону переважно проживають у Закарпатській області (14 тис. осіб, 30% усіх циган в Україні, 0,2% усього населення Карпатського регіону). Більшість *словаків* та *німців* розселена в Закарпатті (словаки – 5,7 тис. осіб, 0,1% мешканців регіону, німці – 3,6 тис. осіб, 0,06% усього населення).

У Карпатському регіоні України, як відзначалося, *українці* становлять 89,6% усього населення. Три наступних за величиною етнічних груп, чисельність кожної з яких становить від 100 до 200 тис. осіб, у сумі складають 485 тис. населення або 7,8% (проти 10,3% у 1989 р.). Це росіяни, угорці, румуни. За ними йдуть молдавани, поляки, цигани і білоруси. На кожну з цих груп припадає 0,2–1,1% в населенні регіону, а усі чотири разом – 1,9%. Разом з росіянами та українцями ці вісім етнічних груп становлять понад 99% населення. Частка словаків, євреїв та німців становить по 0,1% в населенні території. Питома вага інших національностей – 0,5%.

Крім того, під час перепису 2001 р. вперше були зібрані дані, які характеризують етнічні групи та самоназви окремих національностей. Зокрема, до складу української національності входить етнічна група – русини. Всього по Закарпатській області назвали себе русинами 10,1 тис. осіб.

Карпатський регіон є головним місцем проживання українських етнографічних груп: *гуцулів* (21,4 тис. осіб), *лемків* (672 особи) і *бойків* (131 особа). В Івано-Франківській області проживають гуцули і незначна кількість лемків і бойків (66,3% загальної кількості етнографічних груп), у Закарпатській – русини і дуже мало бойків (31,4%), у Львівській області – лемки і бойки (всього 196 осіб, або 0,6%). Гуцули, лемки та бойки переважно визнають рідною українську мову (99,9, 95,4 і 86,3%).

Статеві-вікова структура населення

Важливу роль у формуванні демографічної ситуації відіграє статеві-вікова структура населення. У Карпатському регіоні у цій структурі, як і в Україні загалом, переважають жінки. На початок 2010 р. їх налічувалося 3 190 633, чоловіків – 2861905, або відповідно 52,7 і 47,3%. За останні роки ця різниця істотно не змінилася. Так, за даними перепису населення 2001 р. чоловіків в Карпатському регіоні було майже на 321 тис. менше, ніж жінок (жінок – 52,5 % і чоловіків 47,5%).

У Карпатському регіоні спостерігаються територіальні відмінності у співвідношенні жінок і чоловіків. У середньому по областях Карпатського регіону на 1000 жінок у 2009 р. припадало 896 чоловіків, що є значно менше цієї диспропорції по Україні (на 1000 жінок – 855 чоловіків), у Львівській області – 896, Івано-Франківській – 891, Чернівецькій – 880.

Найменші відхилення між показниками чисельності жінок і чоловіків склалося у Закарпатській області – 919 чоловіків припадає на 1000 жінок.

Розподіл постійного населення за статтю і віком однієї з областей краю відображає рис. 4.1.

У віковій структурі населення неухильною тенденцією є *старіння* населення. Лише Закарпатська область завдяки постійно високому рівню народжуваності характеризується відносно молодим населенням. Слід зазначити, що частка населення у віці, молодшому за працездатний, у Карпатському регіоні у загальній кількості населення складає 18,3%. Водночас, в Україні цей показник становить лише 15,2%. Це свідчить про більш сприятливу вікову структуру населення регіону.

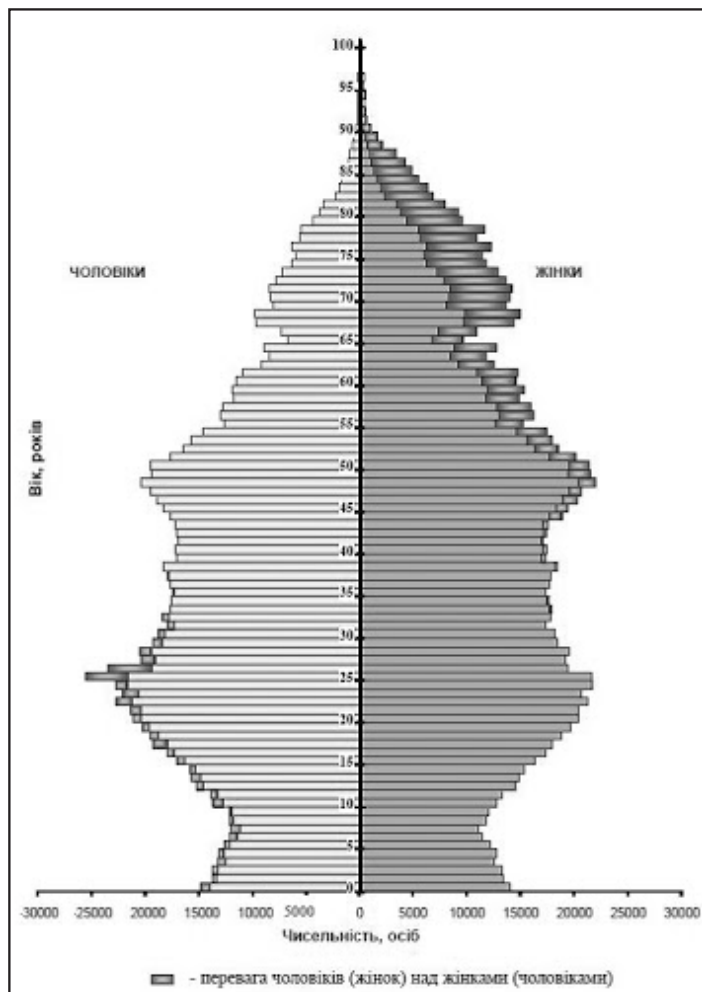

Рис. 4.1. Склад населення Львівської області за статтю і віком на 1 січня 2010 р.

Про процес старіння населення свідчить і його середній вік, який становить 37,9 років (у чоловіків – 35,6, у жінок – 40,0). В Україні середній вік людності – 40,2, для чоловіків – 37,4, жінок – 42,6 роки.

Таблиця 4.3

Розподіл постійного населення за основними віковими групами,
1 січня 2010 р.*

Область	Відсотків до всього населення у віці		
	молодшому за працездатний	працездатному	старшому за працездатний
Закарпатська	20,1	61,1	18,8
Івано-Франківська	18,2	60,2	21,6
Львівська	16,9	60,8	22,3
Чернівецька	18,0	60,1	21,9
Карпатський регіон	18,3	60,5	21,2
Україна	15,2	60,3	24,4

*Розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 2009 рік. – С. 388.

Найвище демографічне навантаження на 1 січня 2010 р. спостерігається у Чернівецькій (665 на 1000 працездатних осіб) та Івано-Франківській області (661 на 1000 працездатних), що пов'язано з високою часткою осіб старше працездатного віку. Найнижчим демографічне навантаження було у Закарпатті (637 на 1000 працездатних).

Найбільше демографічне навантаження особами у віці, молодшому за працездатний, зафіксовано у Закарпатській (329 на 1000 працездатних) та Івано-Франківській областях (302 на 1000 працездатних), найменшими ці показники були у Львівській та Чернівецькій областях (відповідно 278 і 201 на 1000 працездатних).

Таблиця 4.4

Демографічне навантаження населення працездатного віку, 1.01.2010 р.*
(на 1000 осіб працездатного віку припадає непрацездатних)

Область	Все населення		
	всього	з них	
		дітьми	особами, старше працездатного віку
Закарпатська	637	329	308
Івано-Франківська	662	302	360
Львівська	644	278	366
Чернівецька	553	201	365
Карпатський регіон	624	278	346
Україна	659	253	406

*Розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 2009 рік. – С. 328.

Найбільше навантаження особами у віці, старшому за працездатний, спостерігається у Львівській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях (366, 360 і 352 на 1000 працездатних). Найменше демографічне навантаження у Закарпатській області, де на 1000 працездатних припадає лише 308 осіб у віці, старшому за працездатний.

Загалом, у регіоні щороку зменшується чисельність осіб, які вступають у працездатного віку, що в найближчому майбутньому призведе до значного загального скорочення чисельності економічно активного населення.

Із статево-віковою структурою населення тісно пов'язані процеси шлюбності.

За останні роки загальна ситуація, що стосується шлюбів та розлучень, в Україні значно стабілізувалася. Не стали винятком і області Карпатського регіону: при незначному зменшенні загальних коефіцієнтів шлюбності зменшилися коефіцієнти розлучуваності.

Таблиця 4.5

Шлюбність і розлучуваність населення регіону*
(на 1000 осіб наявного населення)

Область	1995	2000	2005	2009	1995	2000	2005	2009
	загальні коефіцієнти шлюбності				загальні коефіцієнти розлучуваності			
Закарпатська	7,9	5,9	7,3	7,1	2,0	2,0	2,3	1,9
Івано-Франківська	8,1	6,1	7,3	7,2	2,5	3,0	3,2	2,6
Львівська	7,7	5,7	6,9	6,9	2,4	3,0	2,7	2,3
Чернівецька	9,0	6,5	7,7	7,9	3,1	3,7	3,8	3,2
Карпатський регіон	8,2	6,0	7,3	7,3	2,5	2,9	3,0	2,5
Україна	8,4	5,6	7,1	6,9	3,8	4,0	3,9	3,2

* Розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 2009 рік. С. 129–130, 133–134.

У 2009 р. в областях Карпатського регіону було зареєстровано 43 638 шлюбів, що на 0,5% менше, ніж у 2008 році. Коефіцієнт шлюбності склав 7,3 на 1000 (в Україні 6,9 на 1000) і коливався від 7,9 на 1000 у Чернівецькій області до 6,9 на Львівщині.

Кількість розлучень становить 14 775, і, порівняно із 2008 р., скоротилася на 9,2%. Середній коефіцієнт розлучуваності у регіоні склав 2,5 (в Україні 3,2 на 1000 осіб), від 1,9 у Закарпатті до 3,2 у Чернівецькій області.

Природний рух населення

У 2009 р. природний приріст населення був додатнім лише на Закарпатті (2,1%), і впродовж 2005–2009 рр. зріс у чотири рази. У трьох інших областях природне скорочення населення спостерігається з 1995 р. Слід відзначити, що найнижчі показники природного руху населення є притаманними для Львівської області (-1,1 у 2009 р.), впродовж 2001–2005 р. тут було зафіксовано максимальні значення від'ємних коефіцієнтів природного скорочення населення в Карпатському регіоні (-3,8‰). Природне скорочення населення у 2009 р. спостерігалось у Чернівецькій (-0,7‰) та Івано-Франківській (0,1‰) областях.

Загалом зауважимо, що високий (як для сучасної України) приріст характерний для більшості гірських та передгірських районів Карпатського регіону – Рахівського, Верховинського, Путильського, Тячівського та ін. Найвищу депопуляцію демонструють східні та північно-східні райони Львівської (Перемишлянський, Жидачівський), Івано-Франківської (Рогатинський), та Чернівецької (Кельменецький, Сокирянський) областей (до -10,9%).

Таблиця 4.6

Природний рух населення* (на 1000 осіб наявного населення)

Область	1995	2000	2005	2009
Народжуваність				
Закарпатська	13,5	11,5	12,6	14,6
Івано-Франківська	12,6	10,3	10,8	12,6
Львівська	11,4	9,1	10,1	11,8
Чернівецька	12,4	10,1	10,9	12,2
Карпатський регіон	12,5	10,2	11,1	12,8
Україна	9,6	7,8	9,0	11,1
Смертність				
Закарпатська	11,7	11,1	13,2	12,5
Івано-Франківська	11,8	12,1	13,5	12,7
Львівська	12,2	12,4	13,7	12,9
Чернівецька	12,7	12,5	14,1	12,9
Карпатський регіон	12,1	12,0	13,6	12,8
Україна	15,4	15,4	16,6	15,3
Природний приріст (скорочення)				
Закарпатська	1,8	0,4	-0,6	2,1
Івано-Франківська	0,8	-1,8	-2,7	-0,1
Львівська	-0,8	-3,3	-3,6	-1,1
Чернівецька	-0,3	-2,4	-3,2	-0,7
Карпатський регіон	0,4	-1,8	-2,5	0,0
Україна	-5,8	-7,6	-7,6	-4,2

* Розраховано за даними: Статистичний збірник "Регіони України", 2010. С. 113–114, 117–118, 121–122.

Причиною природного скорочення є перевищення кількості померлих над народженими. У 2009 р. в Карпатському регіоні народилось 76 681 дітей, а померло 77 665 осіб.

Народжуваність в регіоні є більшою серед сільського (13,5 %, 2009 р.), ніж серед міського (12,0 %, 2009 р.) населення. Це пояснюється тим, що в селах зберігається традиція багатодітності і нижча частка розлучень.

Смертність населення в регіоні нижча (12,8‰), ніж в Україні (15,3‰). У 2009 р., порівняно з 2005 р., цей показник зменшився на 0,8‰. Порівняно з показниками смертності міського населення (11,0‰, 2009 р.), рівень смертності є вищий серед сільського населення (14,5‰), оскільки тут є переважання осіб старших вікових груп.

Індикатором рівня смертності є показник середньої тривалості життя, який не залежить від вікового складу населення. Середня очікувана тривалість життя покоління при народженні у 2008–2009 рр. в Карпатському регіоні досягла 71,1 року (в Україні – 69,3). Для жінок цей показник є вищим майже на 10 років, ніж для чоловіків (76,1 та 66,1 років). Середня очікувана тривалість життя покоління в регіоні при народженні у 2006–2007 рр. становила 70,1 років.

Найсприятливіші показники середньої очікуваної тривалості життя при народженні у 2008–2009 рр. спостерігалися для населення Чернівецької (71,8 р.) та Івано-Франківської (71,7 р.) областей. Далі йде Львівська область – 71,6 р. та Чернівецька область (69,2 р.).

На загальний рівень смертності має вплив дитяча смертність, яка у порівнянні з 2008 р. зменшилася на 0,7‰ і дорівнює 9,6‰. Найвищі показники смертності дітей у віці до одного року є характерними для Чернівецької області (13,1‰), найнижчі – у Львівській області (7,9‰). Дитяча смертність є дещо вищою у сільській місцевості, ніж у міських поселеннях (відповідно 9,7‰ і 9,4‰), що пояснюється рівнем медичного обслуговування. Найчастіше причиною дитячої смертності є вроджені вади, інфекційні і паразитичні хвороби.

Аналізуючи показники народжуваності і смертності у регіоні, робимо висновок, що тут демографічна ситуація є кращою, ніж в Україні. Проте, на формування від'ємного природного приросту значний вплив має кризова соціально-економічна ситуація в державі та світі.

Міграції

Від'ємне сальдо міграцій було характерним протягом усього досліджуваного періоду для усіх областей регіону (за винятком Чернівецької області з 2006 р.). Проте абсолютні значення сальдо міграцій – найнижчі у 1995–2001 рр. у Львівській області (–32,9 тис. осіб у 2001 р.).

Таблиця 4.7

Міграційний приріст (скорочення) населення, тис. осіб*

Область	1995	2000	2005	2009
Закарпатська	-5,7	-3,1	-2,3	-1,2
Івано-Франківська	-5,6	-7,2	-0,8	-0,1
Львівська	-14,9	-16,5	-1,7	-0,5
Чернівецька	0,2	-2,1	-0,3	0,9
Карпатський регіон	-26,0	-28,9	-5,1	-0,9

* Статистичний збірник “Регіони України”, 2010. С. 123–124.

У 2009 р. у Карпатський регіон прибула 63 371 особа, вибуло 64 269 осіб. Отже, сальдо міграції становило 898 осіб.

Найбільш чисельною в регіоні є внутрішньорегіональна міграція (42 128 осіб). Від'ємне сальдо міграцій регіон має з іншими областями України (–1087 осіб).

Таблиця 4.8

Основні напрямки міграції населення у 2009 р.

Види міграцій	Карпатський регіон		
	прибуло	вибуло	сальдо міграції
Усього, у т. ч.	63371	64269	–898
внутрішньорегіональна міграція	42128	42128	0
міжрегіональна міграція	19327	20414	–1087
міждержавна міграція, із них	1916	1727	189
з країнами СНД	1339	446	893
з іншими країнами	577	1281	–704

Сальдо міждержавної міграції становить 189 осіб (прибуло 1916 осіб, вибуло 1727 осіб), при чому з країнами СНД спостерігається міграційний приріст населення (893 особи), з іншими країнами світу перевищення кількості вибулих над прибулими (–704 особи).

У Закарпатській та Львівській областях міждержавна міграція у 2009 р. мала від'ємне сальдо (відповідно –18,4 і –4,2 на 100 тис. наявного населення), Івано-Франківська і Чернівецька додатне сальдо (9,4 і 43,7). У більшості областей сальдо міжрегіональної міграції було від'ємним: Закарпатська –75,4, Івано-Франківська –17,7, Львівська –17,1 на 100 тис. наявного населення, за винятком Чернівецької області (58,7).

У 2009 р. механічний приріст міського населення був додатний 2805 осіб (прибулих 41011 осіб, вибулих 38206 осіб), сільського населення – від'ємний і дорівнював –3703 особи. У міських поселеннях міграційне зростання населення спостерігалось у всіх областях регіону, за винятком Закарпатської області (сальдо міграції –181 особа). Сільська місцевість регіону характеризується від'ємним сальдо міграцій, особливо низькими є ці показники у Чернівецькій області (–1098 осіб).

Зайнятість населення

Населення регіону найбільше пов'язане з сільським та лісовим господарством, мисливством, рибальством та рибацтвом – 21,1% (528,8 тис. осіб). Далі йдуть торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, діяльність готелів та ресторанів – 20,5% зайнятого населення (515,9 тис. осіб). Третім сектором за чисельністю працюючих в регіоні є промисловість – 14,0% (351,5 тис. осіб). У освітніх закладах зайнято 9,5% або 238,9 тис. осіб, у сфері охорони здоров'я та надання соціальної допомоги – 7,0 % або 175,3 тис. осіб, у

будівництві – 6,2 % (158,1 тис. осіб), транспорті та зв'язку – 6,1 % (152,7 тис. осіб), апараті органів державного обслуговування – 4,9% (123,2 тис. осіб), в операціях з нерухомим майном, орендою, інжинірингом та наданням послуг підприємцям – 4,1% (102,1), фінансовій діяльності – 1,2% (31,5 тис. осіб), а також в інших галузях господарства (в т. ч. у наданні комунальних та індивідуальних послуг, діяльності у сфері культури та спорту) – 5,3% (132,8 тис. осіб).

На 1.01.2010 р. все економічно активне населення регіону у віці 15–70 років становило 2761,4 тис. осіб (у 2000 р. – 2826,4 тис. осіб). З них населення працездатного віку було 2528,7 тис. осіб, старше працездатного віку – 232,7 тис. осіб.

На Карпатський регіон припадає 12,5% усього економічно активного населення України. Рівень економічної активності населення – 61,2%, що є нижчим ніж в середньому по Україні на 2,1%.

У порівнянні з 2008 р. упродовж 2009 р. частка економічно активного населення скоротилася на 0,4%, з них частка населення у працездатному віці у відношенні до всього населення відповідної вікової групи на 0,8%.

Чисельність зайнятих у віці 15–70 років в регіоні дещо зросла, порівняно з 2000 р., на 48 тис. осіб, і становить 2 512,3 тис. осіб. На Львівську область припадає 43,2% усіх зайнятих у регіоні. Рівень зайнятості в регіоні – 55,6% (по Україні – 57,9%), серед жінок – 53,5%, чоловіків – 56,9%.

В регіоні впродовж 2000–2009 рр. зменшилося безробіття з 362,1 тис. осіб (13,1% до економічно активного населення віком 15–70 років) до 220,6 тис. осіб (9,2% економ. акт. населення). По Україні рівень зареєстрованого безробіття становив 8,8% (за методологією МОП). Найнижчий рівень безробіття населення працездатного віку є у Львівській області – 8,5%, а найвищий – 9,9% на Закарпатті.

У Карпатському регіоні вищим є рівень безробіття серед чоловіків – 11,2%, тоді як серед жіночого населення – 6,9%. У міських поселеннях рівень безробіття становить 11,0%, у сільській місцевості – 7,6%. Лише для сільських населених пунктів Закарпаття рівень безробіття є вищим, ніж у містах (відповідно 10,6% і 8,9%).

Рівень зареєстрованого безробіття (відношення (у відсотках) кількості безробітних, зареєстрованих у Державній службі зайнятості, до середньорічної кількості населення працездатного віку) у Карпатському регіоні був таким же, як і в середньому по Україні – 1,9%, серед областей найнижчі показники були притаманні для Львівської і Закарпатської областей – 1,7%, Чернівецька – 1,9%, Івано-Франківська – 2,1%.

Розселення населення. Урбанізація

Станом на 1.01.2010 р. у Карпатському регіоні налічувалося 3 758 населених пунктів, з них міських – 166 (81 місто і 85 селищ міського типу), сільських – 3592.

У Карпатському регіоні проживає 9,5% міського і 21,4% сільського населення нашої держави, яке тут сконцентровано в 17,6% міст, 9,6% селищ міського типу і 12,6% сіл, що розташовуються на території України.

Таблиця 4.9

Кількість адміністративно-територіальних одиниць за областями
Карпатського регіону, 1 січня 2010 р.*

Область	Райони	Всього поселень	Міста		Райони у містах	Селища міського типу	Сільські населені пункти
			всього	в т. ч. обласного значення			
Закарпатська	13	609	11	5	-	19	579
Івано-Франківська	14	804	15	5	-	24	765
Львівська	20	1928	44	9	6	34	1850
Чернівецька	11	417	11	2	3	8	398
Всього	58	3758	81	21	9	85	3592

* Статистичний щорічник України за 2009 рік. – С. 24.

Все населення регіону проживає у населених пунктах різної величини (людності). За людністю міста поділяються на такі групи:

- 1) до 10 тис. осіб (дуже малі міста – 39 в регіоні);
- 2) 10–50 тис. осіб (малі міста – 32);
- 3) 50–100 тис. осіб (середні міста – 6);
- 4) 100–500 тис. осіб (великі міста – 3);
- 5) 500–1000 тис. осіб (надвеликі міста – 1).

Закарпатська область: із 11 міст дуже малі – чотири (Перечин, Чоп, Іршава, Тячів), малі – п'ять (Рахів, Свалява, Виноградів, Берегове, Хуст).

Івано-Франківська область: із 15 міст області, до дуже малих належать 7 (Галич, Яремче, Косів, Рогатин, Тлумач, Тисмениця, Городенка), до малих – 5 (Снятин, Болехів, Бурштин, Долина, Надвірна).

Львівська область: у групі дуже малих є 22 міста. Серед них м. Угнів (1,0 тис. осіб), яке найменше не лише у Львівській області, а й в Україні. У групі малих – 18 міст.

Чернівецька область: серед 11 міст дуже малі – 6 (Герца, Вижниця, Вашківці, Кіцмань, Новоселиця, Заставна), у 4-х містах проживало від 10 до 15 тисяч осіб (Сокиряни, Новодністровськ, Хотин, Сторожинець).

Середніх міст у Карпатському регіоні є шість: Мукачеве (83,8 тис. осіб), Дрогобич (78,1 тис. осіб), Червоноград (68,5 тис. осіб), Стрий (60,4 тис. осіб), Калуш (67,3 тис. осіб), Коломия (61,2 тис. осіб).

До великих міст в регіоні відносяться три обласних центри: Ужгород (116,5 тис. осіб), Івано-Франківськ (224,2 тис. осіб), Чернівці (251,8 тис. осіб).

До групи надвеликих міст входить Львів з населенням 734,6 тис. осіб.

У структурі міських поселень регіону одну з найчисленніших категорій населених пунктів становлять селища міського типу (сmt) або містечка. Нині їх нараховується 85 одиниць, а частка у загальній мережі міських поселень становить 51,2%.

Селища міського типу за людністю входять до двох груп:

- 1–5 тис. (54 селищ в регіоні);
- 5–10 тис. осіб (31 селище).

Таблиця 4.10

Міста Карпатського регіону з наявним населенням 50 тис. осіб і більше

Міста	1979	1989	2001	2009
Львів	667	791	732,8	734,0
Чернівці	219	257	240,6	251,8
Івано-Франківськ	150	214	218,4	224,2
Ужгород	91	117	117,3	116,5
Мукачеве	72	84	82,3	83,8
Дрогобич	66	78	79,1	78,1
Червоноград	55	72	70,6	68,5
Калуш	60	68	67,9	67,3
Стрий	55	67	62,5	60,4
Коломия	52	63	62,0	61,2

Закарпатська область: до групи з людністю 1–5 тис. осіб належать 7 сmt, більше 5 тис. осіб – 12 сmt. Найбільшим є сmt Дубове Тячівського району (9,6 тис. ос.), найменшим – сmt Жденієво Воловецького району (1,1 тис. ос.).

Шістнадцять селищ Івано-Франківської області відносяться до сmt. з чисельністю населення меншою 5 тис. осіб, у 8 сmt. нараховується мешканців від 5–10 тис. осіб. Найбільше селище Перегінське (12,5 тис. ос.) знаходиться у Рожнятівському районі, найменше – Букачівці (1,4 тис. ос.) – у Рогатинському районі.

Львівська область: у першій групі є 27, у другій – 7 сmt. Найбільшими за людністю є сmt Рудно (Львівська місьрада) і Добротвір (Кам'янка-Бузький район) по 6,4 тис. осіб у кожному; найменше – сmt Нові Стрілища (Жидачівський район) – 0,9 тис. осіб.

У Чернівецькій області знаходяться 8 селищ міського типу, до групи з людністю 1–5 тис. осіб відносяться 4 населених пункти, більше 5 тис. осіб – 4 сmt. Найбільшими за кількістю мешканців є Красноільськ (Сторожинецький район) – 9,6 тис. осіб, найменше – сmt Неполоківці (Кіцманський район) – 2,4 тис. осіб.

На території Карпатського регіону функціонує 3592 сільських населених пунктів, в яких проживає 3 093,2 тис. осіб, найбільша кількість сіл – із чисельністю

населення від 201 до 1000 осіб – 1860 од. За 1959–2010 рр. чисельність сільського населення Карпатського регіону зменшилась на 5,1%, а в цілому в Україні – на 37,0%. За період з 1968 р. по 2009 р. кількість сіл зменшилась на 335.

Із загальної кількості сіл – 589 сіл, або 16,4% – це малі села. За період з 1989 р. по 2009 р. кількість малих сіл людністю до 200 осіб зросла, а це пояснюється тим, що чисельність населення середніх сіл (201–1000 осіб) зменшується і села переходять в нижчий розряд.

Сільські населені пункти за людністю належать до таких груп:

- 1) до 200 осіб (малі села);
- 2) 201–1000 осіб (середні села);
- 3) більше 1000 осіб (великі села).

Найбільшою частка сіл з людністю до 100 осіб є у Львівській області – 13,8%, Івано-Франківській – 6,1%, Закарпатській – 3,1%, Чернівецькій – 1,5%.

Найбільшим селом регіону та в Україні є Зимна Вода (10,2 тис. осіб), що знаходиться у Пустомитівському районі Львівської області, і безпосередньо прилягає до Львова із заходу.

Густота сільської людності регіону (54,6 осіб/кв. км) є найвищою з-поміж інших регіонів України і більше ніж у 2 рази перевищує пересічно загальнодержавний показник. По областях щільність сільського населення розподіляється наступним чином: у Закарпатській – 62,3 осіб/кв. км, Івано-Франківській – 58,9 осіб/кв. км, Львівській – 49,1 осіб/кв. км, Чернівецькій – 68,0 осіб/кв. км.

Пересічні розміри сільського поселення регіону за людністю є найзначнішими у державі і становлять 893 особи, перевищуючи в 1,6 раза середньоукраїнську чисельність села. Тут чітко виділяються Закарпатська і Чернівецька області із найбільшою людністю пересічного села (понад 1 350 осіб) і Львівська область – із найменшою (568 осіб). На Івано-Франківщині села також сягають значних розмірів – 1052 осіб.

Із 3758 поселень Карпатського регіону 711 населених пунктів мають статус гірських, із чисельністю населення в них понад 900 тисяч осіб. Гірські населені пункти – це міста, селища міського типу та села, які розташовані в гірській місцевості.

У Івано-Франківській області концентрується найбільша кількість гірських населених пунктів – 236 гірських поселень або 33% регіону, вони охоплюють гірські ландшафти семи адміністративних районів області та Болехівської міської ради.

На території десяти районів Закарпатської області знаходяться 215 гірських населених пунктів (30% гірських поселень регіону).

Близько 28% усіх гірських поселень знаходиться у Львівській області (196 пунктів у Дрогобицькому, Сколівському, Старосамбірському, Стрийському та Турківському районах).

У Чернівецькій області 63 населені пункти мають статус гірських (9% у регіоні, Вижицький, Путильський, Сторожинецький райони).

Найбільша кількість гірських населених пунктів серед усіх інших адміністративних одиниць регіону припадає на Турківський район – 67 поселень.

Таблиця 4.11

Питома вага міського населення в областях Карпатського регіону
в 1959–2009 рр., %

Область	Питома вага міського населення у всьому населенні						
	1959	1970	1979	1989	2001	2005	2010
Закарпатська	29	30	38	41,1	37,0	37,0	37,2
Івано-Франківська	23	31	36	42,0	42,1	42,4	43,2
Львівська	39	47	53	59,3	59,3	59,9	60,7
Чернівецька	26	35	38	42,1	40,5	40,9	41,9
Україна	45,7	54,5	60,8	66,7	67,2	68,1	68,6

Важливе значення для характеристики розміщення населення має його щільність. Щільність населення в Україні становить 76 осіб/км² (станом на 1.01.2010 р.), у Карпатському регіоні є значно вищою – 106 осіб/км².

Львівська область за щільністю населення (117 осіб/кв. км) посідає друге місце в Україні після Донецької (168 осіб/кв. км) області і перше – в Карпатському регіоні. Чернівецька область – на третьому місці в Україні за цим показником – 112 осіб/кв. км. Щільність населення у Івано-Франківській області – 99 осіб/кв. км, у Закарпатській – 98 осіб/кв. км. Найбільша концентрація міських поселень та щільність сільського населення спостерігається на Передкарпатті, в долині річки Дністер та на південному заході Закарпатської області.

Щільність сільського населення регіону (54,6 осіб/км²) значно перевищує цей показник у цілому по Україні (23,9 осіб/км²).

У Карпатському регіоні в міських населених пунктах проживає 49,1% усіх мешканців (2 986,3 тисяч міських мешканців). Серед областей регіону лише у Львівській рівень урбанізації є вищий від 50%, найменший в Україні – у Закарпатській області (37,2%).

Рівень урбанізації у Львівській області – 60,7% (у 2009 р.), це на 21,7% більше, порівняно з 1959 р., що пояснюється значним зменшенням сільського населення. Рівень урбанізації Львівщини є меншим, ніж по Україні (68,6%) і найбільшим у Карпатському регіоні України.

Література

1. Населення Львівської області 2009. Демографічний щорічник. – Львів, 2010. – 105 с.
2. Праця у Львівській області у 2009 році. Статистичний збірник. – Львів, 2010. – 316 с.
3. Склад населення Львівської області за статтю і віком. Статистичний збірник 2009 рік. – Львів, 2010. – 97 с.
4. Статистичний щорічник України за 2004 р. / ред. О. Осауленко. – К., 2005. – 592 с.
5. Статистичний щорічник України за 2007 р. / ред. О. Осауленко. – К., 2008. – 572 с.

6. Статистичний щорічник України за 2009 р. / ред. О. Осауленко. – К., 2010. – 567 с.
7. Статистичний збірник „Регіони України” 2010/ ред. О. Осауленко. – К, 2010. – Ч. 1. – 368 с.
8. Статистичний збірник „Регіони України” 2010 / ред. О. Осауленко. – К, 2010. – Ч. 2. – 805 с.
9. Статистичний збірник „Чисельність наявного населення України на 1. 01. 2011 р.” – Київ, 2011. – 112 с.
10. Статистичний щорічник Закарпаття за 2009 рік. – Ужгород, 2010. – 560 с.
11. Статистичний щорічник Івано-Франківської області за 2009 р. – Івано-Франківськ, 2010. – 530 с.
12. Статистичний щорічник Львівської області за 2009 рік / ред. С. Матковський. – Львів, 2010. – Ч. 1. – 365 с.
13. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2009 рік / ред. А. Рогар. – Чернівці, 2010. – 503 с.
14. Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/>.

Антропогеографічні дослідження*

Карпатська дуга завжди була у центрі уваги географів як природничого, так і суспільного напрямків, хоч, зрозуміло, перший був визначальним. Однак у міжвоєнний період (20–30-ті роки ХХ ст.) увага до антропогеографії Карпат зростає, особливо у руслі польської географічної науки, осередками якої були передусім Ягеллонський та Львівський університети. Дуже важлива роль першого, де українці не лише вчилися, але й працювали на посадах доцентів і професорів (літератор і поет *Богдан Лепкий*, історик *Степан Томашівський*, мовознавець *Іван Зілинський*, географ *Володимир Кубійович*).

Роль останнього важко переоцінити. Вся його наукова творчість двадцятих і частково тридцятих років – це спільне надбання української і польської науки. Ми схильні праці В. Кубійовича двадцятих років стосовно антропогеографії Карпат повністю віднести до польської науки. Це пов'язане з тим, що В. Кубійович як вчений формувався у польській науковій системі (наукова географічна парадигма, що мала міцні корені в австронімецьких університетах і географічних товариствах: опертя на польові географічні дослідження і великомасштабні топографічні карти, використання стислих, в т. ч. математико-статистичних методів, загалом – індуктивний шлях пошуку і відкриття істини, перевага дескриптивної географічної науки над номотетичною та ін.). Були, правда, і виключення із цих правил, коли, услід за німецькими геополітиками, окремі польські вчені робили дедуктивні, абстрактні побудови (які можна по-людськи зрозуміти, але не оправдати, передусім

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Антропогеографічні дослідження Карпат / О. І. Шаблій // Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – С. 697–702.

за їх абстрактність і неверифікаційність). Часом це, на жаль, поєднувалося в одній особі (*Е. Ромер*). Правда, вчені Ягеллонського університету щасливо уникли цих псевдонаукових захоплень.

І це було результатом того, що ще до Першої світової війни тон на Географічному Інституті університету задав вчений з світовим іменем, доктор габілітований *Людомир Савіцький*. Він, що пройшов добру наукову підготовку у Відні, створив Краківську модерну географію, в т. ч. антропогеографію, організував широку підготовку фахівців-географів, видання часопису “Przegląd geograficzny”.

Учень проф. Л. Савіцького проф. *Й. Смоленський*, виступаючи на І з’їзді колежанському Краківських географів (1928), сказав: “Географічний заклад виник у Ягеллонському університеті лише після габілітації Людомира Савіцького. Його діяльність перевела географію у Кракові на нові шляхи. Польові дослідження та екскурсії стали інтегральною частиною студій. Метою було не лише навчання, але й привчання до дослідницьких методів.

Однак особливо розвинулися праці в ділянці антропогеографії. На взірць студій проф. Савіцького над шаласництвом (пастушим життям. – *О. III.*) В зах. Карпатах пішли оригінальні дослідження доктора Кубійовича і доктора Пацевічової. Польська наука у цьому напрямку досліджень стала на чолі міжнародної організації, створеної Першим з’їздом слов’янських географів. Праці Менцінського, д-ра Кубійовича, д-ра Лешкової були присвячені географії міст. Не бракувало досліджень географії поселень і комунікацій – вони продовжуються. Тепер також проводяться політико-географічні студії. В ряді праць, пов’язаних з історією географії, була монографія д-ра Немцової про Поля”¹.

У цій довгій цитаті для нас дві важливі речі: а) названі напрямки розвитку загальної антропогеографії у Ягеллонському університеті (вивчення поселень і розселення, дослідження пастушого життя, комунікацій, політичної географії та історії географії тощо); б) мало не у всіх цих сферах наукових студій вагоме слово сказав вже тоді молодий д-р В. Кубійович. Регіоном його студій стали Карпати – особливо Східні, частково Західні.

Тематика антропогеографічних досліджень Карпат доктора Володимира Кубійовича дуже різноманітна. Це передусім географія людності і її розселення (його докторська дисертація, захищена успішно у 1923 р., називалася “Розселення у Горганах”), географія міст (класичному у цьому плані є широкоформатна розвідка з антропогеографії Нового Санча, 1927 р.) і в цьому контексті – розміщення земельних угідь (культур) та людності, багатоаспектних студій географії пастушества та ін.

У руслі досліджуваної проблеми на особливу увагу заслуговують праці молодих адептів географії, згуртованих у географічній секції при українській громаді Кракова. Вони були опубліковані у “Науковому збірнику” за редакцією того ж

¹ *Pamiętnik I. Zjazdu koleżeńskiego geografów krakowskich. Kraków, 1928. S. 10–11.*

таки доктора В. Кубійовича у 1930 р. українською мовою (розширене резюме – німецькою або французькою). Із семи опублікованих тут праць шість присвячено різним антропогеографічним аспектам Східних Карпат. Це зокрема праці:

1. В. Кубійович. Мапи осель і господарських культур східних Карпат (С. 4–8);
2. П. Баб'як, М. Габлінський, Т. Музичшин. Приріст населення у східних Карпатах (С. 26–43);
3. П. Біланюк. Розміщення населення на Закарпатті після височини (С. 44–54);
4. М. Ковалюк. Кути – антропогеографічна студія (С. 55–69);
5. М. Рябій. Очерк антропогеографії Самбірського повіту (С. 70–88);
6. М. Кулицький. Зимаркові оселі на галицькій Гуцульщині (С. 89–114).

Це були антропогеографічні студії у чистому вигляді. Основа їх – це географія людини. Діяльність людини – головна її риса, що має виражену географічну зумовленість і географічні наслідки. Перший фактор географічної зумовленості діяльності людини – природне довкілля. В цей час вчені ще не доходили до екологічних аспектів життєдіяльності людини. Але розселення людей і їх просторове та часове господарське життя (особливо аграрна сфера) генетично зумовлювалися територіально-часовою диференціацією природного середовища. В цьому проявлялася геодетерміністична парадигма, що панувала у цей час. А геофункціоналізм лише пробивав собі шлях. Зокрема, стаття П. Баб'яка та П. Біланюка має всі ознаки геодетерміністичного підходу (розміщення поселень розглядається не тільки у причинній залежності від висоти над рівнем моря, але й у контексті природно-географічного поділу Закарпаття). Геофункціональний просторово-часовий підхід характерний для статті М. Кулицького. Робота М. Ковалюка про антропогеографію містечка Кутів, що на межі Галичини і Буковини, гірської і передгірської частини Карпат, була далеким відгомном відомої праці В. Кубійовича про Новий Санч.

Але у 30-ті роки ці перспективні заявки молодих українських вчених, на жаль, не були продовжені.

У післявоєнний період спільних українсько-польських антропогеографічних досліджень Карпат не відбувалося. Польська географія зосередила свою увагу на вивченні Західних Карпат, а українська – Східних (після війни їх іменували Радянськими або Українськими). Не було збережено наступності зі совєтської сторони. Лише фізико-географи, в т. ч. геоморфологи, інтенсивно використовували довоєнний доробок польської географії. В той же час в Україні були проскрибованими акад. С. Рудницький і особливо антропогеограф В. Кубійович. Навіть не дозволялося посилатися на їх праці, згадувати їх імена.

Найбільший внесок у антропогеографічне вивчення Українських Карпат у цей період зробили географи Львова і Чернівців, зокрема географічних факультетів університетів. У 50-ті роки розгортається дослідження земельних угідь і географії сільського господарства (професор *Афанасій Ващенко*), у 60-ті –

населення і розселення (доц. Г. Зільбер, доц. Г. Анісімова, к. е. н. В. Березюк та ін.), а також міжгалузевих комплексів: лісовиробничого (проф. О. Шаблій), хімічного (проф. М. Ігнатенко), агропромислового (доц. М. Білик), дещо пізніше – рекреаційного (доц. Н. Недашківська). У 60–70-ті роки ці аналітичні пошуки закінчуються дослідження комплексногосподарських проблем Карпат (доц. М. Паробецький, доц. С. Волос, проф. А. Ващенко). Більшість цих досліджень супроводжувалися створенням системи карт чи навіть атласів даної території (А. Ващенко, О. Шаблій та ін.).

У 80-ті роки якогось суттєвого прориву не було зроблено. Нові проблеми виникли у 90-х роках, особливо після краху СРСР, створення незалежної України і зміни геополітичного положення Карпат в цілому і української їх частини зокрема. Знову появилася можливість спільного українсько-польського антропогеографічного дослідження цієї оригінальної території, що лежить на стику України, Польщі, Румунії, Угорщини і Словаччини. Але нові реалії ще, по суті, не враховуються географами суміжних країн, особливо українськими. Більш активними тут, як і раніше, є передусім геоморфологи і економісти. Останні провели у 1994 р. міжнародну конференцію “Українські Карпати – міст у Європу”, у якій взяли активну участь економіко-географи.

Зараз існує ряд проблем дослідження Українських Карпат, які мають міждисциплінарний і міждержавний характер. Це передусім проблеми:

1) реструктуризація господарства окреслених регіонів Карпат, як складових частин відповідних національних комплексів і їх взаємоприспосовування, особливо на суміжних територіях. Спільним регіоном польсько-українського наукового співробітництва може стати територія Бойківщини – Лемківщини;

2) формування Єврорегіонів. Зокрема це стосується Єврорегіону “Карпатський”. В його склад входить чотири карпатські області України – Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька і Закарпатська, Підкарпатське воєводство Польщі, ряд прикордонних земель Східної Словаччини, північно-східної Угорщини та північної Румунії. Хоч Єврорегіон офіційно існує вже понад п’ять років, антропогеографи до цього часу не приступали до його дослідження. В усіх названих країнах це переважно депресивні території і проблем їх соціально-економічної, демографічної та екологічної активізації надзвичайно багато;

3) формування і розвитку рекреаційного комплексу. Карпати в цілому, в т. ч. і Українські, – це одна з найбільш багатих рекреаційними ресурсами (мінеральні води, ліси, пам’ятки історії і культури, етнографічні особливості) та найменш екологічно ушкоджених регіонів Європи. Тому спільними зусиллями багатьох наук і суміжних держав цей регіон може перетворитися у рекреаційну зону загальноєвропейського чи навіть світового значення;

4) формування і розвитку трансєвропейських транспотних коридорів: від Балтійського до Чорного морів (Гданськ – Одеса), від Лісабона до Києва і далі на схід, від Адріатики до Балтії і Західної Азії тощо;

5) геополітичного, гео економічного і геокультурного місця регіону у регіонально- і загальноєвропейській інтеграції. Аспектами цієї проблеми є: Карпати і Європейський Союз, Карпатський регіон і НАТО, Карпати і Вишеградська система, Карпати і Міжмор'я та ін.

Під ці та інші проблеми слід організувати міждержавні конференції, розробляти науково-дослідні програми, створювати тимчасові науковопошукові організації на міждисциплінарній і міжнародній основі.

Суспільно-географічне районування*

Внутрішньорегіональні проблеми економічного розвитку

Карпатський регіон – це економічний район (ЕР), сформований у результаті інтенсивного розвитку і диверсифікації економіки. Його основою є територіально-виробничий (ТВК) і ширше, територіально-господарський комплекс. Українські Карпати характеризуються географічною цілісністю, соціально-економічною єдністю.

У Карпатському регіоні внаслідок територіального поділу праці сформувались наступні галузі спеціалізації: машинобудування, деревообробна, хімічна, харчова, легка промисловість, а також рекреаційне господарство. Поряд і у зв'язку з виробництвами спеціалізації функціонують доповнюючі їх виробництва, які супроводжують і паралельно до них виробляють для галузей спеціалізації сировину, матеріали, енергію і т. д., а для населення – предмети народного споживання, продукти харчування, виробничі послуги.

Галузева структура ТВК передбачає наявність і узгодження взаємодії великих секторів виробничої сфери (промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту та ін.), їх галузевих і міжгалузевих утворень. Міжгалузеві територіальні комплекси (МТК) – взаємопов'язані на основі певного типу відношень єдності декількох галузей на певному рівні територіальної спільності. Такими міжгалузевими утвореннями є агропромисловий, паливно-енергетичний, лісопромисловий, індустріально-будівельний і т. д. Перелічені та інші МТК – структурні компоненти ТВК Українських Карпат.

Складною територіальною системою систем є мережа економічних районів СРСР. Нульова точка відліку – єдиний народногосподарський комплекс країни, який виступає не тільки у вигляді могутньої міжгалузевої, але й складної територіальної структури. Її головні компоненти (підсистеми) – основні (генеральні, великі) еконо-

* Друкується за: *Шаблій О. И.* Внутрорегиональные проблемы экономического развития / О. И. Шаблій // Украинские Карпаты. Экономика / отв. ред. М. И. Долишний. – К.: Наукова думка, 1988 (переклад з рос. *Марії Пелех*).

мічні райони. Один з таких районів у СРСР – Західноукраїнський (Західний регіон УРСР). Ядром районуотворення є великий індустріальний центр Львів.

Основний економічний район – це велика територіальна частина єдиного народногосподарського комплексу країни, міцний (потужний) територіально-господарський комплекс (ТГК), який розміщує у собі значний економічний, соціальний і природний потенціал, сформований у результаті союзного територіального поділу праці. Це, як правило, компактна територія декількох тісно пов'язаних областей на базі спільності виробничої спеціалізації і (або) тяжіння до великого економічного центру. Великі економічні райони вирішують декілька народногосподарських проблем, мають системи сформованих регіональних міжгалузевих комплексів і районих енерговиробничих циклів. Вони являють собою райони першого ступеня (першого рівня) в ієрархії економічного районування СРСР.

У багатьох основних економічних районах формуються економічні райони другого ступеня. Прикладом такого формування у Західному регіоні УРСР є Карпатський економічний район, який включає передгір'я і гірську частину території Українських Карпат. Економічні райони другого ступеня – це територіально-господарське і соціально-економічне єдине утворення, що історично склалося, і виступає, як у союзному, так і внутрішньорайонному поділі праці.

Воно охоплює територію декількох суміжних областей, між якими існують тісні соціально-економічні зв'язки у напрямку розвитку міжгалузевих комплексів і вирішення загальних регіональних економічних, соціальних і екологічних проблем.

Провідні міжгалузеві комплекси на території Українських Карпат – лісопромисловий, агропромисловий, рекреаційний. Ці та інші міжгалузеві комплекси (машинобудівний, хімічної індустрії, легкої промисловості, індустріально-будівельний, транспортний, сфери послуг) утворюють єдиний територіально-господарський комплекс Карпатського регіону. Саме цим комплексом визначається територіальний склад даного економічного району. До головних проблем, вирішення яких інтегрує різноманітні частини території в єдине ціле, відносяться:

1) економічні – підвищення загального рівня розвитку шляхом інтенсифікації виробництва, технічного переозброєння існуючих потужностей, забезпечення пропорційності і збалансованості структури ТГК і ТПК і окремих МТК; оптимізація поєднання у складі ТПК регіону великих, середніх і малих підприємств; більш рівномірне розміщення виробництва на території шляхом подальшого засвоєння його гірської частини (рекреація) економічної активізації середніх і малих міських поселень, розвиток агропромислової інтеграції у сільській місцевості; удосконалення керування регіоном як єдиним територіально-господарським утворенням шляхом міжобласної координації перспективного планування, складання і реалізація цільової комплексної програми “Карпати”;

2) соціальні (тісно пов'язані з економічними) – підвищення рівня життя населення; повніше і раціональніше використання працересурсного потенціалу; підвищення рівня загальної і спеціальної освіти населення і доведення останнього у

відповідності з потребами ТГК регіону; покращання оздоровлення населення та інші;

3) екологічні – повніше і комплексне використання природноресурсного потенціалу (копалини, земельні, лісові, водні, рекреаційні ресурси); охорона повітряного і водного басейнів, а також ґрунтів від забруднення промисловими, сільськогосподарськими, транспортними та іншими відходами; охорона територіальних комплексів від руйнування; створення системи заповідних природоохоронних територій та ін.

Наступним ступенем у системі районування країни є економічні підрайони. У Карпатському регіоні формується тільки один такий підрайон – Прикарпатський, який територіально охоплює північну частину гірської системи Українських Карпат і Прикарпаття (Чернівецька, Івано-Франківська області і південь Львівської області). Ядрами районоутворення тут є Чернівці, Івано-Франківськ, Коломия, Калуш, Стрий, Дрогобич, Борислав, Самбір та ін. міста, об'єднані повздовжньо-прикарпатською політранспортною магістраллю. Підрайон має потужний у західному регіоні УРСР територіально-виробничий комплекс, яким в основному визначається компонентна і територіальна структура ТГК Карпат. У структурі ТПК підрайону, крім загальних для всієї території Карпат, виділяються також міжгалузеві комплекси: паливно-енергетичний і хімічної індустрії.

Основні загальнокарпатські проблеми тут виявлені найгостріше. Тому що субрегіон загалом на фоні Карпатського регіону має найвищий рівень територіальної концентрації продуктивних сил, освоєння навколишнього середовища, найбільш широку диверсифікацію промислового виробництва. Крім того, у Прикарпатті різко виділяються субрегіональні проблеми розвитку нафто- і газоенергохімічного енерговиробничого циклу у зв'язку з вичерпуванням родовищ природних ресурсів, екологічна проблема верхнього Дністра, соціальна проблема раціоналізації міграційного переміщення населення (включаючи маятникову міграцію).

В економічному районуванні країни слід виділити обласні економічні райони (ОЕР). Специфічна особливість ОЕР – це те, що він має одне чітко виявлене ядро районоутворення – обласний центр, який акумулює від половини до трьох четвертих і більше промислового потенціалу такої адміністративної одиниці, як область, і за допомогою транспорто-комунікаційних артерій економічно і соціально тяжіє вся територія області. Інші ядра районоутворення в обласному економічному районі у більшості випадків у понад два рази менші від головного ядра (винятком є Закарпаття). Воно регулює, координує і контролює діяльність галузей і підприємств союзного і союзно-республіканського підпорядкування, локалізованих на території області, складає баланси трудових ресурсів, палива, місцевих будматеріалів та ін., бере участь у розробці програм ТВК союзного значення, якщо останні частково чи повністю розміщуються у межах ОЕР, обласної Ради народних депутатів. З цього слідує, що на території області планомірно формується територіально-господарський або, ширше – соціально-економічний комплекс.

У Карпатському регіоні виділяються три обласні економічні райони: Івано-Франківський, Чернівецький (Прикарпатський підрайон) і Закарпатський. Кожен із них має свої особливості і проблеми розвитку. Найбільш загальні їх характеристики:

а) кожен обласний економічний район охоплює і рівнинні, і гірські частини території з переважною концентрацією продуктивних сил у передгір'ях;

б) господарський комплекс кожної області розвивається переважно на базі місцевих природних ресурсів;

в) у структурі ТВК кожної області достатньо представлені і сировинновидобувні, і переробні галузі, а керівна роль належить агропромислового і рекреаційному міжгалузевим комплексам;

г) області мають приблизно однаковий рівень урбанізації (близько 4/10 складає міського населення);

д) у кожній області сформувались внутрішньообласні економічні райони (економічні округи – ЕО).

Економічні округи являють собою просторові частини обласного економічного району, які характеризуються територіальною внутрішньо обласною спеціалізацією та економічним тяжінням до районоутворюючих (до обласного центру і другого-третього за людністю міста області). Так, в Івано-Франківській області виділяються три економічні округи: Івано-Франківсько–Надвірнянський, Калушсько–Долинський і Коломийсько–Городенківський; у Закарпатті – два: Західно-Закарпатський і Східно-Закарпатський; у Чернівецькій області формуються Прут–Дністровський і Сторожинецько–Вижницький ЕО. Крім того, у склад Карпатського регіону входить економічний округ Львівського Прикарпаття з головним районоформувальним ядром Дрогобичем. Економічні райони бувають двох типів: у першому центром є обласне місто (таких у Карпатському регіоні три); у другому ядрами районоутворення є міста, які займають друге-третє місце у пролонгованому за людністю ряді міських поселень області (другий тип – найчисельніший).

В економічному районоформуванні слід виділити низові *адміністративно-економічні райони*, або *економічні вузли (ЕВ)*. Кожен з них – це територіальна частина народного господарства, що представлена соціально-економічним комплексом великого міста (декількох навколишніх міст) і пов'язані з ним господарством, населенням, екологічною ситуацією суміжної території. Межі ЕВ визначаються, як правило, зоною найбільш інтенсивного вузла – промисловий вузол, який доповнений у багатьох випадках спеціалізованим сільським і рекреаційним господарством природної зони. Система розселення у межах ЕВ “настроєна” на його головне ядро, матеріальним вираженням якого виступає єдність інфраструктури ЕВ.

У Карпатському регіоні формуються десять економічних вузлів. У Івано-Франківській області – чотири (власне Івано-Франківський, Калушський, Долинський і Коломийський); у Чернівецькій – один (Чернівецький), у Закарпатській – два (Ужгородський і Мукачівський); у Львівському Прикарпатті – три (Дрогобицько–Бориславський, Стрийський, Самбірський). Особливу роль відіграють економічні

вузли, ядра яких – обласні центри (Івано-Франківський, Чернівецький, Ужгородський). Разом з тим, у карпатських областях формується багатоядерний економічний вузол – Дрогобицько–Бориславський (Дрогобич, Борислав, Трускавець, Стебник). У більшості випадків головні ядра економічних вузлів формуються на основі привізної сировини і напівфабрикатів (крім Калушського, Долинського і Дрогобицько–Бориславського).

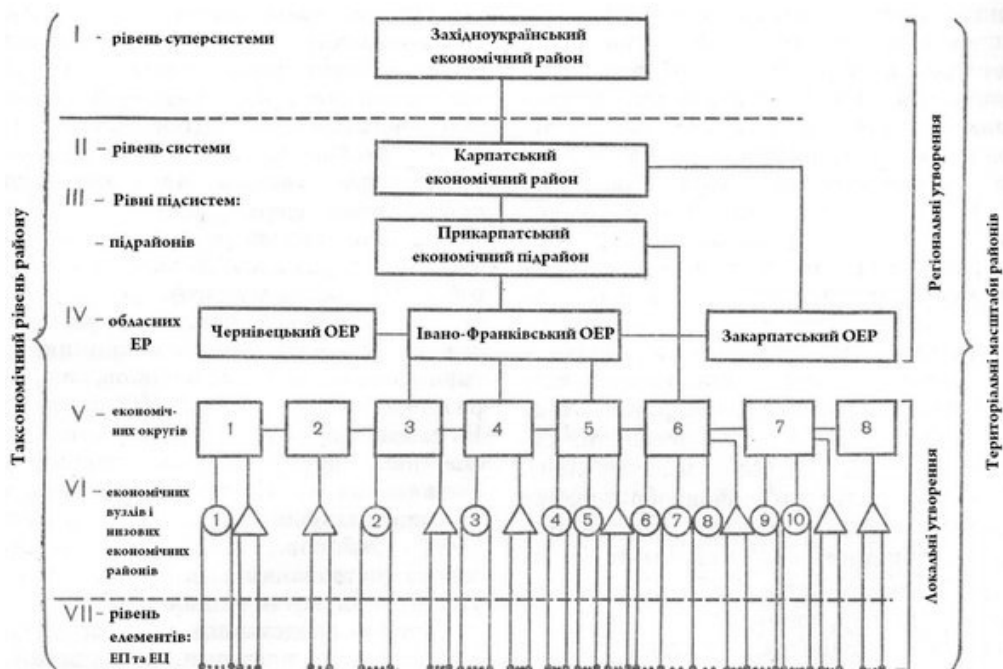

Рис. 4. 2. Територіальна структура Українських Карпат

(у квадратах – економічні округи: 1 – Прут-Дністровський, 2 – Старожинецько-Вижицький, 3 – Коломийсько-Городенківський, 4 – Івано-Франківсько-Надвірнянський, 5 – Калушсько-Долинський, 6 – Львівсько-Прикарпатський, 7 – Західно-Закарпатський, 8 – Східно-Закарпатський; у кружках – економічні вузли: 1 – Чернівецький, 2 – Коломийський, 3 – Івано-Франківський, 4 – Калушський, 5 – Долинський, 6 – Стрийський, 7 – Дрогобицько-Бориславський, 8 – Самбірський, 9 – Ужгородський, 10 – Мукачівський; трикутниками позначено низові економічні адміністративні райони)

Економічні вузли нерідко виходять за межі низових адміністративно-економічних районів, на території яких вони формуються. У такому випадку ЕВ включають частину суміжних районів. На території Українських Карпат виділяються 46 низових адміністративно-економічних райони. Їх мережа потребує удосконалення в напрямку укрупнення і утворення меж.

Такою представлена структура Карпатського економічного району, якщо останній розглядати як територіальну систему систем. Елементами цієї системи виступають економічні центри і пункти.

Економічний пункт (ЕП) – поселення з одним видом діяльності, який спеціалізує його в територіальному поділі праці. *Економічний центр (ЕЦ)* – поселення з декількома видами діяльності (як правило, представлене декількома підприємствами), які спеціалізують його в територіальному поділі праці. У Карпатському регіоні нараховується близько 130 ЕП і ЕЦ, які представлені лише міськими поселеннями. У процесі районоутворення ними здійснюються різноманітні функції. Виділяються декілька функціональних типів ядер районоутворення: ядра, які виконують *багаточисленні функції*, – промислові, транспортні, господарсько-організаційні, соціально-культурні (Івано-Франківськ, Чернівці, Ужгород, Дрогобич; більшість ядер ЕО і ЕВ – Коломия, Мукачево, Калуш); ядра з *переважанням виробничих функцій*: промислових (Новий Розділ, Дашава, Стебник та ін.); агропромислових (Заболотів, Лісець, Середне, Іршава та ін.); лісопромислових (Вигода, Брошнів-Осада, Делятин та ін.); ядра з *переважанням рекреаційних функцій* (Яремче, Моршин, Трускавець та ін.); ядра з *переважанням господарсько-організаційних і соціально-економічних функцій* (Глумач, Богородчани, Яблунів та ін.) і т. д.

Особливістю Карпатського економічного району як системи просторових систем є його нестрогий поділ на однорівневі підсистеми. Так, поряд з трьома обласними економічними районами існує також додатковий економічний округ Львівського Прикарпаття. Одні економічні округи мають лише низові адміністративно-економічні райони, а інші крім того, й економічні вузли. У структурі Карпатського економічного району виділяються територіальні системи двох просторових масштабів – *регіональні* (обласні і міжобласні економічні райони) і *локальні* (ЕО, ЕВ). Кожна його територіальна економічна підсистема є соціально-економічним комплексом, у якому найтісніше поєднуються територіально-господарський комплекс і відповідна система розселення (регіональна і локальна).

Економіко-, соціально- та еколого-географічні дослідження басейну верхньої Тиси*

Басейн верхньої Тиси – це головна сучасна територія Закарпатської області, яка увійшла до складу СРСР, зокрема його частини – Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) у 1945 р. за угодою з Чехо-Словаччиною. До цього часу вона почергово входила до складу Київської і Галицько-Волинської Русі (до XV ст.), Угорського Королівства (до поч. XVIII ст.), Австрії – до 1867 р., далі – Австро-Угорської двоїстої імперії – до 1918 р., нарешті у міжвоєнний період – до Чехо-Словаччини, яка за міжнародними угодами повинна була надати Закарпатську автономію. В 1938–1939 рр. тут протягом короткотривалого часу існувала українська

* Публікується вперше. *Шаблій О. І.* Економіко-, соціально-, еколого-географічні дослідження басейну верхньої Тиси.

держава – Карпатська Україна на чолі з Президентом *Августином Волошиним*, що за згодою Гітлера була ліквідована угорським хористським режимом. В 1991 р. Закарпаття, яке давніше мало назви “Срібна Земля”, “Угорська Русь”, “Підкарпатська Русь”, “Карпатська Русь”, “Карпатська Україна” стала складовою частиною самостійної України на правах обласного регіону. Більшість його населення (приблизно 93%) 1. XII. 1991 р. проголосувало за незалежну українську державу. Важливо, що самостійність цієї держави одними з перших визнали сусідні країни – Польща, Угорщина, Чехо-Словаччина.

Закарпаття вирізняється в Україні багатьма рисами, що викликало особливий інтерес дослідників різних галузей знань – етнографів, лінгвістів, істориків, економістів, екологів, політологів, геологів та географів як українських, так і угорських, чеських, словацьких, німецьких та ін. Передусім це специфіка географічного положення території – на крайньому південному заході України, що межує з чотирма сусідніми народами і їх державами – угорцями, словаками, румунами і поляками. Жодна область України не має чогось подібного. Ця територія характеризується найбільшою законсервованістю староукраїнських рис у порівнянні із іншими регіонами нашої держави. Тому вона часто служить своєрідною моделлю, на якій вивчаються архетипи у сфері лінгвістики, етнології та етнографії України. Названа “законсервованість”, наявність давньоруських рис і особливостей має і деякий негативний зміст. Це особливо характерне тоді, коли певні сили, виходячи із своїх далекосяжних політичних інтересів, обґрунтовували (в т. ч. у “науковий” спосіб) належність українців Закарпаття до “великого руського народу” (“от Карпат до Камчатки”), або навпаки – виділяли т. зв. русинську націю – четверту східнослов'янську поруч з російською, білоруською і українською. На цій основі появилось таке ефемерне явище як “політичне русинство”. Характерною рисою цього краю є те, що в ньому нема повного збігу географічної, етнічної і державно-політичної областей. Так, географічно басейн верхньої Тиси займає ту територію Румунії, яка дренується лівими притоками названої ріки, зокрема Мармарошину, де, до річи, проживає українська етнографічна група гуцулів. Разом з тим етнографічно українське Закарпаття частково заходить у східну Словаччину так само, як на сучасну територію адміністративної області частково заходить угорська етнічна територія.

Українські географи, серед них і львівські, в т. ч. із Львівського університету, звертали особливу увагу на дослідження як природи, так і населення, і господарства краю. Серед найбільш відомих вчених у довоєнний період слід назвати передусім академіка *Степана Рудницького*, проф. *Степана Томашівського*, проф. *Мирона Кордуби*, проф. *Володимира Кубійовича*, доц. *Мирона Дольницького*, *Володимира Огоновського*, *Петра Біланюка* та ін. У повоєнний час Закарпаття вивчали проф. *Опанас Ващенко*, проф. *Олег Шаблій*, доц. *Л. Козловська*, доц. *Галина Анісімова*, доц. *Михайло Білик*, доц. *Мирослава Влах*, доц. *Наталія Недашківська* та ін. На жаль, не було видано жодної комплексної і соціально-економіко-географічної

монографії, присвяченої цьому регіону¹. В 1991 р. вийшов комплексний географічний “Атлас Закарпаття” за нашою редакцією українською і російською мовами.

Українські вчені-емігранти чи ті, що співпрацювали з чеськими і словацькими дослідниками у міжвоєнний період, зокрема С. Рудницький, С. Томашівський, М. Кордуба, М. Дольницький особливу увагу звертали на проблему української Підкарпатської Русі, її зовнішніх меж. Тому доцент Львівського університету С. Рудницький, який зараз вважається фундатором української географії, у книзі “Огляд національної території України” (Берлін, 1923) на основі австрійського перепису населення 1910 р. робить висновки про межу суцільної української території по лінії вододілу річок Вазир і Руськова, Руська Поляна, Горішній Вишів, Руськово, Вишня Руна, Крочунів, Миків, Верхня Анша, Грушово, Тересва, Бурштино, Велятин, Дубовина, Сивлюш, Шашфалу, Гимлівці, Чома, Шашвар, Карачфалва, Егреш, Кумнята, Квасово, Ремета, Шаркад, Маркаріво, Варбово, Пістрялово, Фогараш, Лялово, Ділок, Куштановиця, Кендерешів, Росвигово, Лучки, Радванка, Ужгород, Конюш і далі на схід (детальніше див. його книгу “Чому ми хочемо самостійної України”. – Львів: Світ: 1994. – С. 231–236)². Вчений визначав площу Підкарпатської Русі в 147 тис. км з населенням 568 тис. чол. (1910 р.), в т. ч. за національним складом: українців – 77,5%, євреїв – 12,2%, угорців – 5,8%, німців – 1,1%, румунів – 0,1%. На основі аналізу топонімічного матеріалу вчений робить висновок, що суцільна українська територія колись сягала далеко південніше, а “словаки греко-католицької віри, це не вважаючи на всі контраверсії учених, переважно таки пословачені українці” (там же, с. 233). Найбільші етнографічні “острови” він називає біля Ніредьгазів, Нодь Кароля, Гнилиця, у Бачці.

В цьому аспекті важливе значення мала серія публікацій випускника Львівського, а згодом професора Ягеллонського університету, С. Томашівського (1903, 1905), у Записках Наукового Товариства ім. Шевченка (т. 56, 77) та його відома “Етнографічна карта Угорської Русі” (Санкт-Петербург, 1907), перевидана у міжвоєнні роки.

Ще більше уваги присвятив Закарпаттю проф. В. Кубійович. Працюючи у Ягеллонському університеті, досліджував цю територію у багатьох аспектах: вивчав географічну основу розселення і розвитку господарства, зокрема пастушного. Це зроблено у таких працях, як “Розміщення угідь і населення в Північних Карпатах” (1932), “Полонини на Підкарпатській Русі” (1932), “Пастуше життя в Мармарошчині” (1935), “Пастуше життя у Підкарпатській Русі” (частина I, 1935 р., частина II, 1937 р.). Багато праць присвятив В. Кубійович цій території після утворення Карпатської України. Це “Природні підстави Карпатської України в нових

¹ На початку радянської влади (сорокові-п’ятдесяті роки) були видані дві монографії у Москві російськими вченими В. Анучиним та Спиридоновим.

² Між іншим тут подає бібліографію досліджень Закарпаття у другій половині XIX – на початку XX ст. Серед них праця українця, письменника і громадського діяча Василя Лукича (псевдонім Володимира Левицького) під назвою “Угорська Русь” (Львів, 1887).

межах” (1938), “Із актуальних антропогеографічних проблем Закарпаття” (1939), “Туристика в Карпатській Україні” (1939), “Людність” та “Сільське господарство” у книзі “Карпатська Україна” (Львів, 1939). Останньою великою публікацією про цей край була його велика стаття у співавторстві з *В. Маркусем* та *І. Лисяком-Рудницьким* у другому томі “Енциклопедії Українознавства”.

В названих, особливо передвоєнних, публікаціях вчений розкрив етнічні українські межі з угорською, румунською та словацькою територією. Він детальніше, ніж *С. Рудницький*, характеризує цю межу, порівнюючи її з існуючими державно-політичними кордонами. Цікаво, що за даними вченого українська частина румунської Мармарошини складає 700 км із 26 тис. чол. населення, в т. ч. 65% складають українці. Він відзначає, що українсько-угорська межа є досить чіткою (на протязі її ста кілометрів знаходиться лише декілька мішаних українсько-угорських сіл). *В. Кубійович* вивчив національний склад населення в етнічних і політичних (на 1939 р.) межах Карпатської України, віросповідні відносини, розміщення людності, її заняття і міграцію. Вивчаючи сільське господарство як одну з основ економіки краю вчений особливу увагу звернув на характеристики природних умов, характер землеволодіння, систему ведення землеробства, розміщення головних культур і тваринництва.

Дуже цікавою є порівняно невелика стаття доц. *М. Дольницького* (випускника Львівського університету) під назвою “Селитьба (розселення) міського типу на Підкарпатській Русі” (1929). В ній він розглядає географію міст цього краю у найтіснішому зв’язку з природним довкіллям, особливо з рельєфом і гідрографічною мережею. За характером містоутворювальної основи він виділяє типи міст – сільських і торговельних. Подано всебічну характеристику міських поселень Закарпаття (за людяністю, положенням, історією розвитку, планувальною структурою, національним складом людності та ін.).

Найбільше зроблено у економіко- і соціально-географічному дослідженні краю, як вже відзначалося, у післявоєнні роки, коли Закарпаття, правда, не у тих межах, що його визначали довоєнні вчені, увійшло до складу СРСР. Наголосимо, що майже до середини 50-х років широкий зовнішній доступ до цієї території був обмежений. Отже, по суті, дослідження почались у середині – другій половині 50-х, на початку 60-х років. Значний внесок у ці студії зробили вчені Львова і в т. ч. Львівського університету ім. Івана Франка, у першу чергу географи-природознавці, антропогеографи, а також геологи та економісти.

Закарпаття довгий час мало статус особливої території. Справа в тому, що серед областей України це був найменш розвинений регіон, з якого масово виїздило населення (переважно з гір) на заробітки у лісові і сільськогосподарські райони Союзу (на Північ Росії та південні області України). На урядовому рівні приймалося декілька спеціальних постанов щодо прискореного розвитку краю. Але істотні зміни не відбулись, не зважаючи на те, що темпи розвитку промислового виробництва тут були порівняно високими. За рівнем економічного розвитку Закарпаттю не вдалося

вийти навіть на середньоукраїнський, не вдалося усунути також істотну різницю між рівнем життя гірської і передгірської та низинної частини краю. Урядові постанови робили наголос на розвитку лісового комплексу з концентрацією деревообробки у передгір'ї, що посилювало соціально-економічну контрастність гір і рівнин; а також була звернена увага на АПК та рекреаційний комплекс.

Саме дослідженню цих комплексів, а також вивченню деяких інтегральних проблем господарського комплексування у Закарпатті та його населення була присвячена увага університетських вчених Львова. Причому частина досліджень відбувалась у руслі студій усього Карпатського регіону України (О. Шаблій, М. Білик, Н. Недашківська, С. Кузик та ін.), частина – із спеціальним наголосом на цьому оригінальному регіоні. Ряд проблем висвітлювалось на всесоюзних, всеукраїнських чи міжнародних конференціях, серед яких названо три: 1) “Основні проблеми вивчення та використання продуктивних сил Українських Карпат” (Львів, 1967, активну участь взяли географи *Г. Анісімова, І. Кончаківська, М. Гонак, Н. Недашківська, О. Шаблій та ін.*); 2) “Карпати – український міст у Європу: проблеми і перспективи” (Львів, 1993); 3) “Міжнародні аспекти вивчення та охорони біорізноманіття Карпат” (Рахів, 1997). В останні роки ряд конференцій відбулося в Ужгороді і Рахові, де львівські географи *М. Гонак, Л. Шевчук, С. Позняк, М. Кім, М. Білецький, Я. Івах, В. Грицевич та ін.* виступили з доповідями на актуальні теми розвитку Закарпаття після 1991 р.

Проблеми народонаселення досліджувались доц. Галиною Анісімовою. З цієї проблеми нею опубліковано близько 20 наукових робіт. Головна проблематика: демографічна ситуація, трудові ресурси і їх використання, міські і сільські системи розселення. Нею здійснено економіко-географічну класифікацію міських поселень, проаналізовано динаміку сільського і міського населення (1921–1974 рр.), вивчено використання трудових ресурсів у різних галузях господарства області, міграції населення, зокрема трудові. Цим проблемам присвячена також монографія *В. Кончак і С. Кончака* “Населення Закарпаття за 100 років: статистико-демографічні дослідження” (1977).

Загальні питання розвитку і структури господарського комплексу Закарпаття вивчали доц. *Л. Козловська*, доц. *Г. Анісімова, І. Кончаківський*, доц. *М. Гонак та ін.* Зокрема у монографії першої з них під назвою “Розвиток народного господарства Закарпатської області за роки радянської влади” (1959) було розкрито найхарактерніші риси рівня економічного розвитку Закарпаття, галузева і частково територіальна структура його господарського комплексу. Головна увага звернена на проблеми розвитку і розміщення промислового та сільськогосподарського виробництва. У працях *Г. Анісімової* (1967) встановлено тип господарського комплексу Закарпаття (аграрно-промисловий), визначено його міжгалузеву структуру (наявність АПК, лісового комплексу та формуванню курортно-туристського комплексу); *І. Кончаківський* звертає увагу на розвиток енергетики, машинобудування та легкої промисловості у процесі комплексного розвитку території;

доц. М. Гонак розкрив основні риси економіко-географічної подібності та шляхи співробітництва краю з Чехо-Словаччиною.

Серед міжгалузевих територіальних комплексів найпильніша увага присвячувалась насамперед агропромислому (М. Білик, М. Влах), рекреаційному (Н. Недашківська), лісопромислому (О. Шаблій). Зокрема, М. Білик (аспірант університету) на основі аналізу первинних матеріалів визначив компонентну структуру АПК Закарпаття (сукупність рослинницьких – плодоовочевоконсервних, виноробних та тваринницьких – м'ясо- і молокопереробних комплексів), показав зв'язки всередині кожного з них та між ними, обґрунтував територіальну організацію АПК. Зокрема, в територіальній організації він дійшов до рівня елементарних комплексів, визначивши їх ядра і сировинні зони. М. Білик виконав серію карт Українських Карпат, в т. ч. Закарпаття.

Доц. М. Влах (в період 1981–1997 рр.) основну увагу присвятила вивченню зв'язків АПК Закарпаття. У її працях вивчено, передусім, передумови формування зв'язків АПК. Нею досліджено внутрішні (особливо по сировині) і зовнішні зв'язки спеціалізованих АПК області плодоовочевоконсервних, виноробних, молочних і м'ясних, зв'язки по обслуговуванню галузей АПК, функціонально-територіальна організація міжгалузевих зв'язків, виявлено різні територіальні рівні зв'язаності АПК, ядра формування зв'язків. По цій проблемі М. Влах захистила у 1990 р. кандидатську дисертацію на тему “Проблеми удосконалення виробничо-економічних зв'язків АПК Закарпатської області”.

Інший міжгалузевий комплекс – лісовий – був у 60-х–70-х роках всебічно досліджений у працях тоді доц. О. Шаблія. Передусім, Закарпаття стало відправною моделлю для створення теорії лісового територіального комплексу (тоді його називали лісопромисловим). На початку 60-х років ним опубліковано серію наукових праць: “Деякі питання лісового господарства Закарпаття” (1964), “Особливості формування лісоекономічного комплексу Закарпаття” (1964), у другій половині – брошуру “Лісохімія Карпат” (1967) та ін. Ним захищено кандидатську дисертацію під назвою “Лісопромислові комплекси Українських Карпат (тенденції розвитку і структура)” у 1966 р. Підсумковою стала монографія “Лісопромислові комплекси Української, СРСР (питання теорії і моделювання)” (1973). Багато положень останньої зроблено на матеріалах Закарпаття, де лісовий комплекс має найповнішу виражену компонентну і територіальну структуру.

В працях О. Шаблія вперше було поставлено проблему екологічної функції лісового комплексу, його ролі у міжнародному поділі праці. Здійснено виділення ідеальних лісопереробних циклів, а також комплексне лісоекономічне районування Карпат, в т. ч. Закарпаття. У цьому районуванні, на відміну від лісогосподарського (галузевого), виділено лісоекономічні субрегіони, кожен з яких охоплює як гірську, так і передгірну частину області (окрім найбільш східного, де передгір'я відсутні).

Праці доц. Н. Недашківської (аспірантки кафедри економічної географії) присвячені головним чином рекреаційній системі Українських, в т. ч. їх голов-

ному рекреаційному субрегіону Закарпаттю. Монографія авторки під назвою “Рекреационная система Украинских Карпат” вийшла у 1983 р. Після неї появилася аналогічна монографія вчених львівського Інституту регіональних досліджень, де працювало багато випускників Львівського університету (*В. Кравців, С. Кузик, П. Жук, М. Шимків* та ін.). Загалом, проблематика в обох монографіях аналогічна: обґрунтування природно-ресурсної та історико-культурної бази (в цьому аспекті цікава публікація *С. Кузика, В. Грицевича* та *З. Кучабської* про оцінку рекреаційного потенціалу гірської частини Українських Карпат (1995)) рекреації, районування рекреаційних ресурсів; структура формованого рекреаційного комплексу, тобто виділення у ньому трьох основних сфер – індустрії туризму, сфери відпочинку і санаторно-курортного лікування, а також виробничого і невиробничого обслуговування; територіальна організація, особливо формування рекреаційних центрів і локальних утворень; перспективи подальшого розвитку, особливо у зв’язку із розвитком міжнародного туризму і входженням Українських Карпат у Карпатський єврорегіон та європейські структури.

Вчені-геологи Львівського університету детально вивчали тектонічну і геологічну будову Українських Карпат, а загалом з ними Українського Закарпаття (проф. *В. Глушко*, проф. *Є. Лазько*, проф. *А. Пізніур*, проф. *О. Матковський*, доц. *М. Павлунь*, доц. *В. Куземко* та ін.). Особливо ґрунтовно було вивчено металорудні родовища Мармароського кристалічного масиву та групи родовищ Берегівського району. Вчені обґрунтували промислові родовища золота у Закарпатті (науковий збірник “Золото в надрах України”, Львів, 1992). Досліджено також сировинну базу розвитку промисловості будівельних матеріалів, газо- і нафтопрояви у регіоні.

Екологічні проблеми Закарпаття досліджувалися небагатьма вченими, переважно біологами і були вони, головним чином, геоботанічними та зоологічними (*В. Комендар, С. Фодор, В. Турянин*). Ці вчені вивчали екологію рідкісних видів росли і тварин (нарцис вузьколистий – *Narcissus angustifolius*; білотка альпійська – *Leeontopodium alpinum*; бурий ведмідь – *Ursus arctos* та ін.) Професор Львівського університету *С. Стойко* вивчав проблеми лісівничої екології букових і дубових, а академік *М. Голубець* – смерекових лісів. Разом з вченими Угорщини, Чехії і Польщі (*Т. Шімон, Е. Гадач* та *С. Мігалік*) *С. Стойко* видав книгу “Заповідні екосистеми Карпат”.

В кінці 80-х–на початку 90-х років розпочато в окремих частинах Закарпаття ландшафтно-екологічні дослідження проф. *І. Волошиним* (екологічна оцінка атмосферних опадів, ґрунтово-рослинного покриву). Ним видано дві книги: “Польові екологічні дослідження і принципи складання карт” (1991) та “Методика дослідження проблем природокористування”.

Зараз екологічні дослідження Карпат організовані головним чином у львівському Інституті екології Карпат, де працюють випускники Львівського університету (*Г. Марискевич* та ін.), на кафедрі екології і ландшафтної архітектури Львівського лісотехнічного університету (проф. *В. Кучерявий*, проф. *Ю. Туниця*). Загальна оцінка

стану довкілля здійснюється Управлінням охорони навколишнього середовища Ужгорода, екологічним центром Ужгорода та ін.

У певній мірі підсумковим дослідженням Закарпаття до початку 90-х років став “Атлас: Закарпатська область”, підготовлений ученими кафедри економічної і соціальної географії Львівського університету і виданий у 1991 р. (голова редколегії і співавтор проф. О. Шаблій), заступник голови і співавтор проф. М. Мальський, секретар редколегії і співавтор – доц. І. Ровенчак, співавтор: доц. М. Білецький, доц. М. Влах, доц. М. Гонак, доц. С. Трохимчук, ас. Я. Івах та ін. Він містить серії карт природи, виробничої сфери, сфери послуг, культури, історії тощо. Серед соціально-економічних карт виділяються карти “Населення” (О. Шаблій), “Економічна” (О. Шаблій), чотири карти “Промисловість” (М. Гонак), “Агропромисловий комплекс” (М. Влах, О. Шаблій), вісім карт “Сільське господарство” (М. Влах, І. Ровенчак), “Економічні зв’язки області” (О. Шаблій, І. Ровенчак) та ін.

Серед історичних карт ще в умовах, коли існувала радянська влада, вдалось підготувати до цього атласа сюжет “Напередодні та під час Другої світової війни у 1938–1944 рр.”, де було показано зародження у 1938 р. Карпатсько-Української держави і розвиток подій навколо неї.

Саме після отримання Україною незалежності на порядок денний була поставлена проблема обґрунтування місця української частини Карпат, і особливо басейну верхньої Тиси, у загальноєвропейській системі господарювання, в т. ч. через розвиток поширеної на Заході організаційної форми як єврорегіони. В цьому аспекті заслуговують публікації доц. М. Гонака, який у серії публіцистичних статей показав соціальні, економічні та природногеографічні можливості входження Закарпаття у центральноєвропейський простір. Останнім часом у збірнику кафедри економічної і соціальної географії університету опубліковані важливі у концептуальному відношенні статті О. Шаблія і З. Кучабської під назвою “Карпатський регіон України у центральноєвропейському вимірі” (1997) та М. Гонака “Напрями участі Карпатського регіону України у внутрішньодержавному і міжнародному поділі та інтеграції праці”, де Закарпаттю відведена особлива роль у реалізації загальноукраїнської мети – інтеграції у Європі. В наш час економіко- і соціально-географічні проблеми басейну верхньої Тиси (українського Закарпаття) слід досліджувати у контексті таких корінних фундаментальних особливостей цієї і суміжних з нею територій:

- 1) реформування економіки України, перехід її на ринкові рейки;
- 2) входження України і, особливо, її прикордонних територій, у європейський економічний, політичний і духовно-культурний простір;
- 3) географічного розташування Закарпаття, зокрема його межування з багатьма (чотирма) країнами, кожна з яких має специфіку розвитку в цілому і в її прикордонні; необхідність розвитку у цьому контексті прикордонної інфраструктури, особливо комунікаційної;
- 4) проходження через Закарпаття трансєвропейського автобану (від Португалії до Москви і далі);

5) історично складеної структури соціально-економічного комплексу, у якому домінують рекреація, АПК і лісовий комплекс і необхідність їх адаптації до розв'язання проблем міжнародного туризму і рекреації загалом;

6) екологічної функції Закарпаття стосовно суміжних держав, особливо Угорщини, територію якої формує середнє і нижня частина басейну Тиси, кількісний і якісний стан вод якої визначається природним і господарським потенціалом Закарпаття;

7) формування єврорегіонів і спеціальних економічних зон на українських і суміжних прикордонних територіях.

Проблеми дослідження компонентної структури*

Наукове дослідження компонентної структури регіону має ряд особливостей, пов'язаних передусім з відмінностями його господарства від національно-господарського комплексу в цілому. Категорії і поняття, які генетично появились на основі дослідження макроекономічних явищ і процесів, недоцільно механічно переносити на регіональний рівень. Це стосується і компонентної структури Карпатського регіону України.

Перед тим, як перейти до безпосереднього висвітлення методологічних проблем дослідження цієї структури, необхідно зупинитись на двох питаннях, які мають принципове значення для розуміння соціально-економічних проблем території Українських Карпат. Це питання *делімітації регіону* і його *територіального статусу*.

Делімітація території регіону на перший погляд проста.

Звичайно, у економічних працях Карпатський регіон окреслюється територією чотирьох західних областей: Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької. Строго кажучи, лише одна із них – Закарпатська – є повністю карпатською.

Три інші включають у себе значну частину позакарпатського простору, особливо подільського, і навіть малополіського, як це має місце на Львівщині. Два з чотирьох обласних центри (Івано-Франківськ і Чернівці) лежать на границі Карпат і Поділля, один центр (Львів) – повністю у подільському регіоні. Якщо врахувати, що основна маса промислових продуктивних сил зосереджена у центрах, то економічна інформація про Карпатський регіон характеризується значними шумами. Врахування цього факту особливо важливе при визначенні галузевої структури промисловості, оскільки саме в обласних центрах локалізується лєвова частка обробних галузей, особливо машинобудування.

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Проблеми дослідження компонентної структури / О. І. Шаблій // Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – С. 710–719.

Друге зауваження стосується територіального статусу регіону. Тривалий час (до кінця Другої світової війни) він належав різним державам і був їхнім сировинним та аграрним придатком. Це відбивалось як на типові господарства, рівні його розвитку, так і на галузевій структурі регіону. Тут переважала видобувна промисловість і примітивне слабоспеціалізоване, малотоварне сільське господарство. Отже, називати територію навіть аграрним придатком – це робити певну натяжку.

Після Другої світової війни аж до 1991р. регіон формально входив у склад УРСР. Насправді, Україна як держава не мала тут жодного суверенітету, зокрема у сфері економіки. Тому господарство розвивалось, виходячи не з потреб самого регіону чи України в цілому, а розв'язуючи проблеми т. зв. єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Окремі підприємства і галузі були зав'язані на загальносоюзні чи союзно-республіканські відомства, які диктували їхній галузевий профіль, ступінь концентрації, кооперативні зв'язки, матеріально-технічне постачання.

Внаслідок цього і у зв'язку із суверенізацією України Карпатський регіон слід трактувати, з одного боку, як рудимент імперської економічної структури, включаючи сюди його галузевий набір виробництв, а з іншого – як складову територіальну частину, підсистему національного комплексу України. В цьому суперечність його регіонального статусу.

Відомо, що господарство України в цілому і господарство її окремих регіонів є великими, складними і відкритими системами. Але ступінь складності будь-якого регіону не входить у ніяке порівняння з складністю національного комплексу. По-перше, диверсифікація останнього мінімум на порядок вища від розгалуженості господарства регіону, по-друге, кількість зв'язків у регіоні є завжди на декілька порядків менша, ніж у державі в цілому. Разом з тим, кожен великий регіон внаслідок його загальнодержавної спеціалізації репрезентує до певної міри і національно-господарський комплекс у цілому, в т. ч. у міжнародному масштабі.

Це останнє вказує і на різницю у відкритості національних і регіональних господарських систем: другі з них є завжди більш відкритими. А це означає, що при їх дослідженні особлива увага повинна бути звернута на вивчення зовнішніх зв'язків. У свою чергу, зовнішні зв'язки, що спрямовані як у середину регіону, так і з нього, у великій мірі зумовлені спеціалізацією регіону чи визначають її.

До недавнього часу говорилося про галузеву спеціалізацію і галузеву структуру регіону. Цим у великій мірі механічно переносились терміни і категорії національногосподарського рівня на регіональний. Справді, що таке галузева спеціалізація чи структура регіону?

Поняття галузі має лише *національногосподарський* сенс і формується при вивченні структури господарства на загальнонаціональному рівні. Іншими словами, галузь – це той компонент національної економіки, який виник у результаті суспільного поділу та інтеграції праці і відіграє певну роль у відтворенні суспільного продукту, замикаючись на національногосподарському рівні. Отже, галузь – це завжди *функціонуючий* компонент, представлений реальними підприємствами,

зкладами чи установами, це т. зв. господарська галузь. Поняття “чистої” галузі має допоміжний, методичний зміст. Воно використовується як засіб, передусім, при моделюванні міжгалузевого балансу виробництва і розподілу продукту. Звідси, не можна говорити про “світову” чи “регіональну” галузь. Інша річ, коли якась галузь господарства зосереджена повністю чи головним чином у невеликому регіоні, як це калійна промисловість у Підкарпатті чи чорна металургія у Придніпров’ї і Донбасі.

Виходячи з вищесказаного, можна стверджувати, що говорити про галузеву структуру регіону можна з великою дозою умовності і то лише в контексті “галузева структура регіону – галузева структура національного комплексу”.

Суттєвим у методології дослідження цієї *структури* є саме її розуміння. До останнього часу чомусь її трактують як наявність певних галузей господарства (промисловість, сільське господарство і т. д.) і їх складових частин (видобувна, обробна промисловість і т. п.) та співвідношень між ними, взятих за певним (-и) показником (-ами). Наприклад, за показником зайнятості, основних виробничих фондів, валової чи товарної продукції. В той же час поняття структури передбачає, як мінімум, дві речі: а) наявність складових частин; б) зв’язків між ними. Тому встановлення наявності певних галузей у регіоні і співвідношень (пропорцій) між ними можна вважати за перший етап вивчення галузевої структури його господарства. Це, звичайно, важливий, аналітичний етап дослідження.

На цьому першому етапі важливо обґрунтувати *тип господарської структури регіону*, його відповідність ресурсному потенціалу, потребам місцевого населення, національно-державній стратегії України в цілому; критеріям екологічної, соціальної та економічної ефективності.

Як показують дані зайнятості населення в областях Карпатського регіону (а саме за цим показником найкраще встановлювати його *соціально-економічний тип*), майже три чверті працюючих пов’язано із виробничою і лише одна чверть – з невиробничою сферами. Це свідчить про виробничу *однобокість* соціально-економічної структури регіону, його соціальну кваліть, розвиток натурального господарства у соціальній сфері. Отже стратегічним курсом регіональної політики держави у найближчий час повинно стати стимулювання розвитку соціальної сфери, точніше сфери обслуговування населення.

Далі, коли подивитись на розподіл зайнятих всередині виробничої сфери, то виявляється, що усі області Карпатського регіону є типово промислово-сільськогосподарськими (на Львівщині – найбільш промисловій області регіону, наприклад, кількість зайнятих у сільському господарстві у 10 раз менша, ніж у промисловості). Але не можемо стверджувати, що Карпатський регіон є індустріально-аграрним, бо за цим терміном криється значно більше, ніж констатація простого факту кількісної переваги промисловості над сільським господарством. Тут різниця якісна.

Індустріально-аграрний тип структури передбачає передусім достатній рівень розвитку обробної промисловості і високопродуктивного сільського господарства. Насправді, в цьому аспекті *структура Карпатського регіону України має всі ознаки*

колоніальної. У промисловому виробництві різко переважає т. зв. “важка” індустрія (за виключенням Чернівецької області, що не змінює загальної закономірності) і особливо видобувна промисловість. До того ж основні капіталовкладення держави у минулому йшли поза межі легкої, харчової промисловості і сільського господарства. В результаті ці галузі найменш фондооснащені. У “важкій” індустрії Львівщини, наприклад, зосереджено майже дев’ять десятих промислово-виробничих основних фондів області. З них лєвова частка припадає на видобувні галузі – електроенергетичну, паливну, хімічну і нафтохімічну (мало не 0,5 усіх ПВФ).

Поширеним є твердження про інтенсивний розвиток у Карпатському регіоні машинобудування і металообробки. Аргументом, як правило, служить Львівщина, де у машинобудуванні була зосереджена мало не половина промислово-виробничого персоналу і вироблялося понад чотири десятих продукції. Але, поперше, більшість машинобудівних підприємств знаходяться у обласних центрах, які територіально досить таки віддалені від власне Карпат (окрім Ужгорода), а сам Львів, як вже відзначалось, досить умовно відноситься до цього регіону. По-друге, у машинобудуванні, як ніде в іншій галузі, спостерігається повторне урахування вартості, що в кінцевому підсумку накручує великі обсяги валової і товарної продукції за рахунок поставок комплектуючих вузлів і деталей з інших регіонів. В силу відомчої розірваності машинобудування регіон мав слаборозвинуті внутрішні кооперативні зв’язки. Внаслідок цього мало не усі, особливо великі машинобудівні підприємства являють собою типово складальні фабрики, заводи чи комбінати, що надзвичайно вразливі, зокрема в наш час, до зміни кон’юнктури у т. зв. ближньому зарубіжжі. По суті, машинобудування організовувалось тут з орієнтацією на дешеву робочу силу. Регіон не має жодного моторовиробного підприємства, хоч тут розвинуте автомобілебудування (автобуси, мопеди) тощо.

По-третє, машинобудування глибокомілітаризоване. Великі підприємства “галузі” у багатьох випадках донедавна входили у групу т. зв. “чорних ящиків” (трудно було визначити, що ховається за назвами львівських ВО ім. Леніна, “Полярон”).

На цих підприємствах, як і на багато інших, виробництво продукції мілітарного характеру (особливо приладобудування) займало нерідко половину їх випуску. Це стосувалося і львівського гіганта “Електрон”. Як правило, різні так звані “мирні” цехи і дільниці виробляли складові частини певного приладу, а одне із підприємств десь на Уралі чи Поволжжі виконувало складальні функції.

Тепер названі підприємства змінили виробничий профіль (наприклад, “Електрон” знизив до мінімуму випуск телевізорів і виробляє трамваї та багато іншої продукції). “Полярон” віддає в оренду свої виробничі площі. Частина цехів спорожніла (див. фото). Вікна вибиті, особливо зі сторони вул. Угорської. А на дахах “цвєтут руськіє берьозкі”. І все це звалюється на “українську владь”. Подібна доля спіткала інші гіганти – “Автобусний завод” і “Автовантажувач”¹.

¹ Абзац написано у 2015 р. (Ред.).

Так виглядає тепер один із цехів колишнього виробничого об'єднання “Полярон”

Все вищесказане стосовно типу господарської структури регіону говорить про те, що *вона потребує якісної перебудови, глибокої трансформації*. Стратегічним курсом останньої повинно стати зростання частки переробної індустрії, особливо, машинобудування, орієнтованого на забезпечення потреб як самого регіону, зокрема інших його компонентних підрозділів, України в цілому і експорту.

Важливим засобом розвитку переробної індустрії слід вважати сільськогосподарське виробництво, як головного виробника сировини для неї. Для нормального функціонування аграрного сектору необхідна база – земельні угіддя, що представлені передусім орними землями Передкарпаття і Закарпаття, уміле господарювання на яких дасть змогу забезпечити як сировинні потреби легкої та харчової промисловості, так і потреби населення у продуктах харчування. Значним резервом земель є кормові угіддя високогір'я – карпатські полонини, що були ґрунтовно занедбані за останнє півстоліття.

Процеси наукового синтезу обов'язково враховують внутрірегіональні зв'язки між т. зв. галузями, а точніше між підприємствами і закладами як виробничої, так і соціальної сфери. В результаті цього приходимо до справжньої *структуризації* господарства регіону внаслідок вивчення блоків, підсистем, сукупностей “галузей”, підприємств. Ці підсистеми можна назвати *міжгалузевими регіональними комплексами (МРК)* чи *міжгалузевими регіональними системами (МРС)*. Типовим прикладом останніх є агропромисловий комплекс Карпатського регіону чи його рекреаційний або лісовиробничий комплекси.

МРК чи МРС – це сукупність підприємств і закладів галузей господарства певного регіону, між якими існують певні зв'язки. Залежно від типу зв'язку слід розрізняти декілька типів міжгалузевих регіональних комплексів (систем). По-перше, це МРК на основі поєднання підприємств, що послідовно і (або) паралельно переробляють певний вид вихідної сировини, включаючи її видобування (виробництво) у певному регіоні (наприклад, лісовиробничий і агропромисловий комплекси). По-друге, це МРК на базі поєднання підприємств (закладів), що виготовляють повністю або частково взаємозамінну продукцію, т. зв. комплекси “однорідних галузей”, прикладом яких є паливно-енергетичний, транспортний, рекреаційний комплекс. По-третє, це МРК на основі поєднання “галузей” і підприємств, які розв'язують певну регіональну проблему (економічну, соціальну, екологічну тощо). Такі комплекси звать проблемними міжгалузевими. Якщо для їх розвитку розробляється і реалізується спеціальна програма, то їх ще називають програмними або програмно-цільовими.

Слід зауважити, що окремі “галузі” і підприємства можуть входити одночасно у декілька міжгалузевих структур. Наприклад, лісове господарство входить повністю у лісовиробничий і частково у паливно-енергетичний комплекси, які, до того ж, належать до різних типів.

Аналіз набору “галузей” території Карпатського регіону дає нам право виділити у його компонентній структурі такі МРК: агропромисловий, лісовиробничий, індустріально-будівельний, паливно-енергетичний у виробничій сфері. Територіальні формування машинобудування, хімічної та легкої індустрії можна умовно назвати регіональними комплексами, хоч ознаки загальнокарпатського комплексування тут можна спостерігати.

Існують усі підстави говорити і про деякі особливості формування ряду комплексів сфери послуг. Це стосується особливо *рекреаційного комплексу*, якому належить провідна роль у компонентній структурі регіону в майбутньому. Комплекси сфери обслуговування населення мають швидше обласний, ніж загальнокарпатський характер. Об'єднуючим фактором усіх цих міжгалузевих утворень є регіональний комплекс комунікаційної інфраструктури, особливо транспортний комплекс і проблемний екологічний комплекс.

У кожному з цих територіальних формувань виділяються декілька функціонально-галузевих блоків: а) “галузі” ядра комплексу; б) “галузі” виробничого обслуговування ядра; в) “галузі” невиробничого обслуговування ядра і “виробництв” другого блоку (підготовка кадрів, наукова діяльність, проектно-конструкторська діяльність, маркетинг тощо).

Центральною проблемою дослідження компонентної структури господарства регіону є визначення міжгалузевих пріоритетів. Априорно можемо стверджувати, що такими пріоритетними мають бути комплекси сфери послуг, рекреаційний комплекс загальноукраїнського і міжнародного значення, агропромисловий, лісовиробничий, будівельно-індустріальний та машинобудівний комплекси. Наскрізними, справді

“міжгалузевими” мають виступати комплекси комунікаційної інфраструктури та екологічний.

Ще одну теоретично-методологічну проблему слід мати на увазі, коли розглядається компонентна структура регіону. Це проблема співвідношення цієї структури і рівня соціально-економічного розвитку регіону. Проста логіка підказує, що пріоритетним моментом у цьому співвідношенні є *рівень розвитку*, а не структура. Вона – це швидше всього засіб. В свою чергу, рівень економічного розвитку не повинен визначатись передусім загальнодержавними інтересами, як це донедавна трактувалось у “наукових” писаннях, а у першу чергу зумовлюватись потребами та інтересами самого регіону, розміщених у ньому підприємств та населення. Таким чином, набір “галузей” загалом і особливо “галузей” спеціалізації, зв’язки між ними і зовнішні економічні відносини регіону повинні мати у своїй основі критерії економічної, соціальної та екологічної ефективності. Це, по-перше, а по-друге, необхідне строге ранжування цих критеріїв. На наш погляд, першим серед них має бути критерій екологічної, другим – соціальної і третім – економічної ефективності.

На основі цього можна зробити ще один висновок, що іде в розріз з мало не загальноприйнятими постулатами минулого: невисокий поділ праці (наявність у структурі регіону небагатьох “галузей”) визначає собою не рівень розвитку його продуктивних сил, а ступінь забезпечення регіональною економікою духовних і матеріальних потреб місцевого населення. Відомо, що у таких “високорозвинутих і багатогалузевих” районах колишнього СРСР, як Уральський чи Донецько-Придніпровський, рівень життя населення був, незважаючи на високу оплату праці, в цілому незначний, найбільшого поширення набула тут злочинність, особливо серед молоді, а для українських регіонів – ще й високий ступінь винародовлення.

Це, у свою чергу, означає, що ні “високий рівень розвитку”, ні велика кількість “галузей” або МРК у структурі регіону не можуть бути самоціллю у динаміці його економічної системи. Єдиним фактором, який зумовлює “багатогалузевість” структури, є необхідність *достатньої її різноманітності*. Це пов’язано з проблемою виживання економіки у кризових ситуаціях. Ці останні можуть бути пов’язані з впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників.

Відомо, що система, яка має багато “ступенів свободи”, є більш відпірною до несприятливих зовнішніх умов, краще до них адаптується, швидше знаходить шляхи самоорганізації у випадку ураження якоїсь з її підсистем. Це властиве і для регіональних економічних систем. Якщо, наприклад, у такій системі домінує рекреаційна сфера і в силу якихось причин приплив рекреантів різко скорочується (як це має місце у сучасному Криму, на південному його березі, чи у Абхазії), то це призводить до масового безробіття місцевого населення, різкого пониження рівня його життя, в цілому – до економічного занепаду, з якого потім важко підняти. При наявності у структурі декількох “галузей”, які до того у своєму розвитку і функціонуванні орієнтуються на різні фактори, можливості виживання економіки регіону і пов’язаного з нею соціального добробуту населення різко зростають.

Ця думка має пряме відношення до проблеми “галузевої” структури господарства Карпат. В останнє десятиріччя надзвичайно поширеним серед учених-економістів і деяких економіко- та фізико-географів стало твердження про необхідність різкої зміни цієї структури на користь рекреаційної сфери. На перший погляд, у цьому є певний резон. Високі ресурси території, особливо паливно-енергетичної (нафта, природний газ) та хімічної (калійні солі, сірка, озокерит) груп є надзвичайно вичерпані, хоч їх пошуки продовжуються і приносять нерідко позитивні результати. Одночасно зростає роль рекреаційних ресурсів, які, за оцінками деяких дослідників, становлять до половини вартості усього природно-ресурсного потенціалу. Тому думка про необхідність приведення “галузевої” структури господарства Українських Карпат у відповідність до структури їх природно-ресурсного потенціалу є ніби-то логічно вмотивованою.

Насправді, це і недоцільно, і економічно неможливо. Недоцільно з погляду можливостей виживання соціально-економічної сфери у випадку непередбачуваних ситуацій, про що говорилось вище, і економічно неможливо внаслідок обмеженості в кожний момент засобів у широкому розумінні цього слова (капітал, ресурси праці, земля, інфраструктура тощо) для розвитку рекреації. Тому, на нашу думку, мова може йти не про максимальний розвиток рекреаційної сфери, а про її *оптимальне місце і роль у господарській структурі регіону*.

Важливим у вивченні і обґрунтуванні компонентної структури регіону є виявлення визначальних регіональних факторів її формування і трансформації. Стосовно Українських Карпат такими є два головних фактори – їх природні ресурси і економіко-географічне положення. Кожен з цих факторів відіграв і відіграє неоднакову роль. Перший з них був визначальним у минулому. Мало не усі “галузі”, які одержували тут розвиток, базувались, на місцевому природно-ресурсному потенціалі: сільське і лісове господарство, паливна і хімічна промисловість, деревообробна, харчова і, у великій кількості, легка промисловість, нарешті, рекреація. Вичерпними, і то не повністю, є лише високі ресурси. В той же час лісові, рекреаційні, сільськогосподарські ресурси при умілому господарюванні є практично невичерпними. Отже, “галузі” і міжгалузеві комплекси, що орієнтуються на ці природні ресурси, будуть розвиватись у майбутньому з тою різницею, що зміниться їх роль і функція у структурі господарства (АПК більше орієнтуватиметься на рекреацію, як і лісовиробничий та й усі інші міжгалузеві утворення). На нашу думку, пріоритетним серед усіх МРК у Карпатському регіоні має залишитись агропромисловий комплекс.

У сучасний період і в майбутньому надзвичайно великого значення набирає фактор економіко-географічного положення, зміна якого пов'язана із кардинальними змінами у геополітичній ситуації Центрально-Східної Європи. Відкритість державних кордонів, яка буде з часом зростати, приплив західного капіталу, можливе створення вільної економічної зони у Закарпатті, транспортно-географічне положення регіону на перехресті міждержавних нафто-, газо-, електро-, авто- і

залізничних комунікацій, – все це вплине як на компонентну структуру регіону, так і на ефективність функціонування господарського комплексу. Зрозуміло, що закордонний бізнес осяде на початку у сфері послуг, сфері перерозподілу виробленого продукту в регіоні і поза його межами. Завдання державного економічного регулювання полягає у трьох площинах: а) створити преференції для розвитку ринкової інфраструктури, б) стимулювати зосередження іноземного капіталу і кредитів у сфері виробництва та соціальної інфраструктурі, в) підтримати місцевий (і в цілому український капітал) у його конкурентній боротьбі з більш сильним іноземним.

Такий, далеко неповний, обсяг методологічно-теоретичних проблем дослідження компонентної структури Карпатського регіону України.

V. КРАЄЗНАВСТВО

1. Краєзнавство у Галичині

Осягнення природи в поезії Івана Франка*

Іван Франко – не лише письменник, поет і мислитель зі світовим іменем, але й великий науковець суспільство- і природознавець, що зробив вагомий внесок у національну демографічну, економічну, соціологічну, природознавчу і літературознавчі наукові дисципліни і напрямки. Тому природу – предмет нашої розвідки він сприймав через призму письменницьких і наукових візій кінця XIX ст. – поч. XX ст.

Хоч нашим завданням є розгляд *природодослідницької наукової спадщини* І. Франка, однак зупинимося коротко на деяких особливостях його бачення природи у *поетичних* творах. Візьмемо для розгляду два поетичних шедеври “Кузня” (“У долині село лежить...”) та “Каменярі”.

У першому природа – це тло, фон, місце дії, локалізації явищ:

*“У долині село лежить,
Над селом туман дрижить,
А на горбі край села
Стоїть кузня немала.
А в тій кузні коваль клепле,
А в коваля серце тепле...”*

Як бачимо, природа, природний простір, починаючи від “долини” у поетичному баченні І. Франка поступово звужується: від “долини” до “горба” на краю села, і до кузні – ще меншої, хоч немалої і до „коваля” у цій кузні.

І тут пригадується Шевченків “Заповіт”, де погляд поета розгортається у протилежному напрямі – від пасивної особистості (“як умру”), а далі – від конкретного місця (“на могилі”) – до “степу широкого” і, нарешті, ще просторово ширше – “на Україні милій”.

---

* Друкується вперше (фрагмент). *Шаблій О. І.* Осягнення природи в поезії Івана Франка.

Спільність “погляду” обох поетів в окресленні місця, а точніше різнопросторової системи місць дії поетичних образів. Вона і у створенні *візуального* образу природи, її просторових вимірів у протиставленні до суспільних, людських вимірів та іпостасей (“село”, “кузня”, “коваль” – у першому випадку, “поховайте мене”, “на Україні” – у другому тощо).

Аж подалі виникають слухові, аудіообрази (у І. Франка – це “коваль *клепле*”, тобто “*клепле*” не є лише биттям молота по залізу, але й звуки, які разносяться і по кузні, і по околиці, тій самій долині, де лежить село. Так само й у Шевченка за візуальними, просторовими образами йде синтез просторового, візуального, людського і природного начал (“лани широкополі, і Дніпро, і кручі”) з слуховим (“було видно, було чути як *реве ревучий*”). Тут це й підсилення образу: Дніпро не просто реве, він ще означається “*ревучим*”.

Отож, в обох випадках маємо комбінацію візуальних і слухових образів природи, де на першому місці за обсягами інформації стоять візуальні, а на другому – слухові. Проте, наприклад, у “Причинній” Т. Шевченка повністю домінує “симфонія” звукових образів (“*Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива*”) і аж після цього: “*додолу верби гне високі, горами хвилі підійма*”).

В усіх випадках природа, природне довкілля, точніше – образи природи служать постійним фоном у системі, що настраює героя твору, а за ним і читача на певний психологічний лад. Все це функція майстерності творця художнього твору. Але загалом і творець і „поетичний” герой є *пасивними* стосовно цього природного фону.

Дещо по-іншому прочитується твір І. Франка “Каменярі”, у якому природа (“безмірна і пуста і дика площина”, “гранітна скала”) – це вже активний співучасник важкої суспільної праці, супротивник людини, яка її (природу) підкорює.

*“Я бачив дивний сон, немов переді мною,
Безмірна і пуста, і дика площина,
А я прикований ланцем залізним стою,
Під височенною гранітною скалою,
А далі тисячі таких як я.*

*У кожного із нас в руках важкий залізний молот,
І голос нам з гори як грім гримить.*

*“Лупайте цю скалу, нехай ні жар, ні холод
Не спинять вас. Зносить [...] і спрагу, й голод,
Бо вам призначено оцю скалу розбити...”*

І далі визначається мета цієї, здається, безнадійної і непотрібної праці: “міцний збудуємо гостинець” для прийдешніх поколінь.

Хоч загальні суспільні слова-орієнтири “молот”, “гостинець” та ін. вводять нас у сферу ніби-то співдії людини і природи (речовині природи людина тут протистоїть як сила природа – це фізична праця), проте суспільна організація цього “гупання у кам’яне чоло” – це й багатотисячний організований колектив

“робучих” людей, каменярів, говорять вже про настання нового типу відносин людини і природи – *виробничого, виробничо-творчого, креативного*. Коли, щоб збудувати щось суспільно нове, треба зруйнувати певну природну креатуру – хай то буде гора, скала, річкова долина, ландшафт і т. д.

І тут на перший план виходить проблема типу суспільства, суспільних відносин і наукового бачення стосунків людини і природи. На перше місце природа вже виступає не як така, що підлягає людській, у т. ч. письменницькій обсервації з певною художньою метою, а природа з її потенціалом для виробничої і духовної діяльності.

Щоб це зрозуміти, слід коротко оглянути *феномен* природи у різних філософських світоглядних системах, які, безумовно знав І. Франко.

Існують дві головних (з рядом суміжних, перехідних) філософсько-природознавчих парадигм: *натурфілософська* (матеріалістична) з різними модифікаціями (від давньої Греції III–I ст. до Р. Хр. і з кінця XVIII ст. до нашого часу) і *теософічна, теологічна, ідеалістична* (часи Платона у давній Греції і все Середньовіччя). Між ними нема чіткої межі.

Їм відповідали два типи світогляду: *секулярний* (світський) і *сакральний* (релігійний, у Європі – головно християнський). І. Франко творив тоді, коли у Європі цих два типи світогляду схрестили свої мечі, що не віщувало соціального добра і злагоди. Але один з них – секулярний був більше виражений як науковий (він вже позбувся наївно-матеріалістичного максималізму), другий – як релігійний у його християнській іпостасі (католицизм, протестантство, православ’я). Тому у художній творчості І. Франка природа виступає не лише як холодний, пасивний фон, але й наділена людським духовними рисами, вона одухотворена.

Водночас у наукових і навіть деяких поетичних творах письменника, як ми відзначали, природа володіє внутрішніми рисами і властивостями, що проявляються у суспільній практиці, зокрема у промисловості, будівництві, капіталізованому сільському і лісовому господарстві. Ці риси у їх сукупності називають *природним потенціалом території*. Для І. Франка таким потенціалом володіла Галичина, Карпати, Підкарпаття, Закарпаття, Поділля та ін. територіальні частини України і Україна загалом.

Але цей територіально-природний потенціал по-новому проявився в епоху Івана Франка – на кінець XIX – поч. XX ст. Два чинники вплинули на розуміння ролі природного потенціалу у життєдіяльності суспільства цього періоду.

Перший. Це розвиток у Європі, в т. ч. і у Галичині нового типу суспільства – *капіталістичного*, у якому визначальну роль відіграє капітал – передовсім промисловий. Іван Франко народився і зростав до двадцяти років у західному Підкарпатті, яке було найбільшим осередком промислового розвитку Галичини, базованого на локальних природних ресурсах.

Але Галичина мала свої специфічні особливості. Тут “працював” не тільки і не стільки промисловий капітал, як капітал торговий, лихварський, фінансовий. Це, по-перше. А, по-друге, увесь цей капітал мав неукраїнську природу, був чужинськими.

Так, у нафтовидобувній та озокеритовій галузі панував австрійський, бельгійський, французький і єврейський капітал. Знову ж таки, галицькою особливістю було те, що, наприклад, останній за походженням був головно внутрішнім, він нагромаджувався у торговій і частково у виробничій сфері всередині Австрійської і Австро-Угорської імперії.

Ця специфіка капіталу мала своїми наслідками наступне:

а) надзорстоку експлуатацію місцевої української людності (у – художніх і наукових творах І. Франка це відображено особливо рельєфно, згадаймо хоча б відомий твір “Борислав сміється”); і умовою цієї експлуатації була наявність тут дешевих природних ресурсів;

б) безсистемне і хижацьке використання дешевих природних ресурсів, особливо викопних, що характерне для початкового промислового нагромадження капіталу;

в) капіталізацію біоресурсного потенціалу Галичини зокрема потенціалу сільського і лісового господарства, які базуються на земельних ресурсах, а також галузей аграрного та лісового секторів, пов’язаних з ними. Іван Франко досліджував соціальні та економічні аспекти розвитку сільського господарства – впровадження технічних культур (зокрема, цукрового буряка), розвиток горілко-спиртового виробництва і пов’язаного з ним відгодівельного промислу та збуту продукції ВРХ у Європу; він відзначав безсистемне вирубування карпатських ялицевих лісів і розвиток лісопильного та лісохімічного виробництва та ін.

Всі ці новокапіталістичні аспекти використання природних ресурсів І. Франко розглядає не лише через призму чисто економічну, але першою чергою – соціальну, національну і національно-духовну.

І. Франко вже на схилі ХІХ ст. геніально розкрив *нові аспекти* природокористування – рекреаційні, туристичні, краєзнавчі. Недарма він здійснює ряд мандрівок та екскурсій карпатськими пляями чи пише у 1894 р. величезну наукову розвідку “Галицьке краєзнавство”.

Другим великим чинником, який не міг не вплинути на трактування І. Франком природи і природних ресурсів у його наукових творах був філософський позитивізм і абсолютизація ролі конкретних знань, в т. ч. тих, що мають прикладне, ужиткове використання.

Філософський позитивізм (в т. ч. і неопозитивізм) вважає лише конкретне знання реальним. Все інше знання є спекулятивним, абстрактним, за яким відсутній реальний референт. Конкретні (“позитивні”) знання, на думку позитивістів, дають реальні науки, передовсім природничі: такі як фізика, хімія, біологія, геологія і навіть фізична географія. Недарма більшість учених-географів з кінця ХІХ ст. – поч. ХХ ст., у т. ч. і наш *С. Рудницький*, приймають цю позитивіську парадигму.

Вивчаючи природу, природно-ресурсний потенціал Галичини, І. Франко опирається головно на сукупність конкретних, у доброму розумінні слів, позитивних знань.

Краєзнавчі дослідження у Галичині в міжвоєнний період*

Українське наукове географічне краєзнавство має велику історію. Одним із фундаментальних творів, присвячених краєзнавству, була праця *Івана Франка* “Галицьке краєзнавство”. У ній він показав політичну і національно-культурну значимість краєзнавства. Для *І. Франка* краєзнавство: “... дає змогу докладно ознайомитися зі своїм краєм і усією Батьківщиною, з її географічним положенням, ґрунтами, кліматом, шляхами сполучення, містами, людьми, суспільним устроєм, історією, пам’ятками і т. д... Перша прикмета раціональної освіти, – писав *І. Франко* – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об’єднаного організму”[2].

Для *І. Франка* науковий краєзнавчий твір має бути цілісною працею, яка вимагала б участі при її написанні багатьох фахівців (географа, етнографа, економіста, історика та ін.) або енциклопедично освіченого вченого, що зумів би опрацювати, всю краєзнавчу літературу, архівні і рукописні матеріали, газетні публікації і державні звіти і т. д.

Краєзнавча книга, на думку *І. Франка*, має містити такі розділи і, звичайно має бути “природна послідовність тем”. Перший розділ повинен бути присвячений географічному положенню, опису природних умов, геології, гідрології, клімату; опису фауни і флори, фізико-географічних особливостей краю та ін. У другому розділі слід розглядати “людські оселі”. Він вважається ніби продовженням фізико-географічного розділу. Далі йде розділ “Населення”, де повинно бути викладено антропологічні, етнографічні властивості регіону, демографічну ситуацію. *І. Франко* вважав людину витвором природи і вимагав досліджування антрополого-етнографічних її властивостей.

Найбільшим проявом цього дослідження могла б бути фольклористика. Подальша структура була така: історичний нарис, який переходить в “політичну будову краю”, “земельну власність і сільське господарство, промисловість, торгівлю і комунікації, освіту і ін.”.

Розвиток краєзнавства у міжвоєнний період був інтенсивний, як в Україні в цілому, так і в Галичині, зокрема. На початку і у середині 20-х у підсоветській Україні проводилася українізація і до питання краєзнавства було особливе ставлення. До вивчення свого краю у цій частині України було задіяно багато людей. У Галичині ситуація була дещо іншою: майже кожна творча особистість вважала за обов’язок написати краєзнавчу працю.

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Краєзнавчі дослідження українських географів у міжвоєнний період / *О. І. Шаблій, О. І. Вісьтак* // Історія української географії. Спеціальний випуск Краєзнавство. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – Випуск. 2 (4). – С. 24–29.

Крім вище згаданої праці І. Франка, яка була написана ще у кінці ХІХ ст., до науково-краєзнавчих праць міжвоєнного періоду віднесемо праці С. Рудницького “Україна – наш рідний край” (Львів, 1917), “Бессарабія” (Відень, 1920), та багато інших його наукових творів. Сюди слід віднести праці В. Кубійовича “Наша Гуцульщина в Карпатах” (Львів, 1936), Боржава (Львів, 1937), “Туристика в Карпатській Україні” (Львів, 1939) та ін. наукові праці цього ж автора, Ф. Матвієнко-Гарнаги “Краєзнавство і краєзнавча робота” (Харків, 1930), науковий збірник “Карпатська Україна (географія, історія, культура)” – автори П. Біланюк, В. Кубійович, С. Пастернак, І. Федів, М. Андрусак, М. Сімович, Є. Леленський, В. Витвицький, І. Гургула, М. Кулицький. Краєзнавчі статті в “Українській Загальній Енциклопедії” (Львів, 1930–1935 рр.), О. Степанів “Мандруємо по рідному краю. Краєзнавчий нарис” (Львів, 1943).

Багато краєзнавчих статей публікувалися у журналах “Воля” (Відень, 1920), “Світло” (Львів, 1922), “Наша земля” (Ужгород, 1927), “Краєзнавство” (Харків, 1927–1930); “Наша Батьківщина” (Львів, 1937–1939). У перерахованих часописах чимало статей присвячені саме краєзнавчим питанням. На жаль, журнал “Краєзнавство”, який виходив в Харкові три роки, був ліквідований, а багато його авторів були репресовані. Цей журнал призначався для масового читача. За чотири роки вийшло 28 номерів. Журнал мав сім розділів: 1) загальний (розкривав теоретичні основи та загальні питання краєзнавства); 2) методика краєзнавчої роботи (практичні вказівки початкуючим краєзнавцям); 3) шкільне краєзнавство; 4) наш край (подавалися матеріали конкретно досліджуваних об’єктів); 5) життя краєзнавчих організацій, відомості про життя і роботу краєзнавчих організацій; 6) бібліографія, списки рекомендованої краєзнавчої літератури, огляд літературних новин; 7) вказівні матеріали. Публіковані у цьому журналі статті мали загальноукраїнське значення, в т. ч. і для відрізаних державним кордоном вчених Галичини.

Всі праці з краєзнавства можна класифікувати, розбивши їх на чотири групи: 1) наукове краєзнавство; 2) науково-популярне краєзнавство; 3) шкільне краєзнавство; 4) подорожньо-описове (мандрівницьке) краєзнавство (остання назва умовна).

Наукове краєзнавство. Назвемо деякі наукові статті, які писали для журналу “Краєзнавство” працівники науково-дослідного інституту географії і картографії: К. Дубняк – “Вивчення продуктивних сил і краєзнавство”, “Районування й краєзнавство”, М. Криворотченко – “Місто і краєзнавство”, С. Рудницький – “Радянська туристика – одна з підойм краєзнавства”, Д. Зайцев – “Методика краєзнавчої роботи”, А. Козаченко – “Краєзнавча бібліотека” і багато ін. Основна мета, що стояла перед журналом, навчити кожного читача уважно приглядається до оточення, як природного, так і людського.

Паралельно у тому ж таки періоді в Ужгороді виходив літературний і суспільно-політичний часопис “Наша Земля”. Головним редактором цього журналу був відомий письменник Василь Гренджа-Донський. Тут були представлені рубрики, які подавали інформацію про всі регіони України: Підкарпаття (сучасна територія Закарпаття),

Західну Україну, радянську Україну. Ця інформація стосувалася наукового, історичного, суспільного, літературного, культурного, економічного життя українців цих регіонів. Була окрема рубрика, присвячена навчанню і побуту українських студентів. Передові статті належали перу відомих в Україні письменників, священослужителів, вчених, тим, кому не була байдужа доля українського народу.

Найбільш професійним краєзнавчим журналом було видання 1937–1938 рр., що мало назву “Наша Батьківщина” – щомісячний орган українського краєзнавчотуристичного товариства “Плай” у Львові за редакцією *Степана Щурата*. Видавцем цього журналу був відомий географ Микола Кулицький. Краєзнавчі роботи представляли відомі вчені усіх галузей науки: *І. Свенціцький* (музейництво), *Я. Пастернак* (археологія), *І. Шендрик* (архівіст), *М. Андрусак* (історія), *М. Гавдяк* (краєзнавство), *В. Огоновський* (географія). Тут друкували свої роботи відомі вчені географи та історики, вчителі: *В. Кубійович*, *В. Огоновський*, *І. Крип’якевич*, *М. Кордуба* та ін. Особливої уваги заслуговують теоретичні статті *М. Гавдяка* “Завдання українського краєзнавства”, *І. Свенціцького* “Краєзнавство і музейництво”, *С. Каменогорського* “Завдання українського мандрівництва”, *В. Огоновського* “Що колись радили туристам” та багато інших.

Всі ці праці прямо чи посередньо стосувалися об’єкта, предмета і методів дослідження краєзнавства. Об’єктом географічного краєзнавства вважається край, тобто частина України, починаючи від її великого регіону, особливо історико-географічного (Галичина, Волинь, Слобідщина) чи етнографічного (Гуцульщина, Лемківщина) до окремих населених пунктів. Предметом – просторова організація краю.

Рідний край це поняття загальне. Конкретними об’єктами краєзнавчого дослідження вважалися регіони (історико-географічні, етно-географічні, соціально-економіко-географічні, адміністративні), міста, села, одним словом, будь-яка географічна окремішня одиниця української землі. Географічне краєзнавство повинно вивчати взаємозв’язки природи і суспільства, історії, культури. Центром таких досліджень повинна бути людина з її матеріальним і духовним світом. Усі напрямки краєзнавства (історичне, археологічне, географічне та ін.) повинні бути взаємопов’язані. У своїй праці “Краєзнавство і краєзнавча робота” *Ф. Матвієнко-Гарнага*, зокрема, писав: “краєзнавство – це є певна сума знань широких кол людності про природні й соціальні факти та явища краю, про взаємну зв’язаність цих фактів і явищ, ці знання набуваються внаслідок організованого громадського руху з метою вивчити й використати творчі сили країни, виховати дослідників і активних будівників життя на підставі наукових досягнень та загальнодержавних знань”. У цей період поставало питання: чи є краєзнавство наукою чи популяризатором багатьох наукових дисциплін. Чітку відповідь дає проф. *Ф. Матвієнко-Гарнага*:

1) “краєзнавство є наукою, тільки ця наука особливого порядку. Вона є міжнаукова наука” (тепер сказали б – міждисциплінарний напрямок. – *О. В., О. Ш.*). Тобто краєзнавство є синтетичною, як і географія загалом, наукою;

2) особи, які досліджують цю науку мають право називатися ученими-краєзнавцями. Вчений повинен бути “універсалістом в усіх науках, що стосується обсягу і завдань краєзнавства та фахівцем у відшукуванні закономірної послідовності життя, розвитку фактів і явищ” [1]. Краєзнавство має зв’язки з іншими науками, але найбільше з географією. З цим визначенням погоджувалися багато вчених-географів, зокрема: проф. С. Рудницький, н. с. К. Дубняк, проф. М. Гавдяк та ін.

Основна мета краєзнавства, на їх погляд, полягала у популяризації наукових відомостей про рідний край серед широких верств населення, щоб пізнавати і оцінити красу рідного краю, прищепити любов до рідної Батьківщини і дорожити своїм краєм, як найбільшим скарбом на Землі.

Кожна наука має свою методику досліджень. Для краєзнавства вважалося, що найпростішою методикою є класична:

1) спостереження;

2) систематизація зібраного матеріалу і їх камеральна обробка. Будь-який науковий географо-краєзнавчий опис повинен був складатися з трьох великих розділів: 1. Природне довкілля; 2. Економічне життя; 3. Побут. З цією методикою погоджувалися майже усі вчені.

Що ж можна було подати в першому розділі? Кожен автор має свій погляд з цього приводу. Так, Ф. Матвієнко-Гарнага подає спочатку “Природу”, М. Гавдяк – “Краєвид і природу”. До першого розділу слід віднести: 1) географічне положення краю, його місце знаходження, які в нього сусіди, як далеко знаходиться великі міста і т. п.; 2) морфологічна будова краю: опис зовнішніх рис рельєфу земної поверхні (низовини, височини, гори); 3) гідрологія (моря, річки, озера, ґрунтові води і т. п.); 4) геологічна будова краю; 5) клімат краю (розподіл теплих і холодних днів, кількість опадів, переважаючі напрями вітрів, роль вітрів для краю і т. п.); 6) корисні копалини; 7) ґрунти; 8) рослинний світ (вказуються лікарські рослини і недуги, які ними лікують); 9) тваринний світ.

У розділі “Природа” потрібно вказати особливі зв’язки з такими науками, як фізична географія, геологія, геоморфологія, гідрологія, кліматологія, біологія та ін.

Другий важливий розділ краєзнавчої характеристики називали “Економічне життя” або “Господарство”. Він передбачав такі лінії висвітлення:

1) загальна характеристика краю: кількість населення, розподіл за статтю, віком, чим займаються мешканці краю; для міських поселень обов’язково повинні вказати динаміку населення, соціальний склад. Але Ф. Матвієнко-Гарнага відносив цей підрозділ до розділу “Природа краю”;

2) господарство: об’єктом досліджування була організація господарства в цілому: загальна характеристика виробництва, культурного, адміністративно-організаційного життя;

3) форми землеволодіння і землекористування;

4) сільськогосподарська промисловість: хліборобство, городництво, садівництво, лувництво, лісові промисли, скотарство, бджільництво, рибальство, полювання;

- 5) колективне господарство;
- 6) видобувна промисловість: вугільна, рудна, соляна, торфова і тому подібні;
- 7) обробна промисловість: металева, хімічна, машинобудівна, цукрова, борошномельна, олійна, шкіряна і т.д.;
- 8) кустарно-ремісничка промисловість (домашній промисел);
- 9) торгівля;
- 10) кооперація;
- 11) шляхи сполучення;
- 12) засоби зв'язку (пошта, радіо, телефон).

Третій розділ називали “Побут населення” або “Людина та її творчість”. Сюди включені: 1) історія заселення краю (зв'язки з археологією, історією). Багато статей присвячених саме цій проблемі (одна із них І. Свенціцького “Краєзнавство та музейництво”, де наголошується, що потрібний постійний зв'язок з музеями історії, бо в них зберігають пам'ятки духовної та матеріальної культури); 2) пам'ятки старовини, архітектури. Вони вважаються мірилом культури. В селах дуже багато дерев'яних церков, які мають неабияку цінність, старих придорожніх каплиць, храмів і тому подібне; 3) житло: побут сільських і міських жителів: житлові умови, домашнє начиння (посуд, домашні прилади); 4) одяг населення: традиційний національний і сучасний; їжа населення; 5) народна медицина; 6) сімейний побут (традиції, обряди); 7) народні вірування, подання, перекази т. п.; 8) мова; 9) освіта і освітні заклади; 10) громадські та урядові установи; 11) правничі погляди населення; 12) громадські та урядові установи (клуб, театр, бібліотеки та ін.); 13) фольклор – усна народна творчість (пісні, приказки, казки, прислів'я та ін.); 14) топоніміка (стаття *М. Кордуби* “Що кажуть нам назви осель?”).

Одним із засобів дослідження краю вчені вважали туристику. Про це писали проф. С. Рудницький (“Радянська туристика – одна з підойм краєзнавства”), доц. В. Огоновський (“Що колись радили туристам?”), *С. Каменогорський* (“Завдання українського мандрівництва”). В туристичних походах молодь повинна була навчатись розуміти і любити свій край. Проф. С. Рудницький до того ж дає історію розвитку туристичного вивчення краю. Інші дають поради як організувати походи (починаючи від одягу, їжі, предметів користування), як проводити краєзнавчі дослідження, проникнути в те життя, яким живуть люди, де збираєтесь подорожувати.

Одним з найкращих прикладів такого вивчення України як краю є книжка С. Рудницького “Україна – наш рідний край” (1919 р.). Важливим тут є перший розділ “Любім і пізнаваймо наш рідний край”, у якому вчений радить українцям усвідомити, хто вони є і на якій землі вони живуть. Наступні розділи книги: 1) Де лежить Україна, які її межі й сусіди?; 2) Про гори, низи, ріки й моря України; 3) Про підсоння України, її рослинний і тваринний світ; 4) Про наш український народ (доводив окремішність нації через окремішність мови, культури, традицій, історії, звичаїв, обрядів); 5) Як живеться тепер нашому народові? Історія господарства, сучасне господарювання. Сільське господарство, промисловість, домашній проми-

сел; 6) Про землі, міста й села України: історико-етнографічний поділ: Лемківщина, Бойківщина, Гуцульщина, Розточчя й Підляшшя, Полісся, Волинь, Поділля, Покуття й Бессарабія, Правобічна Гетьманщина, Лівобічна Гетьманщина, Слобожанщина, Донеччина, Чорноморська низовина, Степи Херсонщини, Запорізький низ, Донецький степовий низ, Крим, Підкавказзя.

Провідним у науковому краєзнавстві вважалося *енциклопедичне краєзнавство*. Дослідження такого напрямку було апробоване в “Українській Загальній Енциклопедії. Книзі знань”. Тут поняття “краю” “країни” майже збігаються. Країна – це територія, яка має чіткі межі (кордони), що часто захищені суверенітетом, має свої природні умови, свій народ, своє господарство, в якого є своя історія, матеріальна і духовна культура. В “Українській Загальній Енциклопедії” країна представлена історико-етнографічними і фізико-географічними районами, населеними пунктами.

Розглянемо, наприклад, описи Галичини і Полісся. Вони представлені за схемою описів країни. Особлива увага приділена українському населенню, якості і умовам проживання. Зроблено порівняння населення за польською офіційною статистикою і обчисленнями українських вчених С. Рудницького та М. Кордуби. Акцентують також увагу на тих особливостях, що найбільш характерні для описуваного краю, умовах, які сприяють економічному зростанню.

Крім названих праць вчені-географи робили краєзнавчі описи окремих територій, міст, сіл та інші. Специфікою таких праць було те, що увага приділялася конкретним аспектам: географічним, історичним, культурним, естетичним і т. д. Наприклад, у статтях: В. Кубійовича “Туристика в Карпатській Україні”, В. Огоновського – “Закарпатська Україна” увага звернена на красу природи, великі бальнеологічні ресурси. Тут пропонуються туристичні маршрути по Українських Карпатах. У статті В. Кубійовича “Боржава” описано фізико-географічні особливості, заселеність краю, пастушество; В. Огоновського “Українська Ульгіма Туле-Остурня” подана характеристика історії заселення, легенди, які пов’язані з цим краєм і її назвою, мешканців, їхніх житлових споруд, господарства, освіти; у праці В. Гериновича “Кам’янець на Поділлі” з описано архітектурні споруди Кам’янецького замку, системи мурів, башт і бастионів, історії заселення; у статті “Наші Товтри” – ландшафтну характеристику; “Вірмени в Кам’янці” – історичні відомості про заселення вірменами Галичини і Кам’янця і багато інших праць.

Науково-популярна краєзнавча література була представлена такими творами: І. Макаренко “Кубань” (Відень, 1920), О. Козурак “Самбірщина” (Самбір, 1935), М. Голубець “З історії міста Сокаля” (Львів, 1929), “Теребовля” (Львів, 1927), “Белз – Буськ – Звенигород” (Львів, 1937); А. Залужний “Де мешкають українці: землі, річки, гори, багатства, рістня і звірня” (Львів, 1938); В. Січинський “Місто Холм” (Краків, 1941), “Звенигород” (Львів, 1939), М. Гавдяк “Княжий Галич” (Львів, 1939), “Із пам’яток княжого Галича”, “Із пам’яток старини в Теребовельщині”, “Станіслав і Станіславщина”, “В ярах галицького Поділля”, “Дрогобич – місто семи церков” (Львів, 1937, 1938); М. Андрусак “Українські історико-краєзнавчі дослідження” (Львів,

1937); *П. Дорошенко* “Що знали на Полтавщині про Галичину у 80–90-х рр. XVI ст.” (Львів, 1937) і ще безліч статей. Ці краєзнавчі роботи насамперед писали не професіонали-географи, а письменники, мистецтвознавці, громадські діячі.

Одним із об’єктів географічного краєзнавства було місто з своєю історією і монументальною культурою (пам’ятки малярства, декоративного мистецтва, архітектурою, скульптурою та ін.). Тут на відносно малій території проживає велика кількість населення, зосереджено багато промислових, культурних, освітніх, медичних, транспортних та інших об’єктів. До цієї групи належать краєзнавчі праці *М. Голубця* “З історії міста Соколя”, “Теребовля”, “Белз – Буськ – Звенигород”, *В. Січинського* “Холм”, “Звенигород”, *М. Гавдяка* “Княжий Галич”, “Станіслав і Станіславщина”, “Дрогобич – місто семи церков”. Ці праці присвячені містам, а точніше – їх історико-географічним особливостям.

Галицькі вчені хотіли запровадити видавничу серію “Пізнай свій край”.

Цікавим і своєрідним краєзнавчим твором є історико-географічний нарис “Кубань”, автором якого був *І. Макаренко*. Кубань – це споконвічна етнічна українська територія. Автор прагне осягнути і природничі, і демографічні, і економічні, і культурні проблеми. До природничих він відносив фізико-географічне положення, клімат, ґрунти, води (Азовське море і з мережею його лиманів, озера, гірських річок), рослинний і тваринний світ. Робить спробу фізико-географічного районування. У демографічному описі (розділ називається “Населення”) велика частка присвячена історії заселення краю і українцям, зокрема, розселенню населення. Велика увага присвячена національному питанню. Цілий розділ присвячений культурним і економічним відносинам, особливо освіти. Характеризує розвиток сільського господарства і промисловості. Кубань є житницею Росії: вирощування пшениці, ячменю, вівса, кукурудзи, льону, соняшнику. Промисловість тут розвивалася переважно на основі переробки сільськогосподарської продукції: маслобойні, гуральні, макаронні, консервні і інші заводи.

Всі ці книжки і статті посіли чільне місце в географічному краєзнавстві України загалом і Галичини зокрема. Вони виконували освітню, практичну, виховну місію, сприяли здійсненню краєзнавчої праці.

Шкільне географічне краєзнавство представлено не так широко як би хотілося. Воно мало б займати більше місця у загальній освіті молоді і охопити навчанням учнів від народної (початкової) школи до старших класів гімназії. Метою такого навчання було б всебічне вивчення рідного краю. Рідний край може бути представлено рідним містом, селом, повітом чи іншим географічною, адміністративною одиницею а може і держави взагалі. Деякі українські підручники були саме такими.

До таких праць можемо віднести підручники *Мирона Дольницького* “Від поліських боліт до кавказьких верхів” (Львів, 1938), “Від бескидських розворів до поліських болот” (Львів, 1935), *В. Січинського* “Вступ до українського краєзнавства” (Прага, 1937), книжки групи авторів: *М. Дольницький*, *В. Січинський*, *І. Феценко-Чопівський*, *І. Феценко-Чопівська*, *А. Чернявський* “Територія України”

(Прага, 1944); Дольницький М., *Дорошенко В.* “Україна – наш рідний край” (Прага, 1942); книжку під такою ж назвою С. Рудницького (Львів, 1917); книгу невідомого автора – “Наш рідний край” (Відень, 1942).

Дня найменших школярів найцікавішими, на наш погляд, є книги М. Дольницького. Ці підручники, а особливо “Від поліських боліт до кавказьких верхів” заслуговують першочергової уваги. На початку автор показує “Красу рідної землі в українській поезії” – так він назвав перший розділ.

Вчений охопив усі сторони краєзнавства. Він з любов’ю пише про український народ, про територію його проживання. У нього цікаве районування України: а) Західної: Галичина, Волинь, Холмщина, Підляшшя, Західне Полісся; б) Російської (або як ще він називає Східна Україна, Велика Україна, Наддніпрянщина): Поділля, Правобережна і Лівобережна Україна, Волинь (Підсоветська, Західна), Правобічна височина, Полісся, Лівобережжя, Слобожанщина, Чорноморський низ, Причорноморські степи, Долішньо-Донський низ, Кубань, Підкавказзя, Ставропільщина, Крим, Карпати. Автор робить описи початків заселення української землі, народів, що тут проживали, зародження нашої держави. Він дає фізико-географічний опис території, кожного району, його клімату, земельних угідь, зачіпає економічні проблеми (наприклад на Поділлі великих збитків завдають балки і яри), особливості природи в різні пори року, природні багатства, річки, типи живлення річок, моря, розселення населення, міста і села, особливостей побудови поселень. Приділяє велику увагу міським поселенням: їх географічному розташуванню, кількості населення, етнічному складу, унікальним пам’ятками культури, основним функціям описуваного міста. Багато місця займає опис сільського господарства, промисловості. Трактує Україну як хліборобську країну, особливо Лівобережжя. Промисловість характеризується через історію і виникнення, фабрики, заводи, особливо домашні промисли. Крім цього, вчений використовує порівняльний аналіз.

Особливо цікавою є книжка В. Січинського “Вступ до українського краєзнавства”. Це підручник для 8–10 класу гімназій і для самоосвіти. Ця книжка і зараз може бути використана як додатковий навчальний посібник. Книжка складається таких розділів: 1. Назва України; 2. Український національний знак і прапор; 3. Картографія України; 4. Чужинці про Україну. Книжка подає досить повний, обширний матеріал з українського краєзнавства в доступній формі.

Всі ці книги робили велику послугу краєзнавчій освіті і вихованню українців. Вони повинні служити і сьогодні, щоб бути джерелом знань і виконувати освітньо-виховну функцію, збагачувати культурне надбання краю.

Мандрівне краєзнавство. Основними працями з мандрівного краєзнавства були: *О. Кисілевська* “По рідному краю Поліссі” (Коломия 1935 р.), *Ю. Тарнович* “За сріблястим Сяном. Мандрівки в лемківські гори” (Львів, 1938), *М. Заклинський* “Пізнай свій рідний край. Опис мандрівки по Карпатах” (Львів, 1937). Для *О. Кисілевської* подорож по рідній країні була початком для написання цілої серії опису мандрівок. В своїй книзі “По рідному краю Поліссі” авторка показала природу,

людей, життя і побут на протязі року. Тут в образній формі подано інформацію про природу, поселення. Багато уваги приділено населенню, його побуту, освіті й іншим соціальним проблемам, цікаві розповіді про поліські звичаї, традиції.

Можемо зробити наступні висновки щодо розвитку українського краєзнавства у міжвоєнний період:

- 1) воно мало українські корені ще з кінця XIX ст.;
- 2) базувалися на ідеях як галицьких, так і надніпрянських вчених і краєзнавців;
- 3) мало дуже добре виражені як історичну, так і географічну сторони, але з патріотичним ухилом;
- 4) розвивалось у чотирьох типологічних формах: як наукове (фахове, в т. ч. енциклопедичне), науково-популярне, мандрівне, шкільне;
- 5) не було устійненої схеми краєзнавчої характеристики об'єктів. Об'єкти змінювалися від окремого населення (найчастіше це – місто) до країни (України) в цілому.

Література

1. *Матвієнко-Гарнага Ф. Т.* Краєзнавство і краєзнавча робота. Харків, 1930. – 32 с.
2. *Франко І. Я.* Галицьке краєзнавство // Зібрання творів у 50-ти томах. К: Наукова думка, 1986. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 116–150.

2. Львовознавство

Львовознавство: підходи, аспекти, проблеми*

Актуальність дослідження. Львів уже віддавна є об'єктом дослідження, передовсім учених–краєзнавців: географів, істориків, містобудівників, археологів, етнологів, культурологів, любителів старовини тощо. Наукове і квазінаукове зацікавлення Львовом породжувало появу громадських товариств і державних організацій та установ, які впливали і впливають на соціальне та економічне життя міста, життєдіяльність його людності через різного роду креативних чи деструктивних акцій, прийняття і виконання ухвал, що зафіксовано у документах – текстах (актах, відозвах, проектах, кадастрах, картосхемах і схемах) тощо. У більшості випадків вони становлять інформаційну базу наукового дослідження Львова і його геопросторових полів, починаючи від власної території і закінчуючи глобальним простором.

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Львовознавство: підходи, аспекти, проблеми / О. І. Шаблій // Історія української географії : всеукраїнський науково-теоретичний часопис / редкол.: О. І. Шаблій, О. В. Заставецька, І. Л. Дітчук. – Тернопіль : ТНПУ, 2013. – Вип. 27. – С. 8–14.

На цій основі зародилося і розвинулося досить емке за змістом і обсягом поняття *львовознавства*. У науковому плані – це область знань, яка належить до географічної науки – як загальної географії (свою теорією, методологією і методикою), так і описової, дескриптивної – регіональної і локальної.

Однак, узагальнюючих праць з проблем львовознавства немає. Тобто таких наукових робіт, які б визначали місце львовознавства у системі *наукового знання*, об'єкт і предмет його дослідження, парадигми, що знаходяться в основі наукових пошуків та ін. Таку мету ми ставимо собі у цій статті.

Феномен Львова

Львів – складне й багатofункціональне місто, метрополіс, силове поле якого простягається далеко за межі Галичини – на Західний регіон і весь простір України і навіть у глобальному масштабі. Він є духовною, культурною столицею нашої держави, генератором нових ідей в усіх сферах життєдіяльності українського народу, спадкоємець творіння його великих мислителів, митців і діячів. У багатьох відношеннях він – першопроходець. Піонерність Львова проявилась у тому, що тут вперше надруковано “Буквар” (1586 р.), організовано православне братство городян (1586), засновано університет європейського типу (1661 р.), випущено першу газету (1776 р.), створено некороновану академію наук України – Наукове товариство імені Шевченка (1873 р.), перший театр (1776 р.), першу політичну партію (1890 р.). Він був кількасотлітнім осідком Греко-Католицької церкви, яка екуменічно поєднала православний обряд з римо-католицьким віровченням. І ще багато інших “перших” (перша аптека, перша пошта, перша залізниця, перший банк, перша гасова лампа, перший футбольний матч, перша кав’ярня).

Тут жили і творили знамениті особистості: першодрукарі Степан Дропан та *Іван Федорович*, благодійники *Костянтин Корнякт*, *Гальшка Острозька*, письменники *Маркіян Шашкевич*, *Іван Франко*, *Леопольд фон Захер Мазох*, *Єжи Лец*, історики *Михайло Грушевський*, *Іван Крип’якевич* і *Ярослав Дашкевич*, військові і політичні діячі *Богдан Хмельницький*, *Симон Петлюра* і *Степан Бандера*, героїні національно-визвольної боротьби *Костянтина Малицька*, *Олена Степанів* та *Ольга Басараб*. Його розбудовували *Павло Римлянин*, *Юліан Захаревич*, *Іван Левинський*, *Ярослав Новаківський*, *Зеновій Підлісний* та ін.

У часовому вимірі Львів був “потрійним містом” (“Leopolis Triplex” – так називалася книга Батроломея Зиморовича). У нинішньому розумінні – це три великі історичні епохи: Львів давньоруський, Львів чужоземний (польський, австрійський, російський), Львів український. Ця історична тріада пронизана єдиним змістовним українським устремлінням: Львів був, є і буде ментально українським. Обґрунтовано такі незаперечні істини: 1) Львів завжди виступав цивілізаційно європейським і християнським: продуцентом європейських цінностей

і їх транслятором на Схід; 2) зіграв визначну роль у становленні модерної української нації; 3) неocenна роль Львова у формуванні та розвитку новітньої української держави; 4) Львів завжди вірний (*Semper fidelis*) своїй нації і державі на всіх історичних етапах їх існування.

Закріплена потрійність Львова і у природних просторових координатах – на європейському, регіональному і локальному рівнях. У загальноєвропейському вимірі Львів розташований у своєрідному хрестоосерді на перетині перпендикулярів, один з них – це Головний європейський вододіл, інший – найкоротша лінія між Балтійським і Чорним морем. Це осердя володіє специфічною “ідеєю місця” (“*Idea loci*”) – духовною геокосмічною субстанцією, енергетичний потенціал якої не вичерпується віками і постійно трансформує її у витвори людських рук і розуму.

На регіональному рівні тут сходяться три природні утворення – Розточчя, Західне Поділля і Мале Полісся; на локальному – у Львові контрастно поєднані: глибока улоговина (долина р. Полтви), її крутосхили і вершинно-площинні плакори. Генетично місто постійно виривалося із затиснутої улоговини на схили і височини – своїми вежами, стрімкими дзвіницями, ратушами та багатоповерхівками. Здається, остаточну крапку у цьому змаганні поставив конус Високого замку (1859 р.) і телевежа (1957 р.), що є своєрідними вертикальними мірилами. “Соціальний простір” Львова не зупинився. Він досяг меж кільцевої дороги і вихлюпнувся у приміські села та селища. Разом з ними творячи “Великий Львів”.

На локальному рівні часо-простір Львова є функціональним: тут сплелися воедино “працюючі” підсистеми і структури: демографічна, соціальна, екологічна, економічна та управлінська, охоплені складною мережею комунікаційної та інформаційної інфраструктур.

Якщо порівнювати Львів з великими містами Заходу, то можна стверджувати. Львів – це Відень на Сході Європи. Тут поєднані усі європейські архітектурно-мистецькі стилі – від романського і готики, ренесансу і бароко – до класицизму, модерну, в т. ч. сецесіону і конструктивізму. Правда, у Відні нема соцреалізму, як у Львові – свого Дунаю. Але є свій Калленберг з Віденським лісом – це аналог нашого Високого замку з горою Лева і Шевченківським гаєм (Кайзервальдом). Львівський Личаківський некрополь своєю архітектурою і скульптурою не менш мистецький, ніж віденський Центральфрідгоф, тільки не такий помпезний. У Львові нема свого *Г. Клімта*, зате є свій *Й. Пінзель* і т. д. і т. п.

Поняття львовознавства як дескриптивного краєзнавства

Виклад основного матеріалу. Передовсім, що таке краєзнавство? Відповівши на це питання, ми зможемо “увібрати” львовознавство у теоретичні, наукові одежі і тим самим обґрунтувати предмет цієї сфери знань про одиничний об’єкт дослідження.

Почнемо з українських класиків. Мало не першими, хто дав вербальну дефініцію краєзнавства був наш геніальний філософ **Григорій Сковорода**. Ще у XVIII ст. він писав: *“пізнай свій край, себе, свій рід, свій нарід, свою землю і ти побачиши свій шлях у життя ...”*

Це означення не потребує коментарів. Хоч підкреслимо: краєзнавство тут має суб'єктно-об'єктний характер. З одного боку людина, особистість (у широкому розумінні – як суб'єкт процесу пізнання), а з іншого – двоєдиний об'єкт пізнання – земля і люди, що органічно пов'язані між собою і кожне з них – із суб'єктом пізнання.

У кінці XIX ст. (1892 р.) великий український письменник і громадський діяч **Іван Франко** у розвідці “Галицьке краєзнавство” подав таке розуміння цієї сфери наукових рефлексій. Він писав, що краєзнавство – це наука, яка дає *“... змогу докладно ознайомитися зі своїм краєм і усією Батьківщиною, з її географічним положенням, ґрунтами, кліматом, шляхами, містами, людьми, суспільним устроєм, історією, пам'ятками і т. ін. ... Перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму”* [3].

За кількістю прикмет краєзнавства, викладених І. Франком, воно є областю географічної науки (і географічне положення краю, і його ґрунти, клімат, і люди, поселення, суспільний устрій тощо). Це дуже суттєво для наших подальших роздумів.

Тут також виразно проступає суб'єкт пізнання – молода людина, що пізнає світ, починаючи з найближчого свого оточення. Вона через цю освітньо-виховну функцію повинна відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму свого народу. Краще не скажеш про освітньо- і просвітню землезнавчу і гуманістично-національну функцію краєзнавства.

Наведемо ще два розуміння краєзнавства – вже сучасних учених. Італійський філософ і релігійний діяч **Луїджі Стурцо** писав, що *“Людина прив'язана до землі, її життя локальне, людина їздить по світу, але її пов'язаність зі своїми почуттями, звичками, інтересами ніколи не обривається, все це закорінене у місцеположенні: дім, сусіди, краєвид, рідні, приятелі, друзі і навіть вороги, – все це малий світ, який формує в нас ... великий світ ... від окремого селища до цілої нації”* [4]. Звідси “релігійне переживання реальності”, як пише його учень і послідовник **Де Роза** [2].

Отже, маємо ще одне бачення сутності краєзнавства як *суб'єктно-об'єктного феномена*. У цьому розумінні краєзнавство має глибший, релігійно-психологічний сенс. Людське сприйняття світу опосередковане його колишнім “локальним життям”, “малим світом”, що формує великий світ – від окремого поселення – села, міста до цілої Нації. Це “локальне”, – каже Де Роза, – це *“історія людського простору, що живе не відокремлено, а в колотороті інтересів і почуттів”* [2]. Я б уточнив: не так історія, як географія людського простору.

Хоча, якщо брати фундаментальніше, то у цьому висловлюванні органічно поєднані історія (часова координата) з географією (просторова координата). Тут було б доречно навести думку французько-бельгійського географа **Елізе Реклю**:

“географія стосовно до людини – є нічим іншим, як історія в просторі, так само, як історія є географією в часі”.

Таким чином, ми встановили, що краєзнавство є *областю наукового знання*, яка виокремлюється із загального знання про географічний об’єкт; що воно має освітньо-виховну суспільну функцію; що саме воно, як сукупність вже готових перевірених на достовірність істин (положень, висновків, тверджень тощо), часто використовується як *метод* дослідження географічних об’єктів.

Одним із видів таких об’єктів є міські поселення і конкретно – Львів – оригінальний і унікальний урбаністичний витвір людської діяльності – матеріальної і духовної, органічно вписаний у природне і вже змінене довкілля. Водночас Львів – це типове європейське місто до 1939-го року і гібридне європейсько-советське міське мільйонне поселення у другій половині ХХ ст. – на поч. ХХІ ст. З погляду людини європейської культури Львів є уособленням культури і ментальності Сходу, а з погляду жителя євразійського Сходу – Львів представляє європейський Захід. З погляду українця Львів є духовною столицею України, носієм її національної культури та історії.

Інформаційна база львовознавства

Інформаційну базу львовознавства становлять різні тексти, що є джерелом знань про Львів і його географічні поля, функції, структури, особливості і навіть закономірності розвитку та функціонування. Зокрема, багато таких джерел появилось у другій половині ХІХ ст., а також у повоєнний період. У советський час, коли існував тотальний контроль за інформацією про розвиток великих міст, як об’єктів специфічного “зацікавлення іноземних розвідок”, інформація про Львів строго дозувалась і у багатьох випадках фальшувалася. Тому джерельна база малочисельна. Уже в роки незалежності появились багато наукової, науково-популярної, в т. ч. туристичної літератури (особливо туристичних карт і картосхем). Найвизначнішими джерелами стали такі видання: тритомна “Історія Львова” за ред. акад. *Ярослава Ісаєвича*, “Львів: Комплексний атлас” за ред. проф. *Олега Шаблія*, шеститомна “Енциклопедія Львова” за ред. *Андрія Козицького* та шість томів про окремі дільниці (райони) відомого львовознавця *Ігора Мельника*.

Розглянемо коротко змістовні та функціональні особливості інформаційно-текстових джерел з проблем львовознавства, наведених лише у книзі Олени Степанів “Сучасний Львів” (1943 р.).

Всього О. Степанів наводить 83 джерела. З них 33 вийшли до І світової війни і під час неї, решта 50 – у міжвоєнний період і під час неї до 1943 р. Якщо врахувати ще саму книгу О. Степанів “Сучасний Львів”, то матимемо 84 джерела. З них 25 джерел писаних українською, 56 – польською, 3 – німецькою. Зрозуміло, що багато дечого не враховано. Але така кількість – близько сотні – є досить репрезентативною, щоб зробити вже певні об’єктивні висновки.

Зокрема, з 24 українських джерел за тематикою 20 є історичними, одне – геологічне (це праця *Ю. Полянського* “Подільські етюди”, яка безпосередньо Львова не стосується). Серед історичних: вісім присвячено історико-географічним частинам Львова (Ринок, Знесіння, Головсько тощо), дві – туристичним історико-географічним маршрутам (*І. Крип’якевич, М. Голубець*), три – архітектурним пам’ятникам.

Польські і німецькі джерела розмаїтіші. Тут, крім власне історичних джерел, багато праць з питань етнічного і релігійного складу населення, його зайнятості, фізичної географії і геології (включаючи околиці), господарства і фінансів (до речі, це праця українця *Р. Зубика*, написана з 1930 р.).

Найчастіше про Львів писали: історики *І. Крип’якевич, А. Петрушевич, В. Січинський, І. Шараневич* (серед українців); *Л. Харевічова, А. Чоловський, Д. Зубрицький* – серед польських учених. Географічні (плюс історико-географічні, геологічні і геоботанічні) характеристики давали: *М. Голубець, Ю. Полянський, І. Шараневич, І. Дрекслер* (тема великого Львова у 1920 р.), *В. Качоровський* (до речі, *О. Степанів* була з ним у добрих ділових стосунках і використала з його дозволу кілька картосхем з книги “Geograficzne oblicze Lwowa”, Львів, 1938), *А. Ломницький, С. Павловський, В. Шафер, Ю. Вонсовіч* (останній – колега *В. Кубійовича*).

Таким чином, бачимо, що у досоветський період: а) львовознавство розвивалося як польськими, так і українськими ученими при кількісній перевазі перших; б) що за кількістю публікацій домінували праці на історико-краєзнавчу тематику; в) масово появлялися твори з архітектурно-планувальної проблематики; г) так само з фізико-географічної і загалом географічної тематики; г) і нарешті, з туристичної тематики.

Загалом ця тематика і проблематика відображала відповідні суспільні потреби на відповідну літературу.

Загальнонаукові підходи у львовознавстві

Поскілки львовознавство являє собою досить об’ємну область знань про Львів як геоурбаністичний феномен на тлі європейського й українського соціуму, областю знань, що представлена надзвичайно великою кількістю текстів (сюди ми відносимо й інші інформаційні джерела – карти, атласи, відео- і аудіовідоображення, документальні фільми тощо), то необхідно весь цей інформаційний матеріал переглянути з позицій загальної теорії краєзнавства. Тобто, обґрунтувати найбільш фундаментальні підходи до львовознавства, виражені у відомих текстах про Львів як конкретний геоурбаністичний об’єкт краєзнавства. Це т. зв. загальнонаукові підходи – сумативний, міждисциплінарний та інтегративний. Кожен з них – це своєрідний етап у розвитку львовознавства. Але може включати у себе елементи двох інших.

У сумативному підході спостерігається просте збільшення кількості фактів і знань (першою чергою наукових) про Львів в окремих дисциплінах – археології, історії, етнографії, демографії, географії фізичній і суспільній, у геополітиці та ін.

Він здійснюється головно екстенсивним способом: нагромадженням окремих істин в окремих дисциплінах, прилученням до львовознавства нових дисциплін. Прикладом останнього може бути досить пізня поява текстів з фізичної географії Львова, чи описів його туристичної привабливості.

Сумативна парадигма зародилася ще у позаминулому столітті. Вважалося, що об'єкт вивчений тоді, коли його дослідили різні наукові дисципліни з різних сторін. Отже, маємо “повне”, тобто сумативне знання. Цей підхід дуже поширений і в наш час у т. зв. “начитаних” людей, всезнайок. Хоч таких “енциклопедистів” стає все менше і менше, бо коло дисциплін, які мають стосунок до краєзнавства, в т. ч. львовознавства стає дедалі більшим. Бо й кожна наукова дисципліна диференціюється (наприклад, в історичній науці розрізняється геральдика, сфрагістика, медієвістика, історичне державознавство та багато інших). Охопити єдиним поглядом їх досягнення вже неможливо. Та й поєднати всі ці розрізнені знання одного об'єкта нема змоги.

Другий підхід у краєзнавстві, в т. ч. і у львовознавстві *міждисциплінарний*. Він формувався ще у довоєнні роки, але остаточно дозрів уже в наш час. Цим підходом охоплене широке коло питань соціально-економічного, демографічного, культурно-освітнього, екологічного характеру, які виникли з перетворенням Львова у великий індустріальний і культурний осередок і духовну столицю України.

У розв'язанні цих проблем на науковому рівні може взяти участь передовсім суспільна географія, зокрема її галузеві підрозділи як економічна і соціальна, етногеографія і демогеографія, географія культури, геоекологія. Кожна з них поєднує у собі, як мінімум, дві дисципліни – власне географію і одну систематичну дисципліну – економіку, соціологію, демографію, культурологію, екологію тощо. Міждисциплінарний підхід йде шляхом інтенсифікації львовознавчих студій і характеризується такими особливостями.

1. На зміну сумативній парадигмі впроваджується парадигма системна з її структурним і функціональним підходами. Львовознавство структурується не так за дисциплінами та їх блоками (хоч це само собою зрозуміле), як за проблемами. На проблеми виходять вже не тільки гуманітарні дисципліни, а й природничі. Наприклад, проблема здоров'я населення міста, дослідження якої необхідне не лише медичною наукою, але й екологією, біологією, психологією, географією, економікою, соціологією, вже не поєдинчо, але першою чергою разом, через створення цільової програми.

2. Саме виникнення нових проблем, а зокрема соціально-економічних (як наприклад, безробіття), екологічних і здоров'я населення ставить перед наукою вимогу розв'язувати їх новими засобами, що мають міждисциплінарний характер. Очевидно, зростатиме роль генетики (у розв'язанні проблем здоров'я, медикаментів, продовольства), кібернетики (проблеми штучного інтелекту, математичного моделювання), економічної і соціологічної наук, суспільної та фізичної географії, психології і навіть філософії.

3. Міждисциплінарна системність може реалізуватися лише на підставі інститування львознавства, тобто його організованості. Саме через останню воно може функціонувати як цілісність. Створення міжнародних, українських і/або власне львівських науково-дослідних лабораторій, науково-проектних центрів, груп чи інститутів, консалтингових та інвестиційних центрів, організація інформаційних фондів на комп'ютерній основі (банки і бази даних, бібліотеки тощо), – ось далеко не повний перелік сучасних рис львознавства, що свідчить про його міждисциплінарний характер. Саме львознавство в таких умовах переростає у цілий напрямок в українському урбокраєзнавстві.

У зв'язку з цим виникає питання сучасного терміну для позначення львовознавства. Ми перебрали до десятка термінів: львовістика, львовоурбанологія, львовоурбаністика, леополісологія, львовосаєнс, львовологія, леополістика та ін. Разом з проф. *Степаном Стойко* ми прийшли до спільного висновку, що найкращим з них є той, що має у своїй основі два грецьких корені: *leo* (лев українською) і *polis* (місто). А суфікс *-істик-* (плюс закінчення *-а*) характерний для наук, які увійшли у стадію дослідження фундаментальних проблем розвитку, структури і функціонування об'єкта їх дослідження. Отже, *леополістика* звучить подібно, як *україністика*, *русистика* та ін.

Міждисциплінарний підхід повинен залишатися головним на сучасному етапі розвитку львовознавства чи леополістики.

Тепер появились перші ознаки третього підходу в краєзнавстві, в т. ч. і у львовознавстві – *інтегративного*. Про нього можна сказати лише у загальних рисах. У цьому підході, який розвивається лише на основі досягнення високого ступеня міждисциплінарності, ми вбачаємо декілька пізнавальних рівнів: метатеоретичний, власне теоретичний і прикладний (конструктивний).

Перший рівень – метатеоретичний – охоплює дослідження проблем об'єкта, предмета і змісту львовознавства (леополістики), його (її) місця в системі наукового пізнання, його (її) внутрішньої структури і зв'язків з іншими науковими блоками. Наша доповідь, може, і є спробою охопити із загальнонаукових позицій львовознавство як цілісність. Для метатеоретичних досліджень треба завчасно виробити спеціальну мову, її семантику, синтаксис і прагматику.

Другий рівень – власне теоретичний – включає розроблення проблем львовознавчих наукових ідей, гіпотез, принципів, поняттєво-категоріальних систем, законів, концепцій і теорій.

Третій рівень – науково-прикладний (конструктивний) охоплює дослідження проблем трансформації висновків і тез теоретичного рівня у сферу життя, практики.

Чітко розділити ці рівні між собою не завжди просто оскільки будь-яке дослідження львовознавства, зокрема його результати, переважно містить у різних пропорціях елементи кожного з них.

На наш погляд, важливим засобом впровадження у львовознавство (леополістику) інтегративного підходу є розроблення спочатку національної, а відтак

глобальної львовознавчої інформаційної системи. Формулювання баз і банків даних, які акумулюватимуть не лише первинну інформацію про Львів і його геопросторові поля, але інформацію про інформацію та їхню доступність не лише суттєво змінить технологію досліджень із львовознавства, але також призведе до корінних змістовних зрушень у наукових пошуках.

Аспекти львовознавства

Поряд з підходами до розуміння і трактування львовознавства слід вивчати і різні його аспекти як великої і складної системи знань. Зокрема, усе знання про Львів можна поділити на такі групи: побутове (щоденне особисте чи групове), власне наукове, прикладне (конструктивне), освітнє. Цей поділ дуже нестрогий. Але саме його можна охарактеризувати як аспектний. Пояснимо ці думки.

Побутове львовознавство – це знання про Львів середньостатистичного його резидента чи нерезидента чи якоїсь групи людей (локальної, професійної, за інтересами та ін.). Найкраще “знання” про Львів демонструють його жителі і гості у програмі ТВ “Вуличка” (часом і сам ведучий програми *Віталій Човник* демонструє своє незнання, а не знання). Найкраще побутове львовознавство представлене ментальними картами його мешканців.

Ментальні карти міста залежать від освітнього рівня опитуваного, його вкоріненості у місто (є його батьки корінними львів’янами чи іммігрантами), соціального статусу і, що дуже важливо, місця проживання у Львові (жителі центральної частини, як правило, гірше знають периферію, ніж жителі периферії знають Середмістя).

Кожен житель Львова на основі своїх знань й інших вище названих характеристик виробляє образ свого *поведінкового довілля*. Це вже його інформаційно-інтелектуально-психологічна система, у якій відбувається його (жителя) повсякденне життя і діяльність. Вивчення цього довілля – це спільна проблема психології, бігейвіористики, соціальної географії, геодемографії, геоурбаністики та інших наукових дисциплін.

Таким чином, побутове львовознавче знання має також стати предметом дослідження львовознавства як науки. Висновки цих досліджень дуже важливі для поведінки людини у складному міському просторі.

Власне науковий аспект львовознавства був висвітлений у попередній частині статті. Тут лише відзначимо особливості науково-географічного дослідження Львова. Зокрема йдеться про геопросторові аспекти Львова як пункту на земній поверхні, території і соціуму.

Перше – це геопросторова *унікальність* території Львова: його розташування на *геокосмічному перехресті* (чи хресті), утвореному перетином Головного європейського вододілу (ГЄВ) з лінією найкоротшої відстані між двома внутрішніми

морями Європи – Балтійським (м. Гданськ) і Чорним (м. Одеса). Жодне інше велике місто не знаходиться на ГЄВ. Тим паче не знаходиться в такому хрестоосерді. Майже половина Львова за площею належить до басейну Балтійського (~47%) і відповідно трохи більше половини (~53%) – Чорного моря.

Але унікальність не лише в цьому. Львів – типове *пограничне (межове)* місто. Воно лежить на межі історичних Галичини і Волині, на стику трьох природних районів (Розточчя, Опілля, Мале Полісся), трьох флористичних підпровінцій (Балтійської, Поліської і Західноукраїнської). Пересмик (перевал, найнижча точка на ГЄВ у межах Львова) знаходиться у місці перетину ГЄВ з найнапруженішим людським і товарним потоком головної залізничної станції міста.

Вище було наведено багато унікальних особливостей міста.

Друге – це *геопросторові поля* Львова. Геопросторове поле – двохвимірна площина земної поверхні, у якій прослідковується збуджувальний вплив певного агента – підприємства, поселення, територіального комплексу чи регіону. Цей вплив може мати доцентровий і відцентровий характер і здійснюється за допомогою переміщення людей, товарів (речовини та енергії) та інформації. Отже, геопросторове поле має різні масштаби, починаючи від локального (постачання міста робочою силою, місцевим продовольством чи водою) і закінчуючи глобальним. Зрозуміло, що геополя мають різне напруження: у загальному тут діє закон “тертя простору”. Але поля мають завжди конкретно-історичний характер. Дедалі більше значення набирає в наш час формування духовної сутності геополів. Недарма тепер Львів називають духовною столицею України.

Проблемою є геопросторове накладання (перетин) полів, їх конкуренція, зіткнення, взаємопроникнення, дифузія і багато інших ще навіть не проклямованих у львовознавстві.

Третє – це *геопросторова динаміка* території Львова, її структуризація. Ця проблема має не лише власне географічний зміст, але, що дуже важливо, архітектурно-планувальний містобудівний і демосоціальний сенс. Поскільки геопросторова динаміка відбувається не лише у просторі, але й у часі, то роль історичної науки, точніше – *історичної географії* тут не другорядна, а часом і головна.

На жаль, історики-львовознавці майже ігнорують роль природного довкілля Львова і околиць (як правило, зводять його лише до т. зв. топографії, в результаті чого поза увагою знаходяться екологічні аспекти міста і його окремих частин).

От хоча б узяти таку проблему як час і дата виникнення міста. Історик *Іван Паславський* (2010 р.), аналізуючи європейські документи дослідив, що Львів заснований приблизно у 1240 р. [1]. Але гіпотетично ми це зробили ще у 1993 р. шляхом аналізу геопросторової ситуації – стану природного місцеположення Звенигорода, що був спалений ханом *Батием* у тому таки 1240 р. Я назвав тоді (1993 р.) нове місто, тобто Львів Нью-Звенигородом (Новим Звенигородом).

А Олена Степанів ще за 50 років до того (1943 р.) у книзі “Сучасний Львів” обґрунтувала локалізацію Львова геолого-гідрологічним чинником – виходом з-під

Замкової, Лєвової і Змієвої гір чистих питєвих вод. А болотиста долина Полтви й ерозійні останці (названі гори) відігравали на перших початках лише функцію оборонних бар'єрів.

Нарешті, вже при підготовці Атласу Львова доцент *Юрій Дуба* (Львівська політехніка) обґрунтував з урахуванням природно-географічного чинника внутрішню структуру руського, раннього Львова (1240–1270 рр.), починаючи з Дитинця, власне Города (фортеця Високого замку), а далі йшов Окольний город, Торгово-ремісницький посад, Низький замок і Локаційне місто (нинішнє Середмістя).

Таке обґрунтування геопросторової структури міста потрібне у кожен історичну епоху. Адже місто з допомогою змієподібних вулиць пододало подільсько-розточавські крутосхили, залишивши там фрагменти зелених насаджень, і виплеснуло житловими масивами та промисловими вузлами (Сихівський, Рясненський) на Львівське плато, Малєхівську гряду, Клепарівську височину та Білогорщо-Мальчицьку долину. Це як остаточний результат. Він відбувався ступенево, проходячи різні історичні епохи.

В цьому аспекті дуже цікавою є монографія проф. *Мар'яни Долинської* (Львівська політехніка) “Історична топографія Львова XIV–XIX ст.” (Львів, 2006 р.), у якій на основі архівних матеріалів вивчено історико-географічний пласт Львова у XIV–XIX ст. Тут Середмістя Львова розкрито у контексті підльвів'я – навколємиської смуги, складеної з юридик, ланів, обшарів, володінь шпитальних і расцьких та інших сіл. Цікаво, що тут представлено не лише різного виду землеволодіння, але й їх правовий статус і економічні функції.

Сучасні обриси території міста і його *функціональне зонування* найповніше представлене картосхемою у Генеральному плані 2011–2025 рр. Однак його можна зрозуміти, тобто пояснити на основі історико-географічного дослідження, вивчаючи чинники його розвитку і їх сукупну взаємодію у місті в цілому і в окремих його територіальних частинах.

У сучасному функціональному зонуванні Львова Містопроєкт (керівник *Віталій Дубина*) виділяє такі компоненти: житлово-планувальні утворення, виробничі території, території зовнішнього транспорту, рекреаційні території, громадські центри житлових планувальних утворень, спеціалізовані центри (спортивні, медичні, торгові) та ін.

Проблеми львовознавства

Тут ми не будемо розглядати конкретних проблем розвитку і геопросторової організації Львова. Цю тему краще висвітлили інші доповідачі, особливо головний розробник Генерального плану міста 2011–2025 рр. п. Віталій Дубина та інші колеги. Серед фундаментальних проблем, я виділяю передовсім ті, що пов'язані з сучасними і особливо майбутніми підходами, властивими для інформаційного суспільства.

Кардинальною проблемою є вивчення Львова з позицій загальнонаукових теорій і методик. Це передовсім розроблення теорії *концептуального* Львова. Починаючи цю справу слід із визначення поняття ідеального міста.

Поняття *ідеального Львова* тобто міста, що має збалансовані і пропорційно розвинені усі риси і властивості сучасного урбаністичного центру, який забезпечує кожному його жителю і гостю оптимальні умови життєдіяльності, включаючи рекреаційної.

Для досягнення цієї “ідеальності” необхідне розроблення категорії *віртуального Львова*. Віртуальне місто – це урбаністичний утвір, представлений як мультимісний феномен з допомогою *інформаційних технологій* (ІТ). Отже, його можна трактувати як замітника (замісника) реального міста, що стає сучасною цифровою його моделлю. Таким чином, *віртуальний Львів перетворюється у метод (засіб) дослідження як реального, так й ідеального Львова*. У цьому контексті постає питання про віртуальну економіку міста, віртуальний його уряд.

Водночас у нашу постмодерну епоху концептуальний Львів передбачає категорію *перцепційного* Львова. Такий Львів обов’язково включає в себе перцепцію, тобто сприйняття міста не лише пересічними його жителями і гістьми, але, що дуже важливо, управліннями, людьми, що приймають ухвали стосовно перспектив його розвитку і геопросторової організації. Таким чином, інформаційна модель Львова суттєво розширюється.

В умовах інформаційних війн виникає гостра проблема захисту моделі інформаційного Львова від хакерських атак, метою яких є руйнування стійкості цієї моделі, внесення в неї інформаційних “шумів”, позбавлення її ресурсно-методичного потенціалу.

Створення інформаційного Львова обов’язково мусить пройти ряд етапів. На наш погляд, першим серед них має стати оцифрування всього природного довкілля та інфраструктурного наповнення міста: житлового, комунікаційного (транспортного, тепло- і енергопостачання, водопостачання і водовідвідного тощо), побутового обслуговувального та ін. Тобто якнайповніша інвентаризація стану природного і суспільного довкілля життєдіяльності населення.

Далі. Наступним завданням є створення інформаційної моніторингової системи, яка б виробляла інформацію про стан різних структурних підрозділів (демографічний, соціальний, господарський, інфраструктурний, екологічний та інші зрізи міста) у режимі on-line. Ця інформація мала б бути доступною усім користувачам для вироблення керівних ухвал з метою досягнення завчасно поставлених цілей щодо оптимізації загальноміських і локальноміських середовищ. Особливо важлива онлайнова інформація щодо функціонування систем забезпечення міста продовольством, водою, енергією та іншими необхідними для населення послугами.

Загальні висновки

1. На карті розселення України Львів є урбаністичним феноменом, геопросторові поля якого охоплюють території, починаючи від його безпосереднього оточення і закінчуючи загальноземним простором.

2. Львовознавство, як сфера наукових і повсякденних знань про Львів і його геопросторові поля, генетично з'явилося в період появи міста у середині XIII ст. як оборонного і торгово-ремісничого осередку Галицько-Волинського королівства.

3. Наукове львовознавство як система текстів та інших інформаційних джерел інтенсивно розвивається у руслі історико-географічного краєзнавства з початком капіталістичного розвитку міста, тобто з другої половини XVIII ст. Найбільші приріст інформації спостерігався у нульових – тридцятих роках XX ст. і в нульових роках XXI ст.

4. У науковому львовознавстві відзначаємо три підходи, які характеризують три різних загальнонаукові типи дослідження об'єкта (тут м. Львова) і відповідають трьом типам наукового світогляду: сумативному (як сума вузько дисциплінарних підходів), міждисциплінарному (проблемному) та інтегративному (інформаційно-віртуальному). Їх можна корелювати з рядом типів наукових (і мистецьких!) дискурсів: класичного, модерного, постмодерного (або: класичного, некласичного, постнекласичного).

5. Некласичний період (або модерний підхід) має ту істотну рису, що у львовознавстві суттєву роль починає відігравати суб'єктивний чинник – посилюється роль не лише ученого, групи вчених, ЗМІ, але й т. зв. громадськості та львовознавчих інституцій.

6. Постмодерний (постнекласичний) дискурс зовнішньо подібний до першого – класичного. Суть його в тому, що він з'явився у період інформаційних технологій, які дають можливості з нових методичних (віртуальних) позицій представити Львів в усій його різноманітності і у рівноправності різноаспектних думок про нього. Віртуальний Львів – це місто водночас функціональне і функціонує.

Література

1. Паславський І. Хто і коли заснував місто Львів? / І. Паславський. – Львів. – 2010. – С. 4.
2. Пахльовська О. В дорозі до світогляду / О. Пахльовська // День. – 2009. – № 231.
3. Франко І. Я. Галицьке краєзнавство / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 томах. – К.: Наукова думка. – 1986. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 116–150.
4. Шаблій О. І. Українознавство: сумативний, міждисциплінарний та інтегративний підходи / О. І. Шаблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. – Львів, 1997. – Ч. 3–4. – С. 355–361.
5. De Rosa G. Che cosa puà dirci oggi la parola di Luigi Sturco? / G. de Rosa // L'appagamen to morale dell'amino. Roma, 2007. – P. 358 (цитуеться за: Пахльовська О. В дорозі до світогляду // День. – 2009. – № 231.).

Найбільше місто на Головному європейському вододілі*

Цим містом є Львів, людність якого сягає 733 тис. мешканців. Заснований Данилом Галицьким ще у XIII ст., він був столицею Галицько-Волинського королівства. Після зайняття Галичини Польщею Львів став центром Руського воєводства, землі якого простягалися далеко на захід від нинішнього кордону України. Після приєднання Галичини до Австрії (1772 р.) Львів аж до 1918 р. знову стає столицею, але вже коронного краю – Галичини і Володимирщини. У ньому працює крайовий парламент – Галицький сейм. У 1918 р. Львів виконує столичні функції Західноукраїнської Народної Республіки, доки його у 1921 р. не окупувала Друга Річ Посполита. У міжвоєнний період Львів – центр воєводства, а від 1939 р. (вже у радянських умовах) – центр адміністративної області.

Розташування Львова на Головному Європейському вододілі, на межі Галичини і Волині, на захищеній горбистій території робило його пунктом перетину важливих торгових шляхів і міжнародних комунікацій, що сприяло перетворенню міста на великий ремісничо- і промислово-торговий осередок та культурний і духовно-релігійний центр західної гілки українства. Незважаючи на багатосотлітню колонізацію, майже 150-літню германізацію і півстолітню русифікацію, Львів постійно залишався українським містом, завжди розвивався у контексті української народності й духовності.

Львів першим сприймав культурне надбання Європи і транслював їх на схід. Наприклад, Магдебурзьке право він отримав ще у 1356 р. Водночас Львів не втратив свого традиційного українського духу і був у міру консервативним. Скажімо, унія Православної та Католицької церков була прийнята у Бересті у 1596 р., а у Львові впроваджена лише 1702 р. Закріпившись на заході України, греко-католицизм став формою єднання двох гілок християнства і витримав перевірку часом. Навіть жорстоке нищення більшовизмом Української Греко-Католицької Церкви не змогло ліквідувати її, і при першій нагоді (1989 р.) вона відновилася.

Львів із Галичиною залишався центром національної культури, коли у Російській імперії декілька разів (1863 та 1886 рр.) офіційно заборонялася українська мова. Тоді він став духовно-організаційним інтегратором усього українства (“Просвіта”, Наукове товариство ім. Шевченка, загальноукраїнські видавництва й преса). Тут була створена перша в Україні політична партія на чолі з *Іваном Франком* та *Михайлом Павликом* (1890 р.). У національно-визвольних змаганнях кінця XIX ст. – початку XX Львів і Галичину називали Українським П’ємонтом. Для географії важливо, що саме у Львові отримав фахову освіту фундатор новітньої національної географії академік *Степан Рудницький* (1877–1937).

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Найбільше місто на Головному Європейському вододілі / *О. І. Шаблій, де Блій Г., Муллер П.* // Географія: світи, регіони, концепти; пер. з англ.; передмова та розділ “Україна” *О. Шаблія.* – К.: Либідь, 2004. – С. 191–192.

Цікава динаміка і структура людності та господарського розвитку Львова, у якій відображаються суспільно-економічні й геополітичні особливості Галичини і суміжних українських земель. За кількістю населення Львів протягом багатьох віків, аж до середини XIX ст., випереджував Київ. Після виникнення Львова у ньому проживали 2–3 тис. мешканців: крім русинів, це були також вірмени, татари, євреї, караїми та ін. Місто тоді мало торгово-ремісничо-рільничий характер.

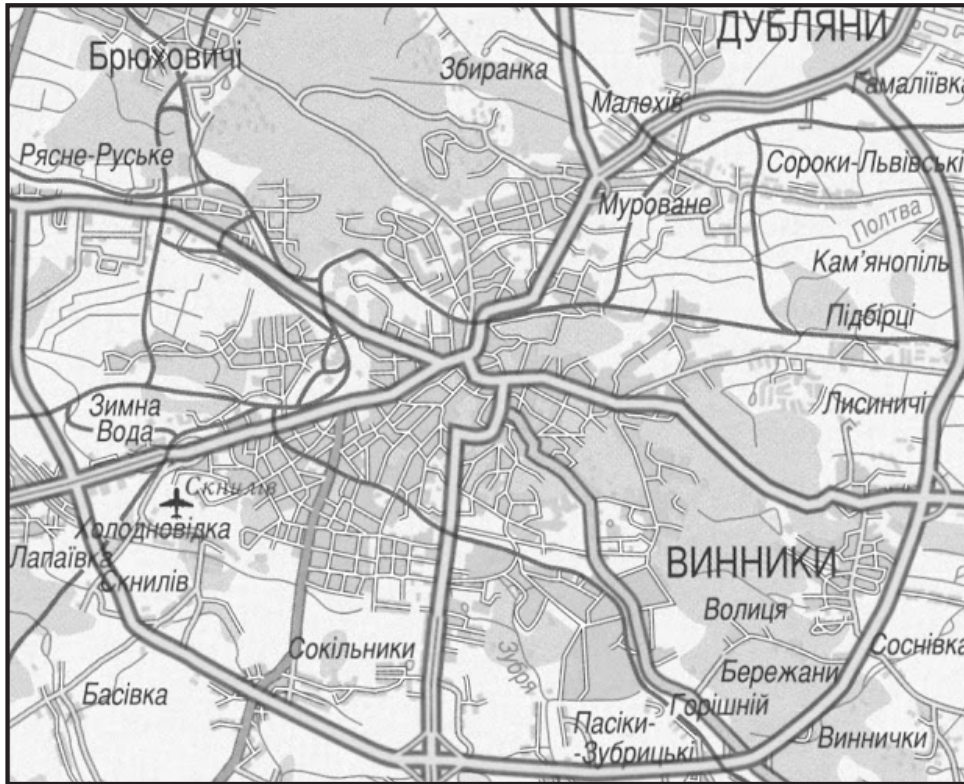

Рис. 2.1. Картографічна схема м. Львова

По захопленні Львова Польщею (1387 р.) він розбудовується за європейським зразком і до початку XVI ст. набуває вигляду готичного міста.

Внаслідок українсько-польських воєн середини XVII ст., зубожіння міщанства, обминання міста торговими шляхами Львів занепадає.

Коли у 1772 р. Львів з Галичиною увійшов до Австрії, австрійський уряд підняв його адміністративний статус. Місто вийшло поза його мури. У 1857 р. людність Львова досягнула вже 70 тис. осіб (таку кількість мав тоді і Київ). У другій половині XIX ст. поступово зростає промислове виробництво (харчова і легка галузі). У 1861 р. до Львова підходить залізниця з Перемишля, а у 1866 р. вже будується лінія на Чернівці–Одесу, у 1872 р. – на Броди–Київ.

Паралельно іде швидкий приріст населення: у 1910 р. тут мешкали вже 206,1 тис. осіб. Після першої світової війни цей процес триває і на травень 1940 р. ця цифра зростає до 430 тис. Але внаслідок знищення нацистами євреїв ця кількість різко зменшилася – до 180 тис. у 1943 р. Радянська влада провела індустріалізацію Львова шляхом створення тут підприємств-гігантів, що призвело до зростання населення до 811 тис. осіб у 1989 р.

До війни у Львові приблизно половину населення становили поляки, приблизно третину – євреї та шосту частину українці. Після війни різко зменшилися частка і абсолютна кількість поляків та євреїв (дещо більше десятої частини) і зростає частка українців (до 50%) та росіян (29%). За переписом 2001 р. у Львові етнічний склад мешканців був такий: українці – 88,4%, росіяни – 8,7% (їхня частка в останні десять років різко впала), поляки – 0,9%, білоруси – 0,4%.

Промислові підприємства Львова розміщуються поблизу залізничних ліній. Особливо багато їх на Підзамчі (північна частина міста): це галузі легкої та харчової промисловості – м'ясна, лікєро-горілчана, кондитерська фірма “Світоч”, молочна, взуттєво-шкіряна. На північному заході зосереджено виробництво телевізорів, автотранспорту, сільськогосподарських машин. Третій промисловий вузол – південний (автобусний завод, приладобудування, виробництво електроламп). Зараз майже усі підприємства-гіганти не працюють. Іноземний капітал осів головно у харчовій промисловості: пивоварній (фірма існує ще від 1715 р.), кондитерській. Львів стає містом безробіття. Його населення навіть скоротилося, а маятникова міграція різко зменшилася.

Водночас Львів розвивається як великий центр української культури, який зосереджує у собі другий після Києва історико-культурний, у тому числі рекреаційний потенціал міжнародного значення. Насамперед це краєвиди Львова з неповторними архітектурними пам'ятками й ансамблями: Високий Замок, Ринкова площа, ренесансова Успенська церква, барокові собор Св. Юра, Домініканський і Бернардинський собори та багато іншого. Шедевром є пам'ятник Адаму Міцкевичу роботи польського і українського скульпторів. Багатий Львів музеями: меморіальними, художніми, історичними. На знаменитому Личаківському цвинтарі “сплять під кам'яним замком” *Маркіян Шашкевич, Іван Франко, Соломія Крушельницька, Олена Степанів* та інші визначні українські та польські діячі.

У нових умовах усе це національне багатство може бути використане для перетворення Львова у центр міжнародної рекреації. Водночас місто, де діють Західний науковий центр НАН України та чимало науково-дослідних інститутів, університет ім. Франка й низка навчальних академій, має великий творчий потенціал для виходу на європейський та світовий ринок ноу-гау.

Природні умови Львова та Підльвів'я*

Природні умови (ПУ) – це елементи, явища, процеси і геопросторові системи ландшафтної оболонки Землі, які є загальною основою життєдіяльності людини як біологічної і соціальної істоти і не беруть безпосередньої участі у суспільному виробництві. Останню функцію виконують *природні ресурси*, тобто ті компоненти названої земної оболонки, що використовуються для отримання продовольства, сировини та енергії (останнім часом – також сюди входять ресурси рекреації, отримання наукової інформації й інших користностей у сфері послуг).

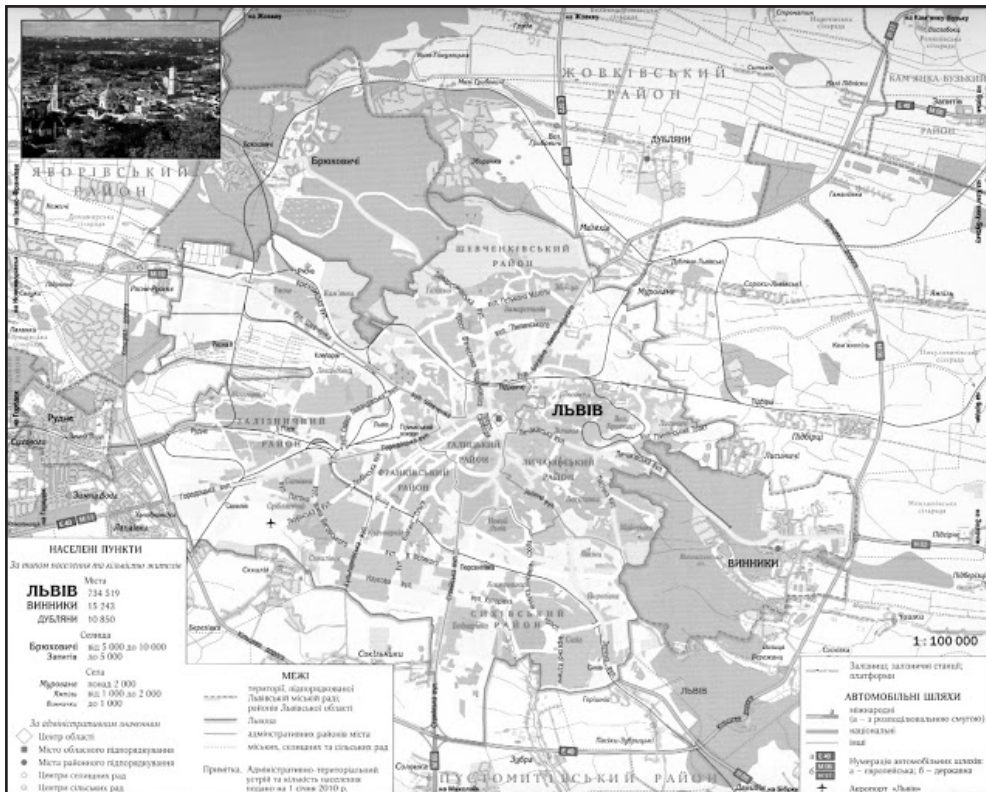

Рис. 2.2. Львів і Підльвів'я

Кожна земна сфера – літо-, гідро-, атмо-, біо- і антропосфера виступає двома сторонами: бути природною умовою чи бути природним ресурсом. Часто одна і та сама властивість земної сфери може одночасно проявлятися як природна умова і ресурс.

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Природні умови Львова і Підльвів'я / О. І. Шаблій // Історія української географії : всеукраїнський науково-теоретичний часопис / редкол.: О. І. Шаблій, О. В. Заставецька, І. Л. Дітчук. – Тернопіль : ТНПУ, 2013. – Вип. 27. – С. 62–72.

ПУ надзвичайно різноманітні. Що стосується земної поверхні (включаючи десятикілометрові шари літосфери чи гідросфери під нею і атмосфери – над нею), то тут у складі ПУ виділяються:

- а) будова земної кори – її *тектоніка і геологічні особливості*;
- б) власне земна поверхня, особливо поверхня суші – *рельєф* (існує також рельєф морського дна і рельєф льодового покриву у горах вище снігової лінії);
- в) *клімат* – тобто типовий для певної частини земної поверхні багаторічний стан атмосфери (аероторії);
- г) *внутрішні води* разом з їх лінійними (річки, потоки) та площинними (озера, ставки, водосховища) акумуляторами;
- ґ) *грунти* – приповерхневий шар родючої субстанції, яка виникає при складній взаємодії геологічних порід, тепла і вологи та живих організмів;
- д) *рослинний і тваринний світ* – сукупність представників флори і фауни в їх популяційному і територіально-асоціаційному вираженні;
- е) нарешті, *природні ландшафти* як територіальні (аквальні) поєднання вище названих складових частин ландшафтної оболонки.

Усі названі складові частини природних умов взаємопов'язані як генетично, так і функціонально на різних рівнях геопросторової спільності: глобальному (загальноземному), суперрегіональному (материковому), зональному, субрегіональному і локальному. Частина вчених вважає, що в основі геопросторової диференціації природних умов на територіальні (аквальні) комплекси знаходиться тектонічно-геологічний чинник; інші вважають, що таким чинником є клімат, ще інші – річкові басейни (фактор гідрографічний) і т. д.

Розглянемо названі природні умови у контексті їх впливу на конкретну геопросторову урбаністичну систему – м. Львів з його безпосередніми околицями.

Кожен з названих шести природних явищ, елементів, компонентів чи систем є носіями як природних умов, так і ресурсів. Так, в геологічній будові багатьох районів України беруть участь породи *леси* (дрібнопилувата щільна брунатна маса). Вони беруть участь у творенні при певних інших умовах чорноземних ґрунтів (у цьому сенсі вони є природною умовою). Але коли такий ґрунт є основою для виробництва продовольства, то він виступає природним ресурсом. Так само леси і лесоподібні суглинки, якщо вони використовуються для виготовлення будівельної цегли, то їх можна вважати природними ресурсами.

Тектоніка, геологічна будова і рельєф території міста

Тектоніка і геологічна будова. Усі три аспекти твердої земної оболонки тісно між собою пов'язані – генетично, структурно і функціонально. У цьому відношенні Львів може бути своєрідною моделлю для вивчення закономірностей взаємодії земної кори з іншими геосферами, в т. ч. антропосферою.

*Тектонічна будова території Львова і околиць*¹. Тектоніка як наука досліджує структурні складові частини земної кори – тектонічні платформи і плити (малорушливі у вертикальному і горизонтальному напрямках) та геосинклінальні області (динамічні ділянки з процесами складкоутворення та ін.).

Недалеко від Львова – явно виражені три великі області тектонічних структур: Східно- і Західно-Європейська платформи та Карпатська геосинкліналь з Передкарпатським передовим прогином (останній концентрує в собі велику кількість викопних ресурсів – нафти, газу, кухонних і калійних солей, озокериту, природної сірки і мінеральних вод різного газового та мінерального складу). До лінії розмежування Східно-Європейської платформи і Передкарпатського прогину від Львова 40–50 км. А межа Східно- та Західно-Європейської платформи пролягає в 30–40 км північно-східніше Львова і має загально північно-західно – південно-східне простягання.

Отже, територія міста належить повністю до Західно-Європейської платформи, зокрема знаходиться у межах т. зв. *Львівського палеозойського прогину*, який виповнений потужною товщею (в 6–7 тис. м) осадових порід різного геологічного віку. У межах цього прогину добре окреслена тектонічна структура т. зв. *Львівсько-Люблінської мульди (западни)*. Вона теж простягається з північного заходу на південний схід з віссю поблизу Львова. Мало не вся вона виповнена крейдовим комплексом (вапняки, мергелі та ін.) загальною товщиною до 800–900 м.

Геологічна будова. Територія Львова має складну геологічну будову. Геологічний профіль представлений різночасовими відкладами, починаючи з палеозою та мезозою і закінчуючи кайнозоем з четвертинними наносами. Зрозуміло, що окремі геологічні породи представлені неоднаково. Крім того рідко деякі з них виходять на поверхню. У більшості випадків вони покриті т. зв. четвертинними відкладами, тобто такими, що виникли порівняно недавно внаслідок різних ерозійних процесів (площинного та лінійного змиву та перевідкладення корінних та некорінних порід).

Вже відзначалося, що найпотужнішими є поклади крейдового періоду (мезозойська ера). Це переважно кальцієва порода – мергель, у складі якого трапляються *пірити*, від окислення яких утворюються гідроокисли заліза – *лимоніту*. Над мергелями товщиною 0,5–10,0 м залягає мергелиста глина як кора його вивітряння.

Поверхня верхньокрейдівих відкладів знаходиться на глибині не нижче 320 м. На ній залягають відклади неогенового періоду (третинна епоха кайнозойської ери). Потужність їх сягає від 10–20 м до 100 м – останнє на сході – Чатова скеля. Найкраще тут представлений *Баденський*, менше – *Сарматський* яруси.

У підшві неогену (баденію і його Баранівської верстви) залягають літогамнієві вапняки, перекриті частково піщаними породами (товщина переважно 3–5 м, часом 10–11 м). Відслонення цих порід спостерігається на північно-західній частині Кортумової гори та північно-східній стороні Високого замку і гори Лева.

¹ Подається за працями проф. П. К. Волошина.

Баденій включає у себе, крім описаної Баранівської верстви, також: Миколаївську, Нараївську, Кривчицьку, Тираську, Ратинську та інші верстви, а Сарматський ярус – Волинські верстви. Їх літологічний склад представлений у таблиці 2.1.

Отже, маємо велику різноманітність літологічного складу кожного під'ярусу і верстви. Серед них різновиди мергелів, вапняків (в т. ч. кілька різновидів літо-тамнісвих вапняків), пісків і пісковиків та глин.

Звертає на себе увагу *Тираська* (Дністерська) світа з поширеними в ній гіпсами і їх різновидом – *ангідритами*. Товщина цих порід сягає 30 м. Вони залягають на глибині 3–6 м (північно-західна частина міста) чи 12–15 м – у південній і південно-західній частині.

По всій території Львова добре представлені *четвертинні відклади* плейстоценового (льодовикового) та голоценового (постплейстоценового, “сучасного” періоду, що почався 10–15 тис. років тому). Плейстоцен представлений льодовиковими і водно-льодовиковими відкладами – глини, суглинки, супіски і піски з брилами і валунами пісковиків і вапняків (Білогорщо-Мальчицька прохідна долина на північному заході території Львова); еолово-делювіальні та еолові (леси, піски, піщано-глинисті породи); еолово-делювіальні, алювіальні (лесові, палеогрунтові породи, супіски, суглинки, піски).

Кожен післяльодовиковий (і міжльодовиковий) період, пов'язаний з потеплінням і відступом льодовика, супроводжувався навіюванням лесу, лесоподібних суглинків. На їх основі утворилися ґрунти. Найкраще лесові породи представлені в Пасмовому Побужжі (тут вони залягають на крейдовій поверхні). Між ними знайдено два шари похованих ґрунтів – нижнього, т. зв. дубнівського, і верхнього – горохівського. В останньому добре виражений темно-сірий з коричневим відтінком гумусовий горизонт.

Голоценові породи мають алювіальний, алювіально-болотний, болотний, озерно-болотний, елювіально-делювіальний, пролювіальний характер. Це суглинки, супіски, піски заторфовані, торфи, мул, супіски і піски з уламками осадових порід.

Рельєф – це земна поверхня як сукупність топографічних нерівностей в їх взаємних зв'язках і генезі. Наголос на нерівностях впливає з того, що рельєф є функцією, результатом складної взаємодії внутрішніх і зовнішніх сил стосовно земної поверхні. Внутрішні сили призводять до вертикальних і горизонтальних рухів земної поверхні і цим самим формують її макроформи – гірські системи, плоскогір'я, рівнини, в т. ч. низовини. Хоча гравітація як внутрішня сила часто сприяє формуванню і мікроформ.

Зовнішні сили, а це головню дія текучих вод (лінійна і площинна ерозія), фізичне і хімічне вивітрювання, блокуюча чи стимулююча у цих процесах енергія рослинного і тваринного світу тощо, за їхньою результативністю не поступається “ефективності” внутрішньоземних сил. В усякому разі мезо- і мікрорельєф пов'язаний передовсім із зовнішніми силами. Це видно на прикладі рельєфу Львова, його складності і різноманітності.

Таблиця 2.1

Зведена стратиграфічна таблиця неогенових відкладів
(за П. К. Волошиним, 2009)

Період	Епоха	Ярус	Під'ярус	Світа	Верстви (характеристика порід)
НЕОГЕНОВИЙ	МІОЦЕНОВА	САРМАТ-СЬКИЙ	НИЖНІЙ (N1s1)		<i>Волинські верстви:</i> глини, вапняки, мергелі, пісковики, туфи
		БАДЕНСЬКИЙ	ВЕРХНІЙ (N1b3)	ПРОНЯТИНСЬКА (КОСІВСЬКА)	<i>Тернопільські верстви:</i> вапняки літотамнієві, пісковики з літотамніями, вапняковисті глини <i>Прутські верстви:</i> глини, мергелі, пісковики, піски <i>Вербовецькі верстви:</i> глини, пісковики, туфи <i>Кайзервальдські верстви:</i> дрібнозерністі кварц-глауконітові піски і пісковики
			СЕРЕДНІЙ (N1b2)	ТИРАСЬКА	<i>Ратинські верстви:</i> вапняки хомогенні, піски, пісковики Тираські (дністровські) верстви: гіпси, ангідрити
			НИЖНІЙ (N1b1)	ОПІЛЬСЬКА	<i>Ервілієві верстви (Кривчицькі):</i> вапняки, вапністі пісковики з фауною <i>Ervilia Pusilla</i> <i>Нараївські верстви:</i> вапняки літотамнієві, органогенно-детритусові, різнозерністі карбонатні пісковики <i>Миколаївські верстви:</i> піски та пісковики зі скрем'янілими стовбурами дерев <i>Баранівські верстви:</i> літотамнієві вапняки, карбонатні пісковики з жовнами літотамній
КРЕЙДОВИЙ (К)	ПІЗНЯ	МААСТРИХТСЬКИЙ	БЕРЕЗИНСЬКИЙ	ЛЬВІВСЬКА	Мергелі жовтувато- і голубувато-сірі, тріщинуваті

Вже відзначалося, що Львів знаходиться в західній частині Подільської височини. Тобто його поверхня має усі загальні ознаки її рельєфу. Середня висота території над рівнем моря становить у Львові 289 м. Розподіл висот цієї поверхні має такий характер: площа міста з висотами 245–260 м – 8,17%, з 260–280 – 6,98%, 280–300 – 10,74%, з 300–320 м – 28,39%, з 320–340 м – 26,30%, 340–360 м – 15,55%, 360–380 м – 3,82%, 380–400 м – 0,05%.

Отже, більше половини території (54,69%) знаходиться на висоті 300–340 м н. р. м. Вище цих відміток знаходиться лише близько 20% (тобто п'ята частина), нижче – приблизно 25%, тобто кожен четвертий гектар площі території міста знаходиться у межах 245–300 м. Загалом максимальний перепад території Львова (абсолютна пересіченість) становить 168 м. Найнижча точка міста знаходиться у долині Полтви на висоті 245 м н. р. м. на північно-східній межі Львова (урочище “На болотах”), найвища – це вершина штучного конуса Замкової гори (413 м н. р. м.). Відстань між ними – близько чотирьох кілометрів.

Через Львів пролягає Головний європейський вододіл, який простягається загалом з північного заходу на південний схід. Цікаво, що він не збігається з гіпсометрично найвищими пунктами топографічної поверхні міста. Найвищою точкою вододілу – 378,5 м є пункт на південно-східній межі Львова там, де вул. Пасічна різко повертає на захід у сторону Зеленої. Найнижчою – 312,0 м – є місце біля будинку Головного залізничного вокзалу. Тобто у Львові вододіл має перепад між його максимальною і мінімальною висотою в 66,5 м.

По суті, у межах міста вододіл знижується у північно-західному напрямі. Спочатку він прямує від найвищої його точки майже прямо на захід, доходячи до перетину вулиці Наукової і Княгині Ольги. А звідси – на північ до Головного залізничного вокзалу. Далі піднімається до перетину вулиця Шевченка з Левандівською, прямує хребтом Кортумової гори, знову наближається до вулиці Шевченка і виходить на розтоцькі відроги Брюховицького лісу.

Але у балтійській частині Львова є точки, які вищі від найвищого пункту вододілу в 378,5 м н. р. м. Такими точками є Високий замок (413 м), Гора Лева (388 м), пункт на проміжку між східними кінцями вулиць Джорджа Вашингтона і широтною частиною Пасічної (387 м). Зате багато “вершинних” пунктів, що вищі мінімальної висоти вододілу: Кортумова гора (374 м), підвищення зі сходу над вулиці Сахарова (341 м), гора Цитадель (326 м), Святоюрська гора (317 м) та ін.

Рельєф Львова візуально найкраще формується *улоговиною* річки Полтви і тектонічними (структурними) та ерозійними уступами, частина яких має вигляд так званих *останців*. Усі названі “вершинні” пункти і є ерозійними останцями.

Ерозійні останці і структурні уступи належать до денудаційних форм рельєфу. До т. зв. генетичних форм належать великоплощинні форми: долини річок і потоків, рівнини, горбогір'я, плато, пасма (гряди) тощо.

Серед долин річок і потоків слід назвати передовсім *Полтвинську долину*. На півночі вона межує з *Пасмовим Побужжям*, зокрема з *Малехівською грядою*; на

півдні – формується нижньою частиною *Лисогірської височини* (центр), *Львівської улоговини* (захід) і *Винниківського пасма*; на північному заході – *Горбиста височина Розточчя*.

Львівська улоговина оточена із заходу, півдня і сходу декількома височинами (300–320 м н. р. м.). Це височини *Клепарівська*, *Паркова* (в районі парку культури і відпочинку), *Снопківська*, *Погулянки*, *Лисогірська*. На північний захід від м. Винник знаходиться *Чатова височина* (лівобережжя р. Маруньки) з *Чатовою скелею* і *Ратинська височина*. Всі вони входять у Балтійський басейн території Львова.

Чономорський басейн території – це південь (*Львівське плато*) і захід (*Білогорщо-Мальчицька долина*). Найбільш північно-західну окраїну Львова займає *Городоцько-Щирецька рівнина*.

Усі ці морфологічні частини території Львова мають різну генезу, передовсім денудаційно-ерозійну і акумулятивну. Проте є і комбіновані форми. Наприклад, Полтвинська долина і днище Львівської улоговини є водноакумулятивними, хоча в основі вони мають ерозійні за походженням корита. Флювіогляціально-алювіальною є Білогорщо-Мальчицька долина, яка є водно-акумулятивною, але створена водами і відкладами льодовика. Усі височини і Львівське плато є денудаційними (результат площинної ерозії). Але деякі з них – височини і горбогір'я (Розточчя) є структурно-денудаційними, інші (Городоцько-Щирецька рівнина) – денудаційно-акумулятивними, ще інші (Малехівське, Винниківське пасма) – денудаційні, розчленовані лесові.

У формуванні і функціонуванні рельєфу території Львова відігравали велику роль і відіграють такі геоморфологічні процеси: яружна ерозія (особливо на переході від львівських височин до Львівської улоговини і долина Полтви, на Розточчі), зсуви (там само), карст (особливо у південно-західній частині міста – на Львівському плато), періодичне підтоплення (у долинах річок).

Таким чином, рельєф міста різноманітний і складний як за морфологією, так і за процесами.

Клімат

Клімат Львова формується у смузі переходу від помірно-морського західноєвропейського до помірно-континентального східноєвропейського (Б. Муха, 2010). На думку названого автора, характер клімату пов'язаний з такими передумовами:

- географічною широтою, що забезпечує достатнє прогрівання регіону; максимальний кут висоти Сонця опівдні досягає в червні 64°, а мінімальний у грудні – 17°;
- взаємодією баричних центрів – Ісландського мінімуму, Азорського, Арктичного і Сибірського максимумів;
- переважанням західного перенесення вологих атлантичних повітряних мас з властивими їм хмарністю та малою амплітудою температур, що зумовлює м'яку зиму і помірно тепле літо;

– улоговинне розташування центральної частини міста в оточенні височин і плато, що ослаблює вентиляцію повітря над Львовом і зумовлює топотермічні різниці в межах 2°–12°С.

Складна комбінація цих передумов має вплив на конкретні кліматичні показники. Вони представлені у наступній таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Метеорологічні показники Львова, 1969–2007 р.
(за даними Розтоцького ландшафтно-геофізичного стаціонару,
Муха Б. П., 2010)

Показник	Ступінь	Величина
Атмосферний тиск, мм рт. ст .	серед.	735,4
Швидкість вітру, м/сек	серед.	3,5
Температура повітря, °С	серед.	7,3
	абс. макс.	33,7
	абс. мін.	-29,2
Кількість днів з температурою	менше 0 °С	102
	менше – 10 °С	17
	більше 25 °С	28
Вологість повітря	середня	80,5
	мінімальна	22,9
Хмарність, кількість днів	менше 2 балів	41
Атмосферні опади, мм	серед.	715
	макс.	946
	мін.	393
Висота снігового покриву, см	серед.	14
	макс.	37
Кількість днів з :	опадами	146
	сніговим покривом	50
	туманом	39

Це показники отримані на основі аналізу усереднених даних інструментальних спостережень на названому стаціонарі, який знаходиться на північно-західній окраїні території Львівської міськради. Вони мають певні відхилення в окремих пунктах території Львова. Про це найкраще інформує картосхема середніх температур, укладеної Б. Мухою (2010) (спостереження з 1.ІІ–2007 р. по 1.ІІ–2008 р.).

Статистичний рельєф цієї картосхеми показує ряд особливостей територіального розподілу цього показника. Зона найнижчих температур простягається як і Головний європейський вододіл з північного заходу на південний схід. Але він фіксує тут найбільші висоти по лінії Розточчя (Брюховичі – Збиранка) – Високий

замок – Шевченківський гай – Винниківська гряда (Лисиничі). Тут середньорічні температури становлять 8°C і нижче (а на Високому замку і у Шевченківському гаю – 7°C і нижче).

Найвищі середньорічні температури – понад 10°C фіксуються у Львівській улоговині. Правда, саме тут часом спостерігається інверсія зимових температур (у центрі міста середньодобова температура нижча, ніж на його південних окраїнах).

Температура і опади. У Львові в середньому 715 мм опадів у рік (максимум 946 мм, мінімум – 393 мм). А середня температура повітря становить $7,3^{\circ}\text{C}$ при максимальній $+33,7^{\circ}\text{C}$ і мінімальній $-29,2^{\circ}\text{C}$. Якщо розглянути ці показники у їх річній динаміці, то можна неозброєним оком побачити їх велику додатню корелятивність. Мінімум опадів (35–40 мм) припадає на січень, коли середньомісячна температура знижується до $-3,9^{\circ}\text{C}$. А максимум (90–95 мм) – на липень, коли ця температура сягає $18,0^{\circ}\text{C}$. Зрозуміло, що атмосферні опади випадають нерівномірно по території міста. Можна лише припускати, що навітрена сторона схилів рельєфу (а це, як відомо, схили північно- і південно-західних та західних експозицій) отримують дещо більшу кількість опадів, ніж південні чи південно-східні схили. На жаль, ця вірогідна особливість ніким не досліджена.

Розподіл вітрів за напрямками пов'язаний із кількістю і ймовірністю переміщення повітряних мас по території міста. Повторюваність вітрів західного напрямку становить майже 25%. Тому ймовірність вітру за напрямом “із заходу” досягає 0,25. Кожен п'ятий напрям вітрів – з південного сходу (0,20). Найменша ймовірність вітру із північного сходу – 0,05. Однак, літом ймовірність вітрів західних румбів вища, ніж середня за рік, а зимою вона зростає стосовно північно-східних напрямів.

Висока хмарність – характерна риса погодних умов Львова. 236 днів (66,3%) у році мають дво- і більше бальну хмарність. Це, по суті, два із кожних трьох днів. Якщо додати сюди те, що майже 150 днів у році є днями з опадами, то виходить, що 63,6% усіх хмарних днів є днями з опадами (переважно дощами).

І незважаючи на це, Львів характеризується досить високою кількістю днів і годин сонячного сяння: у середньому 1271 година (максимально 1563 год., мінімальна – 1029 год.). В результаті кожен середньостатистичний квадратний метр території отримує за рік 3330 МДж.

Зрозуміло, що річний перебіг показників тривалості сонячного сяння і середньомісячного значення сум складових радіаційного балансу між собою тісно корельовані. Найменші їх значення припадають на зиму, а найбільші – на літо. Правда, кількість годин сонячного сяння досягає максимуму у травні і серпні (відповідно до 260 і 245 годин, а найвищі значення суми значень радіаційного балансу – у червні – до 12 кал/см^2).

Гідрографія

Вже відзначалося, що через Львів пролягає Головний європейський вододіл. Відповідно територія міста дронується річками, води яких течуть через Полтву, Західний Буг і Віслу – у Балтійське та через Дністер і його ліві притоки – Зубру і Верещицю – у Чорне море. Водночас привододільна частина території багата на невеликі природні і штучні озерця, які у багатьох випадках облаштовані або закинуті і поступово втрачають свої функції акумуляторів води та рекреаційних об'єктів.

Річки і потоки. Історична частина міста дронується системою потоків, які живлять головну водну артерію – р. Полтву. Південна, західна і південно-західна територія густо змережана верхів'ями лівих приток Дністра – Зубри, Солонки і Верещиці. Дві перших течуть головно на південь, остання – на захід (потік Левандівка впливає з території Головного залізничного вокзалу і тече на захід).

Живлення річок і потоків Львова дощово-снігове. Але воно частково підземне, хоча багато джерел є замулені, а окремі потоки як і сама Полтва до її перетину з вул. Б. Хмельницького (північний схід міста) закуті у труби і бетон. Водоносність річкової системи Полтви (а тепер і річок басейну Дністра) на вісім десятків і більше визначається скиданням у неї побутових і стічних промислових вод. Тому про природність річкових стоків говорити не доводиться.

Проблемним є питання, де знаходився виток р. Полтви. Поскільки ряд потоків і струмків, які формують середню і нижню частину Полтви є більш-менш однакові за довжиною і водністю, то єдиної думки не існує. Багато дослідників вважають за початок Полтви потік Вулецький (на південному заході басейну), інші надають пальму першості потоку Сорока. Ми схилиємося до другої думки.

У такому випадку між найвищою точкою – вишком Полтви (висота приблизно 345 м н. р. м.) і найнижчим її гіпсометричним рівнем у межах міста на його північному сході (245 м н. р. м.) становить близько 100 м. А найвища точка Головного європейського вододілу знаходиться приблизно на 33 м вище вишку Полтви.

Довжина Полтви у межах міста складає приблизно 7,5 км. Отже падіння русла річки на один кілометр довжини становить 13,6 м. Особливо велике падіння на першому кілометрі (від вишку до вул. В. Стуса): воно у два рази більше, ніж середнє.

Озера, ставки і водосховища. На диво, привододільний Львів багатий на ці види акумуляторів води. Сюди слід додати ряд штучних водних об'єктів – спортивних (міських і відомчих) басейнів і фонтанів. Частина з них занепала в останніх двадцять років, деякі відроджені (як фонтан “Лебеді” у Стрийському парку) чи заново створені (як фонтан перед театром опери і балету ім. Соломії Крушельницької чи спортивний басейн “Аквапляж” на вул. Княгині Ольги).

Особливо звертають на себе увагу водні закинуті об'єкти (озера і ставки) у районі Головного європейського вододілу (наприклад, між вул. Науковою і Володимира Великого), а також у південно-західній закарстованій території (тут поширені суфозійні озерця). Окрема географія малих водосховищ при основі львівського уступу, тобто

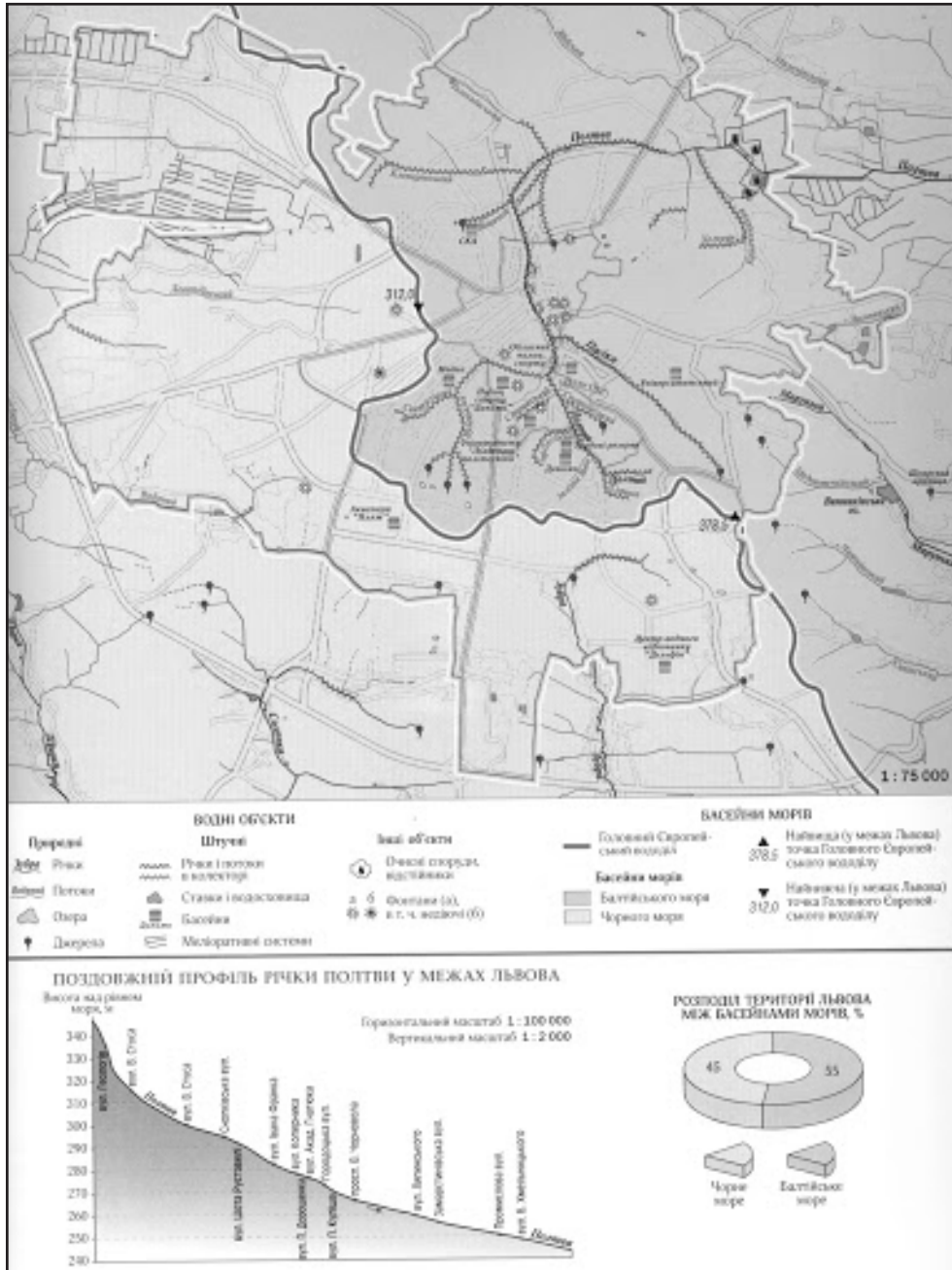

Рис. 2.3. Гідрологічна мережа м. Львова

виходу потоків у львівську улоговину. Це, починаючи зі ставків на Погулянці, далі краєм уступу на захід: водосховище біля Головного корпусу ветеринарної академії, ставок “Зелене око” на Снопкові, вже не існуючі колишні Пелчинські стави перед Парком культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького (залишився як “релікт” басейн “Динамо”), басейн “Медик”, Світязянські озера (на місці колишніх кар’єрів) та ін. Найбільшим водним об’єктом у межах території Львівської міськради є Винниківське (кол. “Комсомольське”) озеро. Це штучне водосховище на р. Марунька. Була ідея створити подібне водосховище у долині Полтви між Проспектом Чорновола і вул. Варшавською. Але при розширенні Львова на північ від цієї ідеї відмовилися і територію “водосховища” забудували (район вул. Т. Масарика).

Найпомітнішими *фонтанами* Львова є “Лебеді” у верхній частині Стрийського парку (реставрований), “Оперний”, перед Головним вокзалом (його передбачено ліквідувати), на Площі Ринок (чотири фонтани), на початку вул. Личаківської, на Проспекті Свободи біля статуї Діви Марії та ін.

Таким чином, незважаючи на те, що Львів лежить на лінії Головного європейського вододілу він густо змережаний дрібними потоками і водосховищами, водними басейнами, які (особливо перші) заховані у колектори і недостатньо (особливо другі) облаштовані.

Ґрунтовий покрив

Територія Львова і околиць покрита, як мінімум, дванадцятьма різновидами ґрунтів. Вони згруповані у декілька типів.

Найбільш поширеними є т. зв. *урбаноземи*. Це особливий “вид” міських ґрунтів, які є складним симбіозом взаємодії ґрунтів природного походження з привнесеними породами, часто облагородженими гумусом. Як правило, ці ґрунти поєднані з рекультивованими ґрунтами з насипним гумусовим горизонтом. Їм належить левова частка у площі ґрунтів міста – 60,9% (подається за працями С. П. Позняка, М. Г. Кота, О. М. Підкови). Іншими словами, шість із десяти гектарів ґрунтів міста займають урбаноземи. Вони рідко перемежовані сірими лісовими ґрунтами, які є фоновими.

Сірі лісові – це ґрунти зональні, поскільки територія Львова знаходиться у лісовій (широколистяних лісів) природній зоні Європи. Отже, ще кілька століть тому, коли Львів займав лише Середмістя у межах мурів (між Проспектом Свободи, Підвальною, вул. Гонти і Пл. Галицькою) – це було ще на початку XVIII ст. Тепер же площа міста зросла у десятки разів і типові для околиць сірі лісові ґрунти під вплив техногенного чинника стали урбаноземами.

Сірі лісові ґрунти займають 15,3% території міста. Великим масивом вони зосереджені північніше вулиць Варшавської і Мазепи, тобто там, де недавно були широколистяні ліси або вони ще зараз присутні. Мала частка ясносірих, темносірих

та сірих лісових з виходами корінних порід та у поєднанні із розмитими ґрунтами ярів і балок.

Третє місце за площами займають *дерново-прихованопідзолисті та слабопідзолисті ґрунти* (7,5%) Разом з іншими різновидами *дерново-підзолистих ґрунтів* вони поширені у межах Львова чотирма компактними ареалами: Високий замок – Шевченківський гай, Кортумова гора, Замарстинів (західна височинна частина) і район Білогорщського лісу.

Інші види ґрунтових відмін – це передовсім *лучні, лучно-болотні, болотні і дернові ґрунти* на алювіально-делювіальних відкладах. Лучні, чорноземно-лучні, лучні карбонатні розміщені у долині Полтви східніше вулиці Хмельницького, а торфовища низинні – на території північніше Білогорщі та західніше і північніше Рясного, тобто головно у північно-західній частині території міста.

У районі летовища і будівництва стадіону Євро–2012 поширені чорноземи опідзолені на лесоподібних суглинках.

Рослинний і тваринний світ

Флора. У системі геоботанічного районування Львів знаходиться у Європейській широколистянолісовій області, зокрема, двох її провінцій – Центральноєвропейській і Східноєвропейській. Перша провінція представлена одною (Балтійською), а друга – двома (Поліською і Західноукраїнською) підпровінціями. Саме на стику названих трьох підпровінцій розташований Львів. Балтійська підпровінція представлена Немировсько-Магерівським районом, що підходить до Львова із заходу і північного заходу; Поліська підпровінція – Кам'янсько-Винниківським районом – із північного сходу, а Західноукраїнська – Гологоро-Вороняцьким районом – із південного сходу та Миколаєво-Бережанським і Щирецьким районами – з півдня.

Таким чином, на території Львова зіткнулася і частково схрестилася флора п'яти геоботанічних районів. Звичайно, поняттям “*широколистянолісової області*” вони (райони) об'єднуються у певне територіальне флористичне ціле, що характеризується складністю і розмаїттям, а, значить, унікальністю.

Лісистість території. До розбудови міського поселення майже вся територія майбутнього Львова (окрім заболоченої долини р. Полтви і окремих останців) була покрита широколистяними лісами, які тепер частково збереглися на окраїнах міста і є досить змінені. Це переважно *буково-грабові, сосново-дубові, дубові та грабово-дубові, грабові, березові* та інші похідні¹ ліси. Самі назви цих лісів вказують на їх флористичний деревний склад².

¹ Відомо, що на місці вирубаних дубових лісів природним шляхом відновлюються грабові, а на місці букових – теж грабові. Тому ці похідні є добрими індикаторами своїх корінних попередників.

² Подається за працями А. А. Бокотєя.

Особливим інтразональним ареалом є *соснові* (частково сосново-дубові і сосново-березові) лісові насадження “Львівської Сахари” – унікального природного комплексу на крайньому північному краю території міста і за її межею. Цей комплекс сформувався на півтора-двометровому шарі тортонських (баденських) пісків і сам сформував 30–40-сантиметровий шар дерново-підзолистого ґрунту.

Лучні, чагарникові та болотні формації. Вони знаходяться у переважно від’ємних формах рельєфу, які, як правило, зволожені чи перезволожені (а то й заповнені водою більшу частину року). Це злаково-різнотравні луки, дрібноосоково-різнотравні низинні луки, пустошні луки, лучно-степові та ксерофітні угруповання, прибережно-водні угруповання, рудеральна¹ з фрагментами природної рослинності та окультуренні луки. Останні знаходяться головно вздовж східної сторони Стрийської вулиці, починаючи від вул. Сокільницької і до кільцевої дороги (там, де будується спортивний комплекс “Євро-2012”). Рудеральні землі з відповідною рослинністю (будяк, осот, пирій та ін.) – на лівобережжі Полтви між нею і вул. Б. Хмельницького та с. Мурованим, у верхів’ї р. Зубри південніше вул. Хуторівки; болотні асоціації (осока, очерет, ситник тощо) збереглися західніше Левандівки у Білогорщо-Мальчицькій прохідній долині.

Головну площу зелених насаджень у межах міста займає рослинність територій колективних садів, парків і лісопарків. Особливо великі площі колективних садів на півночі і північному заході. Це масиви між вул. Б. Хмельницького і Шевченка, а також вул. Шевченка і Городоцькою (окремі великі фрагменти).

Паркова і лісопаркова деревно-чагарникова рослинність поширена особливо як в окраїнній, так і в серединній частині міста. Найрізноманітнішими за флорою є Стрийський парк, лісопарк Погулянка, Шевченківський гай, парк ім. І. Франка, Залізна вода та парк культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького. В цих парках, особливо Стрийському багата інтродуктова (немісцева, привезена з інших кліматично-флористичних регіонів) рослинність: третинна флора (*гінкго*), субтропічні (*матнолія*, *тсуга*, *софора японська* та ін.) і тропічна рослинність (наприклад, *пальми* у ботанічному саду Львівського університету імені І. Франка) тощо.

На території Львова, особливо на його окраїнах, збереглися багато рідкісних трав’янистих рослин: *баранець звичайний*, *булатка великоквіткова*, *гніздівка звичайна*, *крем’яник чорний*, *льон жовтий*, *осока Гартмана*, *осока Девелова*, *шолудивник болотний* та багато інших.

Звичайно, названі окремі рослини і їх асоціації трапляються переважно у мало змінених людиною місцях. Проте у Львові таких місць небагато. Переважно деревна і чагарникова рослинність “організована” у різних типах зелених насаджень. Серед останніх – насадження загального, спеціального і обмеженого користування. Насадження *загального користування* – це парки, лісопарки, бульвари, сквери; *спеціального користування* – дендрологічні і ботанічні сади, розсадники,

¹ Рудеральна – корінним чином змінена і знищена.

квіткові господарства, вуличні і цвинтарні насадження; насадження *обмеженого користування* – на територіях навчальних закладів, підприємств, лікарень тощо. Співвідношення між цими трьома типами зелених насаджень відповідно: 51%, 20%, 29%. Таким чином, половина площ – це зелені насадження загального користування. Вони мають тенденцію до зростання, зокрема на окраїнах міста.

Зелені насадження особливо чутливі до антропогенного фактора, першою чергою до викидів у повітряний басейн автомобільного транспорту. Послаблений імунітет каштанових насаджень Львова – сприяє їх масовому ураженню мінуючою міллю. Як показують дослідження проф. *І. М. Волошина* (липень–серпень 2005 р.) найбільшим ушкодженням (51–65%) характеризується південний і південно-західний сектор території Львова, тобто її частина Чорноморського басейну.

Фауна. Вона не така розмаїта як флора, що зрозуміло: умови виживання її представників в урбанізованому середовищі складні. Деякі види фауни трапляються по всій території міста. Це хатня миша, пацюк сірий, голуб сизий, горлиця садова, горобець хатній (до речі, зникає останніми роками¹).

А. А. Бокотей виділяє п'ять головних біотипів на території Львова. Це: центральна щільна забудова (тут крім названих трапляються зяблик, серпокрилець чорний, грак) і багатоповерхова сучасна забудова (ластівка міська), особнякова забудова (мідиця звичайна, нориця руда, кріт, сорока, ропуха сіра); промислові та рудеральні території (миша польова, горихвістка чорна, жаба трав'яна, ропуха сіра, вуж звичайний); зелені зони лісопарків, парків, колективних садів, кладовищ (миша жовтогогла, білка, кріт, зяблик, дрізд чорний, шпак звичайний, синиця велика, вуж звичайний, ящірка прудка, ропуха сіра, жаба трав'яна та ін.). Як бачимо, найкраще фауна збереглася на окраїнах в лісових та садових насадженнях.

Рідкісними представниками фауни наземних хребетних тварин території Львова є: кажани (нічниця довговуха, війчаста, ставкова, широковух європейський); земноводні (ропуха зелена, черепаха земноводна); ссавці (горностай); птиці (бугайчик, пірникоза мала, деркач, голуб-синяк, сова довгохвоста, крук, чечевиця, боривітер звичайний, підкоршипик короткопалий). Найменш поширені всі вони у центральній щільнозбудованих та особнякових районах міста.

Література

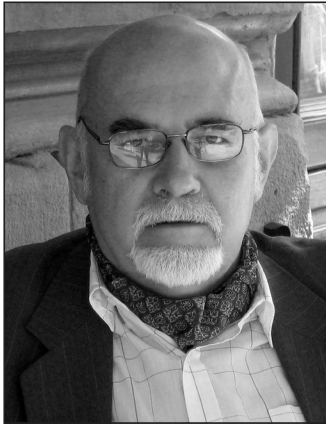
1. Львів. Комплексний атлас / за ред. О. І. Шаблія. – К.: ДНВП “Картографія”. – 2012. – 192 с.
2. *Shabliy O.* Environmental Determinants of Development and Physiography of Lviv / *O. Shabliy* // In book *Lviv and Łódź. At the turn of 20th century. Historical Outline and Natural Environment.* – Łódź. – 2013. – P. 93–110.

¹ Кандидат біологічних наук *Андрій Бокотей* пояснює це зменшенням “продовольчих ресурсів” цієї метушливої пташки. Через пакування харчових відходів у пластикову тару – усякі поліетиленові кульки, навіть їх концентрацію у смітникових баках. Хоча у 2013–2014 рр. спостерігається кількісне зростання горобця хатнього, особливо на приміських дачних ділянках.

Визначний львовознавець*

Мандруючи вулицями Львова, ви нерідко ще здалеку відзначите для себе помітну фігуру. Це постать відомого львовознавця *Ігоря Володимировича Мельника* (наводжу повне його найменування – ім'я і по-батькові, бо Мельників у Львові багато і ще один з них *Ігор Андрійович* – знаний видавець, директор видавничого об'єднання “Світ”). А наш герой Ігор Володимирович неквапно, але розмірено крокує колишньою Сикстусською (нині вулиця П. Дорошенка) до місця праці. Донедавна у “Центр Європи”, де кілька років з його допомогою видавався пристійний часопис “Галицька брама”, в тепер – у видавництво “Апріорі”.

Майже двометрова білоборода, подібна до *Св. Миколая*, статура Ігоря Мельника світиться поважністю і спокоєм. За його плечима майже шість десятиліть. Він корінний – з діда-прадіда львів'янин. Як, наприклад, відомі питомі львів'яни *Євген Наконечний* і *Юрій Кучабський*. Він почуває себе вдома. Тому знає, розуміє і трактує свою домівку – місто Львів як господар. Для нього Львів не просто знаний, вивчений, “вбраний” у системи термінів, понять і категорій” (як знавець міста, Ігор водночас є вченим-містознавцем, точніше – краєзнавцем). Львів для Ігоря – це *рідне* місто і від цього багато залежить.

*Львовознавець
Ігор Мельник*

Згадаймо, що на 85–95% містян старшого покоління – це люди, які народилися і почали свій життєвий шлях у селі. Тому наші міста (і навіть найбільше з них – Львів) дуже “сільські”. У суботньо-недільні дні вони ніби вимирають. Не лише студенти, але й середнє і старше покоління масово “покидають” місто. Одні їдуть у село за продовольством. Інші – до родичів, що доживають у селі свій вік, чи до двоюрідних (троюрідних) братів-сестер. Одні виїжджають маршрутками (студенти), інші – власним автами (доробилися!).

У такі дні Ігор Володимирович розкошує: він сідає за робочий стіл або йде у бібліотеку чи архів. Документи – літературні джерела, думки і спогади колишніх жителів Львова чи мандрівників (навіть таких одіозних як Казанова!), судові справи про спадщину, урядові і муніципальні ухвали та укази, мистецькі твори і світлини... І все це різне і розкидане багатство треба звести у струнку, вдумливі описи вулиць, кварталів, діляниць Львова за єдиною системою, цікаво і доступно. Не кожному таке вдається. Ігорю Мельнику – це під силу. Бо він

* Друкується за: *Шаблій О. І.* На 60-літті львовознавця Ігора Мельника / *О. І. Шаблій* // *Бібліографічний покажчик; укладач, автор передмови Л. Щербанюк.* – Львів, 2012. – С. 20–23.

львовознавець, представник поки що рідкісного міждисциплінарного наукового напрямку історико-географічного краєзнавства.

Нагадаю, що наукові засади краєзнавства заклав *Іван Франко* у його великій статті “Галицьке краєзнавство” у 1896 році. Він писав, що краєзнавство “...дає змогу докладно ознайомитися зі своїм краєм і усією Батьківщиною, з її географічним положенням, ґрунтом, кліматом, шляхами, містами, людьми, суспільним устроєм, історією, пам’ятками і т. ін. Перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об’єднаного організму”. Багато сторін і ще більше знань має краєзнавча сфера науки. Вона аналітична і синтетична, сумативна та інтегральна. Вона водночас конкретно-історична і конкретно-географічна. Не кожен смертний здатний її осягнути, особливо на багатому матеріалі такого великого міста як Львів – духовної столиці Галичини та й України загалом.

До *І. Франка* і після нього ряд авторів робили спроби створити краєзнавчі нариси міста Львова. Були це розвідки польських та українських вчених, їх статті і монографії. Серед них книги *Бартоломея Зіморовича* “Leopolis Triplex” (“Львів потрібний”, XVII ст.), *Дениса Зубрицького* “Хроніка міста Львова” (1844 р.), *Івана Крип’якевича* “Історичні проходи по Львові” (1936 р.), *Олени Степанів* “Сучасний Львів” (1943 р.), *Анатолія Куца* “Львів” (1956 р.). Це загальні і часом досить конкретні історико-географічні характеристики нашого міста. Були поважні праці *Ю. Бірюлова*, *В. Вуйцика*, *М. Долинської*, *І. Качора*, *М. Капраля*, *Б. Мельника* та ін.

В останні двадцять років появилось багато монографій, брошур і путівників, розрахованих переважно на туристів. Отакі собі *бедекери* –нагромадження описів фактів, подій, легенд і ... небилиць. Часом претензійних. На цю наживку ловляться невибагливі новачки. Авторі таких, з дозволу сказати, творів, на жаль, не мислять ні простором, ні часом. Що вже говорити про змістовне наповнення цих опусів.

Цьому потоку дилетантства і несмаку у сфері львовознавства різко протистоять творчі здобутки *Ігоря Мельника*. Їх можна охарактеризувати такими двома рисами.

По-перше, вони *конкретно-географічні*. Автор народився і жив у Середмісті, тобто у тій частині міста, де споконвіку формувалося ядро, центр міста і від якого радіально відходили зовнішні торгово-економічні шляхи, а вже вздовж них розвивалися передмістя. Отож, його просторове мислення містоцентричне. Тому у “фрагментації” Львова *І. Мельник* розглядає його з центрально-радіальних позицій. Звідси такий поділ міста на частини: Середмістя і Передмістя – Краківське, Галицьке, Новий Світ, Личаківське тощо. Кожному з цих територіальних фрагментів автор присвячує одну книгу. Вже вийшли шість таких монографій. Перша – присвячена місту загалом. Це – “Львівські вулиці і кам’яниці” (2008 р., її назва лягла в основу подальших книг); потім – “Новий Світ” (2009 рік), далі: “Довкола Високого замку” (2010 р.), “Личаківське передмістя” (2010 р.), “Середмістя” (2011 р.), “Краківське передмістя” (2011 р.). На черзі завершальний твір про Галицьке передмістя. А поза тим на автора чекають інші міста та містечка Галичини.

Разом вони утворюють географо-просторову енциклопедію Львова і околиць. Звернемо увагу на географічний вимір Львова – кам'яниці – вулиці – дільниці. Усе починається з “*наногеографії*” – окремих кам'яниць у широкому розумінні слова. Ці кам'яниці – це будинки – житлові, адміністративні, культурно-освітні заклади, храми тощо. А далі їх можна об'єднати вулицями (ці останні – це не лише бруковані чи асфальтовані комунікативні лінії, але першою чергою, організуючі осі міського простору). І нарешті – дільниці (фрагменти) міста – єдності не тільки географічні, але й, якщо хочете, ментальні. Корінного жителя Личаківського передмістя не сплутаєш з мешканцем Підзамча.

По-друге, львовознавчі студії І. Мельника *конкретно-історичні*. Львів і його просторові локалітети виростають у їх часовій послідовності: спочатку було Знесіння, потім Жовківське передмістя, Підзамче, Високий Замок, Середмістя, Краківське і Галицьке та Личаківське передмістя, Новий Світ. Такий “великий історичний круг” з рухом проти годинникової стрілки. І тільки пасмо Кайзервальду (Шевченківського гаю), тобто великий бар'єр рельєфу не дало і досі не дає з'єднатися Личакову з Кривчицями (правда, сяк-так це з'єднання через залізничну вітку і вул. Глинянський тракт якось відбулося).

А чого вартий авторський часово-демографічний образ “*дев'ять генерацій модерного міста*”, що започаткований 70-ми роками XVIII ст. – періодом трансформації Львова на капіталістичних підставах. Бурхливий промисловий і культурний розвиток Львова особливо після революції 1848–1849 рр. зумовив, по суті, його сучасний ландшафтно-архітектурний вигляд. Форсована советська індустріалізація лише розсунула межі міста і створила нагромадження бездарних скупчень підприємств у промислових вузлах (Сихів, Рясне, Підзамче тощо).

Описи львівських “вулиць і кам'яниць” у п. Мельника настільки візуально привабливі, що не один читач раптово впіймає себе на думці: а чи не перебуває він реально в описаній обстановці. Письменник *Роман Іваничук* на одній з презентацій книг І. Мельника навіть відзначив: “Я можу сміливо водити своїх героїв вулицями, кварталами і навіть кам'яницями міста. І разом з ними сам бути віртуальним мандрівником. Настільки очевидне і конкретне зображене, що виходить з-під пера Ігоря Мельника”. Додамо, що ця очевидність “вбрана” в наукові дефініції: якщо йдеться про архітектуру і стиль, то п. Мельник чітко розмежовує ренесанс і бароко чи рококо, класицизм, сецесію чи конструктивізм і т. д. Книги розраховані на освіченого читача, інтелектуала.

До наукового краєзнавства І. Мельник прийшов від картознавства Львова. Він, можливо, є найбільшим знавцем картографічної спадщини стосовно Львова і околиць. А ця спадщина багата. Нагадаю, що коли я готував до видання комплексний атлас Львова (вийшов у Державному науково-виробничому підприємстві “Картографія” у Києві у 2012 р.), то користувався допомогою п. Ігоря щодо картографування міста у минулому – і в австрійські, і в польські, і навіть у советські часи. І. Мельник виконав до цього атласа ряд карт і картосхем, наприклад,

стосовно культури, освіти і науки та промисловості, транспорту другої половини ХІХ ст. – першої половини ХХ ст.

Додамо, що окремих випуск газети “Галицька брама” (2010 р.) Ігор Мельник присвятив історії картографування міста. Наведу ще один приклад. Коли виникла потреба картографувати гідромережу нашого міста, жоден географ чи картограф не взявся за цю досить нелегку справу – вишукувати траси колишніх річок та потоків, захованих тепер під вулицями Львова. І на диво, Ігор Мельник – як справжній львовознавець, подолав і цей пласт географії нашого міста. За що редколегія висловлює йому щиро вдячність.

Здається, нема такої сфери у складному об’єкті наукових пошуків під емкою назвою “*Львовознавство*”, у якій не був би компетентний Ігор Мельник. То ж учені і практики з географії і картографії щиро вітають його з шістдесятиріччям і зичать передовсім міцного здоров’я та нових творчих звершень у краєзнавчій геоурбаністиці.

3. Краєзнавчі нариси великих міст України

“Матір городів руських”*

Так називав автор літопису “Повість временних літ” столицю Русі – Київ. Уже у ІХ ст. це місто поширило свою владу на велику територію – від Пскова і Новгороду на півночі до Тмуторокані на південному сході, а у Х ст., коли хрестили Русь, – від Перемишля на заході до Волги на північному сході. Ця велика східноєвропейська держава досягла свого найбільшого розквіту, коли на Київському престолі перебував великий князь Ярослав Мудрий (1019–1054). Тепер Київ – столиця незалежної української держави.

Протягом віків політичний і адміністративний статус Києва змінювався. Від ІХ до середини ХІІ ст. він був столицею Русі. У 1363 р., приєднаний до Великого князівства Литовського, Київ стає осередком удільного князівства Гедиміновичів. У 1494–1497 рр. місто отримує Магдебурзьке право. У 1569 р. за Люблінською унією разом з усім Правобережжям приєднується до Речі Посполитої. Від 1667 р. – у складі Московської держави, у 1797 р. стає адміністративним центром губернії. У цій функції існує до революції 1917 р.

В тому ж році він стає столицею Української Народної Республіки. У 1918–1920 рр. його поперемінно займають то більшовики, то царсько-монархічні війська,

* Друкується за: *Шаблій О.* Дніпропетровськ / *О. Шаблій, Г. де Блій, П. Муллер* // Географія: світи, регіони, концепти; передмова та розділ “Україна” *О. Шаблія*. – К.: Либідь, 2004. – С. 188–190.

у 1920 р. – польсько-українські об'єднані сили. Радянська влада була встановлена з 1920 р., і Київ до 1934 р. втратив свої столичні функції, залишаючись центром губернії чи (з 1930 р.) області. Столиця УРСР була перенесена сюди лише у 1934 р.

Завдяки своєму вигідному географічному положенню від самого початку існування Київ став центром східнослов'янського племінного масиву на перехресті внутрішньодержавної (по лінії захід–схід) і міждержавної (на меридіональному “шляху із варяг у греки”) комунікативних артерій. Водночас він лежить на пограниччі лісової (Полісся) і лісолугової (Лісостеп) зон сходу Європи. З розпадом держави Русі і втратою Києвом своїх столичних функцій (XIV–XV ст.) його політико- й економіко-географічне положення погіршилося. Київ поступово опинився у зоні схрещення інтересів трьох імперій – Польської, Московської та Османської, особливо двох перших. Навіть у часи Хмельницького (1648–1657 рр.) Київ не був столицею (нею тоді був Чигирин, потім, за Мазепи, – Батурин, а далі Глухів).

Михайлівський Золотоверхий собор

Проте Київ був завжди духовною столицею українства і України. Тут відбулося хрещення України-Русі (988 р.), тут була митрополія Руської Православної Церкви та її головне культурно-освітньо-релігійне ядро (Печерська лавра з її книгодрукуванням, Києво-Могилянська академія та ін.), що сприяло консолідації української нації і відродженню національної держави.

Залежно від політичних та економічних обставин населення Києва зростало нерівномірно. Вже за княжих часів у місті проживало до 100 тис. осіб. Але по монголо-татарській навалі (1240 р.) кількість жителів зменшилася до 4–6 тис. і почала зростати лише з другої половини XVII ст. З розвитком торгівлі та промис-

ловості у другій половині XIX ст. число мешканців Києва різко збільшилося: до 404 тис. у 1907 р. Дещо зменшилося воно під час двох світових воєн. А з перенесенням сюди столиці у 1934 р. з Харкова населення зросло до 846 тис. (1939 р.). Від 1959 р. воно перевищувало мільйон. Нині тут 2611 тис. осіб; отже, за сто років населення столиці зросло приблизно на 2,3 млн.

У Києві цілком переважають українці. Їхня кількість зростає як абсолютно, так і відносно. Якщо У 1989 році їхня частка становила 72,5 %, то у 2001 р – 82,2 %. Відповідно зменшилася частка представників інших націй: росіян із 20,9 до 13,1 %; євреїв від 3,9 до 0,7 %; білорусів – з 1,0 до 0,6 %; поляків – від 0,4 до 0,3 %; відсоток вірменів залишився на рівні 0,2, але абсолютна їхня кількість збільшилася на 8,9 %.

З розвитком капіталістичних відносин у другій половині XIX ст. Київ став великим торгово-промисловим центром Російської імперії. Торгівля зерном і цукром визначала його комерційне обличчя (знамениті контрактові ярмарки і відповідна комерційна то банково-фінансова інфраструктура). У радянський період Київ став найбільшим в Україні промисловим і культурним центром. Розвивалися машинобудування, хімічна, легка і харчова промисловість. Київ став відомим авіаційною, електронною промисловістю, транспортним машинобудуванням, виробництвом устаткування для багатьох галузей тощо. Столиця відома також продукцією легкої та харчової промисловості, виробництвом меблів; вона є потужним центром поліграфії.

Незважаючи на посилені процеси деукраїнізації та винародовлення, Київ завжди був осередком культурно-духовного життя українства. У XVII–XVIII ст. велику роль відіграла організована митрополитом Петром Могилою Києво-Могилянська академія, яка дала українській і світовій науці та культурі чимало визначних постатей: *Феофан Прокопович* і *Стефан Яворський* (філософи), *Леонтій Тарасевич* (графік), *Касіян Сакович* (поет), *Памво Беринда* (мовознавець) то багато інших.

Так зване “розстріляне відродження” у 20–30-х роках XX ст., українізація суспільного життя – ці процеси здійснювалися передовсім завдяки провідній ролі Києва. Дисидентський рух, організація Гельсінської спілки, студентські виступи у кінці 80-х – на початку 90-х років тощо – все це починалося з Києва. Імена *Левка Лук’яненка*, *Миколи Руденка*, *В’ячеслава Чорновола*, *Івана Світличного*, *Івана Сверстюка*, *Івана Гончара* (скульптора) і письменника *Олеся Гончара* та сотень інших увійшли в історію національно-визвольних змагань України насамперед через їхню працю у столиці України.

В інформаційну епоху зростає роль Києва як найбільшого в Україні виробника науково-технічної інформації, підготовки висококваліфікованих кадрів усіх галузей знань. Найбільшими осередками науки і підготовки фахівців є Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (заснований 1834 р.), педагогічний, політехнічний та медичний університети, Національний університет “Києво-Могилянська академія”, Аграрна академія та багато інших закладів. Організована стараннями *В. Вернадського* ще 1918 р. Національна академія наук України має

в Києві понад три десятки науково-дослідних інститутів; діють також численні галузеві академії.

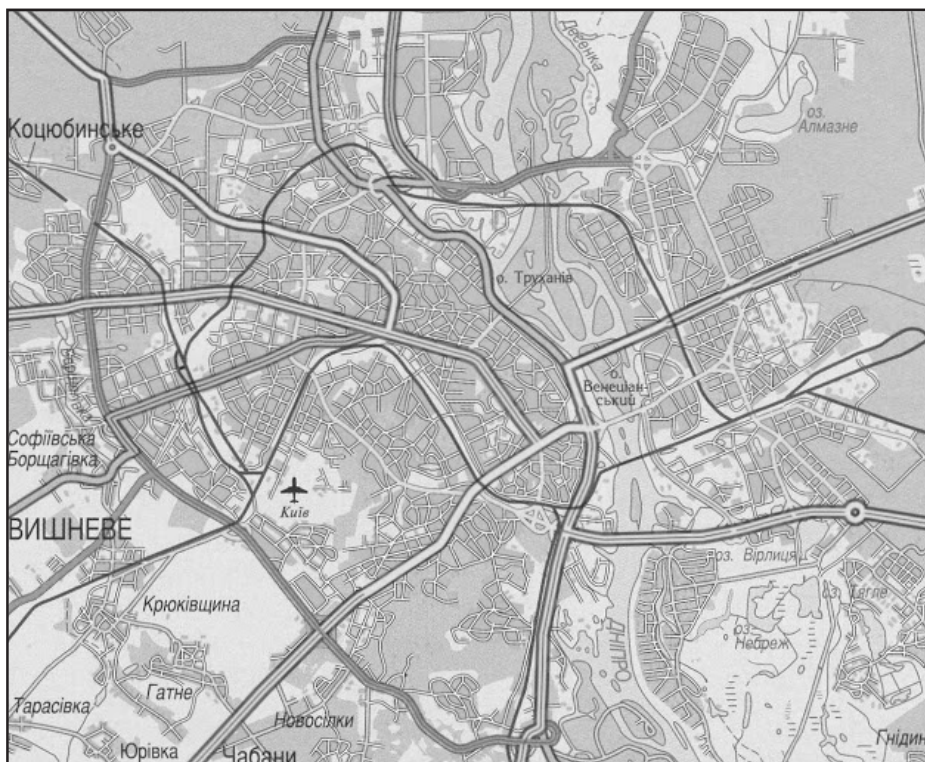

Рис. 3.1. Картосхема м. Києва

Відавна Київ – найбільший культурний центр України, багатий пам’ятками архітектури, музеями, взірцями образотворчого мистецтва. Серед пам’яток сакральної архітектури – Софійський і Михайлівський Золотоверхий собори, Андріївська і Кирилівська церкви, ансамблі Києво-Печерської лаври і Видубицького монастиря. Мистецькими шедеврами є пам’ятники Св. Володимиру, Богданові Хмельницькому. Багато пам’ятних місць пов’язані з іменами *Т. Шевченка*, *Лесі Українки*, *І. Карпенка-Карого*, *І. Нечуя-Левицького*, *М. Коцюбинського* та багатьох інших видатних особистостей.

Із зростанням кількості населення збільшувалася площа міста. Тепер вона сягає 835 км². Київ простягається вздовж Дніпра на 21 км на правобережжі та на 11 км на лівобережжі. У планувальній структурі Києва виділяються дві відмінні частини: височинне, порізане ярами і долинами правобережжя і низинне із заплавою, старицями і штучними озерами лівобережжя. Вони поєднані, системою транспортних ліній. Історичним ядром є правобережжя з його “верхнім” містом і Подолом, що простягнувся у прибережній смузі.

У центральному ядрі розташована головна вулиця міста – Хрещатик, що прокладений у XIX ст. яром і спрямований по лінії північ-південь. Тут великий комплекс Майдану Незалежності, Центральний універмаг, Головопштамт. Праворуч від Хрещатика розкинулися Печерські горби. Тут Верховна Рада, Кабінет Міністрів, ряд міністерств, науково-дослідних інститутів, культових установ.

Південний вокзал м. Києва

У XIX–XX ст. Київ зростав за рахунок приєднання до нього територій і поселень півдня, заходу і півночі від ядра міста. На півночі це Куренівка, Пріорка, Сирець, Пуща-Водиця, на заході – Святошин, Біличі, Борщагівка, на півдні – Жуляни, Голосієве, Мишоловка та ін.

Ядром лівобережної частини Києва стала Дарниця з її хімічним комбінатом. Тут також знаходяться нові житлово-промислові райони Троєщина, Вигурівщина, Микільсько Слобідка, Позняки. Дарниця – великий залізничний вузол.

Після відновлення незалежності України (1991 р.) Київ знову став столицею держави. Тут зосереджені дипломатичні установи іноземних країн, концентрується найбільше інвестицій у житлове та офісне будівництво. Швидко розвиваються промислове виробництво, особливо машинобудування, легка і харчова промисловість. Київ дає левову частку в національний бюджет України.

Столиця на час*

Такою столицею у 1917–1934 рр. був Харків, розташований у північно-східній частині України. Це найбільше за людністю місто однієї з історико-географічних

* Друкується за: Шаблій О. Столиця на час / О. Шаблій, Г. де Блій, П. Муллер // Географія: світи, регіони, концепти; пер. з англ.; передмова та розділ «Україна» О.Шаблія. – К.: Либідь, 2004. – С. 193–194.

земель України – Слобожанщини. Сьогодні з населенням 1,47 млн. мешканців, він поступається лише Києву. Поряд зі столицею нашої держави Харків став величезним індустріальним, науковим і культурно-освітнім ядром країни.

Економічна достатність Харкова, його господарсько-торгова підприємливість досить удаło виражені на гербі міста, впровадженому ще 1781 р. На зеленому щиті схрещуються ріг достатку з плодами і квітами та кодуцей (знак Меркурія – бога торгівлі). Цей герб підтверджений і тепер.

Центр м. Харкова

Історична доля Харкова великою мірою пов'язана з його географічним положенням. Він був і залишається межовим містом на пограниччі Лісостепу і Степу, на шляху зі столиці колишніх російської та радянської імперій до головної вугільно-металургійної бази – Донбасу. Харків уособлював вільний спосіб життя з часів колонізації Слобожанщини (сама назва краю походить від слова “свобода”), куди втікали козаки і селяни із Гетьманщини й Правобережжя ще у XVII ст. Межування Слобожанщини з “Диким полем” виробило у її жителів психологію наступальності, волі, незалежності та підприємництва. На початку XIX ст. саме звідси, де у 1804 р. був організований перший на сході України університет, почалося духовне відродження України. Потім воно поширилося на її центр і захід.

Місто виникло спочатку як острог Московського князівства, захищений від кочовиків невеликими річками Харків, Лопань та Уда (басейн Сіверського Дінця). Перша згадка про нього належить до 1654–1655 рр., коли ватага українських козаків під проводом *І. Каркача* оселилася біля укріплень. Тоді тут мешкало до 2000 людей. Місто було військово-оборонним форпостом і ремісничо-землеробським осередком.

Із зростанням Харкова змінювалася його управлінсько-адміністративна функція на Слобожанщині та в Україні. До 1765 р. він був центром Харківського козацького полку. Після цього стає центром Харківського намісництва, а з 1797 р. – Слобідсько-Української (з 1835 р. Харківської) губернії. Губернським містом Харків залишався аж до перших років радянської влади.

Рис. 3.2. Картосхема м. Харкова

Змінювалися економічні функції міста. З XVIII ст. Харків став містом багатьох ярмарків і поступово перетворився на важливий торгово-ремісничий, а згодом фабрично-заводський центр. Стимулом послугувало прокладення через Харків залізниць (1869 р.), особливо ліній Москва – Ростов-на-Дону та Київ – Харків. Місто стало не лише залізничним вузлом, а й центром паровозобудування. Серед великих

підприємств, що виникли тут, слід зазначити завод транспортного машинобудування ім. Малишева, що випускає не лише трактори, а й танки, відомі на світовому ринку; завод гірничого устаткування “Світло шахтаря” та ін.

Від першої половини XIX ст. Харків виступає важливим центром національної науки, освіти й культури. Тут у різний час працювали відомі історики *Д. Багалій, М. Костомаров, О. і П. Ефименки, О. Русов, Д. Яворницький*; визначні письменники і митці *Г. Сковорода, А. Ведель, І. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Лисенко, П. Грабовський, Б. Грінченко, В. Блакитний, Остап Вишня, О. Гончар, П. Тичина, М. Крушельницький, Л. Курбас, Н. Ужвій* та ін. Багато з них потрапило під жорстокий прес більшовизму. Саме тут у 1927 р. академік *Степан Рудницький* заснував Український науково-дослідний інститут географії і картографії (ліквідований 1934 р. після арешту вченого).

Вже зазначалося, що у 1917–1934 рр. Харків був столицею радянської України. Тут зосереджуються Верховна Рада республіки, її уряд, багато великих промислових підприємств і наукових закладів. Тоді ж відбулася його докорінна планувальна перебудова. Насамперед було виділено управлінсько-організуючий центр (нинішній Майдан Незалежності) з комплексом урядових будинків – т. зв. Держпрому, зведених у дусі конструктивізму.

Як столиця, Харків дуже розбудувався, а населення його зростало надзвичайно швидко. Якщо в 1917 р. тут мешкало 279 тис. осіб, то у 1939 р. – 833 тис.

Індустріальний Харків зростав головно у південно-східному напрямі від центру. Саме тут ще до Другої світової війни виник величезний промисловий вузол. У 1975 р. центр і заводський район було з'єднано метрополітемом. Велику територію на півночі Харкова займає авіаційний завод Тут налагоджене виробництво найсучасніших вантажних і пасажирських літаків, зокрема АН-140.

У повоєнний період надзвичайно зросли житлові масиви на окраїні Харкова. Це Салтівка, Павлове Поле, Рогань, Олексіївка, Червона Баварія та ін. Територія Харкова добре озеленена: тут 110 луго- і лісопарків, скверів, садів тощо.

Нині Харків стає одним із головних науково-дослідних, науково-інформаційних та рекреаційних центрів України. Тут зосереджений потужний науковий потенціал, об'єднаний Північно-Східним науковим центром НАН України. У ньому 42 науково-дослідних та 48 проектних інститутів, 75 конструкторських бюро, 26 державних та близько 60 недержавних вищих навчальних закладів та ін.

Місто володіє великим історико-культурним надбанням. Це передусім архітектурні пам'ятки та місця народження і діяльності визначних людей. Слід назвати Покровський та Успенський собори, старий корпус університету, будинок Національної юридичної академії, будинок бібліотеки ім. В. Короленка, комплекс Держпрому та ін.

Дніпропетровськ – Січеслав*

Це місто (інколи його називають Січеславом) є найбільшим міським осередком у нижній частині басейну Дніпра, населення якого налічує 1,1 млн. осіб. Дніпропетровськ – не лише обласний центр, а й головне ядро Центрально-Східного суспільно-географічного регіону України, до складу якого входять Дніпропетровська, Запорізька і Кіровоградська області. Подібно до Харкова, Одеси чи Львова Дніпропетровськ став великим науковим центром з потужним інтелектуальним потенціалом. Він – головний металургійний осередок держави, а за рівнем розвитку машинобудування поступається лише Києву і Харкову. Разом із Дніпродзержинськом, Новомосковськом та іншими поселеннями Дніпропетровськ формує великий промисловий вузол і міську агломерацію.

Місто на Дніпрі має напрочуд вигідне географічне, особливо економіко-географічне положення. З одного боку, він розташований на Дніпрі, який після спорудження Дніпровської ГЕС біля Запоріжжя став судноплавним в усій його нижній частині аж до Чорного моря; з іншого боку, через нього пролягла залізниця, що з'єднує Донбас із Криворізьким залізрудним басейном. До Дніпропетровська зі сходу підступає Західний Донбас Територіальне поєднання в околицях Дніпропетровська різноманітних видів природних ресурсів (залізна і марганцева руда, кам'яне вугілля, вапняки та ін.) сприяло формуванню потужних металургійного, машинобудівного, хімічного та енергетичного комплексів.

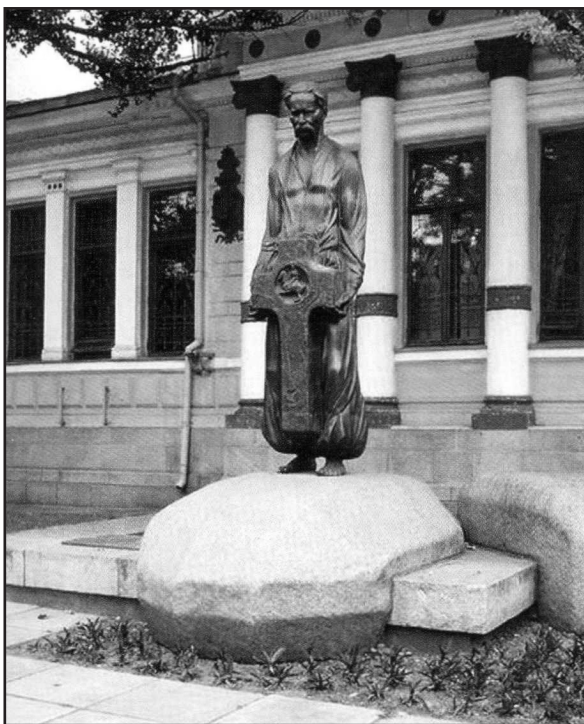
Дніпропетровськ – порівняно молоде місто, хоч на його території та у поблиській місцевості поселення існували досить давно. Тут було запорізьке село Половиця, засноване козаком *Глобою*. Є відомості, що у 1660 р. неподалік сучасного Дніпропетровська розташовувалося селище Новий Кодак. Місто під назвою Катеринослав (на честь Катерини II російської імператриці) було засноване колонізатором України князем *Григорієм Потьомкіним* у 1783 р. Передбачалося, що воно стане головним осередком півдня імперії. Але після смерті Потьомкіна (1791 р.) Катеринослав утратив своє значення і навіть був перейменований у Новоросійськ. З 1802 р. відновлено стару назву, і він став губернським центром.

Місто швидко зростало вже у першій половині XIX ст. Тут, по суті, закінчувалося суднопластво вниз по Дніпру, бо дніпрові пороги було затоплено значно пізніше – аж у 30-х роках XX ст. У 1862 р. у Катеринославі налічувалося близько 22 тис. мешканців, тут діяло близько 50 промислових підприємств. Але місто все-таки було невеликим торгово-адміністративним осередком і перевантажувальним транспортним вузлом.

У 70–80-х роках XIX ст. залізниця з'єднала Катеринослав із Харковом – Севастополем (меридіональна лінія) і Донецьком (Юзівкою) – Кривим Рогом

* Друкується за: *Шаблій О.* Дніпропетровськ / *О. Шаблій, Г. Блій, П. Муллер* // Географія: світи, регіони, концепти; пер. з англ.; передмова та розділ “Україна” *О. Шаблія*. – К.: Либідь, 2004. – С. 195–196.

(широтна лінія). Останнє було суттєвим чинником розміщення у Катеринославі великого на той час Олександрівського металургійного заводу та інших металургійних підприємств. Для підготовки спеціалістів засновано Вищу гірничу школу, що у 1912 р. стала Гірничим інститутом. Розвиток промисловості сприяв зростанню людності міста від 48 тис осіб у 1887 р. до 227 тис у 1917 р. При цьому велика маса поселенців надходила із Росії. Близько 40% становило єврейське населення. Але вже у 1926 р. на перше місце вийшли українці (35,9%). На росіян припадало 31,5%, а на євреїв – лише 26,7%. Перед Другою світовою війною людність міста досягла 501 тис осіб.

Пам'ятник Дмитрові Яворницькому перед Музеєм його імені
у м. Дніпропетровську

Із зростанням кількості українців у Дніпропетровську поглиблювалася його українізація. Особливо цей процес спостерігався з початку ХХ ст., а також у період 1917–1927 рр. У 1905 р. тут виникло освітньо-культурне товариство “Просвіта” з філіями по всій Катеринославі. Активними просвітянами тоді були *Д. Дорошенко* (історик), *А. Синявський* (історик та географ), *Д. Яворницький* (історик, етнограф, письменник) та ін. Стараннями Д. Яворницького у 1905 р. було організовано історико-археологічний музей (тепер Державний історичний музей імені Дмитра Яворницького – див. фото).

З Дніпропетровськом пов'язана діяльність письменників, поетів і літературознавців *М. Вороного*, *В. Підмогильного*, *Г. Епіка*, філософа *О. Блаватської*, композитора *А. Штогаренка*, співака *К. Огневого*, скульптора *Є. Вучетича*, науковців *Л. Писаржевського*, *М. Янгеля*, *В. Уткіна* та ін.

Дніпропетровськ є великим науковим і освітнім центром. З 1918 р. тут існує університет, з 1930 р. – металургійний та хіміко-технологічний інститути. Науково-дослідні академічні й галузеві установи тісно пов'язані з металургійною, хімічною та машинобудівною промисловістю, особливо з виробництвом космічної техніки. Всі вони об'єднані Придніпровським науковим центром НАН України.

Рис. 3.3. Картосхема м. Дніпропетровськ

Під час радянської індустріалізації у місті було повністю реконструйовано старі металургійні підприємства і збудовано нові (всього діє 25 підприємств з виробництва сталі й труб). Найбільшим є ВАТ “Дніпропетровський металургійний завод імені Петровського”. Майже 50 машинобудівних підприємств випускають кілька тисяч найменувань промислової продукції. Але особливий імідж Дніпропетровську надають найбільші в Україні та одні з найбільших у світі підприємства з виготовлення космічної техніки ВО “Південний машинобудівний завод” та конструкторське бюро “Південне”. Хімічна промисловість – це виробництво передусім гумових шин

для тракторів і комбайнів, а також лакофарбової продукції. Легка промисловість представлена харчовою і виготовленням промислових споживчих товарів (швейні, трикотажні вироби, взуття).

Дніпропетровськ, як і багато великих міст на Дніпрі, має специфічну планувальну структуру. Він розкинувся на обох берегах Дніпра, з'єднаних п'ятьма мостами. Функціональне ядро міста знаходиться на південному правому березі. Тут на порівняно невеликій території зосереджено більшість установ і організацій сфери управління, культури, релігії (назвати хоча б чудові Спасо-Преображенський і Троїцький кафедральний собори), освіти, науки тощо.

На захід від центру лежить важливий, передусім металургійний, район, що з'єднується з центром лінією метро. На північ від нього на нижньому лівобережжі розвинувся промислово-портовий район. А східніше – район, що має назву Індустріального. Південь правобережжя вклинюється глибоко у степ житловими і промисловими кварталами.

Потужний промисловий комплекс і зокрема ВПК Дніпропетровська та його науковий потенціал сьогодні є важливим чинником виходу України з економічної кризи, зокрема у виробництві національного доходу, завоюванні світових ринків. Місто стало інвестиційно привабливим. Усе це великою мірою зумовлює його майбутній розвиток і процвітання.

Головний порт держави*

Одеса – найбільший український порт на Чорному морі, центр Південного суспільно-географічного регіону, центр Одеської області, велике промислове, науково-інформаційне і культурно-освітнє ядро України, місто-мільйонник (дещо більше 1,0 млн. мешканців). Роль Одеси в Україні визначається передовсім її вигідним географічним положенням. Тут Україна має дешеві морські (через Чорне і Середземне море) і річкові (через Дунайську і Волго-Донську системи) виходи у багато країн світу. Одеса володіє величезним транспортно-розподільним і міжнародним транзитним потенціалом. Вона – університетське місто (з 1865 р.), один із семи центрів НАН України.

Одеса простяглася вздовж відкритої на схід і південь великої морської бухти. Організуючими осями міста є Приморський бульвар, а також вулиці Преображенська та Дерибасівська.

Вважається, що Одесі у 2004 р. виповниться 210 років. Насправді ж поселення на цій території має кількатисячолітню історію. Тут жили кіммерійці, скіфи, сармати,

* Друкується за: *Шаблій О.* Головний порт держави / *О. Шаблій, Г. де Блій, П. Муллер* // *Географія: світи, регіони, концепти*; пер. з англ.; передмова та розділ “Україна” *О.Шаблія*. – К.: Либідь, 2004. – С. 197–198.

греки ще далеко до Христа, а потім, уже у другій половині I тис., – праукраїнські племена уличів і тиверців. Міське поселення на території Одеси виникло понад 600 років тому (XIV ст.), а біля нього була пристань Качибей. Укріплене литовським князем *Витомтом* (саме сюди доходили володіння Великого князівства Литовського), місто у 1480 р. було захоплене турками і перейменоване на Гаджибей. У 1789 р. його здобули російські війська адмірала *Дерібаса* разом із запорожцями. У 1791 р. місто увійшло до складу Російської імперії, а у 1795 р. перейменоване в Одесу на помилковій підставі, що тут колись існувала грецька колонія Одессос.

Пам'ятник першому міському голові Одеси А. І. Рішельє

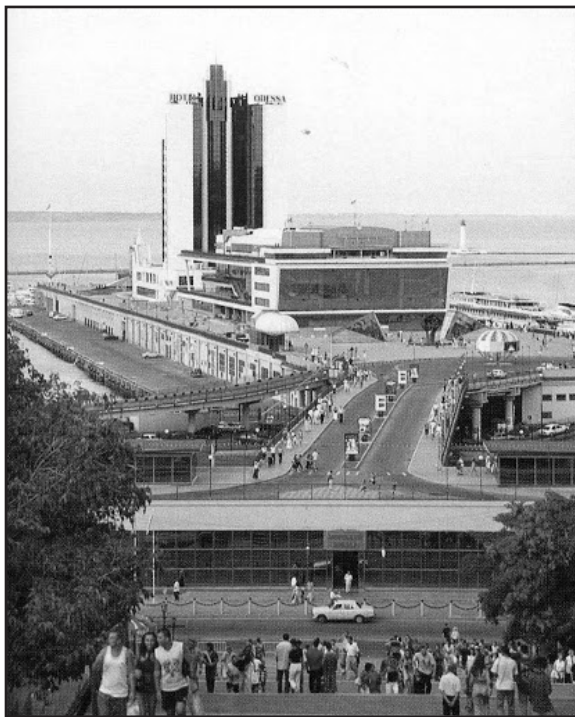
У 1819–1859 рр. в одеському порті було впроваджено систему портофранко, тобто безмитного вивезення і ввезення товарів, що кардинально збільшило товарооборот, особливо зовнішній. Вже у 1830-х роках Одеса стає найбільшим містом на території України, перегнавши Львів і Київ, і залишалася ним до 1917 р. За кількістю населення вона стала четвертим містом Російської імперії (після Петербурга, Москви і Варшави). Водночас вона була багатоетнічним містом. Крім українців і росіян, тут жили євреї, болгари, молдовани, греки, французи, італійці, німці, поляки та ін.

Особливо швидко розвивалася Одеса з другої половини XIX ст. як залізнично-морський вузол півдня імперії. До неї були підведені залізниці (перша Балта-Одеса у 1865 р., далі Одеса-Єлисаветград у 1869 р.) для вивезення на експорт зерна з українських степових просторів. До побудови Транссибірської магістралі Одеса зіграла важливу роль у зв'язках Півдня України з Далеким Сходом, особливо після відкриття Суецького каналу (1869 р.). Цим шляхом на “Зелений клин” Примор'я рушили тисячі українських емігрантів, щоб здійснити аграрне освоєння цього краю.

На імпорتنій сировині, а також на аграрній продукції запліччя в Одесі перед Першою світовою війною сформувався промисловий комплекс. Передувала в ньому харчова промисловість, тютюнова, часрозважувальна, олійна, кондитерська та ін. На другому місці була металообробна галузь, на третьому – легка (канатна, джутова, меблева тощо). Розвивалася й хімічна галузь.

Особливо зросла Одеса під час міжвоєнної індустріалізації. Тут було зведено понад 30 великих промислових підприємств, реконструйовано старі. Перше місце тепер зайняла машинобудівна і металообробна промисловість. Вирішальне значення мали галузі: верстатобудівна, підйомно-транспортна, кіноапаратури, сільськогосподарського машинобудування, тракторних деталей, суднобудівна і судноремонтна. Урізноманітнилися хімічні галузі (фармацевтична, лакофарбова, мінеральних добрив).

В Одесі важливе значення мають два комплекси – транспортний і рекреаційний.

Одеський порт

У транспортному комплексі поєдналися мало не всі відомі види комунікацій: морський, річковий (Дунайське пароплавство), залізничний, трубопровідний, автошосейний та авіаційний. Особливо розбудований морський транспорт, зокрема портове господарство. Вся північна частина морського фасаду Одеси зайнята гаванями різної спеціалізації. Обробку генеральних (поштучних і контейнерних) і сипких вантажів винесено поза Одесу у місто-порт Іллічівськ. А поруч з Одесою виріс порт Південний (хоча фактично відносно Одеси він північний!), що спеціалізується на вивезенні аміаку – аміакопровід іде сюди з Тольятті (Росія) і Горлівки (Донбас) – і ввезенні суперфосфату з Північної Африки. На цій сировині працюють заводи з виготовлення міндобрив. Поряд з Південним збудовано

потужний нафтотермінал. Нафта постачатиметься з Азербайджану, Туркменістану та Казахстану і транспортуватиметься нафтопроводом Одеса-Броди-Гданськ (Польща).

Рекреаційний комплекс Одеси і околиць охоплює систему будинків відпочинку, санаторіїв, турбаз, кемпінгів, пляжів, грязевих лиманів, мінерольних джерел та ін. Широко відомі в Україні курорти “Аркадія”, “Великий Фонтан”, “Лузанівка”, “Куюльник”, “Лермонтовський”, “Чорноморка” тощо.

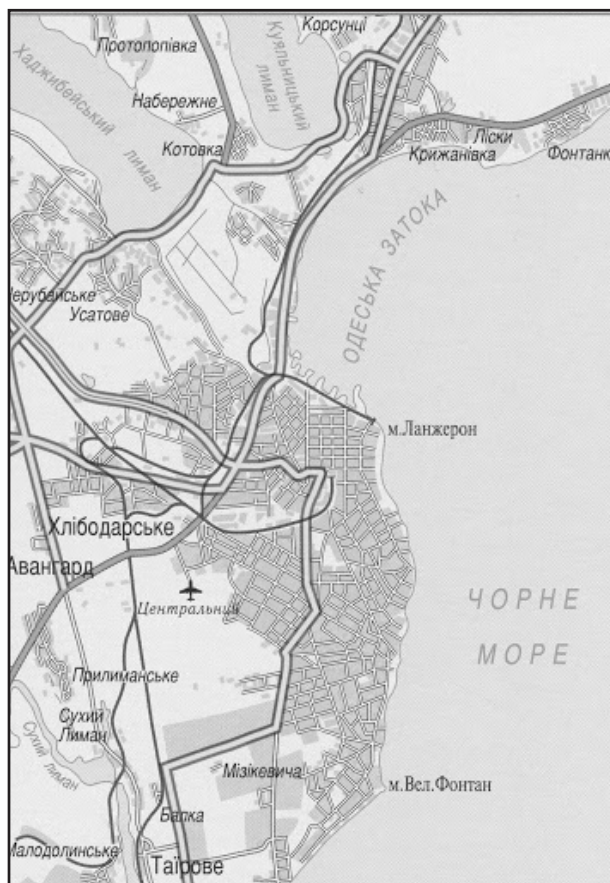

Рис. 3.4. Картохема м. Одеса

Одеса – великий науковий, освітній, культурний та духовний центр України. В системі Одеського наукового осередку понад 30 академічних та 70 галузевих науково-дослідних інститутів (серед них знаменитий інститут очних хвороб і тканинної терапії ім. акад. В. Філатова). Тут близько 20 вищих навчальних закладів, у тому числі Одеський національний університет ім. І. Мечникова, Політехнічний, Медичний університети, Вище інженерно-морське училище, консерваторія. У місті діє сім театрів.

Внаслідок великомасштабного розвитку міста і приміської зони Одеса стала ядром великої розселенської та промислової агломерації, а ширше – суспільно-географічного вузла. До нього, крім Одеси, входять згадані порти – Іллічівськ та Південний, а також міські та сільські поселення від Куяльницького лиману на півночі до Дністровського на півдні. У цій системі проживає близько 1,3 млн. осіб.

Сама Одеса лежить на рівнинному плато (40–45 м вище рівня моря), перерізаному у кількох місцях балками, що похило спускаються до моря. У північній частині плато переходить у пониження – так званий Пересип, який відділяє цей район від моря і двох лиманів – Гаджибейського і Куяльницького. Гідрогеологічні умови плато (наявність підземних пустот у вапняку-черепашнику – знаменитих одеських “катакомб”, високий рівень ґрунтових вод та ін.) дуже складні. Зсувонебезпечні ділянки берега та морська абразія потребують великих затрат на укріплення зони стику плато з морем. За таких умов містобудівництво зіткнулося з додатковими труднощами, які не дали змоги сформувати Одесу як суцільний масив міської забудови. Тому вона чітко ділиться на відмінні між собою планувально-функціональні райони.

Центральний район обмежений Пересипом, Старопортофранківською вулицею та залізничним вокзалом, який тепер формує своєрідний другий центр. Цей район складається з двох частин, кожна з яких має близьку до шахівниці планувальну структуру. Саме тут відкритий до моря Приморський бульвар довжиною 142 м з відомими Потьомкінськими сходами та напівкруглою площею, на якій стоїть пам’ятник першому градоначальнику герцогу Рішельє роботи І. Мартоса. Недалеко – знаменитий Театр опери і балету, збудований у 1883–1887 рр. у неоренесансовому стилі. За архітектурою та оздобленням він стоїть у ряду кращих театрів Європи.

Портовий район розташований вузькою смугою вздовж берега. Надморський район лежить на південний захід і південь від портового і центрального. Це переважно житлова і курортно-відпочинкова зона. Залізнично-індустріальний район витягнутий західніше центру. Він розрісся за рахунок колишніх робітничих селищ і слобідок. Тут – головний промисловий вузол міста.

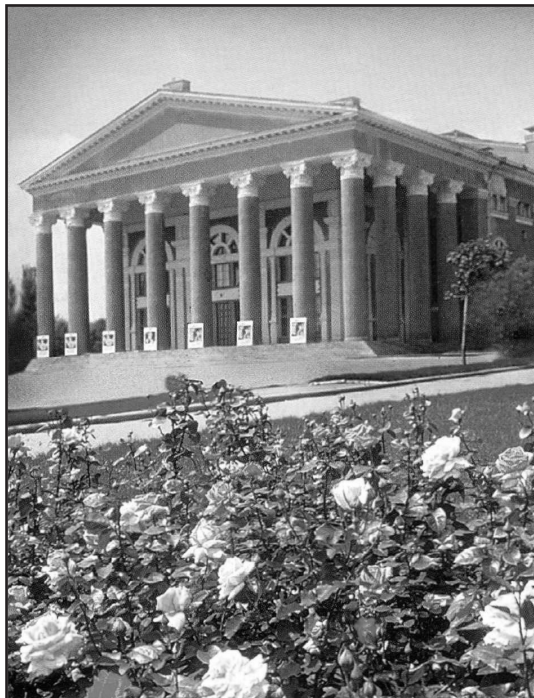
Місто териконів і троянд*

Йдеться про Донецьк – “столицю” Східного регіону України з людністю понад 1 млн. осіб. Його можна порівняти з Дніпропетровськом. Ці монблани української економіки визначають не лише господарський потенціал держави загалом, а й суттєво впливають на її політичний клімат.

⁸ Друкується за: Шаблій О. Місто териконів і троянд / О. Шаблій, Г. де Блій, П. Муллер // Географія: світи, регіони, концепти; пер. з англ.; передмова та розділ “Україна” О. Шаблія. – К.: Либідь, 2004. – С. 199–200.

Часом пишуть, що Донецьк – це місто контрастів. Якщо зовнішньо, то тут терикони височать мало не в центрі міста, а поруч море ... червоних троянд. Коли ж по суті, то контрасти мають передовсім соціальний зміст. У центрі міста кидаються у вічі фантастичної архітектури ресторани, нічні клуби, п'ятизірковий готель тощо. А зовсім поруч – глухі, без освітлення вулички. Більше половини території міста – це типово робітничі селища. Зовні Донецьк скидається на суцільно російськомовний мегаполіс. Насправді ж він етнічно дуже різномірний. Крім українців і росіян, тут мешкають татари (не кримські, а волзькі).

Театр опери і балету в Донецьку

Донецьк – ядро міської агломерації, до якої входять також поблизьке велике місто Макіївка (390 тис мешканців) і багато шахтарських та заводських селищ. Місто виникло у 1869 р. як металургійний центр, збудований англійським підприємцем Джоном Г'юзом. Саме тому на початку місто отримало назву Юзівка (до 1924 р.). Потім називалося Сталіно, перейменоване на Донецьк у 1961 р.

Донецьк лежить на запорізьких козацьких землях. Тут існувала Кальміуська паланка (за назвою річки Кальміус, у верхів'ї якої виросло це місто). На території теперішнього Донецька до його появи вже були українські козацькі слободи. Їхні мешканці займалися не лише хліборобством, а й копали “горючий камінь” – вугілля для власного споживання. У степу це була справжня знахідка, яка визначила долю усєї землі й народу на багато десятиліть.

Уже у 1841 р. було введено в дію перший великий рудник Олександрівський. Розвитку металургії тут сприяла не стільки наявність залізних руд (вони стали довозитися незабаром із Кривого Рогу), скільки великі поклади високоякісного коксівного вугілля. У 1876 р. металургійний завод Юзівки був найбільшим у Російській імперії. Згодом французько-німецький капітал будує тут завод шахтового обладнання. Розбудовуються вугільні копальні. Їх тоді діяло вже дев'ять.

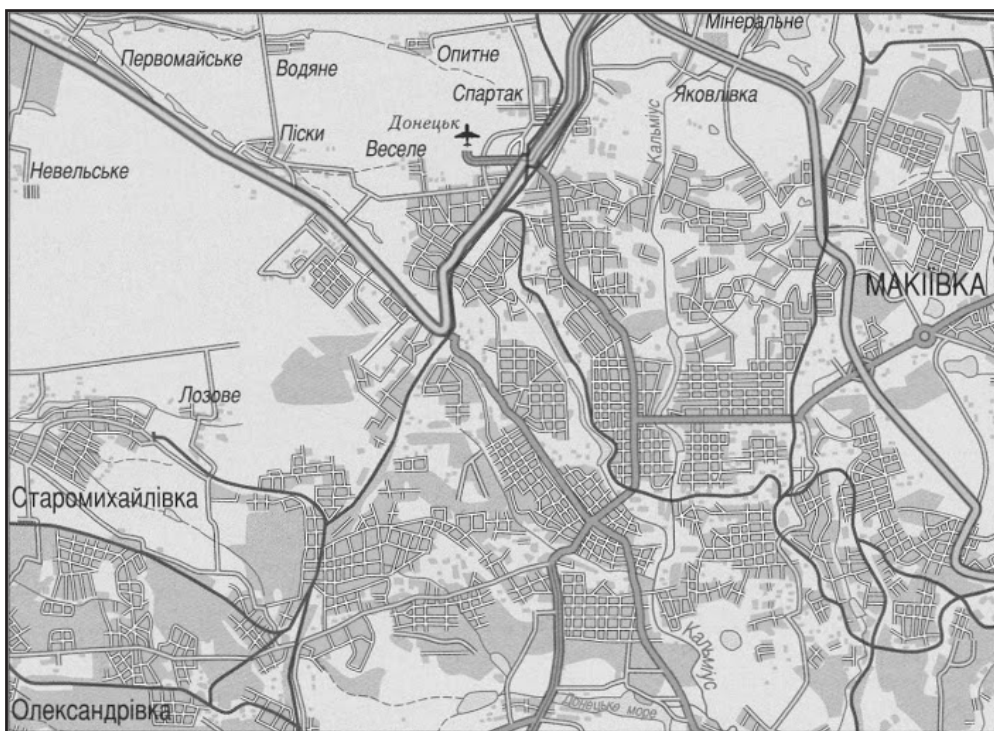

Рис. 3.5. Картографічна схема м. Донецьк

Великі надії покладав на Донецьк радянський режим. Донбас, особливо Донецька та Луганська області, стали головною вугільно-металургійною базою Радянського Союзу. Придніпров'я і Донбас діяли злагоджено як єдиний територіальний комбінат. Донбас спеціалізувався на виробництві кам'яного вугілля, а Придніпров'я, особливо Криворізький басейн – на видобуванні залізних руд. Тому металургія розвивалася в обох районах. Нині вона є основною статтею українського експорту.

Поряд із металургійною та вугільною промисловістю великого розвою набули машинобудування для цих галузей, а також коксохімічна, легка і харчова галузі. Донецьк перетворився у найбільший на сході України транспортний вузол.

Паралельно з промисловим комплексом зростала людина міста. У 1926 р. тут проживало 105,9 тис осіб (у тому числі 26,1% українців, 56,2% росіян, 10,7%

євреїв), у 1939 р. – 472,4 тис. Унаслідок Другої світової війни населення зменшилося до 175 тис.

Щоб відновити зруйноване місто і збудувати нові шахти Донбасу у повоєнний період, сюди було здійснене масове переселення з інших регіонів, часто репресивним способом. Пізніше, після 1956 р., у Донбас переселилися багато західних українців, яких звільнили із таборів і заслання, але не дозволили жити у своєму регіоні. У 1959 р. людність Донецька зросла до 708 тис осіб (31 % – українці, 51 % – росіяни, 3 % – євреї), а у 1979 р. місто вже було мільйонником. Нині його населення скоротилося майже на 100 тис осіб, що свідчить про соціальні та економічні негаразди. Донбас, як і Донецьк, став зоною економічної депресії та соціального напруження.

Поза тим Донецьк залишається великим центром освіти, науки і культури. Це університетське місто (з 1965 р.) з політехнічним, медичним інститутами то іншими вищими навчальними закладами. Тут діє один із найбільших наукових центрів НАН України з численними науково-дослідними інститутами у галузі металургії, паливно-енергетичного, машинобудівного та хімічного комплексів.

Цікава планувальна структура міста. Донецьк займає майже 400 км², пролягаючи на 55 км із заходу на схід і на 28 км з півночі на південь. Основна промислова зона розміщена у південній частині, а житлова – на півночі вздовж р. Кальміус. Тепер на Кальміусі збудовано велике водосховище, яке є місцем відпочинку. Центральна частина міста, що на правобережжі річки (як і протилежна за річна частина) має прямокутне планування. Саме тут розміщені головні культурно-освітні заклади – Театр опери і балету, цирк, Будинок природи, краєзнавчий та художній музеї та ін. Як центр, так і околиці міста добре озеленені та обводнені.

4. Духовні осередки України

Трикутник духовності Волині*

Два Президенти України – Леонід Кравчук і Леонід Кучма – присягали на Пересопницькій Євангелії. Назва її походить від села Пересопниця, що лежить західніше Рівного. Це село разом з іншим селом Дермань і містом Острог утворюють своєрідний Трикутник духовності Волині.

---

* Друкується за: *Шаблій О.* Трикутник духовності Волині, або на чому присягають президенти / *О. Шаблій, Г. де Блій, П. Муллер* // *Географія: світи, регіони, концепти*; пер. з англ.; передмова та розділ “Україна” *О. Шаблія.* – К.: Либідь, 2004. – С. 140

Волинь – історико-географічна земля України, один із її найдавніших регіонів. Досить згадати систему міст, що простягалися вздовж межі Лісостепу і Полісся від літописних Волиня і Плісниська, а разом з ними нині існуючих Володимира (Волинського), Белза, Бужеська (Буська), від Лучеська (Луцька) до Изв'ягеля (Новограда-Волинського) і Житомира. Ці оборонні фортеці були водночас центрами ремесла і торгівлі. А у новітній період на Волині виникла Українська Повстанська Армія (1943 р.), яка вела боротьбу за Українську Незалежну Соборну Державу на два фронти: проти нацистських і більшовицьких окупантів.

Обкладинка Пересопницької Євангелії

Острог на Волині, що лежить на р. Віллі – притоці Горині, є історично відомим культурним центром. Тепер (2000 р.) тут проживає близько 10 тис. мешканців. Уперше згадується у літописанні під 1100 р. З другої половини XIV ст. він став

осідком князів *Острозьких*, що походять від *Рюриковичів*. У минулому – це осередок православ'я, зокрема зі своєю Острозькою академією (1577–1640 рр.) та друкарнею (1580 р.), у якій *Іван Федорович* у 1581 р. вперше надрукував церковнослов'янською мовою “Острозьку Біблію”. З цими закладами пов'язана діяльність українських церковних, культурних і суспільних діячів: *Г. і М. Смотрицьких*, *І. Вишенського*, *Д. Наливайка*, *П. Конашевича-Сагайдачного* та ін. Коли у другій половині XIX ст. залізничне будівництво оминуло Острог, він став занепадати. Новий імпульс у розвитку Острога пов'язаний з відновленням у середині 90-х років минулого століття Острозької академії – високої школи загальноукраїнського рівня.

Трохи західніше Острога лежить село Дермань з його знаменитим Свято-Троїцьким монастирем, заснованим *Костянтином Острозьким* у 1602 р. Сюди було перенесено частину Острозької друкарні, організована школа. Село відоме як місце науково-освітньої діяльності *Д. Наливайка* (керівник друкарні), *Г. і М. Смотрицьких*, *Й. Борецького*, *І. Вишенського*. Тут бували славнозвісний вояк *Іван Богун*, генерал-хорунжий УПА *Л. Ступницький*; професор *М. Костомаров*, архімандрит Мотронинського монастиря *М. Значко-Яворський*. У Дермані народилися українські письменники *Борис Тен* та автор роману “Волинь” *Улас Самчук* (1905–1987, похований у Торонто).

Нарешті, третя “вершина” Трикутника духовності Волині – Пересопниця, яка за княжих часів була містом, а у другій половині XVI ст. стала селом. Наприкінці XV ст. тут було засновано монастир, збудовано замок. Але Пересопниця відома передусім своєю Євангелією. Цей шедевр української писемності й мистецтва створювався у 1556–1561 рр. спочатку у с. Двірці (Львівщина), а потім завершений у монастирі Богородиці у с. Пересопниці архімандритом *Григорієм* і протопопом сяноцьким *Михайлом Васильовичем* (прізвище невідоме). Це перша Євангелія, перекладена з давньогрецької українською літературною мовою. Євангелію подарував Переяславському кафедральному соборові гетьман *Іван Мазепа*, а потім її знайшов у 1837 р. науковець *Осип Бодяньський*. Нині пам'ятка зберігається у Центральній публічній бібліотеці НАН України (м. Київ), і раз на чотири роки на ній Президент України присягає своєму народові на вірність.

Подільська святиня*

Вона знаходиться південніше м. Тернополя біля невеличкого села Зарваниця, що розкинулося вздовж лівої притоки Дністра – річки Стрипи. Існує легенда, що саме тут київський монах, який врятувався у 1240 р. від татаро-монголів, побачив

* Друкується за: *Шаблій О.* Подільська святиня / *О. Шаблій*, *Г. де Блій*, *П. Муллер* // Географія: світи, регіони, концепти; пер. з англ.; передмова та розділ “Україна” *О. Шаблія*. – К.: Либідь, 2004. – С. 151.

уві сні ікону Пресвятої Богородиці з малим Ісусом на руках. Ця ікона як знак вічної християнської віри зберігається у церкві Святої Богородиці с. Зарваниця. Вона належить до найдавніших ікон в Україні (XIII–XIV ст.). У 1922 р. її реставрував і зробив копію відомий український художник *Петро Холодний*.

Ікона Пресвятої Богородиці Зарваницької

Перша письмова згадка про Зарваницю датується 1458 р. Вона була оборонним містечком на шляху турецьких завойовників. Не раз замок, містечко, а потім село згоряли у полум'ї війни. Але ікона Пречистої Діви залишалася неушкодженою. У 1867 р. ікону Зарваницької Матері Божої було короновано. Тоді *Папа Пій IX* надав Зарваниці відпустового значення і сотні тисяч прочан – не лише греко-католиків – потяглися сюди, від Вознесіння до Покрови, щоб помолитися, напитися із цілющого джерела. У 1922 р. святиню відвідав митрополит *Андрей Шептицький*, тут бували кардинал митрополит *Йосип Сліпий*, який народився в цих місцях, а в наші дні – кардинал Мирослав Іван Любачівський, митрополит *Володимир Стернюк*, теперішній Глава УГКЦ кардинал *Любомир Гузар*.

З приходом більшовицької влади монастир було знищено, службу Божу заборонено. Проте релігійне життя продовжувалося нелегально – у так званій катакомбній Церкві.

У незалежній Україні Зарваниця знову стала місцем прощі та інших сакральних акцій. Було Відбудовано церкву, каплицю, створено Хресну дорогу, яка символізує страдну долю Греко-Католицької церкви. Відбулися велелюдні прощі з нагоди посвячення українського народу під покров Пресвятої Богородиці (1995 р.), були відзначені 400-ліття Берестейської та 350-ліття Ужгородської уній (1996 р.) та ін.

До 1000-тя хрещення Русі-України у селі виріс собор Зарваницької Матері Божої. Біля нього каплиця зі стелою, на якій зображено ікону Зарваницької Матері Божої (стелу вирізьблено із білого мармуру, привезеного з Італії). Коло р. Стрипи збудовано також надбрамну церкву Благовіщення. Архітектурною домінантою зарваницького ансамблю є 75-метрова дзвіниця зі дзвонами, відлитими в Україні та Польщі.

Село Зарваниця – осередок міжнародного туризму й паломництва. Навколо села чудові подільські краєвиди – горбиста місцевість покрита широколистяними і мішаними лісами, пшеничними полями і садами, з тихоплинною Стрипою. Недалеко звідси два знамениті села: Білявинці, де народилася всесвітньовідома співачка *Соломія Крушельницька* (1873–1952), і Велеснів – батьківщина українського етнографа *Володимира Гнатюка* (1871–1926).

Тут зійшлися три культури*

Йдеться про місто Умань, що приблизно на половині шляху між Києвом та Одесою. Це давній історичний центр Брацлавщини – політико-географічної землі України. У ньому зійшлися три культури: місцева українська і дві прийшлих – польська та єврейська. Це середнє за людністю місто обласного підпорядкування (близько 90 тис. мешканців).

Перша згадка про Умань датується 1629 р. У 1648–1667 рр. (до Андрусівського перемир'я між Московією й Річчю Посполитою) місто було у складі Гетьманської держави. Воно стало одним з центрів Гайдамаччини. Згадаємо слова Тараса Шевченка: “Хвалилися гайдамаки, на Умань ідучи. Будем драти, пане брате, з китайки онучі”. Тоді три народи зійшлися тут у кривавому герці. По кількох поділах Польщі Умань опинилася аж до 1917 р. у Російській імперії. За радянської влади роль польського етнічного елемента різко скоротилася. Вже у 1926 р. українців в Умані було 43,3 %, євреїв – 49,5 %, росіян – 4,6 %. Після війни, у 1959 р., ці цифри становили відповідно 76,5, 5 і 16 %. У наш час вони суттєво не змінилися.

Можна стверджувати, що єврейська та польська національності в Умані майже зникли. Проте залишилися знаки їхньої присутності, які відіграють дедалі більшу роль у житті міста і навіть є об'єктами міжнародного туризму чи паломництва.

* Друкується за: *Шаблій О.* Тут зійшлися три культури / О. Шаблій, Г. де Блій, П. Муллер // Географія: світи, регіони, концепти, пер. з англ.; передмова та розділ “Україна” О. Шаблія. – К.: Либідь, 2004. – С. 162.

Цими знаками є Національний дендрологічний парк “Софіївка” і могила духовного наставника брацлавських хасидів ребе *Нахмана*. Обидва об’єкти постали майже водночас – на початку XIX ст. – і вже двісті років увага до них не спадає.

Парк “Софіївка” був заснований польським магнатом *Феліксом Потоцьким* якраз після третього поділу Речі Посполитої і переходу Умані під російське панування (1798 р.). Назва парку походить від імені дружини Потоцького красуні *Софії*, про яку розказують багато легенд.

Дендропарк Софіївський в Умані

Парк площею близько 150 га лежить на північній окраїні міста у мальовничій місцевості, що розчленована долиною р. Кам’янки, балками і ярами, які врізані у тверді породи Українського кристалічного щита. Подекуди ці породи виходять на поверхню. З них складені пороги і загати на річці (водоспади сягають 14 м), що утворює низку мальовничих ставків, каскадів, водограїв тощо. Є навіть підземна річка “Стікс” (довжина 224 м). Річка Кам’янка формує композиційну вісь усього ансамблю, де багато елементів, особливо рельєфу, є штучними (скелі, гроти, лабіринти, альтанки). Тут багато мармурових скульптур (біло-мармуровій статуї Евріпіда понад 500 років). Усе це створює неповторний природно-культурний ландшафт з екзотичними деревами і кущами (понад 500 видів). Парк є не лише місцем рекреації, а й важливим центром наукових пошуків.

У минулому єврейська община Умані була досить великою, як і в багатьох містах і містечках Правобережжя та Західної України. Вона мала дві синагоги, три училища, багато шкіл, бібліотеку. У 1810 р. тут було поховано Цадика (благочестивого) Нахмана, який був правнуком засновника хасидського руху – одного із напрямків ортодоксального юдаїзму. Після Нахмана його місце не зайняв жоден керівник. Тому

прихильники хасидизму з усього світу щороку приїздять на могилу Нахмана у кінці вересня – на початку жовтня зустрічати юдейський Новий рік.

Указом Президента України прийнято генеральний план створення історико-культурного центру імені Цадика Нахмана. Його реалізацію забезпечує міжнародний благодійний фонд. Вже збудовано меморіал на могилі ребе, готель “Ворота Сіону”, зводиться велика синагога.

А що є українського в Умані, крім того, що тут кількісно переважають українці? А власне, все тут українське, починаючи від самої землі. Неподалік Умані археологи відкрили давні протоукраїнські городища – Майданецьке, Легедзинське і Доброводівське, які процвітали шість тисяч років тому. Це були великі міста з дво–триповерховими будівлями і оригінальним плануванням. У першій половині I тисячоліття тут жили також давньоукраїнські племена антів, а в кінці його – племена уличів. А духовними надбаннями сучасності є в Умані педагогічний і сільськогосподарський вищі навчальні заклади, медичний, педагогічний та музичний коледжі, краєзнавчий музей. Відроджується зруйнована Православна церква.

Але є в Умані одна особлива українська місцина. Це будинок, де провела останні роки свого життя *Надія Суровцова* (1896–1985) – історик, перекладач, громадський діяч часів національно-визвольної боротьби, українська Пасіонарія, доля була до неї жорстокою. Вона носила її від Києва до Петербурга, Харкова і Праги, Берна і Вашингтона, до льодової якутської тундри. Після повернення зі сталінського “курорту” Надія Суровцова осідає в Умані, де не закидає активної наукової та громадської діяльності. Сюди пролягали таємні стежки українських, російських, єврейських дисидентів. І тепер, як Софіївка і могила ребе Нахмана, притягує до себе дедалі більше туристів скромна оселя, позначена печаттю духа Надії Суровцової.

Перлина Гетьманщини*

Протягом майже усього XIX ст. на півдні Чернігівської губернії притягувала до себе дворянська садиба Тарновських – Качанівка. Вона славилася архітектурно-парковим ансамблем, великою збіркою творів образотворчого, ужиткового мистецтва і скульптури, книгозбірнею.

Тарновські належали до українського козацько-старшинського роду, що мав великі маєтності у Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях. Найвідоміші три представники цього роду – *Григорій* (1788–1853), *Василь* (старший, 1810–1866) і *Василь* (молодший, 1838–1899) – були громадськими, культурно-освітніми діячами і меценатами. За їхнього життя Качанівка стала знаним культурно-мистецьким

* Друкується за: *Шаблій О.* Перлина Гетьманщини – Качанівка / *О. Шаблій, Г. де Блії, П. Муллер* // Географія: світи, регіони, концепти; пер. з англ.; передмова та розділ “Україна” *О. Шаблія.* – К.: Либідь, 2004. – С. 140

осередком. Її відвідували, у ній жили і творили українські і російські поети і прозаїки, художники, вчені, композитори й артисти, громадські діячі та ін. Серед великої плеяди знаменитостей – *Тарас Шевченко, Микола Гоголь, Панько Куліш, Марко Вовчок, Ганна Барвінок, Микола Костомаров, Михайло Глінка, Павло і Гнат Житецькі, Дмитро Яворницький, Семен Гулак-Артемівський, Ілля Рєпін, Михайло Максимович*. Саме тут на замовлення *Григорія Тарновського* Тарас Шевченко створив свій мистецький шедевр – акварель “Катерина”. На кошти *Василя Тарновського* П. Куліш зміг видати український переклад Біблії (співавтором був український фізик *Іван Пулюй*) та низку художніх творів, зокрема “Чорну раду”. Коштом Тарновських споруджували пам’ятники Богданові Хмельницькому у Києві, Іванові Котляревському у Полтаві, була впорядкована могила Тараса Шевченка у Каневі, створено Київську громадську бібліотеку, покладено основу Чернігівського музею старожитностей тощо. У мистецькій колекції Качанівки були картини *А. Ван Дейка, К. Брюллова, Т. Шевченка, І. Айвазовського, О. Кіпренського* і багатьох інших видатних художників. За меценатську діяльність Григорія Тарновського було обрано почесним вільним членом Російської Академії мистецтв. А Василь Тарновський (молодший) став почесним членом товариства “Просвіта” у Львові.

У 1897 р. садиба Тарновських була продана цукрозаводчику Павлові Харитоненку, який теж був колекціонером мистецьких творів. До революції вона перейшла у власність *Михайла Оліва*, який збирав переважно західноєвропейський живопис.

Незавидною видалася доля Качанівки та її мистецьких надбань за радянського режиму. Велика кількість художніх творів була знищена або розкрадена. Розбито майже усі скульптури, зруйновано приміщення. Деякі експонати осіли у музеях України та Росії. Наприклад, у Московському історичному музеї опинилася бандура Івана Мазепи.

Після створення у 1981 р. Качанівського культурно-історичного заповідника організовано “Товариство друзів Качанівки”, яке прагне відновити принаймні частину втраченого.

Хортиця*

Хортиця – найбільший острів на Дніпрі (12,8×2,5 км). Територіально він входить у межі Запоріжжя і лежить нижче Дніпровської ГЕС. У 1965 р. оголошений Державним історико-культурним заповідником, а у 1993 р. – Національним заповідником. Передусім це пов’язано з його роллю в історії Запорізької Січі та України загалом.

Острів оспіваний у народних піснях і в поезії, художніх і наукових творах. Ще у середині Х ст. його згадує у трактаті “Про управління імперією” візантійський

* Друкується за: *Шаблій О.* Хортиця / *О. Шаблій, Г. де Блії, П. Муллер* // Географія: світи, регіони, концепти; пер. з англ.; передмова та розділ “Україна” *О. Шаблія*. – К.: Либідь, 2004. – С. 150.

імператор *Константин Багрянородний* під назвою острова Св. Георгія; у 927 р. недалеко від нього загинув князь Русі *Святослав Ігорович*. У 1022 р. тут збирали раду руські князі перед битвою з татарами. Разом з іншими укріпленнями острів став bastіоном українського козацтва від самого початку створення Запорізької Січі. Пізніше тут була військова база запорізького отамана *Івана Сірка*.

Острів Хортиця (фрагмент)

Після ліквідації Запорізької Січі (1775 р.) царський уряд щедро роздавав козацькі землі, в тому числі територію Хортиці. Вона потрапила у руки фаворита цариці князя *Г. Потьомкіна*, який через деякий час передав острів казні. Вже у 1789 р. *Катерина II* спровадила з Данціга (тепер Гданська) 18 родин німців-менонітів, які не дуже зважали на історико-культурні цінності Хортиці. З сумом писав про це *Тарас Шевченко*, що на Січі “хитрий німець картопельку садить”. Але це не був кінець запорізького козацтва, частина якого пішла за Дунай, частина – у пониззя Дніпра та на Кубань. Козацька вольниця була підвалиною військово-сільськогосподарської колонізації степів. Територія стала форпостом для російського захоплення Криму і Кавказу, виходу на Чорне та Азовське моря і реалізації далекоюсяжних імперських планів “третього Риму”. Здійсненню цих загарбницьких планів сприяла і запорізька старшина, що дістала від царату нові землі й титули і була зрівняна з російським дворянством. Надовго було забуто “хто ми, чиїх батьків діти” (Т. Шевченко).

Після спорудження Дніпровської ГЕС у Запоріжжі (1927–1932 рр.) водосховище, що утворилося, затопило дніпровські пороги. Дніпро став судноплавним від Білорусі до Чорного моря. Але водночас це водосховище (і не воно одне) залляло величезні території. Навіки була втрачена велика частина історичних пам'яток запорізького козацтва, зокрема Великий Луг південніше о. Хортиці. Мало не єдиною територією у заплаві і прибережжі Дніпра-Славутича залишилася Хортиця, що своєрідною кам'яною фортецею виступає посередині ріки як символ козацької слави. І не лише ...

Виявилося, що Хортиця була заселена ще з найдавніших часів. Тут знаходять сліди палео- і неолітичних стоянок, сліди заселення бронзового віку. Знайдено скіфські поселення (2000–2500 років тому). Слов'яни почали заселяти острів у II ст. Цікаві флора і фауна острова. Чого вартий хоча б відомий хортицький дуб понад 700-літнього віку! Отож Хортиця – це не лише історико-культурний, але й флористичний й зоологічний резерват.

Але зараз він опинився під реальною загрозою. Місто Запоріжжя досягає близько мільйона населення. Воно росте у південну сторону, по обох берегах Дніпра. Виникла проблема їх об'єднання за допомогою моста, що мав би пройти через Хортицю. Але таке будівництво може призвести до фактичного знищення цієї неперевершеної пам'ятки.

“Чигрине, Чигрине!”*

У 60–80-х роках ХХ ст., в часи застою, багато західних українців полюбили їздити у козацький край, передовсім на Черкащину – до Канева, на могилу Т. Шевченка, і до Чигирини – столиці Богдана Хмельницького. Це до нього, Чигирини, звертається Т. Шевченко словами: “Чигрине, Чигрине! Все на світі гине”. Звертання поета було не випадкове. Чигирин став для українця символом відвойованої і втраченої незалежності. Саме тут було ухвалене рішення прийняти військове підданство Московії, що оформилося Переяславською радою (1654 р.) і закінчилося для України трагічно.

Чигирин розкинувся на високому березі р. Тясмин недалеко її впадіння у Кременчуцьке водосховище. Він лежить на південному краю Лісостепу і був деякий час поселенням-зимівником, де проводили холодну пору року запорожці. Це – саме серце козацького краю, приблизно половина шляху між духовною столицею України Києвом та Низовим козацтвом. Та й поруч село Суботів – родинне гніздо гетьмана Богдана Хмельницького, куди він щоденно їздив і де був похований (1657 р.). Тепер

* Друкується за: *Шаблій О.* “Чигрине, Чигрине!” / *О. Шаблій, Г. де Блій, П. Муллер* // *Географія: світи, регіони, концепти*; пер. з англ.; передмова та розділ “Україна” *О. Шаблія.* – К.: Либідь, 2004. – С. 139.

виявилось, що саме поблизу Чигирини міститься геометричний центр українських етнічних земель. Чи не дивний збіг?

Після смерті Б. Хмельницького гетьманську столицю перенесли у Батурич, який у 1708 р. за “зраду Мазепи” був дотла знищений, а його людність вирізана. Занепади і Чигирин. Резиденція Б. Хмельницького, ратуша і Спаська церква не збереглися. Тільки на Замковій горі залишилися руїни фортифікацій. Слова Т. Шевченка, який двічі відвідав ці місцевості і створив тут декілька картин та малюнків (фрагмент одного з них – “Дари в Чигирині 1649 року” – ми тут бачимо), виявилися пророчими. У тому числі для радянського періоду, коли руйнація була завершена.

“Дари в Чигирині” (Т. Шевченко, фрагмент)

Лише на початку 80-х років минулого століття стараннями ентузіастів було створено Національний історико-культурний заповідник “Чигирин”. Відроджувати доводиться на голому місці.

Передовсім планується відтворити резиденцію самого гетьмана Б. Хмельницького, де він приймав найважливіші державні рішення, писав листи високим особам Європи й Азії. Багато документів Другої української держави тепер

зберігаються у музеях Кракова, Лондона, Стокгольма та ін. Там же прапор, булава, шабля та інші символи влади і особисті речі великого сина України. Їх місце має бути тут, у Чигирині.

Недалеко від Чигирини – ще одна пам'ятка історії та культури – Мотронинський Троїцький монастир другої половини XVI ст. У ньому гайдамаки святили свої ножі, готуючись до повстань. У 1918–1924 рр. на Чигиринщині з центром у Мотронинському монастирі та в урочищі Холодний Яр, що поруч з ним, діяли загони “Чигиринської республіки”, спрямовані проти Денікіна, і повстанські загони В. Чучука, що боролися проти радянської влади. Нині Мотронинський жіночий монастир належить українській Православній Церкві Московського патріархату.

Бахчисарай – Чуфут-Кале*

Приблизно на півшляху між Сімферополем (головним центром Кримської автономії) і Севастополем (головною військово-морською базою України) дорога звертає вліво, у бік Кримських гір, і перед мандрівником відкривається місто Бахчисарай – колишня столиця Кримського ханства.

Бахчисарай (з татарської: бахчи – сад, сарай – палац) і тепер є головним осередком (разом із Сімферополем) національно-культурного життя кримсько-татарського народу, доля якого була складною. Татари з'явилися у Криму в XIV ст. До цього часу тут жили нащадки русів, таври, генуезці, караїми. Бахчисарай став столицею Кримського ханства – спадкоємця Золотої Орди – у XV ст. Тут плелися складні інтриги з метою завоювання України. Але водночас Крим неодноразово був союзником українців у їхній боротьбі з Польщею та Московщиною. Бахчисарайський договір 1681 р. між Росією, Туреччиною і Кримом, за яким кордоном між Московським царством і Туреччиною визнано Дніпро, був преамбулою до першого великого поділу України на основі угоди між Московією і Річчю Посполитою у 1686 р. (Вічний мир).

З допомогою українського козацтва Московська держава здолала Кримське ханство (1791 р.). Бахчисарай утратив статус столиці й перетворився на музейний центр. А кримськотатарський народ зазнав, подібно до українського, жорстокого соціального і національного гноблення. Його багатотисячова культура брутально нищилася. Фіналом стала повна депортація кримських татар до середньоазійських республік у 1944 р. Степовий Крим заселяли вихідцями з Центральної Росії та Західної України, а Південний берег опанувала сталінська “еліта”. Власні географічні назви татарського походження (окрім Бахчисараю) були суцільно замінені російськими.

* Друкується за: *Шаблій О.* Бахчисарай – Чуфут-Кале / О. Шаблій, Г. де Блій, П. Муллер // Географія: світи, регіони, концепти; пер. з англ.; передмова та розділ “Україна” О. Шаблія. – К.: Либідь, 2004. – С. 162.

Після проголошення самостійності України кримські татари стали масово повертатися на рідну землю. Але їхня автономія, хоч би культурно-національна, – це все ще питання майбутнього. Створено лише верховний орган громадського управління – меджліс.

Бахчисарай нині є центром адміністративного району, в якому збереглося багато пам'яток старовини. Центральним серед музеїв є Бахчисарайський історико-

Місто Бахчисарай

археологічний. У його складі – музей “Ханський палац” (XV–XVIII ст.) і ханська мечеть (1740 р.), а також археологічний музей “печерних міст”. Два мінарети мечеті височіють над центральною частиною міста з її вузькими кривими вуличками, будинками з навислими другими поверхами, старовинними фонтанами-джерелами.

В околицях Бахчисараю – декілька “печерних міст”. Це Мангул, печерний монастир Кальон (VII ст.). Але найцікавішим є “печерне місто” Чуфут-Кале.

Чуфут-Кале – це складна система штучних і природних печер у вапнякових породах північних відрогів Кримської гряди. Ще у XII ст. тут жило одне з іранських племен – алани, які займалися тваринництвом і ремеслом. Після захоплення території татарами кримський хан *Гаджі-Гірей*, який проголосив незалежність Криму від Золотої Орди, перетворив печерне місто у фортецю Кирк-Ор і перевів сюди свою резиденцію. Коли у XVII ст. столицею остаточно стає Бахчисарай, у

печерному місті залишаються лише караїми, а саме воно отримує назву Чуфут-Кале (“Юдейська фортеця”).

Така назва пов’язана з тим, що караїми сповідують юдейську релігію. Цей невеличкий народ був воявничим і сміливим. Недарма караїмські загони були на службі галицьких і литовських князів. Донині біля м. Галича Івано-Франківської області живуть нащадки караїмів, а у литовському місті Тракай існує караїмська громада.

А з кримського осередка караїмів – Чуфут-Кале – його жителі цілком виселилися ще у 1852 р. у Севастополь і Євпаторію. Сьогодні тут проживає лише одна родина, що обслуговує туристів.

Село Космач*

Вивчення історії будь-якого населеного пункту а, особливо, таких унікальних, яким є село Космач, охоплює різні міждисциплінарні дослідження. Поняття міждисциплінарного дослідження реальних чи абстрактних об’єктів не нове. Воно побутує принаймні з середини ХХ ст., коли стали зрозумілими обмежені можливості окремої науки чи наукового напрямку охопити єдиним поглядом усю різноманітність властивостей, зв’язків, відношень чи опосередкувань предметів, явищ і процесів.

До того часу існував т. зв. *сумативний підхід* у вивченні об’єктів. Наприклад, візьмемо такий об’єкт наукової рефлексії як Україна. З кінця ХVІІІ ст. державні чинники країн-займанців – Російської імперії і Австро-Угорської монархії були зацікавлені в знаннях про демографічний, геополітичний, природний потенціал її території і населення, а українство – також про культурно-духовні набутки українців-русинів, їхні державотворчі традиції, особливості формування модерної української нації. Так вперше виникла і була обґрунтована *українська ідея* та категорії *українського часу* (часова координата українства) і *українського простору* (геопросторова координата українства).

Усі ці сторони почали досліджувати офіційна і власне національна наука, зокрема її різні дисципліни: історичні, географічні, культурологічні, демографічні, економічні, соціальні та ряд інших. Формувалося українознавство як сукупність розрізнених знань про Україну і українців. Зрозуміло, що спільної програми тоді ще не могло бути. Знання про Україну у кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. були

---

* Друкується за: *Шаблій О.* Село Космач як об’єкт міждисциплінарного наукового дослідження (з деякими історико-краєзнавчими причинками до історії Гуцульщини) / *О. Шаблій, Б. Якимович* // Україна та українці: події далекі і близькі. Вибрані праці / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Ін-т українознавства ім. Івана Крип’якевича НАН України, Академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного; Науковий центр, Львів. обл. відділення товариства зв’язків з українцями за межами України, Наукова фундація Андрія Чайковського. – Львів, 2014. – С. 903–906. (зі скороченням – *О. Ш.*)

сумативними. Це яскраво проявилось у творах В. Антоновича, М. Грушевського (історія), Г. Величка, С. Рудницького (географія), П. Чубинського, Ф. Вовка (етнографія і антропологія), В. Яніва (етнопсихологія) тощо.

У післявоєнний період сумативний підхід вже був гальмом у розвитку українознавства. У всякому разі він не давав істотного приросту знань. Тому на зміну йому приходить *міждисциплінарний підхід (МП)*. Ним було охоплено широке коло проблем державного політичного, національно-етнічного, релігійного, культурно-освітнього та соціально-економічного життя українства як світового феномену, який показав свій винятково потужний генетичний потенціал, життєву здатність та генетичну потужність.

Для міждисциплінарного підходу у науці характерні таких три риси:

1. На зміну сумативній парадигмі приходить *парадигма системна з її структурним і функціональним підходами*. У нашому прикладі українознавство структурується не так за дисциплінами (їх групами), як за проблемами. Скажімо, проблеми *виживання* чи *пасіонарності* українства вимагає взаємопов'язаності їх дослідження медициною, екологією, біологією, історією, географією, соціологією та ін. *Функціональний аспект* українознавства полягає у тісній взаємодії наук через цілеспрямований обмін інформацією учених і їх дослідних колективів.

2. Міждисциплінарного підходу вимагає також виникнення *нових проблем* українства до їх вивчення. Центральною, на наш погляд, є проблема виживання українства, збереження і укріплення його ідентичності. Підпроблемами тут є: *української мови і культури*, збереження і укріплення національної державності, етногенезу, націогенезу, повноцінного функціонування у глобалізаційних та міждержавних інтеграційних процесах; національної освіти, здоров'я нації, старіння і депопуляції українства, українського етноциду та ряд інших. Зрозуміло, що силами і засобами старих українознавчих дисциплін цих проблем не розв'язати. Потрібен міждисциплінарний підхід.

3. Міждисциплінарна системність можлива на основі *інституціонування українознавства*, тобто його *організованості* – створення українознавчих науково-дослідних закладів і застосування програмно-цільового підходу у його пошуковій праці.

Виходячи з таких позицій, розглянемо відоме з художньої літератури село Космач, яке може стати об'єктом міждисциплінарних досліджень.

Програма міждисциплінарних пошуків, на наш погляд, повинна охоплювати, як мінімум, такі проблеми:

а) Космач як *репрезентант* етногеографічного району Гуцульщини, що геопросторово виходить на межу українства з іншими етносами (зокрема, румунським), а всередині України – на межу з бойками, покутянами, буковинцями чи навіть подолянами (посередньо). Він (Космач) може стати *модельним об'єктом* комплексного міждисциплінарного дослідження поселень Гуцульщини;

б) типологізація сільських поселень Гуцульщини і місце Космача у цьому контексті: риси спільності і відмінності;

в) людність Космача як носій фундаментальних духовно-культурних та антропологічних рис етнографічної групи гуцулів і карпатських горян загалом;

г) проблема органічного вrostання гуцульського субетносу у природне довкілля Східних Карпат. “Природна” основа і складова духовного світу Гуцульщини. Людність Космача як репрезентант цього світу;

г) проблема місцевого, регіонального, всеукраїнського і глобального виживання гуцульського субетносу (здоров’я його носіїв, типові хвороби, шкідливі сфери діяльності, екологічні передумови, алкоголізм, міграції та ін. на матеріалах Космача;

д) Космач як носій і зберігач духовних рис гуцулів і українського народу загалом. Людність Космача – виразник локальних, регіональних, всеукраїнських і вселюдських цінностей. Їх органічне поєднання у корінних представниках етнографічної групи гуцулів. Глобалізм Гуцулії і місце Космача у цьому феномені;

е) зміна типів господарювання: знарядь і засобів праці (пастушество, лісові промисли, ужиткове мистецтво та ін.). “Вростання” гуцулів (в т. ч. жителів Космача) в індустріальну та постіндустріальну системи господарювання. Роль індустрії туризму: і поєднання традицій та ноу-хау кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст.

У розв’язання, по суті, кожної з названих проблем може взяти участь і географічна наука. Головне тут – розкрити роль місцеположення Космача у розширеній улоговині р. Пістиньки, вплив природного середовища на формування “дисперсного” типу схилово-долинного розселення і малу розораність території (найменша у Гуцульських Карпатах). Вплив довкілля на тип господарювання, особливо у наш час.

Інформаційними зв’язками географічні дослідження тут повинні пов’язуватися з такими науковими дисциплінами: історією (процеси заселення та освоєння території, економічна та соціальна стратифікація), демографією (геопросторова флуктуація і переміщення людності) та ін. Вони також повинні увійти органічною складовою (відділенням, сектором) у нову науково-дослідну інституцію для вивчення Гуцульщини. Сподіваємося, що такою установою стане Інститут історії, екології та археології Карпат, який, маємо надію, буде ефективно діяти в рамках Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

До походження назви Космач

За багатолітніми лінгвістичними студіями видатного українського мовознавця *Костянтина Тищенка* основа “Кос” має кельтське походження. Оскільки кельти селилися у верхів’ях річок, можемо стверджувати, що у верхів’ї Пістиньки десь 500 років до Р. Хр. могло бути поселення кельтів. Значення цієї основи – безбородий¹, але може походити від кімрійського слова *cosb* – *покарання*, що було непокорною підданців і мало наслідком силові дії влади пор. *Космирин*, *Космач*, *Косачів*, *Косів*, *Косанів*².

¹ *Тищенко К.* Іншомовні топоніми України: етимологічний словник-посібник. – Тернопіль, 2010. – С. 48.

² *Тищенко К.* Мовні контакти: свідки формування українців. – Київ: Аквілон-Плюс, 2006. – С. 27;

Які ж дані археологічної науки ми маємо щодо присутності кельтів на українських теренах? Як твердить *Я. Пастернак* на підставі досліджень угорського археолога *Galoczy*, на шляху, що йшов уздовж річки Ізи в Південну Буковину, виявлено скарб із 30 срібних пилипівських (часів *Філіпа II Македонського*, 359–336 рр. до Р. Хр.) тетрадрахм у Розавлі (Мармарощина), окремі монети у Виноградіві і Юнчаді (Мармарощина)¹. В с. Гараздівка (Берегівщина) знайдено скарб зі ста срібних монет, виготовлених на кшталт тетрадрахм *Філіпа II*². Цілий скарб кельтських монет знайдено також в с. Скоморохах на Сокальщині (Львівська область)³.

Знову ж таки археологи твердять, що на Буковині досі виявлено дуже мало пам'яток латенської доби. Крім знахідок у Стефанівці, кельтські монети знайдено в самому Кіцмані, а в Лужанах (Кіцманщина) розкрито кельтське поселення – про це опубліковано студію *Й. Мільковича* (*J. Milkowicz*)⁴. Сліди кельтів в Галичині досліджувала *Л. Крушельницька* коло с. Бовшева в Галицькому районі Івано-Франківської області⁵.

Однак проведений нами лише побіжний лінгвістично-топонімічний огляд щодо основи *Кос-* показує щось інше. Оскільки кельти просувалися зі заходу, то аналіз топонімів з цією основою творить вельми цікаву картину, яку окреслимо гіпотезою.

В сучасну Україну кельти прийшли, найімовірніше з території сучасної Словенії: на півдні Словенії⁶ маємо топоніми *Kosevje, Koše*; далі сама територія Косово, де знаходимо населений пункт *Косововска Каменица*; в Македонії – *Gostivar* (основа *Kos* могла трансформуватися в основу *Gos*, правда, це мали б довести чи спростувати мовознавці); у Болгарії – *Gostilya, Gotse*; у Словаччині – *Košice, Košická Bela*. На теренах України ця основа в топоніміці просто вражає: Закарпаття – *Косівська Поляна, Косівцеве, Кострина, Косина, Косів Верхній*; Івано-Франківщина – згадані *Космач, Косів*; Львівщина – *Косичі, Косовець*; Поділля (Вінницька і Хмельницька області) – *Косанове, Коси, Косинівщина*. З цією основою є топоніми на Волині, Черкащині і навіть Сумщині та Одещині.

Нашій археологічній науці слід глянути на розселення кельтів в Україні, взявши до уваги лінгвістичні студії проф. *К. Тищенка*⁷. Склавши відповідну карту з усіма

Тищенко К. Іншомовні топоніми: етимологічний словник... С. 68.

¹ *Пастернак Я.* Археологія України. – Торонто, 1961. – 1961. – С. 452-453.

² *Брей У, Трамп Д.* Археологический словарь / перев. с англ. – Москва: Прогресс, 1990. – С. 135.

³ Celtic coins // Encyclopedia of Ukraine / Ed. by V. Kubijovych. – Toronto; Buffalo, London: University of Toronto Press. 1984. V. 1. – S. 388.

⁴ Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums. – Czernowitz, 1894. V. II. – S. 14: Пастернак Я. Археологія України... С. 453; Торжество історичної справедливості. – Львів.: В-во Львівського ун-ту, 1968. – 13–14.

⁵ *Крушельницька Л.* Кельтський пам'ятник в Верхнем Поднестров'є // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. – Москва, 1965. – Вып. 105. – С. 119–122.

⁶ Цікаво, що прізвище *Космач* мають два відомі діячі словенської культури – поет і фольклорист *Юрій Космач* (1799–1872) та письменник, режисер, громадсько-політичний діяч *Кирило (Ціріл) Космач* (1910–1980).

⁷ *Тищенко К.* Іншомовні топоніми України: етимологічний словник-довідник... С. 64–79.

кельтськими основами на географічній карті України, варто перевірити нашу гіпотезу на предмет відшукання навколо цих місцевостей пам'яток кельтської культури, а ширше – усієї латенської доби. Як бачимо, етимологія топоніма Космач має давнє коріння і потребує ще глибоких міждисциплінарних студій.

5. Українське Розточчя

Демографічна ситуація*

Українська частина Розточчя знаходиться у межах 35 адміністративно-територіальних одиниць найнижчого рівня – трьох міських радах, чотирьох селищних радах та двадцяти восьми сільських радах Жовківського, Яворівського районів та Львівської міської ради. Станом на 1 січня 2013 р. на цій території проживало понад 118,6 тис. осіб (табл. 5. 1). Це становить 4,6% населення Львівської області.

На цій території у 1939 р. проживало 87760 осіб, з яких 16,9% становили міські жителі Рави-Руської та Янова (Івано-Франкового)¹. Решта проживали у 51 сільській громаді. Переважна більшість жителів Розточчя були українцями (67,8%). Частка поляків складала 12,4%, більшість з яких проживали у містах чи великих сільських громадах в околицях Львова (рис. 5. 1). Ще 1,6% називали себе українцями, проте у повсякденному житті розмовляли польською мовою. Третьою за величиною етнічною групою були євреї (10,3%). Традиційна зайнятість євреїв у торгівлі зумовила їх концентрацію у містах: у Раві-Руській вони становили майже половину людності. Вони також проживали майже в усіх середніх і великих сільських громадах. Серед етнічних груп було виокремлено “латинників”, українців за мовою та побутом, що сповідували католицизм, або греко-католиків, які у сім'ях розмовляли польською: їх частка складала приблизно 7%. Питома вага німців та польських колоністів була мізерною – 0,13 та 0,16% відповідно (рис. 5. 1).

Сьогодні в українській частині Розточчя знаходиться три міста, найбільше з яких – Новояворівськ (29,6 тис. осіб), що є промисловим центром Львівської області. Дубляни (10,2 тис. осіб), освітній і науковий центр, за останні роки посилює “спальні” функції Львова. Рава-Руська (8,4 тис. осіб) нарощує специфічні прикордонні функції, є організуючим ядром західної частини Жовківського району.

* Публікується вперше. Шаблій О., Гудзеляк І., Матковський С. Демографічна ситуація в українській частині Розточчя.

¹ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939 (національна статистика і етнографічна карта). – Вісбаден, 1983.

За період 2001–2013 рр. населення регіону зросло майже на 5,5 тис. осіб, або на 4,8%. Збільшення людності відбувалося завдяки приросту міського населення – на 10,9%, водночас у сільських поселеннях простежується депопуляція – на 2,4%. Відповідно, рівень урбанізації території збільшився з 54,3% до 57,5%. Для порівняння, у Львівській області населення скоротилося на 4,2%, причому депопуляція загалом була властива і міському, і сільському населенню.

Найвищі темпи зростання населення простежуються у приміській зоні Львівської агломерації. Так, населення м. Дубляни збільшилося на 18,8%, с. Малехів на 17,8%, Івано-Франківської селищної ради на 8,4%, смт. Брюховичі на 7,9%. Також населення зросло і в тих селах, які мають достатньо вигідне географічне положення уздовж міжнародних транспортних коридорів. Населення м. Рава-Руська, що розташоване поряд з пунктом пропуску через українсько-польський кордон, збільшилося на 3,3%. У решти селах триває депопуляція, яка зумовлена природним скороченням та міграційним відтоком (рис. 5.3). Загалом депопуляція охопила 19 сільських рад та Магерівську селищну раду.

Розвинена, відносно решти сільської території, виробнича і соціальна інфраструктура є головним чинником зростання населення селищ міського типу (містечок): Івано-Франкового (6,3 тис. осіб у 2012 р.), Брюхович та Шкло (по 5,8 тис. осіб), Магерова (2,0 тис. осіб).

У межах Розточчя розташовано 111 сіл, середня людність яких 454 особи. Структура сільського розселення подана у табл. 5.2.

У межах української частини Розточчя населення розміщене дуже нерівномірно (рис. 5.4). У першу чергу це зумовлено наявністю Яворівського військового полігону, з території якого примусово виселили мешканців багатьох сіл, а в сусідніх, у зв'язку з недостатнім розвитком соціальної інфраструктури, впродовж тривалого часу відбувався відтік жителів. Сусідні з Яворівським полігоном території, та сам полігон, є найбільш заліснені ділянки Розточчя. Тому нині тут найнижча щільність населення. Наприклад, у Лозинській сільській раді всього 10 осіб/км², Смолинській – 25. За показником середньої щільності населення сільські ради відрізняються у 47 разів. Так, у Малехові (в околицях Львова) щільність 474 особи км², достатньо висока щільність населення в тих сільських радах, які знаходяться уздовж міжнародних автотрас Львів–Новояворівськ–Краковець–Радимно та Львів–Жовква–Рава-Руська–Томашів. У міських адміністративних одиницях щільність дуже висока: в Дублянах – 445 осіб/км², Раві-Руській – 831, Новояворівську – 1754. Загалом, менш заселеною є північно-західна і центральна частини Розточчя.

Українська частина Розточчя позитивно відрізняється за показниками природного відтворення у Львівській області та Україні, де природне скорочення становило у 2012 р. відповідно -0,6% та -3,1%. На тлі тривалого процесу депопуляції, що триває у Львівській області з 1994 р., населення Розточчя характеризується природним приростом 3,5%: це вище, ніж в середньому у Яворівському та Жовківському районах (табл. 5.3).

Особливості природного відтворення, як відомо, залежать не лише від стандартів прийнятої у суспільстві демографічної поведінки (середня кількість народжених дітей на одну жінку репродуктивного віку у сільській місцевості Львівської області більша, ніж у містах), але й від вікової структури населення, яка певною мірою впливає на величини загальних коефіцієнтів природного руху. В міських та сільських адміністративних одиницях Розточчя рівень народжуваності майже однаковий, проте у сільській місцевості внаслідок більш постарілої вікової структури смертність вища, ніж у міських поселеннях, в 1,6 рази. У результаті міські поселення, з вищою долею людей репродуктивного віку, відзначаються достатньо високим природним приростом населення. Водночас, сільське населення знаходиться практично на межі простого заміщення поколінь.

Економічні заходи демографічної політики, запроваджені в Україні з 2005 р., та поступове збільшення кількості жінок репродуктивного віку (у дітородний вік з початку XXI ст. почали вступати онуки більш чисельного повоєнного покоління) зумовили поступове зростання рівня народжуваності в усіх типах поселень. Просторова диференціація рівня народжуваності у 2012 р. відображена на рис. 5.5. Суттєвих відмінностей за рівнем народжуваності в поселеннях, що належать до однакових груп людності, не виявлено. Загалом, чим більше поселення, тим більш збалансованою є вікова структура та сприятливіші соціально-економічні чинники народжуваності. Малі села характеризуються кризовими рисами природного відтворення: з 23 сіл, людністю менше 100 осіб, у 22 не народилося жодної дитини за 2012 рік. В містах, попри більш сприятливе соціально-економічне середовище, простежуємо зміни репродуктивної поведінки молоді та поступове утвердження моделі малодітної сім'ї.

У статевій структурі населення, особливо в старших вікових групах, переважають жінки, що є наслідком надсмертності працездатного чоловічого населення, меншою мірою відчувається вплив другої світової війни. Проте, внаслідок міграційного відтоку в основному жіночого населення, у семи сільських радах виникла перевага чоловічого населення.

Рівень смертності упродовж останніх десяти років повільно скорочується. Однак він ще залишається високим у працездатній віковій групі, особливо серед чоловіків. Дуже високий відносний рівень смертності характерний малим сільським поселенням Розточчя, у решти селах в результаті міграційного відтоку молоді рівень смертності також достатньо високий. У містах, які мають порівняно сприятливу вікову структуру, загальний коефіцієнт смертності дещо нижчий (рис. 5.6).

Природний приріст населення у 2012 р. виявлено у дев'ятнадцяти адміністративних одиницях Розточчя, у тім числі всіх міських. У п'ятнадцяти селах відбувається природне скорочення населення. Очевидною є пряма залежність між людністю сільського поселення та величиною природного приросту. Природний приріст властивий переважно тим селам, які географічно тяжіють до Львівської агломерації (рис. 5.7).

Таблиця 5.1

Кількість населення української частини Розточчя*

Показники	1.01.1939 р.		5.12.2001 р.		1.01.2013 р.	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Усе населення	87760	100	113156	100	118622	100
Міське	14850	16,9	61500	54,3	86226	57,5
Сільське	72910	83,1	51656	45,7	50396	42,5

Таблиця 5.2

Сільське розселення української частини Розточчя, 1. 01. 2013 р.

Групи сіл за людністю, осіб	Кількість поселень, од.	Частка у загальній кількості поселень, %	Кількість населення, осіб	Частка у загальній кількості населення
безлюдні	1	0,9	0	0,0
1–50	13	11,7	406	0,8
51–100	10	9,0	827	1,6
101–200	24	21,6	3433	6,8
201–500	30	27,0	9857	19,6
501–1000	21	18,9	15338	30,4
1001–2000	9	8,1	12585	25,0
2001–3000	3	2,7	7952	15,8
Всього	111	100,0	50396	100,0

Таблиця 5.3

Природне відтворення населення української частини Розточчя, 2012 р., ‰

Населення	Народжуваність	Смертність	Природний приріст
Усе населення	13,7	10,2	3,5
Міське	14,0	8,3	5,7
Сільське	13,3	13,0	0,3

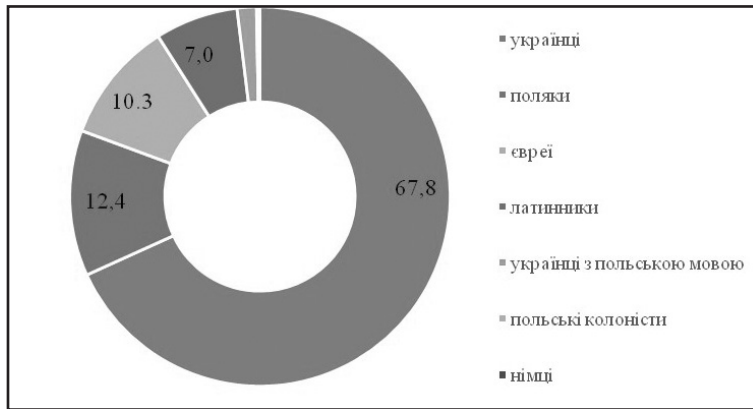

Рис. 5.1. Етнічна структура населення української частини Розточчя станом на 1. 01. 1939 р. (розраховано за даними В. Кубійовича)

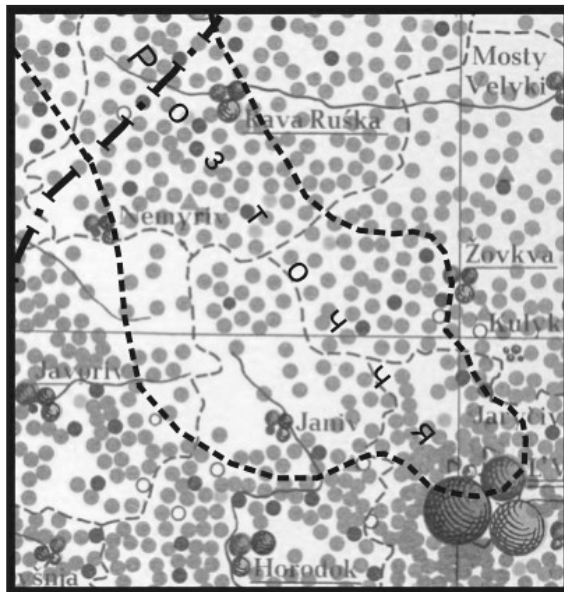

Рис. 5.2. Розміщення населення Розточчя і суміжних територій на 1.1.1939 р.

(за В. Кубійовичем, 1953 р.). Умовні позначення: — — — межа Розточчя; —●— сучасний державний кордон між Україною і Польщею. Пунсонами позначено кількість (500) осіб у сільській місцевості за окремими національностями: українці – червоний колір (трикутник - українці з польською розмовною мовою); поляки – світлосиній (трикутник – поляки-колоністи 1920 – 1938 рр.); латиньники – темносиній колір; євреї – жовтий колір; німці та ін. – без кольору. Кулями позначено кількість українців, поляків та ін. національностей – відповідними кольорами – 1 мм³ – 25 осіб.

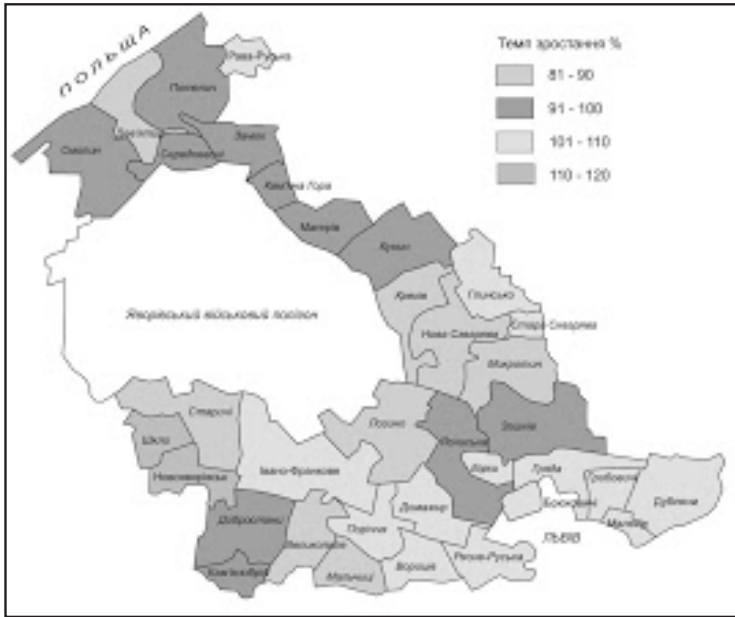

Рис. 5.3. Темпи зміни людності у 2001–2012 рр.

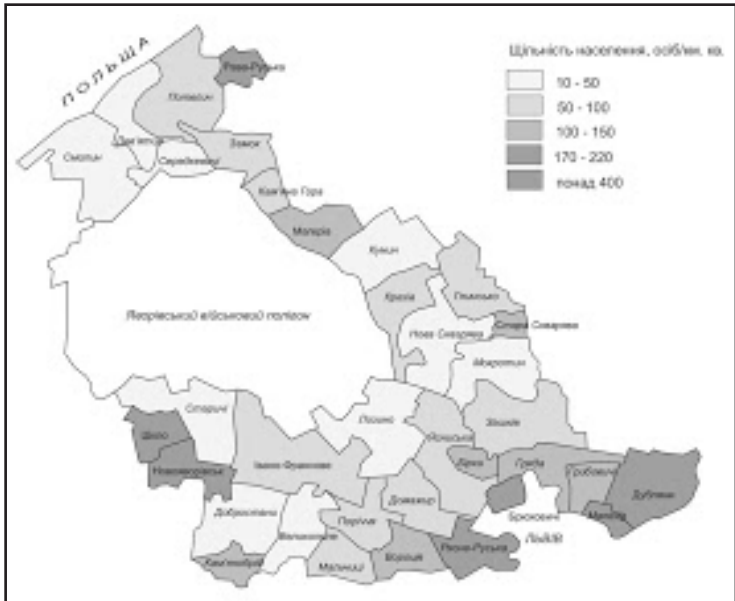

Рис. 5.4. Щільність населення, 2012 р.

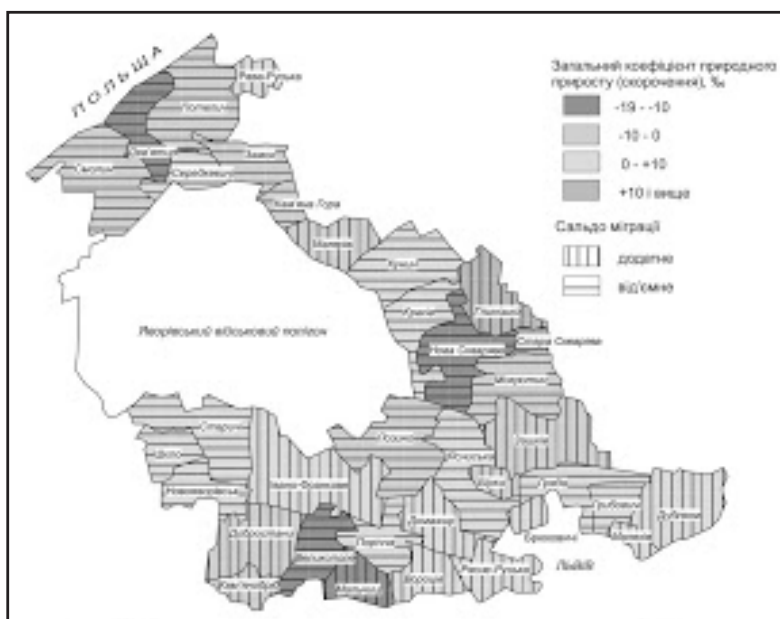

Рис. 5.7. Формування загального приросту населення, 2012 р.

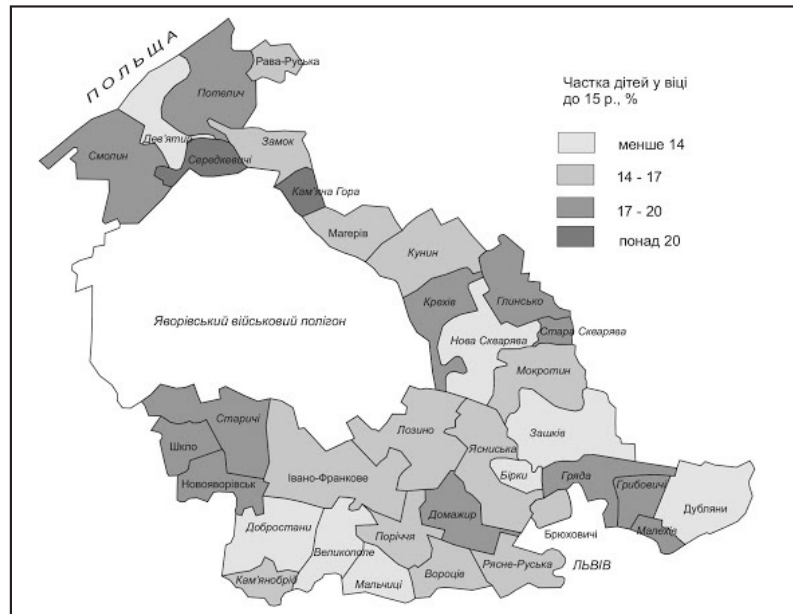

Рис. 5.8. Рівень демографічного постаріння, 2012 р.

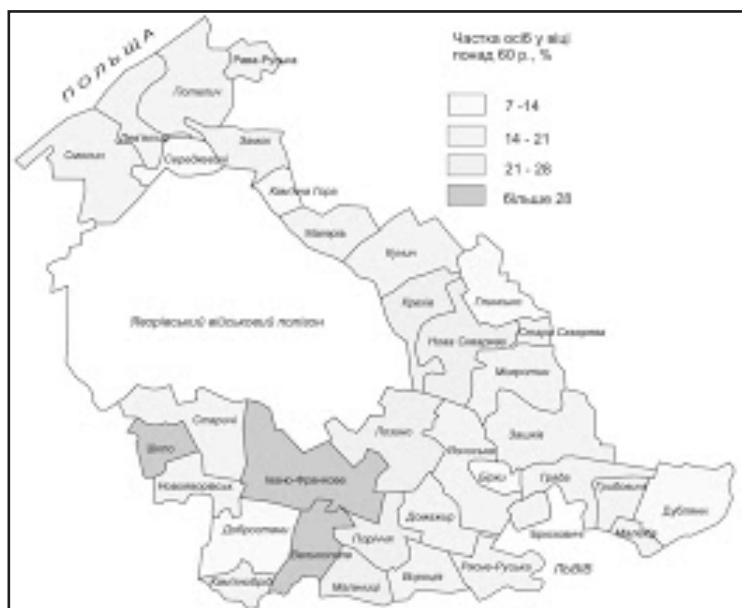

Рис. 5.9. Частка дитячого населення, 2012 р.

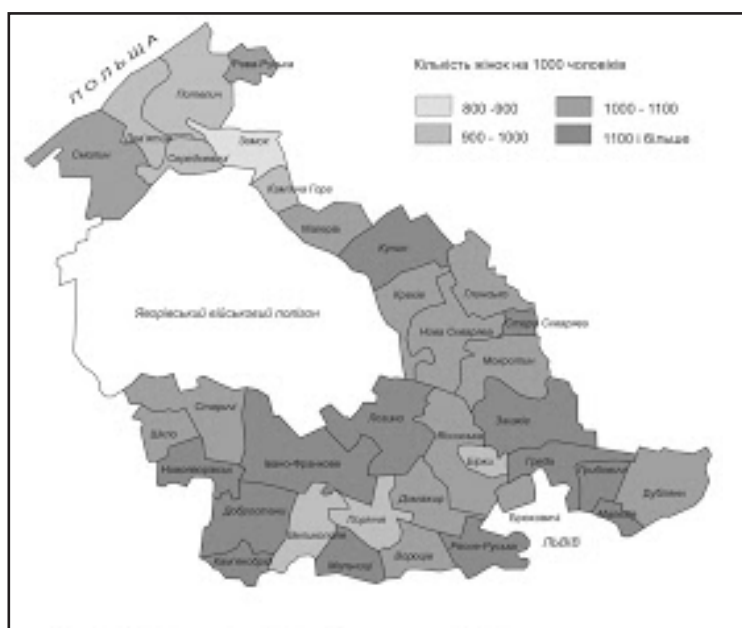

Рис. 5.10. Рівень фемінізації населення, 2012 р.

Адміністративні одиниці Розточчя дуже сильно відрізняються за рівнем демографічного старіння (рис. 5.8). Найнижча частка людей у віці старше 60 років є у Бірківській сільській раді (8%), а найвища у Великопільській (45%). Для порівняння, в Україні цей показник становить 21%. За часткою дитячого населення суттєвої диференціації не існує. Ця величина загалом нижча у поселеннях меншої людності (рис. 5.9). У результаті сформувалося досить велике демографічне навантаження.

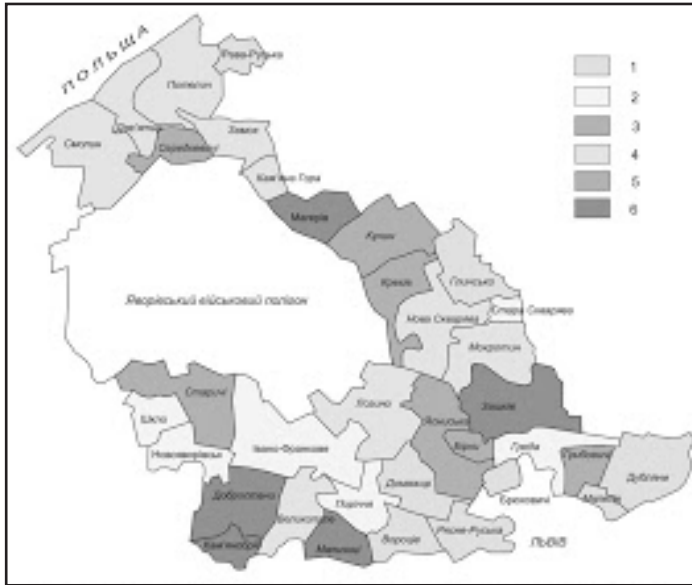

Рис. 5.11. Типи адміністративних одиниць Українського Розточчя за характером формування загального приросту населення, 2012 р.

Сільська місцевість відзначається значними міграційними втратами (рис. 5.7). Проте, в останні роки інтенсивність відтоку суттєво скоротилася через повне вичерпання міграційного потенціалу сільської місцевості. У великих селах, де ще є достатньо великі когорти дитячого покоління, міграційні переміщення молоді спрямовані переважно до Львова, найбільшого освітнього центру Західного регіону України. Внутрішньо та міжрайонні міграції інших вікових груп у міські поселення, меншою мірою сільські, мають головно сімейні причини. Зовнішня тимчасова трудова міграція працездатного населення спрямована у європейські країни.

За показниками природного та механічного руху населення, що формують загальний приріст, усі адміністративні одиниці української частини Розточчя об'єднано у 6 груп (рис. 5.11), яким властивий:

1. загальний приріст за рахунок природного та міграційного приросту;
2. загальний приріст за рахунок переважання природного приросту над міграційним скороченням;

3. загальний приріст за рахунок переважання міграційного приросту над природним скороченням;
4. загальне скорочення за рахунок міграційного та природного скорочення;
5. загальне скорочення за рахунок переважання міграційного скорочення над природним приростом;
6. загальне скорочення за рахунок переважання природного скорочення над міграційним приростом.

Загальний приріст населення за період 2001–2012 рр. був у п'ятнадцяти адміністративних одиницях Розточчя, у восьми з них він забезпечувався і природним, і міграційним приростом. Це території навколо Львова, а також Рава-Руська. Ще в шести адміністративних одиницях, зокрема Новояворівськ, Шкло, Івано-Франкове та ін. приріст сформувався завдяки переважання природного приросту над міграційним скороченням. У двадцяти адміністративних одиницях Розточчя виявлено загальне скорочення людності головним чином завдяки сукупному впливу природного та міграційного скорочення.

Отже, попри негативні характеристики демографічної ситуації в українській частині Розточчя, на загальнодержавному та загальнообласному тлі ця територія відзначається відносно сприятливими тенденціями демографічного розвитку. У межах Розточчя краща демографічна ситуація у приміській зоні Львова, а прикордонна смуга внаслідок периферійного розташування та ускладненими (конфігурацією і розмірами Яворівського військового полігону) просторовими зв'язками з обласним центром відзначається депресивними демографічними параметрами.

Розвиток і структура господарства*

Українське Розточчя має площу 960 км² (31% усього Розточчя, 4,4% площі Львівської області). Адміністративні межі проходять так, що 70% його знаходиться в межах Яворівщини, 28% – Жовківщини, і 2% – у межах Львівської міської ради.

Специфіка суспільно-географічного розвитку Українського Розточчя визначається наступними рисами (*Шаблій О. І.*, 1997, з доповненням):

- прикордонне і приміське суспільно-географічного положення водночас;
- специфічне еколого-географічне розташування (на захід – хімічні і металургійні комбінати Тарнобжега і Стальної Волі, на схід – великий урбанізований простір м. Львова, на північ – шахти Львівсько-Волинського вугільного басейну (тепер депресивного регіону);
- багатство викопними ресурсами (газ, нафта, сірка, глини, будівельні піски тощо);

* Друкується вперше. *Шаблій О. І., Ванда І. В., Вісьтак О. І.* Розвиток і структура господарства Українського Розточчя, Львів, 2015.

- великий історико-культурний та природний рекреаційний потенціал;
- наявний значний людський потенціал (близько 200 тис. населення);
- тісні економічні та соціальні зв'язки з обласним центром;
- поліфункціональність соціально-економічної спеціалізації регіону (поєднання на відносно невеликій території ділянок, що виконують різні функції – сільськогосподарська, промислова, рекреаційна, прикордонно-транспортна, військово-навчальна діяльність).

Розглядаючи розвиток господарства в Українському Розточчі, ми обмежимося Яворівським та Жовківським районами. Виділення таких просторових меж пов'язане з наступним: власне Розточчя охоплює третину площі регіону; на височині та її окраїнах зосереджено 8 з 11 міських поселень (крім м. Яворів, смт Краковець та Куликів), а міські населені пункти завжди є місцями концентрації населення, виробництва і сфери послуг, виступають як системоформувальні елементи; господарське життя районів базується на використанні природно-ресурсного потенціалу або Розточчя, або зумовлене безпосередньою близькістю до Розточчя (наприклад, у випадку із природною сіркою, вугіллям, природним газом); територія тісно пов'язана використанням транспортної мережі, комунікацій, об'єктів інфраструктури українсько-польського прикордоння.

Важливою рисою суспільно-географічного положення, що визначає розвиток регіону, є простягання державного кордону з Республікою Польща. Початково це відобразилося у економіці, оскільки прикордонні райони виконували роль бар'єру. Господарство не розвивалося комплексно, не створювалися у необхідній кількості місця прикладання праці, об'єкти інфраструктури. З погляду економічної ефективності інтенсивно розвивалась лише видобувна (гірничо-хімічна) промисловість у Яворівському районі. Притаманною рисою була також завищена кількість військових.

З 1991 року ситуація змінилася. Прикордонні райони перестали розглядатися однозначно як периферійні. Прикордонність стає перевагою. Можливими є два варіанти реалізації потенціалу прикордонного положення регіону: 1) транспортно-інфраструктурного спрямування, з орієнтацією на обслуговування кордону, вантажних та пасажирських перевезень; 2) комплексного спрямування, з активізацією транспортно-транзитної та іншої прикордонно-обслуговуючої діяльності, водночас із розвитком малого і середнього бізнесу у переробній сфері, промисловості, туризмі і рекреації. З міркувань забезпечення сталості розвитку, оптимальним є другий варіант. Проходження Розточчям 3-го Критського транспортного коридору (1994 р.) посилило увагу до розвитку прикордонно-транспортної інфраструктури.

У Жовківському районі з 1992 року функціонує міжнародний пункт пропуску "Рава-Руська – Гребенне" (пропускна спроможність понад 3,5 тис. автомобілів на добу); у Яворівському – "Краковець – Корчова" (з 1997 р., пропускна спроможність до 5 тис. авто) та "Трухів – Будомеж" (з 2013 р., пропускна здатність до 6 тис. автомобілів на добу). Проте функціонування останнього, попри задекларовану "найсучаснішість у Європі" є обмеженим відсутністю належної транспортної

інфраструктури. Спільне призначення автодоріг для міжнародних і місцевих перевезень знижує ефективність перших до збиткового рівня. В той же час можливості регіональних адміністрацій на утримання високого рівня міжнародних автомобільних доріг критично обмежені. Тому відповідним до вимог сьогодення є будівництво платної автомагістралі Краковець – Львів (на концесійних засадах).

Найбільшим об'єктом прикордонної інфраструктури свого часу був ЗАТ “Автопорт “Краковець – Глонік” (2000–2007 рр.), створений безпосередньо біля пункту перетину кордону. На території автопорту “Краковець”, загальною площею 74,5 га, діяв спеціальний митний режим. Скасування пільгових податкових умов призвело до банкрутства. Зараз прикордонну інфраструктуру формують низка закладів фінансово-банківської, страхової сфери, заклади торгівлі, локалізовані біля пунктів перетину українсько-польського кордону.

При наявності низки подібностей, Яворівський та Жовківський райони мають значні відмінності у структурі та розвитку господарства, які за останні два десятиліття посилюються.

Таблиця 5.4

Динаміка структури реалізованої продукції (робіт, послуг), %

Галузі і сектори	Львівська область			Яворівський район		Жовківський район		
	2000 р.	2005 р.	2011 р.	2005 р.	2011 р.	2000 р.	2005 р.	2011 р.
Сільське господарство	32,0	22,9	11,0	54,0	33,3	29,2	30,8	17,4
Лісове господарство	0,5	0,5	0,5	1,4	2,1	0,2	0,1	0,3
Промисловість	32,2	37,8	42,3	19,1	25,5	43,9	45,5	55,3
Будівництво	4,5	3,7	3,3	0,3	2,5	2,6	0,6	1,1
Роздрібний товарообіг	14,7	17,8	23,8	20,9	28,2	17,1	17,4	20,3
Послуги	16,1	17,3	19,2	4,3	8,3	7,0	5,6	5,6
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Сучасна структура господарства Українського Розточчя (за вартістю реалізованої продукції, робіт, послуг) визначається як індустріально-аграрна: промисловість – 43%, сільське та лісове господарство – 24%, роздрібний товарообіг – 24%. Проте є суттєві відмінності між адміністративними районами, які не просто інерційно зберігаються, але й іноді посилюються: Жовківщина має аграрно-індустріальну спеціалізацію, Яворівщина – індустріально-аграрну.

Галузеві зміни господарства добре виражає динаміка та структура обсягу реалізованої продукції (робіт, послуг) (рис. 5.12). Загальними тенденціями початку XXI ст. є зменшення ролі первинного при зростанні вторинного та третинного секторів економіки як Львівщини, так і досліджуваних районів (табл. 5.4).

Суттєве скорочення частки сільського господарства зумовлене процесом трансформації, а також річними коливаннями: базовий для порівняння 2000 р. був піковим у виробництві аграрної продукції, вже наступного 2001 р. показники знизилися у декілька разів, почавши поступове нарощення. Звертає увагу низька питома вага лісового господарства у реалізованій продукції, зважаючи, що лісами вкрито, наприклад, 40% Яворівщини.

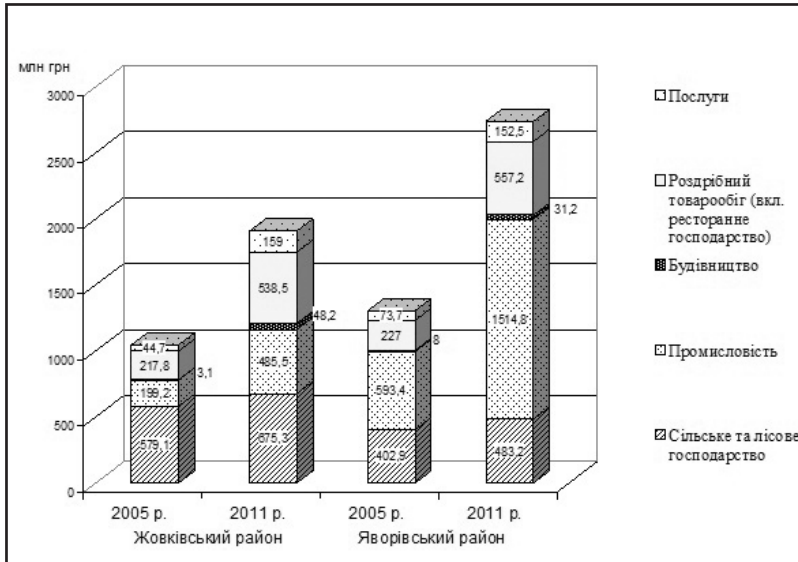

Рис. 5.12. Динаміка та структура обсягу реалізованої продукції адміністративних районів Українського Розточчя

Найінтенсивніші зміни притаманні вторинному сектору. Зростання частки промисловості відбувалося водночас із її галузевою реструктуризацією. Регіон розташований на межі Волино-Подільського і Прикарпатського геохімічних вузлів (Геренчук та ін., 1972, с. 22). Виходячи зі складу їх викопних ресурсів, особливо великого економіко-географічного значення в розвитку продуктивних сил території набули ресурси хімічної сировини, різноманітні ресурси будівельних матеріалів та запаси мінеральних вод.

До 1999 року промисловість Розточчя визначалась господарською діяльністю близько 30 підприємств, найбільшим серед яких було Яворівське державне гірничо-хімічне підприємство “Сірка” (третина вартості промислової продукції та половина зайнятих у промисловості у 1997 р.). У зв’язку з практичною зупинкою сірчаного виробництва і кризою у функціонуванні промислового вузла м. Львова, в який входили заводи “Електрон”, “Автовантажувач”, “Спецавтовантажувач”, “Конвейер” в межах території с. Рясна-Руська, в районі виникла напружена соціально-економічна та екологічна ситуація, пов’язана з масовим безробіттям,

утриманням соціальної інфраструктури, складними техногенними процесами. У 1998 р. Яворівський район, за нашими порівняннями, за показниками соціально-економічного розвитку займав 24 місце серед 27 адміністративних одиниць області, у 2002 р. – п'яте місце. Яворівщина входить до групи адміністративних районів з інтегральним показником оцінки «вище середнього» (Рейтинг ..., 2005).

Адекватно описують роль факторів при активізації господарства регіону економічні теорії *Йозефа Шумпетера* (1912) та *Майкла Портера* (1982). Рекомбінацію чинників розвитку забезпечила така інновація (водночас і зовнішній фактор), як надання пільгового режиму економічної діяльності. Спеціальну економічну зону (СЕЗ) «Яворів» створено у січні 1999 р. на період до 01.01.2020 р. в адміністративно-територіальних межах Яворівського району, за винятком територій військового полігону та військових частин (площа 1200 км²). Мета: «створення нових робочих місць та забезпечення працевлаштування працівників Яворівського державного гірничо-хімічного підприємства «Сірка», що вивільняються у зв'язку із скороченням виробництва, перепрофілювання вільних виробничих потужностей, вирішення екологічних проблем у Яворівському районі шляхом створення умов для відновлення земель, порушених техногенним впливом гірничо-хімічного виробництва, активізації підприємницької діяльності, збільшення обсягів виробництва товарів (робіт, послуг), поставок на внутрішній та зовнішній ринки високоякісної конкурентоспроможної продукції (послуг), впровадження нових технологій, ринкових методів господарювання та розвитку інфраструктури спеціальної економічної зони; розвитку експедиційно-складської, транспортно-сервісної та виробничої сфер на території автопорту «Краковець» (Закон..., 1999). Передбачалося, що поєднуюватимуться функції комплексної виробничої зони, вільної митної зони та технологічного парку.

Таблиця 5.5

Динаміка обсягу реалізованої промислової продукції, 2000–2011 рр., млн грн

Роки	Львівська область	Жовківський район	Яворівський район
2000	3984,6	64,4	135,9
2005	11759,3	199,2	593,4
2010	25739,0	405,8	1460,5
2011	32361,9	485,5	1514,8

Пільговий податковий режим зумовив притік інвестицій, які уможливили розвиток нових для району видів діяльності. Зросла роль прикордонно-приміського положення, активізувалося використання людського та просторового ресурсу району. Промисловість, хоча й із диверсифікованою структурою, залишається провідною у господарстві. Нарощення її обсягів відбувалося випереджаючими темпами у 2000 – 2009 рр. (рис. 5.16)

Спостерігається тенденція зростання промислового виробництва в регіоні Українського Розточчя, як і Львівської області в цілому. Обсяги реалізованої

продукції збільшилися у 11 разів у Яворівському районі за 2000–2011 рр.; у Жовківському районі та Львівській області – приблизно у 8 разів, при цьому у них спостерігалось незначне скорочення промислового виробництва в 2009 році (на 3–4 %), тоді як Яворівщина лише сповільнила темпи росту.

Дія чинника СЕЗ залишається визначальною для динаміки промисловості Яворівського району. Перші роки дії спеціального економічного режиму були найрезультативнішими: станом на 01.01.2005 р. зареєстровано 103 підприємства як суб'єкти спеціальної економічної зони “Яворів”, з яких 52 приступило до виробничо-господарської діяльності. Було створено 3,7 тис. та збережено 2,3 тис. робочих місць, з рівнем заробітної плати приблизно вдвічі вищим за середню по району. Рівень безробіття в Яворівському районі у порівнянні з 1999 роком зменшився у 3 рази. За 2004 р. надходження до бюджету перевищили суму умовно нарахованих податків, що не є характерним для СЕЗ в перші роки їх функціонування, оскільки в цей період підприємства переважно вносять кошти на розвиток виробництва.

Незважаючи на такі позитивні результати, Законом України “Про Державний бюджет на 2005 рік” скасовано усі пільги для спеціальних та вільних економічних зон і технопарків. На початок 2010 року функціонували лише близько 30 підприємств, створених як суб'єкти СЕЗ “Яворів”, “решта – призупинили діяльність. Внаслідок скасування пільг, зокрема, зупинив діяльність ТзОВ “Автопорт Краковець – Глонік” – компонент прикордонної інфраструктури, а також низка менших за зайнятістю, та й значенням у господарці, підприємств (ТзОВ “Каскад”, ТзОВ “Явір” – виробництво меблів; ТзОВ “Транс-Агро” – переробка сільськогосподарської продукції; ТзОВ “Лис Освітлення” – виробництво освітлювальних приладів; ТзОВ “Ровал” – друк етикеткової продукції та ін). 14 підприємств зареєструвалися, але не розпочали діяльності. 85–87 % промислового виробництва виробляється підприємствами – суб'єктами СЕЗ “Яворів”.

Створення нових виробництв у Яворівському районі суттєво змінило структуру промисловості. У 2000 р. частка видобувної промисловості (за вартістю виробленої продукції) складала 15%, обробної – 75, виробництво та розподіл електроенергії, газу та води – 10 %; у 2012 р. значення видобувної промисловості скоротилося до 2% (функціонують кар'єри з розробки піску, будівельного каміння), а обробної зросло до 94%. Рішенням Міністерства промислової політики України № 60 від 14.02.2006 р. призупинено діяльність та реорганізовано ЯДГХП “Сірка”, для подальшої ліквідації як самого підприємства, так і наслідків його діяльності. Структура промисловості Жовківщини за зазначеним розподілом не змінилася: обробна промисловість – 96 %, виробництво та розподіл електроенергії, газу та води – 4 %.

Структура переробної промисловості зазнала суттєвих змін. Так, у кінці 1990-х рр. найбільші підприємства Розточчя – це АТ “Явір” (меблеве виробництво, смт Івано-Франкове, близько 20 % продукції та 10 % зайнятих), Рава-Руський спиртзавод (10 % продукції, 2 % зайнятих). Інші підприємства виробляли 0,1 – 3 % продукції кожне, до 3–4 % промислово-зайнятих.

Головними напрямками розвитку промисловості Яворівського району зараз є хімічна і нафтохімічна (38 %), оброблення металу (32 %), харчова промисловість та переробка сільськогосподарської продукції (8 %), целюлозно-паперова промисловість й видавнича справа (8 %), виробництво деревини та виробів з деревини (7 %). В структурі промисловості Жовківського району найбільшу частку займають: продукція харчової промисловості – 42 %; виробництво готових металевих виробів – 23 %; обробка деревини та виробництво виробів з деревини – 8 %.

Динаміка розвитку виробництв у складі обробної промисловості відображає значною мірою кон'юнктуру на регіональному ринку на продукцію підприємств (орієнтація на споживачів – виробництво різноманітних матеріалів для будівництва, віднесених до хімічної промисловості – фарби, чи металообробки – покривельні матеріали), або сильна експортна орієнтованість (як, наприклад, машинобудування – регенерація стартерів). Продовжують та успішно функціонують підприємства, для яких визначальним є чинник просторовості та географічного положення. Найпотужнішими підприємствами Яворівського району (за обсягом реалізованої продукції) є: ТзОВ “Кен ПАК” (виробництво кроненпробок для пивобезалкогольної продукції та виробництво поліетиленової плівки, м. Яворів), ТзОВ “Снежжка-Україна” (виробництво водоемульсійних фарб тощо, смт. Краковець), ТзОВ “Ламела” (виробництво господарських товарів із пластмаси, смт Шкло), ТзОВ “Енергія Новояворівськ”, ТзОВ “Провімі” (виробництво кормових добавок для тварин, с. Домажир), ТзОВ “Брама” (виробництво з деревини, зокрема дверні полотна, с. Рясна-Руська), ТзОВ “Факро Орбіта” (виробник мансардних вікон, смт Шкло), ДП “Холгер Крістіан Продакшн Юкрейн” (виробництво устаткування для автомобілів, регенерація стартерів та генераторів, смт Краковець) та інші.

Зростання обсягів промислової продукції на підприємствах хімічної та нафтохімічної промисловості спостерігається за рахунок позитивної динаміки розвитку ТзОВ “Снежжка-Україна”, ТзОВ “Ламела”, ТзОВ “МагнатПет” та інших підприємств.

У галузі целюлозно-паперового виробництва та поліграфічної діяльності обсяги виробництва достатньо стабільні; виробничі потужності наближені до м. Львова (с. Рясна-Руська, м. Жовква), й забезпечують, головним чином, його потреби.

Останніми роками відбувається зростання обсягів реалізації продукції харчової промисловості та переробки сільськогосподарської продукції, що зумовлено розвитком виробництв приміської спеціалізації. Зокрема, активно розвивається ТзОВ “Бейкер Україна” (виготовлення вафельної продукції, м. Новояворівськ). На Жовківщині з нарощенням обсягів виробництва працює підприємство ТзОВ “Агропобутсервіс” (виробництво кисломолочної продукції, с. Надичі), ТзОВ “Галфрост” (переробка фруктів та овочів, м. Жовква), ТзОВ “Етрус” (виробництво безалкогольних напоїв, круп'яних паличок, макаронів, м. Дубляни), ПАТ “Рава-Руський маслозавод”. Завершення процедури реорганізації державної організації “Укрспирт” внормувало діяльність ДП “Рава-Руський спиртовий завод”.

Через залежність від результатів роботи будівництва, яке повільно виходить з кризового стану 2008–2009 рр., спостерігається зниження обсягів реалізації продукції підприємств з обробки деревини та виробів з деревини на Яворівщині. Натомість підприємства деревообробки у Жовківському районі – це переважно державні підприємства, які працюють стабільно (ДП “Шпалопросочувальний завод” – м. Рава-Руська, Жовківський та Рава-Руський держлісгоспи).

Зважаючи на приміське положення, на теренах Українського Розточчя представлені виробництва, що орієнтуються на потреби будівельної індустрії: ДП “Сканлак Україна” (порошкове фарбування, смт Куликів), ТзОВ “Львіввікнобуд” (с. Надичі), суб’єкти господарювання з виробництва іншої неметалевої мінеральної продукції (ДП “Технодім”, ТзОВ “Техпанель”, ТзОВ “Факро Орбіта”). Протягом 2012–2013 рр. значний приріст виробництва та обсягів реалізації продукції забезпечило виробництва металевих виробів. Більшість підприємств галузі – це підприємства з іноземними інвестиціями, які використовують у виробництві високотехнологічне обладнання, працюють стабільно та з нарощенням виробництва (зокрема, ДП “Ен Джи Метал Україна” – смт Куликів, ТзОВ “Гульманн-Україна” – смт Куликів, виробництво металевих конструкцій та медичного устаткування, ТзОВ “ТПК Профіль” – виробництво покрівельних матеріалів, м. Яворів).

Машинобудування має в наявності значний технологічний потенціал. У 2007 р. це виробництво зникло з економічної карти Яворівщини, оскільки ЗАТ “Автовантажувач” (машинобудування) перереєструвалося в Шевченківський район міста Львова, по місцю здійснення виробничої діяльності. Зараз суттєвий внесок здійснює ДП “Холгер Крістіансен Продакшн Україна”, який функціонує для компанії Bosch.

Легка промисловість представлена у Жовківському районі низкою малих підприємств з пошиття одягу, взуття; у Яворівському районі найбільшим за кількістю зайнятих (понад 300 осіб) у обробній промисловості є експортно орієнтоване ТзОВ “Йоха-Україна” (виробництво трикотажних виробів, м. Новояворівськ).

У сільському господарстві Українського Розточчя відбуваються як позитивні тенденції розвитку, так і мають місце ряд проблем, які потребують вирішення. Це пов’язано з тим, що головним виробником продукції (близько 80%) є індивідуальні підсобні господарства населення (біля 25 тис. у Жовківському районі, понад 20 тис. – в Яворівському), в яких тривалий час зменшувалися обсяги виробництва. Натомість намітились позитивні тенденції у розвитку сільськогосподарських підприємств, частка яких у виробництві продукції має тенденцію до росту. В Жовківському районі проводять господарську діяльність 110 сільськогосподарських підприємств: 73 фермерських господарства, 20 товариств з обмеженою відповідальністю, 14 приватних підприємств, 3 державних підприємства. Крім того, на території району працюють два сільськогосподарських обслуговуючих кооперативи. В Яворівському районі виробництвом сільськогосподарської продукції займаються 15 приватних підприємств, 5 товариств з обмеженою відповідальністю, з них

один іноземний інвестор ТзОВ “Агрокультура”, та 41 фермерське господарство, 3 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які через відсутність власних обігових коштів не здійснюють господарську діяльність. Виробничий напрямок сільського господарства регіону – зерно-тваринницький. На Жовківщині інтенсивно розвивається овочівництво, ягідництво, тобто відображається приміська спеціалізація. Вищі кількісні показники сільського господарства Жовківщини (як кількості суб’єктів, так і результатів діяльності (рис. 5. 14)), незважаючи на меншу загальну площу та кількість сільського населення, відображують відносно кращі агрокліматичні умови району. В межах Яворівщини близько 25% земель, відведених під рілля, не обробляється; переважно це піщані землі та гірші за вмістом поживних речовин. Впливає це і на структуру сільськогосподарського виробництва: співвідношення між рослинництвом та тваринництвом 3:2 у Яворівському, та 2:1 у Жовківському районах.

Тваринництвом займаються меншість господарств; досить добре представлено птахівництво, що інтенсивно розвивається, також молочне скотарство та свинарство. У тваринництві відбувається даліше скорочення поголів’я, особливо великої рогатої худоби, в тому числі корів, за рахунок господарств населення. У сільськогосподарських підприємствах відбувається поступове збільшення поголів’я великої рогатої худоби.

Сільське господарство є важливим для Розточчя, оскільки забезпечує зайнятість сільського населення, задовольняє продуктами власників, місцеві та частково львівські ринки. Позитивні зрушення в сільськогосподарському виробництві не змогли розв’язати проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій. Найгострішими проблемами є відсутність економічного інтересу жити й працювати в сільській місцевості, безробіття, трудова міграція, бідність і руйнування соціальної інфраструктури.

Рекреаційна складова економічного розвитку визначається наявністю рекреаційних ресурсів, а також розвиненістю інфраструктури. Розточчя традиційно було рекреаційно спеціалізованим регіоном, що на поч. ХХ ст. забезпечував відпочинкові потреби Львова, частково й інших територій. Транспортну інфраструктуру формували залізниці, що обслуговували потік відпочиваючих зі Львова (головним чином службовців та інтелігенції); місцеве населення надавало у користування житлові приміщення, забезпечувало харчування рекреантів. Великим рекреаційним центром було містечко Янів (зараз – смт Івано-Франкове, завдяки поєднанню природно-рекреаційних ресурсів та транспортної доступності). Через створення військового полігону у сер. ХХ ст. та прикордонне положення туристика втратила своє провідне значення на цій території.

Водночас унікальні та типові природні комплекси у центральній частині Українського Розточчя, що збереглися, стали основою різних форм природоохоронної діяльності: у державному заповіднику “Розточчя” (1984 р., 21 км²), Яворівському національному природному парку (1998 р., 71 км²), регіональному ландшафтному

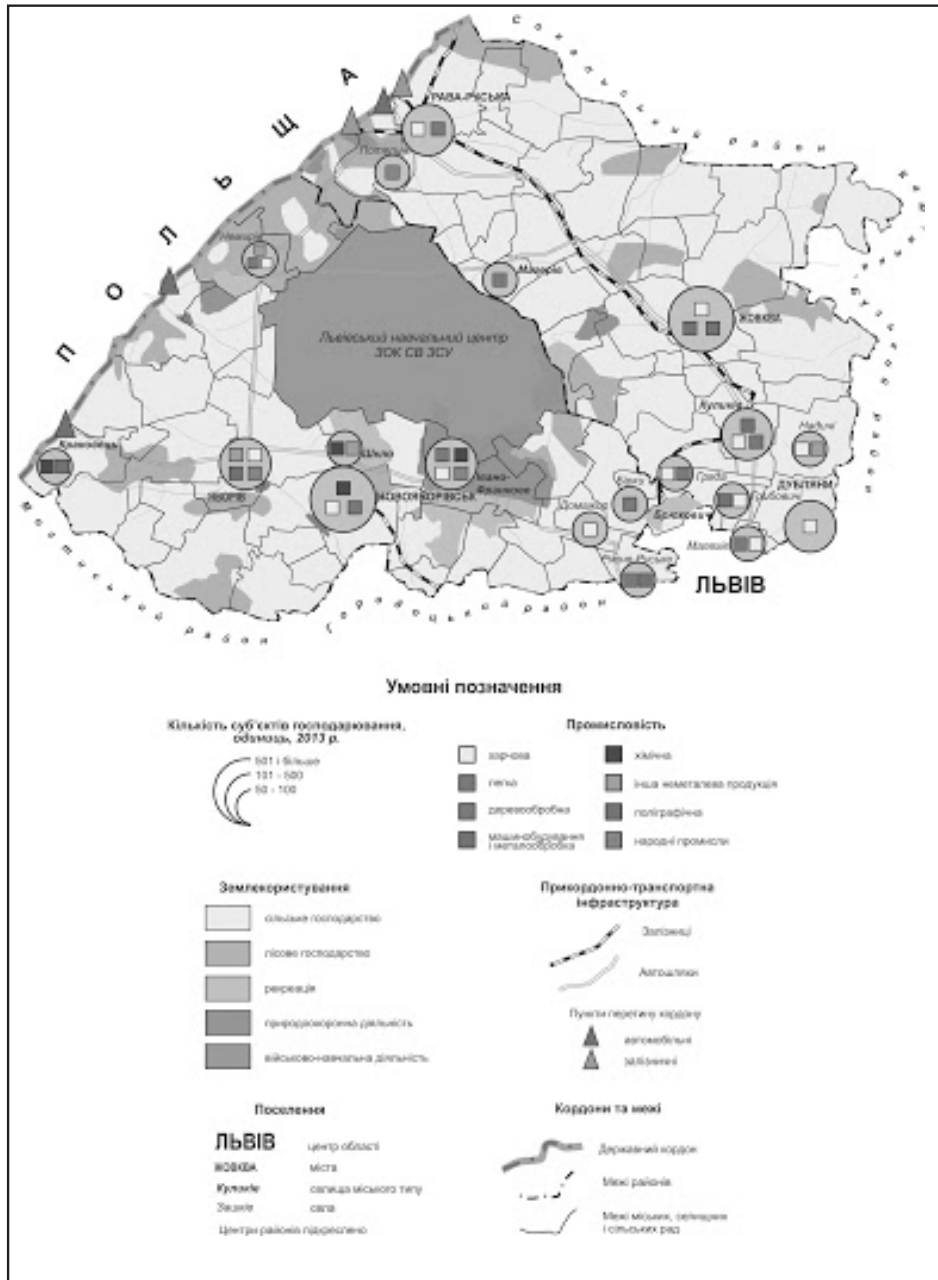

Рис. 5.13. Економічна картосхема Українського Розточчя

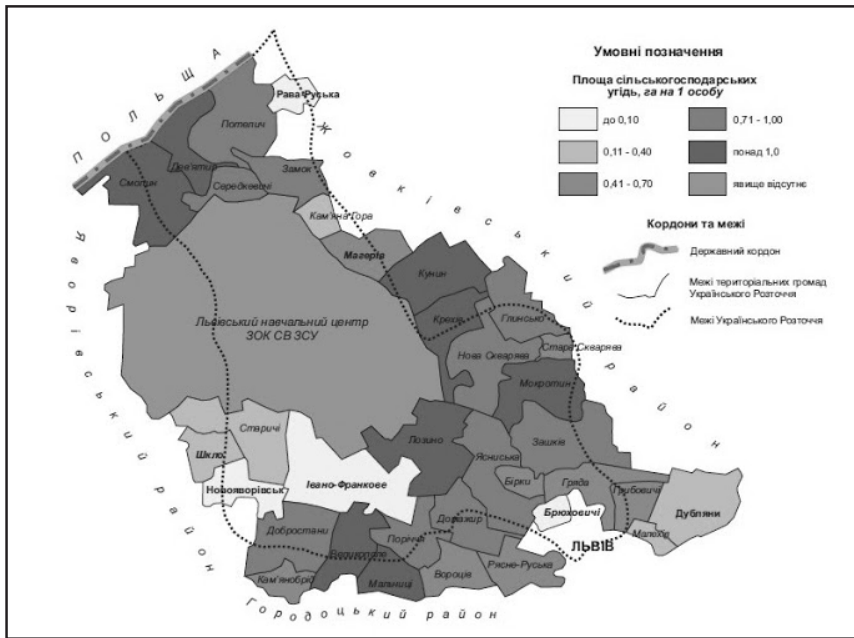

Рис. 5.14. Сільськогосподарські угіддя Українського Розточчя, 2013 р.

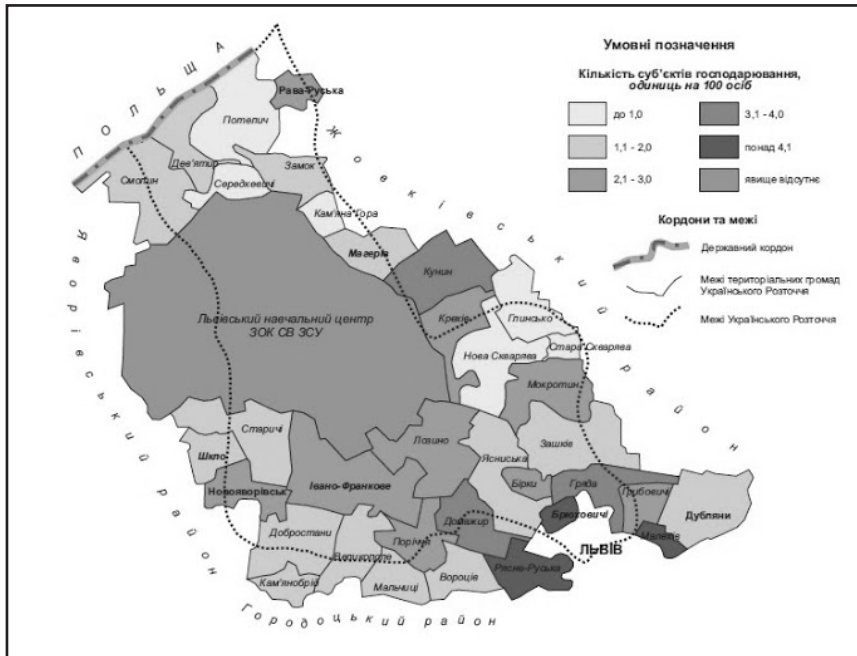

Рис. 5.15. Суб'єкти господарювання Українського Розточчя, 2011 р.

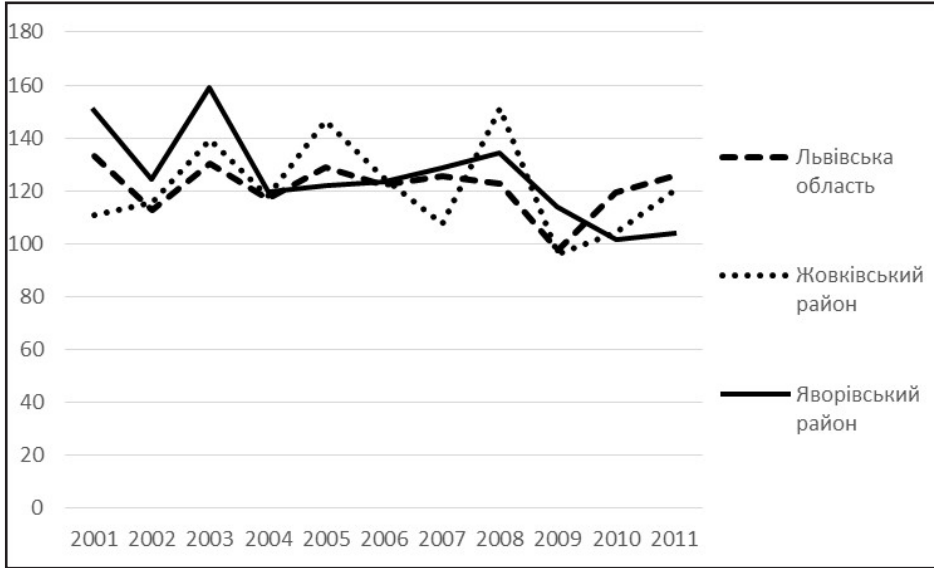

Рис. 5.16. Динаміка темпів зростання промислового виробництва, 2000 – 2011 рр.

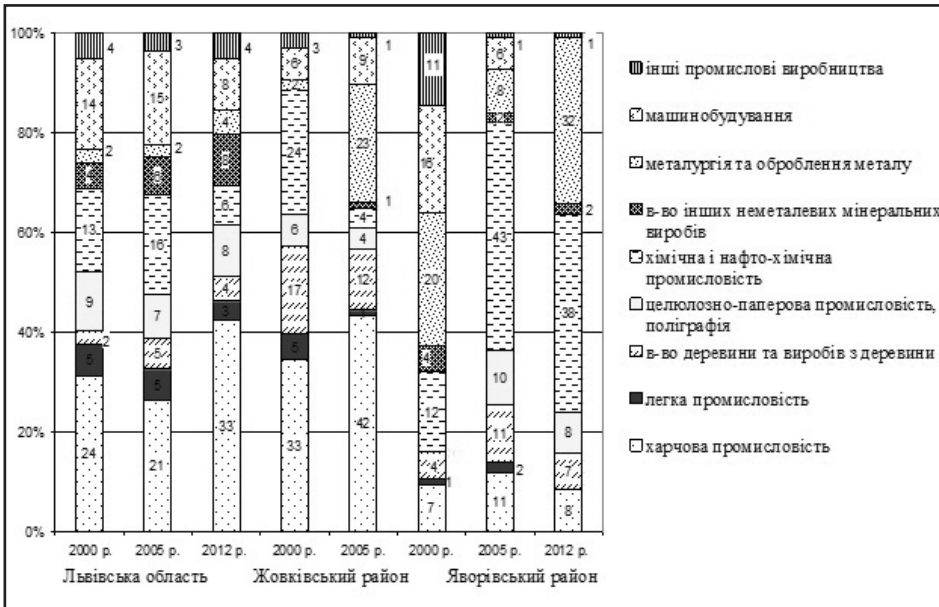

Рис. 5.17. Динаміка структури обробної промисловості Українського Розточчя та Львівської області

парку “Равське Розточчя” (2007 р., 191 км²) та ін. Отримання статусу Міжнародного біосферного резервату (2011 р., бл. 745 км² разом із транзитною зоною) сприяє екологізації як виробництва (сільського, лісового господарства), так і розвитку різноманітної рекреації та туристики.

Сучасну туристично-рекреаційну атракційність Українського Розточчя зумовлюють мальовничі ландшафти (поєднання горбогірного рельєфу, вод та лісів); збереженість природного довкілля завдяки слабшому загосподарюванню регіону та розвитку природоохоронних територій; наявність пам’яток історії; взаємопроникнення культур і традицій Сходу і Заходу, що виразилося у самотності регіону.

Горбистий рельєф, залісненість, наявність водних об’єктів, збереженість екосистем, культурні атракції уможливають розвиток туризму у східній прильвівській частині Розточчя. Основною його формою є пізнавальний туризм (поєднання культурних та природних екскурсійних об’єктів), та сакральний із зосередженням уваги на релігійних пам’ятках регіону – Крехівський монастир, комплекс с. Страдч, історико-культурний комплекс м. Жовкви.

Хутірська система розселення, збереження традиційних промыслів (вишивка, гончарство, різьба та розпис по дереву, виготовлення виробів з гутного скла та бісеру), наявність пам’яток архітектури (дерев’яні церкви, старі оселі, двори) створюють можливості для розвитку пізнавального туризму, із наголошенням на етнографічному аспекті. Оптимальні можливості для цього у західній частині Українського Розточчя, з центром у с. Потелич.

Наявні ресурси лікувальних мінеральних вод та сірководневих грязей – основа розвитку оздоровниць Шкла та Немирова (ємність 1000 місць). Зазначимо, що оздоровча спеціалізація регіону має міждержавне значення – у санаторії “Шкло” близько половини клієнтів – іноземці, найчастіше громадяни Польщі.

У регіоні добре розвинуте мисливство і рибальство, є мисливські угіддя, озера і ставки, що створює сприятливі передумови для розвитку цього виду відпочинку (Кунин, Майдан, Верещиця).

Обсяг туристсько-рекреаційних послуг слід визначати з урахуванням задоволення потреб населення м. Львова, а також можливістю притягування іноземних рекреантів. Розточчя трактується як регіон із єдиною природною спадщиною і культурним підґрунтям, сформованим польськими, українськими, єврейськими та німецькими громадами, схожими традиціями охорони природи та організації відпочинку (Cahn, 2003, с. 136). При цьому перспективи розвитку туризму пов’язуються із “ностальгічним” туризмом української діаспори та євреїв, впровадженням агротуризму. Інші, вже існуючі, напрямки туристично-рекреаційної діяльності потребують модернізації відповідно до сучасних вимог комфорту.

Висновки. Розвиток господарства Розточчя ґрунтувався протягом тривалого часу на місцевих природних ресурсах (викопні, ґрунтові). Становлення незалежності України та економічна трансформація зумовили суттєві зміни у господарстві.

Суттєвим чинником виступав режим спеціальної економічної діяльності на теренах Яворівського району (1999–2005 рр.), що активізував диверсифікацію промисловості. Видобувна промислова діяльність, організована у формі великих підприємств, припинила існування, тим самим реалізувала частковий відхід від сировинно-орієнтованої моделі економіки. Реіндустріалізація проявилася у розвитку хімічної, харчової промисловості, виробництві металевих виробів. Незважаючи на часткове задіяння площ та основних фондів колишнього сірковидобувного підприємства, питання їхньої рекультивациї, інфраструктурного розвитку та повторного господарського освоєння залишається. Місцева влада знову задіює нові для України форми діяльності у стимулюванні локального розвитку, зокрема формування індустріальних парків (за сприяння та підтримки Європейського Союзу).

Туризм та рекреація визначають спеціалізацію Розточчя у регіональному вимірі; історико-культурні атракції є переважаючими на Жовківщині, природно-географічні – на Яворівщині. Становлення поліфункціонального біосферного резервату сприятиме, на нашу думку, комплексному поєднанню виробничої, соціальної та природно-екологічної компонент розвитку.

Література

1. Ванда І. В. Рекомбінація факторів розвитку при активізації господарства депресивного регіону (на матеріалах Українського Розточчя) / І. В. Ванда // Географія в інформаційному суспільстві: у 4-х т.; зб. наук. праць. – К.: ВГЛ Обрії, 2008. – Т. II. – С. 165–167.
2. Геренчук К. І., Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів / К. І. Геренчук, М. М. Койнов, П. М. Цись. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1972. – 142 с.
3. Закон України “Про спеціальну економічну зону “Яворів” // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, №15, ст. 82, із змінами, внесеними згідно із Законами №3036-14 від 07. 02. 2002, ВВР, 2002, N 29, ст. 189, №429-15 від 16. 01. 2003, ВВР, 2003, N 10–11, ст. 87, №2505-15 від 25. 03. 2005, ВВР, 2005, N 17, N 18–19, ст. 267, №3370-15 від 19. 01. 2006, ВВР, 2006, N 22, ст. 184 [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/402-14>
4. Регіональна статистика: база даних [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області. – Режим доступу: <http://database.ukrcensus.gov.ua/regiostat>
5. Рейтинг міст і регіонів України / М. Дацишин, Т. Іванов–Малявін, О. Мегеда, О. Микита. – Київ, 2005. – 66 с.
6. Шаблій О. І. До концепції перспективного розвитку прикордонного Яворівського району Львівської області / О. І. Шаблій // Економіко-, соціально- і еколого-географічні проблеми західноукраїнського прикордоння. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів ун-ту. – 1997. – С. 165–173.
7. Cahn M. Cross Border Issues in a Tourism Strategy for Roztocze / M. Cahn // Біосферний резерват як модель сталого розвитку територій та об’єктів природно-заповідного фонду: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Львів: Меркатор, 2003. – С. 135–141.
8. Матеріали Жовківської районної державної адміністрації <http://www.zhovkva-rda.com.ua>
9. Матеріали Яворівської районної державної адміністрації <http://www.javoriv-rda.gov.ua>

Перспективи розвитку Яворівського району*

Територія Яворівського району (ЯР) займає 1554 кв. км, що становить 6,8% Львівської області. Яворівський адміністративний район характеризується такими рисами: контрастністю географічного положення: західна частина прикордоння – межує з Польщею, східна – безпосередньо прилягає до головного міста області – Львова; значна частина ЯР знаходиться на Головному Європейському вододілі, де формується стік річок басейнів Балтійського та Чорного морів (Західний Буг, Сян, Дністер). Порушення водного режиму території може мати непередбачені глобальні наслідки; це територія унікальної природної екосистеми Розточчя, яка продовжується у Польщі і виділена там у вигляді Національного парку; вона багата викопними ресурсами (газ, нафта, глини, йод, сірка, будівельні піски тощо); ЯР є традиційним водозабором для Львова (він постачає до 30 % питної води міста); ця територія має унікальні рекреаційні ресурси, розташовані у найближчих околицях обласного центру (мінеральні води, озера і стави, широколистяні та хвойні ліси, “естетичні ресурси” розточанських краєвидів). У перспективі – це зона щоденної та суботньо-недільної рекреації. Незважаючи на те, що Яворівський район має одні з найгірших в області ґрунтові ресурси (середній оціночний бал стану земель становить 82, а в області – 100), він може стати для Львова зоною приміського продовольчого виробництва: це район інтенсивного постачання Львова робочою силою; цю територію треба розглядати лише в найтіснішому економічному, демографічному, соціальному зв’язку зі Львовом; слід урахувати, що через територію району у найближчий час проляже транс’європейська траса Е–4.

Соціально-економічна та екологічна ситуація в Яворівському районі. Яворівський район є територією традиційної соціально-економічної депресії та екологічної напруженості, що певною мірою призводить до дестабілізації розвитку Львова.

Він, по-перше, належить до групи районів з найнижчим ступенем розвитку продуктивних сил (гірські райони). Як показують результати багатовимірного статистичного аналізу, на Львівщині виділяють декілька груп (соціально-економічних типів) адміністративних районів: 1) суперурбанізовані з розвиненою маятниковою міграцією, приміським сільським господарством та рекреацією, великим інтелектуальним потенціалом (Дрогобицький, Пустомитівський, включаючи м. Львів); 2) високо урбанізовані з ровиненою гірничовидобувною промисловістю, інтенсивним сільським господарством, з екологічно загрозливою ситуацією (Миколаївський, Сокальський, Стрийський); 3) з важливою роллю малих міських поселень – ядер агропромислової інтеграції та багатогалузевим

* Публікується за: *Шаблій О.* До концепції перспективного розвитку прикордонного Яворівського району / *О. Шаблій* // Економіко-, соціально- і еколого-географічні проблеми західноукраїнського прикордоння: темат. зб. наукових праць / відп. ред. *О. Шаблій*. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту., 1997. – С. 165–172.

сільським господарством (одинадцять районів переважно центру і північного сходу та сходу області); 4) райони недостатнього соціально-економічного розвитку, низько урбанізовані, з розвиненим сільським господарством і великим рекреаційним потенціалом (Сколівський, Турківський, Старосамбірський, Яворівський).

По-друге, це територія, яка зазнала надзвичайно великих демографічних втрат під час Другої світової війни і у післявоєнний період (переселення польського населення у 1940–1946 рр., виселення українців з території полігону в 1940 р. і в наступні роки, знищення єврейського населення під час гітлерівської окупації, постійне відтягування працездатного населення до Львова та ін.). Внаслідок цього у районі склалася специфічна демографічна ситуація: низька урбанізація (42%), природний приріст населення 3,0 ‰ при народжуваності 13,3 ‰, смертності 10,3 ‰ (на Львівщині відповідно – 0,8 ‰, 11,4 ‰, 12,2 ‰ у 1995 р.).

По-третє, це територія з погіршеною економічною ситуацією: більшість міських поселень (Яворів, Немирів, Краковець, Шкло, Івано-Франкове) перебувають у стані перманентної депресії (нерозвиненість містоформувань галузей); у стадії стагнації перебуває сірко- і газодобувна промисловість внаслідок вичерпання природних запасів; сільськогосподарське виробництво базується на ґрунтах з низькою природною родючістю (середній бал тут становить 82, а середньообласний – 100 балів). Відповідно агроресурсний потенціал тут нижчий, ніж в області у цілому; водночас скоротилась сфера дії сільськогосподарського виробництва внаслідок відчуження земель під Військово-навчальний центр і садово-городні кооперативи та ін.

По-четверте, це територія з погіршеною екологічною ситуацією, що пов'язане з двома основними чинниками – діяльністю на військовому полігоні та розвитком сірчаної промисловості.

Військова діяльність у зоні полігону, який займає приблизно 27% території району, супроводжується такими явищами: неконтрольованою вирубкою лісів на великих площах; проведенням вибухових робіт. Полігон до останнього часу перебував під прицілом стратегічних сил потенційного противника.

Розвиток сірчаного виробництва призвів до: розкриття земель площею понад 4 тис га, що становить четверту частину таких земель на Львівщині: пониження рівня підземних вод і утворення депресійної лійки діаметром понад 20 км, що загрожує змінити стік річок Розточчя, погіршити водопостачання Львова, призвести до вторинного заболочення і закарстування; погіршення хімізму поверхневих і підземних вод курортів Немирів, Шкло та інших суміжних з сірчаним комбінатом територій.

Цілі та пріоритети соціально-економічного розвитку Яворівського району до 2010 р. Головною метою комплексного соціально-економічного розвитку ЯР є передусім суттєве підвищення життєвого рівня населення і створення комфортних умов його проживання. Досягти цієї мети упродовж вказаного періоду можна, розв'язавши дві найважливіші проблеми – соціальну та екологічну, а також чимало проблем важливого рівня, що входять у кожную з них (рис. 5.18).

У розв'язанні соціальних проблем найважливішим є рішення таких трьох завдань – економічного, демографічного, сфери обслуговування населення (СОН). Головною з них, проте не найскладнішою для розв'язання, є демографічна проблема.

Розв'язання демографічної проблеми передбачає передусім:

1) поліпшення демографічної ситуації – збільшення народжуваності, зменшення смертності (особливо серед дітей), підвищення природного приросту населення, поліпшення його вікової структури. Доконче потрібно розробити і здійснити систему заходів у сфері демографічної політики; 2) зниження надмірного механічного руху населення, зокрема щоденного переміщення його до Львова (маятникова міграція) і виїзду населення ЯР в інші місця на постійне проживання.

Найважливішими засобами розв'язання цих проблем, на наш погляд, є: соціально-економічна активізація малих міст та селищ міського типу (розміщення в них філіалів Львівських підприємств, розвиток невиробничої сфери); створення нових рекреаційних пунктів і центрів; часткове відродження населених пунктів – сіл і хуторів, знищених під час створення військового полігону.

Розв'язання економічних проблем насамперед передбачає зміну економічного профілю району з промислово-аграрного на рекреаційний і науково-дослідний. Промислове і сільськогосподарське виробництво повинні перепрофілізуватися:

1) сільське господарство – на господарство приміського типу, націлене на потреби Львова і зростаючої рекреації (городництво, молочне господарство, картоплярство, садівництво та ін.);

2) промисловість – на виробництво працездатної, але науко- і матеріаломісткої продукції.

Іншими словами, треба замінити функції галузей, якими визначався розвиток і структура господарства району за останні 30–40 років. Зокрема, потрібна часткова перепрофілізація ВО “Сірка”, що пов'язана з такими причинами:

1) поступово вичерпуються запаси сірки;

2) це виробництво негативно впливає на природно-екологічну ситуацію території, погіршує рекреаційний потенціал;

3) зношуються основні виробничі фонди об'єднання.

Нові галузі і виробництва (насамперед машинобудування, легка і харчова промисловість) повинні передовсім кооперуватись з відповідними підприємствами Львова і Польщі і базуватись на найновіших досягненнях НТП. ЯР повинен стати зоною виробництва наукоємної продукції.

Видобувні галузі розвиватимуться лише за умов, якщо вони не погіршуватимуть екологічної ситуації і будуть виробляти продукцію внутрішнього споживання (газ, торф, будівельні матеріали та ін.) або для потреб Львова та його околиць (мінеральна вода, дрова та ін.).

Важливим засобом економічного розвитку повинно стати відродження забутих або знищених народних промислів – різьба по дереву, рукоділля, гончарство тощо.

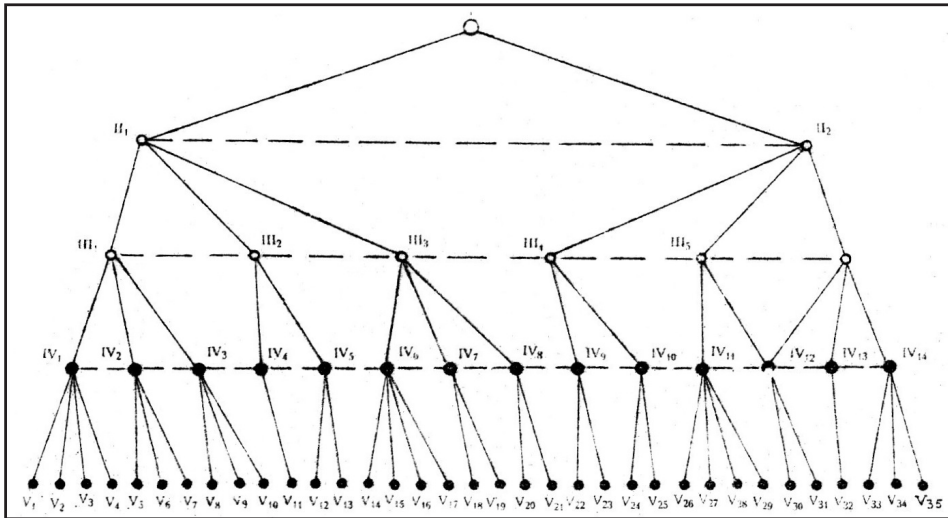

Рис. 5.18. Система проблем та заходів соціально-економічного розвитку та екологічного порятунку Яворівського району

ІІ – мета системи: суттєве підвищення життєвого рівня і поліпшення комфортності життєдіяльності населення; ІІІ – суспільні проблеми; ІІ2 – екологічні проблеми; ІІІ1 – економічні проблеми; ІІІ2 – демографічні проблеми; ІІІ3 – соціальні проблеми; ІІІ4 – організація заповідної справи; ІІІ5 – охорона земельних і водних ресурсів; ІІІ6 – екологізація виробництва; ІV1 – зміна економічного профілю району; ІV2 – перепрофілізація традиційних галузей; ІV3 – відродження народних промислів; ІV4 – поліпшення демографічної ситуації; ІV5 – стабілізація механічного руху населення; ІV6 – соціально-побутові проблеми; ІV7 – культурно-освітні проблеми; ІV8 – соціально-оздоровчі проблеми; ІV9 – створення Національного природного парку; ІV10 – розширення заповідника “Розточчя”; ІV11 – охорона земель; ІV12 – охорона вод; ІV13 – нові технології; ІV14 – припинення викидів забруднювачів середовища; V1 – розвиток рекреації; V2 – розвиток наукоємних виробництв; V3 – розширення науково-дослідної діяльності; V4 – розвиток рибальства і мисливства; V5 – переорієнтація сільського господарства для потреб Львова і рекреації; V6 – розвиток видобувних галузей для потреб ЯР і Львова; V7 – стабілізація і згортання сірчаного виробництва; V8 – розвиток надомництва; V9 – відродження різьби по дереву; V10 – відродження рукоділля, художньої вишивки та ін.; V11 – здійснення нової демографічної політики; V12 – активізація малих міських поселень; V13 – створення нових рекреаційних пунктів і відродження знищених сіл; V14 – компенсація матеріальних втрат репресованим; V15 – розвиток побутового обслуговування; V16 – розвиток торгівлі; V17 – розвиток ЖКГ; V18 – розвиток культури; V19 – розвиток освіти; V20 – розвиток охорони здоров’я; V21 – розвиток фізичної культури; V22 – ліквідація полігону; V23 – обґрунтування заснування Національного парку; V24 – обґрунтування розширення заповідника «Розточчя»; V25 – створення ландшафтних заказників; V26 – наукове обґрунтування меліорації; V27 – рекультивація порушених земель; V28 – захист земель від просідання, заболочення, закарстування; V29 – здійснення протиерозійних заходів; V30 – охорона поверхневих вод; V31 – охорона мінеральних вод; V32 – переведення сірчаного виробництва на нову технологію; V33 – скорочення військової діяльності; V34 – заборона використання мінеральних добрив, гербіцидів; V35 – ліквідація сховища радіоактивних відходів.

Розвиток сфери обслуговування населення потребує звернути особливу увагу на декілька груп галузей, зокрема соціально-побутових (побутове обслуговування, торгівля, житлово-комунальне господарство), культурно-освітніх (народна освіта, культура), соціально-оздоровчих (охорона здоров'я і життя). Головна мета – до 2005 року вийти з цих галузей на середньообласний рівень забезпеченості; до 2010 року вийти на нормативний рівень забезпеченості.

Розв'язання екологічних проблем передбачає вирішення таких найголовніших завдань: організацію заповідної справи, охорону земельних і водних ресурсів та повітряного басейну, екологізацію виробництва.

1) Організація заповідної справи. Передусім – це розширення заповідника “Розточчя”, організація на зазначеній площі військового полігону Національного парку “Розточанського” та взяття під різні форми заповідання унікальних екосистем.

2) Охорона земельних і водних ресурсів передбачає: рекультивация близько 5 тис гектарів угідь, порушених сірчаними та піщаними кар'єрами; розробку систем протиерозійних заходів; розробку заходів, спрямованих на припинення просідання земної поверхні, вторинного заболочення і закарстування, на запобігання загального обезводнення Розточчя та погіршення хімічного складу поверхневих і підземних вод, а також на раціональне збереження і використання унікальних мінеральних вод.

3) Екологізація виробництва передбачає переведення усіх виробництв на екологічно чисті технології, зокрема: згортання видобування сірки; зменшення до мінімуму використання мінеральних добрив та гербіцидів; ліквідацію Львівського сміттєсховища; переведення електростанцій та котелень на газове паливо.

Регіоналізація території району. Для реалізації цих завдань потрібна внутрішньо-районна регіоналізація. Вона полягає у виділенні на території району специфічних геопросторових відмінностей, які характеризуються особливостями господарства, розселення, екологічної ситуації, перспективи соціально-економічного розвитку. Ми пропонуємо виділити такі три відмінності:

1) *львівська приміська зона*, яка охоплює всю східну частину району, у тому числі смт Івано-Франкове. Вона характеризується такими рисами: посиленою міграцією населення до Львова, приміським сільським господарством і кооперативним садівництвом й городництвом, розвитком приміської рекреації та великим забором мінеральних ресурсів (води, будівельні матеріали тощо) для Львова. Це зона буде розвиватись у якнайтіснішому зв'язку зі Львовом;

2) *зона соціально-економічного та екологічного конфлікту* (центральна), в якій міститься три несумісних системи: сірчаний комбінат, санаторно-курортне господарство і військовий полігон. Ядром цієї зони є м. Новояворівськ. У перспективі в цій зоні буде розвиватись рекреація, екологічно чисті галузі обробної промисловості, наука та заповідна справа;

3) *зона соціально-економічної депресії*, до якої належить крайня західна (прикордонна) частина району. Вона характеризується депопуляцією населення,

різким зменшенням населення малих міських поселень (Краковець, Немирів, Яворів). Перспективна спеціалізація – працюємне сільське господарство м'ясо-молочного напрямку та наукоємні малометалоємні галузі машинобудування і харчової промисловості.

Таким чином, розробляючи програму комплексного розвитку Яворівського прикордонного району, слід урахувати відзначену нами специфіку його географічного розташування, складну сукупність соціальних, економічних і екологічних проблем, особливості його територіальної структури.

6. Краєзнавчі дослідження села Курівці

Епізод у біографії Івана Франка*

Моє рідне село Курівці знаходиться в десяти кілометрах у північно-західному напрямі від Тернополя на залізниці Львів–Київ. Цією залізницею у 1898 р. приїздив у свій виборчий Тернопільський округ Іван Франко. 18 травня ц. р. він побував і у с. Курівці.

Іван Франко – неодноразово побував на Тернопільщині. Географія його поїздок досить широка. Це Тернопіль і його околиці (в т. ч. і села Великий Глибочок та Курівці); і Збараж, де він у 1911 р. читав свого “Мойсея”; і с. Вікно, де він впорядковував архіви дідича; і Бережани, де він гостював у відомого письменника та адвоката *Андрія Чайковського* і їздив з ним та адвокатовим сином Миколою до монастиря у с. Краснопуці. Написав І. Франко велику наукову розвідку про Гримайлівський ключ, який теж на Тернопільщині.

Так склалася ситуація, що великий письменник болотувався на посла (депутата) до Віденського парламенту у 1895 р. і 1898 р. по Тернопільському виборчому округу, до якого, крім Тернопільського, входили Скалатський та Збаразький повіти (крайси). Тому йому доводилося роз'їжджати по території округу і проводити агітаційну працю. На шляху до парламенту було багато перешкод.

По-перше, сама виборча система, яка стараннями графа *Ю. Бадені* була законсервована у Галичині ще з панщизняних часів. Це т. зв. *куріальні вибори*. Усі виборці були розбиті на курії. Однією з них була селянська, від якої болотувався І. Франко. Від селянської курії письменник болотувався двічі: у 1895 р. і 1898 р. У 1895 р. він проходив також у Перемиській загальній курії. Але махінації властей,

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Село на золотому Поділлі / О. І. Шаблій. – Львів: Аверс, 2011. – С. 150–160.

використання “адміністративного ресурсу” не дали змоги Франкові пробитися у посли до парламенту.

По-друге, вибори були непрямі. Спочатку вибирали т. зв. правиборців, а вже вони віддавали свої голоси за того чи іншого кандидата. Урядові чинники правдами і неправдами (скоріше неправдами – підкупами, застрашуваннями, арештами та ін.) усували невідгих правиборців від їх участі у голосуванні. Так їм вдалося двічі не допустити Івана Франка до австрійського парламенту.

У 1898 р. вибори були радше випадковими, ніж закономірними, календарними. Тобто було усунуто графа Ю. Бадені з посади прем’єра австрійського кабінету міністрів (уряду) і на цю посаду поставлено його приятеля посла графа *Понінського*, який “переміг” І. Франка ще у 1895 р. в Тернопільському виборчому окрузі. Тому звільнилося місце посла від цього округу. Селянська курія висунула на це місце тоді вже відомого борця за права гноблених Івана Франка. Місцеве панство на противагу йому запропонувало кандидатом лікаря-москвофіла *О. Гладшовського* з Тернополя.

І тут слід звернути увагу на одну суттєву обставину. І. Франко пішов на вибори не просто як відомий письменник чи громадський діяч, що захищав інтереси бідних верств народу. У 1895 р., а тим більше у 1898 р., він був яскравим представником *радикального руху* й сам організував (1890 р.) та очолив першу у Галичині (та й Україні загалом) політичну партію – *Українсько-руську радикальну партію (УРРП)*. Дехто вже тоді називав її комуністичною, що частково підірвало репутацію І. Франка і настроїло проти нього частину заможного селянства та традиційно москвофільного духовенства. Радикальний рух розцвів у селах Тернопільщини, в т. ч. і в Курівцях, Великому Глибочку (тут його очолював греко-католицький священник *о. Чайківський*).

Дещо про УРРП. Українсько-руська (згодом просто Українська) радикальна партія (скорочено УРП) як політичне угруповання була заснована 4 жовтня 1890 р. у Львові під впливом *Михайла Драгоманова* (дядька *Лесі Українки*) з ініціативи Івана Франка, *Михайла Павлика*, *Вячеслава Будзиновського*, *Євгена Левицького*, *Северина Даниловича*, *Кирила Трильовського* та ін. Це була перша українська політична партія європейського зразка: з суспільною програмою, масовою організацією і реєстрованим членством¹.

В основу покладено етичний і науковий соціалізм на демократичній і кооперативній базі, всеукраїнську єдність (соборність українських земель). Зокрема, у 1895 р. під впливом *Юліана Бачинського* було прийнято заяву про політичну самостійність українського народу. Зазначимо, що це була вже антидрагоманівська програма, бо останній (М. Драгоманов) говорив про федеративний союз України і Росії. У зв’язку з виборами УРП влаштувала масові селянські віча за загальне виборче право. У 1895 р. від неї було обрано трьох послів до Галицького сейму у

¹ <http://uk.wikipedia.org/wiki>

Львові, у 1897 р. – двох до віденського парламенту (*Т. Окуневський, Р. Яросевич*)¹. Головою партії І. Франко був до 1898 р.

У 1898 р. І. Франко мав вже добру підтримку радикальної партії, хоч ще у 1895 р. у ній намітився розкол на: соціалістів-народників (драгоманівців), соціалістів-марксистів та радикальних народоців. Останні, до яких належав і І. Франко, створили у 1899 р. Національно-демократичну партію (НДП), яка стала найсильнішою партією Галичини.

Але під час виборів 1898 р. І. Франко виступав ще під гаслами УРП, яка тоді була, по суті, селянською партією².

Процес виборів Івана Франка до австрійського парламенту мав драматичний характер. Не допомогла ні велика підтримка селянства, ні посилена агітація членів радикальної партії у Тернопільському, Збараському і Скалатському повітах.

У таких умовах Іван Франко почав свою агітаційну кампанію у Тернопільському виборчому окрузі, об'їхав багато поселень цього округу, зокрема, Великий Глибочок, Курівці, Пронятин, Чистилів, Білу, Купчинці та ін. 16 травня 1898 р. він прибув зі Львова до Тернополя. Його зустріли студент *Антін Шмигельський* із Збаражчини, *Павло Думка* – народний письменник і громадський діяч з Купчинців та ін. Усі вони заопікувалися кандидатом у депутати, сприяли організованості його агітаційної праці.

Два дні пізніше письменник поїздом приїхав у Великий Глибочок, де його зустрів парох місцевої церкви о. Чайківський. У Глибочку на Франка і його товариша *Леся Мартовича* чекав мешканець Курівців *Василь Загребельний*³. Возом, запряженим парою коней, він привіз шановних гостей до Курівців, їхали по тійки що збудованій битій (кам'яній) дорозі і швидко подолали п'ять кілометрів⁴.

Каменярь
Іван Франко

¹ *Шаблій О. І.* Село на золотому Поділлі...

² Яка подальша доля УРП – цього дітища *І. Франка*? Після Першої світової війни (1923 р. і пізніше) доповнено програму, за якою УРП назвала себе партією працюючих мас, що стоїть на соціалістичних позиціях і прагне усупільнення усіх засобів виробництва. УРП відмежувалася від подібних партій, які орієнтувалися на советську Україну. У 1926 р. змінила назву на Українську соціально-радикальну партію і вступила до II Соціалістичного інтернаціоналу.

³ Пізніше, у 1956 р. *В. Загребельний* опублікував короткі спогади про цю подію у Великоглибочоцькій районній газеті. На фото зробленому після війни, цей свідомий селянин, з роду якого походив лікар *Семен Загребельний* (його син), зображений вже у похилому віці. Двір Загребельних знаходився на Горішній перії і мало не стикався з городом моєї садиби.

⁴ Цих п'ять кілометрів я долав щодня пішки, коли у 1947–1950 рр. відвідував Великоглибочоцьку напівсередню школу.

Це був четвер. Сонячний день. Поруч одноколіійною залізницею мчали поїзди на Львів і Тернопіль. А в Курівцях у цей день, на свято Вознесіння (сорок днів після Воскресіння Христового), був храмовий празник. Зійшлося багато люду із сусідніх сіл: Воробіївки, Глядок, Цеброва, Довжанки, Горішнього Івачова, Малашовець, Чернихова, Озерної, Великого Глибочка та ін. Чимало з них, знаючи про приїзд І. Франка і Л. Мартовича, вийшли зустрічати письменників. Першим місцем зустрічі стало роздоріжжя недалеко від залізничного полустанку, де була фігура Богоматері і росла ще молода липа, яка нині є заповідним деревом. Але проводити агітаційну акцію на відкритому просторі власті забороняли.

Тому кінний “екіпаж” поїхав з гостями на західну частину села, де біля церкви знаходився двір селянина *Пригоди* з великою стодолюю.

Родина *Пригоди* належала до корінних мешканців села. Вони були тодішньою сільською елітою: навіть у панщизняних умовах. Вперше прізвище *Федька Пригоди* значиться в архівних документах під 1763 р., коли йдеться про опис церковних земель, зафіксованих візитацією *Миколая Шадурського*⁵. Ще наприкінці XVIII ст. Іван *Пригода* був війтом Верхніх Курівців, мав багато поля і великий двір під номером 25, який знаходився недалеко за церквою. Потім війтом наприкінці XVIII – на початку XIX ст. був *Максим Пригода*. Наприкінці XIX ст. (1876 р.) у селі було п’ять родин *Пригод* – *Микити*, *Онуфрія*, *Теклі*, *Варвари* (очевидно, це були вдови) і *Семена*. Під зверненням до Львівської консисторії про відновлення курівецької парафії є підписи трьох *Пригод* – *Онуфрія*, *Миколи* і *Григорія*. Очевидно, *Григорій (Гринько)* мешкав саме під номером 25, де відбулося селянське віче. Але пізніше чоловіча лінія вимерла і вже у XX ст. не залишилося жодного її представника

Отже, курівецькі радикали організували віче – передвиборчу зустріч у стодолі *Пригоди*. У промові Іван Франко запевнив: буде він депутатом чи ні, – докладатиме всіх зусиль для захисту прав народу, його культури й освіти і не піде на змову з ворогами. Він закликав усіх до єднання, бо тільки разом можна добитися волі, бо “єдність будує, а сварка руйнує”⁶.

На вічі виступив *Лесь Мартович*, який був довіреною особою І. Франка. Хоч він на п’ятнадцять років молодший від кандидата у послы, але вже мав великий досвід не лише письменницької, але й громадської праці.

Лесь Мартович (Олекса Семенович Мартович) народився 12 лютого 1871 р. у с. Торговиця Городенківського повіту на Станіславщині (нині Городенківський район, Івано-Франківська обл.) у родині сільського писаря. Його батько самотужки навчився грамоти, що допомогло йому піднятися з наймита до писаря, стати “взором порядного, непідкупного громадянина”, авторитетним серед односельчан. Мав 15 моргів поля, гарну хату, пасіку і сад.

З 1882 р. *Лесь Мартович* – учень Коломийської гімназії. У червні 1892 р. закінчує гімназію і записується на юридичний факультет Чернівецького університету, який закінчив через 17 років (1909). Батько не мав змоги утримувати сина в університеті і розраховувати довелось тільки на

⁵ ЦДІА у Львові. – Ф. 159. Оп. 9. Сп. 3296.

⁶ *Медведик П. К.* Літературно-мистецька та наукова Зборівщина. – Тернопіль: Джура, 1998. – С. 222.

себе. Займався громадськими справами – працював у нелегальному гуртку, члени якого проводили серед селян культурно-освітню роботу; збирав і вивчав фольклорні матеріали; видавав свою літографовану газету “Збірка”; заснував по селах читальні тощо. Водночас був редактором львівської газети “Хлібороб” (1893) за мізерну платню – 30 гульденів, а в 1897–1898 роках став редактором “Громадського голосу”, який до того редагував Іван Франко.

Працював у Львові, Дрогобичі, Городку. Починаючи з 1905 року важко хворів, перебував у злиднях, що не сприяло творчій праці. Помер 11 січня 1916 р. у с. Погарисько, похований с. Монастирок на Жовківщині Львівської обл.

Літературна творчість Леся Мартовича. Він почав писати ще у гімназії. Перше оповідання “Не-читальник” було написано у 1889 р. Мартович – письменник сучасного йому села, тематично дуже близький до Василя Стефаника та Марка Черемшини. Його герої – селяни з найвіддаленіших сіл Західної України. У своїй творчості письменник відходить від народницьких канонів; він нерідко розвиває глибокі соціально-економічні корені класової нерівності у селі (“Мужицька смерть”). Мартович сміється, часом жорстоко знущається із селянина, глибоко люблячи його. Відмітна риса його художньої манери – з’єднання трагічного з комічним, гумор, який інколи переходить у гостру сатиру. Особливо вдалися Мартовичу образи селян у повісті “Забобон”.

Твори: “Не-читальник”, Чернівці, 1889 р.; “Хитрий Панько” і ін. опов., Львів, 1900 р.; “Стрибожий дарунок” і ін. опов., Львів, 1905 р.; “Забобон”, повість, Львів, 1917 р. (Київ, 1926); “Оповідання”, Львів, 1922 р.; “Грішниця”¹.

Після фальсифікації виборів на користь О. Гладішовського на захист Івана Франка виступала українська громадськість. Газета “Громадський голос” за 1 червня 1898 р., зокрема, писала: “У Курівцях Тернопільського повіту відбулися у четвер, на Вознесення, з нагоди празника, великі селянські збори... Народу зійшлося з 800 душ. Промовляли, між іншими, тов. Мартович, д-р Франко, *Петро Новаківський, А. Шмігельський, Я. Остапчук*, вияснюючи важке положення селянства, важливість недалекого вибору посла і найважливіші державні права, які стоять на деннім порядку в Раді державній. Зібрані з одушевленням заявили за кандидатуру д-ра Франка”².

З усього було видно, що вибори були підтасовані: І. Франко отримав 256 голосів, а О. Гладішовський – на декілька голосів більше (266). Прихильники І. Франка робили офіційні протести. Але не змогли добитися правди.

Засмучені активісти-радикали написали І. Франкові до Львова листа, у якому вибачалися і пояснили своє розуміння ситуації. Подаємо цей лист.

Леся Мартович

¹ *Мартович Леся* [Електронний ресурс] / Вільна енциклопедія “Вікіпедія”. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

² *Медведик П. К.* Цит. праця. – С. 223.

Курівці, дня 30/6 1898

Дорогий Товаришу і Вп. пане Др.¹

Не з веселою гадкою вступаємо в Ваші пороги, босямо не віднесли побіди і не допустила ворожнеча, а жеби ми хлопи могли були вибрати Вас Послом до думи державної. Тим більше, що пішли ряди трудів праці і коштів з партії, а вороги тепер з нас сміються від 22 (травня. – О. Ш.), колисьмо упали при виборах, то в нашім селі ще не устав плач і смуток і в околичних селах, котрі є радикальні, і втратилисьмо дальшу надію на будучність, що не маємо способу вибрати свого Посла і не знаєм, що дальше робити – чи ся бороти з ворогом чи може наша борба піде марно як і тепер наші попи тепер з нас сміються, тим більше хруні війти, от такий як наш Букишований по цілих ночах н'є і смієся, що рад, що хтів, то зробив. А другий війт з Забойок (село біля Тернополя. – О. Ш.), сказав, що той щіпар не мав іно 60 голосів, а реишта все Франко, але що хтілисьмо, тосьмо зробили.

Тепер міркуйте, що видко з того, що вже ніц то не поможе, бо в їх руках лежить всьо, а нас не допустят до нічого. Сидор Луцишин зробив цвяшок і зато мав термін до старости, за що має дати 9 зл. р. і 2 дні арешту. А М. Флиста зараз по виборах відсидівім 3 доби, а жінка 2 доби, що ввійт і заступця напосілися.

Заразом складаємо Ваш Пане Д[окто]р сердечну подяку за Ваші труди, що съте наїздилися по наших повітах, за що тепер нарід ронить сльози, бо видів Вас наочно і мав спосібність з Вами ближе спізнатися і почути з Ваших солодких уст слова до нашого бідного зпрацьованого і здертого хлопа.

Дякуємо вам, що съте не горділи нашими хатами, котрих стріхи аж на землі лежат. Най Вам Бог дасть здоровля і многія літ і витривалости трудитися для того хлопа, що терпит голод і холод і наповняє арешта. Тільки нам не усихає слеза, що съмо Вас не могли післати до Відня, где бисьте були висказали перед світом всьо хлопське горе.

Заносимо Вам в 25-літний ювілей щирі жилання і просимо прийміт від нас хлопів ті жичливі слова щастя, здоровля і многія літа.

Зі щиро радикальним поздоровленєм.

Микола Флиста
Гринько Пригода
Семко Пригода і Товариші
[P.S.] просимо відписати

Звичайно, неуспіх Івана Франка був результатом не лише фальсифікації у Курівцях, але й у інших поселеннях виборчого округу. Та й коли І. Франко був на вічі у Курівцях, “більшість думала і навіть вірила у його перемогу. Ця віра у свою перемогу була підтримана піснею “Який то буйний вітер віє від Сяну, Прута до Карпат”. “Цю пісню співав сам поет, а з ним співали батьки, співали їхні діти, хоч не завжди розуміли значення слів “Ми руські хлопип-радикали, звержемо темноти ярмо”². Та реальність була іншою.

Доля не раз зводила село Курівці й мене особисто з іменем Івана Франка.

Передовсім, ще за Польщі (тридцяті роки ХХ ст.) у селі існувала спортивна молодіжна організація “Каменярі”. Хоч назва взята із поетичного твору І. Франка,

¹ Доктор (Ред.).

² Налукова С. Курівці / Шляхами золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина / С. Налукова, Т. Лахман // Регіональний історико-мемуарний збірник. Т. XXXV. – НТШ. Український архів. – Нью Йорк, Париж, Сідней, Торонто. – Т. III. – С. 405.

але саме слово каменярі стали асоціювати з образом (“іконою”) Івана Франка як “каменяра”. Це ще більше укріпилося після того, як у 1933 р. на могилі І. Франка у Львові був відкритий пам’ятник із скульптурою каменяра роботи *Сергія Литвиненка*.

Коли у селі організували колгосп (1948–1949 рр.), його за чимось пропозицією назвали іменем Івана Франка. Це ніякого ентузіазму і додаткової оплати рільникам і тваринниками не збільшило. При об’єднанні колгоспу із сусіднім цебрівським господарством ця назва зникла, а залишилася назва “Зоря”. Відновлено Франкову назву вже після виокремлення. Краще було б збудувати пам’ятник Іванові Франку.

Мої особисті спогади. Вперше я зустрівся з іменем “Іван Франко” у 1943 р., коли почав ходити до школи. Тоді у “Читанці” було надруковано оповідання “Грицева шкільна наука”. Хто його не пам’ятає, нагадаю. Гриць вперше у житті пішов до школи. Коли він повернувся додому, його запитали, що він там навчився. Гриць гордо відповів: “А-ба-ба-га-ла-ма-га”. Це, здається, викликало сміх.

А тепер через багато років у Києві письменник *Іван Малкович* організував дитяче видавництво “А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА” (до речі, дуже добре видавництво). Я запитував багатьох працівників цього видавництва, чому така назва. Бо так, кажуть, є у творі І. Франка.

Насправді, “А ба-ба га-ла-ма-га” – це всього-навсього каламбур. Тут і назва жебрачки (“баба”) і презирлива назва її обличчя (“галамага”). По сучасному “*жебрачка – язиката морда*”. При чому слово галамага пишуть з буквою “г”, а не “з”.

А загалом, у дитинстві – ще у початковій школі – на мене сильно вплинули перші прочитані великі прозові твори Івана Франка “Боа констріктор” та “Основи суспільності”, а в постуніверситетський період – “Із секретів поетичної творчості” (хоч поетичних здібностей не маю, але з того часу почав розуміти поезію).

Я мав честь декілька разів зустрічатися з потомками Івана Франка – його сином *Тарасом*, внуками *Зеновією* та *Рональдом*, брати участь у наукових конференціях і світовому конгресі, присвячених славному імені Івана Франка.

Спогади про ці події короткі. У 1964 р. я збирав матеріали до своєї кандидатської дисертації з проблем розвитку лісового комплексу Українських Карпат. Був серпень місяць, субота. Я їхав автобусом з Чернівців до Івано-Франківська. Перед Коломиєю до мене підсів дещо старший чоловік. Виявилось, що його прізвище *Михайло (?) Хромей*, який назвався поетом. Мовляв, їде у село Шешори біля Косова. Завтра там відкривають пам’ятник Тарасові Шевченкові.

Я вирішив їхати разом з М. Хромеем. У Коломиї ми пересіли на автобус до Косова. По дорозі у с. Стопчатові вступили до батька поета *Дмитра Павличка*. Я мав з собою кінокамеру і фільмував поважного сивочолого і вусатого газду на плівку (її потім обіцяв передати його синові, але вона, на диво (!), десь зникла).

Так ми з Хромеем доїхали до Шешор. Мене влашували на нічліг у господині *Павлини* (прізвище вже забув). Виявилось, що у неї квартирує син Івана Франка – *Тарас* – могутній, високий, вже старший за віком чоловік, учений, професор (чи доцент) Київського університету. Приємний у розмові. Спав він на бамбетлі.

Увечері ми пішли на річку Лючку, де біля гуку (водоспаду) київська і львівська молодь веселилася: співала українських пісень, танцювала, слухала магнітофонні записи поезії *Ліни Костенко* і споживала ... рибну юшку. Був там і *В'ячеслав Чорновіл* – непримітний, але жартівник. Національний лідер тоді ще у ньому не вгадувався.

Зранку у неділю ми пішли на посвяту пам'ятника. Але у селі вже було повно міліції. Відкриття пам'ятника заборонили. В. Чорновіл ходив поміж людьми (а їх зібралось багато на оболоні) у міліцейському кашкеті (де він його взяв!?), насунутому аж на очі і “зображав” придуркуватих, тупуватих советських поліцаїв. Ніхто не сміявся... Було сумно ...

Ще одна родичка Івана Франка – його внучка *Зеновія Тарасівна*, науковець Інституту літературознавства АН УРСР у Києві. Вона з чоловіком і малим тоді сином були активними учасниками міжнародної конференції 1966 р. у Львові і Дрогобичі. Саме тоді я з нею познайомився. У її обличчі вгадувався образ Івана Франка. Мила, розумна жінка, дисидент. Останній раз я бачив її на екрані ТВ, коли вона (аж не віриться!) калялася перед громадянами України за її “негідну поведінку” стосовно “рідної радянської влади”. Так ламали навіть мужніх людей.

І зовсім недавно – у 2006 р. Тоді у Львові відбувався міжнародний науковий конгрес “Іван Франко: дух, наука, думка, воля”. Цю назву конгресу було надано за мою пропозицією. До конгресу я видав карту “Львів – місто Івана Франка”, на якій представлено місця навчання, праці і відпочинку, а також вшанування великого сина українського народу.

Закінчився конгрес виїздною науковою сесією “Франко – краєзнавець” у Криворівні і Верховині, де я вів засідання і мав доповідь “Краєзнавчі студії Івана Франка” (разом з доц. *Степаном Кузиком*).

І останнє – найголовніше: вже 56¹ років я маю честь перебувати – спочатку вчитися, а згодом працювати у вищому навчальному закладі, що тішиться славним іменем Івана Франка і ношу *найвище науково-педагогічне звання Заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка*.

Походження назви села*

Наука, яка вивчає власні назви географічних об'єктів, називається *топонімікою* (від грецького слова “топос”, що означає “місце”), а розділ топоніміки, що досліджує найменування людських поселень – міст, містечок, сіл, хуторів, їх частин тощо,

¹ Тепер уже 61 рік! (О. Ш.)

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Село на золотому Поділлі: земля і люди / О. І. Шаблій. – Львів: Аверс, 2011. – С. 9–20.

називається *ойконімікою* (від гр. *oikos* – “поселення”)¹. Кожен з населених пунктів займає визначене місце у географічному просторі. Це місце дістає свою назву, іменується, реєструється у державних актах, займає певну площу, яка змінюється у часі, і відіграє тільки йому притаманну функцію. Поселення є не лише просторово організованим місцем людської життєдіяльності, але це передусім самі люди, людська суспільна громада, що розвивається і функціонує як демографічна, соціально-економічна й екологічна спільнота, пов’язана з іншими їй подібними спільнотами, особливо сусідніми.

При географо- та історико-краєзнавчому вивченні назв поселень дослідники передусім цікавляться їх походженням, а тому намагаються встановити їх *етимологію*, тобто з’ясувати, звідки і коли назва з’явилася, яким були причини та передумови виникнення, зміни чи розвиток, її модифікація або заміна на іншу тощо. Дослідник намагається пояснити походження назви: чи відображає вона місцезнаходження поселення (наприклад, Заставне, тобто таке поселення, що лежить за ставом), рід заняття людей (*Конюхи, Сировари, Демня, Гамарня*), їх етнічний склад (*Дуліби, Угорники*), чи скажімо, вона має так зване патронімічне (відпатронімічне) походження – залежно від “патрона” (*лат.* “патер” означає “батько”, “наставник”) – голови, власника, родоначальника громади тощо. Наприклад, *Івачів, Домаморичі, Нестерівці* та ін.

При з’ясуванні походження поселень окремі дослідники нерідко використовують “народну” етимологію, яка зводиться до переважно поверхневого аналізу, часто за зразком подібності у звучанні назви. Наприклад, у селі *Курівці* його мешканці віддавна пояснюють назву свого поселення так, нібито вона походить від слова “*корінці*” (множина від слова *корінь*). Мовляв, колись село було “на тамтому боці” (річки), а коли його знищили татари, то від нього залишилися лише корінці. Але яку назву мали “тамте село” ніхто не цікавиться (виходить, що й дерева згоріли). Тому нове село, але вже з іншої, північної сторони річкової долини назвали “Курівці”. Як бачимо, це дещо найвніше пояснення.

Багато учених (*Д. Г. Бучко*², *О. А. Купчинський*³ та ін.) уважають, що топоніми, які закінчуються на *-ичі, -инці, -івці* мають відпатронімічне походження, тобто отримали свої назви від найменувань людей, що там жили. Останні (люди) отримали свою назву від їх патрона. При чому утвердилася думка, що назви на *-ичі* (наприклад,

¹ Ойконіміка є складовою частиною загальнішої науки про назви географічних об’єктів – *топоніміки*. Ойконіміка і топоніміка є розділами більш широкої наукової сфери – *ономастики* – науки, яка досліджує власні назви, у т. ч. прізвища, імена, назви підприємств, закладів, держав, регіонів та ін. У топоніміці виділяються: *ороніміка* (про назви елементів рельєфу), *гідроніміка* (про назви гідрографічних об’єктів), *мікротопоніміка* (про назви певних об’єктів у межах поселення чи поза ним).

² *Бучко Д. Г.* Ареали українських топонімів на *-івці, -инці* в XIV–XX вв. / Перспективи розвитку славянської ономастики. – М.: Наука, 1980. – С. 90–100.

³ *Купчинський О. А.* Найдавніші слов’янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (географічні назви на *-ичі*). – К., 1981. – 252 с.

Іваничі, Домаморичі) з'явилися дещо скоріше – десь у XII–XIII ст., а на *-инці, -івці* – трохи пізніше – початок XIV–XV ст. Найповніше назви на *-івці, -инці* дослідив проф. *Дмитро Бучко*. Він стверджує:

а) ці назви мають загальнослов'янський характер і поширені (крім України) ще у Словаччині, Польщі, Болгарії, Румунії, навіть у Сербії і Хорватії), тобто там, де в минулому чи тепер компактно проживають (проживали) українці;

б) найдавніші назви на *-івці, -инці* – це назви окремих родових об'єднань, общин, дворич;

в) на території України ці назви поширені від Закарпаття аж до Слобожанщини (наприклад, села Капустинці є і на Тернопільщині і на Полтавщині);

г) найбільша їх концентрація спостерігається на Буковині, Поділлі, ще в Галичині (але майже повна відсутність у межиріччі Стрипи і Гнилої Липи);

г) історично ці назви, передовсім, з'явилися у Галицько-Волинському королівстві у XIV ст. Сучасний їх ареал майже остаточно сформувався у XV–XVI ст. Загальний просторовий рух назви цієї моделі бачимо з заходу на схід і північний схід з максимальною появою у XV ст. на Буковині, в Галичині, в Закарпатті і у XVI ст. – на Волині, Поділлі, Київщині;

д) чим більше з XVI ст. з'являється назв на *-івка* (*Воробіївка, Ангелівка, Воропаївка* тощо), тим менше з того часу виникають нові поселення з назвою на *-івці, -инці*. З XVIII ст. приріст кількості перших з них (на *-івка*) переважає над приростом других.

Таким чином, можемо вважати, що назва села Курівці є вірогідно дуже давньою, відпатронімною (хоч дещо затемненою щодо назви свого патрона); що село знаходиться у західній частині всеукраїнського ареалу поширення назв поселень на *-івці* (але майже у центрі всеслов'янського ареалу) тощо. Виходячи з цих положень, розглянемо ближче походження назви с. Курівці, враховуючи географічні, історичні, мовні та правові ознаки.

У подібному руслі походження назви села пояснює учений-етнограф *Михайло Худащ*. Зокрема, він пише: походження с. Курівці може бути двояке – 1. Патронім на *-овци (>-івці)* від особової назви *Курь*. Первинне значення: *Куровци* “рід або піддані *Куря*”. Семантично – “населений пункт, який заселяють куровци”; 2. Котойконім на *-ци (-ці)* від назви населеного пункту *Курів*. Первинне значення: *Куровци* “вихідці, переселенці з *Курова*”. Семантично – населений пункт, який заселяють *куровци*”¹.

Назви сіл Курів знаємо у двох випадках: це села у Галицькому районі Івано-Франківської області, а також на південній Лемківщині у Словаччині, звідки походить визначний етнограф, фольклорист, історик та літературознавець *Микола Мушинка*. Найвірогідніше, що назви жителів с. Курівці, не походить від назви

¹ *Худащ М. Л.* Українські карпатські та прикарпатські назви населених пунктів (утворених від патронімів). – Львів, 2004. – С. 194.

мешканців Курова. Все-таки, тут головну роль відіграв патрон села з особою назвою – прізвиськом Курь.

Саму особову назву (ОН) *Курь*, на думку *М. Худаши*, можна виводити: 1) від відомого усім слов'янським мовам апелятива *курь* – “півень”, який етимологічно співставляється з перським *kuros* (“півень”). Відомо, що назви птахів у слов'янській антропонімії мають значне поширення; 2) ОН *Курь* генетично вповні може бути гіпокористиком – усіченням якихось із уже не збережених давніх слов'янських імен-комполітів з препозитивним або й постпозитивним (напр, *Пячкурь*) компонентом *курь*¹.

Географічні ознаки. Село розташоване у басейні річки Нестерівки – правої притоки Серета (що сама є лівою притокою Дністра), за п'ять кілометрів од впадіння Нестерівки у Серет. Серед семи сіл цього басейну п'ять мають назви на *-івці*, *-инці*. Це (від витоків до гирла): Нестерівці, Кокутківці, Висипівці, Серединці, Воробіївка, Курівці, Великий Глибочок. На правій притоці Нестерівки – *р. Цебрівиці* (*Цебрівка*) лежить село Цебрів. Лише села Курівці і Цебрів мають західно-східне простягання. Решта північно-західно-південно-східне відповідно до напрямку течії *р. Нестерівки*. Села переважно займають південні експозиції схилів долини річки. Найбільші відстані між селами – до одного кілометра, а довжина самих сіл півтора – два з половиною кілометра.

Отже, можна зробити декілька висновків:

1) с. Курівці своєю назвою є однотипним з більшістю поселень басейну річки, що у минулому мало не другорядне значення при його виникненні і найменуванні;

2) найбільш прозорою у цьому басейні (ареалі) є назва Нестерівці. Це типова відпатронімна назва: вона походить від назви людей, іменованих за їх патроном Нестором. Очевидно, від назви села слід вивести і назву річки Нестерівка (а не навпаки);

3) найбільш незрозумілими є назви *Серединці*, *Кокутківці* і *Висипівці*. Бо нічого патронімічного у них явно не відчувається. Тому, можливо, усі села (крім Воробіївки) виникли приблизно в один час і були названі за аналогією з іншими (Нестерівці, Курівці): *Серединці* – від прізвиська патрона Серета чи імені Сегада, а не тому що знаходяться посередині між крайніми Нестерівцями і Курівцями, а *Висипівці* також за аналогією (на *-івці*) (від імені Ісип – Йосип).

Але простежується певна аналогія між назвами Кокутківці і Курівці. Яка саме? Щодо Курівців, то, зважаючи на відпатронімний тип назви, можна припустити, що вона стосувалася людей громади, на чолі якої стояв якийсь чоловік з прізвиськом (прізвиськом) *Кур*, *Курило* = *Кирило* або загальної назви кур, тобто півень. Тоді *курівці* (з малої букви), як загальна назва людей Кура, – це не поселення, а передовсім збірна назва представників відповідної громади, як і *нестерівці* (теж з малої букви) – це люди Нестора. З часом назви стали застосовуватися до самих поселень.

¹ *Худаши М. Л.* Українські карпатські ... – С. 193–194.

Стосовно *Кокутківців*, то назва могла бути певною протимагою чи, може, аналогією до Курівців і спочатку вимовлятися як “Кóкотківці” та означати – люди Кокота (Кокот–кокот–півень)¹. Ненаголошене “о” вимовляється як о’>у, пор. *Кужух*.

Тому “Кокотківці” вимовляються близько до “Кокутківці” і згодом було зафіксовано як “Кокутківці”. Але це лише припущення, хоч і не безпідставне.

Могло бути і так, що назва Курівці походить не від прізвища Кур, а від імені патрона громади (роду) Кура, Курила чи Кирила. Отже, спочатку ця назва звучала як *Кирівці*, але з часом и у першому складі змінилося на у і стали вимовляти “Курівці”. Ця версія мало ймовірна. Також маловірогідно, що назва походить від імені *Курила*. Тоді село назвали б *Курилівці*.

І ще дуже цікаво: із шести патронімічних назв сіл долини р. Нестерівки три мають пташине “забарвлення”: *Курівці* (кур, кура), *Воробіївка* (горобець), *Кокуткувці* (когут). Чи це випадковість?

І останнє: десь у радіусі 20–25 км від концентрації поселень на *-івці*, *-инці* у басейні р. Нестерівки подібні назви майже відсутні і ніде просторово не концентруються (це лише *Кутківці* коло Тернополя, *Малашівці*, *Дубівці*, *Носівці*, *Обаринці* (тепер *Кобзарівка* – північніше) і *Ярчівці* – західніше і все. Ще *Домаморичі* (на *-ичі*) – південніше. А вже далі, коло Зборова, знову густо: *Млинівці*, *Беримівці*, *Кудобинці*, *Кабарівці*, *Кудинівці* тощо – усі вкупі, як і у басейні Нестерівки.

Історичні ознаки. Назва села Курівці має, очевидно, історичні корені, як вже було сказано про поселення із закінченням (плюс суфіксами) на *-івці*, *-инці*. У середині XVI ст. ця територія належала до т. зв. Золочівського ключа, що був власністю батька польського короля *Яна III Собеського* – *Якуба*. Отже, можна припустити, що у другій половині XVI ст. село вже існувало. Тому його виникнення слід датувати десь другою половиною XV ст. і першою половиною XVI ст. (навіть, якщо Золочівський ключ належав іншому власникові)².

Друга половина XV ст. – це початок нової активної фази руху населення Галичини і Волині – на схід – на Поділля і Запоріжжя, тобто на землі, вилюднені численними ординськими нападами, а також посиленням колонізації польською шляхтою родючих земель українського Правобережжя. Треба мати на увазі, що вилюднення Галичини, Волині і Поділля було пов’язане і з численними морами від чуми і віспи, а також вимиранням населення через голод, від стихійних природних явищ (посухи, вимерзання посівів, повені тощо). Тому король, шляхта і церква (костюл) стимулювали переселення і створення нових поселень і оборонних замків³. Згадаймо, яку велику роботу з розпланування слобод, містечок і замків здійснив французький картограф *Гійом Левасер Боплан* на Правобережжі України у першій половині XVII ст.

¹ Кокот – півень: старослов. кокот, давньоукр. кокот, сербське кокот, словенське кокот; пор. кокотка – “курка”.

² Так воно й було.

³ Недарма на Тернопільщині зосереджено близько третини усіх замків України (на жаль, зруйнованих).

У цих умовах можемо припустити, що усі або майже усі поселення басейну р. Нестерівки були закладені приблизно в один час – у XV – XVI ст. Зрозуміло, що вони були малими і радше були поселеннями біля панських дворів. І, очевидно, управителями цих дворів були відповідно Нестор (тоді село – Нестерівці), Кокот (Кокотківці), Йосип (Висипівці), Середя (Серединці), Кур – Курівці.

У п'ятому томі “Жерел до історії України-Руси” під пунктом 368 за 1649 р. наведено таку сентенцію.

“Шляхетний Альберт Зембжинський із с. Цебрів власник сотні (?), посесор і слуга високодостоїнної п. Соб'єської, а також Яцко з с. Нестеровець, Томко з Висиповець, Луцик із Серединець, Гриць із Воробіївки, Процик із Миани – піддані її вельможності Теофілії Соб'єської, [повідомляють], що “внаслідок спустошення сіл, церков, млинів, корчм – частково їх спалення, частково знищення, вимирання людності і її поневолення в Озерянському ключі, не змогли зібрати у названих селах більше як 45 злотих і 15 грошів теперішніх податків”¹.

З цього повідомлення можна зробити декілька висновків:

1) села басейну р. Нестерівки, включаючи і с. Цебрів (на її притоці Цебрівці), вже існували у першій половині XVII ст. Отже, дуже ймовірно, що існували і Курівці, хоч вони не були тут названі;

2) тоді цей мікрорегіон вже належав не до Золочівського, а до Озерянського ключа. Посередньо це означає, що колись великий за площею Золочівський ключ розділювався, як мінімум, на два – власне Золочівський й Озерянський, кількість населення кожного з яких була співставною з кількістю людності цілого попереднього Золочівського ключа. Саме ж татарське поневолення Озерянського ключа – знищення і полон його населення – не дали змоги зібрати достатню кількість податків;

3) село Воробіївка не могло з'явитися раніше за Курівці, бо утворення поселень з лексемою (закінчення + суфікс) на *-івка* здійснювалося вже після появи назв на *-івці*, *-инці*. Отже, якщо Воробіївка існувала у першій половині XVII ст., то зрозуміло, що с. Курівці вже було у другій або ж у першій половині XVI ст. Це сталося приблизно у 1500–1540 р.;

4) запис припадає на неспокійний період у житті України. 1648–1657 рр. – це час вибуху національно-визвольної боротьби українців під орудою Богдана Хмельницького. Не виключено, що татарське військо грабувало тоді нашу територію. Отже, прибутки професорів *М. А. Зембжинського*, *Яцка* (нестерівського), *Томка* (висипівського), *Луцика* (серединецького), *Гриця* (воробіївського) і *Процика* (мшанецького) справді були невеликими і їм не було чим платити висодостойній Соб'єській. А що вже було місцевій людності!

Проте, що жодного села у басейні р. Нестерівки не існувало до XV ст., свідчить книга “Спис галицьких парафій XII–XV ст.”, видана у 1939 р.² Можна

¹ Жерела до історії України-Руси / Упоряд. С. Томашівський. – Львів, 1901. – Т. V. – С. 239.

² Спис галицьких парафій XII–XV ст. // Студії симинара для історії Сходу у філософічному відділі Гр.-кат. Богословської академії у Львові / За ред. д-ра І. Крип'якевича. – Львів, 1939. – 56 с.

також припустити, що поява названих сіл йшла, починаючи з північного заходу (Нестерівці) на південний схід (Кокутківці, Висипівці, Серединці, Курівці). Хоч це припущення не має документальних підтверджень, але ще дивнішим виглядає інформація в “Історії міст і сіл Тернопільської області” (Київ, 1973) на с. 346–347, в якій сказано, що село Курівці виникло у 1785 р.

Філологічні (мовознавчі, лінгвістичні) ознаки. Вони стосуються морфології (складу), і акцентації (наголошення) та відмінювання назв поселень на *-івці*, *-инці*, в т. ч. назви Курівці.

Морфологія. Усі назви не мають префіксів і починаються з кореня слова: *кур-*, *нестор-*, *кокут-*, *йосип-* (*іосип-*), *серед-*. Два походять від власного імені (Нестор, Йосип), два – від прізвицьк (Когут, Кур якщо не Кир), одне – від просторових відношень або радше все-таки від прізвища (прізвиська Середа). Тобто первісна лінгвістична основа, якщо зосередити увагу на змісті назви, досить різноманітна, часом невизначена.

Розглянемо, наприклад, гніздо слів із терміноелементом *кур*. Це слова із різних мов і з різним номінальним значенням. Найвідомішими для нас є слова *курка* (*кура*-шабатура, як співається у відомій жартівливій пісні “Ой, служив я в пана...”) і *курити* та різні їх похідні (*курява*, *курільник* від *курити*, *курник*, “*куряча*” сліпота – від *курки*). Менш зрозумілі, бо походять з латині, два слова: *курувати* (лікувати; звідси курорти, куратор), *курва* (лат. *крива*; звідси назва приладу *курвиметр*, з допомогою якого вимірюється довжина кривих ліній).

Народна етимологія, особливо при бурхливій уяві окремих представників з “мас”, може вифантазувати походження власної назви Курівці з будь-якого слова з вище наведених, які мають терміноелемент *кур*. Наприклад, від слова *курити*: “село дістало свою назву, бо тут розводили тютюн і масово курили”; від слова *курувати*: “село дістало свою назву, бо тут давно були джерела (або: трави, дерева), які мали цілющі властивості тощо.

У кожному випадку беруть до уваги номінальне (первісне) значення слова з коренем “*кур*”, не докладаючи особливих зусиль, пояснюють ним походження назви поселення. Ця етимологія є наївною і ненауковою, тому поважно відноситися до неї не варто.

Отже, щоб науково пояснити походження назви Курівці, треба спочатку звернути увагу не на корінь слова *кур*, а на його суфікс разом із закінченням *-івці*. Вони вказують на відпатронімне походження назви (рідше – на родове¹). А отже – на те, що корінь *кур* мало прізвище (прізвисько) засновника села, точніше провідника (голови, управителя) групи людей, які йому підпорядковувались. Чому у прізвищі (прізвиську) був терміноелемент *кур* (чи це було його ім’я Курило, чи походило його

¹ Якщо б це було родове походження, то основою назви мав би бути патрон Кури(о)вель, а його потомки – кури(о)вці. Врахувавши історичний чинник (села формувалися біля панського двору), можемо з великою вірогідністю стверджувати, що село не мало родової основи, а лише відіменну (за іменем чи прізвищем).

ім'я від слів *курити, курка, курва, курувати*, – все це не має жодного відношення до етимології назви поселення. Це вже проблеми імені (прізвиська, прізвища) патрона, а не села.

Усі назви поселень, які мають суфікс *-івці-*, що жорстко з'єднаний із закінченням *-і*, мають виражену *множинність*. Саме це закінчення ідентифікує множину членів громади або дворища (панського двору).

Акцентування. На диво, наголос у різних назвах є рухомим. Так, Курівці мають акцент на останньому складі; Не'стерівці – на першому (так як і у слові Не'стор); Ви'сипівці – теж на першому; Серє'динці і Коку'тківці – на другому. Наголос часто може змінюватись за асоціацією Кококтівці > Кокутківці, бо є пол. *Koikutkowce*.

Отже, акцентується все-таки один із складів кореня (чи основи). І жодне не має наголосу на суфіксі *-івці* (це варте особливого аналізу мовознавців).

Відмінювання. Назви на *-івці* відмінюються як іменники чоловічого роду на *-ць* (голубець, гаманець) у множині. Отже: Курівці (називний відмінок множини), Курівців (родовий), Курівцям (давальний), Курівці (знахідний), Курівцями (орудний), в Курівцях (місцевий). Маємо п'ять форм закінчень: *-і, -ів, -ям, -ями, -ях*.

Цікаво, що у родовому відмінку можлива паралельна форма: поряд з "Курівців" вживається "Курівець" ("Куровець"). Наприклад: "Він ніколи не бачив Курівців (або: Курівець, Куровець)"¹. На усій території Галичини у родовому відмінку *-ець*: пор. Серединець, Купчинець.

Правові (юридичні) ознаки. Село виникло, коли тут панувала Річ Посполита. Тому у різних документах його позначили назвою у польській транскрипції: *Kurowce* (Куровець). Така назва вживалася і при австрійській владі у документах, написаних німецькою мовою (1772–1918). До кінця XVIII ст. вживалися дві назви стосовно різних частин села: *Kurowce Górne* (Горішні Курівці) і *Kurowce Dolne* (Долішні Курівці). Водночас у письмових документах Греко-Католицької церкви, особливо після революції 1848 р., також в особистих чи колективних зверненнях використовують церковнослов'янську модифікацію: "Куровцы" чи "Куровцѣ". В усному мовленні місцевих людей – русинів (українців) завжди звучало "Курівці".

Цікаво, що в період Другої світової війни у державних актах советської влади (1939–1941) з'явилася назва "Куровцы" (як у старослов'янській транскрипції); при німцях (1941–1944) воскресло польське написання (*Kurowce*), а при нових советах – по-російськи (Куровцы) і українською Курівці. Останнє пишеться і у наш час: село *Курівці*.

Зараз у юридичних документах, при відправленні кореспонденції у Європу й Америку, доводиться писати назву села латинськими літерами. При цьому у декого виникає спокуса "облагородити" назву і представити її у російському чи польському варіанті відповідно як *Kurowcy* чи *Kurowce*. Це недопустимо і недоречно не лише у

¹ У селі побутує такий жартівливий діалог: – Звідки йдеш? – З Курівець. – Що несеш? – Рукавець. – Що в нім є? – Пирого. – Дай мені! – О, диви!

мовному аспекті, але й ідеологічно та етично. Отже, латинкою назву села Курівці треба передавати як Kurivci чи Kurivtsi.

Ще одне зауваження стосується назви пересічного жителя Курівців. Отже, він не *курівець*, не *курівців*, а *курівчанин*. Тут з'явився суфікс *-анин* (так само *нестерівчанин*, *кокутківчанин*, *висипівчанин*). Щодо власності на землю, будинки, то слід говорити: *курівецькі поля*, *сади*, *городи тощо*. Так само щодо усіх інших ознак і відносин, пов'язаних з Курівцями, то слід казати чи писати: *Курі(о)вецький (-а, -е, -і)*.

Таким чином, Курівці можна зробити висновок: *село виникло не пізніше кінця XV – початку XVI ст.; його назва має відпатронімний характер і є однією з активних форм найменування сільських поселень того часу; аналіз географічних, історичних та лінгвістичних аспектів вказує на те, що назва села утвердилася з п'ять століть його існування, ставши просторовим репером (знаком) місця активної демографічної, соціальної, культурно-релігійної, економічної та екологічної життєдіяльності його громади – від родини до родини і від покоління до покоління, від одного історичного етапу до іншого.*

Просторово-географічне вивчення мікротопонімії*

Просторово-географічні особливості мікротопонімії ще не знайшли достатнього висвітлення у літературі.

В дослідженні проаналізовано мікротопонімію басейну р. Нестерівки (правої притоки подільського Серету в межах 9–30 км північно-західніше Тернополя), а також частково й басейну Серету. Це села: Великий Глибочок, Курівці, Воробіївка, Серединці, Висипівні, Нестерівці – в басейні р. Нестерівки і Малинівки, Чернихів – вздовж Серету.

При вивченні просторово-географічного аспекту мікротопонімії сільських місцевостей вводиться поняття первинного мікротопонімічного ареалу (ПМТА) – території, де топоніми визначають відносно стабільного творця – жителів певного населеного пункту, які постійно мікротопонімами користуються у виробничо-суспільній діяльності, в побуті тощо. ПМТА окреслюється межами землеволодінь одного або декількох близьких населених пунктів.

Мікротопонімія ПМТА являє собою просторово обмежену систему (комплекс), яка характеризується певними особливостями в розміщенні мікротопонімів, їх територіальній приуроченості, в способах виникнення тощо. У ПМТА виділяються такі просторові мікротопонімічні компоненти:

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Питання просторово-географічного аспекту вивчення мікротопонімії: На матеріалі Західного Поділля // 4 Респ. Ономастична конф.: Тези. – Київ: Наук. думка, 1969. – С. 39–40.

1) *ядро* (мікротопонімія населеного пункту) і 2) *околична зона* (мікротопонімія навколишніх полів, луків, лісів, виселків, водних потоків, шляхів). Територія ядра ПМТА є тим визначним началом, яке на 80–90 відсотків визначає мікротопонімію околичної зони (походження, специфіку творення і т. д.). Жителі населеного пункту – ядра ПМТА – дають назви всім чи майже всім навколишнім об'єктам. Основна маса назв перебуває у “радіально-візуальному” із населеним пунктом зв'язку, наприклад, в околичній зоні ПМТА с. Курівці: Перший лан – Середній лан – Востатний лан; Крутий горб – За крутим горбом; Лиса гора (гора “лиса”, горб “крутий”, коли на них дивитися з боку села) тощо.

У межах населеного пункт – ядра ПМТА – мікротопоніми або а) переважно автономні (як це у с. Чернихів: Замчисько, Плютинці, Гончарівка, Ровиска, очевидно, тоді, коли населений пункт виріс із декількох малих поселень), або б) взаємозв'язані (як це у с. Курівці: Загороди, Кутіне, Горішна пирія; очевидно, тоді, коли населений пункт територіально зростав від якогось початкового поселення).

В околичній зоні ПМТА спостерігається максимальне насичення мікротопонімами в її приядровій частині (“приядрове кільце” чи “напівкільце”), далі кількість, густина, мікротопонімів дещо зменшується (“проміжне кільце”), досягаючи мінімуму на окраїні (“периферійне кільце”). Відносно велика густина мікротопонімів уздовж головних шляхів, а “приядрове кільце” територіально найменше. Багато мікротопонімів тут пов'язано з іменами, прізвищами і прізвиськами окраїнних у селі мешканців. Для “проміжного кільця” характерні мікротопоніми-орієнтири і назви, з ними пов'язані, а також назви за ознаками належності. У “периферійному кільці” мікротопоніми часто походять від назв близьких населених пунктів. Тут часто відбувається своєрідне накладання мікротопонімів на власні назви сусіднього ПМТА.

Топонімія села, тобто власні назви окремих його частин, а також територій поза ним є надзвичайно важливим засобом дослідження процесів його просторової динаміки, зміни обрисів, конфігурації, величини і напрямів зростання тощо. Але водночас вона є і своєрідною матрицею, свого роду кістяком, каркасом, який дозволяє функціонувати сільському соціуму у просторово-часових координатах. Нарешті, топонімія – це застигла мовна історія території навіть тоді, коли події і процеси залишилися у глибині віків.*

Для прикладу візьмемо урочище “Стависко” (рис. 6.2), що знаходиться за рікою (від села) і займає південніше залізничної колії невелику ділянку луку. Здавалось би, до чого тут *стависько* (-иськ = *ищ-е* = місце, де колись був став, пор. *житнисько*, *картоплище*), тобто “великий став”? Саме *великий*, бо суфікс *-иск*¹ тут вказує на великопростірність (у слові “*ставок*” суфікс *-ок* вказує на малу площу ставу). Виявляється, що ще у першій половині ХІХ ст. південніше села знаходився і справді

* Друкується за: Шаблій О. І. Мікротопонімія села й околиць / Село на золотому Поділлі: земля і люди / О. І. Шаблій. – Львів: Аверс, 2011. – С. 31–36.

¹ Він аналогічний до суфікса –ищ. Наприклад, у словах ставище, бабище, пасовище.

величезний став, що мав майже кілометр у довжину, а потім був спущений. І ця звільнена від води територія залишила за собою назву “Стависко”. Та у другій половині XIX – 40-х роках XX ст. було проведено дві колії залізниці, які “відрізали” великий шмат Стависка, а малий залишок на півдні зберіг цю назву.

Увесь масив мікротопонімії села і околиць можна умовно поділити на три великі групи. Перша: це назви, які вказують на місце розташування позначуваних ними об’єктів стосовно самого села або окремих його частин. Назвемо їх *орієнтаційними*. Наприклад, За городами, За Назаром, До Кузя, Кутіне. Друга вказує на колишнього власника земельної ділянки (Мотів лан, Гарасимиha, Бойкова яма, Ценево) чи назву сусіднього поселення (Глубіцке, Чернихівске). Назвемо цю групу *присвійними* та *релятивними* (віднесення стосовно конкретного об’єкта). Третя група топонімів – це назви, які характеризують зміст чи форму угідь (частин села). Наприклад: Глибока дорога, Жолобок, Кобаси, Рокита). Назвемо топоніми цієї групи *ландшафтно-топографічними*.

У таблиці 6.1 зроблено спробу побудувати комбінаційну класифікацію топонімів села Курівці і їх околиць з урахуванням трьох вище виділених груп власних назв. Враховано також розподіл мікротопонімів за видами угідь: селитебних (сама територія села), орних (з розподілом на гідрооб’єкти і орні землі), луки і сіножаті (з виділенням тут також гідрооб’єктів). Останній поділ не цілком строгий, бо гідрооб’єкти є і в селі, і в долині річки і серед орних земель. Наприклад, такий топонім як “До(в)озера” “покривав” орні землі, хоч ми віднесли його до “гідронімів”.

Таблиця свідчить про наступне:

1) усього у системі мікротопонімів нараховується їх трохи більше шести десятків. При цьому майже половина (28) – мають т. зв. топографічні назви. Мало не половина серед останніх (13 із 28) позначають гідрооб’єкти. Явище досить цікаве для небагатої водою Подільської височини. Якщо прослідкувати, до яких форм рельєфу приурочені ці назви, то виявиться, що дві третини знаходяться у долині річки Нестерівки. Водночас ця долина дуже диференційована різними гідрооб’єктами: тут і назви озер, яких давно немає (До їза¹, Стависко, Загребелька), і назви боліт (Грузке, Закут, Безодня, Широке болото) і навіть “Стара ріка” (фрагмент таки колишньої ріки: русло теперішньої через проведення залізниці посунули дещо північніше – ближче до села; та й для водопою худоби це вигідніше).

П’ять гідрооб’єктів знаходяться на межиріччі “в полях”, тобто поза долиною річки на підвищених місцевостях і позначають їх номінальні характеристики або місце їх знаходження (часом колишнього, як “До (в)озера”);

¹ Сама назва “До їза” ніким зараз не пояснена. Насправді сучасною мовою це означає “До озера”. У давньоукраїнській мові *їзи*, *єзи* – це були плетені з прутів загати впоперек річки, біля яких утворювався ставок – *єзеро*, *озеро*. Отже “До їза” треба розуміти як “До озера”. Навіть таке, здавалось би, зрозуміле слово як *колодязь*, треба розуміти як “холод-яз” – холодне озеро. Цікаво б було проаналізувати слово “язя”, яке означає зміюку, дракона, що живе в озері, у водяному басейні. А може ряд має зворотний характер: *язя–єзи–єзеро–озеро*?

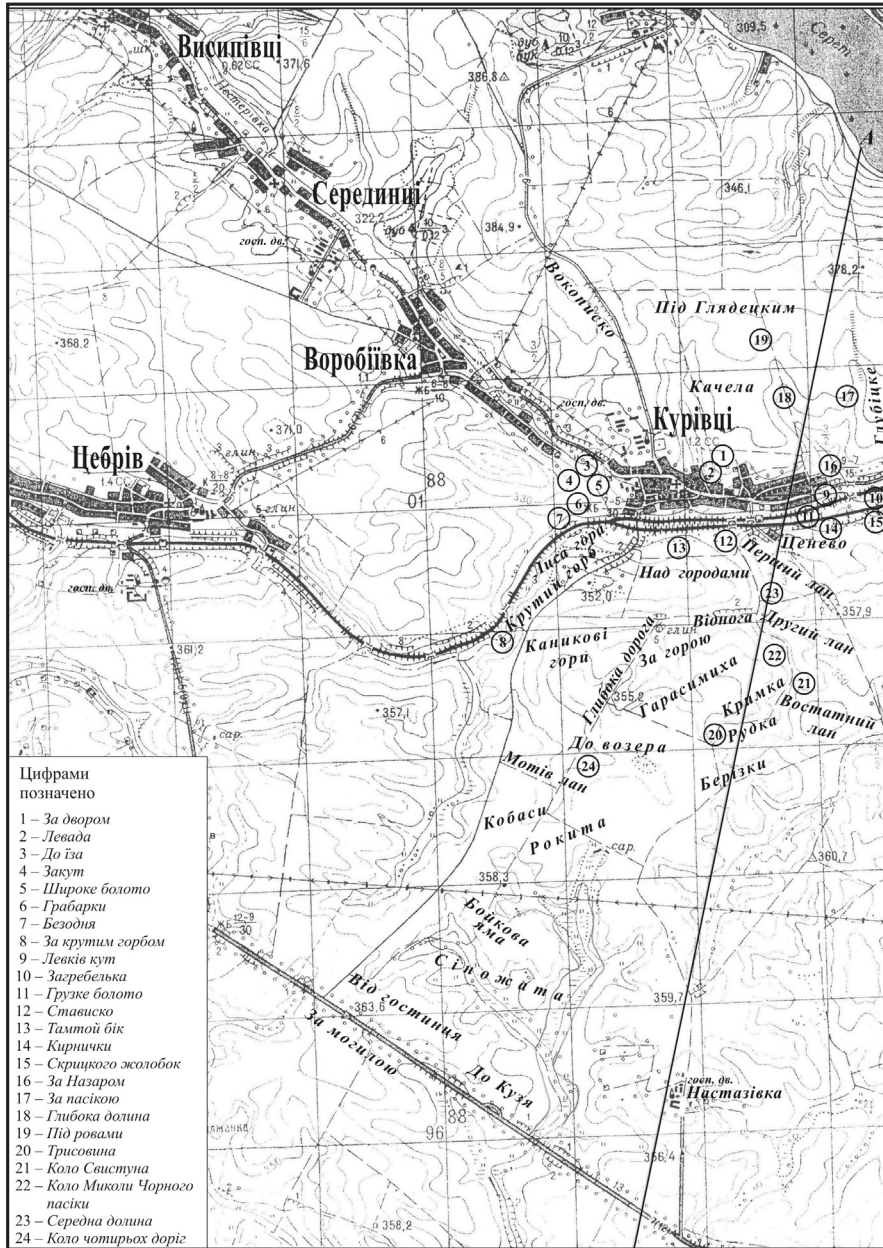

Рис. 6.2. Мікротопонімія околиць с. Курівці

Таблиця 6.1

Розподіл мікротопонімів села Курівці і його околиць за різними ознаками¹

№ з.п	Види угідь	Ознаки			
		Орієнтаційні	Присвійні	Топографічні	Разом
1.	Селитебні	Кутіне, За Городами, За двором, Коло Вурка, Горішна Перія, Коло фігури, Тамтой кінець	Громацке, Ценево	Селяни, Зарваниця, Баби́нець, Рови	13
2.	Гідрооб'єкти, луки, сіножаті у долині річки	До їза, Закут, Загребелька, Під гайком.	Нестерівка	Широке болото, Грабарки, Безодня, Стара ріка, Стависко, Вовкова кирниця, Прачка, Грузьке (болото)	13
3.	Орні землі а) гідрооб'єкти б) орні землі	До озера	–	Кирнички, Рудка, Трисовина, Сіножата	5
		Коло Свистуна, Коло Миколи Чорного пасіки, Під ровами, За Назаром, Під Глядецким, За пасікою, Перший лан, Середна долина, Другий лан, Востатний лан, Тамтой бік, Над городами, За крутим горбом, За горою, До Кузя, Коло чотирьох доріг	Левків кут, Глубіцке, Каникові гори, Гарасимиха Мотів лан, Бойкова яма, Кримка	Воккопско, Качела, Левада, Глибока дорога, Вали, Лиса гора, Крутий горб, Глибока дорога, Берізки, Кобаси, Рокита	34
	Усього	28	10	27	65

2) серед 65 назв половина (35) – це власні назви польових об'єктів. На диво, у самому селі мікротопонімів дуже мало. Серед 35 “польових” 16 мають орієнтаційний характер (“За пасікою”, “Під Глядецким”, “За горою”, “За крутим горбом” та ін. і лише шість є присвійними (“Левків кут”, “Мотів лан”, “Бойкова яма”). Правда, частина “орієнтаційних” мають відпатронімну форму: “До Кузя” (підкреслює, що далі наступною є нива якогось Кузя, “Коло Свистуна”, “Коло Миколи Чорного пасіки” і т. д;

3) самі орієнтаційні назви об'єктів і навіть частина т.зв. топографічних творять своєрідну *селоцентричну систему*. Іншими словами, центром їх орієнтації є село як головна частина просторово-номінальної (називальної) системи. У селі половина (7 із 13) назв мають орієнтаційний характер (“Кутіне”, “За городами”, “Горішна перія”

¹ Фонетичні ознаки збережено.

тощо). Ця просторово-орієнтаційна система створена за допомогою прийменників за, до (*перед*), коло, над, під і префіксів *-за* (“Закут”, “Загребелька”); порядкових числівників (“Перший лан”, “Другий лан”) чи займенників (“Тамтой бік” і прикметників (“Середна долина”). При цьому “репери”, тобто об’єкти, стосовно яких топоніми орієнтуються селоцентрично, майже відсутні. Якщо є, наприклад, назви “За горою”, то самої назви “Гора” нема; якщо є “Тамтой бік”, то *цей бік* як назва відсутній. Правда, часом маємо і те і се. Наприклад, існують назви “Крутий горб” і “За крутим горбом”; “Перший лан” і “Другий лан” та “Востатний лан”; “Кутіне” і “Закут”.

4) рідко спостерігається просторове “вкладання” одних мікротопонімів в інші. Скажімо, є “Рокита”, а в ній “Бойкова яма”; є “Коло Вурка”, а в ньому “Коло фігури”; є “За Назаром”, а в ньому “Левків кут”; є “Кримка”, а в ній “Трисовина” тощо;

5) більшість топонімів легко піддається змістовній інтерпретації. Особливо легко пояснити орієнтаційні назви. Хоч, правда, вже молодим мешканцям села невідомо, хто такий був *Вурко*, *Кузь*, *Назар* (останній ще жив років 60 тому в східному кінці села і мав прізвище Дубчак, а його зять – Головатий. Та ніхто зараз не каже “За Головатим”, а залишилося “За Назаром”, хоча там вже не лан, як колись, а нова двохсотметрова частина села).

Проте загадкою залишається етимологія (походження) таких назв, як: “До їза” (Їз =< Ізидор) (це ми вже пояснили вище), “Кримка”, “Качела”, “Ценево”, “Селяни”, “Зарваниця”, “Бабинець”. Ніби-то всі вони прозорі за змістом. Але чому, наприклад, окрема вулиця за рікою і залізницею дістала назву “Ценево”. Пояснення може бути двояке. По-перше, від імені села Ценева, що існує на Бережанщині. Звідти ніби-то прийшов чоловік, а від нього вже й назва присілка. По-друге, від самого імені мешканця села Курівців під іменем Сень (і модифікованого в Цень): Цен+ев-о.

Ще тяжче пояснити назву місцини *Кримка* глибоко в полях, з якої витікає потічок “Рудка”. Вже майже висохла трясовина, але ще існує Рудка разом із лужком вздовж неї (а були у 40-х роках ХХ ст. ще рибки у цьому потічку), а Кримка, виражена блюдцеподібною западиною, існує. Думаю, що “Кримка” походить не від *Криму*, а від звичайного німецького “ring” (рінг), що означає “Круглий”. А сама ця кругла западина має суфозійне (вимивне у вапнякових породах) походження¹.

Що стосується частин села “Селяни” і “Зарваниця”, то ми пояснювали ці назви у попередньому параграфі, де йдеться про територіальну генезу села і його частин. А от “Качела” і “Бабинець”, незважаючи на всю прозорість коренів слів, від яких походять назви (качати, баба), поки що не піддаються поясненню². Хоча не виключено, що “Качела” (Качела у родовому відмінку Качела – приналежність;

¹ Бучко Д. пояснює походження назви „Кримка” як присвійне: походить воно від імені (прізвиська) *Кримко* (родовий відмінок).

² Один пан казав мені, що “Бабинець” походить ніби-то від того, що тут у вибалку на траві жінки (баби) полюбляли вибілювати полотно. У цьому щось є для роздумів. Згадаймо, що у церкві місце, де під час служби стоять жінки, теж називається бабинцем.

порівняй до *Степана*) має відпатронімне походження – від прізвища якогось власника (були українські прізвища *Качала*, наприклад, відомий просвітянський діяч із Збаражчини *Степан Качала*);

б) нарешті, останнє: усі мікротопоніми мають українське походження (може окрім “Кримки” як ми трактували вище). Це тим більше цікаво, що: по-перше, у лексиці села, як буде сказано у подальшому, надзвичайно багато польських і німецьких слів (до 500!); по-друге, навіть якщо на давніх мапах писали деякі назви по-польськи (наприклад *Święty krzyż* – “Святий хрест” – територія довкола церкви, зокрема прицерковного цвинтаря) чи по-німецьки (наприклад *Nesterowka Bach* – потік *Нестерівка*), то ці назви не закріпилися. Перша назва загалом зникла, а друга залишилася в українському звучанні як *Нестерівка*.

Загальний висновок щодо мікротопонімії села Курівців: *вона (топонімія) є історико-географічно-мовною системою, в якій зафіксовано суспільно-природну взаємодію і відображено сукупність мовних знаків специфічне бачення і сприймання курівецькою спільнотою себе, своїх членів і окремих груп людей і самої території у процесі її життєдіяльності та використання життєвого простору.*

Географічне розташування села*

Географічне розташування (положення) – це просторове відношення певного об’єкта на земній поверхні до інших об’єктів, явищ і процесів. Наприклад, кажуть, що Львів розташований на Головному європейському вододілі, який розмежовує басейни рік Чорного і Балтійського морів (на даній ділянці, бо десь він розмежовує вже басейни рік Середземного моря і заходу Атлантичного океану). Або: Тернопіль лежить на берегах річки Серет, на відстані 90 км від її витоків. Це т. зв. *природно-географічне положення*: воно характеризує розташування об’єктів – тут міст – стосовно фізико-географічних данностей – басейнів річок і самих цих річок. Водночас – це можна назвати *гідрографічним положенням* цих міст.

А вислів “Галичина знаходиться у зоні інтенсивного перенесення атлантичних вологих повітряних мас у східному напрямі” характеризує вже кліматичне розташування цього історико-географічного краю України. Так само можна говорити про *суспільно-географічне*, в т. ч. економіко-, соціально- і демогеографічне положення об’єкта (села, міста, району, країни, континенту і т. д.).

Географічне положення робить об’єкт унікальним, особливим. Нема двох об’єктів з однаковим положенням, хоч би на градусній мережі (це т. зв. *математико-географічне положення*). Наприклад, село Курівці має такі координати на градусній сітці: 49°38’ північної широти і 25°29’ східної довготи. Якщо зважити, що один

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Село на золотому Поділлі: земля і люди / О. І. Шаблій. – Львів : Аверс, 2011. – С. 37–44.

градус широти становить приблизно 111 км, то відстань села від екватора досягає: $\approx 50 \times 111 = \approx 5550$ (км). Тобто приблизно 5,5 тис. км (враховуючи, що відстань між екватором і північним полюсом – 90° або 10,0 тис. км). Отже, нам ближче до цього полюса, ніж до екватора (на 0,55 тис. км).

Так само відстань с. Курівці до нульового меридіану, який проходить через Грінвіч (біля Лондона), обчислюється, виходячи з того, що один градус на широті 50° дорівнює приблизно 72 км. Тоді відстань до нульового меридіану становить $25 \times 72 = 1830$ (км). Не так вже й далеко! На широті Курівець знаходяться такі відомі центри Європи як: Перемишль, Краків, Прага, Майнц (ФРН), Гавр (Франція).

На їх довготі: північніше (у Європі) – Вільнюс, Таллінн, Гельсінкі; південніше (у Європі та Африці) – Пловдив (Болгарія), Порт-Елізабет (Південна Африка).

Природно-географічне розташування с. Курівці. Воно цікаве тим, що село знаходиться у великій європейсько-азійській лісостеповій зоні, у західній її частині. Сама зона має, головним чином, кліматичне породження, пов'язане з кулястістю Землі. Від кліматичних умов залежить тут чергування великих ділянок лісової рослинності (і відповідно змішаних лісорослинних територіальних систем) та великих площ степової трав'яної рослинності (і, відповідно, комплексів ґрунтово-рослинно-тваринних). Одні учені стверджують, що у цій зоні ліс наступає на степ, інші – що степ наступає на ліс, і відбувається поступове природне осушення зони, чому допомагає і людська діяльність (лісовирубання, меліорація і т. д.).

Це, так би мовити, *макроположення* села. А ще можна визначати *мезоположення*: село розташоване на Західному Поділлі, тобто у досить обширному природному регіоні, де майже повністю знищена лісова рослинність, а степові ділянки розорані; також *мікроположення*: село знаходиться у басейні р. Нестерівки – правої притоки р. Серет, яка є лівою притокою Дністра. При визначенні мікроположення слід наголошувати, на яких елементах рельєфу знаходиться село найбільшою мірою. У нашому випадку воно перебуває на північних макросхилах долини р. Нестерівки, що мають південну експозицію. Більша частина території села повернута до сонця.

Можна ще уточнити природно-географічне положення села: воно розташоване на захід і впритул до найзахіднішого відрозу *Товтр* – знаменитого горбистого пасма, що перетинає Західне Поділля з північного заходу від Підкаменя (Львівська обл.) до Дністра (Хмельницька обл.). Кожного ранку денне світило з'являється із-за цієї товтрової гряди.

У кліматично-географічному положенні с. Курівці, як і вся Галичина і майже вся Україна (принаймі до Дніпра), знаходиться у зоні т. зв. західного перенесення вологих і помірних атлантичних повітряних мас. Це сприяє достатній зволоженості території, більш-менш рівномірному розподілу опадів на упродовж року (з деякою перевагою наприкінці весни – на початку літа, коли вегетують сільськогосподарські культури), достатній кількості тепла і т. зв. суми активних температур.

Нарешті, у системі фізико-географічного районування с. Курівці знаходиться на Тернопільському плато, у його центральній частині, де найкраще виражені

його природні характеристики: слабка хвилястість обширних річкових вододілів (плакорів, вкритих “віспою” невеликих суфозійних озерець; середня за глибиною врізаність у корінні породи річкових долин – рік першого і другого порядку стосовно Дністра (саме село лежить та терасах р. Нестерівки і у придолинних закінченнях поперечних балок, а землі села, особливо орні – на плакорах).

Суспільно-географічне розташування. Село знаходиться у безпосередній близькості до досить значного соціально-економічного, культурного та адміністративного центру області – м. Тернополя (на 1.01.2010 р. місто мало 217,3 тис. мешканців). Воно багато десятиліть перебуває у зоні безпосереднього впливу Тернополя: відстань із села до обласного центру становить по прямій лінії приблизно 9–10 км, а залізницею 11–12 км. Кільцева автошосейна дорога проходить приблизно на однаковій відстані між селом і Тернополем. Село входить безпосередньо у зону маятникової (щоденної) міграції – як трудової, так і соціально-культурної м. Тернополя. Цьому сприяє і вигідне *транспортно-географічне розташування* села: через нього проведена ще у 1872 р. залізниця Львів–Тернопіль–Підволочиськ, приміські поїзди на якій щоденно зупиняються на полустанку у Курівцях. З перетворенням Тернополя у індустріальний центр у советський період туди переселились десятки мешканців села, а частина стала робітниками у будівництві та промисловості. **Відбувалося велике вимивання і “знекровлення” працересурсного потенціалу села, особливо чоловічої його частини, як більш мобільної і адаптивної.** Водночас близькість Тернополя сприяла розвитку *технічної культури* селян, швидкому поширенню *міського способу* життя.

Проілюструю останню тезу про розвиток технічної культури надбанням мого батька – *Шаблія Івана Стаховича*. Він народився у 1909 р. у с. Чернихів, що лежить на р. Серет у 25 км від Тернополя і погано з ним з’єднане (і тоді і тепер). Але батько у 1933 р. одружився з моєю мамою *Марією Головатою* із с. Курівці, яке лежало на залізниці всього у 12–13 км від Тернополя. Маючи здібності до техніки, він ще за Польщі “освоїв” молотарку і став біля неї мотористом. З 1940 р. він влаштувався на будівництві залізниці Львів–Тернопіль зварювальником. Потім – водієм дрезини. Після аварії (вдалося врятуватися) стає водієм вантажівки (полуторки). Це знадобилося і після мобілізації у советську армію: він стає шофером на будівництві Московського університету на Воробйових горах. Повернувся у 1946 р. додому, влаштувався водієм у Тернополі. Але змушений був покинути цю роботу, бо партизани йому пригрозили за “службу на советів”. З 1950 р. по 1954 р. “відпочивав” у ГУЛАГу (Казахстан, Алтай, Тайшет у Прибайкаллі). А повернувшись, таки влаштувався механіком на Великоглибочоцькому асфальтовому заводі. Не лише обслуговував не таку вже просту техніку, але й ремонтував її при поломці чи виході із ладу. Запитуюмо: чи міг навіть здібний хлопець із віддаленого села без відповідної базової освіти (тим паче технічної) освоїти управління різними видами техніки, якби не жив близько промислового центру? Відповідь проста: ні! Така роль географічного розташування поселення.

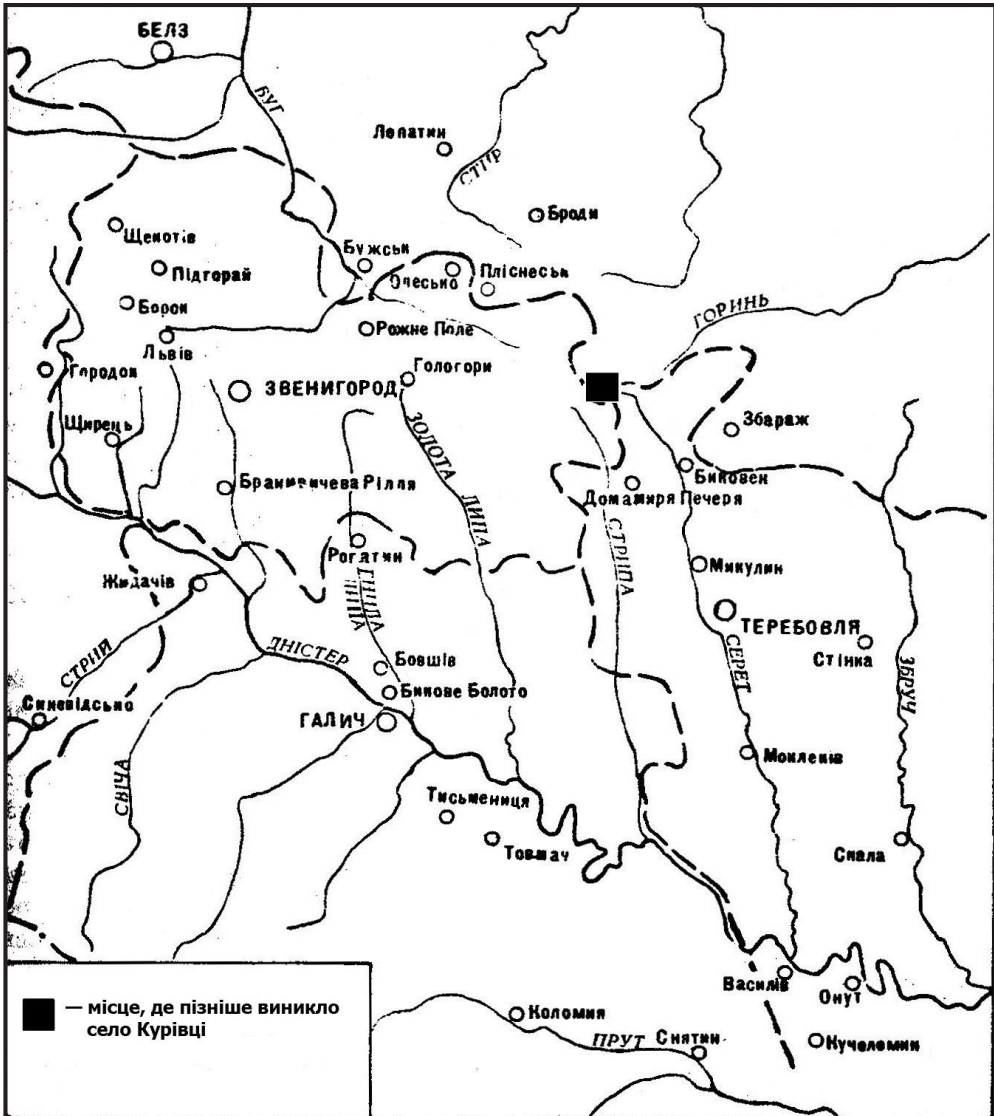

Рис. 6.3. Західне Поділля у XII – XV ст.

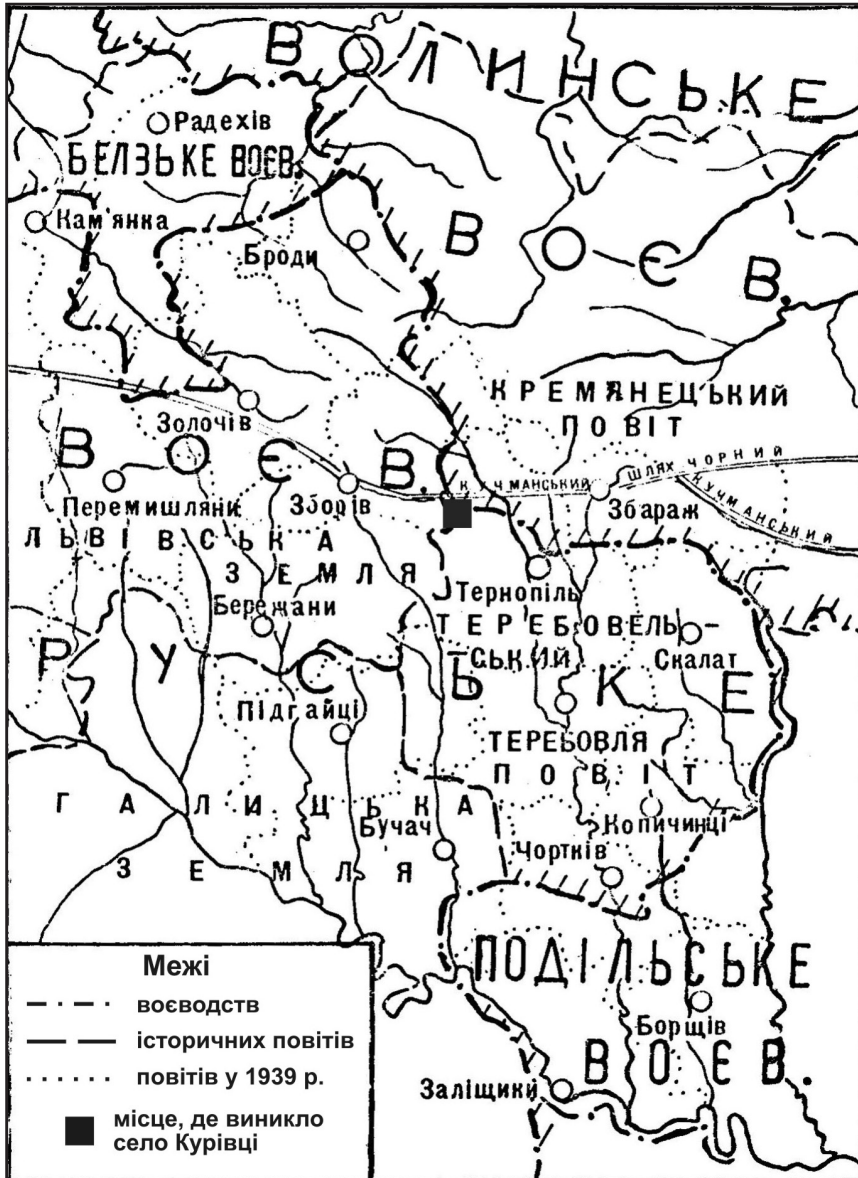

Рис. 6.4. Адміністративно-територіальний поділ південні Волині та сходу Галичини у XVI–XVIII ст.

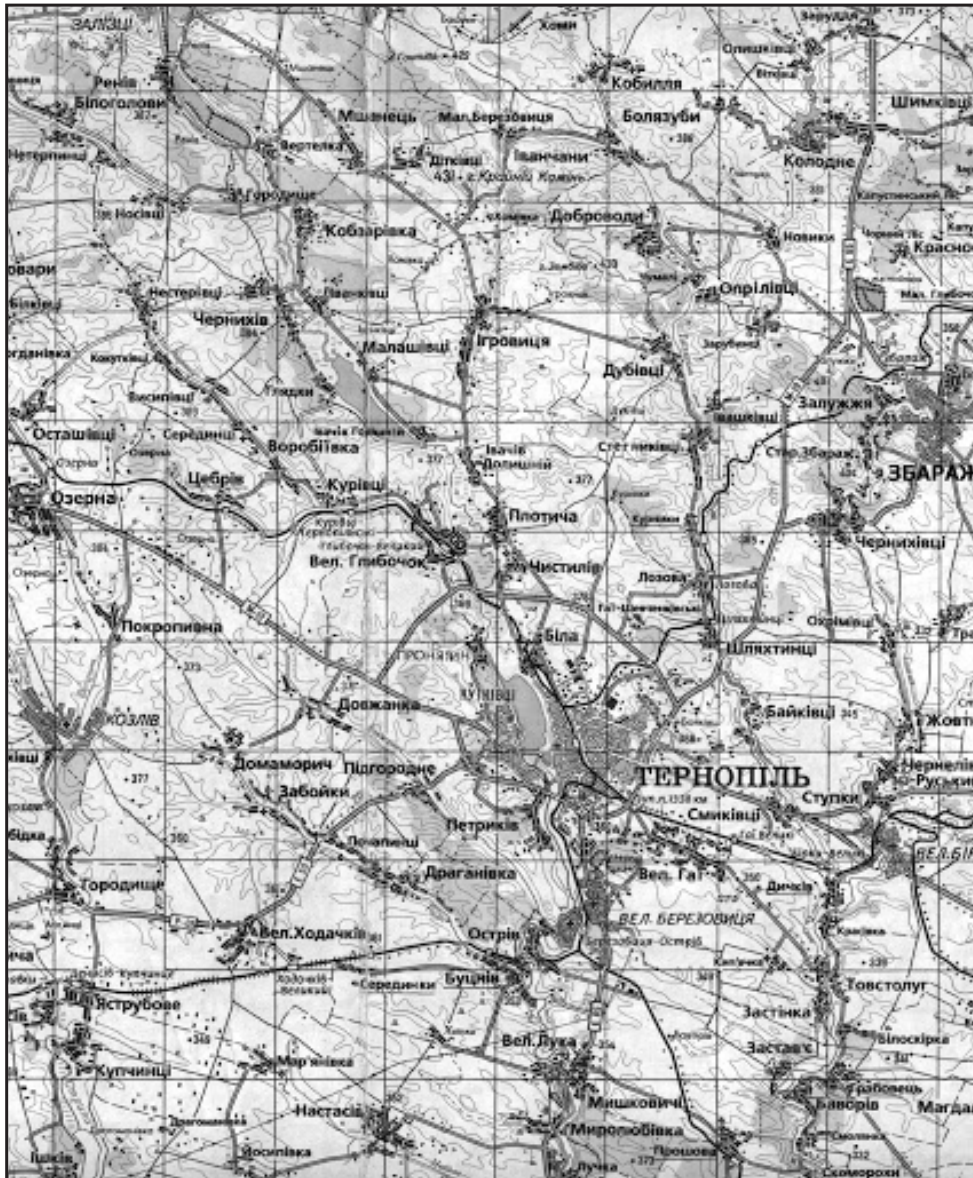

Рис. 6.6. Сучасне адміністративно-територіальне розташування с. Курівці

Слід відзначити також значну роль деяких інших поблизьких центрів міського типу: колишніх – Великого Глибочка з його адміністративними і оздоровчими функціями (як центру району) та Озерної (центр церковного деканату). Вплив нинішнього центру адміністративного району міста Зборова, до якого 30 км, – незначний – лише управлінський.

У минулі часи певний вплив на суспільно-географічне положення села мав т. зв. *Кучманський шлях* (рис. 6.4). Це шлях (точніше, напрям руху, який з'єднував південь України, в т. ч. Запоріжжя, із західними нашими землями). Він простягався на Тернопілля від Підволочиськ до Збаража, далі до Горішнього Івачова (найвужче місце у долині Серету), переходив через Серет і вододілом між с. *Глядки* та *Курівці* – північніше останнього прямував до містечка Озерна і міста Зборова. Тим шляхом у 1649 р. проходило Запорізьке військо Богдана Хмельницького від Збаража до Зборова, де була знаменита битва. Близькість до Кучманського шляху не була вигідною у *військово-географічному* розташуванні села: воно у ті часи (XVI–XVII ст.) опинилося на шляхах руйнівних походів кримських татар.

Проте положення села значно поліпшилося, коли у 1872 р. через нього провели названу залізницю, за два кілометри і південніше у 1786 р. – кам'яну шосейну дорогу. Хоч село опинилося навіть трохи далі на північ від цього “південного” шляху (до того часу існувала торговельна дорога, що проходила трохи ближче до села і на ній навіть стояла корчма *Ш. Ляуфера*).

Таким чином, від середини – кінця XIX століття негативні наслідки транспортно-географічного розташування села поступово зникли, особливо після проведення залізничної колії і шосейної дороги Львів–Тернопіль. У майбутньому воно ще поліпшиться, коли завершиться будівництво кількакілометрової кам'яної чи (асфальтної дороги) від села на південь – до автошосейного шляху Львів–Тернопіль.

Демографо-географічне положення села – це його розташування у системах розселення. Можна стверджувати, що Курівці знаходяться у системі розселення Тернопільського поселенського вузла на його північно-західній окраїні. Ця окраїна виражена куцковою системою поселення р. Нестерівки, на чолі якої стоїть найбільше в цій місцевості село Великий Глибочок. Вплив останнього на усі поселення басейну залишається з часу, коли він був районним центром: він разом з Плотичею, де знаходилася машинно-тракторна станція, акумулював частину населення району, реалізував адміністративно-управлінські функції. Зв'язаність куцкової підсистеми скріплювалася постійним “переливанням” людності через міжпоселенську шлюбність. Та і відстань між селами вздовж річки мінімальна 1–2 км.

Адміністративно-географічне розташування. В історичному відношенні Курівці часто змінювали свій адміністративно-територіальний статус. Найдавніше, як нам відомо, ще у XVI–XVII ст. село було східною окраїною т. зв. *Золочівського ключа*. Ключ – це господарсько-адміністративна територіальна клітина, у якій землі і господарства (панські маєтки – двори і фільварки тощо) належали певному магнату. Так, у першій половині XVII ст. Золочівський ключ (маєтностей) належав разом

із оборонним Золочівським замком батькові майбутнього польського короля Яна III Собеського.

За австрійських часів село увійшло у державно-територіальну адміністративну (управлінську) одиницю – Тернопільський округ (Kreis). До цього округу спочатку (1772 р.) увійшли лише Великий Глибочок і Курівці, а з часом – майже усі села долини р. Нестерівки (крім самих Нестеровець). У міжвоєнній Польщі село входило до Тернопільського повіту (рис. 6.5). І це мало позитивні наслідки.

Але на початку советської влади Курівці опинилися у безпосередній близькості до районного центру – Великого Глибочка із системою його державних каральних органів – НКВД, НКГБ, прокуратури, суду тощо. Тут, у селі, довше затримувались представники влади – облавники, уповноважені, збирачі (“здирачі”) податків тощо (бо до районного центру всього два кілометри). Зате суттєво погіршилося адміністративно-територіальне розташування села з того часу, коли воно перейшло у підпорядкування Зборівського району: село опинилося “на Камчатці” району, найдалше від районного центру (30 км). Єдиний засіб швидко (протягом півгодини) дістатися до Зборова – це залізниця з її приміськими поїздами (рис. 6.6).

Село ніколи, у ніяких вимірах, не займало центрального положення, а завжди входило як територіальний елемент у систему вищого порядку – округи, повіти, деканати, пастерунки тощо. Наприклад, воно як релігійна громада у різні роки підпорядковувалось греко-католицькому деканату у Тернополі, Залізнях чи Озерній; воно охоплювалося поштовим відділенням і товарною станцією у Глибочку Великім; його обслуговував телеграфний пункт в Озерній і т. д. Словом, у *багатьох випадках і в різних адміністративно-територіальних вимірах с. Курівці займало окраїнне, периферійне положення*. А це, своєю чергою, не сприяло, локалізації (зосередженню в ньому центральних функцій), утвердженню його як центрального, керівного місця.

Розвиток території села*

Звідки починалося село Курівці і як воно розвивалося у часі і просторі? У селі побутує думка, що первісне поселення знаходилось за рікою, південніше від неї, на схилі долини, там де тепер і раніше – у XIX–XX ст. – були городи. Вже згадувалася легенда про випалене татарами поселення, від якого залишилися “корінці”. На питання, які аргументи на користь цієї версії, відповідають, мовляв, там на схилі знаходять багато речей з домашнього побуту – черепки, бити цеглу, попіл. Але це не доказ. Всі ці залишки лише зайвий раз вказують, що власники городів вже, як мінімум, два століття вивозять на свої ділянки (городи) домашній непотріб. Який, крім того, ще є мінеральним добривом.

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Село на золотому Поділлі: земля і люди / О. І. Шаблій. – Львів: Аверс, 2011. – С. 20–31.

Очевидно, що початки села треба шукати на північних схилах долини річки Нестерівка з південними експозиціями. Тобто на її (річки) лівобережжі. Допомагає ідентифікувати місце первісного села мікротопонімія, а також деякі історичні джерела, зокрема т. зв. кадастрові карти¹.

Серед мікротопонімів звертають на себе увагу два: “За двором” і “Селяни”. Перший відноситься до території у центрі сучасного села, там де тепер школа. Точніше за школою. Отже, *село починалося з панського двору*.

На кадастровій карті Францисканської метрики (на середину 30-х років XIX ст. (сама карта на 1862 р. вже після знесення панщини 1848 р.)), весь простір за школою був зайнятий панським двором. Він знаходився тоді *за селом* і був *організаційним його центром*. Двір мав, мінімум, 12 будинків. Більшість з них були господарськими, а два–три житловими, де мешкав пан або управитель, а в інших частинах – прислуга. Принаймі ті, хто управляв конкретними видами діяльності (щось на зразок майбутніх колгоспних бригадирів і керівників тваринницьких ферм). За господарським двором знаходився великий сад. Південніше двору проходила дорога, яка вела на схід до сусіднього села Великий Глибочок, і на захід – до власне села Курівці. І цю частину на захід від двору назвали “Селяни”. Звернімо увагу, що на початку село звали не Курівці, а “Селяни” – це назва мешканців, тобто тих, що живуть не у дворі, а у селі. Тому вони “селяни”, тобто жителі села. Це прізвисько збереглося до нашого часу.

Планувально село зростало на захід від панського двору: вздовж вулиці яка йшла паралельно до краю долини річки за 50–70 м від неї. Садиби розподілялися з лівої і правої (верхньої) сторони вулиці, починаючи від кінця поперечного яру (пізніше балки) – тепер вулиці під назвою *Рóви* (де у 30-х роках XX ст. була збудована читальня-клуб). Лише найзахідніша частина такого “села-вулиці” дістала назву “Кутіне” (отже, у найдальшому куті).

Таке первісне поселення мало довжину приблизно в один кілометр і знаходилося на одному з трьох пагорбів (найзахідніше) теперішнього села, займаючи його (пагорба) нижню частину.

У верхній його частині – за селом або, як казали, “За городами” знаходився цвинтар. Можливо, біля нього була і церквися, про яку не маємо жодних спогадів і документів. Пізніше ця місцина отримала назву “Святий хрест”. Звичайно, хрест ставили там, де було визначено місце під будівництво церкви. Навіть після посвячення церкви (у 1750 р., у день Вознесіння Христового) хрест залишався на своєму місці (часом на цвинтарі, часом біля церкви).

“За городами” – від церкви на захід і південь тягнулися церковні землі, які були у користуванні пароха. Закінчувалися вони на південному заході господарським двором священика, де був тік і декілька господарських будівель (стодоли, стайня, хліви). Був ще малий господарський двір десь південніше сучасної садиби Богдана

¹ Кадастрові карти почали складати з кінця XVIII ст. (Йосифінська метрика) і особливо у 30-х роках XIX ст. (Францисканська метрика).

Мороза, але з виходом малою вуличкою на південь до головної вулиці тодішнього села і до річки (водопою). Це останнє перед Кутінем розгалужувалося: верхня частина йшла до головної (міжселенної) дороги, а нижня попри Кутіне через долину річки – в поле – лани під назвою “*Крутий горб*”. Від того “малого” двору вела стежка на схід до церкви і навпаки – від церкви до двору (вона зберігалась ще донедавна). Очевидно нею ходив не лише священик, але й звичайні люди до церкви з Кутіня.

Із центральної (середньої) частини села вверх до церкви і цвинтаря вела вузька вуличка, яка і тепер існує, але вже у вигляді неширокого рова. Правда, до церкви вела обхідна дорога, що йшла від Великого Глубічка до Курівців і до Воробіївки. Ця дорога залишилась без зміни напряму до нашого часу і є головною планувальною віссю. Наприкінці XIX ст. ця її роль зросла через перетворення з ґрунтової у кам’яну. Друга бічна вуличка – від Кутіня на північ (вулиця без назви). Вгорі на захід від неї наприкінці XVIII – на початку XIX ст. почав формуватись новий фільварок пана Лупінського. Тому вона швидко “обросла” дворами селян. А далі сформувався масив поселень – приблизно 10 дворів вздовж південної сторони дороги від цвинтаря до Воробіївки – названий “За городами”. “Масив” головної вулиці на південь (“Селяни”) від нового масиву на півночі (“За городами”) розділяли церковні землі і цвинтар з церквою (церква на той час ще не мала кам’яного муру і, по суті, знаходилась на старому цвинтарі).

Наступним етапом формування села (масиву “Селяни”) була забудова території на схід від головної дороги – від церкви і до “Ровів”. Цей масив формувалась при кількох вуличках: знизу вверх “по діагоналі” вздовж головної дороги і від неї: зверху вниз до “Ровів”. На останню виходила невеличка вуличка між теперішніми садибами *В. Щербатого* (донедавна *Омеяна Гери*, ще раніше – *Пилипа Рудакевича*) і *Гринька Петрусика*. Ще була одна вуличка – невеличка від вулиці “Церква – Рови”. Вона нині не існує, але дуже скорочувала шлях від північно-східного кута масиву “Селяни” до церкви.

Таким чином, до середини XVIII ст., тобто до захоплення Галичини Австрією прямокутний масив під неофіційною назвою “Селяни” був майже сформований. Через нього проходила міжселенна дорога Великий Глибочок – Воробіївка і система бокових від неї вулиць: безіменна східно-західного простягання, що започаткувало село на півдні, ряд бічних і перемичних між ними вуличок та декількох (чотирьох) вуличок – виходів у долину річки, в т. ч. дві, що давали вихід до головного земельного масиву села південніше від нього. Вся система транспортної мережі разом із названою стежкою давала найкоротший вихід з найвіддаленіших частин села до церкви, яка стояла на найвищому місці і була духовним центром села.

Новий етап у формуванні території села настав у другій половині XVIII та на самому початку XIX ст. Тоді сформувалась східна частина теперішнього села, яка має неофіційну назву “*Зарваниця*” і та частина, що стала сполучною ланкою між “Селянами” і “*Зарваницею*” – на південь і південний схід від панського двору.

“Зарваниця” отримала назву від того, що пан тут поселив до десятка родин, привезених із Зарваниці, що на Теробовлянщині – села, відомого вже тоді, а ще більше тепер своїм давнім монастирем і образом святої Діви Марії, центру паломництва. Цими родинами були, на мій погляд, родини *Головатих*, *Млиновських*, *Чайковських*, *Машталірів*. Наголосимо, що ще у наприкінці XVIII ст. цих родин (крім Машталірів) у селі не було.

Власне, перші родини були поселені безпосередньо близько від двору (на південь від теперішньої школи). Тут вже була корчма (приблизно там, де ще донедавна було обійстя *Митника* і *Сидорака*), двори управлінців маєтку та ін. Пізніше на цій ділянці збудували першу школу, магазин, поблизу будинок читальні “Просвіти” та ін. Все це знаходилося на середньому пагорбі села, який і нині є управлінським, інфраструктурним центром (сільрада, школа, клуб, амбулаторія тощо).

А власне східна частина села “Зарваниця” на початку формувалася як окрема вулиця під назвою “Горішня перія”. Тобто вона йшла верхом схилу, північніше від міжселенської дороги на Великий Глибочок. І формувалася Горішня перія, починаючи від заходу і закінчуючи сходом. Саме так склалася нумерація дворів від 65 і 66-го, де починався третій, східний пагорб села, і закінчуючи 83-м – приблизно на середині пагорбу.

Дійшовши до 83-го номера, вулиця скінчила своє формування. Тоді південніше від неї іде розбудова дворів вздовж головної дороги вже із сходу на захід. На це вказує нумерація будинків – від 84-го до 103-го. Бачимо, що тут, як і на Горішній перії, було приблизно двадцять дворів. Правда, з часом, внаслідок поділу деяких парцель надвоє (коли виникали на одному селянському дворі дві родини), кількість дворів дещо зростала і нові двори отримали вже не вуличну, а загальносільську нумерацію. В усякому разі, з кінця XVIII ст. за даними Йосифінської метрики, нумерація зупинялася на 90-му числі (тобто перед місцем, де приблизно через 150 років народився автор цієї книги). Дальша частина вулиці сформувалася у першій половині XIX ст.

Уздовж східного чотирикутника села (Зарваниці) проходила лише одна сполучна вузенька вуличка між Горішньою перією і головною дорогою ближче до заходу, а також дві вулички “до води”, на яких були викопані дві криниці і корита для водопою худоби (худобу виганяли сюди не лише влітку, але й взимку). Східною окраїною масиву теж проходила польова дорога, яка відділяла його від панського лану. Але була і поперечна стежка якраз на межі названих 90-го і 92-го номерів (між садибами *I. Шаблія* та *I. Чорного* у XX ст. (внизу) та садибами *П. Завадовського* (№ 80) і *П. Загребельного* (№ 135) уверху (на Горішній перії).

Між зарваницькою частиною села, яка в документах, в т. ч. і у Йосифінській метриці, мала назву *Долішні Курівці* (Kurówce Dolne) на відміну від “селянської” частини, що офіційно іменувалася *Горішні Курівці* (Kurówce Górne), на середньому пагорбі знаходився панський двір, який поступово занепадав і до кінця XIX ст.

майже зник¹. Усі його будівлі було розібрано, а землю розпродано. Тому його площа вздовж головної дороги з півдня, а також зі сторони східної вулиці (яка вела у поля на північ), та західної вулиці (у “Ровах”) забудовувалася як не громадськими будинками (наприклад, ще до Першої світової війни була збудована школа, але зникла стара корчма і появилася нова на оболоні ближче до залізничного полустанка з корчмарем Альтманом – “Коло Вурка”), то будівлями звільнених у 1848 р. від панщини селян.

Важливим з’єднувальним елементом у “Долішніх” Курівцях стала дорога, що йшла від початку Горішньої перії на південь через греблю у поля. Коли у 1872 р. через село проклали залізницю Львів–Тернопіль–Підволочиськ, на перетині було збудовано колійну зупинку, а від неї на схід ще одну вуличку, якій не судилося розвинутися. Власне вуличка вже існувала до середини ХІХ ст. і мала назву *Ценево*.

Кажуть, що тут поселився житель із села Ценів Бережанського району Тернопільщини. Може й так. Але найвірогідніше тут оселився селянин з іменем *Цень* (*Сень*), що послужило такому відпатронітному найменуванню вулиці. Під час ІІ світової війни через цю вулицю, по суті, провели другу колію і вона пересунулася своїм кутом на південь (тут жили родини *Гоя*, *Польового*, *Іваници*, *Кінаха*, *Богача* і *Скрицького*), то перспективи її зростання зникли, особливо у совєцький період.

Вже, коли книга “Село на золотому Поділлі” вийшла (2011 р.), мені надіслав *п. Руслан Підставка* (м. Збараж на Тернопільщині) фрагмент карти Йосифінського кадастрування Галичини і Володимирії (1779–1783). На ній схематично зображено план села Курівці (польською – *Kurówce*), південніше якого величезний став з двома затоками у сторону притоки (р. Цебрівки) і потічка – у сторону полів на сході. Цей став справді десь кілометрової довжини тягнеться по лінії захід–схід і завершується греблею, нижче якої аж два водних млини (один нижче греблі десь приблизно навпроти нашого двору вже на “мікроставку” (рис. 6.7). Панський двір проглядається на заході села (ні, це радше церква). На двох роздоріжжях південніше села поставили хрести.

Таким чином до середини ХІХ ст. територія села загальних рисах була сформована (див. картосхему 30-х років цього століття).

Ще одним елементом, який впливав на розростання села до будівництва залізниці, був великий, як на ті часи, став. Його площа досягала 35 моргів і простягалась від заходу до сходу аж до тільки що названої греблі, яка південним кінцем впиралася у *Ценево*. Став помірно зволожував мікроклімат села, був багатий на рибу, що поліпшувало раціон харчування жителів (хоч він був панською власністю). На його греблі був збудований млин (теж панський). Коли дивитися на село з півдня, воно віддзеркалювалося у ставі, а ранкові тумани на ньому напевне створювали романтичні картини. Все це з часом зникло, як той вранішній туман.

У село у другій половині ХІХ ст. прийшла техніка, передусім залізниця з її постійним шумом, гуркотом і димом від паротягів (*п’єухів*, як тоді називали паротяги) замість ранішніх і дощових туманів над ставом.

¹ Правда, остаточну крапку поставила пожежа 1922 р.

Рис. 6.8. 1779–1783 рр. – Йосифінське кадастрування Галичини й Володимирії

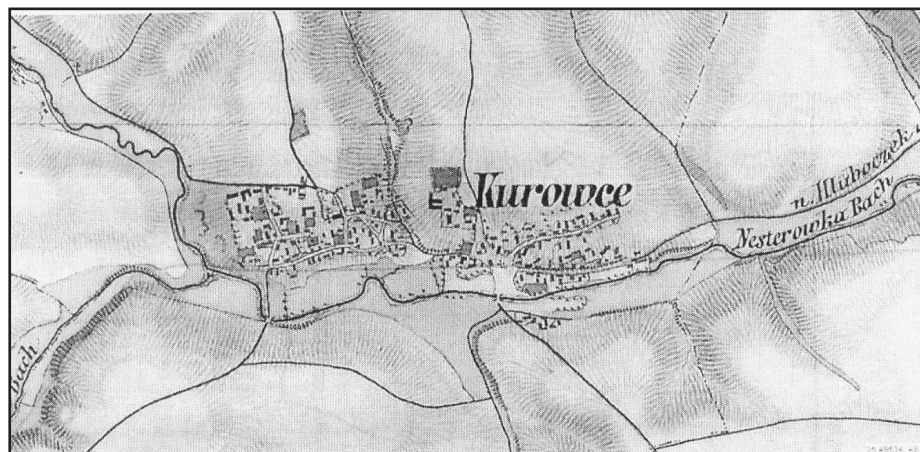

Рис. 6.9. Курівці на австрійському кадастрі XIX ст. за цісаря Франца

А дві світових війни разом з трьома окупаціями, польськими, гітлерівськими, та советськими репресіями призупинили демографічний розвиток села. Лише під кінець існування колгоспної системи почався помітний підйом у його розбудові. Правда, декілька дворів стали пустою – вимерли господарі, а нащадки виїхали в міста або переселилися на нові місця у самих Курівцях. Наприклад, у родині *Млиновських* – дві особи (Микола і його брат Івась) загинули у 1944–1945 рр. на війні, старий Млиновський (їх батько – Йосип) помер десь у 1945 р., діти Миколи старша Ольга (“Олюська”), вийшла заміж і переселилася в іншу частину села, а молодша – Ганя одружилася і виїхала до Бережан, куди вслід за нею переселилася її мама Стефка і бабця Гапка. Обійстя заросло бур’яном, хата, хліви і стодола розвалилися, рід Млиновських, який існував тут приблизно 150 років, припинив своє буття.

У 60–80-х роках ХХ ст. село приросло вздовж кількох вулиць: передовсім на схід – “За Назаром”. Тут по “глубицькій” дорозі воно здовжилось на схід приблизно на 200 м. Сюди переселилися головні ті, що займали невідгдане місце у селі. Наприклад, мої сусіди з-над річки – родина *Чайковських* (*Федір Чайковський* був моїм хрещеним батьком). І таким чином ще одне обійстя стало пустою.

Зросло село ще у двох місцях: “*За Чортиком*” (або “За двором”), кілька нових садіб; до цвинтаря, у північну сторону на с. Глядки – так само кілька дворів.

Окремо слід сказати про формування господарських центрів села.

Після зникнення двору на середньому пагорбі між “Селянами” і “Зарваницею” (1923 р.) головну господарсько-економічну функцію перейняв фільварок, що остаточно сформувався ще у першій половині ХІХ ст. на найдальшому заході села – на північний захід від Кутіня. Тут пізніше, вже у советський час, були сільрада, контора колгоспу (деякий період – бригади) і тваринницькі ферми.

У міжвоєнний період пан вивів дві складових двору за його межі. На протилежній стороні долини ріки на пагорбі (“Крутий горб”) його зять збудував собі новий будинок і розбив навколо нього садок (будинок зберігався до нашого часу). Також ближче до церкви на роздоріжжі головної дороги і вулиці, що веде до с. Глядок, було збудовано т. зв. *чвурак* (*czwórak* – польське слово), у якому жили форналі, наймити та ін. У цьому будинку у 1944–1950-ті роки була сільрада, до якої у 1948–1949 рр. під дулами автоматів енкаведисти водили селян “добровільно” записуватися у колгосп і відповідно “стимулювали” цю добровільність прикладами.

І останнє. Уже у 60–70-х роках ХХ ст. навпроти “нового” цвинтаря (того, що поза селом по дорозі на Глядки) було розбудовано новий господарський двір з фермами великої рогатої худоби і свинофермами. Це був чисто по-соетському бруталний спосіб порушити спокій багатьох поколінь (ще від початку ХІХ ст.), які упокоїлися у рідній землі.

Селитебна (поселенська) зона скомпонована окремими дворами, що майже в усіх випадках виходять своїми фасадами на вулиці. Двори мають однотипну планувальну структуру: житловий будинок, переважно орієнтований фасадом на південь і господарську частину із током, з місцями відкритого зберігання урожаю,

особливо зернових, стодолюю і хлівами та коморами. За житлово-господарською “зоною” розміщався город і рідше – сад. Ще рідше у садібі (на городі) чи в садку була пасіка. Двори були видовжені вглиб у протилежну сторону від вулиць, на які вони виходили. Сусідні двори довгими сторонами межували один із одним на одній вулиці, а короткою задньою стороною межували лише з дворами сусідніх вулиць.

Таким чином, можемо зробити прикінцеві висновки щодо територіального зростання села і його геопросторової організації:

1) село було започатковане панським двором, управителем якого був якийсь Кур і який (двір) виник на середньому пагорбі, обмеженому зі сходу і заходу ярами (балками). Біля двору поступово сформувалася інфраструктура села – *корчма* (“торговий центр”), пізніше – школа та читальня. Після зникнення панського двору *центральна частина у новітній час посилила свою культурно-соціальну і управлінську функції* (школа, бібліотека, клуб, амбулаторія, аптека, відділення зв’язку, сільрада);

2) внаслідок появи “двору” почало формуватися власне село – “селяни”. На початку це була вулиця, яка йшла вздовж долини ріки від сходу (від кінця яру “Рови”) на захід і завершувалося частиною під назвою Кутіне.

3) від самого початку розвитку села, але на певній відстані від нього на північ виник *сакральний (релігійний) центр* з церквою, цвинтарем, парохією і її землями. Після 1842 р., коли центр парохії був перенесений у Воробіївку, церковні землі були розпродали і частково забудували, а цвинтар перенесли (ще на початку ХІХ ст.) значно північніше поза село;

4) із занепадом старого панського двору і перетворенням функцій його території на соціально-культурні (перша половина ХІХ ст.) зростає роль нового економічного центру – фільварку на крайньому заході села. Від нього на схід росте вздовж міжселенської дороги забудова під назвою “За городами”, яка тягнеться аж до старого (біля церкви) цвинтаря і далі головною вулицею – на південний схід у Рови. Так завершується формування західної частини села під офіційною назвою *Горішні Курівці* або неофіційно “*Селяни*”;

5) з кінця ХVІІІ ст. зростає східна “вітка” села, яка дістала назву “*Зарваниця*” або *Долішні Курівці* від перших переселенців з відомого сакрального центру на Тернопільщині. Вона сформувалася із двох вулиць, які з’явилися послідовно і паралельно одна до одної: спершу *Горішня (перія)*, а згодом “*долішня*”. Отже, загалом у часі село формувалося як дві частини – овали цифри вісім: західний овал починався від роздоріжжя, де ще недавно жив Соколовський, йшов низом на захід, піднімався вздовж фільварку на північ, завертав “За городами” на схід і повертався до початкової точки (це одна частина “вісімки”). Друга частина – на сході йшла у протилежну сторону: зразу зверху вулицею “*Горішня перія*”, а далі повертала вниз (край села) і на захід “*До Вурка*”. Решта усе деталі (*Ценево, Рови, За Назаром*);

6) таким чином, сьгоднішня композиція села остаточно склалася до другої половини ХІХ ст. У ХХ ст. воно істотно не змінилося, а під його кінець дещо росли окремі “кінцівки” сільських вулиць;

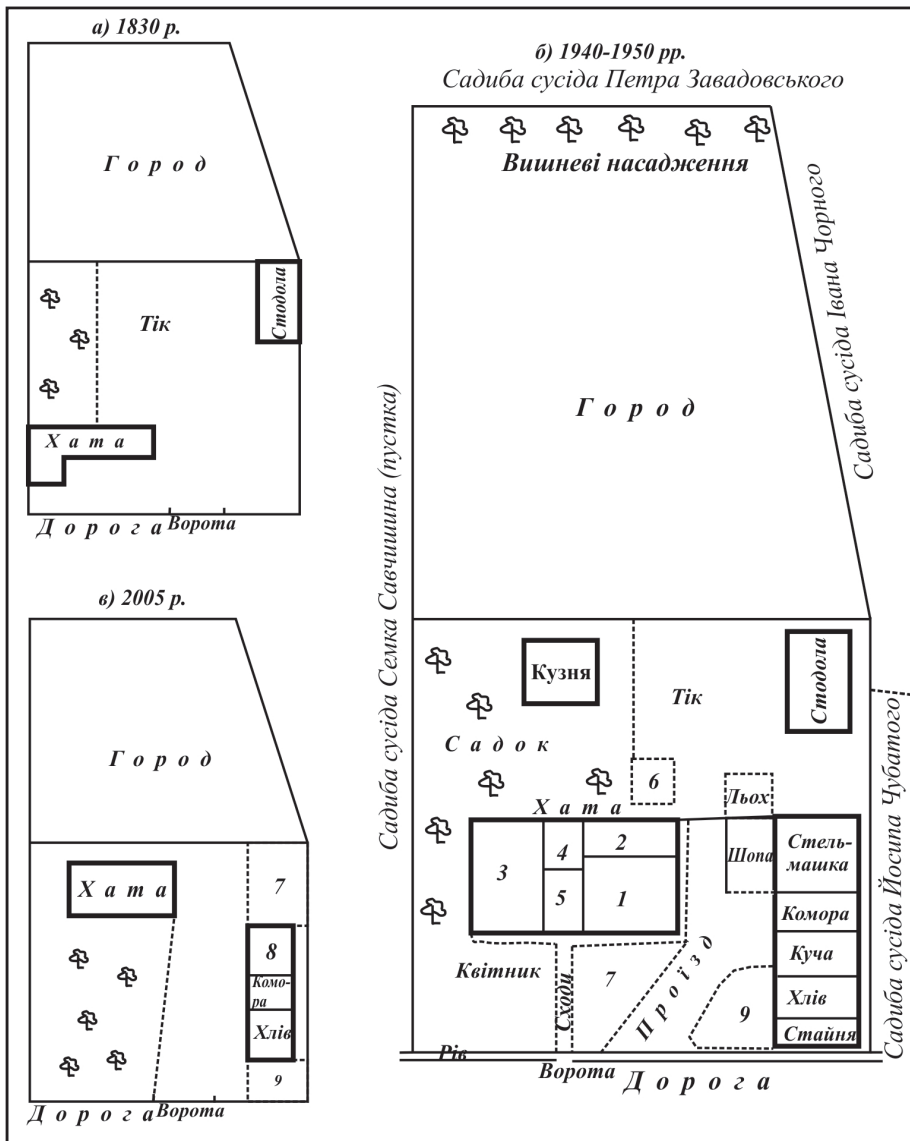

Рис. 6.10. План садиби №92 у різні роки

Цифрами позначено: 1 – велика кімната, 2 – ванькир, 3 – мала кімната,
4 – пекарня, 5 – стіни, 6 – дровітня, 7 – палисадник, 8 – літня кухня,
9 – гноєсховище

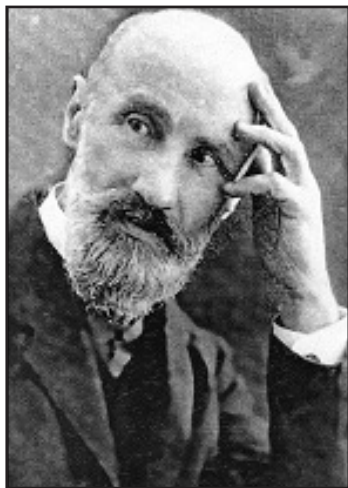

7) село загалом мало планувальний вигляд прямокутника, довга сторона якого становить приблизно 2,1 км, а коротка 350–400 м. Головна його шляхова вісь – міжселенська дорога Великий Глибочок – Воробіївка ніби діагональ пронизує село з південного сходу на північний захід. До неї підходять і від неї відходять поперечні вулиці. Лише одна з них (на с. Глядки) має міжселенний характер. Ряд вулиць виводить сільськогосподарську діяльність у поля, які головню розташовані на південь від села. У досоветський час на північ було таких чотири шляхи, а на південь, де найбільший масив земельних угідь, лише два. У советський період один (західний) шлях ліквідували, залишивши східний, що перетинає дві залізничних колії, одразу після неї розгалужуючись.

Пісні у записах Осипа Роздольського*

Як вже відзначалося, перші поетичні твори пісенного жанру, записав у с. Курівці в 1902 р. фольклорист і етнограф *Осип Роздольський*. Тоді він записав декілька пісень з розгорнутим сюжетом і три пісні типу коломийок. Тепер вони у селі невідомі.

Осип Роздольський

Роздольський Осип Іванович (1872–1945) народився у с. Добриводи Збаразького району – етнограф і фольклорист. Закінчив Львівську Греко-католицьку семінарію (1894). Працював у гімназіях Коломиї, Львова, Перемишля. Був першим записувачем фольклору у Галичині на фонограф. Його праці: “Галицькі народні казки”, “Галицькі народні новели”, “Галицько-руські легенди”, “Галицько-руські народні мелодії” та ін. Гостюючи у 1902 р. і в 1909–1910 рр. у свого швагра о. О. Танчаковського в Озерній, записував фольклор у селах Зборівщини¹.

Саме пісні, записані О. Роздольським у Курівцях в 1902 р., мають *соціально-побутовий характер*. Їх всього п’ять. Подаємо їх назви за першим рядком: “Молода дівчина по гаю ходила”, “Ой там в лісі під сосною”, “Як я була при своїй мамі”, “Ой з дуба, з дуба впала галуза”, “Кажуть люди, що я бідна, а я си богата”.

За сюжетами їх можна об’єднати у дві групи:

- 1) діалог дівчини і хлопця (без свідків і в “інтимній” лісовій обстановці);
- 2) жінка (в т. ч. молода) в її побуті і семейних відносинах. При цьому в одній пісні (“Кажуть люди...”) ці відносини ускладнені іносказанням через стосунки

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Село на золотому Поділлі: земля і люди / О. І. Шаблій. – Львів: Аверс, 2011. – С. 496–507.

¹ *Медведик П. К.* Моє рідне Опілля / П. К. Медведик. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 251.

комах – мухи (жінка), таргана (чоловік), павука (коханець (?)) і звірят – свинорія (наймит), заячиська (?).

Наводимо повністю названі пісні, бо вони несуть велику життєву мудрість, а деякі лексичні особливості свідчать про їх немісцеве походження. Наприклад, у них можна натрапити на такі слова, що не вживають у Курівцях, хіба що у піснях загальнонаціонального звучання: “либонь” (“Молода дівчина...”), “гарний” (“Як я була при своїй мамі”), “дірка” (“Кажуть люди...”), “дружина”, “примора” (“Ой там в лісі...”), “галуза” (“Ой з дуба, з дуба...”). Водночас, мало не у кожній пісні присутні польські слова, що віддавна побутували у селі (“неєден”, “нігди”, “єстесь”). Впадає у вічі, що у піснях використано числові символи: “три” (річеньки), “сім” (годин блудила), “сім” (загадок), “сім” (літ) тощо – теж загальноукраїнська символіка. Наприклад, як у піснях “Ой *три* шляхи широкі”, “Ой у полі *три* криниченьки//любив козак *три* дівчиноньки”.

Отже, пісні, записані у Курівцях у 1902 р., такі.

***

*Молода дівчина по гаю ходила,
По гаю ходила сім годин блудила.
– Чого ти, дівчино, по тім гаю блудиш?
Ти, либонь, дівчино, мого брата любиш?
– Якби-м не любила, я би-м не ходила,
Я за твоїм братом три річеньки пліла.
Пліла-м три річеньки, ще й Дунай тихенький,
Люблю твого брата, бо ще молоденький.
– На, тобі дівчино, коня вороного,
Перестань любити брата рідненького!
– Нащо мені твій кінь, твій кінь вороненький,
Люблю твого брата, бо ще молоденький.
Нащо мені твій кінь? На нім не поїду.
Твого брата люблю, бо за нього піду.*

***

*Ой з дуба, з дуба впала галуза
Нагніваласі жона на мужа.
Нагніваласі, розболіласі,
Полізла на п'єц, розстогналасі.
– Йди ми, мій милий, принеси пива,
Най я сі нап'ю, то буду жила!
Як мені, мій милий, принеси меду,
Най я сі нап'ю, зараз сі звезду.
Взяв собі милий з кілка нагайку,
Аж я [в]скочила з п'єца на лавку.*

– Дай тобі, мій милий, Боже здоровле,
щось ми викупив від безголов'є!

***

Як я була при свої мамі,
Було моє личко біле, біле рум'яне.
І кучері понад вочи,
Не єден ми гарний хлопець взяти хоче.
Як я пішла на чужії руки,
Тепер мої кучерики як бобові струки.
Як бобові, як з фасолі,
Тре сі мені пожурити хліба, солі.
Хліба, соли, сірки, мила,
Вже я нігди кучерів не робила.
Хліба, соли, горшки, миски,
Не відступай рік по році від колиски!
Рік по році як день-днина –
Вже я нігди кучерків не робила.

***

Ой там в лісі під сосною,
Стояв майор з дівчиною.
Стоїт, стоїт та й думає,
Сім загадок загадає.
– Ти, дівчино, маєш літ сім,
Відгадай ми загадок сім!
Як відгадаш, моя будеш,
Не відгадаш, дурна будеш.
Коло млина, млинця, млинця,
А що росте без корінця?
А що пливе без примори?
А що світить ясніш зори?
А що грає, голос має?
А хто плаче, сліз не бачи?
А що горить без жарини,
А хто живе без дружини?”
– Коло млина, млинця, млинця
Камінь росте без корінця
Вода пливе без примори
Місяць світи ясніш зори,
Скрипка грає, голос має,
Сокіл плаче, сліз не бачи

*Злото горит без жарини
Жовняр жиє без дружини.
Дурак єстєсь¹, майорський син,
Що-сь загадав загадок сім,
Що-сь загадав, пригадав,
Свому серцю жалю завдав.*

***

*Кажут люди, що я бідна, а я си богата,
Бо є в мене челядини щодня повна хата.
Була муха господиня, а тарган господар.
Пріймилиси свинорія за наймита свого.
Він стодолу замітає, трини вичиняє
Вкрав би собі трошки зерна, та й торби не має.
Вкрав ячменю повну жменю, не міг си завдати,
Запросив собі комара: “Завдай мені, брате!”
А ву жмені діра була, ячмінь розсипавсі,
Ой, як вийшов тарган з хати, зараз догадавсі.
– Свинорію-дарморию, йди собі від мене,
Бо ти в мене заробничши, що піду з торбами!”
Тарган хату замітає, муха в п’єцу палит,
Смальнув муху поза вуху: “Чому так капариши?”
- Тарганюго-галганюго, що ти в мене хочеш?
Мені остець в ухах ломить, ти мі ще клопочеш!?”
Лізе муха по стіні, подушки скидає,
А за нею павучиско з мотузком [у]вганяє.
Влізла муха у подушки, та й були христини.
Пішов тарган по хоптах, спрошає родини.
Іде тарган дорогою на ногу куляє,
Стара муха так сі сміє, аж боки вриває!
Іде тарган дорогою та й сі Богу молит,
Заячиско² так [ф]єтікає, що най Бог боронит!*

***

*Ой є в полю дві тополі, вобі зелененькі,
Милий милу покидає, вороги радненькі.
Не журітсі, вороженьки, мої пригодоньці,
Підут мої марно літа, як лист по водоньці!*

¹ Єсте-сь – є (польське).

² Може “павучисько” (О. Ш.).

***

*Ой сумненький мій миленький, сумненький, сумненький.
Певні того, що я бідна, а він багатенький.
Ти не маєш, мій миленький, чого сумувати,
Добре сь видів, що я бідна, було ми не брати!*

***

*Ой дуб, калина, на нім лисьтє нема,
Красна-м, файна-м і робітна-м, але щасьтє нема.
Ой дуб, калина, на нім лисьтє було,
Щоб я мала штири морги, то би щасьтє було.*

Розглянемо коротко сюжети і виражальні особливості кожної з них.

Першою у списку є проста за сюжетом чотирнадцятирядкова пісня “Молода дівчина по гаю ходила”. Отже, відразу у гру вводиться героїня – молода дівчина і весь подальший текст та діалог здійснює у контексті *самоцінності молодості*. Бо їй комплементує парубок “молоденький” і протиставляється його брат (за контекстом він старий). І жодні дари, обіцянки багатства (“коня вороненького”) не можуть похитнути почуття любові дівчини до “молоденького” хлопця. Як категоричний імператив звучить фінал: “Твого брата люблю, бо за нього піду”. Це дуже просте і традиційне трактування сюжету.

Якщо його розглядати з урахуванням українських народних архетипів¹, то тут закладено глибоке художнє відображення генетичних пріоритетів і символів та образів. Зрозуміло, що у цьому випадку виступають дві сутності чи начала – жіноче і чоловіче. Але одне з них чоловіче – роздвоєне. Між ними вічна боротьба – молодого зі старим (чи навпаки), для продовження роду, що виражається символом *любові*, який стоїть за жіночим началом. Пріоритет належить молодому, а не старому чоловічому началу. Власне воно тут, по суті, є лише оціночним, віртуальним. “Старший брат” з “конем вороним”² цілком реальний, мало не візуальний, що спонукає дівчину зрадити свого коханого. Тут дівоче (жіноче) заперечення звучить як вирок старому: “Нащо мені твій кінь? *На нім не поїду*”.

Другою є пісня “Ой там в лісі під сосною”. І тут є протистояння чоловічого і жіночого начал. Активним на початку є чоловіче, яке знову ж таки в кінці пісні теж зазнає фіаско. Але не на генетичному чи чуттєвому, а на інтелектуальному рівні. Хоча протистояння генетичного та інтелектуального закладено в основу

¹ Архетип – поняття модерної психології, введене в науку австрійським ученим *К. Юнгом*. Означає закладене у підсвідомості фундаментальне розуміння загальносуспільних або групових цінностей та поведінкових моделей.

² В українському архетипічному трактуванні “кінь” – це чоловіче достоїнство, по суті чоловічий дітородний орган. Тому у народних піснях “кінь” органічно поєднаний з чоловіком-хлопцем, парубком, козаком, навіть поважним газдою. Згадаймо: “Ой чий то кінь стоїть”. А у пісні “Ой у полі верба” є слова: “Ой ти дівчино, гарна, чорнобрива // Напій мені коня”.

драми: “як відгадаш *моя будеш* // не відгадаш – *дурна будеш*”. Тобто чоловіче “дає згоду” на поєднання з “жіночим” лише при *інтелектуальному паритеті*. Врешті виявляється, що такий паритет існує: дівчина таки відгадала сім загадок, але дає відкоша майору – високому військовому чину (“дурак естесь, майорський син, що загадав загадок сім”). Тобто вона є носієм чуттєвості і відповідно оцінює інтелектуальні потуги офіцера.

Три інші пісні переносять дію із нейтральної, навіть ідилічної, лісової обстановки у домашню, хатню, побутову зі складними стосунками жінки і чоловіка (хоч останній часом прямо не виступає, а домислюється як це у пісні “Як я була при своїй мамі”). Це другий чотирнадцятирядковий з усіх п’яти названих поетичних творів. Він складається з двох жанрових частин. І власне драма полягає у протиставленні їх змісту. Перша частина (чотири рядки) – це спогад молодій (чи ще молодій, бо вже є купа дітей?!) жінки. Самолюбівання тут – це самоутвердження, здавалось би, на вічні часи (“як я була при своїй мамі // було моє личко біле, біле рум’яне // і кучерики понад [вочи] // несе ден ми гарний хлопець взяти хоче”). Звернімо увагу, що в останньому реченні йдеться не про минулий, а про теперішній час.

У останньому контексті (заспіві) подальша “поезія” – це вже не просто драма, а для жінки – це трагедія. І трагедія, передовсім пов’язана з втратою колишніх кучериків (цьому присвячено аж чотири рядки). А вже причина цього – побутові негаразди, щоденна і щорічна журба про хліб, сіль (це повторено аж три рази!), сірку, мило, горшки, миски, – тобто їжу, засоби гігієни і домашнє начиння. Навіть діти не приносять жінці радості: у негативному контексті звучать слова “не відступай рік по році від коліски”.

Здавалось би, що це однобоке, навіть загострене, негативне трактування жіночої долі, адже для молодій дружини принаймні там, де йдеться про хліб, сіль, сірку, мило мав би “промотором” бути її чоловік. Та в пісні про нього жодного слова, навіть натяку. Лише “чужії руки”. Отже, образ “руки” десь віддалено (архетипно!) нагадує, дівчину “взяли” (згадаймо слова пісні “Чи я в лузі”: “взяли мене порубали”). З часом “взяти у руки”, тобто силоміць, перетворилося на “взяти *на* руки”, тобто ніби полегшити життя. Але у названій пісні трагізм полягає у тому, що “взяти *на* руки” нічим не краще, ніж “взяти у руки”. І строфа (останні чотири рядки) закінчується твердженням протилежним за змістом і настроєм до четвертої на початку твору: “вже я нігди кучериків не робила” (при цьому у минулому часі).

У двох останніх піснях стосунки жінки і чоловіка доведені до найгостріших – її побиття, а у “Кажуть люди...” ще й з прихованим гумором і сатирою: після того, як тарган “смальнув муху поза вуху”, вона (муха) “так сі сміє аж боки вриває”! Але все за порядком.

В умовно тристрофовій розповіді (12 рядків, де у кожних чотирьох з них висловлена якась думка і навіть візуальний чи звуковий образ, “діалог” між чоловіком і жінкою односторонній – говорить вона. Він слухає і ... діє (“взяв собі милий з кілка нагайку”).

А починається дія епічно, навіть відсторонено: “ой з дуба, з дуба впала *галуза*”. І все таки драма вже почата, бо дуб – це символ міцності, фізичного і морального здоров’я. А тут вже щось тріснуло, роздвоїлось – “впала галуза” навіть не галузка, а велика його (дуба) частина. Як далі виявиться – у сім’ї надлом, примхи жони, “виховна” функція нагайки. “Хвороби” жінки вдавані, нереальні. Бо за її словами “най я сі нап’ю (пива. – *О. Ш.*), то буду жила” чи “най я сі нап’ю меду, тобто медовухи. – *О. Ш.*), зараз (!) сі звезду”. Але чоловік вже знає (!!)) ціну гнівання і стогону своєї половини (не такої вже милої, бо “милим” аж чотири (!) рази називає дружина чоловіка. Теж не ясно, чи це не з іронією. Та й чоловікова “педагогіка” сприймається жінкою як належна і “керівництво до дії”, що виражене словами “аж я вскочила з п’єца на лавку”. При цьому лише *натяк* (“взяв з кілка нагайку”) трактується як *застосування* цієї нагайки. І, очевидно, цей символ був “узаконений” звичаєвим правом, бо у фіналі і дружина ще й вдячна: “дай тобі, мій милий, Боже здоровле // щось ми викупив (?) від безголов’я!”. До речі, ці останні слова дружина, очевидно, повторювала не один раз. Отже, вони нещирі, вдавані як оте “милий” чи її хвороби.

Така іронія долі. Але пісня крім психологічно-родинного тла змальовує і тло соціальне: підневільність жінки у родині, узаконена звичаєм, невибагливий побут (навіть наявність у ньому тепленького місця – печі, де можна якось схватися), побутовий алкоголізм (алкогольні напої як ліки, може наявність корчми?), селянський тип життєдіяльності (не думаю, що пряме призначення *нагайки* для “лікування” жінки; воно радше для “стимулювання” коня при верховій їзді, бо для пари коней існує вже батіг і т. д.

І, нарешті, остання найцікавіша і гостросюжетна пісня “Кажуть люди, що я бідна...”. У ній сюжет ускладнений як самими перипетіями, так і образами.

Початок пісні епічний. Він ведеться від першої особи: “Кажуть люди, що я бідна, а я си богата // Бо є в мене челядини щодня повна хата”.

Такий початок характерний для багатьох українських поетичних творів. Наприклад: “Кажуть люди, що я пияк // що я забіяка // З мене був би добрий газда // та жінка ніяка”. Або: “Кажуть люди, що-м щаслива //я з того сміюся // бо не знають як часами // слъозами заллюся .”

У нашому випадку на початку розповіді неозначена особа жіночого роду після констатації людського поговору про її бідність одразу ж заперечує цю істину: “а я си богата”. Чому? І відповідає про те, у чому сутність багатства: “бо є в мене челядини щодня повна хата”. Отже, багатство у *челядині*. Що таке ця челядина? Це може бути те й, що челядь. А поняття челядь має різне значення: члени сім’ї, особливо жінки (дівчата: навіть окрему дочку називали челядиною). Але є одне негативне значення. Челядь – це також попихачі, пахолки, підхлібники, прислуга.

Виникає питання: невже ці останні – це багатство? Зрозуміло, що ні. Та пісня полягає у тому, що це іронічне тлумачення багатства. Багатство у своїй протилежності – у бідності. Це незабаром виявиться у наступному тексті, зокрема у символах головних героїв – мухи, таргана, свинорія.

Усі вони – це символи не лише матеріальної бідності, але й духовної ницості та маргінальності. Муха – образ невибагливості, надоїдливості, упослідженості; тарган – влізливості, суєтливості, пожадливості; свинорий (дикий злак) – символ скудності і неблагородства (на відміну від, скажімо, пшениці і жита – образів добробуту, добротної, життєвості і здоров'я).

Виявляється, що муха і тарган – це родина. Вона – господиня, а він – господар. Думаю, тут теж є іронія: слід розуміти (і це впливає з контексту), що обоє вони *погані господарі*, бо найняли собі в наймити свинорія. А той лінивий, слабкий і злодійкуватий. Тобто, стосовно інших злаків малопродуктивний свинорий може принести шкоду, зіпсувати: не лише зменшити “урожай” (хоче вкрасти!), але й знищивши його (“взяв повну жменю”), пустити з торбами по світу самого бідного таргана, зробити його жебраком. Та бідним робить таргана його дружина муха. Суть криється в особистих стосунках цих героїв.

Що стосується особистих та родинних якостей мухи і таргана, то тут теж багато недоречностей. По-перше, пара вони неприродна, не комплементарна. До речі, і у деяких інших піснях муха як дружина – нікудишня. Згадаймо хоча б пісню “Ой, що то за шум учинився // що комар та й на мусі оженився...”. Отже, взяв він собі муху невеличку, що не вміла шити, прати і ... варити чоловічку. Відомо, який трагічний кінець чекав комарика.

У нашому випадку ситуація значно складніша і образно прихована. Муха, хоч вже немолода, а забіганки має такі, що їй позаздрила б значно молодша жіночка. А тарган ще й немічний (бо нащо би наймит здався), каліка (бо “куляє”, тобто ходить на “кулях”). Добре знає примхи своєї мухи, яка вдає, що хвора (“остець в ухах ломить”) і її недвозначні повадки.

Тому при першій нагоді він зганяє свою затаєну злобу на мусі (“смальнув муху поза вуху”). Правда, муха також вже при першій нагоді мстить тарганові, робить з нього типового рогатого дурня – та так, що той “на христини спрошає родину”, а вона сміється “аж боки врыває”. Як кажуть, це закономірна поведінка дружини при неприродному шлюбі (він старий – вона дуже молода; він хворий, каліка – вона повна сил і т. п.).

Сім останніх рядків пісні присвячені почерговій характеристиці мухи, таргана і нового персонажа – павука з мотузком. Дія відбувається швидко і рвучко: “лізе муха по стіні *подушки* (?) скидає”. Чому? Відповідь дуже наочна, бо “за нею павучиско з мотузком¹ вганяє” (усі підкреслення мої. – *О. Ш.*). Образи подушок і мотузка недвозначні. Хоч відомо, що мухи і павуки антагоністи. Але у даному контексті поведінка хтивої мухи (“подушки скидає”, а потім “влізла муха в подушки”) провокує павука на “подвиги”. То ж, до речі, неприродна пара муха-павук, а отже, і неприродні стосунки. Але вінець цієї, з дозволу сказати, ніби життєвської пригоди

¹ Чоловічий дітородний орган у розмовній мові часто називають “путом” чи “мотузком”. При цьому асоціація з його довжиною (як путо) таким, що закінчується “гудзом” як зав'язаний на кінці мотузок.

той, що “були христини”, а знеславлений і принижений від того тарган, щоб принаймні себе перекопати у своїй чоловічій “боездатності”, “спрошає родини”. Безкарна “стара муха”, незважаючи на свою “хронічну” хворобу, насміхається із свого правовірного. Тарган надалі принижений (“тай сі Богу молит”), а не відомо звідки взятий заячисько “так втікає, що най Бог боронит”.

Усе стало на свої місця.

Можна й інакше “розшифровувати” код цієї пісні. Особливо, коли буквалістично потрактувати багатство мухи – “челядини повна хата”. Тут челядина – це *сукупність багаточисельних дочок*. У даному випадку спостерігається відгомін *матріархату*, коли жінка була головною у роді. А батько (чоловіки) – це свого роду інструмент для його (роду) поновлення. Навіть дочки-челядини є прямими спадкоємницями і продовжувачами головної, репродуктивної функції голови роду.

Таке розшифрування має ту провідну сторону, що свого “чоловіка” муха трактує як упослідженого, а любовні ігри (“подушки скидає”) заводить із фізично здоровим павуком, що “за нею з мотузком вганяє”. В результаті “та й були христини”. Отже, нових челядин істотно прибуло, а це – багатство (з погляду мухи: вона ж “заспівувач” у перших двох рядках пісні).

Пісня “Кажуть люди, що-м щаслива...” настільки багата висвітленням людських (не комашиних!) стосунків, настільки образна та драматична з гумористичним підтекстом, що є досить прозорим. Хочеться сказати: цей твір має літературне походження. На жаль, записавши баладу в Курівцях, Осип Роздольський не залишив жодної іншої інформації про неї, ні про її автора чи переказувача. З часом, принаймні до 40-х – 50-х років ХХ ст., вона зникла з села, як і всі інші чотири записані пісні. Очевидно, разом з її небагаточисельними носіями, а може єдиним з них. Але пісню у модифікованому вигляді збирачі фольклору записали вже ближче до нашого часу і в інших селах. Наприклад, у с. Озерна і Сороцькому.

СТАРА МУХА-ГОСПОДИНЯ¹

*Стара муха – господиня
А тарган – господар.
Взяв си тарган комара
За наймита свого.
Взяв комар ячменю в жменю
Не міг си завдати.
Попросив він таргана:
– Завдай мені брате. –
В тій торбині дзюра була,*

¹ Записав у 1961 р. Степан Турик у с. Озерна Зборівського району від Петра Силинського, 1890 р. н. Тут взято із книги “Казки Західного Поділля”, укладеної П. К. Медведиком. (Тернопіль, 1994. С. 72–73).

Ячмінь розсипався,
 Щойно тарган вийшов з хати,
 Зараз догадався.
 – Іди собі комару,
 Від мене світами
 Якби в мене побув ще з рік,
 Я б пішов з торбами...
 Влізла муха в подушки
 (Там були хрестини)
 Пішов тарган по хоптах
 Спрохати родини.
 Напросив він челядини
 В обі повні хати.
 А сам виліз на гороньку,
 Бо си не дав ради.

До цієї пісні-казки було записано таку простеньку мелодію (двоголосся майже усюди у терцію).

Існував й інший варіант цієї казки-алегорії, записаний *В. Свистуном* у с. Сороцьке Тернопільського району від *А. Процюка*.¹ Назва: “А в п’єтницю мушка слаба”. Подаємо повний текст за книгою *П. Медведика* “Казки Західного Поділля” (с. 71–72).

А в п’єтницю мушка слаба
 В суботу хрестини.
 Пішов комар на мураву,
 Спрошає родину.
 Спросив він си родиноньку
 У всьої громади.
 А сам виліз нагору
 – Я їм не дам ради.
 Злазить комар вже згори,
 Мушка в п’єцу палит,

¹ Опубліковано у книзі “Чи я в лузі не калина була” (К., 1991. С. 45–46).

Талап муху поза вуху,
 Чом досить капарит?
 Ой вже тиждень по хрестинах,
 Вже позамітали,
 Маєм дочку-саранчу –
 Будем віддавали.
 Лісового комара
 За зятя приймали.
 Закурив си комар люльку,
 Посмалив си губу.
 Саранча си придивила,
 Не піду до шлюбу.
 Хтіла мушка комаром
 Хліба доробитись,
 Заперла його до стодоли
 Ячмінь молотити.
 А комар тік замітає,
 Трину вичищає:
 “Вкрав би я си трошки збіжжя –
 Торбини немає”.
 Вкрав ячменю цілу жменю,
 Не міг си завдати.
 Просив брата таргана:
 – Завдай мені брате!
 А в торбині дзюрка була,
 Ячмінь розсипавси.
 Мушка єго дослідила.
 Комар здогадався.
 – Ти чухраю, ти смолію,
 Йди собі світами,
 Бо ти мене за рік знищиши,
 Я піду з торбами!

У цьому варіанті замінено не лише деяких персонажів (вже чоловік мухи не тарган, а комар; і комар інший – жених має за “брата” таргана; новою дійовою особою стала саранча – до речі, образ зажерливості). Тут і змінено образні акценти: головне – це видати Саранчу заміж і перевірити жениха (“лісового комара”) на працездатність (“ячмінь молотити”). Як у попередніх варіантах, комар виявляється злодієм і його муха-господиня проганяє. Отже, такого нездару не хочуть за чоловіка ні Саранча (дочка), ні теща (муха). Ото, власне, і вся ідея. Наскільки, записаний О. Роздольським перший, більш ранній варіант (курівецький), є багатшим на образи та ідеї.

Усна народна творчість*

В усній народній творчості відображене життя людей, їх радощі і смуток, інтереси, погляд на себе і світ, свій побут і взаємини із собі подібними. Вона проявляється у надзвичайно розмаїтих жанрах і формах: приказках і прислів'ях, загадках і казках, коломийках, співомовках, піснях, легендах і переказах і т. п.

Село Курівці, як і Зборівщина, багате своїм фольклором. Загалом фольклор на Зборівщині вивчали священики *Осип Барвінський* (1844–1889; похований у Сервирах) та його батько *о. Григорій* (1802–1880; народжений у с. Ярчівці). Але у самих Курівцях збирав фольклор і записав його на фонограф на початку ХХ ст. (у 1902 і 1910 р.) *О. І. Роздольський*, як і в селах Зборівщини – Чернихові, Ярчівцях, Сервирах, Яцківцях, Присівцях. Частково вивчав її етнограф, історик і фольклорист із с. Великий Глибочок *П. К. Медведик* (1925–2007).

Усна народна творчість у с. Курівці має багатовікову історію. Вона багатопланова. Тут подаємо коротку характеристику лише частини того пласту, який можна назвати приповідками (приказки і прислів'я), і тісно пов'язаних з ними висловлювань, окремих образних фраз, співомовок тощо.

Іван Франко, а за ним *Святослав Пилипчук* (редактор трьохтомного Франкового твору “Галицько-руські народні приповідки”, Львів, 2006) вважають, що приповідка – це складне жанрове утворення, для якого характерне: наскрізна внутрішня єдність, чіткість викладу думки, концентрований лаконізм. Тому воно охоплює прислів'я і приказки, порівняння, прокляття, вітання, побажання, прикмети, примовки, мудрування, каламбури¹.

Для приповідок притаманна яскрава образність (дуже візуалізована, описово-наочна), асоціативність (тобто часто відсутня буквальність, а радше висловлювання, змушує мислити порівняннями, аналогіями, з'єднувати протилежності, шукати чи домислювати підтексти), лаконічність і майстерність викладу думки і навіть такий прийом як відволікання уваги на загальні явища, щоб приховати щось конкретне (ну, здається, при чому тут с. Городищі з їх вітряком, а він з ливною, яка до того ще й увірвалася?)².

Спробуємо згрупувати приповідки за головною ідеєю, яка стосується змісту (прямого чи непрямого) явища, що охоплюється тим чи іншим висловлюванням. Отже, виділяємо групи приповідок, в яких виражене:

- 1) загальна, часом абстрактна ідея (таких є десята частина від усіх виявлених);

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Село на золотому Поділлі: земля і люди / О. І. Шаблій. – Львів: Аверс, 2011. – С. 507–512.

¹ *Франко І. Я.* Галицько-руські народні приповідки. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – Т. I. – С. 14.

² А звучить ця співомовка так: “В Городищах в вітряку ввірвалася ливна, залетіла муха в п...ку, що я в тому винна”.

2) ставлення до родичів і близьких (чи знайомих) людей, їх оцінка (12,3 %) – трохи більше десятої частини;

3) ставлення до людей і живих істот (образів людей), оцінка їх дій (таких найбільше – четверта частина);

4) ставлення до представників різних етнічних груп (5,7 %);

5) ставлення до себе, самохарактеристика (3,3 %);

6) заклинання, побажання, спонукання і повчання (13,2 %);

7) прокльони, прокляття, негативне ставлення (5,2 %);

8) ставлення до большевизму (2,8 %);

9) лічилки, загадки, запитання (3,8 %);

10) каламбури, нісенітниця (3,8 %);

11) людські стосунки, але шляхом називання органів “нижче пояса” і їх функцій.

Іншими словами, у зворотах і фразях присутня нецензурна, т. зв. ненормативна, лексика, що стосується статевих і відправних органів. Це сороміцькі, часом цинічні приповідки, у яких відображається певний пласт народної культури, точніше *субкультури*. Найчастіше у цьому пласті “сидять” підлітки (т. зв. тінейджери) і “смакують” такими сороміцькими висловлюваннями. Ці висловлювання побутували у першій половині ХХ ст.

Коротко розглянемо зміст деяких з цих груп.

Приповідки, у яких *виражені загальні ідеї* дуже часто морально-етичного змісту, становлять понад десяту частину сумарної їх кількості (при виділенні одинадцяти груп). Тобто вони є, що називається, середньостатистичними. У переважній більшості (до двадцяти) вони є не локальними, а міжнародними, загальноукраїнськими або регіональними. Наприклад, “нема зла без добра” (по рос. “нет худа без добра”) або: “що правда, то не гріх”, “риба в воді – їсти годі”, “липне, як мухи до меду” і т. д. Навіть може і така “забавна” приказка як “сало, сало, сало з часником...” з її несподіваним висновком не про здоров’я (так би мало бути), а про можливість стати цимбалістом (може і в тому тонкість: цимбали з їх багатострунним і віртуозністю при виконанні музичних творів вимагали і доброго слуху, і загалом здоров’я). А як тут без “сала з часником”?

Ще привертає до себе увагу те, що з двадцяти приповідок і фраз у чотирьох, тобто в п’ятій частині, використовується тваринний образ (це як звіриний “орнамент” на скіфських вазах і пекторалі). Тут і кіт, і собаки, і круки з їжаками, і мухи.

Є також сили вищого порядку – Бог, священик (ксьондз), грім з ясного неба. Одна приповідка явно з польської (“Панбіг кари за винтвари” – “Пан-Біг карає за збитки”, тобто за непослух). Вона явно скерована на малих, збитошних дітей, щоб якось втихомирити їх непосидючість. Те саме стосується і вислову, що “Два рази ксьондз казане (тут: проповіді) не каже”. Це означає: якщо вже дитині сказано щось зробити (чи навпаки – не зробити), то слід виконувати безоглядно.

І нарешті, такі моральні сентенції як “За дурною головою, то ногам нема спокою”, “За кавалок кишки сім миль пішки”, “З дурної голови на здорову” нага-

дують людські слабості – необдуманість учинків, жадібність, бажання перенести вину з себе на іншого і т. д.

Друга група приповідок відображає ставлення до своїх родичів і близьких (батьків, дітей, старшого покоління), займає трохи більше десятої частини і більш-менш однаково розподіляється між трьома названими категоріями. Тут вже надзвичайно розмаїта гама відтінків такого ставлення. В одному випадку – це визначення сили і здоров'я (“хлопець як стручок”), в іншому – жартівлива похвала (“Гойда, гойда – стара фойда” – так приказують до дівчини-дитини, коли її заколисують), у третьому – кпини (“Одну штаньку закотив, а другу волочи...”, “Стара баба як холера, вона хоче кавалера”) та ін.

При зміні вікових категорій наростає критичний елемент: “Гуртом легше і батька бити”, “Сідай тату на лопату”, “Тато грає на макітру” та ін. А вже про бабу, що впала з припічка, й годі говорити. Чи “Не лізь, діду, до гліду”, тобто нема чого старому (можливо тут “дід” – це не просто старий чоловік, а старець, жебрак) пхатися у суспільні верхи. Як бачимо, щось тут з мораллю не те.

Або т. зв. сексуальний пласт. Спочатку дуже приглушений, як “Ой зашию, залатаю...”, а потім вже “Тато мамі зробив збитки...”.

Загалом цю групу приповідок можна повністю віднести у вигляді окремої частини у третю групу під назвою “ставлення до людей і живих істот”. Ця група представляє четвертину усіх приповідок. Отже, є головною за кількістю. Можна виділити окремо приказки, прислів'я та ін., в яких відображені власне люди, їх дії, вчинки, емоції і окремо звірі. Щодо останніх то вони є просто “замінниками” людей, їх образами. Наприклад, “Ні риба, ні м'ясо” чи “Маєш рацію, як корова копито” означають не більше – не менше, як “ні се ні те” (у першому випадку) чи “не маєш рації”, бо корова не має копита (у другому; але тут застосовано порівняння і до того ще у стверджувальній формі).

Хто ці “інші люди”, на яких зосереджена увага тих, що використовують приповідки? Як правило, це знеособлені представники маси. Та приповідки вже їх ідентифікують за певною характеристикою: “Наговорив сім кіп гречаної вовни”, “Куце, грубе, коротеньке”, “Хоче аж муркоче” і багато інших.

Але, що прикметно? Нерідко є вислови з іменами і прізвищами. І то тими, які побутували в селі Курівці як шістдесят, так і 160 років тому. Для прикладу: “Чи то Бровко, чи то Нера, а то килавий Кисера” (Кисера – це був такий у післявоєнні голодні роки наймит-хлопець з Черкащини); або “А той Голуб в... ся в жолоб”; чи “А Свирида забив ж... да і полетів догори”. Тут і Свирида і Голуб – реальні курівецькі прізвища, які і тепер мають своїх реальних відповідників.

У переліку приповідок певне місце мають висловлювання з сороміцькою лексикою. Не будемо наводити приклади, але зазначимо, що, на диво, нема серед тої лексики слів для позначення статевих органів і їх функцій. Назбирали ми лише сім приповідок, у яких користувач може застосовувати передовсім *до себе*: “А я змерз, як той пес”, “Я гуляю-підскакую...”, “Я сирота...”, “Хоч сира земле розступися” та ін.

Небагатий “лексикон” щодо висловлювань про представників *інших етнічних груп*, особливо євреїв (сім із дванадцяти), поляків (три), німців чи австрійців (один) і циган (один). При цьому, у більшості випадків – це вислови-кпини (“Горить, як циганові в зубах”, “Ай вай”. До речі оте “Ай вай” є змішаним з єврейсько-німецького жаргону: *au weh!* – ай болить¹. Іван Франко у названій праці “Галицько-руські народні приповідки” наводить два приклади зі словом “ай-вай” (див. т. I, с. 27). Насмішкуватий характер має також зіпсутий польський говір (очевидно, в устах русина: “Два хлемпи, една бемба”)².

Зауважимо, що у цих висловлюваннях нема відчуття національної ворожнечі.

Шоста, велика група приповідок с. Курівці представлена майже тридцятьма висловлюваннями – заклинаннями, побажаннями, спонуканнями і повчаннями, наприклад “Коси коса поки роса”, “Пийте, їжте і гуляйте, а за решта вибачайте”, “Не пхай носа до чужого проса”, “Не роби з тата вар’ята” та ін. На неї припадає майже тринадцять відсотків усіх приповідок.

Серед них “ріжуть слух” т. зв. “мудрованя” (за *І. Франком*. Див. названу працю, с. 27). “Змудрувати кого”, – пише *І. Франко*, – значить сказати якесь речення, звичайно цинічного характеру, але конечно до рими з останнім словом, на якому перший скінчив свою бесіду. Дуже часто піддається несвідомому таке слово, на яке мається вже готове “мудраване”, прим. “Скажи: мотика” (там же, с. 27–28).

Отже, і в нас поширені такі мудрованя. Наприклад, “Скажи “три”. – “Три” – відповідає співбесідник. А йому кажуть: “Носом с...ку обітри”. Інше: “Скажи “вівці”. – Вівці. – Відкуси п...ду жидівці”. Ще *І. Франко* відзначав, що такі цинічні приповідки він чув тільки від п’яти-десятилітніх хлопців.

Цікава, хоч і небагаточисельна, сьома група – *прокльонів, проклять і загалом негативізмів*. На диво, у досоветський період вони не мали вигляду “брані” (лайки), хоч негативне ставлення до реципієнта (“споживача” прокльону) явне. Але багато “слабеньких”: “Най то колька сколе!”, “Холера ясна!”, “А най то качка копне” та ін. Може найнегативніший, коли мама, незадоволена своїм чадом, каже: “Що-бим висьцяла тебе на кропиву!” чи до хлопця кажуть “Виваль” – викидень.

Звичайно, були прокльони “міцнішого” покрою: “Шляк би тебе трафив” (нім. *shlag – удар*), “Трім би тебе забив!” (це свого роду калька з попереднього німецького), “Кров би тебе нагла (ясна) залела!”³, “Курва твоя мати!”.

Нарешті, виділяємо досить велику групу приповідок, де ключовими є слова для позначення частин тіла, що “нижче пояса” – статевих (чоловічих і жіночих) та їх функцій. Не хотілося б про них писати, але ця група є і принаймні побутувала у

¹ Згадаймо книгу *Самуїла Маршака* “Лікар Айболить”. Відчуваєте зв’язок? Прізвище доброго лікаря Айболита в умілих руках замінило насмішкувате “Ай-вай!”.

² Розказують, що насправді був такий випадок, коли запитали русина, що вийшов з постерунку, хто там є. А він старався “польською” відповісти і вийшло “два хлемпи, една бемба”.

³ Згадаймо жартівливу пісеньку “Наш татуньо Францо Йосиф...”, де є фінальний куплет із словами: “Бодай тую Швайцарію кров нагла залела...”.

першій половині ХХ ст. серед молоді чоловічого роду. Щоб її позбутися, треба її знати і проводити відповідну виховну роботу.

Якщо брати до уваги лише не названі тут сороміцькі слова і цинічні висловлювання, то ця група істотно збільшиться за рахунок речень із інших груп. Наприклад: “Сталін с...ре сирію рибою”, “ліс – полянка – горбик – ямка – пупець – *яйка*” (дев’ята група), “Шановні гості, не с...іть по дошці...” (шоста група) і т. д. У цій самій шостій групі (“Заклинання, побажання...”) нараховуємо аж шість сороміцьких висловлювань.

Прізвища, імена та роди*

Прізвища

Якщо мешканців села розглядати як територіальну громаду (а саме такою вона є), то важливе місце у її життєдіяльності мають найменування її членів – окремих людей, їх груп (соціальних, релігійних, національних тощо), сімей, родин. Найменування – імена, прізвиська, прізвища і особливо останні (прізвища) відіграють суттєву юридичну функцію: питання батьківства, спадкоємництва, розподілу майна залежить від родових відносин членів сім’ї. А ці відносини великою мірою фіксуються прізвищами і по батькові спадкоємців.

Отже, у цьому контексті важливою диференціальною (специфікаційною) оцінкою стають також імена. У повсякденному житті в наших селах віддавна користувалися також прізвиськами, у яких відображалися певні риси окремих мешканців – позитивні, негативні чи нейтральні. Часом – іронічні, насмішливі, образливі і т. д. і т. п.

Усі разом взяті найменування мешканців села несуть велику інформацію про соціальні, конфесійні, національні, родинні та інші відносини між людьми. Великою мірою вони мають інерційний характер. Так, у минулому, якщо, наприклад, голова сім’ї був швець, то йому присвоювали прізвище *Швець* (з великої букви), а сина вже записували *Шевців* чи *Шевчук*. Коли ж Швець помирає, то його безпосередня спадкоємиця, вдова діставала прізвище *Шевчиха*, її син вже записувався як *Шевчишин*. Впадає у вічі, що у сусідньому від Курівців селі Воробіївка багато прізвищ до цього часу мають закінчення на *-ишин* (*Антонишин*, *Адамишин*, *Грицишин*, *Михайлишин*, *Луцишин* і т. д.). У Курівцях таких прізвищ, на диво, майже не було (лише *Мазуришин*, *Петришин*). Лише моя пра-, пра-, прабабця мала прізвище *Марчишин* по лінії маминого батька і одна пра-прабабця *Грицишин* (видно, з Воробіївки) – по лінії маминої мами.

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Село на золотому Поділлі: земля і люди / О. І. Шаблій. – Львів: Аверс, 2011. – С. 325–338.

Систематизація прізвищ і охоплення ними усіх без винятку членів сільських і міських громад почалася досить пізно – лише після встановлення у Галичині у 1772 р. австрійської влади, особливо, коли цар Йосиф II видав указ про обмір і оцінку усіх земель у вигляді т. зв. *кадастру*. Тоді кожен мешканець села отримував не лише ім'я (це було і раніше), але й фіксоване державою прізвище. У метриках (церковних) стали записувати прізвище, ім'я новонародженого, імена і прізвища його батьків (а матері – ще й дівоче прізвище). Таким чином, людина отримувала номінальну визначеність у системі координат, серед яких найголовнішими були її прізвище, ім'я, а також ім'я батька. На цю систему „навішувалися” значення інших характеристик: статі (хлопець, дівчина), шлюбного чи позашлюбного походження, дати народження, дати хрещення, імена та прізвища хресних батьків, їх соціальний статус й освіченість. Обрядом хрещення новонароджений не лише позбувався первородного гріха і ставав членом світової християнської спільноти, але, отримавши ім'я, набував права члена сільської (міської) громади з усіма наслідками, що випливали з цього.

Ми проаналізували прізвища мешканців с. Курівців у п'ятьох часових розрізах: 1) кінець XVIII ст. (за Йосифінською метрикою); 2) перша половина XIX ст. (за Францисканською метрикою); 3) кінець XIX ст. (1879 р., за списками земельних власників); 4) перша половина XX ст. (за власними спостереженнями); 5) кінець XX ст. (за даними розподілу земельних паїв). Картина досить цікава і наводить на багато висновків.

Передовсім, маємо таку особливість: у *XVIII–XIX ст. кількість прізвищ майже не змінилася*. Якщо за Йосифінською метрикою їх було приблизно 61¹, то у 1846 р. – 68, а у 1879 р. – 66. Водночас, багато прізвищ зникло і вони були замінені новими, тобто прізвищами людей, що прийшли у село із інших поселень двома шляхами: а) через одруження із мешканками села; б) через переселення разом з родиною у Курівці. Наведемо приклади.

За майже шістьдесят літ від Йосифінської до Францисканської метрики у селі не стало таких прізвищ, як: Матяш, Матяшів, Парашин, Миколин, Сеньків, Тимків, Кілішин, Яцковий, Дмитрів, Міськів, Войтків, Матвіїв, Міськовий, Гаврихів, Юрків, Марків та ряд інших. Натомість з'явилися Харон, Франтиха, Гнатишин, Галаїв, Ониськів, Онишків, Прокопів, Романюк, Шверид і багато інших.

Загалом із 61 прізвища, які були в селі у 1787 р. до 1846 р., залишилось лише 20 (33 %), у 1879 р. – 18 (29,5 %), у 40-х–50-х роках XX ст. – 17 (27,9 %), а вже на початку XXI ст. – 8, тобто лише 8–10 %. Таким чином, *за 225 років система прізвищ у селі Курівці оновила на дев'ять десятих*. Вдумаймося в цю цифру. Куди зникли наші предки-земляки по чоловічій лінії? Вони або осіли у сусідніх селах, або вимерли (загинули на війнах). Зате гени нікуди не зникли. Вони мандрують з покоління у покоління жіночими лініями.

¹ Слід зауважити, що тут подано лише прізвища власників землі. Але ж тоді були люди, що служили в пана усе життя і не мали земельної ділянки.

Наведемо лише ті прізвища, що більш ніж за два з лишнім століття залишилися у селі, незважаючи ні на які соціально-економічні негаразди: *Алексевич, Букишований, Бойко, Балюк, Загребельний, Митник, Польовий, Лисий, Полигач, Флиста, Чорний, Шумський, Щербатий*. А тепер вже нема і прізвищ: Бойко, Балюк, Загребельний, Митник, Польовий. Ледве набереться 9–10 прізвищ з тих, які побутували у другій половині XVIII ст., тобто менше десятої частини. *Людність села майже повністю змінила свій найменувальний вигляд!*

Це сталося особливо у XX ст. На середину XX ст. кількість прізвищ у порівнянні з 80-ми роками XIX ст. зросла майже у 1,5 рази, а на кінець XX – початок XXI ст. у порівнянні з тим же періодом (тобто за 100–120 років) – приблизно в 1,6 рази (з 66 прізвищ до 104).

Прізвища у минулому склалися чи виникали великою мірою стихійно, часто на основі прізвиस्क. У них відображалися певні ознаки того, хто отримував прізвище: родові стосунки, зовнішні риси, характер занять, соціальний чи етнічний статус чи походження тощо. Тому заслуговує на аналіз як „первинний” зміст найменувань (апелятив), так і способи (мовні, граматичні) формування прізвища. Наприклад, часто прізвище сина походило від імені батька: якщо батько називався Матвій, то син через ознаку присвійності, патронімічності отримував прізвище Матвійів (номінально: це Матвійів син¹). Відіменні прізвища закінчувалися на *-ів, -ин, -ук* та *ін*. Тому провести групування прізвищ за єдиною ознакою – етимологічною, граматичною чи якоюсь іншою дуже важко.

Спробуємо класифікувати прізвища с. Курівців нестрого, за такими ознаками: а) за походженням від імені (це відіменні); б) за зовнішніми рисами їх (прізвищ) носіїв; в) за родом занять і соціальним статусом; г) за етнічною ознакою; г) інші. Коротко розглянемо кожну групу.

Відіменні прізвища. 220 років тому ці прізвища були найбільш поширеними. Вони становили третю частину усіх прізвищ, наявних у Йосифінській метриці. За Францисканською метрикою (1846 р.) ця частка становила дещо менше п'ятої частини (17,6%), у середині XX ст. – знову піднялася до четвертої частини і приблизно такою залишилася у кінці XX ст. – на початку XXI ст.

Основою цих прізвищ є у переважній більшості християнські імена, що й зрозуміло. „Присвійність” виражена через різні суфікси: *-евич* (Алексевич), *-ишин* (Петришин), *-ів* (Прокопів), *-ук* (Тимофійчук), *-юк* (Романюк), *-ик* (Луцик), *-ин* (Хомин). Але було чоловіче прізвище *Маркіза* із закінченням на *-а*, що зовні нагадувало прізвище жінки. І воно походило, очевидно, не від феодального „звання” маркіза, а від імені Марка².

¹ У деяких народів слово “син” залишалося складовою частиною прізвища. Наприклад, у арабів “ібн” у прізвищах Ібн Гальдун, Ібн Батута; у німців “зон” – Йоганзон, Петерзон; у норвежців “сен”: Амундсен і т. д.

² Хоч апелятив „маркіза” означає тент, навіс.

Були прізвища без усяких присвійних суфіксів. Вони звучали як імена: Борис, Бень (від імені Веніамін), Шверид (прізвище стало Свирида), Ференц, Гера (з польського Герасім чи по-нашому – Гарасим) тощо. Правда, на початках (кінець XVIII ст.) при всьому багатстві відіменних прізвищ такого їх типу (збігання з іменами) не було. Це вже стало явищем XIX ст. і, очевидно, їх носіями були вихідці із сусідніх сіл. Впадає у вічі ще два оригінальні відіменні прізвища – *Джус*, *Джуль*. Хоч би тим, що починаються вони на звук „дж” і неясні за етимологією. Насправді, це дуже зрозумілі прізвища: вони теж відіменні, бо походять від англійських імен *Юс*, *Юз* (Йосип)¹ та Юль (Юлій), де “Ю” вимовляється як “Дж”. Коли ці прізвища чи прізвиська з’явилися у селі, якими шляхами сюди прийшли, нам невідомо. В усякому разі їх не було ні в кінці XVIII ст., ні в середині, ні під кінець XIX ст.²

І останнє. Під кінець XX ст. – на початку XXI ст. від 22 відіменних прізвищ кінця XVIII ст. (через 200 років!) залишилося лише одне. Це прізвище *Алексевич*.

Прізвища за переважно зовнішніми рисами їх носіїв. На початках офіційного присвоєння прізвищ (друга половина XVIII ст.) їх було дуже мало, близько 10–11. А у наш час стало майже 40, тобто збільшилося майже у чотири рази. Це прізвища, які характеризують не лише чисто зовнішні ознаки (наприклад, *Чорний*, *Лисий*, *Кривий*, *Масний* та ін.), але й подібність їх носіїв у певному відношенні до інших (живих чи неживих) об’єктів: звірів (*Голуб*, *Голубчик*, *Вовк*, *Козут*, *Шпак*, *Гусак*); предметів (*Копиця*, *Свйондрек* – від “свідерок” – “свердло”, *Коцюпа* – від “коцюба”; *Смик*, *Шлейка*); певними рисами поведінки, часом дуже віддаленими від номінального предмета чи явища (апелятива). Наприклад, прізвище *Слота*, що було ще зафіксоване у Йосифінській метриці. Очевидно, його надали людині за його характер плаксивості, непостійності тощо. Або прізвище *Дигас*, яке номінально позначає (з польської мови) того, що кланяється, прогинається, прислуговується тощо.

Етимологія таких прізвищ досить прозора за невеликими винятками: *Пенкаль*, *Карачко*, *Дигас*, *Балюк*, *Налуковий*. Хоч при великому бажанні можна пояснити номінальне значення відповідних слів (як це ми тільки що зробили зі словом

¹ Пам’ятаємо стару назву нинішнього Донецька – Юзівка, що походить від прізвища англійського промисловця Юза.

² Під час обговорення книги “Село на золотому Поділлі” письменник (поет) *Богдан* Чепурко висловив свою думку щодо етимології названих прізвищ. Він сказав: “... *Олег Іванович* допускає, що прізвища “Джус”, “Джуль” англійського походження. Тим часом у звичайних словниках знаходимо, що джус – хлопець, студент, залицяльник. Ця лексема близька до “джури” – козацького учня. Є ще вигук “джусь”, “аджусь” – геть: для відлякування персонажів не тільки тваринного походження. Гой-гой, мовляв, із німецької. Воно то, може, й так, бо чи не всі європейські, пак індоєвропейські мови, пішли з давньої української. Слово “*гойний*” – щедрий, багатий, розкішний, гарний – походить із сакральної традиції святкування наших предків у священних гаях: *гей*, *гой*, *сай*! Звідси й гаївки: українці гоїли Боже серце і серця ближніх. В гуцульських Карпатах я знав цілителя *Гою*. Зрештою, гоїв силкувались переспотворити в ізгоїв – чужих на своїй землі! – наші споконвічні воріженьки-опоненти. Отож, *гой-гой* – синонім українця насамперед, як і всіх інших народів, протилежних спільності кочівників” (Львів, 14.11.2011 р.).

“дигас”). Так, “пенкаль” походить від польського “рекас”, що означає “пукати”, “лопати”; “балюк” – від слова “бальок”; “карачок” – той, що лазить навкарачки, на руках і ногах; “налуковий” – той, що зігнутий луком чи живе “на луках”, або живе на колишньому обійсті Луки і т. д.

Декілька прізвищ такого роду мали німісцеве, польське чи німецьке походження. Це вже названі *Дигас*, *Свійондрек*. А також *Нуссбаум* (прізвища панського економа, єврея за національністю), *Альтман* (прізвище корчмаря), *Гой*, *Букишованій*, *Шайгец* тощо.

Рідко окремі прізвища можна пояснити двояко. Наприклад, *Головатий* (прізвище роду моєї мами) і *Шаблій* (рід тата). До речі, обидва роди німісцеві (про це була вище окрема розмова). “Головатий” – це той, що має велику голову (зовнішня ознака) або є розумним. “Шаблій” – або син Шаблі, або за характером гострий, різкий.

Третя група прізвищ виділена за **родом діяльності чи соціальним статусом їх носіїв**. Загалом, таких прізвищ небагато: 14 за Йосифінською метрикою, 10 – за Францисканською, 10 – у 1879 р., 13 – у середині ХХ ст. і 13 – на початку ХХІ ст. Тобто, питома вага їх постійно зменшується. Очевидно, ті часи, коли надавали прізвища такого роду давно минули. *Ткач*, *Коваль*, *Тесля* (*Тешиля*), *Мельник*, *Боднар*, *Чабан*, *Зварич*, *Митник*, *Польовий*, *Машталір*, *Шевчик*, *Стельмах* (*Штельмах*), *Коберник* та їм подібні – це вже минула феодально-реміснична епоха. Такі прізвища легко пояснити. Навіть *Коберник* – це той, що продукував чи продавав килими (слова “кобер”, “коберец” – польські).

Важче пояснити такі прізвища, які мають німісцеве, переважно німецько-австрійське походження, як *Машталір*, *Флиста*, *Полигач*, *Вельгач*. Перше з них має повністю німецьку етимологію. Номінально – це “завгоспи” у панському дворі (спочатку машталір керував тягловою силою – “кінним” господарством, а з часом управляв усім реманентом, постачанням і збутом у помісті). *Флиста* номінально позначає сплавника плотів на гірських річках; *Полигач* – той, що щось “ликає”, “ковтає” (аналогом до українського “поликача” є “ковтуник”)¹. Також *Вельгач* спочатку писали як *Велькач* (польською *Wilkaacz* – вовколов, вовкогон). З часом воно перетворилося у *Вельгач*².

Ще одну малопродуктивну групу утворюють прізвища за **етнічною чи конфесійною ознакою**. Це прізвища: від назв українських етнографічних груп (*Бойко*, *Лемків*), від назв народів-сусідів (*Мазурчин*, *Мазуришин*, *Татарин*, *Турчин*, *Руменюк*), від назви конфесії (*Уніят*) й прізвищ єврейського походження (*Борух*)³. Найімовірніше ці прізвища походять не так від етнічно-конфесійних ознак їх влас-

¹ Можливо “ковтуник” є зменшувальною формою від слова “ковтун” (“колтун”) – височної дорожочинної підвіски як жіночої прекраси подібної до навушниць. Так само “полигач” – це спільник, “напаркник” (див. *Редько Ю.*).

² *Ю. Редько* пояснює апелятив цього прізвища як слово “великий”, “велетень”.

³ Справити “борухи” – помолитися (*євр.*).

ників, як від відповідних прізвиськ, що номінізувалися. У всякому разі, до нашого часу в селі залишилися лише двоє з названих: Татарин (був ще у XIX ст. коваль Татарин, який жив у панському дворі в центрі села; а у першій половині XX ст. – на “Зарваниці” під № 96 мешкав теж коваль *Дмитро Татарин*¹ – очевидно його нащадок; другий – Уніят, який прийшов у Курівці із сусіднього села Озерна, де було багато латинників (родин з україно-польськими ознаками).

Порівняно велику групу прізвищ становлять ті, яких важко розділити на певні “змістовні” класи, як це ми зробили вище. Це – усі решта прізвищ. На кінець XVIII ст. їх було 10, на середину XIX ст. – 23, під його кінець (1879 р.) – 24, у середині XX ст. – 20, а на початку XXI ст. – 24, тобто спостерігається деяке зростання.

Зрозуміло, що багато з них із певною натяжною можна віднести до однієї з тільки що виділених чотирьох груп. Наприклад, *Пригода* – до групи за зовнішніми ознаками; сюди також потраплять прізвища *Бучко*, *Дубчак*, *Лабачук*, *Купчак*. З певними допусками сюди відносимо такі прізвища, як *Чайковський*, *Соколовський*, *Маяковський*, *Шишковський* та ряд інших. Але у прізвищах на *-цький*, *-ський*, *-зький* ця штучність особливо помітна. Ну, яке відношення прізвище *Бидловський* має до апелятива *бидла* (худоби) чи *Біскупський* – до *біскупа*, тобто митрополита, або *Войтушинський* – до *війта*? Хоча?

Тому цю групу прізвищ ми розділили за особливостями їх морфологічної будови, зокрема урахувавши характер суфіксів. Насамперед, це головна підгрупа прізвищ на *-ський*, *-цький*. Їх кількість найбільша (у 1787 р. – 7, у 1846 р. – 11, у 1879 р. – 19, у 1950 р. – 12 і у 2000 р. – 18).

Серед цих прізвищ проступають прізвища польського походження. Зокрема, прізвища діди́ча *Лупінського* (Tomasz de Łupianka Łupiński – Томаш з Луп’янки Лупінський), *Хобжинської*, *Цехоцького*, *Скрицького* (Skrzycki), *Махноцького*, *Біскупського*, *Яцевської*, *Войтушинського*, *Свірського* і деяких інших. Очевидно, їх носіями були панські дворові і переважно прийшли люди, які не пустили у Курівцях міцного коріння. Майже усі вони українізувалися (на початку XX ст. зник один з двох панських маєтків; не було костьола) або виїхали. Ще до війни було прізвище (і відповідно його носії) пана *Юристовського*. Але передвоєнні і воєнні події та процеси згладили і пана, і його нащадків.

Водночас, ряд прізвищ можна трактувати як польсько-українські, наприклад, *Лотоцький* (лоток – це у млині таке пристосування, по якому сиплеться зерно чи мука), *Ковальський*, *Краєвський*, *Кухарський*, *Моравська* (мурава – молода зелена трава), *Шумський*, *Комарницький*, *Луковський*, *Завадовський*, *Сухоцький*, *Сосновський*.

Останню шосту групу творять прізвища, які не увійшли в інші групи і етимологію яких важко пояснити. Їх небагато, наприклад, прізвище *Лалак*. За звучанням є близькі

¹ Прізвище Татарин частіше траплялося в сусідніх селах Чернихів та Плєсківці, що пов’язано з поселенням в них полонених татар.

слова “Лилик” (“кажан”) чи “Лялик” (від слова “лялька”)¹. Але чи є якась спільність між прізвищем Лалак і цими словами, неясно. Інші приклади – це **прізвища іноземного походження**: *Ціммер* (нім. „хата”), *Шайгец* (єврейське “ошуканець”), *Коверда*, *Дец*. Є одне чисто козацьке прізвище – *Чотиригодина* (на польський лад його вимовляли як Гудзіна (Gódzina – година). Але чому „чотири”, ніхто зараз не скаже². Не легше пояснити етимологію прізвищ *Шепишелей*, *Чирик*, *Кудрик*.

Нарешті, ще два прізвища, які не вкладаються у п’ять вищеназваних груп. Це *Загребельний* і *Пригода*. Справді, Загребельний – ніби той, що живе за греблею (пам’ятаємо, що у долині ріки є урочище “Загребелька”). Але як з’явилося відповідне прізвище? Так само з прізвищем Пригода (було також *Прихода*). Можливо останнє було вихідним, а потім його змінили на Пригода.

Цікаво б було з’ясувати не лише походження прізвищ, але й вказати місцевості, з яких вийшли їх носії. Бо й справді, якщо за 220 останніх років прізвища у с. Курівці змінилися на дев’ять десятих, то з цього випливає, що цих дев’ять десятих прізвищ увійшли в село з інших, переважно сусідніх, поселень, тобто з Великого Глибочка, Воробіївки, Цеброва, Довжанки, Озерної, Глядок, Чернихова, Плесковець, Горішнього Івачова та ін. Наприклад, лише у ХХ ст. з Великого Глибочка прийшли Шпак і Гера, з Воробіївки – Іванців, Хомин, Базюта, Петрусик, з Озерної – Уніят, Ціммер, з Висипівець – Марцюк, з Цеброва – Зварич, Кудрик, Боднар, з Довжанки – Маркіза, Шуль, з Глядок – Чабан, з Чернихова – Шаблій, Рудакевич, з Плесковець – Чубатий, з Івачова – Богатюк, з Пронятини – Терес, з Янківців – Шайгец і багато інших.

Так само багато корінних і молодих курівецьких хлопців оженилися до сусідніх сіл. І якщо вони були єдиними чоловіками – носіями певного прізвища, то це прізвище зникло із села.

Усе це дає право зробити три дуже важливих демографічних висновки:

1) кожне село, в т. ч. і Курівці утворює разом із сусідніми поселеннями просторово-часовий континіум (безперервність), свого роду мережеву генетично-інформаційну системну структуру;

2) у цьому континіумі кожне село, в т. ч. Курівці, є просторово-часовим транзитером, в якому відбувається “переведення” окремих людей, а то й цілих родів з одного поселення в інше, з одного покоління в інше;

3) аналогічна картина спостерігається і всередині самого села: просторова динаміка, пов’язана із зміною місць проживання членів новоутворюваних родин, є настільки значною, що протягом двох-трьох поколінь на дві-три четверти оновлюються власники селянських дворів.

¹ У с. Чернихів, що в чотирьох-п’яти кілометрах північніше Курівців, на початку ХІХ ст. було і тепер є прізвище Лялик.

² У Чернихові в 30–50-х роках ХХ ст. сусідом моєї баби був відомий на усю округу кравець *Михайло Чотиригодина*. Його внук *Олег Герман* (професор у Тернополі, письменник) видав у 2009 р. книгу про це село “Від хати до хати”.

Імена

Поруч з прізвищами, імена людей відіграють також важливу ідентифікаційну функцію. Причому імена часто-густо більше “личать” їх власникові, ніж його прізвище. А вже “зв’язок” імені і прізвища утворює нерозривне ціле, яке характеризує особу і особистість їх власника з усіма його родовими, фізичними, та психологічними особливостями. Недарма кажуть: як назвеш човен (судно, корабель), так він і попливе.

“Присвоєння” імені залежить від багатьох чинників і обставин. Найчастіше у християнському світі іменем називають новонародженого з урахуванням імені святого, який автоматично стає небесним опікуном дитини. Великою мірою імена залежать від етнічної приналежності дитини і відповідної конфесії. Зрозуміло, що українці традиційно більше схильні до українських імен у їх церковному звучанні, а поляки – до польських. Хоч у побуті такі імена звучать часто не однаково, але мають спільне християнське походження. Наприклад, на латині – *Іоан*, українською – *Іван*, а польською – *Ян*.

У кожному селі існує мода на певні імена. Наприклад, ще під кінець XIX ст. популярними були *Назар*, *Данило*, *Денис*, *Гнат*, *Кіндрат*. А вже у 20-х – 30-х роках XX ст. вони майже зникли. Зате тепер деякі з них, як *Данило*, *Назар*, *Денис* знову в моді. Аналогічна картина з жіночими іменами. Колись популярними були *Мокрина*, *Євдокія* (*Явдоха*), *Горпина*, *Параскева*, а тепер не знайдеш їх в день з вогнем.

Чоловічі імена. Розглянемо ці імена у с. Курівці в різних часових періодах: у 1787 р. (за матеріалами Йосифінської метрики), 1846 р. (Францисканська метрика), 1879 р. (за обліком власників земельних наділів) і у наш час. В усі часи є багато спільного. Деякі імена є досить стабільними. Це, передовсім, *Іван*, *Василь*, *Андрій*, *Михайло*, *Олекса*, *Федір*, *Микола* й ін. Хоч існують певні відмінності від часу до часу.

Спочатку трохи статистики. У 1787 р. серед власників землі було 71 ім’я. З них 30 носили ім’я *Іван* – найпопулярніше наприкінці XVIII ст. На другому місці – імена *Федько* та *Андрій* (по 12 носіїв). Ці три імені склали 35% усіх чоловіко-імен (разом усіх чоловіків з цими трьома іменами). А вже у 1846 р. на перше місце вийшли *Федько*, *Яцко* (по дев’ять їх носіїв), а *Іван* опинилося на третьому місці (було лише сім Іванів¹). У 1879 р. *Іван* знову на першому місці (вісім Іванів серед господарів села)². На другому місці *Федько* (*Теодор*) – п’ять носіїв імені, а на третьому – *Микита* та *Микола* – по чотири носії.

Проте спостерігається наростання кількості імен і їх варіантів. Якщо у 1787 р. побутувало лише 30 різновидів імен, а у 1846 р. – 54, то вже у 1879 р. – 51. А щодо варіантів одного і того ж імені, то прикладами є *Теодор* і *Федько*, *Іван* і *Ян*, *Олекса* і *Олександр*, *Йосип* і *Юсько*, *Андрій* та *Андрух* тощо.

¹ Якщо враховувати мого прадіда *Івана*, що народився у *Власа Головатого*, то було вже вісім.

² Сюди слід додати і мого діда *Івана* 1871 р. народження. Але він тут ще не враховується, бо не був господарем.

Наприкінці XVIII ст. побутували імена, яких потім не стало: *Войтко, Крисько, Мацько, Бартко, Собко, Куба, Влас*; і наприкінці XIX ст. були імена, які у XX ст. зникли. Наприклад, не стало *Димида* (лише відгомін його – *Іван Дигомидів*, але це вже було не ім'я і не прізвище, а радше своєрідне по батькові), *Демка, Сави і Савки* (і теж було вже “*Семко Савчишин*”), *Харитона, Хоми, Самуїла, Фелікса*.

Слід мати на увазі, що тут ми говоримо про імена, які носили власники господарств. Було б дещо точніше проаналізувати парафіяльні записи – народження і хрещення. Тоді картина трохи змінюється, але, думаю, не істотно. Бо ті, що отримали імена при хрещенні у кінці XIX ст., ставали через 20–25 років господарями. Крім того, частково господарями ставали хлопці з інших сіл, що одружувалися з курівецькими дівчатами і переходили мешкати до Курівців.

У селі, як і в Галичині загалом, не приживалися імена, характерні для православної Волині, як, наприклад, *Софрон, Платон, Арсен, Аксентій*.

У XX ст., внаслідок діяльності “Просвіти”, в селі почали з'являтися незнані раніше у практиці називання давньоукраїнські (староруські) імена: *Ярослав, Мирослав, Олег, Ігор*. Найбільше привилися два перших¹. Здається, не було ні *Святослава*, ні *Борислава (Бориса)* чи *Мечислава*.

З приходом советської влади мешканці Курівець її несприйняття виявляли і тим, що не називали своїх дітей на російсько-радянський кшталт: *Борис, Стас*.

Тепер же найбільш популярними стали такі чоловічі імена: а) традиційні: *Михайло, Василь, Петро, Іван, Стефан, Андрій, Микола*; б) сучасні: *Ярослав, Мирослав, Ігор, Максим*.

Жіночі імена. Вони мають ряд особливостей у порівнянні з чоловічими. Хоч би тим, що більшість з них є іншими стосовно чоловічих. Є чоловіче ім'я *Петро*, але нема жіночої *Петрини*, є *Яким*, але нема *Якими*, маємо *Григорій*, але відсутнє *Григорина* і т. д. Жіночі імена більше варіантні, ніж чоловічі. Наприклад, тут у побуті масово використовуються не лише пестливі форми з різноманітними суфіксами (*Марія – Марійка – Маруся – Маруська – Марусенька – Марина* (до речі, у Курівцях найчастіше поважну жінку називали *Мариною*) – *Маринка – Муся – Марусина* та ін). Водночас, немало жіночих імен з паралельними до чоловічих: *Іванна* – до *Івана*, *Стефанія* – до *Степана*, *Адріана* – до *Андрія* та ін. Усі жіночі імена в українській мові закінчуються на *-а, -я*.

Ми проаналізували жіночі імена с. Курівець наприкінці XIX ст., тобто того періоду, після якого почався крутий просвітянсько-освітнянський злам у свідомості і світобаченні їх мешканців.

Як це не дивно, але жіночих імен було значно менше, ніж чоловічих – всього 26 (чоловічих тоді було у два рази більше – 51). Найпопулярнішими були імена: *Анна (Ганна, Гануська)* – всього 11; на другому місці – *Марія* (10); на третьому

¹ Моє ім'я Олег було першим у селі. Перед тим у сусідньому селі Чернихіві так охрестили мого двоюрідного брата. І вже за аналогією через кілька місяців і мене.

місці – ім'я *Анастасія* (6). Поширеними (не менше трьох) були імена: *Параскева* (*Параська, Паська, Паранька*), *Ксенія* (*Ксенька*), *Горпина*, *Тетяна* (*Тацька*), *Євдокія* (*Явдоха*), *Теодфілія* (*Фелька*), *Агафія* (*Гапка, Гана*). Але було десять імен, носіями яких була лише одна особа (*Маланка, Юстина, Теодозія, Катерина, Ірина, Софія, Юлія, Мокрина, Матрона і Бригіда*).

Було, правда, одне ім'я, яке зараз ніде не поширене. Це ім'я *Олеянка* (*Завадовська, Дудка, Юркевич*). Напевно, це дещо змінене, можливо спольщене або латинізоване ім'я *Ольга* або *Олена*.

Часом за поєднанням імені і прізвища можна визначити етнічну приналежність носія імені. Наприклад, у 1879 р. жила у селі *Дигас Паська* (тобто, *Параскевія*). Зрозуміло, що прізвище *Дигас* не українське. Але, очевидно, від приходу його носія у Курівці з Воробіївки минуло небагато часу (бо ще у 1846 р. його тут не було). Дочка чи дружина *Дигас Паська* (*Параня, Параскева*) була україною (принаймні мала батьків чи хоча б одного з них українців).

Багато імен з часом зникли. У другій половині двадцятого століття вже не було імен: *Текля, Горпина, Агафія* (*Гапка*), *Олеянка, Бригіда, Февронія, Матрона, Мокрина* та ін.

У советську епоху, точніше під її закінчення, з'явилися жіночі імена, що мають російське походження: *Світлана, Валентина, Людмила, Лідія* та ін. Після 1991-го року якихось істотних змін не спостерігається.

Як виглядала уся сукупність жіночих імен початку ХХІ ст.? Розглянемо ці імена за матеріалами розподілу землі, де вказані прізвища та імена власниць земельних паїв.

Тепер нараховується 147 імен, власники яких наділені землею. Третю частину їх усіх – це імена *Ганна* (28) і *Марія* (24) – разом 52 (35,4% усіх). На третьому місці – ім'я *Ольга* (15 імен), на четвертому – *Стефанія* (10 імен). Тобто перших чотири імені становлять 72,4% від усіх імен. Далі йдуть *Галина* (7) і *Олександра* (6).

Дивно, що такі чудові українські імена як *Любов* (всього три), *Василина* (1), *Ксенія* (3), *Ірина* і *Олександра* (по чотири), *Юлія, Леся, Дарія, Віра, Мирослава, Надія, Іванна, Мар'яна* (по одному) не прижилися. Зате є чотири носії імені *Світлани*, одне *Людмили*, одне *Валентини*. Очевидно, це вже нова тенденція, бо цих три імені належать вже не молодим їх носіям. Можливо носії цих імен прибули з інших місць України.

Роди

Уже відзначалося, що прізвища змінилися за останні 220 років істотно – на дев'ять десятих. З цього випливає, що з середини–кінця ХVІІІ ст. до нас дійшли прізвища близько восьми–десяти родин. Це такі прізвища і родини (за алфавітом): *Алексевичі, Букшовані, Вовки, Головаті, Перейми, Лисі, Полигачі, Шумські, Чорні і Щербаті. Кожна родина – більше, ніж окрема сім'я. Це вже частина роду, що*

має спільного предка у глибині віків і представлена зараз (або донедавна) багатьма сім'ями, члени яких зробили певний внесок у життєдіяльність курівецької громади чи навіть в культуру та історію України.

Якщо взяти до уваги, що рід фіксується лише чоловічою лінією, а жіноча залишається у тіні, то можна стверджувати: чим ближче до нашого часу, тим більше представників села є носіями генів названого десятка родів. Наприклад, якщо прапрабабцею *Василя Дубчака* (умовно) є *Полигач Параскева*, то Василь є прямим нащадком роду Полигачів, але не за чоловічою, а жіночою лінією. Розглянемо коротко місце і роль деяких родів.

Алексевичі. Це найвідоміший рід села Курівці. Його представники знані з другої половини XVIII ст. Є думка, що цей рід походить з Бережанщини. Вже у Йосифінській метриці була згадка, крім *священника Івана*, також про його сусіда *Петра Алексевича*. Очевидно, це був його брат. А у 1879 р. в селі було 25 родин Алексевичів. Серед Алексевичів були священники, учителі, медики, учені, громадські діячі. Священиками були *Стефан, Дам'ян, Іван* та *Данило*. Усі троє працювали в Курівцях (найменше останній). Особливо рід проявив себе у першій половині XX ст. Вже у 1910 р. сільським головою став *Дмитро Алексевич*. У 30-х роках активістами "Просвіти" були *Петро Алексевич* (керівник "Сільського господаря"), *Ілля Алексевич* (секретар читальні "Просвіти"). У 40–50-х роках Ілля став директором Курівецької початкової школи; *Ганна Петрівна* вивчилася на учительку (згодом стала медиком). Ще двоє з цього роду – діти Іллі Івановича *Ярослав і Люба* стали медиками. Ярослав Львович – доктор медичних наук, професор, працює у Львові. Донедавна у селі навіть був дяк *Іван Алексевич*.

Букшовані – давній рід, як і Алексевичі. За документами 1787 р. (метрика) згадується про вдову Букшованого. Існує думка про те, що Букшовані також прийшли у с. Курівці з Бережанщини. Є й переказ, що давніше вони мали прізвище Мазепа, але чомусь змінили його на Букшований. Під кінець XIX ст. у селі вже було декілька родин Букшованих: *Івана, Гната, Дениса і Мариськи, Олекси*. Олекса був старостою села і організатором боротьби за відновлення у Курівцях центру греко-католицької парафії.

Найбільш відомі з цієї родини *Іван Букшований* і його син *Василь*. Перший був диригентом курівецького духового оркестру у довоєнний період. Іван Букшований у міжвоєнні роки став одним з найактивніших членів "Просвіти", навіть працював її секретарем (1926–1927 рр.). Після його смерті диригування духовим оркестром взяв у свої руки – під час війни і після неї – син Василь. У нього був син *Любомир*, який до смерті у 90-х роках XX ст. працював в Тернопільській академії народного господарства. Тепер у селі ще є три родини Букшованих.

Ще один рід **Полигачів**, який зафіксований уже у Йосифінській метриці, під номером 30, тобто близько від панського маєтку *Томаша Лупінського*. Зрозуміло, що людина з цим прізвищем була не місцевою, про що свідчить саме малозрозуміле прізвище. Наші пошуки навели на думку, що прізвище походить від характерної

риси предка: він міг ковтати (“ликати”, пол. “rofukać”) предмети і цим виділявся серед оточуючих¹. А може має рацію проф. *Ю. Редько*?

Найбільш відомим в історії села був *Василь Полигач* (1896–1986). Він брав участь в керівництві читальнею “Просвіти” (1926–1927 рр. господар, у 1931 р. – скарбник). У селі його називали “Справник”. Зараз ніхто не може чітко відповісти, чому так. Чи тому, що вів справи “Просвіти”, чи з якихось інших причин. Це була кремензна і витримана людина. В 1914–1916 рр. він служив у легіоні Українських січових стрільців. А в міжвоєнні, особливо у 30-ті роки, організував свою “кооперативу”, тобто торговий магазин, і, очевидно, допомагав дитячому садку села.

Ще кілька членів роду Полигачів згадуються, ніби недавно жили у селі. Це *Михайло* активіст “Просвіти” – її секретар у 1933 і 1934 рр.; *Олекса*² – бібліотекар у читальні „Просвіти” (1933, 1935) і оркестрант-духовик; *Яцко* – музикант.

Рід *Лисих* теж є корінним у Курівцях. Йосифінська метрика згадує *Луку* і *Василя Лисих*. Вже у 1846 р. було сім родин Лисих: *Федька*, *Олекси*, *Степана*, *Гарасима*, *Петра*, *Яцка*, ще одного *Степана*. Тепер у селі двадцять родин Лисих (за даними розподілу паїв).

В історії села було декілька представників роду Лисих, які виділялись на загальному його тлі. Це передовсім *Василь Лисий* і *Ганна Лиса*.

Василь Лисий – відомий як керівник (режисер) драматичного гуртка читальні “Просвіти” у міжвоєнний період. Отже, зробив певний внесок у розвиток сценічної культури села.

Ганна Григорівна Лиса (*Багрій* по чоловікові) належала до покоління, що формувалося під час війни і після неї. Вона закінчила Бережанське педучилище, Львівський університет імені Івана Франка (філологія), довгий час викладала українську і російську мову та літературу в рідному селі. На жаль, передчасно відійшла у засвіти.

Рід *Чорних* належав до давніх і багатих, дав селу ряд своїх представників. Що рід Чорних був корінним, свідчить Йосифінська метрика, у якій зазначено імена *Прокопа* та *Якова*. На початку ХХІ ст. у селі було дев’ять родин з цим прізвищем.

У міжвоєнний час особливо виділилися три особистості з цього роду: *Микола*, *Марко* і *Петро*. Усі вони були активними членами читальні “Просвіти”. Усі полюбили розводити бджіл. Знаменита пасіка Миколи Чорного розташовувалася недалеко у полі на південь від села. А *Марко Чорний*, що мешкав в долині річки, створив собі навіть саджавку, організував кераг, мав хату і господарські будівлі, вкриті оцинкованою бляхою. Все це свідчить, що представники роду мали новаторську жилку. У советський час *Микола* і *Петро* були головами сільради. Дочка *Петра Ольга*, закінчивши Львівський університет, працювала у Львові учителькою.

¹ Більш логічним в українській мові є номінальне “ковтун”, “ковтуник” (прізвище Ковтуни в Курівцях було у минулому і є ще одна родина зараз).

² *Олекса Полигач* був зятем дяка *Павла Гуменюка*.

У Марка Чорного був син *Ярослав*, який по війні закінчив Львівський зооветеринарний інститут. Працював в Івано-Франківському обласному управлінні сільського господарства, де організував передові способи випасу ВРХ – т. зв. електричного пастуха. Онук Марка *Ярослав Іванович Чорний* – директор Золочівської друкарні.

Рід *Шумських* також давній. За даними Йосифінської метрики *Федь Шумський* тоді мешкав поруч з панським маєтком дідича *Лукаша Лупінського* у Горішніх Курівцях (номер 41). Тепер у селі живе вісім родин Шумських. Серед членів роду є відомі люди, зокрема два *Івани Шумських*. Один – син *Самійла*, другий – *Ілька*.

Шумський Іван Самійлович – газда, якого поважали в сільській громаді – призначили війтом (головою). Його обирали, наприклад, головою кооперативу “Поміч”, який допомагав своїм членам; був він і членом управи “Просвіти” в окремі роки і головою в останньому 1939-й році. Потім большевики ліквідували “Просвіту”.

Іван Ількович Шумський відомий як добрий співак – мав приємного тембру голос. За польських часів створив у власній хаті продовольчий магазин – кооперативу, як тоді казали. Очевидно, був спонсором дитячого садка.

Нарешті, рід *Щербатих*, відомий ще з кінця XVIII ст., належав до “керівної” еліти, бо його представник *Влас Щербатий* як війт Горішніх Курівець розписався під матеріалами Йосифінської метрики, правда, хрестиком. А у пізніші часи інші представники роду належали до управлінців. Один з них – *Василь* був членом ревізійної комісії “Просвіти” 1935 р.; *Михайло* був скарбником читальні “Просвіти” (1926–1927 рр.) і до війни керував маєтком *Свистуна* (лікаря з Тернополя), ще інший – *Михайло* – наприкінці 40-х на початку – 50-х років XX ст., вже при совєцькій владі, був головою сільради (і не погодився підписати списку декількох родин на виселення); *Василь* по війні був завідувачем сільського клубу.

Ще можна було назвати декілька відомих родів, наприклад, *Бенцалів, Перейм, Флист, Головатих*. Але про добрі справи її представників ми вже написали вище.

7. Унікальні гідро-атмосферні явища на озері Пісочному (спроба краєзнавчого аналізу)*

Загальна географічна характеристика. Мало не кожного року у кінці липня – на початку серпня я відпочиваю на озері Пісочному, що знаходиться у дев’яти кілометрах на північ від смт Шацьк Волинської області біля відомого санаторію “Лісова пісня”. Озеро належить до середніх водойм (площа 1,83 км²) Шацького поозер’я. Його найдовший діаметр становить приблизно 1,5 км, найкоротший – до 500 м. Найбільша глибина озера досягає 19 м у його південній частині в 55–65 м на північ від берега.

* Публікується вперше. *Шаблій О. І.* Унікальні гідро-атмосферні явища на озері Пісочному біля Шацька (спроба краєзнавчого аналізу). – Львів, 2015.

Побережжя озера зайняті переважно сосновим лісом і на 70–80 % зонами відпочинку. Зокрема, на півдні – це всеукраїнський профспілковий санаторій “Лісова пісня”. На південному заході – табір відпочинку Львівського медичного вишу (“Медик”), на заході – університету ім. І. Франка (“Озерний край”). На південному заході – невеликі ділянки баз відпочинку університетів Львова – Лісотехнічного та “Політехніки”.

Нарешті, озеро Пісочне має природоохоронний статус гідрологічного заказника. У найближчому його оточенні знаходяться декілька природних водойм Шацького поозер'я. Найбільші з них озеро: *Свитязь* (на південний захід), *Луки* (на захід), *Пулемецьке* (на північний захід), *Мошне* (на північний схід) та ін. Всі вони утворюють озерно-болотисту і меліоративну систему, яка поверхневими і підземними водотоками (річки, меліоративні канали), болотистими видолінками та підземними водними артеріями взаємопов'язані. Водотоками переміщається між озерами також гідрофільна фауна і флора. Під час весняно-літніх повеней рівень озер і гідронаповнення міжозерних водотоків підвищується.

Коливання рівня озерних вод підтримується атмосферними опадами (приблизно 750 мм у рік) і підземними водами. Тому цей рівень не піддається особливо великим коливанням. І все ж весняний підйом, пов'язаний із таненням снігу і льоду виділяється на фоні середньорічних рівнів.

Нарешті, Шацьке поозер'я цілком знаходиться при Головному Європейському вододілі і у зоні мішаних лісів, яка 11–13 тис. років тому повністю перебувала під впливом останнього льодовика, що залишив після себе багату кінцеву морену і від'ємні форми рельєфу, які є виїмками для озер льодовикового походження.

Унікальні гідро-атмосферні явища. Озеро – це не лише велика заглибина, що заповнена водою. Це, можна сказати, живий динамічний організм, який функціонує і щохвилино, щогодинно і щодобово змінюється. Тут є типові явища властиві для такого типу водойм (стратифікація температурного режиму товщі води), її геопросторові відмінності у горизонтальному і вертикальному розрізі; постійні течії, місця зосередження гідрофільної рослинності і прибережних відкладів.

Проте на цій водно-повітряній місцині, точніше – *геоторії*, що поєднує водний масив, прибережний суходіл та повітряний басейн над ними, час від часу можна спостерігати унікальні явища. Серед них у 2007–2011 рр. я мав можливість побачити власними очима три феноменальні явища, які пояснити однозначно не так вже й просто. В усіх трьох випадках беруть участь названі три стихії: водна, атмосферна, суходільна.

Перше явище. Його я спостерігав у липні 2007 р. раннім ранком, десь між 7 год 00 хв. і 7 год 15 хв. На жаль, не мав при собі фотоапарата, хоч динаміку і статику явища схопив досить точно.

Отже, точка мого “спостереження” знаходилася на південному пірсі бази відпочинку “Озерний край”. Моя візія – у сторону пляжу “Пицунда” і с. Мельники. Над ними сходило, бризкаючи золотими променями, велике ранішнє червоне сонце.

Водночас від берегів озера у сторону його центру мчали білі хвилі конденсованої водяної пари з дистанцією у 3–5 м. Візуально озеро покритося концентричними брижами аж до його центру на перемичці по найкоротшому діаметрі.

Там, – у центрі озера, пара концентрувалася і піднімалася вгору і з певної висоти (десь 20–25 м) її “стовбур” швидко розширювався і мав вигляд снопа (див. рис. 7.2). На думку доц. Богдана Мухи, “сніп” зверху заблокував і не пропускав вище інверсійний “пласт” теплого повітря. Це був шар атмосфери, що звечора і майже до ранку “сидів” на поверхні озера, а потім почав поступово підніматися, бо холодне повітря з вихолоднілих берегів відчуло менший тиск над теплою водою і момігрувало туди з усіх боків, викликаючи конденсацію водяної пари над озером і концентрично гнало туманні хвилі до центра озера. Зійшовшись в центрі – повинно було піднятися вгору.

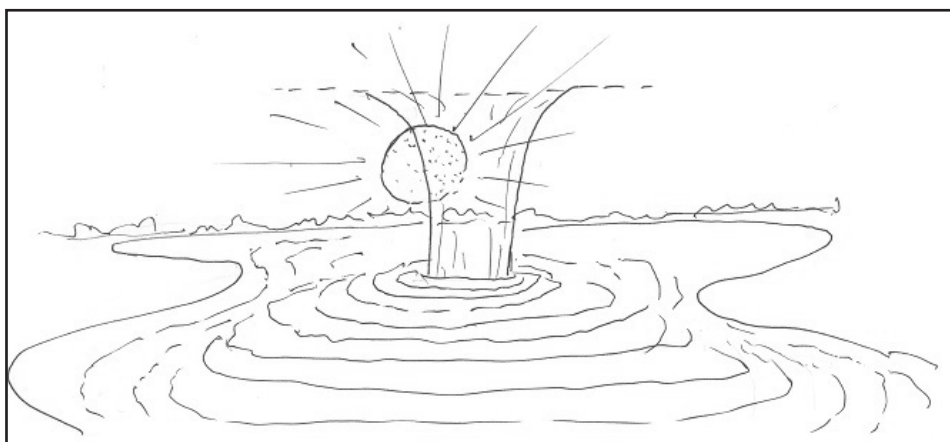

Рис. 7.2. Явище “водно-атмосферного снопа”

Цей “сніп” поки що заступив половину сонця. А воно таки вирвалося і його обіймів і через 5–7 хвилин опинилося над ним. Прекрасне видовище: на кілька хвилин вже яскравий і зменшений диск Сонця завис на кілька секунд на плоскій вершині “снопа”. Я шукав найменування цього видовища: “Сонце на водяному снопі”. Ні! Якась несумісність. “Сонце вирвалось із вази”. Це вже краще, але щось ще не те... або “світ прекрасний” і “хто рано встає, тому Бог дає”.

Поки я роздумував і побіг за фотоапаратом (мобільник з вмонтованою цифровою фотокамерою тоді ще не було), видовище повністю зникло; пропав десь “сніп”, а хвильки, що рядками мчали від берегів до центра озера, шезли. Отже, зникли умови появи водяно-парового “снопа”. Зник і сам “сніп”. Припускаю, що в центрі “снопа” випадав дрібний дощ (доц. Б. Муха заперечує цю думку і вважає різниці температури і тиску вирівнялися від взаємного обміну і перемішування та від прогрівання сонцем, що вже зійшло; однак це гарний приклад озерного бризу, що став видимим).

Феномен другий – подвійна веселка. Звичайно, веселки появляються після дощу. Вони тихо світяться усіма кольорами спектру. Фізики це пояснюють досить просто: веселки – це гідрооптичне явище, пов’язане із заломленням і розкладом сонячного світла у дрібних капельках води, якими насичена атмосфера після дощу. Але, з іншого боку, це і функція нашого зору, що забезпечує сприйняття цього явища. Бо, чому усі веселки мають дугоподібну форму? Особливо красива веселка, яка обома кінцями дуги впирається на горизонті у земну поверхню. Проте це явище звичне.

Подвійна веселка, що відображена і на асфальтній дорозі

Рідше спостерігаємо т. зв. *подвійну веселку*, коли є дві дуги. Звичайно, вони “розташовуються” концентрично одна над одною. Зовнішня півдуга менш яскрава. В усякому разі, я не спостерігав, щоб вона була яскравішою за внутрішню. У 2014 р., коли я повертався із “Озерного краю” до Львова, між Великими Мостами і Жовквою після короткочасного зливого дощу, я був змушений зупинити авто. На небі сіяла подвійна веселка і симетрично відображалася у “дзеркалі” мокрого асфальту. Теж незвичне явище – здубльована подвійна веселка.

Але справжнім феноменом, побаченим мною на оз. Пісочному, була веселка, у вигляді двох дуг, які дзеркально симетрично розходяться від озерної (земної) поверхні у протилежні сторони.

Дві веселки особливо цікаво виглядають на фоні голубих небес. Їх дуги, по суті, виходять з одного пункту на горизонті і розходяться у різні сторони: одна – направо, друга – наліво (рис. 7.3.).

Пояснити таке унікальне явище нелегко. Можна припустити, що тут маємо справу з двома теплими повітряними масами. Вони рухаються паралельно і стикаються своїми бічними сторонами, не змішуючись. Віддають значну кількість опадів і стають прозорими, залишаючи в небі частину диспергованих крапель. Ці краплі при відповідному освітленні сонячними променями розкладають світло на кольори веселки. Зрозуміло, що на фоні незалежних мас веселки не можуть перетинатися ні бути паралельними одна до одної. Але чому вони дзеркально симетричні, це нам не відомо.

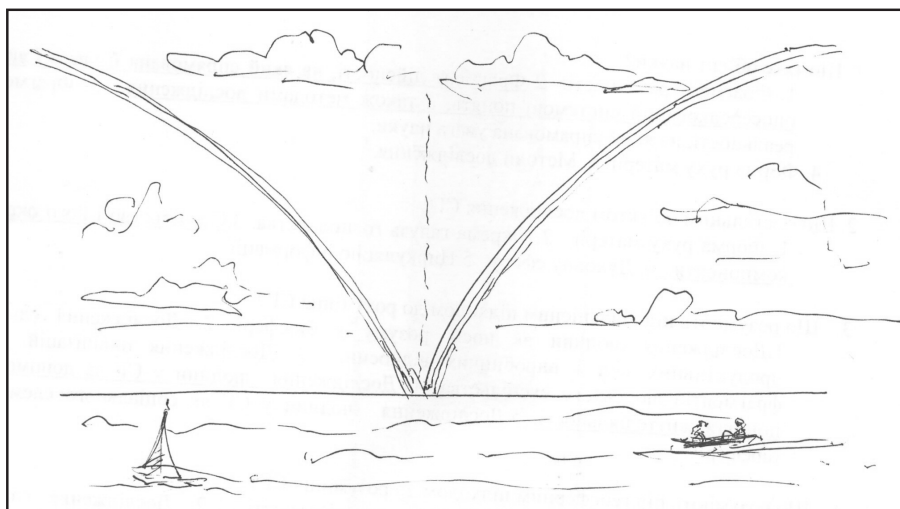

Рис. 7.3. Подвійна дзеркально-симетрична веселка

Може бути і такий варіант: єдина дощова хмара, проходячи над озером, роздвоюється через підняття теплого повітря над його центром. Тому веселки утворюються після проходження окремих повітряних мас.

На думку доц. *Павла Шубера*, цей феномен пояснюється таким чином. Явище дзеркально-симетричних веселок над озером Пісочним у літній час можна пояснити розривом єдиної дощової повітряної маси по вертикалі на дві частини. Тому у кожній з них утворилася “своя” веселка. Те, що ці веселки починаються ніби з одного пункту, пояснюється чисто оптичними особливостями наших очей. З пункту візії спостерігача ми сприймаємо, по-суті, два явища з однієї точки. Тому веселки симетричні. Якщо б спостерігач перемістився, наприклад, на 300 м вліво, то він побачив би аналогічну картину. Але самі веселки теж були б зміщені вліво. На скільки метрів? Це зараз нелегко відповісти: необхідно було б зробити відповідні заміри. Та це неможливо було у тодішніх умовах.

Доц. Богдан Муха має іншу думку. Зокрема, він стверджує таке. У різних частинах дощової хмари зосереджувалися і випадали водяні краплини дощу різного діаметру. Тому вони по-різному переломлювали промені сонця. Отже, від цього утворилися дві веселки. Чи справді так?

Третій феномен – “оранжевий ліс”, що світиться після заходу сонця. Точка погляду спостерігача – той же пірс на базі відпочинку ЛНУ ім. І. Франка “Озерний край”. Візія спрямована у північно-східному напрямі на затоку “малого” озера, правіше санаторію “Лісова пісня”. Край затоки обрамляє сосновий ліс з чітко вираженою оранжевою стовбурною і зеленою кроною частинами.

Явище світіння усього соснового лісу я спостерігав лише один раз, коли зайшло сонце. У такий час ліс мав би бути майже суцільно тьмним. Насправді він *яскраво світився* оранжевим кольором у зоні стовбурів густих сосен, а крони дерев відсвічували слаборозсіяним, майже світлим зеленим фоном.

Як пояснити це явище? На мою думку, тут свою роль зіграє теорія відбиття світла від площин. Зокрема, у нашому випадку сонячні промені після заходу сонця відбиваються від хмар, що знаходяться на невеликій висоті і утворюють своєрідну площину відбиття (чи розсіювання) світла. Це відбите рожевими хмарами світло під певним, досить великим кутом, близьким до прямого, падає на вертикальну “стіну” лісу і освітлює його. Тому на загальному присмерковому “сірому” тлі докільля осяяний відбитим від хмар ліс різко виділяється і здається, що він світиться. Схема цього процесу показано на рис. 7.4.

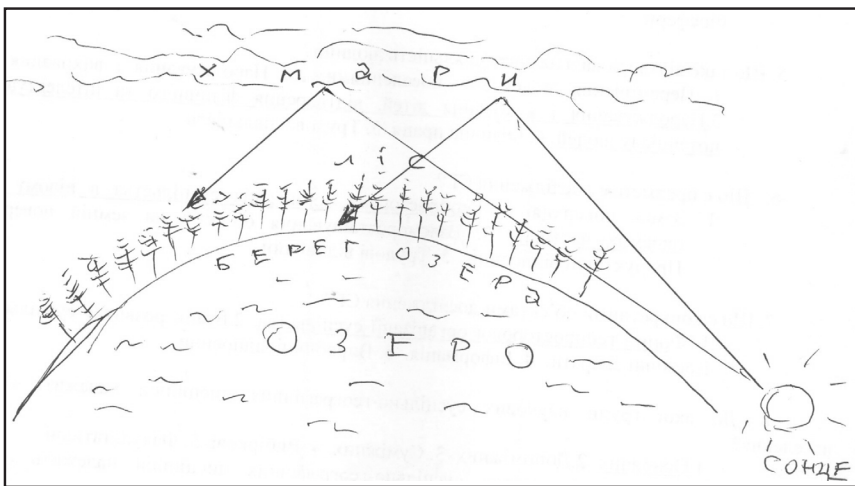

Рис. 7.4. Явище “палаючого” лісу після заходу сонця

Очевидно, довший період перебування на відпочинку на Шацьких озерах і відповідно збільшення ресурсу часу на спостереження виявлять нові – інші гідро-атмосферні феномени. І не лише денні, але й вечірні, ранкові і нічні. Можливо й зимові.

Наприклад, це може проявлятися у товщі води на різних глибинах. Або у світінні місячних доріжок на поверхні озера, коли над ним височить круглий місяць чи сонце та ін. Можна бачити крізь прозорий, як скло, 20 сантиметровий лід, як плавають риби, чи хитаються рослини-водорості. В міцний мороз озеро видає звуки ніби постріли з гармати від тріскання льоду. Поширення тріщин по поверхні озера в різні боки створює серію літаючих звуків. При замерзанні озера лід рухається на захід, бо всі опори пірсів зх. берега завжди нахиленні до південного берега. Лід руйнує пірси, підриває сам берег (обривом). Піщаний вал (давній) на східному і північному березі висотою приблизно 6 м.

VI. РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ, ВИСТУПИ ТА ІНТЕРВ'Ю

1. Відгуки та рецензії

На докторську дисертацію Миколи Барановського*

1. Актуальність обраної теми дослідження та її зв'язок з планами та напрямками науково-дослідних робіт наукових установ і організацій, державними та галузевими науковими програмами.

Кризові процеси середини 90-х років ХХ ст. негативно позначилися на всіх аспектах життєдіяльності в Україні. Зміни суспільного ладу, економічної системи, загальносвітова тенденція переходу до постіндустріального розвитку зумовили трансформацію галузевої та територіальної структур регіонів, спричинили посилення поляризації простору, одним із наслідків якої стало формування депресивних територій. Депресивні території у будь-якій країні є осередком соціальної напруги, а тому не дивно, що вони відносяться до головних об'єктів державної регіональної політики більшості європейських країн ще з початку ХХ ст. З-поміж різних типів депресивних територій найгостріші проблеми склалися у сільських регіонах, вивченню яких через традиційне ототожнення понять “депресивна територія” та “старопромисловий регіон” не приділялася належна увага. Водночас сільські території багатьох регіонів України характеризуються поглибленням депопуляційних процесів, знелюдненням поселенської мережі, архаїзацією сільської економіки, утратою важливих соціальних функцій. Ситуація у них є настільки складною та за давньою, що потребує пошуку нових механізмів їх підтримки в межах оновленої концепції сільського розвитку.

Сільська складова регіональної політики досі остаточно не викристалізувалася, ще тривають процеси становлення як самої регіональної політики, так і трансформаційні процеси в аграрній сфері. Переоцінки та оновлення потребує і сама концепція

---

* Публікується вперше. *Шаблій О. І.* Відгук офіційного опонента на докторську дисертацію *М. О. Барановського* на тему “Сільські депресивні території України: теоретико-методологічні засади суспільно-географічного дослідження”, подану на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук із спеціальності 11.00.02 – економічна та соціальна географія. Київ, 2010 р.

розвитку сільських територій, оскільки пануюча в радянські часи галузево-відомча парадигма ототожнення села та сільського господарства довела свою неадекватність, стала причиною глибокої руйнації села. Недосконалість діючої законодавчої бази, методик і процедури виокремлення проблемних територій унеможливають об'єктивну делімітацію сільських депресивних територій, що гальмує розроблення та реалізацію ефективної системи заходів стимулювання їх розвитку.

Отже дисертаційна робота М. О. Барановського, де об'єктом дослідження обрано сільські депресивні території як різновид проблемних регіонів, а головним завданням є розроблення системи заходів активізації їх розвитку, не викликає жодних сумнівів стосовно своєї актуальності.

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, їх достовірність і новизна

Наукові положення, висновки та рекомендації дисертаційного дослідження є належним чином обґрунтованими та достовірними, що забезпечується використанням значного масиву офіційної статистичної інформації, насамперед даних статистичних щорічників регіонів України, Міністерства економіки, Міністерства аграрної політики, Міністерства регіонального розвитку та будівництва України, первинних матеріалів Державного комітету статистики України, зокрема моніторингу соціально-економічних показників розвитку регіонів, районів і міст обласного, республіканського в АР Крим значення для визнання територій депресивними. При написанні дисертації використано 362 наукові праці провідних вітчизняних і зарубіжних учених різних галузей науки (суспільна географія, регіональна економіка, економіка аграрної сфери) з проблем регіональної політики, регіонального розвитку, розвитку села і сільських територій, законодавчо-нормативні документи, методичні розробки та рекомендації деяких міністерств і відомств України, науково-дослідних інститутів, недержавних аналітичних центрів.

Дисертаційне дослідження ґрунтується на використанні сучасної теоретико-методологічної та методичної бази суспільної географії та регіональної економіки.

Загальнонаукова методологія дослідження ґрунтується на системно-структурному, синергетичному та біхевіористичному підходах, які дозволяють розглядати депресивні території як звичайну систему, як систему, що самоорганізовується та систему як образ. Конкретнонаукова суспільно-географічна методологія заснована на використанні кількох груп методів, основними з-поміж яких є економіко-статистичні (кореляційний, факторний, регресійний аналізи), прогностичні (трендового моделювання), методи просторового аналізу і районування, класифікації та типізації (кластерний, нейромережевий), картографічного моделювання (ізоліній), експертної (рейтингової) оцінки регіонального розвитку тощо.

Основні наукові досягнення дисертанта.

Вперше:

1. Сформульовано сутність поняття “сільська депресивна територія”, визначено її характерні риси та ознаки, розкрито місце серед проблемних територій різного типу

(параграф 1.2, с. 48–52). При цьому проаналізовано наукові підходи до трактування сутності різних типів проблемних територій, розкрито серед них місце сільських депресивних територій, обґрунтовано причини низької вивченості проблематики сільської депресивності, доведено факт існування сільських депресивних територій як різновиду проблемних регіонів, що представляють собою сільську місцевість адміністративних районів чи їх частин, які характеризуються явищами депопуляції, архаїзації економічної бази, утратою властивих їм соціальних функцій, низьким рівнем життя населення та відсутністю власних резервів для соціально-економічного відродження.

2. Визначено методологічні основи оцінки взаємозумовленості процесів регіонального розвитку та формування депресивних територій, що дало змогу розкрити механізми їх утворення з позиції існуючих концепцій суспільної географії та регіоналістики. У роботі аргументовано доведена залежність між стадійністю розвитку економіки та регіональним розвитком, правомірність проектування галузевих змін на територіальний зріз, визначено, що формування депресивних територій може розглядатися як: а) закономірний результат поляризації простору між центральними та периферійними територіями; б) наслідок асиметричності регіонального розвитку між головними центрами і відсталими територіями; в) функціональна форма прояву регіональної депресивності як стадії регіонального розвитку; г) різновид дисипативних процесів, наслідок втрати регіональними системами стану рівноваги під впливом різноманітних флуктуацій (с. 83–94).

3. Встановлено головні чинники та закономірності формування сільських депресивних територій (параграфи 2.3–2.4). До останніх віднесено циклічність, стадійність, асиметричність, ущільнення господарського простору, амбівалентність та гетерохронну коеволюційність. При цьому показано, що утворення сільських депресивних територій загалом відповідає стадійності господарського освоєння території, еволюції сільської місцевості та аграрного сектора в умовах постіндустріального розвитку.

4. Здійснено делімітацію сільських депресивних територій на рівні адміністративних районів України на основі інтегрального показника розвитку та встановлених критеріальних меж депресивності. На основі формульного підходу та аналізу існуючих у світовій та вітчизняній практиці підходів до визначення критеріальних меж депресивності встановлено, що до категорії сільських депресивних територій можуть бути віднесені ті райони, де інтегральний показник їх розвитку відхиляється у гірший бік від пересічних для країни значень більш як на 10%. Усього в роботі виділено 190 сільських депресивних районів, найбільша кількість яких зосереджена у Вінницькій, Чернігівській, Одеській, Сумській та Хмельницькій областях (розділ 4, с. 25–234).

5. Виділено типи сільських депресивних територій на базі головних типиформувальних причин їх утворення, проаналізовано особливості розвитку виробничо-інфраструктурної, фінансової, соціальної та демографічної підсистем цих районів,

розкрито найбільш гострі проблеми їх розвитку, створено карту типів сільських депресивних районів України (с. 237–243).

6. Здійснено комплексну типізацію сільських територій України на основі синтезу показників їх соціально-економічного розвитку, структури економіки та зайнятості населення з використанням нейромережевих методів, зокрема карт самоорганізації Кохонена (параграф 4.4).

7. Розроблено принципи та підходи до формування системи заходів стимулювання розвитку та програм подолання стану депресивності сільських територій. У роботі обґрунтовано доцільність зміни парадигми розвитку сільських територій, відмови від аграрно-галузевої концепції на користь парадигми багатофункціональності села, активізації розвитку у сільській місцевості позааграрних видів діяльності, що в сукупності має забезпечити відродження сільських депресивних територій. Заходи стимулювання розвитку сільських депресивних територій конкретизовані як стосовно окремих секторів сільського розвитку (сільська економіка, соціальна сфера, розселенські аспекти тощо), так і стосовно типів проблемних територій (параграф 5.1, с. 268–275, параграф 5.2).

8. Визначено ймовірні джерела фінансування заходів із подолання стану депресивності сільських територій, здійснено прогнозування їх обсягів на період до 2015 р. Поряд із вже існуючими джерелами фінансування заходів боротьби із депресивними територіями, у роботі доведено необхідність залучення до вирішення їх проблем двох нових джерел, зокрема державного фонду регіонального розвитку, створення якого передбачено у новій редакції Закону України “Про основні засади державної аграрної політики”, а також коштів бюджетів розвитку сільських і селищних громад. Суттєве наповнення останніх може забезпечити запровадження норм бюджетного кодексу 2009 р. За допомогою методу трендового моделювання визначено, що загальна сума коштів зазначених джерел може скласти у 2015 р. 4,5 млрд. грн. (с. 322–331).

Удосконалено:

1. Методологічні підходи до пояснення механізмів формування депресивних територій на основі синергетичного та біхевіористичного підходів, які поряд із традиційним системно-структурним підходом дають можливість розглядати сільські депресивні території як системи, що самоорганізуються, і системи, як образ, що формується в уявленні людини (параграф 2.1, с. 77–83).

2. Критерії визначення типологічних ознак депресивних територій, розмежування дефініцій “депресивна”, “слаборозвинена” та “проблемна” територія, зокрема встановлено, що головною відмінною рисою депресивних територій від інших типів проблемних територій є наявність не окремих кризових явищ, а комплексної, системної тривалої стагнації основних соціально-економічних параметрів. Поняття “депресивна територія” є вужчим за поняття “проблемна територія”, при цьому друге з них є родовим, узагальнюючим, перше – видовим, підпорядкованим (с. 35–45).

3. Способи оцінки значущості (коефіцієнтів “ваги”) чинників та окремих показників депресивності сільських територій, що забезпечувалося застосуванням факторного аналізу, експертного опитування, у т. ч. з урахуванням коефіцієнта узгодженості думок експертів (параграф 3.2, с. 154–155; параграф 4, с. 179–186).

4. Методику використання перцепційного підходу до визначення депресивних територій у складі окремих регіонів, причин їх формування та пріоритетності офіційних індикаторів депресивності. Грунтуючись на твердженні, що у місцевого населення є власна думка стосовно віднесення тих чи інших територій до категорії депресивних, було здійснено порівняння переліку сільських депресивних районів, визначених на основі великої групи показників і на основі опитування викладачів і студентів географічних факультетів 12 університетів України. Результати опитування показали, що рівень розвитку адміністративного району тісно пов’язується експертами зі статусом, людністю та рівнем економічного розвитку їхніх райцентрів (с. 187–192).

Дістали подальшого розвитку:

1. Методи оцінки об’єктивності делімітації сільських депресивних територій на основі використання дискримінантного аналізу. Критеріями оцінки належності сільських районів до категорії депресивних є коефіцієнти класифікуючих функцій та коефіцієнти апостеріорної ймовірності (параграф 4.3, с. 243–244).

2. Підходи до обчислення інтегрального показника розвитку сільських територій та визначення критеріальних меж депресивності, зокрема на основі використання існуючих у світовій практиці підходів до вирішення цього питання (розділ 3, с. 150–154, 156–158, параграф 4.1, с. 222–226);

3. Технологія використання SWOT-аналізу для обґрунтування системи заходів стимулювання розвитку сільських проблемних територій (с. 166–167, додаток X).

Обґрунтованість і достовірність основних висновків дисертаційного дослідження підтверджується їх обговоренням на 40 міжнародних і всеукраїнських конференціях, з’їздах, семінарах у 1995–2009 рр.

3. Зміст та завершеність дослідження

Дисертаційна робота складається зі вступу, п’яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

Дисертаційне дослідження відзначається чіткістю і логічністю побудови, що відповідає поставленій меті та завданням роботи. У ньому представлені теоретичний, методологічний, методичний, аналітичний та прогностичний розділи. Дисертаційна робота вирізняється високою мовною культурою, чіткістю формулювань та якістю картографічних творів.

У першому розділі “Науково-теоретичні засади дослідження депресивних територій” здійснено аналіз становлення політики підтримки депресивних територій як специфічного напрямку регіональної політики провідних країн світу та України, узагальнено наукові підходи до трактування дефініції “депресивна територія”, визначено сутність поняття “сільська депресивна територія”, встановлено її

характерні риси та ознаки, здійснено критичний огляд підходів до визначення переліку індикаторів, показників і критеріїв делімітації депресивних територій різного типу.

У другому розділі розкрито основні засади філософської, загальнонаукової та суспільно-географічної методології дослідження депресивних територій, визначено механізми їх формування відповідно до різних концепцій регіонального розвитку та загальнонаукових підходів, висвітлено головні чинники та закономірності формування сільських депресивних територій.

У третьому розділі “Методичні підходи до вивчення сільських депресивних територій” розкрито загальний алгоритм суспільно-географічного дослідження сільських депресивних територій, розроблено підходи до формування системи індикаторів і показників депресивності сільських територій, здійснено систематизацію методів їх вивчення, розкрито особливості використання кожного із них на різних етапах дослідження депресивних територій.

Четвертий розділ присвячено оцінці значущості чинників і окремих показників депресивності сільської місцевості, аналізу сучасного стану розвитку основних підсистем сільських територій України, визначенню інтегрального показника розвитку сільських районів України, критеріальних меж депресивності та проведенню на їх основі делімітації сільських депресивних районів України (автором виділено 190 таких районів), здійсненню комплексної типізації сільських територій України, яка ґрунтується на використанні нейромережових методів дослідження.

У п'ятому, завершальному, розділі роботи обґрунтовано підходи, принципи та заходи стимулювання розвитку сільських депресивних територій, визначено джерела та здійснено прогнозування обсягів фінансових ресурсів, які мають бути спрямовані на подолання стану депресивності окремих територій, розкрито на прикладі Чернігівської області підходи до розробки програм подолання стану депресивності сільських районів.

Завершують роботу умотивовані висновки, які впливають із усього ходу глибокого наукового аналізу. Вони охоплюють весь багатогранний матеріал дослідження і не викликають заперечень.

4. Значущість дослідження для науки і практики та шляхи його використання

Дисертаційне дослідження М. О. Барановського містить нові важливі теоретичні положення, що розвивають теорію суспільної географії та регіональної економіки, вони є вагомим внеском у розвиток міждисциплінарних наукових зв'язків.

Теоретичне значення виконаного дослідження визначається тим, що:

– збагачено теорію суспільної географії та регіональної економіки завдяки обґрунтуванню цілісної концепції суспільно-географічного дослідження сільських депресивних територій;

– удосконалено методологічні засади дослідження регіональної депресивності завдяки запровадженню у практику її вивчення системно-структурного, синергетичного та біхевіористичного загальнонаукових підходів;

– розширено науково-теоретичні основи дослідження суспільно-географічних процесів через розкриття особливостей взаємозумовленості процесів регіонального розвитку та утворення депресивних територій;

– збагачено теоретичні засади вчення про суспільно-географічні закони та закономірності завдяки розробці закономірностей формування депресивних територій, визначення чинників і механізмів їх формування;

– поглиблено наукові основи регіональної політики, сільського розвитку у частині формування дієвих механізмів підтримки проблемних територій завдяки обґрунтуванню підходів, механізмів і системи заходів стимулювання розвитку сільських депресивних територій, доцільності виокремлення сільської складової у засобах підтримки регіонального розвитку.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що:

– розроблено методика суспільно-географічного дослідження сільських депресивних територій, яка дасть можливість вирішити проблему об'єктивної делімітації сільських депресивних районів України;

– сформульовано на основі факторного аналізу та експертного опитування пропозиції щодо зміни переліку офіційних показників делімітації сільських депресивних територій;

– розроблено типізацію сільських депресивних районів України, яка дозволить уніфікувати систему заходів їх підтримки відповідно до головних типологічних причин;

– запропоновано відсотковий розподіл фінансових ресурсів, які мають виділятися на стимулювання розвитку саме сільських депресивних територій, що унеможливить їх використання для вирішення проблем інших типів проблемних територій;

– сформульовано пропозиції удосконалення міжбюджетних відносин, зокрема зміни переліку місцевих податків і зборів, відсоткових відрахувань до бюджетів різних рівнів з метою збільшення доходів бюджетів розвитку сільських громад;

– розроблено систему заходів та розкрито на прикладі Чернігівської області підходи до формування програм подолання стану депресивності сільських територій, які можна використовувати для розв'язання зазначених проблем у різних регіонах України.

Результати дисертаційного дослідження можуть використовуватися органами державного управління, зокрема відповідними департаментами Міністерства економіки та Міністерства аграрної політики України для удосконалення існуючої процедури виокремлення різних типів депресивних територій та розробки змін до нормативно-законодавчих актів, які регламентують особливості реалізації заходів регіональної політики стосовно проблемних територій, розроблення проекту програми сталого розвитку сільських територій України на період до 2020 р.

Розкриті у роботі підходи до виокремлення сільських депресивних територій використані департаментом регіонального розвитку Міністерства економіки

України при розробленні нової редакції Порядку здійснення моніторингу соціально-економічних показників розвитку регіонів, районів, міст обласного, республіканського в АР Крим значення для визнання територій депресивними (довідка №2802 22/58 від 09. 02. 2010 р.).

Матеріали розробок, зокрема результати делімітації сільських депресивних територій, визначені типи сільських депресивних районів України використовувалися Радою з вивчення продуктивних сил України НАН України при виконанні науково-дослідних тем, зокрема теми “Економічний простір і динаміка розвитку продуктивних сил України” № державної реєстрації 010U005191 (довідка №01–11/787 від 09. 12. 2009 р.).

Науково-теоретичні та практичні розробки, методи дослідження регіональної депресивності впроваджено у навчальний процес Київського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка №50/843–30 від 20. 01. 2010 р.), Чернігівського державного інституту економіки і управління (довідка №101–06/623 від 08. 12. 2009 р.) та Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка №32/1878 від 03. 12. 2009 р.).

Отримані результати знайшли застосування при виконанні наукових державних програм і проектів, зокрема держбюджетної наукової теми “Депресивні аграрні території Полісся: особливості розвитку та санації”, № державної реєстрації 0107U000472.

5. Зауваження та дискусійні положення

У дисертаційній роботі Барановського М. О. є ряд дискусійних позицій, висловлювань і думок. Наведемо декілька з них.

1. Тут майже дослівно *предмет дослідження збігається з метою дослідження*. Порівняємо ці висловлювання. “Предметом [є] теоретико-методологічні та практичні засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних районів України з метою розробки системи заходів стимулювання їх розвитку” (с. 7). І далі: “Метою роботи є розроблення теоретико-методологічних і методичних основ суспільно-географічного дослідження сільських депресивних територій України та обґрунтування системи заходів активізації їх розвитку” (с. 6). І тут, і тут один і той же зміст. До того ж мета розгортається у розв’язання десяти завдань.

2. Сама категорія сільської депресивної території означається (дефініюється) з допомогою кон’юнктивної логічної функції (сполучник “і”, а не “і/або”). Наведемо це означення: “Сільські депресивні території є різновидом проблемних регіонів і являють собою сільську місцевість адміністративних районів чи їх частин, які характеризуються явищами депопуляції, архаїзацією економічної бази, утратою властивих їм функцій, низьким рівнем життя та відсутністю власних резервів для соціально-економічного відродження” (с. 52). У принципі, маючи будь-яку з цих характеристик, можна стверджувати про депресивність території. Але як потім стверджує автор, найвпливовішим чинником депресивності є демографічний та фінансовий. Тобто, по-перше, тут серед факторів зроблено ранжирування: є чинники

першого, другого і т. д. порядку; по-друге, не зрозуміло, чому фактори депресивності прямо і опосередковано ототожнюються із рисами депресивності.

3. Дещо механістичною виглядає періодизація формування наукових засад вивчення депресивних територій. Бо й справді: що це за такий період 2002–2005 рр., що становить всього добрих три-чотири роки. Сам автор називає три-чотири науководослідні теми, що виконувалися тоді у закладах Києва та Львова і один закон “Про стимулювання розвитку регіонів”. Всього цього явно замало, щоб претендувати на окремий етап. На мою думку, якщо дисертант говорить про регіональну політику у сучасному розумінні, то слід було б виділяти два етапи: а) період до проголошення незалежності (до 1991 р.); б) період самостійності України (1991–2010). І тут дисертанту було б корисно проаналізувати, що ж радянського залишилося у новітніх наукових засадах дослідження депресивних територій (а такого немало).

Справді, у дисертації сільські депресивні регіони приймаються як такі, що виникли у період незалежності. Невже їх не було у советський час? І їх поява та існування було пов’язане з соціально-економічною політикою тоталітарної влади, яка перетворила багатокладне село (а багатокладність була засобом стабілізації і виживання) у моноекономічне-колгоспно-аграрне. Тому наука повинна прослідковувати органічне вrostання старих об’єктивних процесів у нову реальність і цим самим відображатися у процесах її дослідження.

Деякі часткові зауваження.

1. Незрозуміло, чому статистичні методи і прийоми кластеризації названі фактографічними. У цьому контексті не варто називати результати кластеризації типізацією СДТ, бо це всього-навсього статистичне багатовимірне групування.

2. Невдала фраза “перцепційне сприйняття”. Це, по суті, “масло масляне”, бо перцепція є якраз сприйняттям. Хоч психологічний “перцепційний” підхід заслуговує на увагу (він уже використовується у ландшафтознавстві).

3. Невдалі словосполучення “регресивний розвиток” (як і “прогресивний розвиток”), бо розвиток є розвиток. Тому він і є “поступовий”; а також слово “обрахувати” (замість “обчислити”), вузи (замість “виші”) та ін.

6. Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих працях

Результати дисертаційної роботи достатньо повно викладені в опублікованих М. О. Барановським наукових працях. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 92 наукові праці загальним обсягом 71, 28 д. а (особисто автору належить 62, 74 д. а.), у т. ч. дві монографії, 34 статті у фахових виданнях, рекомендованих ВАК України, 25 статей в інших виданнях і 31 тези та матеріали конференцій. Варто відзначити широку палітру (галузеву та регіональну) наукових фахових видань, у яких опубліковані результати досліджень автора дисертаційної роботи.

7. Ідентичність змісту автореферату і основних положень дисертації

Автореферат ідентичний змісту дослідження та містить основні положення дисертації.

8. Відповідність дисертації вимогам Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання та нормативних актів ВАК України

Дисертація М. О. Барановського відповідає вимогам “Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника” та нормативним актам ВАК України. Робота є самостійною науковою працею, сформульовані автором і висунуті для прилюдного захисту теоретичні, методологічні та практичні результати, висновки та рекомендації характеризуються єдністю змісту, є актуальними і свідчать про його особистий внесок у суспільну географію та регіоналістику. За оформленням та обсягом дисертаційна робота і автореферат відповідають основним вимогам ВАК України.

9. Загальний висновок

Дисертація М. О. Барановського є цілком самостійною і завершеною науковою працею. У ній на основі ґрунтовного та різнобічного дослідження отримано нові науково-теоретичні і практичні результати, які в сукупності вирішують важливу наукову проблему – обґрунтування теоретико-методологічних засад суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій та розробки практичних рекомендацій щодо формування системи заходів стимулювання їх розвитку в умовах трансформації концепції сільського розвитку.

Дисертаційна робота Миколи Олександровича Барановського “Сільські депресивні території України: теоретико-методологічні засади суспільно-географічного дослідження” є уособленням результатів багаторічної роботи автора над проблемою, що має загальнодержавне визнання, вона є вагомим внеском у теорію та практику суспільної географії, наукові здобутки якої набувають всі більшого суспільного визнання. Дисертаційне дослідження відповідає пп. 11, 12 та 14 “Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника”, а його автор – Барановський Микола Олександрович заслуговує присудження наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія.

На наукове дослідження Мар’яни Долинської*

1. Актуальність обраної теми дослідження та її зв’язок із планами та напрямками науково-дослідних робіт наукових установ і організацій, державними та галузевими науковими програмами

Актуальність дисертаційної роботи п. М. Долинської полягає передовсім у тому, що теоретичні, методичні та прикладні проблеми урбаністичних утворень, в т. ч.

* Публікується вперше. Шаблій О. І. Відгук офіційного опонента на докторську дисертацію М. Л. Долинської на тему “Історична топографія Львова XIV–XIX ст.”, представлена у вигляді монографії на здобуття ученого ступеня доктора історичних наук. Львів, 2007.

таких великих міст як Львів як в історичній, так у географічній науці досліджені недостатньо. В історичній науці, зокрема, не існує повноцінних методик щодо відтворення історичної географії міських поселень з магдебурзьким правом і у „постмагдебурзькі” часи. Особливо слабо пророблені теоретичні питання таких досліджень в новітню інформаційну епоху. Нарешті, конкретні урбоісторичні дослідження мають конструктивні аспекти: у сучасному духовному житті міських поселень (охорона пам'яток історії і культури, місця історичної пам'яті), у містобудівництві і створенні Генеральних планів міст, у розвитку сфери послуг (туристика) і виробничої інфраструктури тощо. Тому дисертаційне дослідження М. Долинської є надзвичайно актуальним.

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, їх наукова новизна

Наукові положення, висновки і рекомендації дисертаційної роботи аргументовані передовсім шляхом аналізу великого масиву інформації, зосередженої у багатьох документах, що характеризують земельно-правові відносини у Львові і його околицях в період дії тут магдебурзького права і далі аж до кінця XIX ст. (всього 26 архівних фондів). Автор використав також понад 220 літературних, у т. ч. 118 іноземних джерел. Цінним у методичному відношенні є активне використання наявного масиву картографічних джерел, включаючи інформацію метрик і кадастрових карт.

Наукова новизна проведеного дослідження полягає у наступному:

– розроблено методологічні та теоретичні основи історико-топографічного дослідження великого міста з урахуванням трансформації власності його земель (угідь) у різні історичні епохи. Для цього використано теоретичні напрацювання т. зв. історичної топографії та соціотопографії;

– розроблено методику ретроспективного відтворення геотопографічних властивостей міст і містечок Галичини як модельних об'єктів подібного дослідження з використанням комплексу спеціальних і міждисциплінарних методів;

– вперше в історичній науці, зокрема в історії України, висвітлено історичний розвиток Львова як урбаністичного феномена з погляду його геопросторової організації і з урахуванням зміни форм власності у двох великих суспільно-історичних періодах: магдебурзькому і постмагдебурзькому (модерному);

– зроблено науковий внесок у визначення геопросторової організації магдебурзького міста Львова. Зокрема, обґрунтовано функціонально-просторові відносини між власне містом („містом у мурах”), передмістям і міськими селами. Особлива увага присвячена категоріям *передмістя і міського села*. Автор доказує, що міське село є органічним елементом соціально-економічних відносин власне міста і його околиць. Водночас дисертант дискусійно розглядає категорію *лану* як земельно-просторової форми у її правовому вираженні;

– базуючись на історико-архівних матеріалах, дослідник обґрунтовує адміністративні межі Львова у магдебурзьку епоху, а також межі між частинами

передмість. Таким чином, створено прецедент дослідження геопросторової структури передмість у минулий період;

– найповніше розкрито т. зв. історичний ландшафт Львова, який охоплює різні форми функціонального використання території передмість в епоху становлення промислово-ринкових відносин (розміщення млинів, цегельня, кар'єрів, різних видів міських промислів) та ін.;

– особлива увага присвячена такій формі землеволодіння як *юрідики*. Автор розкрив генезу цієї форми, її історичну і географічну змінність та конкретність.

Всі ці та інші наукові положення і висновки, що характеризуються науковою новизною, є достатньо обґрунтованими шляхом використання літературного методу, історико-порівняльних досліджень та аналізу великого масиву архівних матеріалів. Тому вони є достовірними.

3. Дискусійні положення та зауваження і побажання

У дисертаційній праці М. Л. Долинської є, на наш погляд, деякі дискусійні питання і проблеми, не до кінця продумані положення чи звичайнісінькі текстові описки. Передовсім звернемо увагу на загальнонаукові і міждисциплінарні проблеми.

1) Складається враження, що не всі історики відчують нові подуви вітру, пов'язаних з настанням інформаційної епохи. Дисертант і на далі оперує поняттями і термінами з відомої псевдофілософської системи: “об’єктивна реальність”, “об’єктивність пізнання”, “діалектичний процес” та ін. Відчувається за цим такий собі наївно-матеріалістичний світогляд або класична, у даному випадку, методологія.

Запитаємо: де ж хоч би посткласичні (модерні) підходи? Де ж концептуальні об’єкти чи навіть ... віртуальні? У всякому разі, теперішні геоінформаційні технології дають можливість створити банки даних геопросторового розподілу власності Львова, а далі за певними програмами – створити *віртуальний Львів* у певні часові зрізи. Пора напевне переходити від реконструктивної до конструктивної парадигми.

2) Дискусійним, як мені здається, є вживання термінів “історична топографія”, “соціотопографія” і спроба якось їх поєднати чи пов’язати. На перший погляд, ці терміни і відповідні їм поняття вже давно складені, мають обширну літературознавчу базу і тут нема про що дискутувати (ще десь на початку 80-х років ХХ ст. була книга П. Толочка про *історичну топографію* Києва). По-перше, термін “топографія” має два старогрецькі терміноелементи: “топос” (місце) і “графо” (пишу). Місце проявляється через його математично-географічні координати (положення у системі координат) і через свою *функцію*, яка є історично змінною. Той самий топос може мати як свою, тільки його окреслену функцію (наприклад, бути житловим будинком), а може виконувати загальноміську функцію (приклад „топоса ратуші”). Тому таке учення про топоси краще називати не *топографією* (описом топосів), а *топологією*. “Логос” як терміноелемент завжди означає вчення, теорію, логіку науки, а “графо”, – лише описовість, інвентаризацію. На жаль, історична наука десь

з XVIII ст. зациклилася на “топографических описаниях” (це було характерне і у Російській і в Австрійській імперіях) і ніяк не може вийти з цього „описового” стану до нашого часу.

3) Сумнівною є думка, що “історична топографія” є *вступом* до соціотопографії, тобто є, по-суті, тією ж соціотопографією лише як початкова, найзагальніша дисципліна. Отже, є елементом внутрішнього поділу соціотопографії. Які ж тоді інші елементи „складної соціотопографії”? – відповіді автор не дає. Зате стверджує думку, що соціотопографія є складовою історичної топографії.

Але зупинимося більше на самій соціотопографії. Як стверджує дисертант, цей термін запозичений з польської літератури. Зверніть увагу на статтю засновника “соціотопографії” *Д. Денеке* (с. 28), який розглядає її у контексті „історичної господарської, тобто економічної і соціальної географії”. То чи варто змішувати акценти. Навіть, якщо прийняти підхід дисертанта, то соціотопографію слід назвати історичною.

4) Саму ж соціотопографію дисертант визначає як міжгалузевий метод дослідження, який передбачає нанесення результатів дослідження соціальної історії на топографічну основу (с. 8 автореферату чи с. 37 монографії). Не заперечуємо, що теоретично положення будь-якої наукової дисципліни можуть використовуватися як *методи* дослідження у ній самій чи в інших науках (класичний приклад – це математичні методи: до речі, чому б при обробці кадастрових матеріалів не можна було застосувати статистичні методи?). Але тут “метод соціотопографії” зведений лише до “нанесення результатів дослідження соціальної історії на топооснову”. Чи не завузько?

5) Нарешті, не витримує критики термінологія, що стосується т зв. часових рамок дослідження: пізньосередньовічного і ранньомодерного. Тут кожен термін взято з різних класифікаційних (періодизаційних) систем. Якщо перший (“пізньосередньовічний”) є елементом множини – ранньосередньо-, пізньо-, постсередньовічний, то другий (“ранньомодерний”) є елементом іншої системи: ранньо-, середньо-, пізньомодерний. Ці ряди просто не сходяться. Модерний в історії науки протиставляється *класичному* (а не середньовічному) з одного боку, або *постмодерному* – з іншого.

6) Дисертант широко використовує урбанонімічний метод і відповідну урботопономастику. І це добре, бо ріднить дослідження з такою лінгвістично-географічною наукою як ономастика. Але зводити усе дослідження до вивчення “семантики” є завузьким. Автору напевне відомі положення такої філософської науки як *семіотика*, що вивчає знаки і знакові системи. Саму топонімію будь-якого міста можна розглядати як систему знаків чи ширше – знакову систему. А у семіотиці кожен знак має не лише семантику (сюди належить й *етимологія*), але й *синтактику* (відношення між знаками) й *прагматику* (використання знакових систем). Дисертант дуже збіднює методичне поле своїх дослідів, не користуючись семіотичним методом.

7) Якимось чином не хочеться вірити тезі дисертанта, що “модель об’єкта не є аналогом схеми урбаністичного об’єкта або його гіпотетичної великомірної карти...” (с. 10). Модель завжди є спрощеним аналогом чи то “реального” об’єкта чи іншої моделі цього ж об’єкта (в т. ч. його схеми чи карти). Лише одні моделі є дуже спрощеними, а інші – більш-менш ускладнені.

8) Чомусь автор надзвичайно мало звертає уваги на географічний фактор в “історичній топографії” Львова. Адже навіть вибір місця локалізації “міста в мурах” був дуже зумовлений топографічним чинником і гідрографією. Крім того “географія” землевикористання чітко проявляється через диференціацію природних умов (чого вартий фактор долини Полтви чи південної експозиції личаківської території (див. рис. Пассаротті!). Водночас у шостому розділі “Історичний ландшафт Львівських передмість” дисертант про *природний ландшафт*, який є базою історичного, не має і гадки.

9) Незвично звучать деякі висловлювання автора. Наприклад: „ретроспективне відтворення історичної топографії. А хіба можливе “перспективне” відтворення. Чи не є це масло масляне? Сама категорія історії дефініюється за допомогою родового поняття ретроспективності. Згадаймо акад. *Омеляна Пріцака*: історія – це ретроспективна візія... і т. д.

10) На схемі “Граф 3” дуже довільно потрактовано поняття „поселення”. Сюди, наприклад, віднесено фільварки, які були *господарськими*, свого роду підприємчими формами. Дискусійним є питання про т. зв. міські села, які мали статус феодально (?!) залежних від магістрату сіл”.

Незважаючи на всі ці зауваження, які у більшості випадків є дискусійними, дисертаційне дослідження М. Л. Долинської є закінченим науковим твором, який характеризується науковою новизною, оригінальними підходами і висновками.

4. Значущість дослідження для науки і практики і шляхи його використання

Значущість дослідження М. Долинської важлива для багатьох наук. Зокрема, для історії, особливо історичної урбаністики, бо розкриває наукові основи дослідження міських поселень, які протягом багатьох століть розвивалися на основі магдебурзького права. Тут значення методичних основ дисертації М. Долинської безцінні. Крім того ці висновки потрібні історичній географії для кращого розуміння впливу історичного фактора на землекористування, використання водних, ґрунтових і біологічних ресурсів у минулому. Важливі висновки також для такої регіональної міждисциплінарної науки як *львовознавство*. У подальшому дослідження будуть використані у Генеральних планах м. Львова, у реставраційних роботах, у туризмології та ін.

5. Зміст та завершеність дослідження

Дисертаційна робота складається із “Вступу”, сімох розділів, висновків, списку джерел, додатків та покажчиків.

В *першому* розділі описано джерельну базу дослідження та стан опрацювання теми. Джерела охарактеризовані за видовою ознакою, зроблено детальний джерело-

знавчий аналіз з характеристикою основних документів. Огляд літератури здійснено в двох аспектах. Спочатку автор оглянула стан опрацювання проблеми історичної топографії Львова, намагаючись включити наукові дослідження, науково-популярну і аматорську літературу. Друга частина присвячена огляду праць з історичної топографії та соціотопографії українських і деяких зарубіжних (переважно польських і німецьких) дослідників.

У *другому* розділі автор викладає методологію підходу до відтворення історичної топографії міських утворень. Аналізується низка дефініцій щодо поняття соціотопографія і пропонується власне визначення цього терміна з урахуванням бачення попередників. Автор пропонує своє вирішення термінологічної проблеми, переконуючи в тотожності понять “історична топографія” та “вступ до соціотопографії”.

В *третьому* розділі подано методику локалізації нерухомості у містах із урахуванням елементів картографічного аналізу та використанням урбанонімів як історичних джерел. Поряд із розкриттям власне методики дисертантом простудійовані картографічні та урбанонімичні джерела та методи їх опрацювання, запозичені переважно від чеської школи історичної географії.

Наступні чотири розділи присвячені конкретній студії простору Львова. Вони побудовані на підставі системно-критерійного підходу. Територію, яка належала місту із магдебурзьким правом, дисертант розглядає як складну систему, до вивчення якої необхідно підходити як до системи. В такий спосіб для визначення меж адміністративних одиниць, що входили в склад магдебурзького міста (проблемі присвячено *четвертий* розділ), використано просторово-адміністративний критерій. Тут, визначивши межі поміж самими передмістями, між передмістями і міськими селами, а також зовнішню межу між загальною територією, що була в підпорядкуванні міста магдебурзького періоду, та теренами іншої юрисдикції, автор стверджує практичну незмінність меж упродовж XV–XIX ст.

Для аналізу міської території у *п'ятому* розділі використано просторово-територіальний критерій. На підставі порівняння писемних документів вирішено послідовність виникнення міських сіл, питання локалізації частин міської території, яку місто отримало впродовж чотирьох послідовних донацій. Важливим є твердження, що (крім обшарів) під юрисдикцією Львова було тільки сто ланів, а не сто сімдесят, як переважно стверджували дослідники до сьогодні.

Шостий розділ присвячений історичному ландшафту при використанні критеріїв способу господарювання і способу забудови з урахуванням критерію права власності. Автор описує використання передміських угідь, аналізує неадміністративні утворення, здійснює локалізацію на мікрорівні (з точністю до сучасних адрес) та мезорівні низки об'єктів (окремих ланів та переважної більшості млинів) пізньосередньовічного та ранньомодерного міста. Водночас автор робить висновки щодо функціонування, ролі, тривалості життя і трансформації урбанонімів. Цікавим і перспективним для наступних студій є твердження про розмитість деяких

засадничих понять, що характеризували об'єкти магдабурзьких передмість Львова, одночасно виконуючи функцію атрибутних компонентів до горонімів та одонімів.

Сьомий розділ зведено до питання територіального розташування фільварків та юридик. Останній підрозділ дисертації стосується взаємозалежності між територією та відносинами власності. Застосовуючи елементи системного аналізу, побудовано ієрархії об'єктів та суб'єктів нерухомої власності львівських передмість і у графах показано зв'язки між ними.

6. Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих працях

Головні висновки і положення дисертацій досить повно висвітлені у 27 публікаціях, серед яких одна монографія загальним обсягом 18,4 друк. арк.

7. Ідентичність змісту автореферату і основних положень дисертації

Автореферат досить адекватно відображає основний зміст дисертації.

8. Відповідність дисертації вимогам Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених знань та нормативних актів ВАК України

Дисертація М. Л. Долинської відповідає вимогам ВАК України щодо присудження наукових ступенів доктора наук. Це є самостійна наукова праця, у якій запропонований історико-топографічний та соціоісторичний підхід до вивчення динаміки і геопросторової організації міських територій у минулому. Дисертація представлена у вигляді добре розробленої та оформленої, з великим джерельним матеріалом монографії.

9. Загальний висновок.

Дисертація М. Л. Долинської “Історична топографія Львова XIV–XIX ст.” присвячена актуальній темі і має наукову та практичну цінність. В ній на багатому фактичному матеріалі ефективно використано міждисциплінарний підхід (історія, топономастика, картографія та ін.) у дослідженні урбопоселень минулого, зокрема Львова XIV–XV ст.

Зваживши усе вище сказане, вважаю, що М. Л. Долинська повністю заслуговує присудження їй наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України.

На докторську працю Сергія Запотоцького*

1. Актуальність обраної теми дослідження та її зв'язок з планами та темами наукових установ і організацій, державними та галузевими програмами

* Публікується вперше. Шаблій О. І. Відгук офіційного опонента на докторську дисертацію С. П. Запотоцького на тему “Наукові засади формування конкурентоспроможності регіону: суспільно-географічне дослідження”, подану на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук із спеціальності 11.00.02 – економічна та соціальна географія. Київ, 2008

Суспільна географія головним напрямком своїх досліджень ставить процеси людської діяльності у їх просторовому вимірі. В ринкових умовах важливим засобом розвитку територій різного ієрархічного рівня стає їх конкурентоспроможність. Це забезпечується ефективним використанням певних переваг території, зокрема “унікальних”, забезпечення їх поєднання через урахування потреб ринку. В цій ситуації саме суспільна географія, використовуючи свій методологічний апарат, спроможна об’єктивно визначати конкурентні переваги територій, встановлювати причинно-наслідкові зв’язки між процесами та явищами суспільного життя, обґрунтовувати рекомендації щодо перспективних напрямків конкурентоспроможного розвитку регіонів.

Отже, дисертаційна робота С. П. Запотоцького, де головним завданням є розроблення системи заходів активізації їх конкурентоздатності, не викликає жодних сумнівів стосовно своєї актуальності.

Дисертаційне дослідження тісно пов’язане з виконанням держбюджетних наукових тем кафедри економічної та соціальної географії географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, зокрема з темами: “Суспільно-географічні основи дослідження регіональної екологічної безпеки”; “Суспільно-географічні основи дослідження трансформації системи природо-користування в Україні”. Окремі результати дослідження включено до наукового звіту кафедри геодезії та картографії Київського національного університету імені Тараса Шевченка “Геоінформаційне тематичне картографування: проблемно-орієнтовний підхід та семіотичні основи”, № державної реєстрації 0106U005752.

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, їх достовірність і новизна

Наукові положення, висновки та рекомендації дисертаційного дослідження є належним чином обґрунтованими та достовірними, що забезпечується використанням великого масиву офіційної статистичної інформації, монографічні дослідження вітчизняних та іноземних науковців, а також дані власних досліджень автора.

Дисертаційне дослідження ґрунтується на використанні сучасної теоретико-методологічної та методичної бази суспільної географії та регіональної економіки. Вони дозволяють розглядати конкурентоспроможність території як системне утворення, що самоорганізується. Суспільно-географічна методологія дослідження заснована на використанні кількох груп методів, головними з-поміж яких є економіко-статистичні (кореляційний, факторний, регресійний аналізи), методи просторового аналізу і районування, класифікації і типізації (кластерний), картографічного моделювання (ізоліній), експертної (рейтингової) оцінки регіонального розвитку.

Основні наукові досягненнями дисертанта.

Вперше:

1. Обґрунтовано концепцію регіональної конкурентоспроможності (§ 2.4., с. 152–164). В основі даної концепції лежить суспільно-географічне бачення процесів активізації регіонального розвитку з урахуванням ринкових важелів

господарювання, об'єктивних процесів конкурентної боротьби за обмежені ресурси чи блага, забезпечення умов добросовісної конкуренції як на рівні господарюючих суб'єктів, так і на рівні територіальних громад.

2. Розроблено оригінальну методичку оцінки регіональної конкурентоспроможності (§ 3. с. 188–201). Остання передбачає врахування та взаємодію конкурентних переваг й результати міжрегіональної конкуренції.

3. Проведено класифікацію і типізацію регіонів України за рівнем конкурентоспроможності на основі регіональних конкурентних позицій, різних типів конкурентних переваг, результатів міжрегіональної конкуренції, ефективності регіонального розвитку. На основі застосування адаптованого варіанту VCG-матриці визначено типи регіонів України за рівнем конкурентоспроможності (§ 4.4. с. 274–276).

4. Обґрунтовано конкурентоспроможність господарства на прикладі районів Черкаської області, визначено “полюси зростання” та “центри” конкурентоспроможного розвитку господарства Черкащини (§ 4.5. с. 285–289). Встановлено, що більш урбанізовані райони з вищою концентрацією населення мають вищий рівень конкурентоспроможності.

Удосконалено:

1. Періодизацію етапів розвитку конкурентоспроможності регіону, на основі чого встановлено методологічні принципи, сутність та теоретичну концепцію регіональної конкурентоспроможності (с. 77–114).

2. Поняттєво-термінологічний апарат, який визначає сутність, місце та взаємозв'язок категорій: “конкуренція”, “конкурентні переваги”, “конкурентність”, “конкурентне середовище регіонів”, “регіональна конкурентоспроможність”.

3. Зміст регіональної конкурентоспроможності як об'єкта суспільно-географічних досліджень, що ґрунтується на обмеженості ресурсів у просторі та потребах ефективного використання всієї сукупності регіонального потенціалу території (с. 58–63).

4. Розуміння системи закономірностей формування та принципів конкурентоспроможного розвитку територій. Вони розкривають механізми ефективного функціонування та соціальну спрямованість регіонального господарювання.

5. Методичний інструментарій управління розвитком конкурентоспроможності в регіоні на основі мотивації ефективності прийняття управлінських рішень, створення механізму банкрутства території, децентралізації влади та забезпечення швидкого реагування на зміну умов регіонального господарювання (с. 327–328).

Дістали подальшого розвитку:

1. Оцінка умов і чинників регіональної конкурентоспроможності, що розкривають переваги положення регіону, ресурсного забезпечення, ефективності господарювання, інфраструктурного забезпечення; результати зовнішньоекономічної діяльності, створення добробуту та соціального розвитку регіону (§ 4.2., 4.3.).

2. Дослідження структурних зрушень у розвитку конкурентоспроможності регіонів України, секторно-галузевої конкурентоспроможності на макро- та

мезорівні. “Пріоритетними” згідно проведених досліджень на макрорівні визначено фінансовий сектор, торгівлю, ринкову інфраструктуру, хімічну промисловість, в т. ч. виробництво гуми та пластмас, будівельну сферу, операції з нерухомим майном, виробництво харчових продуктів, металургію.

3. Обґрунтування ефективних територіальних форм організації конкурентоспроможної діяльності в регіоні. Визначено, що для забезпечення конкурентоспроможного регіонального розвитку необхідним є підтримка ефективних територіальних форм конкурентоспроможної діяльності, серед яких чільне місце посідають кластери (§ 5.1. с. 301–312).

4. Суспільно-географічні засади регіональної політики підвищення конкурентоспроможності регіонів України.

3. Зміст та завершеність дослідження

Дисертаційна робота складається зі вступу, п’яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Вона відзначається чіткістю і логічністю побудови, що відповідає поставленій меті та завданням роботи.

У *першому* розділі “Науково-теоретичні засади суспільно-географічного дослідження конкурентоспроможності регіону” проведено аналіз наукових досліджень формування категорій “конкуренція” та “конкурентоспроможність”, узагальнено наукові підходи до трактування поняття “регіональна конкурентоспроможність”, обґрунтовано його сутність, встановлено її характерні риси та ознаки, досліджено регіональний рівень конкурентної взаємодії регіонів, розкрито наукові основи формування регіональних конкурентних переваг.

Другий розділ – “Науково-методологічна база формування регіональної конкурентоспроможності” – розкриває історію становлення та зміст головних теорій і концепцій регіональної конкурентоспроможності, закономірності і принципи її формування. Тут характеризуються головні чинники забезпечення регіональних конкурентних переваг та міжрегіональної конкуренції, формулюється загальна концепція становлення конкурентоспроможності регіону.

У *третьому* розділі – “Методика суспільно-географічного дослідження процесів формування регіональної конкурентоспроможності” – розкрито загальний алгоритм суспільно-географічного дослідження регіональної конкурентоспроможності, здійснено систематизацію методів її вивчення.

У *четвертому* розділі – “Сучасний стан і тенденції формування конкурентоспроможності регіонів України” – здійснено оцінку чинників, що впливають на формування та розвиток регіональної конкурентоспроможності, визначено та проаналізовано найбільш значущі показники конкурентоспроможності регіонів держави, на основі яких проведено делімітацію, визначено типи й проведено комплексну типізацію регіонів України за рівнем конкурентоспроможності.

П’ятий розділ – “Концептуальні засади підвищення конкурентоспроможності регіону” – присвячений обґрунтуванню ефективних територіальних форм конкурентоспроможного регіонального розвитку, обґрунтуванню кластерної моделі

економіки та аналізу потенційних можливостей формування кластерів в межах Черкаської області, формуванню ефективного регіонального маркетингу, в тому числі регіонального брендингу, оптимізації системи інституційного забезпечення та інноваційного забезпечення регіональної конкурентоспроможності.

Завершують роботу вмотивовані висновки, які впливають із усього наукового пізнання. Вони охоплюють весь матеріал дослідження і не викликають заперечень.

4. Значущість дослідження для науки і практики та шляхи його виконання

Дисертаційне дослідження С. П. Запотоцького містить нові важливі теоретичні положення, що розвивають теорію суспільної географії та регіональної економіки.

Теоретичне значення виконаного дослідження визначається тим, що:

– збагачено теорію та практику суспільної географії і регіональної економіки завдяки обґрунтуванню суспільно-географічного інструментарію дослідження регіональної конкурентоспроможності;

– розширено науково-теоретичні основи дослідження суспільно-географічних процесів через розкриття взаємозумовленості процесів регіональної конкурентоспроможності та регіонального розвитку;

– удосконалено методологічні засади дослідження регіональної конкурентоспроможності завдяки запровадженню у практику її вивчення системно-структурного, синергетичного, відтворювального та бігевіористичного загальнонаукових підходів;

– збагачено теоретичні засади вчення суспільно-географічних законів та закономірностей завдяки вивченню закономірностей формування регіональної конкурентоспроможності, визначенню принципів регіонального конкурентоспроможного розвитку;

– поглиблено наукові основи регіональної політики підвищення конкурентоспроможності регіонів України у частині формування дієвих механізмів стимулювання конкурентоспроможного розвитку територій.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що:

– розроблено методiku суспільно-географічного дослідження конкурентоспроможності регіонів, яка будується на взаємодії конкурентних переваг та міжрегіональної конкуренції, сформовано систему індикаторів та індексів, визначені критерії регіональної конкурентоспроможності;

– на основі факторного аналізу та експертного опитування сформульовано пропозиції щодо формування показників оцінки конкурентоспроможності як на макро-, так і на мезо- та мікрорівнях;

– здійснено типізацію регіонів на рівні держави та в межах області, яка дасть можливість уніфікувати систему заходів їх підтримки відповідно до головних типиформувальних причин;

– обґрунтовано стимулювання ефективних територіальних форм організації конкурентоспроможної діяльності в регіоні, запропоновано створення ряду кластерів в межах Черкаської області;

– запропоновано методичний інструментарій управління розвитком конкурентоспроможності в регіоні на основі мотивації ефективності прийняття управлінських рішень;

– запропоновано використання регіонального маркетингу, територіального брендингу як важливих елементів забезпечення регіональної конкурентоспроможності;

Основні положення, отримані у дисертаційному дослідженні, у формі методичних розробок та практичних рекомендацій можуть бути використані для кількісної оцінки рівня конкурентоспроможності регіону з урахуванням змін конкурентних переваг та умов міжрегіональної конкуренції; обґрунтування ефективних територіальних форм організації конкурентоспроможного виробництва; забезпечення комплексу регіонального маркетингу; вдосконалення системи управління процесами підвищення конкурентоспроможності регіону та ін.

Наукові результати дисертаційного дослідження використовуються ДУ "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України" при виконанні теми НДР "Інституалізація відносин суб'єктів використання природних ресурсів в Україні" (довідка №01-11/230 від 26.09.2012 р.).

Окремі наукові положення дисертації були використані департаментом регіональної політики Міністерства економічного розвитку і торгівлі України під час підготовки проекту Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 р.

Одержані результати дослідження з питань регіональної політики підвищення конкурентоспроможності регіону, регіонального маркетингу та територіального брендингу знайшли відображення у науково-дослідній роботі Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління при розробці пропозицій "Пріоритетні напрями діяльності Мінприроди України.

Теоретико-методологічні та методичні результати дослідження впроваджено у навчальний процес Київського національного університету імені Тараса Шевченка при викладанні курсів "Управління розвитком регіону", "Управління раціональним природокористуванням", "Основи регіональної політики", "Проблеми регіональної економіки" (довідка № 050/2088-30 від 04. 09. 2012 р.).

Отримані результати знайшли застосування при виконанні наукових державних програм і проектів, зокрема наукових тем: "Суспільно-географічні основи дослідження регіональної екологічної безпеки", № державної реєстрації 0106U005754; "Суспільно-географічні основи дослідження трансформації системи природокористування в Україні" № державної реєстрації 0111U003932; "Геоінформаційне тематичне картографування: проблемно-орієнтовний підхід та семіотичні основи", № державної реєстрації 0106U005752.

5. *Зуваження та дискусійні положення*

Дисертаційна робота п. Запотоцького С. П. є новаторською на фоні розвитку теорії і методики сучасної географії. Але деякі її положення мають дискусійний характер.

1. Потребує уточнення об'єкт і предмет дослідження. Автор вважає, що “об'єктом дослідження є процес (?) розвитку і формування регіональної конкурентоспроможності як системи конкурентної взаємодії районів” (с. 8). Формально тут існує логічне коло, бо регіональна конкурентоспроможність визначається через “взаємодію регіонів”. А за змістом впливає, що автор досліджує *процеси* розвитку і формування конкурентоспроможності. Насправді ці процеси не є об'єктом дослідження. У такому разі мали б використовуватися методи дослідження процесів, а не станів. Крім того, регіональна конкурентоспроможність проявляється не лише через конкурентну здатність стосовно *інших* регіонів держави, але й наддержавному чи в окремих випадках глобальному рівні (згадаймо деякі новостворені регіони Європи). На наш погляд, об'єктом дослідження тут є конкурентоспроможність регіону як суспільно-географічна категорія, а предметом – її фундаментальні особливості, чинники формування та підтримування у змінних соціально-економічних умовах, структурні, функціональні та синергетичні властивості.

2. У цьому контексті було доцільно дещо перефразувати і мету роботи: обґрунтування теоретико-методологічних і методичних основ суспільно-географічної *концепції* регіональної конкурентоспроможності.

3. У дисертації чітко не визначена суб'єктність регіонів різних рівнів. А без неї годі говорити про їх конкурентоспроможність, навіть урахувавши різні геопросторові масштаби. Здавалося б, що чим більший за площею регіон, тим більшою кількістю конкурентоспроможних рис він володіє. Насправді реальність складніша.

4. Автор пов'язує конкурентоспроможність регіону передовсім з її організацією державними владними структурами. В сучасних умовах, коли до 80–90 % засобів виробництва зосереджені у приватному секторі, зростає роль корпорацій, монополій, з одного боку, дрібного і середнього виробника – з іншого, які своїми впливами і зв'язками виходять далеко за межі окремих регіонів, а часто і на міждержавний рівень.

5. Автор стверджує, що суспільно-географічна сутність регіональної конкурентоспроможності є великою мірою позаринковою (“надринковою”) категорією. Але цим самим він суперечить головній ідеї конкурентоспроможності на регіональному рівні. У такому випадку для суспільно-географічного трактування треба знайти нові “зм'якшувальні” ознаки.

6. Дуже категорична думка автора про те, що “процес реформування регіональної конкурентоспроможності є лише складником соціально-економічного розвитку, прискорюючи чи уповільнюючи його”. З таким успіхом можна стверджувати і протилежне, що “соціально-економічний розвиток є функцією регіональної конкурентоспроможності”. Тобто ці сторони регіону пов'язані зворотними зв'язками.

Деякі часткові зауваження:

1) автор переоцінює роль агломерації як сучасного чинника соціально-економічного розвитку і конкурентоспроможності (с. 150) і недооцінює процесів дегломерації і її економічного ефекту. Не відчувається ролі дерегуляційного чинника і малого та середнього бізнесу;

2) у зв'язку з цим непереконливо звучить думка (с. 284), що урбанізовані райони мають вищий рівень конкурентоспроможності. А як бути з “районами” високорозвиненої рекреації чи концентрації науки і освіти?

3) у роботі не відчувається думка, що до конкурентоспроможності низових адміністративних районів необхідно підходити з іншими мірками, ніж до обласних чи міжобласних районів;

4) у дисертації, хоч і рідко, але трапляється описки чи невдало транскрибовані з іноземної мови терміни (наприклад, біхейвіориський замість бігейвіориський);

5) є описки у списку літератури: а) чомусь цей список показаний за російським алфавітом; б) деякі англійські (американські) джерела з помилками у написанні слів (п. 411, 419 та ін.).

Незважаючи на ці зауваження, дисертаційна робота Запотоцького С. П. є новаторським суспільно-географічним твором, що прокладає нові шляхи у нашій науці.

6. Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих працях

Результати дисертаційної роботи достатньо повно викладені в опублікованих С. П. Запотоцьким наукових працях. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 70 наукових праць загальним обсягом 150 д. а. (особисто автору належить 74,9 д. а.), у т. ч. одноосібна монографія (26,4 д. а.), дві монографії у співавторстві (особистих – 7,3 д. а.), один навчальний посібник (перше та друге видання) та два навчально-методичних посібники, загальним обсягом 62,5 д. а. (у т. ч. 20,6 д. а. – авторських), 30 статей у наукових фахових виданнях загальним обсягом 16,1 д. а. (у т. ч. авторських – 12,3 д. а.), 5 статей в інших виданнях, загальним обсягом 2,9 д. а. (у т. ч. 2,6 д. а. – авторських), 31 тези та матеріали конференцій обсягом 5,9 д. а. (особистих – 5,7).

7. Ідентичність змісту автореферату і основних положень дисертації

Автореферат ідентичний змісту дослідження та містить основні положення дисертації.

8. Відповідність дисертації вимогам Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання та нормативних актів ДАК України

Дисертація С. П. Запотоцького відповідає вимогам “Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника” та нормативним актам ДАК України. Робота є самостійною науковою працею, сформульовані автором і висунуті для прилюдного захисту теоретичні, методологічні та практичні результати, висновки та рекомендації характеризуються єдністю змісту, є актуальними і свідчать про його особистий внесок у суспільну географію та регіоналістику. За оформленням та обсягом дисертаційна робота і автореферат відповідають основним вимогам ДАК України.

9. Загальний висновок

Дисертація С. П. Запотоцького є самостійною і завершеною науковою працею. У ній отримано нові науково-теоретичні і практичні результати, які в сукупності

вирішують важливу наукову проблему – обґрунтування теоретико-методологічних засад суспільно-географічного дослідження регіональної конкурентоспроможності та розробки практичних рекомендацій щодо формування системи заходів стимулювання конкурентоспроможного розвитку регіонів України.

Дисертаційне дослідження Сергія Петровича Запотоцького “Наукові засади формування конкурентоспроможності регіону: суспільно-географічне дослідження” є вагомим внеском у теорію та практику суспільної географії. Дисертаційне дослідження відповідає пп. 11, 12 та 14 “Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника”, а його автор – Запотоцький Сергій Петрович заслуговує присудження наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія.

На докторський твір Миколи Костриці*

1. Актуальність обраної теми дослідження та її зв'язок з планами та темами наукових установ і організацій, державними та галузевими програмами

Наукове дослідження історії географічного краєзнавства України (ГКУ) як складової географічної науки – надзвичайно важливе завдання сьогодення, яке актуалізується як відновленням пріоритетів української науки в цілому, так і запитам практики. Становлення історії географічного краєзнавства України як наукової дисципліни сприятиме формуванню регіональному напрямку в географії загалом і географічній думці, зокрема, процесу подальшої його інституціалізації, дослідженню еволюції ідей, методів, парадигм і концепцій, буде утверджувати його у культурно-освітньому просторі України. В історії географії відродження забутих імен декількох поколінь українських вчених, вважається дуже важливим.

Виходячи з вище викладеного, актуальність теми дисертаційної роботи М. Ю. Костриці не викликає сумніву. Це підтверджується також участю її автора у розробленні концептуальних основ регіональних геоекологічних проблем та історії краєзнавства в Україні. Тема дисертації безпосередньо пов'язана з науковою роботою кафедри географії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кафедри географії України і краєзнавства Київського національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова, кафедри методики природничо-математичних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти тощо.

* Публікується вперше. *Шаблій О. І.* Відгук офіційного опонента на докторську дисертацію *М. Ю. Костриці* на тему “Географічне краєзнавство України: теоретико-методологічні засади, історія, практика”, подану на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.13 – історія географії. Київ, 2007

Розроблений дисертантом для шкіл області географічний атлас «Житомирська область. Моя мала Батьківщина» (4 видання) отримав «Свідоцтво про державну реєстрацію виключної правоможності особи на твір» у Держаному агентстві України з авторських і суміжних прав.

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, їх достовірність і новизна

Наукові розробки і практичні рекомендації аргументовані. Вони базуються на фундаментальних положеннях теорії географічної науки, зокрема загальної географії, країнознавства, регіоналістики, географічного краєзнавства. Автором опрацьовано 126 фондів дванадцяти державних архівів, фондосховищ музеїв і бібліотек України та Росії, переважна більшість яких нині маловідома або вперше введена у науковий обіг. Джерельну базу дослідження склали теоретичні і прикладні праці вітчизняних і зарубіжних вчених. Автором опрацьовано 497 літературних джерел, матеріали багатьох науково-практичних і науково-краєзнавчих конференцій.

Застосування у сукупності загальнонаукових, спеціальних та міждисциплінарних методів дозволили здійснити системне дослідження усього комплексу історії географічного краєзнавства України від його витоків до наших днів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

- обґрунтовано теоретико-методологічні засади та методику дослідження історії ГКУ;
- вперше розроблено і апробовано на практиці концепцію історії ГКУ;
- визначено сутність, функції та об'єктно-предметне поле ГКУ (с. 29–35);
- введено до наукового обігу новий масив джерел, які раніше не використовувалися;
- обґрунтовано періодизацію ГКУ (§ 1.4);
- здійснено історико-географічний аналіз визначених дисертантом етапів історії ГКУ;
- проаналізовано генезу ГКУ від витоків до утвердження як наукової дисципліни;
- досліджено та проаналізовано діяльність фундаторів ГКУ та очолюваних ними наукових шкіл, зокрема *С. Л. Рудницького, А. М. Краснова, П. А. Тутковського, Г. І. Танфільєва* та ін. (с. 115–270);
- повернуто у науковий обіг творчу спадщину декількох поколінь забутих вчених-краєзнавців, на чю діяльність протягом десятиліть було накладено табу;
- розкрито пріоритети українських вчених у розвитку географічної науки в Україні;
- визначено сучасний рівень інституціалізації ГКУ та розроблено парадигму перспектив його розвитку (розділ 7).

3. Дискусійні положення і деякі зауваження

1) Очевидно, у такій фундаментальній праці як дисертація п. М. Костриці, присвяченій теоретико-методологічним засадам географічного краєзнавства, слід

було б першою чергою озвучити думку дисертанта на такі три метатеоретичні проблеми краєзнавства:

- а) місця географічного краєзнавства у системі землезнавчої науки;
- б) місця і “точки” стику географічного краєзнавства з іншими його видами – історичним, літературним, етнографічним тощо;
- в) чи є краєзнавство формою організації знання про певні території у її компонентному (сумативному), міжгалузевому або інтегративному вигляді, чи це окрема наукова дисципліна з її об'єктом, предметом, змістом і методами дослідження.

2) У роботі не знайшла місця навіть у постановочному варіанті проблема *парадигмального характеру*, яка впливає із загальнонаукового бачення географії і географічного краєзнавства. Відомі в історії географії три парадигми: фізіоцентрична, антропоцентрична і остання – екологічна. Перша вважала усю географію природничою наукою; друга – передбачала, що усі географічні дисципліни є гуманітарними науками; нарешті сучасна парадигма – *екологічна* вважає, що географія двоєдина: її “природничка” і “людська” гілки творять наукову систему, об'єктом якої є середовищні відносини між суспільством і природою. Причому тут не лише природа виступає довкіллям стосовно суспільства, але й, що дуже важливо, суспільство стало середовищем щодо земної і навіть космічної природи (згадаймо вислів *В. Вернадського*, що “человек стал геологической силой”).

3) Нарешті, третє принципове питання: чи є різниця між “краєзнавством України” (саме така постановка дисертаційної проблеми) і “українським краєзнавством” (“національним краєзнавством” за висловом *Я. Жупанського*). Здавалось би тут ніякої різниці і проблеми нема (так і в автора). Насправді, різниця існує і досить суттєва. Якщо говоримо про “краєзнавство України”, маємо на увазі, по-перше, все, що стосується краєзнавчих досліджень територіальних фрагментів України як держави (чи української національної території), по-друге, що ці дослідження здійснюють учені, які живуть (жили) в Україні і пишуть про неї. Коли ж йдеться про “українське краєзнавство”, то передовсім говоримо не стільки про територію, скільки про краєзнавчі дослідження українськими ученими незалежно від місця їх проживання (наприклад, *В. Кубійович*, проживаючи у Кракові чи Сарселі, створив прекрасні краєзнавчі нариси про Закарпаття і Буковину), а також про краєзнавчі дослідження українцями інших країн. На мій погляд, поняття “краєзнавство України” дещо завужує коло проблем і персоналій, які зробили вагомий внесок у географічне краєзнавство нашого народу.

Деякі конкретні зауваження.

1) Дисертант здійснює періодизацію розвитку “краєзнавства України” XVIII ст. – першої половини XIX ст. за характером *методів і прийомів*, які використовувалися, на анкетно-описовий, експедиційний, статистичний періоди (ст. 55–70). Очевидно, головну увагу при цьому треба було звернути на *предмет* дослідження і його зміст.

2) Говорячи про краєзнавчі описи російсько-імперськими чинниками губерній на території “приєднаної” України у кінці XVIII ст., дисертант навіть не згадує про подібні описи, здійснені австрійською бюрократією або на її замовлення (праці *Куропатницького*, *Ступницького* про Галичину). Загалом, у списку літератури лише два джерела на іноземній мові. Відсутній навіть “*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego ...*”, виданий у шістнадцяти томах наприкінці XIX ст., який багатий краєзнавчими нарисами. Також два томи *Буяка* під назвою “*Galicja*” (1909).

3) Автор грішить одним недоліком, характерним для багатьох дослідників: він відносить до краєзнавчих текстів твори наукової економічної і географічної *регіоналістики*, в т. ч. суспільно-географічної. На с. 33 він так і пише: “основним об’єктом географічного краєзнавства є суспільно-територіальний комплекс певної території ...”. Думаю, що це звужене трактування об’єкта краєзнавства як у фактичному, так і генетичному аспектах. А хіба будь-яка порівняно невелика за площею одиниця фізико-географічного поділу території не може бути об’єктом краєзнавчих досліджень? Краєзнавство існувало сотні літ, коли про СТК не могло бути й мови.

4) Є один вид краєзнавчої літератури, який не підпадає під традиційне його розуміння. Це опис територій мандрівок, подорожей і т. п. Чи заслуговує, наприклад, уваги опис *Василя Григоровича-Барського* його подорожі (1723 р.) з Києва до святих місць у Палестину і у зворотньому напрямі? Або опис кругосвітньої подорожі української мандрівниці *С. Яблонської*. Чомусь у дисертації про це не згадано.

5) Сумнівним є твердження автора про двох основоположників національної географії – *П. Тутковського* і *С. Рудницького*. Відомо, що *П. Тутковський* був головно геологом, у кращому вигляді – геоморфологом чи палеогеографом. Але, коли говоримо про “фундаторів”, то до уваги слід брати обґрунтування ученим передовсім теоретичних і методичних основ науки. Стаття *П. Тутковського* у 1914 р. (написана на десять років пізніше книги *С. Рудницького* “Нинішня географія”) ще не створювала цих основ.

6) Так само недоцільно називати “Російське Імперське Географічне товариство” “Руським” (це стосується і нинішнього товариства). Бо складається враження, що воно має якийсь зв’язок з Руссю, тобто історичної Україною.

7) У дисертації чомусь не представлені праці *В. Гериновича* “Кам’яничина” (два томи), твори української діаспори (наприклад, *І. Стебельського*, *В. Кубійовича*, *І. Тесли* та ін.).

Всі ці зауваження мають частковий характер і не знижують загалом високого наукового рівня дисертаційної праці *М. Ю. Костиці*.

4. Значущість дослідження для науки і практики та шляхи його використання

Наукові положення дисертації дозволили створити основи наукової історії ГКУ, визначити його місце і роль у системі національного краєзнавства. Концептуальні положення роботи та обґрунтовані автором теоретико-методологічні засади генези

ГКУ суттєво поглиблюють наукові засади таких навчальних дисциплін як “Географія України” та “Історія української географії”, “Національне краєзнавство” та ін.

Прикладні аспекти дослідження пропонується дисертантом використати в процесі розробки нової концепції регіональної політики в умовах трансформації суспільних відносин, при розробленні програм соціально-економічного розвитку окремих регіонів, у проведенні адміністративно-територіальної реформи.

Матеріали дисертації є підставою для організації науково-дослідної, пошукової просвітницької роботи в історії краєзнавства, для ефективнішої діяльності краєзнавчих товариств, музеїв, культурно-освітніх й наукових установ і організацій.

Суспільна значимість дисертації полягає в тому, що напрацьований і узагальнений в ній матеріал сприятиме подальшому розгортанню краєзнавчого руху в державі, удосконаленню всіх його організаційних форм.

5. Зміст і завершеність дослідження

Робота складається із вступу, семи розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

У *першому* розділі розкриті теоретико-методологічні засади дослідження історії географічного краєзнавства України (с. 12–38), проаналізовано ступінь наукової розробленості даної проблематики попередніми поколіннями учених (§ 1.2), з'ясовано зміст, сутність, місце географічного краєзнавства в системі національного краєзнавства (§ 1.3). обґрунтовано його періодизацію та простежено процес інституалізації (§ 1.4).

Другий розділ присвячено витокам географічного краєзнавства (с. 41–53). *Третій* – його початкам (зародженню). Зокрема, розкривається роль *Ф. Й. Туманського* (§ 3.2.1) та *О. Ф. Шафонського* (§ 3.2.2) в цьому процесі.

У *четвертому* розділі “Становлення організаційних форм ГКУ” висвітлюється діяльність Комісії для опису губернії Київського навчального округу та Південно-західного відділу Російського імператорського географічного товариства в Києві (с. 88–114).

У *п'ятому* розділі дисертант аналізує головні наукові школи, центри та напрямки географічного краєзнавства в Україні (кінець XIX– поч. XX ст.) (с. 115–273).

У *шостому* розділі проаналізовано складний процес функціонування ГКУ в період комуністичного режиму (с. 274–290).

Сьомий розділ висвітлює стан, проблеми, сучасний рівень інституалізації, перспективи розвитку ГКУ (с. 308–349).

6. Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих працях

Результати досліджень опубліковані у двох монографіях, 31 одноосібній статті у фахових та більш, ніж у 30 статтях в інших наукових виданнях. Вони повністю відображають головні положення виконаної роботи.

7. Ідентичність змісту автореферату і основних положень дисертації

Автореферат повністю відображає головний зміст дисертації.

8. Відповідність дисертації вимогам Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань та нормативних актів ВАК України

Дисертація М. Ю. Костриці відповідає вимогам ВАК України щодо докторських робіт. Це завершена наукова праця, в якій автор розробив концептуальні засади дослідження історії ГКУ від його витоків до утвердження як наукової дисципліни. Розроблені особисто М. Ю. Кострицею теоретичні положення, методика та практичні рекомендації взаємопов'язані і є особистим внеском автора в історію, теорію і методологію української географії.

Оформлення дисертації відповідає вимогам до дисертації та авторефератів.

9. Загальні висновки

Дисертаційна робота М. Ю. Костриці “Географічне краєзнавство України: теоретико-методологічні засади, історія, практика” є актуальною і має важливе науково-практичне значення. Вона спрямована на розв'язання фундаментальної проблеми розроблення концепції дослідження історії географічного краєзнавства України як нового наукового напрямку географічної науки, а її автор Микола Юхимович Костриця заслуговує присудження наукового ступеня доктора географічних наук із спеціальності 11.00.13 – історія географії.

На наукове дослідження Наталії Коцан*

1. Актуальність теми та її зв'язок з науковими програмами, планами, темами

Економічний розвиток України неможливий без виваженої зовнішньоторговельної і митної політики, яка реалізується завдяки митній діяльності. Останнім часом митній діяльності присвячено ряд робіт економічного, юридичного, організаційно-управлінського, логістичного характеру. Робота *Коцан Наталії Несторівни* науково обґрунтовує розвиток митної діяльності на основі суспільно-географічного підходу, який є важливим засобом підвищення її загальної ефективності за рахунок раціональної територіальної організації її об'єктів, суб'єктів, і служб, спрямованої на повніше використання території України з її виробничим, соціально-культурним, праце- і природоресурсним та оборонним потенціалами, вигодами геополітичного і транспортно-географічного положень, які суттєво впливають на соціально-економічну національного комплексу, собівартість і митну вартість товарів, на обсяги, структуру та напрямки зовнішньоекономічної діяльності; вона є найактивнішою формою ліквідації існуючих бар'єрів та перешкод із країнами

* Публікується вперше. *Шаблій О. І.* Відгук офіційного опонента на докторську дисертацію *Н. Н. Коцан* на тему “Територіальна організація митної діяльності України”, поданої на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук із спеціальності 11.00.02 – економічна та соціальна географія. Київ, 2006 р.

зарубіжного світу. Крім того, взаємодія регіональних чинників дає змогу оптимально розмістити новостворювані митні переходи з їх об'єктами інфраструктури, центри управління митною діяльністю всередині країни та зони їх адміністративного впливу. Тому дисертаційна робота Н. Коцан фактично створює новий напрямок у суспільній географії – географію митної діяльності, який має право на існування і подальший розвиток. Дослідження за проблемою дисертації виконувалось згідно планів науково-дослідних робіт Волинського державного університету імені Лесі Українки, прикладними темами “Західне Полісся: продуктивні сили, економіка, фінанси” [(номер державної реєстрації 0103U000657, затвердженої Вченою радою Волинського державного університету імені Лесі Українки від 25. 04. 2002 р., Наказ Міністерства освіти і науки від 5.11.2002 р. № 633)], “Модель розвитку транскордонного регіону в аспекті процесів європейської інтеграції (на українсько-польському прикладі)”, що здійснювалась в рамках програми “Проблеми розбудови державності України”. Тема дисертації пов’язана також з колективними науковими темами факультету міжнародних відносин та темою “Україна в системі європейської інтеграції і міжнародного співробітництва” кафедри країнознавства і міжнародних відносин.

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, їх достовірність і новизна

Дисертаційне дослідження Коцан Н. Н. характеризується науковою новизною. Вперше в суспільно-географічній думці сформульовано цілісну теоретико-методологічну концепцію суспільно-географічного вивчення митної діяльності, а саме, запропоновано і формалізовано поняття про митно-територіальний комплекс (господарсько-митний комплекс), його структуру та зв’язки; здійснено теоретико-методологічне узагальнення впливу умов та головних чинників на територіальну організацію митної діяльності країни; виявлено головні і допоміжні функції, які виконує митно-територіальний комплекс, а на основі їх синтезу виділено інтегративні функціональні компоненти вищого порядку (експорт, імпорт, транзит); розроблено методику суспільно-географічного вивчення митної діяльності країни та викладання її основ у вищих навчальних закладах географічного та економічного профілів.

На основі творчого використання доробку суспільної географії дисертант комплексно оцінила головні чинники, що зумовили основні риси розміщення митних об'єктів в Україні, серед них: регіональну диференціацію рівнів економічного, соціального та екологічного розвитку областей, виробничу спеціалізацію суспільно-географічних регіонів України, геополітичне, транспортно-географічне положення та інші. Крім того, в дисертації здійснено глибокий аналіз територіальної організації митної діяльності України у функціонально-компонентному, територіальному та організаційно-управлінському аспектах, який ґрунтується на аналізі і обробленні значного статистичного матеріалу, що стосується досить тривалого періоду (1991–2003 рр., а деякі дані – 2004 р. і початок 2005 р.). Це свідчить про достовірність зроблених висновків та обґрунтованість рекомендацій щодо подальшого удос-

коналення територіальної структури і управління митною діяльністю в Україні. Роботу вирізняє не тільки значний обсяг статистичного матеріалу, а й вдало обрана методика дослідження, добір методів системи географічних методів дослідження, які дозволили проаналізувати складний і новий для суспільної географії об'єкт дослідження – митно-територіальний комплекс.

3. Дискусійні положення

Таке складна за змістом і новизною дослідження територіальної організації митної діяльності нашої держави не позбавлене окремих недоліків та дискусійних моментів:

1. Не вказано конкретних критеріїв і показників, що були використані при виділенні макрогосподарсько-митних районів України (чому їх 9, а не 5);

2. Немає інформації про суспільно-географічне вивчення митної діяльності в сусідніх з Україною державах;

3. Використані дещо застарілі статистичні дані про зовнішню торгівлю за окремими видами товарів (таблиця 4. 4);

4. Висновки з окремих розділів охоплюють по 8–10 сторінок, тобто потребують вищого рівня узагальнення;

5. Серед нових євро регіонів не вказані “Дніпро”, “Дністер” та перспективний “Сян”;

6. В тексті і таблицях вживаються терміни “геополітичної” і “географічної” структури зовнішньої торгівлі. Слід було б обмежитись другим терміном;

7. В тексті вживаються неточності назв пунктів пропуску, зокрема, Новоозовське – Новоазійське (с. 102), Краковець – Краківець (с. 84).

Викладені вище зауваження не знижують загальної позитивної оцінки роботи.

4. Значення дослідження для науки і практики, шляхи його використання

Дисертаційне дослідження Коцан Н. Н. має вагоме значення для суспільної географії, оскільки розширює її об'єктно-предметну сферу, збагачує теорію і методологію, додає до поняттєвого апарату нові терміни. На нашу думку, розроблена у дисертації теоретико-методологічна база дослідження митно-територіального комплексу, сприятиме виникненню серії наукових робіт, присвячених вивченню митної діяльності окремих регіонів України, областей, а також митно-територіальних комплексів зарубіжних країн. Не менш вагоме значення має дисертація і для практики. Тут впровадження результатів може здійснюватись декількома шляхами.

По-перше, у результаті апробації розробок авторки у дисертації були отримані практично значимі результати, які можуть бути використані у сфері управління зовнішньоекономічною діяльністю держави, при розробці стратегії розвитку експортного сектору та регулювання імпорту, при розробленні подальших напрямків формування збалансованого ринку та соціально-економічного розвитку України (це, зокрема, пропозиції до міжвідомчої митно-тарифної ради).

По-друге, запропоновані автором шляхи удосконалення територіальної організації і регіонального управління митною діяльністю України можуть бути

використані Державною митною службою України в рамках Проекту “Модернізації та розвитку митної служби України”, що спрямований на удосконалення роботи, структури митної системи, розвитку інфраструктури та прискорення інтеграції України до ЄС. Крім того, результати дисертаційного дослідження використовуються у навчальному процесі Волинського державного університету імені Лесі Українки, зокрема при викладанні курсів: “Основи митної справи”, “Зовнішньоекономічна політика України”, “Міжнародні економічні відносини”. Окремі висновки і положення дисертації, що стосуються сучасної територіальної і регіонально-управлінської структури митної діяльності України, а також чинники розвитку територіальної організації можуть бути використані в навчальному процесі Академії митної служби України для підвищення загальної і географічної культури майбутніх митників.

5. Змістовність та завершеність дослідження

Аналіз основного змісту дисертації дає підстави стверджувати, що дисертантом досягнуто головної мети – виявлено регіональні особливості та сучасний рівень ефективності територіальної організації митної діяльності України і розроблено рекомендації щодо її удосконалення на перспективу.

В процесі роботи над дисертацією всі дослідницькі завдання були вирішені, а саме: обґрунтовано теоретико-методологічну концепцію функціонування митно-територіального комплексу в ринкових умовах; здійснено комплексну оцінку головних чинників, що зумовили головні риси розміщення митних об'єктів; проаналізовано регулятивну роль митного тарифу у функціонуванні сучасної експортно-імпоротної та транзитної діяльності України в розрізі семи основних груп товарів за 1991–2003 роки; розкрито географічний розподіл української зовнішньої торгівлі по частинах світу, країнах далекого зарубіжжя та СНД; виявлено основні елементи територіальної структури (форми територіального зосередження) митної діяльності України, а саме: макро-, мезо- та мікрорайони, а в межах останніх – вузли, центри та пункти, сформульовано їх змістовні дефініції; досліджено ієрархію органів управлінської структури митної діяльності України, підкреслено важливу роль регіональних митниць; розроблено картографічну модель сучасної територіальної й управлінської структур митної діяльності України.

Особливої уваги заслуговують запропоновані заходи і рекомендації з удосконалення територіальної структури та регіонального управління митної діяльності України на перспективу, які є досить аргументованими.

Таким чином, зміст дисертації дозволяє констатувати повну завершеність дослідження, яке пройшло всі етапи – від обґрунтування митно-територіального (господарсько-митного) комплексу України як об'єкта дослідження до формулювання пропозицій щодо удосконалення його функціонування.

6. Повнота викладу наукових положень в опублікованих працях та особистий внесок у них автора

На тему дисертації автором опубліковано 37 наукових праць (27 одноосібних і 10 у співавторстві), у тому числі одну одноосібну монографію обсягом 24,32

ум. друк. арк., 28 наукових статей, з яких 21 – у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

7. Ідентичність змісту автореферату та основних положень дисертацій

Зміст автореферату повністю відображає головні положення дисертаційної роботи.

8. Відповідність дисертації вимогам “Порядку присудження наукових ступенів і вчених звань” та нормам активів ВАК України

Дисертація Коцан Н. Н. “Територіальна організація митної діяльності України” є науковою працею, яка містить обґрунтовані автором теоретичні положення, характеризується єдністю змісту і свідчить про особистий внесок здобувачки в науку. Дисертація має вагоме практичне значення і містить рекомендації щодо використання наукових висновків. Матеріали дисертації апробовані на з’їздах УГТ, численних конференціях, в тому числі міжнародних. Хочемо відмітити грамотне оформлення дисертації, яке відповідає вимогам ВАК України до подібних праць. Робота написана державною мовою, стиль викладу матеріалів досліджень, наукових положень, висновків та рекомендацій забезпечує легкість і доступність її сприйняття.

9. Загальний висновок

Дисертаційна робота Коцан Наталії Несторівни є самостійною, завершеною науковою працею в галузі суспільної географії. В ній автором отримані нові наукові обґрунтовані результати, які у сукупності розв’язують важливу науково-прикладну проблему щодо теоретико-методологічного обґрунтування суспільно-географічної концепції дослідження митної діяльності як наукового напрямку сучасної географічної науки.

Дисертаційна робота відповідає вимогам ВАК України до докторських дисертацій, а її автор Коцан Наталія Несторівна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна і соціальна географія.

На докторську дисертацію Володимира Круля*

1. Актуальність обраної теми дослідження та її зв’язок із планами та напрямками науково-дослідних робіт наукових установ і організацій, державними та галузевими науковими програмами

Глибоке дослідження географічних проблем у якнайширшій інтерпретації вимагає свого повномасштабного їх часового обґрунтування. Це безпосередньо

* Публікується вперше. Шаблій О. І. Відгук офіційного опонента на докторську дисертацію В. П. Круля на тему “Ретроспективно-географічний аналіз поселень Західної України”, поданої на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія. Чернівці, 2006 р.

стосуються й проблем адміністративно-територіальної реформи, що зараз широко дискутується у суспільстві. Для створення міцних наукових засадах необхідно вивчити проблему з якомога найрізноманітніших позицій, зокрема й історико-географічної. Вважаємо, що саме остання є слабкою ланкою в аргументації пропонованих урядовими колами адміністративних територіальних одиниць. Тому дане дисертаційне дослідження може стати науковим підґрунтям нового адміністративного поділу Західного регіону України. Отже, дисертаційна робота Круля В. П. є актуальною.

Окрім того, актуальність теми пов'язана з її новизною, оскільки на даний час ґрунтовні землезнавчі історико-географічні вишукування, не кажучи вже про ретроспективні екістичні дослідження, є рідкістю. Дана ситуація склалася тому, що від початку свого зародження історичну географію розглядали у складі історії, бо біля її витоків стояли переважно історики, які не могли обстоювати її географічну спрямованість. Ця ситуація для географів є неприйнятною, оскільки історична географія, на наш погляд, є водночас як географічною, так й історичною дисципліною. Тому наукове значення даної дисертаційної роботи полягає ще й у тому, що вона є суттєвим кроком до зміни акценту стосовно адресності історичної географії, яке виявилось у розробці автором власних методологічних принципів, методів і прийомів дослідження, заострення уваги на географічності об'єкта і предмета історичної географії. Все це дало підстави Крулю В. П. для підкреслення запропонувати нову назву історичної географії як ретроспективної географії.

Дисертаційну роботу виконано в межах тематики науково-дослідних робіт Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Вона пов'язана з науково-дослідними темами з краєзнавчого картографування України, краєзнавчого дослідження Карпато-Подільського регіону, еколого-економічної та картографічної оцінки природно-ресурсного потенціалу України тощо.

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, їхня достовірність і новизна

Наукові положення, висновки і рекомендації дисертаційної роботи аргументовані досягненнями закордонних і вітчизняних учених із питань регіоналістики, демогеографії, географічного краєзнавства, історичної географії та історичної екістичної географії, аналізом і детальним вивченням 433 літературних джерел, методичних розробок та положень. Вони базуються на системному аналізові значного масиву археологічної, статистичної та картографічної інформації, застосуванні сучасних методів дослідження.

Наукова новизна проведеного дослідження:

– на основі детального вивчення спеціальної наукової літератури і власних розробок конкретизується розуміння об'єкту дослідження історичної географії (§ 1.1) та її структури (§ 1.2), яка ілюструється авторською схемою (стор. 18). Важливо, що дисертантом досліджується місцеположення історичної географії між природничими і гуманітарними науками, починаючи від моменту її зародження і

закінчуючи сучасним періодом (§ 1.4). На цьому шляху становлення і розвитку історичної географії автором виділяється шість етапів (§ 1.5);

– на підставі аналізу різних схем районування території України та враховуючи попередні авторські розробки висунута концепція районування українських етнічних земель (§ 2.1), підставою якої є етнологічно-географічний підхід. Цінним є те, що під основу районування підведена мережа сучасного адміністративно-територіального поділу (стор.67–70), що дасть змогу застосовувати надалі для порівняння різних історико-географічних районів різноманітні статистичні показники;

– вперше для виділеної автором історико-географічної зони Західної України досить вдало висвітлені питання географічних особливостей природно-історичної динаміки регіону (§ 2.2). Причому, розгляд стосується саме того часу, коли на території Західної України з'явилася первісна людина. На базі опрацювання різних літературних джерел автор пропонує схему особливостей палеогеографічного розвитку Прикарпаття та суміжних територій у плейстоцені (стор. 77). Природний розвиток території слугує тлом, на якому розгортаються етнічні процеси, які на базі діахронічного аналізу проаналізовані досить детально і ґрунтовно. При цьому охоплюються не тільки землі регіону дослідження, але й суміжні простори (§ 2.3). Даний територіально-часовий етногенетичний аналіз населення Західної України здійснений також вперше. Завершується огляд часових змін Західної України простеженням динаміки адміністративно-територіального устрою історико-географічних країв Волині, Галичини і Північної Буковини, які, на думку автора, утворюють історико-географічну зону Західної України (§ 2.4);

– проведений аналіз сутності поселення, як результату заселенсько-розселенських процесів із рівнобіжним виявленням причин останніх (§ 3.1). Загалом, поселенню, як фундаментальному поняттю, присвячується окремий розділ, оскільки воно (а в сумі і всі первісні поселення) виступає головним об'єктом дослідження. Тому логічним видається прагнення докторанта дослідити зміни людських поселень, які мали місце від раннього палеоліту і закінчуючи давньоруським періодом (§ 3.2). Авторіві вдалося, на наш погляд, зібрати і подати саме географічні характеристики первісних поселень;

– запропонований показник ретроспективної заселюваності території через який виражені загальні риси поселенського освоєння Західної України у розрізі її адміністративних районів (§ 3.3);

– на базі діахронічного підходу розроблена методика ретроспективно-екістичного аналізу, відправним моментом якої стала етапність утворення та існування поселень у межах адміністративних районів Західної України (§ 4.1);

– вводяться в науковий обіг нові терміни і поняття: інтегрований поселенський потенціал території (ППТі) (стор. 272), матриця “життя поселень” і сумарна поселенська енергія території (СПЕТ) (стор. 282–284);

– через показники ППТі і СПЕТ вперше математично параметризоване ретроспективне поселеутворення та проведений просторовий аналіз їхнього

поширення із виділенням районів із їхніми найбільшими і найменшими значеннями (§§ 4.3 і 4.4). Цінним є залучення до ретроспективного математично-поселенського аналізу даних по 2192 населених пунктах. Сам по собі факт використання такого великого за кількістю фактажу та ще й у розрізі всіх 113 адміністративних районів Західної України свідчить, по-перше, про об'єктивність отриманих результатів, по-друге, є доказом їхньої репрезентативності, по-третє, може бути базою для подальших історико-географічних чи географо-поселенських пошуків;

– для регіону дослідження вперше виявлені залежності поселутворення від висоти місцевості над рівнем моря як для адміністративних районів Західної України, так і для її висотних рівнів (§ 5.2, 5.2). Запропоновано математичну модель залежності сучасної людності поселень від ретроспективних поселутворювальних процесів.

3. Дискусійні положення та зауваження і побажання

Перше дискусійне положення теоретико-методологічного характеру. Автор проаналізував мало не усі визначення і підходи до дефініції історичної географії і вніс свою пропозицію називати “географічну історичну географію” *ретроспективною* або *реконструктивною*. Насправді *кожна* з галузевих географій є водночас ретроспективною, сучасною і перспективною, бо методологічно змушена користуватися історичним методом. А історичний метод, крім усього іншого, передбачає урахування передусім фактора часу у його ретроспективній візії, а також часову періодизацію розвитку, функціонування та зміни явищ і процесів. Це дуже тонка матерія відділяти “історичну географію” від “географічної історичної географії” (слова автора). Якщо історія як наука користується географічним методом, то це і є історична географія. Якщо ж географія використовує історичний метод у широкому його розумінні, то це звичайна географія. В усякому разі, треба ще раз задуматися над цією проблемою. Звернемо увагу, що тема дисертації звучить як “Ретроспективно-географічний аналіз поселень...”, а не “Ретроспективна географія поселень...”. Все таки є різниця.

1. Дискусійним є означення геопросторових рамок “історично-географічної зони Західної України”. По-перше, історично так склалося, що “західною” називали у міжвоєнний час ту частину України, яка була під польською окупацією (1921–1939 рр.). Це була *політико-географічна* назва, яка у советський час вона вживалася вже як історико-політико-географічна. Тоді ж територію на захід від Збруча (охоплюючи і Закарпаття) називали „західними областями України”. І лише порівняно недавно увійшов у права громадянства „Західноукраїнський район” і „регіон” (хоч ця назва була вжита, здається, ще у 1947 р. *М. М. Колосовським* для позначення одного з тридцяти *економічних районів СРСР*). Чи доцільно ще один раз надавати цій назві її нове вже „ціловолинське” наповнення, але охоплює вже мало не усю Житомирську область, північ Хмельниччини, яке опускає Закарпаття? Якщо насправді такий історико-етно-природний регіон існує (а це справа дисертанта обґрунтувати), то необхідно придумати іншу назву (наприклад, Північно-Західна

Україна). Та й наявність відкритого автором „меридіана” говорить про те, що йому просто не хотілося рвати єдиної „великої” Волині.

По-друге, термін “зона” тут явно невдалий, бо конфігурація території не подібна на зони. Водночас поза увагою залишилась знаменита східно-західна історико-екістично-економічно-політична вісь по лінії Володимир–Луцьк–Ізвягель–Житомир–Київ–Чернігів. В яку історичну епоху “волинська” вісь повернулася у “володимирсько-київську”? Ця остання існувала уже у Давньокиївській державі і була чітко виражена дуже великою густотою міських і сільських поселень (і, очевидно, людності в них; див. карту-додаток до “Літопису Руського” у перекладі Л. Махновця (Київ, 1989).

2. Дискусійним є означення у роботі об’єкта дослідження. На с. 5 вказано, що об’єктом дослідження виступає „поселення”. На наш погляд, об’єктом тут є *поселенська система* (чи система поселень) відповідного регіону. А саме поселення як таке, незалежно від набору його функцій, структури і місцеположення, часових аспектів розвитку є одним з абстрактних об’єктів екістичної географії. Автор активно втягує у розгляд *сучасну поселенську систему*. Тому говорити про поселення і заселення території впродовж палеоліту–давньоруської доби – це завузько.

Часткові зауваження

1. На с. 24 автор подає своє визначення історичної географії як “універсальної науки з просторово-часовою основою”. Це надзвичайно широке розуміння, бо мало не кожна наука, яка вивчає матеріальні предмети, розглядає їх у просторово-часових вимірах. Далі тут ще сказано, що вона (географія) “досліджує характер та інтенсивність взаємовпливів природи і людини (на планетарному рівні), етносів і ландшафтів (у регіональних масштабах)...” і т. д. Очевидно, тут “етносів і ландшафтів” звучить вже завузько, бо це лише один з аспектів дослідження історичної географії.

2. На рис. 1.1 (с. 18) автор подає свою структуру ретроспективної географії та її зв’язаність з “формуючими” науками. Кидається ввічі, що “історичний блок” тут майже порожній. У ньому лише “ретроспективна етнографія” і частково “ретроспективна політична географія”.

3. Розглядаючи методи дослідження, дисертант зараховує до загальнонаукових деякі філософські принципи. Зокрема, до загальнонаукових автор відносить метод “причинно-наслідкової залежності” чи “діалектичного розвитку”. Це типові філософські методи і принципи.

4. Деякі зауваження до авторського історико-географічного та адміністративного територіального устрою СУЕТ (с. 68–69). Тут: 1) дуже далеко “затягнуто” на південь Холмщину (аж до межі з Лемківщиною); 2) до Галичини віднесено північну частину Збарзького району (колишній Вишнівецький район); 3) Закарпатську Україну виділено як історико-етнографічну зону, хоч вона є швидше *краєм*.

5. У роботі не використано багатьох праць українських географів з географії населення і розселення. Зокрема, праці Г. Величка, В. Кубійовича, Ю. Полянського, О. Степанів, І. Теслі та ін., які були раніше заборонені, а тепер є історико-географічними раритетами.

6. Присутні описки, неправильна передача звуків „g” та „h” з англійської (треба „Готье”, а пишеться „Готъ”, треба „Галфорд”, а написано „Хелфорд”).

4. Значущість дослідження для науки і практики та шляхи його використання

Теоретико-методологічні розробки дисертації розкривають сутність історичної географії, загалом та історичної географії поселень, зокрема, поглиблюючи розуміння її власного предмету, об'єкту, методів і прийомів дослідження.

Методичні основи ретроспективно-географічного поселенського аналізу, який передбачає наскрізно-часове дослідження поселенської структури від початків її заснування, можуть бути використані для будь-якої адміністративної чи історико-географічної території України.

Використана велика кількість найновіших даних з археологічної вивченості регіону, що охоплює 2192 поселення, може служити базою для подальших ретроспективно-географічних чи географо-поселенських досліджень.

5. Зміст та завершеність дослідження

Дисертаційна робота складається зі вступу, 5 розділів, висновків, списку використаних джерел із 433 найменувань.

У *першому* розділі розкривається об'єкт і предмет дослідження, структура та завдання ретроспективної географії, висвітлюються методи її дослідження. Обґрунтовується місце ретроспективної географії на межі природничих і гуманітарних наук. Простежується історія розвитку ретроспективної географії та ретроспективної географії поселень.

Другий розділ містить концепцію районування українських етнічних земель та діахронічний огляд природно-історичної динаміки території Західної України. У ньому висвітлюються також ретроспективно-генетичні аспекти її населення та динаміки адміністративно-територіального устрою.

У *третьому* розділі розкрита сутність поселення як базового чинника системи розселення, ретроспективні особливості динаміки поселень регіону дослідження та загальні риси його поселенського освоєння.

Четвертий розділ присвячений дослідженню процесів заселення Західної України, запропонована методика їхнього вивчення та математично параметризований процес утворення поселень.

У *п'ятому* розділі досліджуються територіально-чинникові особливості поселеутворювальних процесів та їхній вплив на людність поселень Західної України.

6. Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих працях

Основні висновки і положення дисертації досить повно викладені в 43 опублікованих працях загальним обсягом 58,3 ум. д. а., в т. ч. в одній монографії, розділах одного підручника і п'яти навчальних посібниках.

7. Ідентичність змісту автореферату і основних положень дисертації

Автореферат досить повно відображає основний зміст дисертації.

8. Відповідність дисертації вимогам Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань та перспективних актів ВАК України

Дисертація В. П. Круля відповідає вимогам ВАК України щодо присудження наукових ступенів доктора наук. Це є самостійна наукова праця, в якій запропонований ретроспективно-географічний аналіз поселень як напрямок ретроспективно-екістичних досліджень у структурі історичної географії поселень.

Оформлення дисертаційної роботи відповідає основним вимогам до дисертацій та авторефератів дисертацій.

9. Загальний висновок

Дисертація Круля В. П. “Ретроспективно-географічний аналіз поселень Західної України” є актуальною і має наукову та практичну цінність. Завдяки запропонованій методиці ретроспективного аналізу вона обґрунтовує землезнавчу сутність історичної географії, що є новою науковою проблемою суспільної географії загалом.

Враховуючи усе вище сказане, вважаємо, що Володимир Петрович Круль заслуговує присудження йому наукового ступеня доктора географічних наук.

На докторський твір Алли Мельник*

1) Актуальність теми дисертаційної роботи

Процеси формування ринкових відносин в Україні викликають появу нових факторів, які зумовлюють нові явища в розвитку регіональних господарських систем, вносять зміни в характер комплексоутворення в них і вимагають вироблення нових методів управління, здатних реалізувати потенціал багатоманітних форм власності, активізувати технологічно та інфраструктурно інтегральні процеси територіальної організації виробництва.

Опонована дисертаційна робота присвячена дослідженню трансформаційних процесів у територіальних комплексах послуг різних ієрархічних рівнів та виробленню теоретичних, методологічних і методичних основ становлення організаційно-економічного механізму їх функціонування в перехідній економіці і на перспективу.

Згідно з предметом і об'єктом дослідження сформульовано ряд важливих для регіональної економіки завдань теоретичного і практичного характеру, які дисертант поставив за мету розв'язати в процесі виконання дисертаційної роботи. Вони стосуються проблем територіальної організації надання послуг, аналізу

* Публікується вперше. *Шаблій О. І.* Відгук офіційного опонента на докторську дисертацію *А. Ф. Мельник* на тему “Організаційно-економічний механізм розвитку територіального комплексу послуг в умовах формування ринкових відносин”, подану на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук зі спеціальності 08.10.01 – Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. Львів, 1997р.

географії споживчих ринків, регіональних соціальних процесів, функціональної діяльності управлінських структур, розміщення продуктивних сил та інших проблем регіонального характеру.

Наукове опрацювання та вирішення цих завдань на концептуальному та методичному рівні має важливе значення для забезпечення системності в процесах регіонального ринкотворення. З огляду на це представлена дисертаційна робота є актуальною, викликає науковий і практичний інтерес.

Дисертація Мельник А. Ф. висвітлює проблеми та шляхи їх розв'язання в сфері реформування власності, зокрема, приватизації, демонополізації виробництва, структурної перебудови економіки регіонів, соціальної політики та політики зайнятості, удосконалення управління державним сектором, що засвідчує її зв'язок з реалізацією важливих державних програм.

2) Наукова новизна результатів дослідження, висновків і рекомендацій та ступінь їх обґрунтованості

Опонована робота є відображенням цілісного системного дослідження, яке дозволило отримати обґрунтовані наукові результати.

Ознайомлення зі змістом дисертації та автореферату дає підстави підтвердити задекларовану в них наукову новизну дослідження. Найбільш вагомими науковими доробками дисертанта, які виражають наукову новизну роботи в галузі розміщення продуктивних сил і регіональної економіки є:

– *у розвитку теорії територіальних систем та комплексів* – визначення особливостей комплексоутворення в сучасних регіональних господарських системах, обґрунтування категорії “інтегральний територіальний комплекс”, визначення його типів, структуризація їх за основними представницькими ознаками. Автор сформувала новий підхід до визначення ядра комплексоутворення в територіальних господарських системах, виділила стосовно цього два типи територіальних комплексів послуг, визначила нові компонентні утворення, які сформувались у їх складі під впливом процесів ринкотворення;

– *у розвитку теорії територіальної організації сфери послуг у регіоні* – визначення змін у принципах побудови територіальної структури і територіальної організації надання послуг в сучасних територіальних комплексах послуг, їх впливу на територіальні рівні обслуговування і склад комплексів на різних таксономічних рівнях. Дисертант запропонував методику оцінки територіальних рівнів обслуговування за інтегральним показником – синтетичним зваженим індексом рівня обслуговування, здійснив розрахунки вказаних індексів для досліджуваних областей та їх: адміністративних районів, визначив типи систем обслуговування в сучасних комплексах послуг, типи взаємовідносин між великим, середнім і малим бізнесом, характер територіально-організаційної структури територіальних комплексів послуг в сучасних умовах та роль в ній галузевої спеціалізації;

– *у сфері географічних досліджень виробництва і споживання* – оцінка впливу трансформаційних процесів у територіальних комплексах послуг на розміщення

здіяяних в них продуктивних сил. Автором здійснено розрахунки основних показників просторового розвитку сфери послуг в регіонах, сформовано картограми розміщення малого підприємництва та карти територіальних рівнів обслуговування для галицьких областей Західного регіону;

– у сфері дослідження та концептуального опрацювання регіональних соціальних проблем – оцінка соціальних наслідків кризових явищ у розвитку територіальних комплексів послуг, формування моделі соціального механізму в регіональних (локальних) ринках послуг. Сформовано систему основних цілей, засобів і умов реалізації соціальної політики держави у трансформаційній моделі управління регіональним ринком послуг, обґрунтував категорію та склад регіональних стандартів обслуговування, вніс пропозиції щодо удосконалення механізмів товарних та між бюджетних субсидій;

– у теорії регіонального ринкознавства – комплексна оцінка особливостей регіональних та локальних ринків у перехідній економіці України, визначення основних моделей організації надання послуг та обґрунтування моделі організаційно-економічного механізму розвитку ринків послуг у період становлення ринкових відносин. Дисертант вперше класифікував послуги, що надаються в регіональних ринках за стадіями життєвого циклу, чітко визначив основні елементи та засоби державного, регіонального, громадського та інституціонального регулювання розвитку регіональних та локальних ринків;

– у теорії регіонального управління – обґрунтування необхідності переходу від дивізіонального управління до системи локального демократичного регулювання ринків, прогнозування функцій його координуючого центру. Розроблено модель побудови організаційних структур управління територіальним комплексом послуг;

– у сфері функціональної діяльності управлінських структур регіону – формування основних блоків та методик регіонального аналізу ринків послуг, пропозицій щодо розробки і реалізації регіональних програм у сфері послуг, рекомендації щодо заходів у сфері активізації локальних ринків послуг і підтримки малого бізнесу. Дисертант сформував систему критеріїв диференціації суб'єктів підприємництва для ініціювання податкових пільг на місцевому рівні та модель фінансово-кредитного механізму регулювання та функціонування територіального комплексу послуг у перехідній економіці;

– у сфері управління розміщенням продуктивних сил регіону – концепція стратегічного планування та координації інвестиційної діяльності. Автором обґрунтована суть просторової стратегії в розвитку територіальних комплексів послуг, розроблена методика формування стратегічного регіонального бізнес-плану та координації інвестиційної діяльності.

Відзначені наукові результати отримані вперше, що дозволяє зробити висновок про правомірність їх винесення на прилюдний захист.

Висновки і рекомендації дисертанта стосуються визначення основних напрямків регіональної політики у сфері послуг, удосконалення організаційних структур

та функціональних механізмів регіонального управління. Їх зміст свідчить, що вони є логічним результатом міждисциплінарного дослідження розвитку сфери послуг та механізмів управління нею в перехідній економіці. Обґрунтованість зроблених автором висновків та рекомендацій забезпечена: а) вивченням концептуальних підходів щодо розвитку регіональної економіки, територіальних систем і комплексів, розміщення продуктивних сил, викладених у працях відомих зарубіжних та вітчизняних вчених (*А. Вебера, Ф. Заставного, І. Ізарда, А. Льоша, М. Колосовського, М. Некрасова, М. Паламарчука, Й. Тюнена, М. Чумаченка*); б) аналізом трансформаційних процесів у територіальних комплексах послуг в період економічних реформ в Україні; в) узагальненням результатів розрахунків, отриманих при використанні сучасних засобів обчислювальної техніки. Наукові висновки та оцінки дисертанта проілюстровані 36 рисунками, 38 таблицями в рамках основного тексту рукопису та 41 додатком.

Позитивною стороною дисертаційної роботи є єдність теоретичного і прикладного її спрямування. Зайнявши чіткі теоретичні позиції щодо об'єкта і предмета дослідження, здійснивши попередній діагностичний аналіз загальних тенденцій і факторів розвитку комплексів послуг в сучасних регіональних господарських системах, автор дисертації ґрунтує свої теоретичні та експериментальні дослідження навколо таких головних концепцій: концепції еволюції територіального комплексу послуг як єдиної цілісної підсистеми в складі РГС у регіональний (локальний) ринок; концепції секторного повороту в розвитку національної економіки та економіки регіонів, прискореного розвитку третинного сектора; концепції соціальної орієнтації регіональних ринків України та ринків послуг, зокрема: концепції демократизації та регіоналізації управління (с. 69–70). Такий підхід дав можливість йому в достатній мірі обґрунтовано сформулювати концепцію розвитку територіальних комплексів послуг в сучасній економіці регіонів і виробити зорієнтовані на її забезпечення функціональні механізми.

3) Наукова та практична значимість роботи

Наукове значення результатів проведеного дослідження полягає в тому, що вони збагачують і розвивають положення теорії регіональної економіки з питань розвитку територіальних комплексів, територіальної організації сфери послуг, розміщення продуктивних сил в умовах становлення ринкових відносин та регіонального управління, формують основи теорії регіонального ринкознавства у вітчизняній науці.

Прикладні результати дослідження у вигляді методик (постприватизаційного моніторингу, регіонального аналізу, оцінки територіальних рівнів обслуговування, розробки регіональних програм, регіонального бізнес-плану, розрахунку потреби в бюджетних міжривневих субсидіях), системи індикаторів розвитку сфери послуг в регіоні, економіко-математичних моделей (моделі відносного потенціалу доходу, моделі оптимального розподілу бюджетних ресурсів на фінансування регіональних програм, моделі оптимальної концентрації об'єктів сфери послуг в адміністративно-

територіальних одиницях), прогнозів (ємності регіональних ринків послуг для розвитку малого бізнесу), картограм (розміщення малого бізнесу, територіальної організації сфери послуг, територіальних рівнів обслуговування) можуть використовуватися при прийнятті управлінських рішень на загальнодержавному та регіональному рівнях, у підготовці навчальних курсів та відповідного їх методичного забезпечення.

Достовірність отриманих результатів підтверджується наявними публікаціями автора, в яких відображені основні результати дослідження, позитивними рецензіями на розроблені автором методики, використанням розробок дисертанта в роботі регіональних органів управління, зокрема, при формуванні регіональних програм, поданими у Кабінет Міністрів України доповідними записками.

4) Ступінь викладу положень дисертації в опублікованих працях

За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 77 наукових праць загальним обсягом 143,2 д. а., з яких 99,6 належить особисто автору. Зміст основних розділів дисертації відображений у 6 монографіях автора, окремі методики та теоретичні виклади – в статтях та наукових доповідях. Задекларовані в авторефераті наукові праці опубліковані в наукових виданнях України, Польщі, Болгарії та Росії.

5) Дискусійні моменти, зауваження та побажання

Тема дисертації є комплексною і досить широкою, що вимагає висвітлення численних моментів у розвитку територіальних комплексів послуг та в системі управління ними, які обумовлюють один одного. Виконання такого насиченого дослідження вимагало опрацювання значного теоретичного і практичного матеріалу, з чим дисертант в основному справився. Разом з тим, деякі моменти висвітлені, на наш погляд, недостатньо повно.

Так, зокрема, у дисертації відзначається, що територіальна спільність складових компонентів у територіальних комплексах послуг є додатковим фактором підвищення господарської ефективності їх функціонування завдяки “стійкості взаємних зв’язків, зниження транспортних витрат, раціонального використання всіх ресурсів” (с. 19–20). Підкреслюється, що в результаті виходу на монополізовані ринки нових суб’єктів господарювання формуються нові взаємовідносини між типами підприємств, ступенева підпорядкованість замінюється горизонтальними взаємозв’язками (с. 137, 144). Таким чином, автор вірно відзначає, що саме з розвитком ринкових відносин, виходом підприємств з відомчої підпорядкованості з’являється можливість більш ефективно використовувати фактор територіальної спільності. На жаль, в конструктивній частині роботи при визначенні функцій регіональних органів управління щодо регулювання розвитку комплексів послуг варіанти використання переваг функціонування підприємств сфери послуг в рамках єдиного комплексу відпрацьовуються недостатньо. Автор піднімає це питання у світлі формування просторової стратегії, пропонуючи, як найбільш прийнятні форми, використання спільної організаційної та матеріальної бази

(с. 339), називає як апробовану форму внутрісистемне кооперування в побутовому обслуговуванні населення (с. 213). Таким варіантом могло б бути спільне використання господарських ланок (наприклад, міжвузівських лабораторій, котельень тощо), спільних приміщень (наприклад, формування соціально-культурних комплексів), централізованих ремонтних служб.

Зупиняючись на регіональних факторах та умовах, що визначають розвиток територіальних комплексів у досліджуваних регіонах, автор дисертації відзначає, що в ряді оздоровчих зон, зон санаторно-курортного лікування, гірськолижного та культурно-пізнавального туризму формуються і мають перспективу територіальні комплекси послуг рекреаційного типу, вірно називає їх склад (с. 49). Дисертанту доцільно було б більш детально зупинитися на оцінці стану розвитку компонентних структур цих територіальних комплексів з метою визначення стримуючих і стимулюючих факторів комплексоутворення.

В недостатній мірі проаналізовано стан залучення іноземних інвестицій в територіальні комплекси досліджуваного регіону, особливо в зони потенційних територіальних комплексів рекреаційного типу. Разом з тим, дисертант вірно відзначає, що стримуючим факторами розвитку санаторно-курортно-оздоровчого підкомплексу в складі ІТП досліджуваних регіонів виступають: відсутність достатнього обсягу власних інвестиційних ресурсів для розширення ємності ринку санаторно-курортних послуг, відповідно включення розвіданих природно-мінеральних ресурсів у рекреаційний обіг, низький рівень комфортності значної частини санаторно-курортних об'єктів, нерозвинутість інфраструктури загального призначення (с. 63). Вказаний аналіз був би закономірним в структурі дисертаційної роботи, служив би основою для вироблення “Стратегії стимулювання та залучення недержавних, в т. ч. іноземних інвестицій в ІТП” (с. 344).

Допущені деякі погрішності в оформленні рисунків. Так, зокрема, визначаючи типологію ІТП, автор ілюструє місце ІТП в типових ТРГС та ТГС рекреаційного типу (рис. 1, с. 23; рис. 2, с. 24). При цьому ІТП рекреаційного типу подається з представленням галузевого складу ІТП, а ІТП в типових ТГС без такого поділу. Не ідентично оформлені рисунки 2.8–2.10 і 2.11.

В таблиці 4. 1. с. 294 наведені методика і результати розрахунку районних мультиплікаторів, які дозволяють встановити чутливість галузей сфери послуг до економічного циклу. Дисертант пропонує використовувати їх як один із варіантів прогнозу розвитку базових галузей РГС. Було б доцільно провести такий прогноз для досліджуваних областей.

Незважаючи на зроблені зауваження, що не мають принципового характеру, можна стверджувати, що дисертація А. Мельник є вагомим внеском у створення моделі організаційно-економічного механізму розвитку територіального комплексу послуг в умовах ринку та в розвиток теорії регіональної економіки. Мета роботи – розробка теоретичних, методологічних і методичних положень, наукових і практичних рекомендацій щодо становлення організаційно-економічного

механізму розвитку та функціонування територіальних комплексів послуг на період формування ринкових відносин та діяльності комплексу у перспективі – досягнута. Автореферат відповідає змісту і структурі дисертації.

б) Загальний висновок

Опонована дисертація є завершеною науковою працею. За основними ознаками – рівнем викладених в ній наукових положень і практичних рекомендацій, важливістю вирішених соціально-економічних проблем, ступенем відображення в опублікованих працях, їх науковим рівнем та оформленням роботи – дисертація Мельник А. Ф. відповідає вимогам ВАК щодо докторських дисертацій. Відзначені нами науково обґрунтовані теоретичні результати та розробки прикладного характеру в сукупності вирішують важливу наукову проблему і є значними досягненнями в розвитку теорії, методології і методики регіональної економіки.

Виходячи з усього вище висловленого, вважаю, що Мельник Алла Федорівна заслуговує присвоєння їй наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.10.01 – Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка.

На докторську працю Валентини Смаль*

1. Актуальність обраної теми дослідження

Остання чверть ХХ та перше десятиліття ХХІ ст. ознаменувалася глибокими змінами у світовому господарстві, які дозволяють говорити про формування так званої “нової економіки”, дослідженню якої і присвячена рецензована докторська дисертація. Тема дисертаційної роботи є актуальною, оскільки вона пов’язана з новітніми трансформаціями господарства постіндустріальних країн і має практичне значення. Ефективне використання досвіду постіндустріальних трансформацій, накопиченого європейськими країнами, допоможе Україні пом’якшити негативні наслідки, що неминуче супроводжують такі складні перетворення.

В Україні досі немає ґрунтовних суспільно-географічних досліджень, присвячених особливостям функціонування господарських систем провідних країн Європи і світу, аналізу їх досвіду та його проєкцію на українські реалії. У дисертаційному дослідженні Валентини Смаль зазначені проблеми набули комплексного висвітлення. Цим визначається його наукова актуальність і практична значущість.

Дисертаційне дослідження пов’язане з тематикою науково-дослідної роботи кафедри країнознавства та туризму і кафедри економічної та соціальної географії

* Публікується вперше. *Шаблій О. І.* Відгук офіційного опонента на докторську дисертацію *В. В. Смаль* на тему “Суспільно-географічні основи дослідження постіндустріальної трансформації господарства країн Європейського Союзу”, що представлена на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук із спеціальності 11.00.02 – економічна і соціальна географія. Київ, 2011 р.

Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, зокрема з темами: “Методичні засади розробки основ регіонального природокористування в Україні”, № 05БФ050-01, “Суспільно-географічні основи дослідження регіональної екологічної безпеки”, № 0106Ш05754; “Депресивні аграрні території Полісся: особливості розвитку та санації”, № 010711000472. Дисертаційне дослідження пов’язане з міжнародним проектом “Відмінності у джерелах безробіття в українських регіонах” (№ реєстрації 07-1681), що здійснювався за підтримки Консорціуму економічної освіти та досліджень.

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, їх достовірність і новизна

Достовірність висновків і рекомендацій дисертаційної роботи визначається ґрунтовністю її методологічних засад, які включають теоретичні положення, базові вчення і концепції суспільної географії та геоekonomіки науки, дослідження зарубіжних та українських науковців з проблем структурної трансформації господарства в умовах постіндустріального розвитку. Об’єктивність даного дослідження визначається також коректністю використання широкого арсеналу взаємодоповнюючих географічних (порівняльно-географічний, географічних інформаційних систем), статистичних (кореляційний, факторний, кластерний аналізи), математичних та інших методів дослідження, що забезпечують всебічний аналіз досліджуваних процесів постіндустріальної трансформації економіки та їх результативність.

Наукові положення, що виносяться на захист, аргументовані аналізом значного обсягу статистичної інформації у розрізі не лише держав, а 271 регіону країн-членів Європейського Союзу (база даних Eurostat), країн, що входять до складу Організації економічного співробітництва і розвитку (база даних STAN), України та її регіонів (база даних Державної служби статистики України). Список використаних джерел, на які спиралась авторка при виконанні дисертаційного дослідження, нараховує 356 найменувань, з них – 210 англомовних праць.

Винесені на захист положення характеризуються науковою новизною. Вона полягає у тому, що дисертанткою:

- розроблено цілісну концепцію наукової категорії “постіндустріальна економіка”, яка включає дефініцію поняття, виділення та всебічну характеристику суттєвих рис, головних складових розвитку, підходів до її дослідження (с. 18–30; с. 75–102);

- на основі значного масиву опрацьованої вітчизняної і західної наукової літератури визначено головні шляхи наукової концептуалізації економічних структурних трансформацій кін. ХХ – поч. ХХІ ст., здійснено ґрунтовний огляд існуючих концепцій постіндустріальних форм територіальної організації виробництва (параграфи 1.2, 1.3);

- збагачено поняттєво-термінологічний інструментарій дослідження, зокрема, розкрито змістовну сутність таких понять як “економіка знань”, “економіка, що

базується на знаннях”, “терціаризація економіки”, “знаннєємність економіки” (параграф 1.2, с. 43–48; параграф 2.2, с. 82–92);

– розроблено алгоритм дослідження постіндустріальної трансформації господарства, що включає кілька стадій (від загального аналізу змін у галузевій структурі та розміщенні господарства до оцінки рівня постіндустріальності розвитку території), кожна з яких забезпечує можливість отримання самостійних результатів та висновків;

– запроваджено використання нових методів визначення рівня спеціалізації країн і регіонів та ступеня концентрації секторів і галузей завдяки залученню індексів абсолютної спеціалізації *Герфіндаля*, відносної спеціалізації *Кругмана*, абсолютної концентрації Герфіндаля і відносної концентрації Кругмана (параграф 2.3, с. 106–110; параграф 3.3; параграф 5.1, с. 283–293);

– здійснено порівняння тенденцій постіндустріальних трансформацій у галузевій структурі та розміщенні господарства “старих” та “нових” країн-членів Європейського Союзу, що має як теоретичне, так і практичне значення (с. 155–186);

– запропоновано та на прикладі країн Євросоюзу реалізовано методику вивчення залежності між сформованою у результаті постіндустріальних трансформацій структурою виробництва та рівнем розвитку країни чи регіону (§ 2.3, с. 103–105; § 3.2, с. 143–155);

– розроблено підходи до визначення рівня постіндустріального розвитку територій з урахуванням ступеня сформованості головних складників постіндустріальності: виявлено та проаналізовано основні моделі постіндустріальної економіки країн Євросоюзу (с. 111–120, с. 246–271);

– оцінено відповідність трансформації галузевої структури економіки України загальносвітовим тенденціям, проведено порівняння структурних зрушень у господарстві обласних регіонів України з регіонами NUTS2 Євросоюзу, здійснено оцінку стану постіндустріального розвитку України (с. 276–293; с. 322–334).

Обґрунтованість і достовірність отриманих результатів пройшла перевірку на численних науково-практичних конференціях, з’їздах, семінарах упродовж 2000–2011 рр.

3. Дискусійні положення та зауваження

Докторська дисертація п. Смаль В. В. не позбавлена деяких дискусійних питань, упущень в теоретичних розробках чи граматичних описок.

1. Назва роботи “Суспільно-географічні основи дослідження постіндустріальної трансформації господарства країн Європейського Союзу” потребує, як мінімум, двох уточнень:

а) що розуміє автор під “суспільно-географічними основами дослідження”? Одна справа “основи дослідження” (це принципи методологічного обґрунтування самого дослідження); інша – це просто “суспільно-географічне дослідження” (насправді у дисертації маємо останнє);

б) із заголовку неясно: йдеться про трансформацію господарства із індустріальної стадії в постіндустріальну чи трансформації самої постіндустріальної стадії.

2. Потребує уточнення об'єкт дослідження. У дисертації ним названа “структура господарства” країн Європейського Союзу (с. 10). Це дуже вузько, бо із контексту видно, що під структурою розуміють лише секторний і (або) галузевий склад господарських комплексів. Навіть у цьому випадку треба брати до уваги міжсекторні і міжгалузеві зв'язки у найширшому значенні цих слів (а це закони і закономірності цих зв'язків, бо ж господарства усіх без виключення країн – це національні комплекси в їх новій зовнішньоінтеграційній сутності. Але слід брати до уваги хоч і сьогоднішні прояви дезінтеграційних процесів та ін.). Я назвав би об'єктом дослідження *національні комплекси країн-членів ЄС*.

3. Автор закономірно зосереджує головну увагу на третинній сфері (секторів) – сфері послуг. Однак, серед головних основ суспільно-географічного дослідження будь-якої сфери є вивчення *чинників її розвитку, структури, і, головне, геопросторової організації*. На жаль, “чинниковий” аспект у роботі не прозвучав. Так само, як і відсутність у роботі *суспільно-географічної класифікації* галузей і видів діяльності у сфері послуг. Наведені класифікації (три групи) є прийнятними на інших логічних основах.

4. Автор дисертації не дотримується єдиної форми щодо термінології щодо поняття постіндустріального суспільства. В одних випадках – це *етап* суспільного розвитку, в іншому – *доба*, ще в іншому – це постіндустріальне *господарство чи суспільство*. Цікаво, що дисертант ніде не говорить про інформаційне суспільство як органічного наступника постіндустріального. З тексту і контексту випливає, що це не окрема соціально-економічна суспільна формація, а складова, наскрізна сфера постіндустріального.

5. Вже понад двадцять років у суспільній географії існує поняття гнучкої територіальної (геопросторової) організації (*О. Шаблій, 1987*). Однак, дисертант звужує це поняття лише до “гнучкої спеціалізації” (с. 33–34). Це т. зв. постфордизм. Але гнучкість в ТОВ – це можливість швидкого переналаджування виробництв (ширше – діяльності) щодо їх обсягів, спеціалізації і зв'язків. Саме інформатизація і комп'ютеризація діяльності дає можливість такої гнучкості, яка є не лише секторною (компонентною), але й територіальною.

6. На диво, у дисертації мало місця приділено питанням геопросторової організації постіндустріального суспільства. Мова йде про такі суттєві сторони як: територіальна концентрація економічних секторів і галузей (особливо у первинному секторі) і розосередження (у третинному секторі). Все це вірно. Але які геопросторові форми цих процесів, поєднані з новими управлінськими формами: індустріальні парки, спеціалізовані економічні зони, євро регіони. Де аналіз глобального переміщення трудоемних і екологічно небезпечних галузей і виробництв у країні третього світу та ін.? Хоч автор називає мережеві форми, але їм не приділяє достатньої уваги. Називаються лише агломерація, індустріальний район і навіть територіальні кластери, – але все це форми, що існували і в індустріальному суспільстві.

7. Хоч рідко, але трапляються невдалі звороти, транскрипція, росіянізми. Наприклад, *обрахувати* замість обчислити, *привели* замість призвели, *понятійний* замість поняттєвий та ін. Особливо неприйнятною є транскрипція англійських прізвищ, де замість “z” пишеться “x”, а замість “r” - “z” (тобто Ходгсон замість Годгсон або Ханель замість Ганель і т. д.).

Далі. Всім нам треба визначитися з подачею літературних джерел. Очевидно, незалежно від мови – української чи російської, джерела у списку літератури слід подавати згідно з українським, а не російським алфавітом. Це стосується особливо російських джерел, що починаються на букву “Э” (вони чомусь подані в кінці списку перед джерелами на букву “Я”).

4. Значущість дослідження для науки і практики та шляхи його використання

У дисертаційній роботі В. В. Смаль сформульовано теоретико-методологічні та практичні положення концепції суспільно-географічного дослідження постіндустріальних економічних трансформацій, які мають теоретичну значущість, поглиблюють та розвивають теоретичні засади та конструктивні напрямки суспільної географії.

Результати дисертаційного дослідження В. В. Смаль мають вагоме практичне значення, свідченням чого є використання Головним управлінням економіки Чернігівської обласної державної адміністрації її напрацювань при розробленні “Програми інвестиційного розвитку Чернігівської області на 2011–2015 роки” та стратегії соціально-економічного розвитку Чернігівщини (довідка №01-01/2164 від 31. 08. 2011 р.).

Наукові результати дисертаційної роботи, зокрема розроблені підходи до формування системи показників визначення рівня постіндустріального розвитку, конкретні обчислення інтегрального коефіцієнта постіндустріального розвитку використані Інститутом географії НАН України при виконанні науково-дослідної теми “Економічний, соціальний, екологічний розвиток регіонів України в умовах трансформаційних процесів”, № державної реєстрації 0101ЛЮ5191 (довідка №01 11/787 від 13. 09. 2011 р.).

Теоретико-методологічні та методичні положення дослідження стали складовою частиною курсів “Основи теорії світового господарства”, “Регіональні стратегії бізнесу на ринках зарубіжних країн”, “Основи країнознавства” в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка, а також курсів “Світова економіка”, “Розміщення продуктивних сил” в Чернігівському державному інституті економіки і управління, курсів “Сучасні підходи до регіонального розвитку”, “Економічна і соціальна географія країн Європи”, “Географія світового господарства” в Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя.

Наукові результати дисертаційної роботи доцільно у подальшому використовувати при:

– розробленні стратегії соціально-економічного розвитку країни і її регіонів та економічних програм реструктуризації економіки в умовах переходу до постіндустріальної системи господарювання;

- формуванні угод співпраці між Україною чи її регіонами з країнами чи регіонами Євросоюзу;
- розробленні програм інвестиційної привабливості українських регіонів з метою урахування новітніх трендів розвитку країн зі сформованою постіндустріальною економікою;
- при написанні підручників та посібників з географії світового господарства, країнознавства, світової економіки та міжнародних економічних зв'язків.

5. Оцінка змісту дисертації, її завершеності та оформлення

Дисертаційна робота В. В. Смалю є цілісним, завершеним дослідженням, яке виконане на високому науковому рівні. Вона складається з вступу, п'яти розділів, висновків та 11 додатків, викладена на 346 сторінках основного тексту, вміщує 68 рисунків і картосхем та 65 таблиць, що вдало ілюструють отримані наукові результати. Список використаних джерел містить 356 найменувань.

У *першому* розділі розкрито теоретико-методологічні засади суспільно-географічного вивчення постіндустріальних трансформацій. Дисертантом визначено ключові риси постіндустріальної економіки, проаналізовано існуючі теорії, які дозволяють пояснити особливості структурних трансформацій економіки провідних країн світу, розкрито науково-змістовну сутність нових постіндустріальних форм територіальної організації виробництва.

Другий розділ поглиблює суспільно-географічну методологію дослідження структурних трансформацій економіки. Заслужовує розроблена В. Смалю методика суспільно-географічного вивчення трансформації господарства постіндустріальних країн, яка поєднує в собі як традиційні дослідницькі прийоми, так і відносно нові.

У *третьому* розділі представлені результати аналітичних досліджень дисертантки. На значному за обсягом статистичному матеріалі здійснено ґрунтовний аналіз змін у галузевій структурі та територіальній організації господарства постіндустріальних країн. Виявлені та проаналізовані залежності між рівнем розвитку та сформованою у постіндустріальну добу галузевою структурою господарства країн та регіонів Євросоюзу.

Четвертий розділ присвячено аналізу головних складників постіндустріальності розвитку – терціаризації та знаннєємності економіки (на прикладі Євросоюзу), які і визначають ступінь сформованості постіндустріальної системи господарювання. Комбіновані коефіцієнти терціаризації та знаннєємності були покладені в основу визначення інтегрального коефіцієнта постіндустріального розвитку, на базі якого здійснено рейтингову оцінку країн ЄС та виокремлено основні моделі постіндустріального розвитку держав Європейського Союзу.

У *п'ятому* розділі розглянуто особливості трансформації галузевої структури економіки України, оцінено ступінь відповідності зрушень в структурі виробництва та зайнятості населення загальній схемі еволюції змін, притаманній розвинутим країнам. У цьому ж розділі оцінено рівень терціаризації та знаннєємності української економіки і визначено існуючий рівень її постіндустріального розвитку.

6. Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих працях

Аналіз змісту опублікованих В. В. Смалю наукових праць свідчить, що в них з достатньою повнотою висвітлено результати дослідження. Зокрема, наукові положення, висновки та рекомендації дисертаційної роботи В. В. Смалю містяться у одноосібній монографії (23,1 д. а.), навчальних посібниках (особистих – 4,9 д. а), 23 статтях у наукових фахових виданнях з географії (12,6 д. а., всі статті одноосібні), 19 публікаціях (статті, матеріали та тези конференцій) в інших виданнях.

7. Ідентичність змісту автореферату і основних положень дисертації

Автореферат ідентичний змісту дослідження та містить основні положення дисертації.

8. Відповідність дисертації вимогам Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань та діючих нормативних актів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України

Дисертація В. В. Смалю є кваліфікаційною науковою працею, оформленою відповідно до державного стандарту. Вона містить раніше не захищені наукові положення та отримані автором нові науково обґрунтовані результати у галузі суспільної географії, які в сукупності розв'язують актуальну наукову проблему. Основні наукові результати дисертації відображають особистий внесок автора у розвиток суспільної географії і висвітлені у достатній кількості опублікованих праць. Отже, дисертація В. В. Смалю відповідає вимогам “Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника”, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 р. N 423 та діючим нормативним актам Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

9. Загальний висновок

У дослідженні В. В. Смалю розв'язано важливу науково-прикладну проблему – сформульовано концепцію суспільно-географічного вивчення трансформації господарства країн і регіонів в умовах постіндустріального розвитку. Результати дослідження демонструють можливі вектори розвитку для країн, у яких становлення постіндустріальної економіки відбувається з деяким запізненням. Дисертаційна робота містить нові наукові положення, які достатньо висвітлені у монографії і публікаціях у наукових фахових виданнях, її результати є вагомим внеском у теорію та практику суспільної географії. Дисертаційне дослідження В. В. Смалю “Суспільно-географічні основи дослідження постіндустріальної трансформації господарства країн Європейського Союзу” відповідає спеціальності 11.00.02 – економічна та соціальна географія, а її автор заслуговує присудження наукового ступеня доктора географічних наук.

На докторське дослідження Сергія Сонька*

1. Актуальність теми та її зв'язок з науковими програмами, планами, темами

На перехідному етапі соціально-економічного розвитку України географічна наука, і особливо суспільна географія, переживає не найкращі часи. Передовсім це пов'язане з довготривалою методологічною кризою, яка спостерігається в усіх суспільних науках після розпаду СРСР. Географія, як складова частина системи наук, закономірно вписується у цю кризу, оскільки головна наукова, методологічна та практична проблема – взаємодія суспільства і природи у сучасних умовах поставлена не зовсім коректно. А, отже, не вирішена і не може бути вирішена у межах існуючих парадигм.

Виходячи з сучасних соціально-економічних та геополітичних тенденцій розвитку країни, подальший поступ України багато в чому залежатиме від вибору концепції її розвитку, зокрема сталого. Водночас зрозуміти цю концепцію і вміло нею користуватися неможливо без створення теоретичних основ формування і функціонування геопросторових соціоприродних систем, в яких органічно поєднуються і складно прееплітаються речовинні, енергетичні та інформаційні елементи природи і суспільства на конкретних територіях. Саме створенню цих основ присвячена дисертація п. С. Сонька. Тому її актуальність не підлягає сумніву.

Тема дисертації тісно пов'язана з науковими програмами і планами. Зокрема, як це зазначено у роботі, з “Програмою формування національної екомережі України”, програмою ЮНЕСКО “Людина і біосфера”, “Порядком Денним на XXI століття” (Ріо-де-Жанейро, 1992), з “Підсумковою декларацією Всесвітнього форуму в Йоганнесбурзі” (2002), “Кіотським протоколом” щодо викидів оксидів вуглецю в довкілля (1998–2005), з “Севільською стратегією” щодо організації і функціонування планетарної мережі біосферних резерватів, “Всеєвропейською стратегією збереження біологічного та ландшафтного різноманіття” (1995), Законом України “Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки”. Головні теоретичні положення дисертації використані у науковій програмі кафедри економічної і соціальної географії Одеського національного університету “Розробка концепції соціально-економічного розвитку Українського Причорномор'я” (Постанова Кабінету Міністрів України №324 від 5 травня 1995 р.)

Методичне, наукове та інформаційне забезпечення роботи здійснювалося в межах тематики науково-дослідної роботи кафедри розміщення продуктивних сил

* Публікується вперше. *Шаблій О. І.* Відгук офіційного опонента на докторську дисертацію *С. П. Сонька* на тему “Теоретичні основи формування просторових соціоприродних систем у контексті концепції стійкого розвитку України”, поданої на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук із спеціальності 11.00.02. – “економічна і соціальна географія”. Одеса, 2006 р.

і технологій виробництва Криворізького економічного інституту КНЕУ “Розробка єдиної багатопільової ГІС Кривбасу” (1998–2002) та “Моніторинг навколишнього середовища Кривбасу і проблеми природокористування в регіоні” (початок виконання – грудень 2004 р.).

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, їх достовірність і новизна

У дисертації захищається п’ять головних наукових положень, які стосуються надзвичайно фундаментальної проблеми сучасної географії – ноосферогенезу. Зокрема, ці положення звучать так.

1. Просторовий розвиток соціоприродних систем уособлює в собі географічний аспект взаємодії природи і суспільства. Власне, суспільно-географічний процес розглядається як просторовий прояв ноосферогенезу.

2. Процес ноосферогенезу насичений глибоким екологічним змістом, а просторові соціоприродні системи є ноосферними екосистемами. Вони утворюються в результаті еволюційної взаємодії і взаємопроникнення трьох різноякісних, але тісно взаємопов’язаних екосистем *homo sapiens* – агроекосистем, урбоекосистем, інформекосистем. Разом вони утворюють Модифіковану Екосистему Людини.

3. Сучасний етап ноосферогенезу характеризується випереджаючим розвитком інформекосистем, в основі яких лежить виробництво, накопичення, відтворення інформації. Потужні управлінські інформаційні потоки, які йдуть із світових міст, переструктуровують географічний простір, спотворюючи інваріантні просторово-часові відносини. Осягнення такої нової якості Екосистеми Людини може бути усвідомленим лише в руслі інформаційно-просторово-часової парадигми географії, яка поступово приходить на зміну традиційним – просторовій і просторово-часовій.

4. У процесі ноосферогенезу головних докорінних змін зазнає едафічний компонент Екосистеми Людини, що полягає у глибокій трансформації просторово-часових відносин у соціоприродних системах. Саме тому одна з головних причин виникнення і загострення глобальної екологічної проблеми, а, відтак, невизначеність методологічних орієнтирів концепції сталого розвитку пояснюється різними швидкостями “заповнення” географічного простору Природою і Суспільством.

5. Прагнення до стійкого розвитку України повинне втілюватись у наближенні її адміністративно-територіального устрою до просторової динаміки ноосферних екосистем, передусім агроекосистем. При цьому необхідно здійснювати всебічне наближення до контактного (а не бар’єрного) типу розмежувань між природними і антропогенними компонентами просторових соціоприродних систем.

Ці наукові положення і результати досліджень є в науці новими. Вони обґрунтовані передовсім застосуванням новітніх парадигм і загальнонаукових та філософських підходів, теорій, і концепцій, а також власних польових досліджень автора. Для цього автор здійснив аналіз мало не усієї вітчизняної і зарубіжної спеціальної літератури у сфері географії, екології, історії, економіки та ряду інших наукових дисциплін і сфер. На цій основі ним здійснено теоретичний синтез

щодо формування та функціонування ноосферних екосистем. Зрозуміло, що таке фундаментальне дослідження не позбавлене окремих недоліків. Ряд питань і положень є дискусійними.

3. Дискусійні положення і зауваження

Відзначимо ряд допустимих питань, на які автор дасть відповідь у процесі захисту.

1. Дисертант постулює у своєму науковому дослідженні постнекласичний підхід. Судячи з тексту дисертації – це справді так. Але у багатьох випадках він скутий класичними підходами і сентенціями. Назвемо хоча б “просторову”, “просторо-часову”, “інформаційно-просторово-часову” парадигми, якими ніби-то користувалася і користується географія. Однак слід мати на увазі, що кунівська наукова парадигма – це свого роду фундаментальний погляд на явища і процеси, який виникає внаслідок наукових революцій. Якщо про “інформаційну” революцію ще можна говорити, то про “просторову” або “просторово-часову” – навряд чи. Це лише у квантовій фізиці кінця ХІХ ст. виникла проблема “єдності” простору–часу. Але до революції у географії це особливого відношення не мало. Крім того ставити в один ряд “простір–час–інформація” не цілком коректно. Відповідно слід було б говорити про “речовину–енергію–інформацію”. Тоді стане зрозумілою історична наступність і порядковість трьох нооекосистем – агро-, урбо- і інформструктурних. Зрештою, парадигма передбачає не стільки “об’єктивність” явищ і процесів, які вивчаються з її допомогою (класичний підхід), скільки є точкою зору, поглядом на ці явища і процеси, способом наукової організації цих явищ і процесів чи їх кількісних і якісних відповідників.

2. Автор окремих параграф (3.5) присвячує (на жаль, аж у кінці роботи) історіософським наслідкам “*нової парадигми суспільної географії*” (тут йдеться про “природничу історію”). Звісно, це запізнілий параграф. Краще було б тут подати *геософічні* наслідки нової парадигми (чи то ноосферної чи то інформаційної). Замість цього дисертант зупиняється на критиці “цивілізаційного” підходу і т. зв. “культурного” ландшафту у географії і приходять до висновку про головний підхід – *екосистемний*, що правильно. Тоді чому повертається знову до історії (разом з історіософією), еволюції, стадіальної чи “поступово-еволюційної” моделі і т. д.? На першому плані мають бути процеси *функціонування* (а не еволюції!), зміни станів геоекосистем, циркуляції інформації в управлінських системах тощо.

3. Не завжди можна погодитися з автором у його трактуванні ноосфери і ноосферогенезу. По-перше, *В. Вернадський* розглядав ноосферу як “вищий рівень” розвитку біосфери. А останню трактував як область живого, яка охоплює як некротичну частину літосфери, а також гідросферу і атмосферу, так і масу т. зв. актуальної “живої речовини”. Тобто у *генетичному* аспекті уся “нежива” речовина є функцією “живої”. У дисертанта поняття біосфери (а за нею і ноосфери) має головню “*зюссівський*” характер. Тому більше годиться для аналізу функціонування геоекосистем. Але ця ідея чомусь не розвивається. По-друге, ноосферогенез

переважно трактується у роботі як позитивний (“прогресивний”) процес, хоч істина значно складніша: кожний крок у взаємодії людини і природи руйнує її як систему (і найкраще це проявляється на найнижчих таксономічних рівнях – фаціальному та урочищному). Що вже говорити про глобальну екологічну кризу!

У цьому контексті у роботі натрапляємо на невдалі утотоження: а) ноосфера ніби-то тотожна суспільству (с. 4 і 9 автореферату); б) ноосфера і ноосферогенез тотожні сталому розвитку (с. 34).

4. У цьому фундаментальному дослідженні просторових соціоприродних систем автор робить досить, я б сказав, вузькі висновки щодо практичних аспектів застосування положень його праці:

а) зокрема, цікавою, на перший погляд, виглядає ідея “інформатизації” теорії енерговиробничих циклів. Насправді, сама теорія сформована у руслі “енергетичної” (“силової”) парадигми і долучати до переліку ЕВЦ, т. зв. інформаційні ЕВЦ, є механістичним. Тому її модернізація у вказаному руслі безперспективна (це й автор говорить на с. 243). Та й ЕВЦ – це не галузева (міжгалузева) структура (автор твердить протилежне). Якщо ж будувати теорію на інформаційній основі, то краще говорити про “геоінформаційні” цикли функціонування соціоекосистем;

б) дуже сумнівною є теза про “вписання адміністративно-територіального поділу у кордони природних просторових одиниць” (с. 248–249). Треба було б напочатку дефінювати: що означає те саме “вписування”. Бо ж відомо, що ієрархія природного (ландшафтного) поділу земної поверхні надзвичайно складна. І якщо “працюватиме” закон відповідності соціоекосистем стосовно неї, то це на декілька порядків ускладнити процес управління ними і їх функціонуванням. Вихід із положення – це перехід на сітьові моделі управління і пошуки відповідних взаємодіючих регіональних (локальних) природних та соціоекосистем. Автор бере за основу адміністративний район. Але які критерії цього вибору? Чому не громаду чи, скажімо, округ?

в) сумнівним (хоча б у його лінгвістичному оформленні) є висловлювання, що за “[первинну просторову одиницю ноосферогенезу приймається агроекосистема, яка має подвійний характер кордонів і з позиції суспільної географії є соціоприродною системою” (С. Сонько, 2000–2003). Виникають питання: 1) що то за такий *нуклеаризм*, який більше характерний для територіально-технічних (виробничих) комплексів, як основи економічних районів. У системному підході мали би бути кванти інформації; 2) що то за “подвійні” межі систем? Чому не потрібні і т. д.? Та вже краще тут було б говорити про *ймовірнісні* чи *перехідні* межі; 3) чому “з позиції суспільної географії”, а не “природничої”, наприклад? Але суспільна географія не має жодних прав на приватизацію ноосферогенезу;

4) хоч робота С. П. Сонька написана добротною українською мовою, але у ній часто трапляються такі мовні “перли” як “докладний” (детальний), “потерпає” (зазнає), “кісний” (косний, некротичний, мертвий), “опосереднення” (опосередкування), “утискання” (стиснення), “преднаречено” (?), “чередування”

(чергування), “посили” (?) та ін. Напевне пора нам визначитися з українською транскрипцією англійських назв (в т. ч. прізвищ) і термінів із звуком “h” (треба наше “z”, а не “x” як це роблять росіяни). Отже, треба: “zінтерлянд” (а не “хінтерлянд”), Гагет (а не Хаггет), Йоганесбург (а не Йоханесбург) і т. д.

4. Значення дослідження для науки і практики, шляхи його використання

Дисертаційне дослідження Сонька С. П. має вагоме значення для подальшого розвитку теоретичних і методологічних основ суспільної географії в період становлення інформаційного суспільства. Значення їх для нашої науки передовсім у науковій новизні, яка полягає у наступному:

1) в розробленні або удосконаленні автором: гіпотези – пасток для простору, часу та інформації; теорії – географічного розвитку ноосферогенезу; концепцій – агроєкосистем, ноосферних екосистем, регіоналізації та прикордонних конфліктів;

2) вперше в історіософській моделі пропонується ввести парадигму природничої історії в її авторській сучасній інтерпретації, що полягає у встановленні еволюційних трендів просторової динаміки популяції Homo Sapiens;

3) проєкція вказаних трендів на терени України дозволить об’єктивно визначити сучасний стан і шляхи подальшого розвитку нашої держави в системі загальнопланетарних;

4) автором вперше встановлюється причина загострення і намічаються шляхи реального вирішення глобальної екологічної проблеми;

5) вперше розроблена концептуальна, логіко-просторова ідеальна (гранична) динамічна модель соціоприродної взаємодії, заснована на принципі просторової ротації;

6) вперше робиться спроба обґрунтувати систему критеріїв-показників для ноосферної типології країн світу.

Наукове значення роботи полягає у розвитку суспільно-географічних основ дослідження просторових соціоприродних систем. При цьому здійснено відповідні модифікації методологічного і методичного апарату сучасної суспільної географії.

Достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій підтверджується: теоретичним узагальненням наукових підходів до вивчення взаємодії природи і суспільства, розроблених як автором, так і його попередниками; високою збіжністю головних трендів регіонально-країнного розвитку і тенденцій просторового розвитку соціоприродних систем, відмічених автором; невирішеністю глобальної екологічної проблеми в межах існуючих теоретико-методологічних підходів і парадигм, а, відтак, невизначеністю методологічних орієнтирів концепції стійкого розвитку України.

Практичне значення одержаних результатів

Що ж стосується сфери практики, на яку націлені теоретико-методологічні висновки ученого, то можна стверджувати, що цією сферою є передусім практика самої суспільної географії. Зокрема:

а) дослідження Сонька С. П. визначають наукознавчі фундаментальні орієнтири розвитку суспільно-географічної інформатики та інформатизації суспільної географії;

б) дисертація спрямована на створення концепції стійкого збалансованого розвитку у її соціоекосистемному варіанті і застосування положень цієї концепції до розв'язання проблем розвитку України;

в) одним з аспектів цієї концепції є використання її потенціалу до удосконалення адміністративно-територіального устрою України;

г) вона може бути застосована як методолого-теоретична основа обґрунтування нової суспільно-географічної (а не лише економічної, як стверджує автор) регіоналізації України;

г) впровадження положень авторських наробок у навчальні програми географічних факультетів університетів суттєво підвищить їх загальний науково-прикладний рівень.

5. Змістовність і завершеність дослідження

Аналіз основного змісту дисертації С. П. Сонька дає підстави стверджувати, що дисертантом досягнуто головної мети дослідження – розроблення теоретичних основ формування просторових соціоприродних систем для коректної постановки, структуризації і подальшого вирішення проблем взаємодії природи і суспільства у контексті концепції стійкого розвитку України.

У процесі роботи над дисертацією були вирішені усі дослідницькі завдання:

1) дослідження головних тенденцій освоєння Людиною географічного простору для встановлення причинно-наслідкового зв'язку між загостренням глобальної екологічної проблеми і господарським освоєнням ландшафтної сфери нашої планети;

2) дослідження ноосферного змісту просторових соціоприродних систем для розробки їх типології у таксономії первинних просторово-часових одиниць ноосферогенезу;

3) обґрунтування екосистемного змісту процесу взаємодії природи і суспільства з подальшою розробкою концепції ноосферних екосистем та пошуком критеріїв для ноосферної типології країн світу;

4) модифікація концепції стійкого розвитку до вітчизняної специфіки з подальшою розробкою оптимізаційної просторової моделі збалансованого розвитку геопросторових соціоприродних систем;

5) розробка загальнонаукових і світоглядних положень нової парадигми суспільної географії і їх застосування у сучасних модифікаціях її теорії згідно з концепцією ноосферних екосистем.

Таким чином, зміст дисертаційної дозволяє констатувати повну завершеність дослідження, яке пройшло всі етапи – від обґрунтування об'єкта і предмета дослідження до формулювання шляхів впровадження його положень та ідей у сферу практики.

6. Повнота викладу

Основні положення дисертаційної роботи опубліковані у трьох монографіях (одноособовій, колективній і у співавторстві), 24 статтях у наукових часописах,

9 матеріалах і тезах конференцій, одному навчальному посібнику з грифом Міністерства освіти і науки України, серії щорічних довідників “Кривий Ріг”, дев’яти статтях у збірниках наукових праць. Підготовлено шість довідкових видань та чотири електронні розробки. З названих праць 20 опубліковано у провідних фахових наукових виданнях з географічних наук, три – у фахових виданнях з економічних і одна – з геологічних наук.

7. Ідентичність змісту автореферату та основних положень дисертації
Зміст автореферату повністю відображає головні положення дисертації.

8. Відповідність дисертації вимогам “Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань” та перспективних актів ВАК України

Дисертація Сонька С. П. “Теоретичні основи формування просторових соціоприродних систем у контексті концепції стійкого розвитку України” є науковою працею, яка містить обґрунтовані автором теоретичні положення, характеризується єдністю змісту і свідчить про особистий внесок здобувача в науку. Дисертація має вагомe практичне значення і містить рекомендації щодо використання наукових висновків. Матеріали дисертації апробовані на численних конференціях, у тому числі міжнародних. Хочемо відзначити добре оформлення дисертації, яке відповідає вимогам ВАК України до подібних праць. Робота написана державною мовою, стиль викладу матеріалів досліджень, наукових положень, висновків та рекомендацій забезпечує доступність її сприйняття.

9. Загальний висновок

Дисертаційна робота Сонька Сергія Петровича “Теоретичні основи формування просторових соціоприродних систем у контексті концепції стійкого розвитку України” є самостійною, завершеною науковою працею в галузі суспільної географії.

В ній автором отримані нові наукові обґрунтовані результати, які у сукупності розв’язують важливу науково-прикладну проблему щодо геопросторової організації ноосферогенезу у формі формування, розвитку і функціонування соціоприродних систем.

Дисертаційна робота відповідає вимогам ВАК України до докторських дисертацій, а її автор Сонько Сергій Петрович заслуговує присудження йому наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна і соціальна географія.

На дисертацію Петра Сухого*

1. Актуальність теми дослідження

У часи трансформації національного господарського комплексу України, який тепер ускладнюється світовою економічною кризою, агропродовольчий комплекс України повинен і здатен відіграти вирішальну роль в утриманні всього її господарства на належному конкурентоздатному рівні. Адже Україна входить до провідної групи країн із виробництва зерна, цукрових буряків, олії з соняшнику тощо. Це дозволить отримувати постійні надходження іноземної валюти у державну скарбницю. Більше того, у нас склалися стійкі багатовікові традиції сільськогосподарського виробництва, що також дозволяє нашій державі входити до кола передових агропромислових держав світу. Все це свідчить, що тема дисертації щодо формування та розвитку агропродовольчого комплексу для української суспільно-географічної науки є досить актуальною, як у науково-методичному, так і в практичному аспектах.

Окрім того, саме Західноукраїнський регіон, що є територіальним об'єктом дослідження, виступає одним із найпотужніших в Україні за розвитком агропродовольчого комплексу (АПрК), бо в ньому виробляється майже п'яти частина усієї сільськогосподарської продукції. Він був також одним із перших, де почали впроваджувати в життя нові форми господарювання і де зараз чітко проступає різноукладність, починаючи від приватних селянських господарств і приватно-фермерських садіб та закінчуючи колективними і державними сільськогосподарськими закладами. Тому аналізувати процеси трансформації агропродовольчого комплексу доцільно саме на прикладі семи (якщо не восьми!) областей, які й утворюють Західноукраїнський регіон. До того ж, останній міг би стати (або окремі його частини – адміністративні області) пілотним районним, де б апробувалися особливі умови формування ринку продовольства за умов трансформації аграрної економіки.

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, що сформульовані в дисертації

Обґрунтованість викладених результатів роботи, висновків і рекомендацій забезпечується цілеспрямованим використанням системи методів дослідження, що застосовувались для вирішення поставлених мети і завдань дисертаційного пошукування. Багатоаспектність явищ, процесів і різноманітних чинників, що аналізуються у роботі, зумовила необхідність взаємопов'язаного застосування в дисертаційному дослідженні суспільно-географічного аналізу формування та розвитку агропродовольчого комплексу Західноукраїнського регіону як

* Публікується вперше. *Шаблій О. І.* Відгук офіційного опонента на докторську дисертацію *П. О. Сухого* на тему “Формування та розвиток агропродовольчого комплексу Західноукраїнського регіону (суспільно-географічний аналіз)”, поданої на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук із спеціальності 11.00.02. – “економічна і соціальна географія”. Чернівці, 2009р.

загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, причинно-наслідкової залежності, типології, системного підходу тощо), так і конкретнонаукових методів і підходів (порівняльно-географічного, балансового, статистичного, картографічного, математичного моделювання, районування, кореляційного та рейтингового аналізу тощо). Це дало можливість забезпечити всебічне вивчення особливостей становлення й оптимального функціонування агропродовольчого комплексу Західноукраїнського регіону як у часовому, так і просторовому вимірах.

При виявленні науково-методичних засад дослідження територіальної організації агропродовольчого комплексу, з'ясуванні географічних особливостей розвитку різноукладності в останньому, аналізі чинників розвитку їхньої територіальної організації в Західноукраїнському регіоні, характеристиці сільського господарства і харчової промисловості як складових агропродовольчого комплексу, розкритті соціально-економічних аспектів формування і розвитку агропродовольчого ринку та оцінці перспектив і основних напрямків удосконалення функціонально-територіальної структури агропродовольчого комплексу регіону докторант використав праці великої кількості як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Вони відображають сучасні теорії економічної та соціальної географії щодо формування та розвитку агропродовольчого комплексу.

Результати дослідження опираються на достатню вихідну статистичну (матеріали Державного комітету статистики України, головних управлінь державної статистики та земельних ресурсів у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській і Чернівецькій областях) і нормативно-правову та інформаційну (закони та постанови, що прийняті Верховною радою України) базу. Репрезентативність результатів роботи підсилюється використанням авторських матеріалів соціо-бюджетних досліджень приватних господарств населення Західноукраїнського регіону. Динамічні і територіальні особливості формування та розвитку агропродовольчого комплексу Західної України детально проілюстровані 14 картосхеми та 13 рисунками, а велика кількість статистичного матеріалу проаналізована на підставі даних 68 таблиць, що поміщені у тексті та 19 таблиць додатку. Обсяг матеріалу є достатнім для обґрунтування наукових положень, висновків і рекомендацій, що запропоновані дисертантом.

3. Достовірність і новизна викладених результатів, висновків і рекомендацій

У роботі використані матеріали Державного комітету статистики України за 1990–2007 роки, а також матеріали щорічної статистики за понад п'ятнадцятирічний період по адміністративних областях Західної України. Для опрацювання масиву даних задіяні комп'ютерні методи обробки і візуалізації із застосуванням програмних пакетів MS Office Excel, а при створенні картосхем використані багатofункціональні геоінформаційні системи Arc View GIS 3.2a Mapinfo Professional 8.0.

Достовірність і репрезентативність дослідницького первинного статистичного матеріалу забезпечили комплексність суспільно-географічного аналізу особливостей формування і просторово-часової динаміки агропродовольчого комплексу семи

областей Західноукраїнського регіону. Отримані науково-практичні результати дисертаційної роботи відповідають характерним ознакам складання основи агропродовольчого комплексу регіону і виявляють визначальні соціально-економічні риси утворення та поступу його агропродовольчого ринку в умовах оптимізації функціонально-територіальної структури всього агропродовольчого комплексу Західної України. Вони є віддзеркаленням соціально-економічних, історико-географічних, політичних, природно-ресурсних та інших чинників.

Виходячи з поставленої мети перед дисертаційною роботою: розробити та поглибити теоретико-методологічні і методичні засади суспільно-географічного дослідження агропродовольчого комплексу регіону як складної системи, автор успішно вирішив наступні завдання, які відзначаються своєю науковою новизною:

1) поглиблені науково-методичні засади дослідження територіальної організації агропродовольчого комплексу, що дало можливість розкрити його галузево-компонентну та територіальні структури і виявити особливості сучасних інтеграційних процесів у межах комплексу, зокрема, через приєднання України до Світової організації торгівлі (розділ VII);

2) запропоновані методичні підходи до класифікації різноукладних типів господарств, що створило можливість виокремити просторові особливості динаміки різноукладності в сільській місцевості (розділ II);

3) розкриті особливості формування та запропоновані нові методичні підходи до визначення інтегрального аграрного рейтингу адміністративних районів Західної України (розділ VII), що дало змогу розкрити просторові відміни, які визначають кількісні та якісні характеристики агроресурсного потенціалу території;

4) проаналізовані визначальні риси формування ринку продовольства та визначена його місткість, що дозволило виявити динаміку споживчого попиту населення в регіоні, а також встановлені кореляційні зв'язки між місткістю ринку продовольства та окремими складовими агропотенціалу адміністративних районів Західноукраїнського регіону (розділ VI);

5) на підставі поглиблення методики визначення сільськогосподарської спеціалізації території, з'ясована інтегральна спеціалізація сільськогосподарського виробництва адміністративних районів Західного регіону України і паралельно із цим оцінений вплив ринкового середовища на географічні аспекти її (спеціалізації) формування (розділ VII);

6) удосконалена методика проведення соціобюджетних досліджень приватних аграрних селянських господарств (розділ II);

4. Повнота викладу матеріалу дисертації опублікованих автором працях

Матеріали дисертації висвітлені в опублікованих автором працях. Головні положення дисертаційної роботи оприлюднені у 44 наукових працях за 1999–2008 рр., з яких одна – монографія, 4 – підручники та навчально-методичні посібники, 21 – статті у фахових наукових виданнях. Основні результати роботи були апробовані на 15 Всеукраїнських і міжнародних семінарах, конференціях, з'їздах і конгресах.

5. Зауваження, дискусійні питання, упущення у дисертаційному дослідженні

1. Виникають питання щодо структури роботи і її відповідності до теми дослідження. Зокрема:

а) перший розділ названо дещо вузько “Науково-методичні засади дослідження територіальної організації агропродовольчого комплексу”. Хоч тема роботи “формування та розвиток...”;

б) проблеми сільського господарства як основи “розбудови” АПрК появляється дещо запізно – аж у четвертому розділі.

2. Є ряд зауважень до теоретичних положень дисертації, як загальних, так і стосовно АПрК. Це:

а) дефініція *територіальної структури промисловості* як “сукупність взаємно розміщених і певним способом поєднаних елементів, форм зосередження промисловості і зв’язків між ними, що проявляється у формуванні простих і складних елементів територіальної структури” (логічний круг. – *О. Ш.*) (с. 213). Тут же сказано, що “територіальна організація промисловості є, по суті, територіальною структурою галузі” (там же). Якщо це так, то у такому випадку не потрібно двох термінів;

б) серед форм геопросторової організації АПрК автор виділяє поруч з такими традиційними як пункти, центри, кущі, вузли, підрайони, райони, агропродовольчі зони також т. зв. *кластери* (с. 30). У цьому випадку кластери поміщені між агропродовольчим районом і зоною. А у схемі на с. 28 він об’єднує різні форми первинного зосередження агропродовольчої діяльності (пункти, центри, кущі, вузли) поняттям кластера, що є ніби підпорядкованою формою щодо підрайонів і районів. З цього випливає, що кластер визнається текстуально через територіальне поєднання господарюючих суб’єктів (с. 30), а його суперформа – агропродовольчий підрайон та район на схемі – через форми геопросторової організації агропродовольчої діяльності.

На наш погляд, кластер – це просторовий клас (група) суб’єктів господарювання, незалежно від форм територіального зосередження. Отже, район, підрайон і навіть зона, – все це територіальні кластери. Просто у радянській економічній географії ці останні розглядаються як форми геопросторової організації аграрного виробництва; а у західній літературі кластери, – як форми територіального самоуправління (звідси і врахування *суб’єктів* господарювання). Крім того, слід мати на увазі, що існують також компонентні, секторні (галузеві, міжгалузеві, тіж таки інтегрально інтегровані) кластери;

в) якщо ж брати до уваги кластерну організацію АПрК, то не витримує критики функціонально-галузевий аспект його функціональної структури – її групи галузей і виробничі зв’язки. Так серед груп галузей у цій структурі дисертант виділяє т. зв. місцеві (колись, світлої пам’яті *Ігор Никольський*, виділяв групу галузей та підприємств у системі ТВК). Крім того не можна виділяти поруч зв’язки основні і головні, бо це одне і те ж;

г) у дисертації все-таки не окреслено обсяги і зміст поняття АПрК стосовно понять *продовольчий комплекс, агропромисловий комплекс та аграрно-територіальний комплекс*. Це необхідно тим більше, оскільки виробництво продовольства зараз настільки багатовекторне (його виробляє сільське, лісове, рибне господарство і навіть промисловість на основі неорганічної сировини), що на суспільному і споживчому рівні виникає проблема його пропорційності і збалансованості та й взаємозамінності чи навіть накладання;

г) у праці П. Сухого велика увага звернена на багатокладність сучасного сільського господарства, особливо на одну з форм – приватне селянське господарювання. Це, звичайно, добре, бо відображає сучасний перехідний етап розвитку АПрК. Але тут не визначається головний *перспективний уклад господарювання*. Хоч це дискусійне, але ним в умовах Західного регіону, на наш погляд, має стати кооперативна модель (звичайно, не за колгоспним зразком, бо це була псевдокооперація).

3) У роботі спостерігаються недоречності, пов'язані із уживанням термінів і понять, власних назв:

а) так “споживання” як важлива стадія у відтворенні суспільного продукту (поряд з виробництвом, розподілом та обміном) представлено на схемі 1 (с. 18) як *галузь АПрК* разом з будівництвом, транспортом та інфраструктурою;

б) на цій же схемі агропродовольчі пункти трактуються як однопорядкові з підприємствами (перше – це форми геопросторової організації, друге – форма суспільної організації виробництва);

в) ні у роботі (с. 216), ні в авторефераті (с. 25) нема дефініції промислового вузла. Тому й “вузли” вийшли часом такі просторово розпливчасті, як, наприклад, Дрогобицько-Самбірсько-Стрийський вузол переробної промисловості АПрК;

г) автор використовує невдалий термін щодо природних чинників розвитку АПрК “природно-кліматичні” умови і ресурси так, ніби кліматичні не є видом природних умов;

г) картосхему 4.1.1 складено за показником *валової продукції*, який вже давно не обчислюється. Значно краще було б використати показник доданої вартості. Для сільського господарства, як свого роду видобувної галузі, це б повніше відображало справді заново створену продукцію людською живою і уречевленою працею.

4) У дисертації є граматичні описки, русизми тощо. Так, часто вживається слово “крупний” (крупні села, крупнотоварне виробництво і т. д.) замість “великий” (часто навіть поруч з “великий” як це на схемі 2.2.1, с. 78).

6. Ідентичність змісту автореферату і основних положень дисертації

Автореферат досить адекватно відображає основний зміст дисертації.

7. Відповідність дисертації вимогам Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань та нормативних актів ВАК України

Дисертація Сухого Петра Олексійовича відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань та нормативних актів ВАК України.

Вона є науковою працею, у якій на підставі виконаних автором досліджень *вперше* розкрито суспільно-географічні особливості функціонування агропродовольчого комплексу на різних ієрархічних рівнях в умовах реструктуризації господарського комплексу регіону, розкрито його галузево-компонентну й територіальну структури, особливості розвитку інтеграційних процесів у зв'язку з приєднанням України до Світової організації торгівлі; запропоновано методичні підходи до класифікації різноукладних типів господарств залежно від їх участі в агробізнесовій діяльності; запропоновано методичні підходи до визначення інтегрального аграрного рейтингу території; визначено місткість ринку продовольства та тісноту кореляційних зв'язків між окремими складовими агропотенціалу адміністративних районів Західної України; *поглиблено* теоретико-методологічні основи дослідження агропродовольчого комплексу за умов становлення ринкових відносин. Це самостійна наукова праця, у якій висунуті для захисту основні положення і практичні рекомендації свідчать про наукову новизну.

8. Загальний висновок

Дисертація П. О. Сухого “Формування та розвиток агропродовольчого комплексу західноукраїнського регіону (суспільно-географічний аналіз)” присвячена актуальній темі і має наукову та практичну цінність, зокрема для подальшого розвитку теорії територіального компелксування у ринкових умовах і у практиці створення сучасної геопросторової організації продовольчого комплексу.

Зваживши усе вище сказане, вважаю, що П. О. Сухий повністю заслуговує присудження йому наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна і соціальна географія.

На докторський твір Вікторії Яворської*

1. Актуальність обраної теми дослідження та її зв'язок з планами та напрямками науково-дослідних робіт наукових установ і організацій державними та галузевими науковими програмами

У дисертації В. В. Яворська обґрунтовує геодемографію як новий науковий напрямок, орієнтований на вивчення регіонального демографічного розвитку країни на методологічних засадах регіональних геодемографічних процесів, пропонує до розгляду актуальну і важливу наукову проблему.

Дисертація В. В. Яворської тісно пов'язана з науково-дослідною роботою кафедр економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені

* Публікується вперше. *Шаблій О. І.* Відгук офіційного опонента на докторську дисертацію *В. В. Яворської* на тему “Регіональні геодемографічні процеси в Україні: теоретико-методологічні аспекти”, представлену на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук із спеціальності 11.00.02 – економічна та соціальна географія. Одеса, 2014 р.

І. І. Мечникова, зокрема з темою № 467 “Розробка принципів і методів планування територій з метою екологічного оздоровлення регіону” (№ держреєстрації 0109U008972) 2010–2012 р.; а також з темою № 118 “Дослідження гео економічного та геополітичного потенціалу Українського Причорномор’я. Планування приморських регіонів” (№ 118, № державної реєстрації 0113U007416) термін виконання 01.10.2013–30.09.2018 р. Автором розроблений і побудований блок тематичних карт населення до Атласу Одеського регіону (рукопис 2013 р.).

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, їх достовірність і новизна

Дисертаційне дослідження ґрунтується на використанні сучасної теоретико-методологічних та методичних засад соціально-економічної географії. В його основу покладено сучасні парадигми суспільно-географічної науки й суміжних галузей знань. При обробці даних та картографуванні одержаних результатів застосовувалось програмне забезпечення: MapInfo, Excel, Statistica.

У дисертації розроблено концептуальний підхід та обґрунтовано теоретико-методологічні та методичні засади суспільно-географічного дослідження регіональних геодемографічних процесів. Представлена і розроблена концепція регіональних геодемографічних процесів. Введено і розроблене поняття “структурно-вікова деформація” складу населення (§ 2.3.1, с. 108). Обґрунтовані методологічні принципи та методика аналізу таких деформацій (§ 2.3.1, с. 109–112). Розкрито їх вплив на подальший демографічний розвиток регіонів, у вигляді “демографічних хвиль” (§ 2.3.2, с. 119). Розроблена типологія регіональних геодемографічних процесів України (§ 5.1, с. 300) і методична схема типології демографічних процесів на рівні областей та АР Крим (§ 5.2, с. 309). Визначена роль і місце процесів урбанізації як чинника геодемографічного розвитку регіонів (§ 3.2, с. 218).

У роботі обґрунтований методологічний перехід від аналізу демографічних ситуацій до руху населення як єдиного й цілісного геодемографічного процесу, що має свою регіональну визначеність (§2.2, с. 93). Обґрунтовано можливість переходу від традиційних територіальних систем розселення, що виділяються на чинній адміністративно-територіальній основі, до генетичних регіональних систем розселення за методичною схемою типології сучасних обласних (плюс АРК) систем розселення (§ 4.2, с. 244).

Головні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені у доповідях багатьох з’їздів, науково-практичних конференцій та опубліковані у їх матеріалах. Це підтверджує обґрунтованість і достовірність основних висновків роботи.

3. Зміст та завершеність дослідження

Дисертаційна робота складається із вступу, шести розділів, висновків, списку використаної літератури (найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 483 сторінки, в т. ч. 302 сторінки основного тексту. Робота містить 54 таблиці, 67 рисунків, 5 додатків.

У першому розділі *“Геодемографія як новий напрям суспільно-географічних досліджень”* представлена еволюція розвитку нового напрямку географії населення – *геодемографії*, що формується як наука про інтегровані територіальні соціально-демографічні (демосоціальні) комплекси регіонального рівня. Розвиток предметної області географії населення відбувається від вивчення розміщення населення та простих форм його територіальної організації, до інтегрованих територіальних соціально-демографічних (демосоціальних) комплексів.

У другому розділі *“Регіональні геодемографічні процеси”* розроблена загальна методологічна схема дослідження регіонального ГДП. Поряд з традиційними кількісними показниками руху населення методологічно обґрунтовано інтенсивне використання якісних параметрів демографічного розвитку та їх використання для типології регіональних ГДП з використанням базових понять геодемографії *“структурно-вікових деформацій”* та *“демографічних хвиль”*. Проаналізована роль структурно-вікових деформацій у геодемографічних процесах України та її регіонів.

У третьому розділі *“Геодемографічна ситуація в Україні. Урбанізаційні процеси”* розглянута участь у геодемографічних процесах зазначених чинників – геодемографічних ситуацій та урбанізації

Автор розглядає *геодемографічну ситуацію* як важливу складову регіональних геодемографічних процесів, як територіальну соціальну базу геодемографічного розвитку регіону. Головні характеристики і показники геодемографічної ситуації визначають демовідтворювальний потенціал регіону і особливості його геодемографічного розвитку. З такої точки зору проаналізована геодемографічна ситуація в Україні та її регіонах – областях та АР Крим.

Для загальної оцінки *демографічної ситуації* в регіонах проведена їх кластеризація методами багатовимірного статистичного аналізу. У багатовимірному ознаковому просторі 25×41 – 25 регіонів; 41 ознака, регіони згрупувано двома методами: 1) за критерієм мінімальної Евклідової відстані; 2) за коефіцієнтами рангової кореляції (коефіцієнт Пірсона, метод Варда). Додатково аналізувались два підпростори – ознаки – стимулятори демографічної ситуації та ознаки – дестимулятори.

У четвертому розділі дисертаційної роботи *“Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів”*. Головне положення даного розділу – теоретико-методологічне порівняння систематики розселення за чинним адміністративно-територіальним устроєм та на генетичних, історико-географічних засадах. Автор акцентує, що не можна різко відійти від систематики розселення на адміністративно-територіальній основі за всіх її методологічних недоліків і протиріч. Необхідно цілеспрямовано і послідовно трансформувати її у генетичну систематику розселення з виділенням регіональних систем розселення на об'єктивних історико-географічних засадах. Сучасна державна регіональна політика гостро потребує нової регіоналізації країни та адміністративно-територіальної реформи. Методологічним напрямком розв'язання такої проблеми є типологія регіональних (обласних) геодемографічних процесів, яка повною мірою враховує

історико-географічні передумови і чинники регіоналізації країни. Є реальна потреба у прискореному розробленні генетичного (історико-географічного) підходу до багаторівневої систематики розселення в Україні.

У п'ятому розділі *“Типологія регіональних геодемографічних процесів в Україні”* представлена методична схема типології ГДП. Одна з головних цільових настанов даного дослідження – типологія регіональних геодемографічних процесів. У теоретико-методологічному аспекті типологічний підхід ГДП обласного рівня створює передумови до систематики розселення в країні на регіональному (надобласному) рівні. У прикладних настановах типологію регіональних ГДП слід розглядати як основу майбутньої регіональної геодемографічної політики.

Регіональні типи ГДП визначаються на комплексних засадах за поєднанням передумов і чинників, що визначають особливості геодемографічного розвитку регіонів, з одного боку, і конкретними характеристиками і показниками регіональних демовідтворювальних процесів і руху населення – з другого. Розроблена *систематика регіональних ГДП* охоплює 8 типів і 13 підтипів. Наведені паспортні (скорочені) та розгорнуті характеристики регіональних типів і підтипів ГДП.

Завершується дисертація шостим розділом *“Проблеми формування регіональної геодемографічної політики”*. Розроблення регіональної геодемографічної політики потребує спеціальних обслідувань і досліджень. У роботі обґрунтовані методологічні принципи і організаційно-управлінські заходи щодо поглиблення державної демографічної політики і формування її нового напрямку – регіональної геодемографічної політики.

Дисертаційна робота загалом має логічно побудовану структуру, кожен з розділів є змістовно завершеним, супроводжується вагомими та обґрунтованими висновками, які повною мірою відображають зміст і результати як окремих частин дисертації, так і всього дослідження в цілому.

4. Значущість дослідження для науки і практики та шляхи його використання

Дисертаційна робота Яворської В. В. містить важливі положення, що суттєво збагачують теорію і практику суспільної географії. Автор здійснює значний внесок у розвиток як суспільно-географічної науки, так і її міждисциплінарних наукових зв'язків з регіонологією, історичною географією демографією, управлінням.

Авторський внесок у розроблення теорії та методології суспільної географії представляють такі положення:

1) визначений предмет геодемографії і розроблені її теоретико-методологічні засади як науки про соціо-демографічний розвиток регіонів і інших геопросторових таксонів різних рівнів, як нового напрямку суспільної географії, що досліджує територіальні соціо-демовідтворювальні комплекси;

2) розроблено концепцію регіональних геодемографічних процесів, визначено її предметну та методологічну своєрідність, обґрунтовано методологічну схему досліджень регіональних геодемографічних процесів;

3) методологічно і методично обґрунтовано необхідність більш інтенсивного використання якісних параметрів руху населення для типології регіональних ГДП. Розроблено методику аналізу регіональних ГДП з використанням базових понять геодемографії «структурно-вікових деформацій» та «демографічних хвиль». Показаний їх вплив на перспективний геодемографічний розвиток регіонів;

4) здійснено групування та кластеризацію обласних регіонів та АР Крим за формалізованими ознаками регіональних ГДП; розроблено змістовну інтерпретацію виділених груп (кластерів) регіонів;

5) визначено вплив на геодемографічний розвиток регіонів урбанізаційних процесів в Україні та її регіонах; обґрунтовано методичну схему врахування урбанізаційних процесів як чинників регіональних ГДП;

6) розглянуто територіальну організацію населення як складову регіональних геодемографічних процесів;

7) обґрунтовано методологічні принципи і розроблена методична схема типології регіональних геодемографічних процесів; розроблена типологічна систематика регіональних геодемографічних процесів;

8) обґрунтовані напрямки і принципи формування регіональної геодемографічної політики як складової державної демографічної та державної регіональної політики;

Робота Яворської В. В. отримала впровадження в навчальний процес. Результати дослідження знайшли часткове впровадження в науково-дослідницькій і освітянській сферах. Вони використовувались автором при написанні методичних розробок для студентів в посібнику для вчителів географії і учнів середніх шкіл («Географія Одещини» та «Одеський регіон»). Теоретичні та практичні положення роботи знайшли впровадження в наукових звітах кафедри економічної та соціальної географії Одеського Національного університету імені І. І. Мечникова за держбюджетною тематикою.

5. *Зауваження та дискусійні положення*

Дисертація Яворської В. В., поряд із значними позитивними рисами, містить і ряд дискусійних та суперечливих моментів, які варті наукового обговорення та дискусії.

Дисертант чітко не визначає місця геодемографії у системі наук. В одному випадку він стверджує, що ГД – новий науковий напрямок, який формується на стику наук про народонаселення (тобто демографії чи по-сучасному демології), географії та регіоналістики (до речі, у роботі ми ніде не знайшли терміну демологія); в іншому випадку, геодемографія трактується як своєрідна «географія населення», лише з тією відмінністю з останньою, що вона досліджує «геодинамічні процеси». Зауважимо з цього приводу наступне.

Будь-яка галузь географічної науки (географія населення, соціальна географія, економічна географія, політична географія і т. д.), вивчає геопросторову, точніше геоторіальну організацію свого об'єкта, досліджуючи послідовно: взаєморозта-

шування його геомісць; взаємозв'язки між ними – цими місцями; формування геоторіальних структур (єдностей); функціонування останніх у часі і просторі (все це пронизане геопроесами). Ці істини давно відомі і вони характеризують суть *предмета* географічних досліджень (див. нашу книгу “Основи загальної суспільної географії”. Львів : Вид. центр Львівського національного університету ім. І. Франка, 2003. – С. 16–18.).

Нам не завадить ще раз подумати про парні наукові дисципліни, які мають у своїй назві терміноелемент *гео-*, *географічний (-а, -е)*. Справді, поряд з екологічною чи екологізованою географією маємо геоекологію, поряд з економічною географією – геоекономію, поряд з політичною географією – геополітику і т. д. Наприклад, та ж таки *геоекономіка* є структурним підрозділом *економічної науки*, а *геополітика* – *політології* (хоч і “на стику”). Так само і з геодемографією. І ніхто з географів не захищає дисертації з геополітики, щоб отримати науковий ступінь кандидата чи доктора географічних наук.

Автор вважає, що геодемографія має своїм *об'єктом* дослідження регіональних соціо-демовідтворювальних комплексів (саме ці комплекси є об'єктом міждисциплінарних досліджень і демографії (демології), і географії населення. Так само, як таким об'єктом є *геодемографічні процеси*, як складова названих комплексів. Але дисертант позначав їх чомусь *предметом* дослідження. Насправді, *предметом* дослідження геодемографії є геоторіальна організація цього об'єкту.

Вивчаючи головну категорію геодемографії – геодемографічний процес, автор на с. 82–84 подає обширний набір характеристик цього явища і поняття за *Стешенко В. С.* Але перед тим слід було обговорити саме поняття “*процесу*” як загальнонаукової категорії. Хоч би класифікувати суспільно-географічні процеси, опираючись на праці *Е. Б. Алаєва*. Слід було б також оцінити геодемографічні процеси з позиції загальнонаукових категорій *детермінації і стохастичності*, урахування *фактора часу* та ін. Одна справа процес динаміки, як зміни явища в часі без його якісних змін, інша – процес розвитку, наприклад, висхідного (а якщо низхідного, то це вже *антипроцес* (?)). А як виглядає процес функціонування: це є якраз зміна станів системи.

У цьому контексті сумнівно, щоб такі базові поняття, як геодемографічний розвиток, геодемографічна ситуація, геодемографічний процес і т. п. не були за обсягом та змістом відповідно тотожними до демогеографічного розвитку, демогеографічної ситуації, демогеографічного процесу тощо.

Часткові зауваження:

Автор ніде не обмовився про характер функціонування ГДП, які спостерігаються на основі *повсякденного життя* (англ. – *everyday life*) населення. Хоч би з урахуванням маятникових міграцій. Ці міграції часто виходять далеко поза межі обласних регіональних систем, особливо тих, що регулюються містами-мільйонниками. Наприклад, Києвом (втягнуті поселення Чернігівської та Житомирської областей), Дніпропетровськом (Запорізької і Кіровоградської

областей), Харковом (Сумської і Полтавської областей), Львовом (Тернопільської та Івано-Франківської областей);

У дисертації спостерігається деякі суперечності і неузгодженості в ілюстративному матеріалі. Так, на рис. 2.1 “Загальна методологічна схема...” (с. 92) “регіональна геодемографічна політика” визначена “чинником”, який ні на що не впливає; в аналогічній ситуації на схемі “завис” геодемографічний (демовідтворювальний) потенціал.

На рис. 4.1. поруч з “районними” (адмінрайонів) виділені “локальні” системи розселення. Хоч ті ж таки “районні” системи є одним з видів локальних. Тут ще поряд з “мезо-” і “мікрорегіональними” системами чомусь нема “макрорегіональних”, а поміщено “регіональні і субрегіональні”. Чомусь вони “генетичні” типи, а, наприклад, “обласні” системи – це лише адміністративний тип (вони від 30-х років вже обросли, крім адміністративних, також генетичними функціями і факторами).

Так само спостерігаються стилістичні та орфографічні огріхи:

– наприклад: “стрижнем *геодемографічних* досліджень виступає *геодемографічний* процес”, або “*геодемографія* вивчає *демографічний* розвиток територіальних соціумів, зокрема регіонів” та ін.; “демографічний розвиток регіону являє собою поступальний рух від вихідної демографічної ситуації до наступної” (рух і розвиток не одне і теж!);

– існує плутанина в ініціалах *Петти* (У замість В), ініціалах і прізвищі *Віллокса* (У. Уїллокс), не завжди витримано алфавітний порядок у бібліографії праць;

– деякі суспільні процеси і події представлені советською термінологією: “*Громадянська війна*” (треба “Радянська інтервенція 1917–1921 рр.”), “*Велика вітчизняна війна*” (треба “І світова війна”, бо істотні зміни у геодемографічних процесах почалися вже з 1939 р., особливо на Західній Україні).

Проте, слід зазначити, що усі висловлені зауваження є дискусійними і не зменшують наукової цінності роботи Яворської В. В.

6. Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих працях

Результати дисертаційного дослідження достатньо повно висвітлені у значній кількості опублікованих здобувачем наукових праць. За результати дослідження опубліковано 61 наукових праць загальним обсягом 58,86 д. а. (із них особисто автору належать 45,71 д. а.), у т. ч. дві одноосібні монографії (34,41 д. а.), 26 статей у фахових виданнях (12,01 д. а., особистих 19 або 9,19 д. а.), 5 статті у зарубіжних періодичних виданнях (2,2 д. а., особистих 1 або 0,3 д. а.) 28 статей апробаційного характеру в інших виданнях (10,25 д. а., особистих 8 або 1,81 д. а.).

Зареєстровано авторські права на 4 наукових твори по заявкам №№ 53243-53246 від 23.10.2013 р. “Методологічні і методичні основи дослідження в контексті генетико-географічного підходу: концептуалізація понять”, “Генетичні аспекти систематики розселення населення”, “Методи формалізації та параметризації геодемографічних процесів”, “Основні етапи формування геодемографії”.

7. Ідентичність змісту автореферату і основних положень дисертації

Зміст автореферату є повністю ідентичним до основних положень дисертаційного дослідження.

8. Відповідність дисертації вимогам Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника та нормативних актів МОН України

Дисертація Яворської В. В. відповідає всім вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» (пп. 11, 12, 14) та нормативних актів МОН України щодо кваліфікаційних наукових праць. Рівень апробації роботи через наукові публікації відповідає наказу МОН № 1112 від 17.10.2012 р. (із змінами). Оформлення і обсяг дисертації відповідають вимогам МОН України. Робота є самостійною та завершеною науковою працею, висвітлені автором теоретичні і практичні результати роботи характеризуються єдністю змісту та актуальністю і складають значний внесок для розвитку суспільно-географічної науки.

9. Загальний висновок

У дисертаційному дослідженні Яворської В. В. «Регіональні геодемографічні процеси в Україні: теоретико-методологічні аспекти» поставлена і розроблена важлива й актуальна проблема суспільної-географії – теоретико-методологічне обґрунтування геодемографії як нового наукового напрямку, що має свою предметну область, концептуально-понятійний апарат, методи та цільові настанови досліджень. Дисертаційне дослідження є самостійною завершеною науковою працею автора, має значне практичне значення та відповідає всім вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» (зокрема, пп. 11, 12, 14) МОН України. Яворська Вікторія Володимирівна, автор дисертаційного дослідження, цілком заслуговує на присвоєння їй наукового ступеня доктора географічних наук зі спеціальності 11.00.02. – економічна та соціальна географія.

На докторське дослідження Бориса Яценка*

1. Актуальність теми дослідження

Динаміка змін та структурних характеристик господарства економічно розвинених країн завжди були в полі пильної уваги суспільно-географічної науки. В період розгортання інформаційно-технологічної революції та розвитку

* Публікується вперше. *Шаблій О. І.* Відгук офіційного опонента на докторську дисертацію *Б. П. Яценка* на тему «Структура господарства Японії (економіко-географічне дослідження господарства постіндустріальної країни)», представлену на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук із спеціальності 11.00.02 – економічна і соціальна географія. Київ, 2001 р.

глобалізаційних процесів ці країни знову виступають промоутерами перебудови національних і світової економічних систем. У загальних закономірностях та конкретних характеристиках їх сучасного господарства проглядаються риси принципово нового етапу розвитку цивілізації. Тому дослідження господарства будь-якої з таких країн, а надто Японії, актуальне з погляду подальшого розвитку теорії і необхідних з огляду набуття інформації та досвіду, корисних для розбудови соціально-економічної системи України.

У проведеному науковому дослідженні розв'язується важлива наукова проблема – вивчення трансформації та особливостей сучасного стану структури господарства економічно розвиненої країни в умовах наростання процесів інформаційно-технічної революції та глобалізації.

2. Наукова новизна та ступінь обґрунтованості положень

Наукова новизна запропонованої дисертаційної роботи полягає у наступному.

1. Вперше в українській суспільній географії обґрунтовано геопросторову “поведінку” національного комплексу країни в умовах інформаційно-технологічної революції та глобалізаційних процесів. У зв'язку з цим розкрито нову якість світового господарства і його факторну роль у формуванні нового типу національногосподарських організмів. Позитивним є те, що, незважаючи на зростаючу глобальну інтеграцію, головним пунктом, початковою точкою відліку у світовому масштабі і надалі залишається держава, країна.

2. У процесі дослідження інтегральної структури господарства всебічно висвітлено визначальний вплив сучасної інформаційно-технологічної революції на формування будови провідних систем господарства економічно розвиненої країни: фінансово-банківської, виробництв високих технологій, науково-виробничого комплексу, транспортного комплексу тощо.

3. При аналізі умов та можливостей розвитку господарства на постіндустріальній стадії на прикладі Японії аргументовано доведено зміну пріоритетів у використанні економічних ресурсів, а саме: зростання ролі науково-технічної інформації та кваліфікованої робочої сили, ефективності роботи систем управління та менеджменту на різних рівнях.

4. Дослідження закономірностей територіальної структури господарства Японії дозволило обґрунтовано стверджувати, що в економічно розвиненій країні економічні райони різних рангів завдяки дії фінансово-банківської системи та регіональної політики держави є утворення, що відзначаються системністю, пропорційністю та керованістю.

5. Дисертант вводить в обіг нові поняття і категорії, які характеризують сучасні процеси геопросторової організації господарства, в країнному і у світовому масштабах. Це стосується як факторів цієї організації (“інноваційний менеджмент”, “корпоратизація”, “інвестиційна діяльність”), структурних формувань (“трансгалузеві комплекси”, “матричні системи управління”), так і процесів та результатів цієї організації (“стиснення простору”, “територіальна ієрархія центрів

управління”, “локалізація поведінки і руху корпоративного капіталу”, “індустріальна країна”, “первинний економічний район”) тощо.

6. Особливо важливим і новим у суспільній географії є трактування *організаційно-управлінської* структури як визначальної у сучасній компонентній структурі господарства високорозвиненої країни, визначення її за формою (координуючий механізм) і змістом (вираження відносин власності). Центральним моментом тут є встановлення майже суцільної *корпоратизації* економічного життя постіндустріальної країни. Цей економічний процес призвів до виникнення суспільства, у якому корпоратизація – понад усе. Тобто автор робить фундаментальний висновок про те, що нова організаційно-управлінська структура, корпоратизація як її ядро створили новий тип суспільства і його життєдіяльності, суспільної психології, моралі і буття.

7. Суттєвою та оригінальною стороною роботи є її україноцентричний підхід. Це проявляється в тому, що у дисертації зроблено висновки про можливі поля взаємодії України та Японії (п’ять напрямків цієї взаємодії).

Узагальнення та висновки роботи мають високу ступінь обґрунтованості оскільки базуються на багатій статистиці на вдало підібраному матеріалі унікальних японських першоджерел. Це дозволило отримати обґрунтовані наукові результати, які автор до того ж активно впроваджував у практику апробацією їх на наукових конференціях та висвітленням у численних публікаціях, включаючи підручники.

3. Значущість положень і висновків для науки і практики

Здобутки автора в теоретичних та системно-аналітичних аспектах дослідження є внеском у суспільну географію в таких аспектах:

– у сфері методології суспільної географії – запропонована оригінальна схема аналізу множини структур господарства окремої країни, яка може бути застосована і при дослідженні інших країн, що стають на постіндустріальний та інформаційний шлях розвитку;

– у теоретичному плані – обґрунтовано визначальну роль організаційно-управлінської структури і особливо комплексних корпоративних угруповань у формуванні всіх систем господарства країни постіндустріального типу розвитку;

– у системно-аналітичному руслі – послідовно висвітлено будову і роботу найважливіших систем господарства Японії, ознайомлення з якими є корисним для фахівців господарської і наукової сфер України;

– в освітній сфері значення роботи полягає в тому, що застосована модель країнознавчого аналізу закладена в основу розробки програми підготовки спеціалістів з географічного країнознавства та розроблення відповідної шкільної програми і підручника “Економічна і соціальна географія світу”.

4. Дискусійні питання та зауваження

Разом з тим, в роботі мають місце дискусійні проблеми, є й деякі, на наш погляд, недоліки. Зауважимо найсуттєвіші з них:

1) при аналізі компонентної структури нечітко висвітлені відмінності в особливостях організації господарських систем, які склалися на індустріальній

стадії розвитку країни, і тих галузей або видів діяльності, що є новими (або стали самодостатніми) вже у постіндустріальний період;

2) у першому розділі задекларовано цікаві тези про важливість урахування в процесі дослідження господарства країни таких складових як культура народу, особливості його суспільної організації та менталітету, або національні особливості менеджменту. Але в наступному викладі в достатній мірі йдеться лише про аспекти менеджменту і мало – про соціокультурний субстрат;

3) претензії можуть бути висунуті до завершальної частини п'ятого розділу роботи. Характеристики економічних районів першого порядку слід було зробити більш системними і наситити цей підрозділ (або підрозділи) додатковим картографічним матеріалом і статистичною інформацією;

4) місцями автор забуває, що він має справу з т.зв. капіталістичною економікою. Тому вживати советську термінологію на кшталт “агропромисловий комплекс” замість терміну “агробізнес” зовсім недоцільно. До того ж “агропромисловий” комплекс вимагає урахування при його характеристиці промислової компоненти. У дисертації саме цій компоненті чомусь не присвячено жодної уваги;

5) зрідка трапляються друкарські описки, неточні висловлювання, русизми (“зверхконцентрація”, “приїмати участь”, “співпадає”) тощо. Замість власної назви “Українське географічне товариство”, яка вже використовується майже десять років, автор вживає стару ще з радянських часів “Географічне товариство України” тощо.

Але ці і деякі інші упущення не знижують загалом високого теоретичного, методичного і прикладного рівня дисертаційної праці Б. П. Яценка. Представлена здобувачем дисертаційна робота є завершеною науковою працею. Вона має як наукове, так і прикладне значення. Її результати можуть бути використані у практиці наукової діяльності, так і фахівцями національного комплексу України, що визначають проблеми його реструктуризації і перспективного розвитку. Дисертація має логічну структурну побудову. Її зміст максимально насичений інформацією, а висновки і положення є конкретними і новими. Робота достатньо ілюстрована таблицями і картами. Текст дисертації та автореферат оформлені згідно існуючими вимогами. Автореферат повністю відображає зміст дисертації.

Можна зробити загальний висновок: дисертаційна робота Яценка Б. П. “Структура господарства Японії (економіко-географічне дослідження господарства постіндустріальної країни)” відповідає вимогам ВАК України до докторських дисертацій. Автор має достатню кількість публікацій, в т. ч. монографічного характеру, в яких висвітлено основні її положення. Автореферат дисертації відповідає її структурі і змісту. Тому дисертант Яценко Б. П. заслуговує присудження йому наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія.

2. Виступи та пропозиції

Українська національна ідея*

Шановне товариство! Я ознайомився з розданою науковою доповіддю *Степана Йосиповича*¹ і хочу сказати, що в ній викладено не тільки окремі підходи до української національної ідеї, а вже цілісна концепція УНІ. Тобто вона вже пройшла наукове обґрунтування і, зрозуміло, що настільки фундаментально це зроблено, що це полегшує шляхи подальшої праці наукової спільноти України. Нехай буде спочатку львівської, а потім вона розшириться на всю територію України. Зрозуміло, десь така праця зустрине опір, десь будуть уточнення, десь будуть говорити, що це надто складно. Це не складно для науковця, але дещо складніше для звичайної пересічної людини, а ще буде важчим це все реалізувати. І питання втілення вже сьогодні в обговоренні піднято. Я не кажу вже про українофобство, інтелектуальне антиукраїнство.

Ризику не оминати. Насамперед зазначу, що тут є дві, а може й три вхідних речі: українська, національна, ідея. Отже ж, за кожним тим словом, а ті слова творять фразу, кожен термін накладається, перетинається. Це і українська, і національна, і ідея. Отака кон'юнкція. Ні один складник не може бути вилучений, а це значить термінологічно-поняттєвий, категоріальний апарат вихідний має бути так чи інакше пояснений і усвідомлений, що значить “український”, що значить “національний”, що значить “ідея”. Я почну з кінця.

Ясно, що ця ідея, у доповіді на слайді Степан Йосипович пояснює, що це вірування і вчення. Я розумію, що Ви хочете охопити всіх споживачів ідеї, одні – вірують, другі – знають, треті ще й вміють вийти в сферу практики, так би мовити, третю складову семіотично реалізувати.

Ідея наукова – це є певна думка, де ще в неясній формі висловлюється якась свіжа, нестандартна позиція вченого. Ясно, що за цим має бути гіпотеза, вона теж має бути обґрунтована. Я казав, що Степан Йосипович дійшов вже до концепції, в ній можна шукати мінусові, тіньові сторони, але це інше. Концепція – це, врешті, теорія, функція вчених створити теорії. Поки нема того останнього пункту, поки ідея не трансформувалася в теорію, яку більш-менш визнають не ідеологічно, не заангажовані люди, а справжні науковці не тільки українського походження, а й

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Українська національна ідея / Матеріали круглого столу. Українська національна ідея як духовно-інтелектуальний код соборності народу: етнічні, інтеграційні та цивілізаційні вектори. / Під. ред. Кравціва В.С. – Львів, 2011. С. 47–49.

¹ Йдеться про доповідь *проф. Степана Вовканича*, виголошену на круглому столі “Українська національна ідея – як духовно-інтелектуальний код соборності народу: етнічний, інтеграційний та цивілізаційні вектори”. – Львів, 2011. – 62 с.

науковці, які живуть і працюють поза межами країни. Я вважаю, це дуже суттєво. Це перше.

Друге, що стосується поняття національна. Розуміння нації є дуже різні. Є нація етнічна, коренева, закорінена на певній території, яка дала назву тій території, без якої не може існувати держава, принаймні модерна держава. Ще з часів Французької революції, а ні то повернімося ще назад, до часів Хмельниччини, Пилипа Орлика, то там модерна нація творилася, нація, яка виростає з народу. І поняття нації багато вчених пов'язують із державністю. Візьміть праці Я. Дашкевича і не тільки його. Є багато інших істориків, так званих державників, які формування нації із народу не уявляють собі без функціонування отакого чинника, як національна держава.

І ось зараз у світі підкидають такі псевдотеорії, як занепад національних держав, тобто національна держава була актуальна десь лише в кінці вісімнадцятого століття.

Буцімто Європа перенасичена національними державами. Тепер трактується як Європа регіонів, чинники суверенітету країни розмиваються. Мовляв, Європа інтегрована, наднаціональна, вже в ній і уряди такі появляються і це все складатиме адекватні тенденції. Але остання криза показала, що все те – теоретична брехня. Європа повертається до Європи держав, до Європи національних держав, що знов ідея мультикультурності підкинута, а є титульні нації. Треба сказати, що вже державні чиновники типу *Саркозі, Меркель* і багато інших кажуть: “Хочете бути громадянином нашої країни, прошу підтримувати наші цінності, історичні культурні надбання, цінити і трансформуватися самому”. А турки, араби дедалі голосніше заявляють свої права. Хто був в Відні, той бачив курдів. Вони спочатку отримують політичний притулок, потім викликають жінку, а жінка, звісно, з дітьми. А дітей треба виховувати, і викликають родичів, і так переселяються цілими сім'ями.

І тут починаються проблеми навіть у розвинених Європейських країнах. Так, я повертаюсь до первісної ідеї. Ідея нації – це закореніла нація, земля якої є одвічною, незачепленою. Як географ, я можу багато чого ще сказати про роль лісу, лісостепу в формуванні української нації. Але не про те сьогодні йдеться. Та ми повинні знати, що справді українець-степовик – це не те саме, що українець-поліщук, але цей українець, і той українець. Що ж тоді спільне? Мабуть мова, ментальність, історія, культурні традиції.

Третє. Позиція щодо політичної нації, тобто сукупності всіх громадян держави.

Отже, національна держава вже передбачає, незалежно від того, якого ти етнічного походження, ти як громадянин держави є українець. Професор Вовканич С. Й. оперує дефініцією “громадянська нація”. Навіть, коли до того ми дійдемо, а в Європі вже дійшли до цього, то це буде прогрес. Але ти не просто громадянин, а ти француз-громадянин, ти всі цінності французькі поважасш і вони для тебе є фактором захисту. До цього дійти тяжче. Де ми знаходимся? Чи треба нам так сильно, інтенсивно пропагувати політичну націю як це роблять навіть наші

друзі, колеги? Власне у титульній доповіді ця пропаганда розвіюється. Може, це з якихось мотивів дипломатичних. Але нам треба знати, що Україна є, і звідси має випливати ідея – держава української етнічної нації.

Далі, слід пам'ятати, що держава є функція нації, але зворотними зв'язками вона впливає і на саме формування нації. Ось такі три вступні речі я хотів сказати.

А тепер по суті. Прочитавши доповідь Степана Йосиповича, бачу, що великою мірою наші думки збігаються. І це є добре. У Степана Йосиповича воно розгортається, як в теорії, а я постарався структурувати деякі її елементи. Тобто доповнити УНІ системою понять, об'єднаних якимось первісним началом, генеральним поняттям. Ця ідея мені бачиться гнучкою, структуризованою, а не є якоюсь догмою чи навіть доктриною останньої інстанції. Я назву таких дев'ять пунктів УНІ, які можуть і не можуть – все залежить від того, де ми знаходимося, що ми визначимо головним, а що – другорядним. Названі мною пункти бачаться в структурі УНІ, описаній в доповіді професора Вовканича Степана Йосиповича, рисою, функцією або чинником, який чи поглиблює УНІ, або сприяє її впровадженню. Отже, таких одинадцять пунктів, я зачитую їх не за важливістю, а вперемішку. Ось перший варіант:

- ідея україноцентризму;
- цивілізаційності (Україна як окрема цивілізація, так як Японія);
- національної ідентифікації;
- місійності (багато народів і в історії української політичної ідеологічної думки була ідея місійності, місія України. Ця ідея йде з 18 століття від *Гердера* і вона застосовувалася багатьма країнами світу, тобто місія України у світі);
- пасіонарності (на якому етапі, чи витку пасіонарності знаходиться зараз українська нація, треба чітко визначитися і тоді ми будемо чітко знати, що нам світить, яка нам ідея близька);
- державності (вона здається була на першому місці української держави, але держава є, але ми кажемо, що вона неукраїнська);
- регіонального лідерства (від Каспію аж до Балтики);
- євразійського моста;
- глобалізаційна.

Я назвав дев'ять думок. І кожна з них можна розгорнути в дефініцію, навести приклади і поставити в якісь історичні рамки. А застосувавши принцип історизму, будемо мати концепцію кожної із них.

Я зробив два таких прикиди. То якраз те, що я вважаю, треба обговорити. У першому варіанті я ставлю в центр ідею україноцентризму, тобто “Україна понад усе”.

Хто йде з українською ідеєю, він знає не регіональні проблеми, а загальноукраїнські, не моє особисте, а надособисте всієї спільноти, українців разом всіх взятих. Україна і світ, Україна у світі, світове українство, світовий український простір – це глобалізаційно.

Там, де українці, там Україна, тобто вже територія нібито зникає, тобто присутня не просто фізична, а духовна Україна.

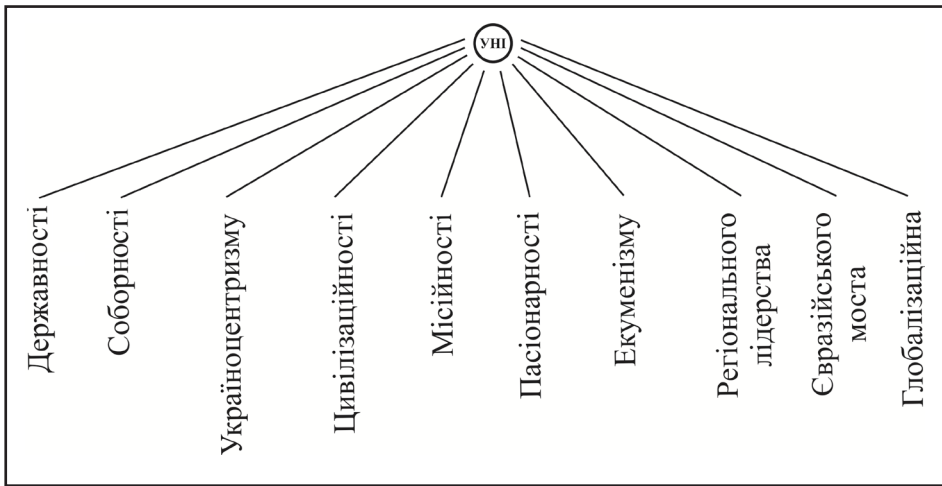

Рис. 2.1. Розгортання і структуризація Української Національної Ідеї
(О. І. Шаблій, 2011 р.)

Ось другий варіант україноцентризму, де всі десять пунктів, які були названі, так чи інакше працюють на цю ідею. Другий варіант, я думаю, більше підходить, бо в центрі УНІ стоїть українська національна ідентифікація. До нього входять риси (характеристики):

- державності;
- соборності;
- україноцентризму;
- цивілізаційності;
- місійності;
- пасіонарності;
- православно-католицького екуменізму;
- регіонального лідерства;
- євразійського моста;
- глобалізаційна.

Я думаю, що тут треба створити цільову програму впровадження УНІ, і тоді все стане на свої місця. Буде створено дерево цілей, під нього буде розроблена ієрархія цілей. Під це буде підведено людські, матеріальні та фінансові ресурси.

При розробленні цільової програми необхідно врахувати такі постулати*.

1. Національна ідея (НІ) – це істина, в якій акумулюються фундаментальні прагнення певного народу, що впливають з його самоусвідомлення як духовної, історичної та геополітичної окремості. Своїм спрямування вона завжди скерована у майбутнє.

2. НІ залишається ідеєю доти, поки вона не освоєна науково, тобто поки не пройшла стадії концептуалізації і теоретичного розгортання. Це вона може реалізувати як міждисциплінарний концепт. Тут головними є дисципліни: історія, культурологія, державознавство, демографія, етно- і соціальна психологія, соціологія, географія та ін.

3. Розуміння НІ залежить від таких чинників:

а) самого поняття нації (як культурно-духовного об'єднання людей певної території, пов'язаних спільністю мови, культури і менталітету). Це *етнічне* розуміння нації; як функціональної єдності людей – громадян певної держави (так зване політичне трактування нації); як групи людей, спільність яких проявляється у вживанні єдиної знакової системи, наприклад, мови (*семіотичне* розуміння нації);

б) історичного етапу формування нації (в будь-якому з трьох вище названих значень);

в) конкретної геополітичної обстановки, в якій перебуває нація.

4. НІ як наукова істина виникає на основі проблемної ситуації з центральним (проблемним) питанням (у доповіді розглядається процес переростання ідеї у наукову проблему).

5. Залежно від кінцевої мети її існування, НІ повинна бути реалізована передовсім елітою нації. Пасіонарна еліта різними засобами (через освіту, культуру, церкву, громадські організації тощо) зобов'язана обґрунтувати і конкретизувати та поширити сутність НІ і її головні особливості серед широких мас – реальних і гіпотетичних представників нації.

6. Якщо національно свідомі еліта перебуває при політичному кермі країни, вона повинна домогтися розроблення і реалізації НІ у вигляді т. зв. *цільової програми* – глибоко структуризованої системи заходів, забезпечених людськими, інформаційними, фінансовими та матеріальними ресурсами з глибоко ешелонованим деревом цілей.

7. У доповіді представлено варіант такої програми з деревом цілей для втілення національної ідеї в життя.

Ось такі мої вихідні думки. Над цим можна далі працювати.

---

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Сучасні підходи до розуміння національної ідеї / *О. І. Шаблій* // Українська національна ідея: матеріали Першого круглого столу // *Наук. ред. Башнянин Г. І., Мисловський П. Й.* – Львів: Ліга-Прес, 2012. – С. 8.

Про вибір місця у Львові для пам'ятника Тарасові Шевченку*

Я не скульптор і не архітектор. Але мій фах дозволяє мені багато їздити Україною і світом. Справжнім відкриттям для себе я зробив красу пам'ятників, які ставлять вдячні потомки своїм національним геніям у містах і селах республік Прибалтики, Закавказзя і що напочатку дивувало, – у Середній Азії. А що вже говорити про Францію, Австрію або й Чехію з Словаччиною. Ось приклади.

Мрійливий, ще не зовсім змужнілий юнак, який будиться від сну і з якого хвилею спадає важкувате червоно-гранітне покривало. Це на могилі Яна Райніса – славетного латиського письменника у Ризі. Схилений над столом (бо вік і нелегка ноша обов'язків!) головний архітектор Єревану – це скупі “мазки” йому ж у тій же столиці вірменської республіки; “Деда Картліс” – Мати Грузії з мечем камінним у правій і чашею – у лівій руці – на горбистій окраїні Тбілісі (але видно її мало не з кожного пункту міста) і п'ять розгорнутих кам'яних книг перед “заземленою” постаттю великого вченого Сходу Авіценною – в Душанбе. Помпезна фігура Марії–Терези – монархині Австро-Угорщини у Відні... Перелік можна продовжувати.

Та майже усюди вбачається глибоке розуміння творцями духовної і суспільної функції цих мистецьких витворів, психологічних основ їх сприймання, органічне вписання у містобудівну просторову ситуацію. Усюди вчувається стиль і національне тут тісно поєднується з світовими віяннями. Недругорядне значення має вміль, без амбітності мотивований вибір місця спорудження пам'ятника.

У Львові вже два роки (sic.: з 1989 р!) не вщухають суперечки щодо місця спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку. Від вдалого вибору місця зведення пам'ятника дуже залежить не лише утвердження українськості Львова, але й, що надзвичайно важливо, домінування цього міста у всеукраїнському вимірі.

Громадськість спонтанно назвала цим місцем прямокутник-територію, обмежену на проспекті Свободи лініями вулиць Жовтневої (тепер П. Дорошенка) – з півдня, і початком вулиці М. Горького (В. Гнатюка) – з півночі. Тому там стоїть тесаний камінь, на якому написано, що саме тут буде зведено пам'ятник Шевченку. Квіти, прапори, стрічки, плакати... Така воля народу. І з цим не можна не рахуватися. Важко дається зведення пам'ятника національному і світовому поетичному генієві Т. Шевченку у місті, де його не просто люблять, а поезію і образотворчі шедеври якого знають і шанують. У місті, яке внаслідок історичних причин стало центром усього Західноукраїнського краю і доля якого, як і доля всієї України, вистраждана з іменем Т. Г. Шевченка. Мало не століття б'ється українська громада міста за пам'ятник свого великого поета. У цій ситуації неважко у безкомпромісній боротьбі зійти на манівці.

* Роздуми, підготовлені у 1991 р. Публікуються вперше.

І все-таки. Все-таки сьогодні хочу ще раз порадитися з громадою про альтернативне місце для пам'ятника. Завчасно знаю наскільки зараз, коли вже все здається ясним, це неблагодатна праця. Із зрозумілих причин, не всі будуть зі мною згодні. Може львів'яни та й, очевидно, не лише місцева бюрократія, нарobili багато шкоди своїми “запретільськими” вказівками, що і де можна і чого і як не можна. Надіюся на більшу толерантність до моїх думок. Поки не пізно, ще раз помірковано спільно. Вслухаймося в аргументи сторін. Може останній шанс.

Пропоную деякі загальні положення – аксіоми, які б варто прийняти перед спільною ухвалою.

1. *Центр міста (духовний) буде там, де стоятиме пам'ятник Т. Г. Шевченку.* Але це дуже загальна думка, бо, зрозуміло, виносити на львівську окраїну місце пам'ятника сумнівно, хоч би з погляду доступності до нього. І ніхто на це не піде навіть подумки. Та зробити з цього певний висновок можна: не обов'язково, щоб пам'ятник стояв саме там, де хочеться зараз громаді.

2. При виборі конкретного місця під пам'ятник слід урахувати історико-культурну ситуацію старої частини міста у межах трамвайної доступності. Щодо першої, то слід мати на увазі таке: в ядро Львова (тут історико-архітектурний заповідник), де надзвичайно густа забудова і наявні найрізноманітніші архітектурні стилі, існуючі пам'ятники розмістилися по периферії: пам'ятник В. Леніну, І. Підкові, А. Міцкевичу, І. Федорову; був колись і пам'ятник Я. Собеському – королю Речі Посполитої. Решта пам'ятників приурочено до окремих місць – площ і скверів, розкидана по території без будь-якої системи (пам'ятники І. Франку, Я. Галану, О. Тудору, Кіліньському, Слави радянської армії). При цьому не враховано ні радіального характеру вулиць міста, що йдуть з центру, ні периферії цього центру – наявність високих пагорбів та уступів, збудування пам'ятників на яких посилює виразність міста. *По суті, місто поза центром безлике.*

Висновок: додавати ще один пам'ятник у самому центрі міста означає виставити його як “конкурента” пам'ятнику А. Міцкевичу, якому він буде програвати, бо останній неперевершений у усіх відношеннях.

3. *Пам'ятник Т. Шевченку у Львові мав би бути в системі:* міста, як складної, історично розвиненої структури (інтегральної, розселення, транспортної, екологічної); пам'ятників, пам'ятних знаків, архітектурних доміант тощо.

Тут може бути два варіанти:

а) пам'ятник у *центрі*. У цьому випадку він стає у ряд пам'ятників мало не на прямій лінії або він опиниться між пам'ятниками Леніну і Міцкевичу¹. Тому мусимо пристосовуватися до них за висотою, площею, а може й за стилем, щоб утворювати певну єдність, вписуватися у певне, я б сказав “католицьке” тло – костелу єзуїтів і латинського собору; а навіть поряд три пам'ятники особам чоловічої статі викликає питання: невже у Львові чи навіть Україні немає жіночої

¹ Тоді у 1991 р. ще не було мови про знесення пам'ятників В. Леніну і Я. Галану (Ред.).

постаті-героя, яка заслуговує на меморіалізацію у вигляді солідного пам'ятника? А Соломія Крушельницька, Леся Українка, Олена Степанів, Марія Заньковецька та ін. Чи буде таке “очоловічення” головної архітектурно-планувальної осі міста корисною? Або коли Т. Шевченко опиниться на краю цієї осі в разі його зведення на Площі возз'єднання?¹ Тоді центральним стає пам'ятник А. Міцкевичу, а пам'ятник Т. Шевченку і Леніну опиняються на “крилах” цієї осі. При погляді від “Міцкевича” на “Шевченка” останній проектуватиметься на силует костелу Бернардинів типово барокового стилю;

б) пам'ятник Т. Шевченкові у системі пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених визначним особам у політичному і духовному житті Львова і Галичини, які розмістилися би на підвищених ділянках міста, обернених до його історичного центру. Ця система мислиться із трьох–чотирьох пагорбів: Високий Замок, Цитадель, Святоюрська гора (ще може Кортумова гора). Вони утворюють своєрідний трикутник (або чотирикутник), геометричним центром можна умовно вважати площу на перетині вул. Жовтневої і Проспекта Леніна². Саме на цих підвищеннях було б доцільно розмістити у найближчому майбутньому три величних пам'ятники: Данилові Галицькому (на Високому Замку), 1000-ліття хрещення Русі-України (на Святоюрській горі, перетворивши митрополичий сад у міський парк і з'єднавши його перекидним мостом з парком ім. Івана Франка), Т. Шевченку – на Цитадельній горі і т. д. Усіх їх зорієнтувати на центр міста, де було б найдоцільніше поставити пам'ятник Соломії Крушельницькій, відповідно усунувши пам'ятник Леніну, або – на місці колишнього пам'ятника Яну III Собеському – саме там, де тепер хочеться здвигнути величний пам'ятник Т. Шевченку. Внаслідок цього злагіднився б образ центру Львова, зник би нездоровий ажіотаж навколо “конкуренції” пам'ятників Шевченку і Міцкевичу, а разом з тим – і псевдопатріотичні настрої.

Місце для пам'ятника Т. Шевченку на Цитадельній горі ніби зберігала та резервувала сама історія і природа міста.

Останні півтора століття цю гору займали військові відомства – австрійські, польські, советські, німецькі і знову советські у повоєнний період. Лише півтори десятки років на вершині цієї гори урядують науково-дослідний інститут ВО “Електрон”. По суті, зараз – це пустуюча величезна (приблизно 15 га озеленена і частково забудована) територія. Згідно рішення Міськради вона переходить у власність міста. Тут планується зелена зона, яка може бути з'єднана перехідним мостом із сусіднім парком ім. Богдана Хмельницького. Вони разом утворять єдине ціле. Отже, витрати на впорядкування території і створення єдиної зеленої зони лягає на бюджет Львова.

Створення пам'ятника Т. Шевченку на доміантному пункті рельєфу буде символізувати львівську “Чернечу гору”, *могилу* “серед степу широкого”,

¹ Тепер Площа Свободи.

² Тепер відповідно вул. П. Дорошенка і Проспект Свободи.

піднесеність шевченкової музи, її волелюбність. Хто підходить до пам'ятника знизу (з центру міста) буде бачити його силует на тлі голубого неба...

Це будівництво дасть можливість створити не просто окремий пам'ятник, а цілий шевченківський *меморіальний культурно-архітектурний комплекс*. Крім пам'ятника тут матимуть місце: а) Музей Т. Г. Шевченка (можливо з акцентуванням уваги на його перебування у казематах, на засланні у солдатах); б) виставкові зали, де діяли б постійні та періодичні експозиції творів образотворчого мистецтва, скульптори, поезії і прози та ін.; в) система розміщених по його периферії музеїв, галерей, бібліотек і ін. (Музей українського мистецтва (тепер музей ім. А. Шептицького. – *О. Ш.*), Картинна галерея, Музей “Русалки Дністрової”, наукові бібліотеки ім. В. Стефаніка та університетська та ін.); г) літній театр під відкритим небом, де могли б виступати професійні та самодіяльні колективи; д) оглядова вежа – одна з чотирьох веж-бастіонів, - звідки відкриваються прекрасні панорама і окремі краєвиди на місто, особливо на його центр, Високий Замок, гору Лева, вул. Городоцьку та ін.

Внаслідок цього пагорб стане місцем паломництва як львів'ян, так і гостей міста і туристів. Через Цитадель пройдуть найкоротші пішохідні вулички і стежки з центру міста і навпаки. Площа біля пам'ятника стане найкращим місцем масового святкування роковин Т. Г. Шевченка, проведення загальноміських свят, олімпіад школярів, виступів перед населенням мистців, учених, державних і громадських діячів тощо.

Можна почути думку про чинники, які ніби-то стануть перепоною для використання цитадельної гори для шевченківського меморіального комплексу: а) психологічне несприймання цитадельної гори львів'янами, б) її ніби-то погана доступність. Обидва вони тісно пов'язані між собою.

Вже півтори століття та й тепер місто повернулося до цієї гори “спиною”. Чорну справу зробила для цього остання війна: на горі деякий час розміщувався концтабір військовополонених. Правда, у передвоєнні роки тут проходила пряма вулиця від теперішньої вулиці М. Коцюбинського до вул. П. Грабовського, був навіть невеликий стадіон. Та це вже забулося. Більшість львів'ян не знає, яка величезна неокультурена площа знаходиться майже у центрі міста. Без перебільшення її можна назвати унікальною знахідкою для створення культурно-архітектурного шевченківського комплексу.

Щодо доступності на гору, то її труднощі більше уявні, ніж реальні. Вся територія знаходиться нижче рівня головного корпусу політехнічного інституту. Круті схили ще зі сторони вулиць Держинського (тепер Д. Вітовського. – *О. Ш.*), В. Стефаніка і нижньої частини вул. Коперника. Тут на розі вул. В. Стефаніка і Коперника можна зробити головний вхід у парк Цитаделі (його було б доцільно назвати парком ім. Т. Г. Шевченка). А під'їзд автобусів з туристами й екскурсантами слід створити із сторони вулиць М. Коцюбинського і П. Грабовського. Загалом з різних сторін сюди можна прокласти 8–10 під'їздів-підходів. Зокрема, з вулиць: Коперника,

В. Стефаніка, М. Колесси, О. Веніціанова, П. Грабовського, Е. Дзержинського, М. Коцюбинського, Л. Глібова, В. Козака, П. Чайковського (рис. 2.2).

Конкурсна виставка проєктів пам'ятника Т. Г. Шевченка у Львові (відкрита 5 липня 1989 р.) демонструє, що в порівнянні з попередньою є великі зрушення. З певною доробкою стосовно вибраного місця, тобто цитадельної гори, можна збудувати, як на мій погляд, один з двох найкращих пам'ятників. На перше місце я поставив би проєкт під девізом “Пророк”, на друге – “Доля”. Якраз ні один з них як за ідеєю, так і розмахом не підходить для центру міста.

Проєкт “Пророк” розроблений ніби спеціально для цитадельної гори і за ідеєю і конструктивно. В метушні центру міста з його неспокійним бароко і псевдомодерном важко зрозуміти самообмеження і спокій “Пророка”. Водночас на цитадельній горі такий спокій вже створюється “аскетичною” здовженою будівлею, яка у плані має вигляд розгорнутої книги. Саме перед цією будівлею на певній відстані слід було б розмістити пам'ятник. До того запроєктовані чотири колони “розчленували” б цю видовжену важкувату будівлю на декілька частин. А розпластаний за монументом хрест без зайвої настирливості стане і символом не лише страдницької долі поета, але й пам'ятним знаком всім, хто склав голову на цій горі у воєнні лихоліття.

Які вдосконалення проєкту “Пророк” можна запропонувати авторам, щоб він (проєкт) став виразнішим і до пам'ятника постійно йшли відвідувачі?

Перше. Пам'ятник варто “озвучити”. Чотири колони – це чудове місце для розміщення на них дзвонів з висотою звучання кожного відповідно першій, третій і п'ятій ступені мінорної гами. Раз у день або раз у місяць (це може бути, наприклад, дев'ятого числа – у день народження поета, чи 22 травня – день його перепоховання на Чернечій горі) дзвони можуть відбивати мелодію першого рядка першої строфи поезії “Думи мої, думи мої ...”. При цьому звучання має бути почутим у центрі міста як куранти на ратуші.

Друге. Необхідно встановити таку висоту пам'ятника поету і таку точку спостереження перед ним, щоб у день народження – 9 березня – голова проєктувалася на сонячному диску у другій половині дня. Це створюватиме незабутній ефект святості пророка. Звернений на північний схід в ореолі сонця великий пророк людства ніби освітлюватиме своїм генієм і обійматиме поглядом усю східну слов'янщину, свою рідну Україну.

Отже, створення пам'ятника Тарасові Шевченку на львівській “Чернечій горі” охоплює широке коло духовно-етичних, суспільних, містобудівних та інших проблем. Зокрема:

1) пам'ятник буде розглядатися як складова частина архітектурно-меморіальної системи, присвяченої визначним діячам і подіям Львова, Галичини та України (Данило Галицький, 1000-ліття хрещення України-Руси, Тарас Шевченко та ін.);

2) він зводиться на підвищеному місці ніби на виконання “Заповіту” поета. Підняття на гору – це ніби сходження на Голгофу його життя і наближення до висот його духовної величі;

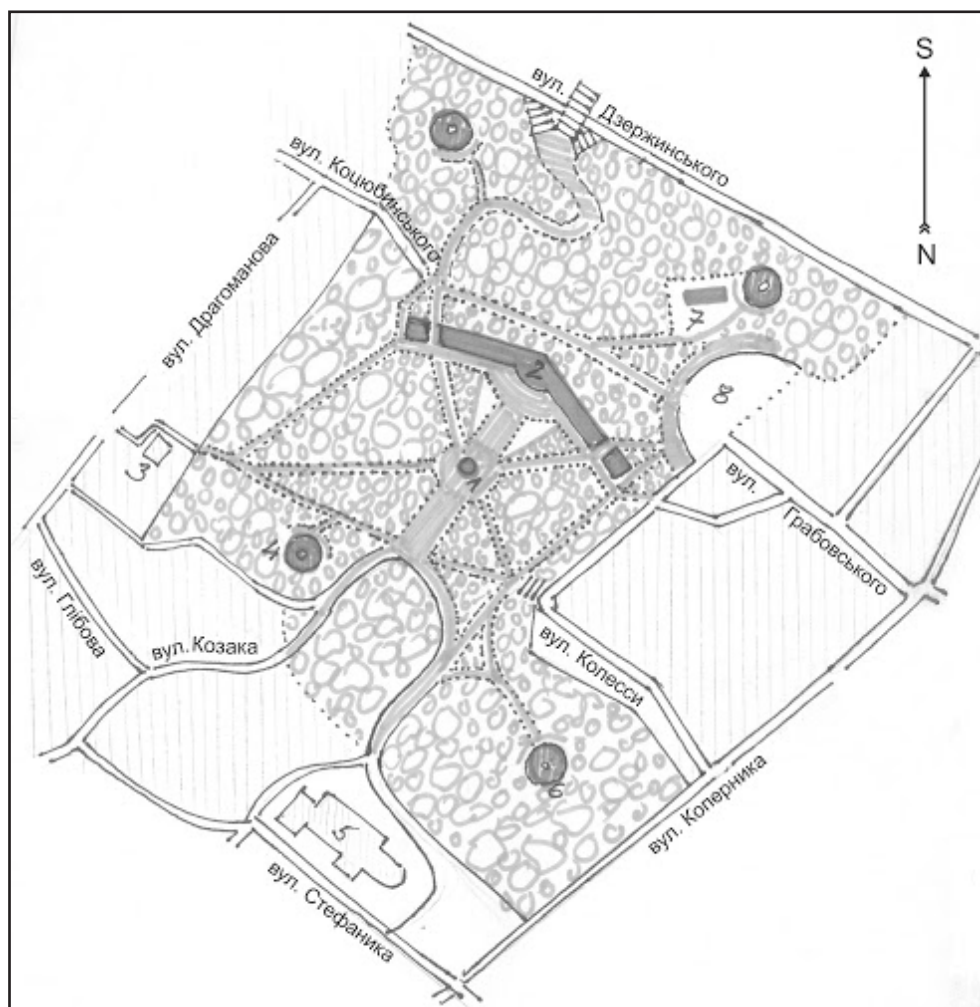

Рис. 2.2. План парку імені Т. Г. Шевченка на горі "Цитадель"
з пам'ятником Т. Г. Шевченку (проект)

- 1 – Пам'ятник Т. Г. Шевченку
- 2 – Музей Т. Г. Шевченка
- 3 – Музей українського мистецтва
- 4 – Вежа – зал виставок Музею українського мистецтва
(на даху його – оглядова площадка на Львів)
- 5 – Бібліотека ім. В. Стефаника
- 6 – Книгосховище Бібліотеки ім. В. Стефаника
- 7 – Меморіал військовополоненим
- 8 – Головний вхід у парк

3) не окремий пам'ятник, а цілий архітектурно-меморіальний ансамбль стане підсистемою міста, у якій схрещуватимуться і задовільнятимуться духовні, естетичні і рекреаційні запити і потреби його населення і приїжджих гостей;

4) зведення пам'ятника Т. Г. Шевченку у Львові незалежно від конкретної його локації стане великою і величною подією, яка зайвий раз утвердить українськість міста а, значить, і торжество історичної справедливості.

P. S. Цей текст був написаний у 1991 р. Тоді точилася гостра боротьба не так за пам'ятник, як за місце його спорудження: бути йому у центрі міста чи на “окраїні”? Процес підготовки до будівництва вже йшов за прискореним графіком (визначено місце будівництва в умовах об'явленого конкурсу, два тури конкурсу, перемога проекту “Пророк”). Все це на 99% вже визначило місце будівництва пам'ятника.

Тому підготовлена мною стаття була явно запізнилою. Я її і не публікував, бо, образно кажучи, поїзд пішов. А зараз друкую вже з історіософічних позицій, що була і така думка. І ця думка національно свідомої людини, думка, яка впливала не так з потреб моменту, як з широкоформатних загальнольвівських позицій.

Тоді у місті ще стояли пам'ятники Леніну, Галану, Тудору. Дещо пізніше вони зникли. Але появились недолугі монументи С. Бандері, В. Чорноволу, королю Данилу Галицькому та деякі інші камерного характеру (Дровняку, Кульчицькому та ін.). Цього, на жаль, тоді я не міг урахувати.

Але зараз вже нічого особливого не змінити. Проте ідея використання великої і оригінальної місцини у центрі міста – гори Цитаделі, як культурного осередку у містобудівельній системі Львова, може бути успішно використана в іншому контексті.

На підтримку Івана Дзюби*

Вельмишановний Іване Олександровичу!
Шановні члени Вченої Ради і присутні!

Я підтримую пропозицію присвоїти відомому українському вченому, державному і громадському діячеві, академікові Іванові Дзюбі почесне звання «Honoris Causa» Львівського національного університету імені Івана Франка.

Майже півстоліття феномен Івана Дзюби збурює уми глобального українства. Ім'я вченого і громадського діяча не сходить зі шпальт світових масмедій з того часу як “руська”, точніше “українська трійця” другої половини ХХ століття в особі Івана Дзюби, Івана Драча і Миколи Вінграновського десантувала у Шашкевичевій і Франковій Галичині.

* Публікується вперше. Шаблій О. І. Виступ на Вченій раді Львівського національного університету Івана Франка під час присвоєння академіку Іванові Дзюбі почесного звання “Honoris Causa”. 2001 р.

У чому полягає феноменальність Дзюбиної особистості? Передусім у живучості і незнищенності духовного українства, як окремоті у світовому цивілізаційному просторі. Здавалось би, де-де, але у зденаціоналізованому Донбасі, далекому від Києва і вічно неспокоїної Галичини, поява цього феномена була радше винятком, ніж правилом. Та племінь, запалений цією людиною, моментально розгорівся у всеукраїнську ватру, яка обпалила серця тисяч і мільйонів зневірених як на Заході, так і на Сході. Згадаймо хоча б його книгу “Інтернаціоналізм чи русифікація”.

Феномен Івана Дзюби передусім у тому, що він є класичним прикладом *людини-пасіонарія*. Людини, що інтегрувала у собі надмір енергії і віддає її без упину ось уже майже півстоліття на створення інтелектуальної потуги українства.

Кажуть, що епоха пасіонарів в Україні минула. Вона ніби-то припадає на кінець XIX – першу половину минулого століття. У другій частині XX ст. я бачу дві особистості пасіонарного покрюю. Це якраз Іван Дзюба в Україні і *Володимир Кубійович* у діаспорі (маю на увазі Західну Європу). Обидва були сучасниками, хоч належали до різних поколінь і народилися на протилежних кінцях української національної території.

Володимир Кубійович створював *критичну масу* інтелектуального українства шляхом видання книги книг – двомовної “*Енциклопедії українознавства*”. Він писав: “духу творчості нема непереможних перешкод, а плоди українського духа, виплекані на чужині, напевно перейдуть в Україну, сьогодні чи завтра. Продукт духа перейде кордони і буде вдячно прийнятий рідною землею”.

Водночас шістдесятник Іван Дзюба не кликав до повстання проти імперії зла. Він кував зброю інтелекту. Розбурхував дух творчості молодого покоління, яке пережило спустошливу війну чи народилося після неї. Його виступи у Львові, Києві, у Бабиному Яру та ін. не були вчинками українського камікадзе, не були жертвоприношенням з відчаю.

Спокійне і мудре слово Івана Дзюби падало на сприйнятний до нього (слова) ґрунт, руйнувало кордони тоталітаризму в серцях і умах студентства. Пам’ятаю, як у 1962-му році у переповненій шевченківській залі університету Іван Дзюба говорив про розстріляне відродження, про розрубаний більшовицькою репресивною машиною творчий ланцюг поколінь.

Були тоді скептики навіть серед поважних людей, маститих літературознавців, професорів. Мовляв, усе це в українській поезії вже було: і білий вірш, і кореневі рими, і асоціативні ряди, й алітерації і т. д., і т. п. Тобто, складалося враження, ніби-то творча молодь початку 60-х нічого нового не відкривала.

Академік
Іван Дзюба

Та І. Дзюба виступав не просто літературним промотором і критиком тоді молодих поетів І. Драча та М. Вінграновського, коментатором їх поетичних візій (вони цього й не потребували). Його слово – це слово-присуд терористичній комуністичній системі. І це розуміли усі – однодумці Дзюби і вороги української національної ідеї. Їх навіть можна було зрозуміти, але не оправдати, як би це не було трагедією самого українства.

Якщо повернутися до пасіонарних паралелей І. Дзюби і В. Кубійовича, то виявилось, що вони – ці паралелі у перспективі таки перетнулися. Нині Іван Дзюба головний редактор «Енциклопедії сучасної України» (ЕСУ), що є логічним продовженням діаспорної енциклопедії В. Кубійовича. Ця загальнонаціональна справа знайшла свого єдиного в Україні енциклопедиста, який як і В. Кубійович, є сумлінням нації і має моральне право бути її лідером. Уже у незалежній Україні труднощі і перепони у цій благородній справі не менші, а мабуть ще й більші, ніж вони були у діаспорі. Надіємося, що під інтелектуальною орудою І. Дзюби нова енциклопедія – книга книг сучасного українства буде гідна його діаспорного патрона. Буде інтелектуальним акумулятором багатомірності України на межі тисячоліть і слугуватиме розбудові нашої ще молоді держави.

Уважаю, що життя і подвижницька наукова та громадська праця Іван Дзюби дає нам усі підстави вибрати його сьогодні почесним доктором Львівського національного університету імені Івана Франка.

Дякую за увагу!

На підтримку Броніслава Коморовського*

Вельмишановний

Володимире Петровичу!

Шановні колеги – члени Вченої ради університету і гості!

Маю велику честь підтримати кандидатуру Президента Республіки Польща, шановного п. Броніслава Коморовського щодо присвоєння йому почесного звання Doctor Honoris Causa.

Президент Б. Коморовський відомий в Україні політик високого рангу, державний діяч, який у порівняно короткий період зробив неоцінний внесок у розвиток дружніх добросусідських стосунків між нашими народами і державами. У тому, що зараз Польщу називають адвокатом України, немала заслуга належить Президенту п. Б. Коморовському. Особливо його роль, як і державних чинників

---

* Публікується вперше. *Шаблій О. І.* Виступ на Вченій раді Львівського національного університету імені Івана Франка під час присвоєння Президенту Польщі Броніславу Коморовському почесного звання “Honoris Causa” 22 листопада 2014 р.

Литви, Швеції та інших країн в реалізації євроінтеграції та стратегії Східного партнерства.

Присвоєння Броніславу Коморовському почесного звання Doctor Honoris Causa, за участі Президента України Петра Порошенка (зліва) і Ректора Університету, професора Володимира Мельника

Президент Б. Коморовський мислить і діє у руслі цінностей, інтересів і потреб, вироблених людством на протязом свого розвитку. Зокрема після найбільш кривавої II Світової війни. Він є виразником і промоутером християнських і ліберально-демократичних, гуманістичних цінностей, суттєво важливих для т. зв. *кривавих територій* (за Тімоті Снайдером), до яких належать території Польщі та України. Він виражає інтереси не лише Польщі, але й загальноєвропейські цивілізаційні інтереси, в т. ч. українські. В його розумінні Україна повністю, не лише просторово, але й культурно-історично і ментально належить до європейської цивілізації. В геополітичному і геостратегічному планах – вона є складовою і невід’ємною структурно-функціональною підсистемою євро-атлантичних цінностей та інтересів.

Нарешті, п. Б. Коморовський є державно-політичним функціонером, який у своїх помислах і діях керується геостратегічними дороговказами, виробленими великими польськими морально-етичними авторитетами у другій половині ХХ ст. Цими авторитетами у культурній сфері став *Єжи Гедройць*, у духовно-релігійній – *Папа Іван Павло II*, у сфері геополітики і геостратегії – *Збігнев Бжезінський*. Вони заклали підвалини політики “м’якої сили” (“soft power”). Емігрант, литвин за походженням і поляк за духом Єжи Гедройць першим по війні пробив своєю паризькою “Культурою” глуху стіну неприязні і навіть ворожнечі, “виплєканих”

сталінською і гітлерівською агентурою між поляками та українцями. Його підтримав український емігрант професор-географ і картограф *Володимир Кубійович*.

Папа римський Іван Павло II, українець по матері, але поляк за духом обґрунтував одинадцятую заповідь Божу: “Не бійся!”. А своїм візитом в Україну у 2001 р. розкрив потужний потенціал, закладений у духовно-культурних цінностях, спільно вироблених нашими народами у минулому. Зокрема, екуменічний унійний потенціал греко-католицизму.

Нарешті, завершує цей трикутник визначних особливостей-поляків *Збігнев Бжезінський*, народжений на українській, галицькій землі. Його книга “Велика шахівниця” стала бестселером для багатьох американських та європейських, в т. ч. польських й українських геополітиків і геостратегів.

Це книга про геостратегію США щодо політичного устрою євразійського континенту і місця у ній України та Польщі. Серед країн цього материка З. Бжезінський виділяє: а) *геостратегічних гравців* – це держави, що мають спроможність і національну волю застосувати силу чи вплив, щоб змінити наявний геополітичний стан. У Євразії ними є: Німеччина, Франція, Росія, Китай та Індія; б) *геополітичні осі* – держави, чия важливість походить не з їхньої сили і мотивації, а радше з уразливого розташування та з наслідків їхніх потенційно несприятливих для поведінки геостратегічних гравців. Це Україна, Туреччина, Азербайджан, Іран та Південна Корея.

Отже, тут геостратегічний гравець – Росія і геополітична вісь – Україна знаходяться поруч. Цим закладено фундаментальну географічну підставу (поза рядом інших – історичних і ментальних, що лише ускладнюють проблему) геостратегічної конфронтації Росії і України.

“Без України Росія перестає бути євразійською імперією” – пише З. Бжезінський. Тоді Польща перетворюється у геополітичну вісь і стає черговою жертвою з боку Росії. А поскільки вона (Польща) не бажає бути жертвою, то об’єктивно змушена бути виразником політики США і Середньої Європи щодо України.

Президент Б. Коморовський добре орієнтується у сучасних геополітичних реаліях. Тому його політичний і геостратегічний курс є твердо проукраїнським. Він реалізується не просто через загальну політику сусідства і стратегічно Східного партнерства, а через конкретні дії і реалізацію спільних з Україною програм, проектів та планів. Вони – ці види зовнішньої діяльності полягають передовсім в економічній та військово-політичній інтеграції. Президент сприяє розвитку співробітництва в освітній, науковій, інформаційній та гуманітарній сферах. Україна ніколи не забуде безоплатну допомогу Польщі в організації АТО на сході нашої держави. Широкоформатно співпрацює також Львівський національний університет імені Івана Франка у ділянці вищої спеціальної освіти, у різних галузевих наукових пошуках разом з ученими Польщі, з якими укладено багаточисельні угоди та договори.

Президент Польщі п. Броніслав Коморовський заслуговує, щоб його обрати Доктором Honoris Causa Львівського національного університету імені Івана Франка.

Дякую за увагу!

На 80-літті Олега Купчинського*

Вельмишановний Олеже Антоновичу!

Поважні Пані та Панове, дорогі члени НТШ, високодостойні гості.

Мої роздуми з нагоди 80-літнього ювілею людини, яку запізнав зовсім не давно. Сталося це якихось двадцять п'ять років тому, коли відроджувалось в Україні НТШ – ця, як кажуть, неофіційна чи некоронована Академія наук, ще до прийняття Акту незалежності та проголошення незалежності.

Було це передовсім подією масштабною, навіть імпозантною з величезною попередньою підготовкою. Тоді, у 1989 р., об'єдналась і “засвітилась” у Львові велика частина як місцевих, так і діаспорних наукових інтелектуалів, про яких тут було небагато інформації. А з тутешніх – передовсім Олег Романів і Олег Купчинський – два Олеги. Перший – член-кореспондент НАН України (тоді ще Академії наук УРСР), металознавець, другий – гуманітарій, кандидат філологічних наук, архівіст. Олег Миколайович був обраний головою НТШ в Україні, Олег Антонович – його першим заступником і науковим секретарем. Ці дві особистості (саме особистості!) взяли на свої плечі непосильний тягар початкового періоду становлення НТШ в Україні, кадрова (точніше, інтелектуальна) база якого була знищена советським режимом ще у 1940 році. Треба було, по суті, починати з нуля. І

за порівняно короткий час, десь так до 1995-го, цей етап з честю було пройдено. “Повернено” частину будинків НТШ на вул. Винниченка, 24 і 26 (на правах оренди в НАНУ), засновано осередки у центрі та на сході України, створено видавничий центр і його поліграфічну базу, організовано книгарню, друкований орган “Вісник НТШ”, продовжено видання “Записок НТШ”, “Хроніки”, “Праць” наукових комісій та інших видань тощо. І всю цю нелегку ношу підняли передовсім перші дві особи таких неподібних за характером, походженням, темпераментом, соціальним положенням. Але з однотипним духовним статусом і волею до креативного чину.

Та, напевне, найбільшим осягом відродженого НТШ стала його синергетична притягальна, навіть магічна сила. До нього потягнулися і поважні науковці різних

*Почесний голова НТШ в Україні,
доктор наук Олег Купчинський*

* Друкується за: *Шаблій О. І.* До 80-річчя доктора історичних наук Олега Антоновича Купчинського / О. І. Шаблій // Бюлетень Західного наукового центру. 2014 / Національна академія наук України та Міністерство освіти і науки України. Західний науковий центр. – Львів: ПАІС, 2014. – С. 165–169.

галузей знань, що вже мали визначні наукові успіхи, і молоді адепти (хоч останніх, звісно, менше) різних сфер наукових пошуків. Без реклами, очікування привілеїв, нагород, прибутків. Без експлуатації слави колишніх ентешівських досягнень і їх носіїв – О. Барвінського, М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка, В. Левицького, К. Студинського, І. Раковського, С. Рудницького, І. Крип'якевича, В. Кубійовича та ін. Не скажу, що все було гладко. Не бракувало жорстких опонентів, заздрісників і навіть пліткарів. Та Бог з ними (хоча тяжко повірити, що у їх душі коли-небудь гостював Всевишній). Лише толерантністю і терпеливістю О. Купчинського, його впертою (!) працездатністю, непоступливістю в основоположних питаннях можна пояснити високий академічний рівень і класичний стиль редагованих ним видань НТШ. За неповних двадцять п'ять років з-під редакторського пера вийшло 46 томів «Записок НТШ» (числа 221–256, 266 у друці). Помножимо обсяг одного тому (у середньому 700 сторінок!) на 36 і отримаємо 32,2 тис. сторінок!

Протягом 2011–2012 рр. підготовлено перший том (з планованого 12-томного видання) Енциклопедії “Наукове товариство ім. Шевченка” (вміщає 248 гасел, загальним обсягом 598 с.). Зараз практично готовий другий том, формуються матеріали для третього тому. Енциклопедія розкриває головні етапи розвитку установи, вміщує проблемні статті, які характеризують напрямки і конкретні явища гуманітарних, природничо-математичних, медичних, частково технічних наук за 1873–2011 рр. Значну увагу звернено на висвітлення ролі та значення НТШ для науки загалом, його зв'язкам з АН України й іншими українськими та закордонними науковими і культурно-освітніми установами, з навчальними закладами. Енциклопедія “Наукове товариство ім. Шевченка” є першим поважним кроком у дослідженні історії, ролі та значення Товариства для української дійсності і цей крок не був би можливий без участі Олега Купчинського. А додаймо ще десятки книг тематичних праць НТШ, зокрема збірників секцій і комісій, “Українознавчу наукову бібліотеку”, серію “Визначні діячі НТШ”, “Історичні джерела”, “Архіви”. І це ще не все. І все це під силу одній людині!

Дев'ять років тому відійшов у вічність голова НТШ в Україні Олег Романів. “Академія” осиротіла і на якийсь час завмерла. Кому замінити його і чи є повноцінний спадкоємець. Це не було риторичним запитанням. Треба було давати негайну відповідь. І не помилитися. Виявилось, що вибір був не такий вже й великий. “Перст народу” впав на Олега Купчинського. Аргументи за: сфера його наукових інтересів – гуманітарні науки і великий досвід у видавничій праці в НТШ (власне її головно вів від початку). Крім того, він добре знає “кухню” НТШ, його зовнішні зв'язки з крайовими НТШ Америки, Канади, Європи, Австралії; Олег Купчинський є комунікабельною людиною, що розуміється на непростій психології наукової спільноти та ін. Аргументи проти: по-перше, не академік і навіть не доктор наук (останнє Олег Антонович швидко усунув, бо вже тоді була готова докторська дисертація, але лише велика зайнятість не дозволяла її захистити швидше); по-друге, вік “претендента” – поважний аргумент, адже 2004 р. йому минуло сімдесят;

по-третє, треба було негайно знайти йому заміну «на посаді» наукового секретаря і головного редактора видань НТШ (на жаль, до цього часу така заміна не знайдена, що свідчить про нелегку ношу “другої” людини в керівній структурі НТШ). Під тиском обставин О. Купчинський згодився обійняти посаду голови НТШ в Україні, а загальні збори НТШ у листопаді 2005 р. і повторно у листопаді 2008 р. одногосно обрали його на цю і почесну, і відповідальну посаду.

Не минуло багато часу відтоді, як О. Купчинський освоїв досвід управи цим складним організмом, що має назву “Наукове товариство імені Шевченка”, яке є науковою громадською організацією, що нараховує лише в Україні понад 2950 звичайних, дійсних, почесних членів і 19 філій та осередків, має розгалужену інфраструктуру (видавничий центр, книгарня, будинки) і є вже повноцінною складовою наукової спільноти України і світу. І нині з висоти науково-організаційних звершень ювіляра Олега Антоновича хочу коротко оглянути його фаховий доробок, який теж немалий і великою мірою неординарний.

Коли пишу про часо-простір О. Купчинського, то десь домислюю у цьому контексті і свої часові та геопросторові координати, підсвідомо шукаю рис спільності, подібності і відмінності. Бо й справді: народилися ми приблизно в один час – ще у довоєнні роки, на “золотому Поділлі” (наші села вгніздилися десь на відстані до 20–30 кілометрів із різних сторін Тернополя). Тобто “вихідні часопросторові пункти” майже збігаються. Та й імена нам дали однакові. А у ті часи найменування “Олег”, “Ігор”, “Ярослав”, “Святослав” і їм подібні було справжньою рідкістю. Це відображало нові віяння: читальні “Просвіти” “світлом науки і знання” осіяли галичан, героїзували минуле княжими звитягами та іменами. І тому священики хрестили як своїх дітей (батько О. Купчинського Антін був духовним отцем у селі Сороцькому), так і дітей селян, іменуючи їх Романами, Ігорями й Олегами. А як назвеш корабель, каже народне прислів’я, так він і попливе. Саме так і поплив корабель Олега Купчинського часопросторовою матрицею Галичини і опинився у майже безводному місці – на Головному європейському вододілі, але в “genius loci” – духовному Львові (скромно нагадаю, що приблизно тоді ж, у 1954 р., причалив і я до берега цього духовного габу). З того часу сформувалася духовно-фахова субстанція Олега Купчинського.

Тоді у середині – другій половині п’ятдесятих років уже минулого ХХ ст. в університеті була творча атмосфера. Ним керував “Великий ректор” (за висловом Д. Павличка) – академік Євген Лазаренко: життєлюб, свідомий українець, який робив “акцент” на місцеві, передовсім молоді, кадри. Загальна атмосфера – і внутрішньоуніверситетська, і суспільна – “надворі” існувала хоч яка-не-яка, але т. зв. відлига після розвінчання Микитою Хрущовим “культу особи” Сталіна. Студентів-філологів Купчинському ще й поталанило тим, що його «довкілля» тоді було представлене такими корифеями філологічної науки, як академіки Іларіон Свенціцький, Михайло Возняк, професори Степан Масляк і Олександр Мороз, Михайло Рудницький та Теофіл Коструба, Олекса Скоропад, Іван Ковалик

і Юліан Редько (минуть десятиліття, і вдячний учень професора Редька видасть його знамениту книгу у двох томах “Українські прізвища”). Багато з них знали Івана Франка чи вирости на його творчості, були його духовними спадкоємцями. А покоління О. Купчинського – це вже були духовними онуками Великого Каменяра. Уже у студентські часи Олег Антонович став науковим шукачем. А поле такої діяльності, здавалося, було безмежне: бібліотеки, контакти з професурою, творчі дискусії, конференції. Усе складалося якнайкраще.

Проте... Відлига і в природі, і в суспільстві завжди є лише відлигою. Притиснули суловсько-брежневські морози, які брутально винищували все, що брунькувалося. Не оминули вони й університету. “Великого ректора” усунули, і таким, як О. Купчинський, особливо тим, що працювали у суспільних, гуманітарних науках, місця не знайшлося. Тоді О. Купчинський після довгих митарств влаштувався у Центральному історичному архіві і згодом “прикріпився” до Інституту суспільних наук у Львові. На щастя, в Інституті працювали знані учені – академік Іван Крип’якевич, професор Лукія Гумецька. Саме маститий лінгвіст Лукія Гумецька взяла під свою опіку молодого ученого, визначила (не без участі академіка І. Крип’якевича) тему його кандидатської дисертації про українські географічні назви XIV–XX століть (захищено у 1974 р.). У 1960–1978 рр. Олег Купчинський, працюючи у Центральному історичному архіві у Львові, “освоїв” нову сферу наукових пошуків – філологічне та історичне джерелознавство. Для кого-кого, а для вченого гуманітарія нема більшого щастя, як “відкопати” в архівних сховищах раніше не впроваджені в науковий обіг нові факти, особливо ті, що змінюють усталені погляди на явища і процеси. І саме тоді і тут О. Купчинський заявив про себе як вдумливий історик. Як з рогу достатку посипалися публікації, які охопили великий часовий і просторовий обсяг нашого народу і наших земель. Наведемо кілька з них. Це: “Пергаментні рукописи XI–XVI століть” (1977), “Дослідження і публікація грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII – першій половині XIX ст.” (1982), “Втрачені пергаментні грамоти міст і сіл Галичини XIV – першої половини XIX ст.” (1982) та багато інших. Своєрідним фундаментальним підсумком історико-українознавчих студій стала монографія “Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти” (2004), яка лягла в основу докторської дисертації ученого, успішно захищеної ним у 2007 р. А були ще дослідження з історії мови, дипломатики, історії установ, архівістики, палеографії, історії церкви та історичного краєзнавства. Мені особливо імпонують публікації: “Причинки до історії української картографії до 30–40-х років XX століття” (1996), “Україна в картографічних творах колекції Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові” (1971), “Рукописні карти України XVIII ст. в ермітажній збірці Бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина в Ленінграді” (1973) та ін.

Не можна не згадати недавнє відзначення 140-річного ювілею заснування НТШ – неординарної події у науковому та культурному житті громадськості України. Святкування 140-річчя стало багатомовним та міжнародним, вони відбувалися у

різних містах України, США, Канади, Австралії, країнах Європи. У рамках ювілею проходили наукові конференції, сесії, “круглі столи”, академії, святкові виставки видань, концерти. Також Товариство підготувало спеціальні та серійні книжкові видання, афіші, філокартичні та філателістичні пам’ятки. Загалом організація такого заходу – це велетенська і непосильна праця, яка виконана нашою некоронованою академією під орудою доктора наук п. Олега Купчинського.

До свого 80-ліття д. і. п. Олег Купчинський підходить з таким великим за обсягом (понад 520 позицій), багатовекторним за спрямуванням (історія, лінгвістика, літературознавство, географія і картографія та ін.) доробком, що викликає щирий подив і повагу до цієї людини – ученого, організатора наукового процесу, зокрема Наукового товариства імені Шевченка, його чільного діяча. Наукова громадськість нашого краю зичить солінізанту міцного-міцного здоров’я і подальших творчих звершень.

3. Інтерв'ю та звернення

Круглий стіл у редакції газети “За вільну Україну”*

Історична пам’ять проявляється і реалізується багатовимірно. Вона передусім матеріалізована у просторі географічними назвами подій, дат й історичних імен тощо. Цю істину лаконічно висловив французький географ Відаль де ля Бляш у кінці XIX ст. так: історія – це географія у часі, а географія – це історія у просторі.

Останніми роками я зіткнувся з цією проблемою впритул, коли у 2000-му році став членом Редакційної ради “Національного атласу України”. Тобто, образно кажучи, картографічну енциклопедію знань про свій народ (націю), його історію, культуру, економіку, національну і державну територію тощо. Вже близько десяти років минуло як, наприклад, у Польщі президентом Лехом Валенсою підписаний новий національний атлас. Україна ж ніколи не мала свого національного атласу. Щось близьке до нього було зроблене проф. Володимиром Кубійовичем з групою учених ще у далекому 1937 р. (“Атлас України і сумежних країв”). Відомо, що кожна держава, яка поважає себе, старається мати свій національний атлас.

Національний атлас, хоч не головна, проте суттєва риса українського державотворення. Він – це своєрідна функція декларацій про самостійність, суверенність і соборність нашої держави. І що ж ми маємо? А маємо дві речі.

* Друкується за: *Шаблій О.* Історична пам’ять як феномен українського державотворення / О. Шаблій, П.Романюк // За вільну Україну. – 1993 р.

По-перше, пам'ять у державних чинників “забудькувата” і вони не цікавиться цією справою (Головою Редакційної ради було призначено у 2000 р. п. В. Литвина), а, отже, держава недостатньо фінансує цю справу.

По-друге, і це дуже суттєво, коли дійшло до розроблення структури і змісту Атласу, то виявилось, що деякі, наділені регаліями київські історики втратили історичну пам'ять свого народу (а може і не мали її). Тому не можуть позбутися догматично-марксової періодизації історії розвитку і розселення української нації. Ну, не можна ж 1654 р. ставити як переломну віху в історії нашого націо- і державотворення. Вже радше 1667 чи 1686 р., коли Україна була “вічним миром” поділена між Москвою та Річчю Посполитою по Дніпру. Та це ще півбіди, бо проблема хоч повільно, але розв'язується.

Біда в іншому. Як відомо, зайти і займанці (а історія України багата на тих й інших) плюс манкурти типу Маланчука, Щербицького та іже з ними старалися стерти з лиця української землі і відповідно з географічних карт України всі ознаки історичної пам'яті і надати власним географічним назвам – поселенням, підприємствам, портам, каналам і навіть рікам заідеологізоване на московсько-большевицький лад звучання. Тому маємо сотні, якщо не тисячі, усіх отих “першотравневих”, “іллічевих”, “кірових”, “дзержинських” та ін. міст (у т. ч. великих, які “світяться” на дрібномасштабних картах), містечок і сіл. Ну хіба не ганьба, що географічний центр України біля міста з назвою Ватутіне (Черкаська область), а її крайній східний пункт – с. Червона Зірка. Брутальна русифікація метастазами вп'ялася у нашу чорноземлю хитрими лексичними формами: тут порт *Южний* і Білгород-Дністровський (мовляв, головний – це Белгород у Росії, а тут в Україні вже щось вторинне, з уточненням *–Дністровський*); тут ніби-то вже й українське: Переяслав-Хмельницький (є у центральній Росії свій — “головний” *Переяславль-Залеський*) і Корсунь-Шевченківський (бо ж у тодішньому російському Криму вже був старий *Корсунь*).

Україна увійшла з таким комуністичним топонімічним хвостом у XXI ст. і з допомогою Національного (?) Атласа зафіксує цю ганьбу навіки.

Павло Романюк: І який же вихід з цього положення?

Олег Шаблій: Є указ першого Президента Л. Кравчука про усунення усіх знаків тоталітаризму, у т. ч. і з власних географічних назв. Але він не виконується. Ми, професори географічного факультету Львівського університету імені Івана Франка, НТШ, Львівський відділ Українського географічного товариства звернулися із листами до спікера Верховної Ради, Прем'єр-міністра, Міністра освіти України з проською змінити становище. І від усіх отримали на диво однотипні відписки: мовляв проблема актуальна, але це “не наша (їхня!) компетенція”. Звертайтеся до місцевих органів влади, у компетенції яких змінювати чи залишати старими географічні назви. Уявляєте сизифову працю, щоб отак звертатись до десятків сотень адресатів. А це справа державна!

П. Р.: А як же закон?

О. Ш.: А закон про географічні назви, хоч і прийнятий ВР, але не підписаний Президентом. І добре, що не підписаний. Бо він віддає питання власних географічних назв на відкуп місцевого населення (“Ми не більшовики, – сказав мені один з авторів закону народний депутат України Михайло Бауер, – щоб декретом змінювати назви міст і сіл, електростанцій, вулиць!”). А те, що Україна і у цьому ракурсі є заповідником комунізму, йому немає діла.

П. Р.: Часом нашої історичній пам'яті властиві мало помітні на перший погляд змістові аберації. Якщо хочете – тонка підміна справжнього національного псевдонаціональним. Як тут бути з історичною пам'яттю? Коли існують певні і навіть національно свідомими людьми прийняті стереотипи.

О. Ш.: Тепер це часте й поширене явище: коли, наприклад, пам'ять про відомих і натхненників українського державотворення або принижується примітивним способом або без належних для цього підстав присвоюється не дуже то державницьким партіями чи громадськими рухами.

Візьміть для прикладу постать Івана Франка – письменника, публіциста, вченого-соціолога (і не лише!), громадського і політичного діяча, 150-річчя від народження якого незабаром відзначатимемо. Ще у советський період створено образ Івана Франка як *Каменяра* (був його вірш “Каменярі”), як такого собі агітатора за ідеї соціалізму (комунізму). Бо мало хто знає його праці “За межами можливого”, “Україна ірредента”, “Що таке поступ” та ін., де І. Франко – це “дух, наука, думка, воля” (відомі слова його “Вічного революціонера”). Але і тепер советський стереотип міцно в'ївся у нашу свідомість: І. Франко – “великий Каменяр”, бо так на меморіальних таблицях, пам'ятниках, та у книгах, назвах вулиць (є у Львові вулиця Каменярів, де каменярами і це пахло!). Правда, дехто принижує світлий геній Івана Франка в інший спосіб, називаючи його “європейським провінціалом”, який лише трансліював західноєвропейські ази чи сентенції на східнослов'янський (український) ґрунт. А як Вам, колеги, подобається, що деякі далекі від соціал-демократії партії і рухи присвоюють собі І. Франка, Лесю Українку та ін. як своїх предтеч?

[До проблеми: меморіали як знаки історичної пам'яті]

О. Ш.: Тут говорили про мляві кроки “власть імущих” (я б сказав відсутність будь-якого руху) у справі створення Музею Збройних Сил України. Я б поставив цю проблему ширше: меморіалізація процесів державотворення і у цьому контексті – створення Музею Визвольних змагань, Військового меморіалу, Музею Національного Державотворення тощо у Львові. Комусь вигідно, щоб ця справа максимально сповільнювалася. Йдуть “місцеві” бої то за ділянки цвинтарів, то за Народний дім, то за Палац на Курковій. Вся ця метушня з перенесенням праху (часом аморальна, без згоди спадкоємців і родичів) видатних українських борців не має жодного оправдання. Що нам заважає перенести до Львова, наприклад, землю з могили акад. Степана Рудницького – першого українського геополітика (теоретика і практика!), розстріляного у 1937 р. у Сандармоху? Водночас не треба пасувати перед знахабнілими неореваншистами енкаведистського покрою.

Думаю, що до проблеми меморіалізації слід підходити комплексно.

П. Р.: Що маєте на увазі?

О. Ш.: Передовсім потрібна комплексна програма меморіалізації. Це у Львові. Бо у нашому галицькому селі без усякої програми висипали пам'ятки-могили, увіковічнивши пам'ять борців за державну справу пам'ятними знаками, хрестами, плитами пам'яті тощо, які стали осередками виховного впливу на молоде покоління. А у Львові, усе набагато складніше. Прикладом може бути горезвісний меморіал на задвірках Личаківського цвинтаря.

Не розумію, чому треба “творити” українську копію до меморіалу (цвинтаря) “оброньцув Львова”. Та ще й поруч і у непримітній густо “заселеній” надгробками вибалці. Хай могили українських вояків залишаються там, де і герої поховані. Потрібний лише догляд і увага з боку влади, громадсько-політичних організацій і родичів. І не чіпаймо ні своїх, ні чужих (навіть ворожих могил. Бо останнє тільки призводить до конфронтації й інспірується українськими недругами).

А нам треба створити Регіональний (Західноукраїнський) Центр Пам'яті (РЦП) на новому місці, створити фундаментально і навіки. У Львові є таке місце. Це славно чи може сумнозвісна гора Цитадель — велика площа, захарашена хибарами і сміттям місцина, без своєї функціональної ролі у місті. Без підходів і під'їздів. Тут можна було б створити названий РЦП з величним пам'ятником-могилою невідомому українському воякові, Музеєм визвольних змагань, Науково-дослідним інститутом, Парком слави та ін. На Цитаделі вже є фундаментальний кількаповерховий будинок, з власником якого (колишній “Електрон”) можна у принципі домовитись. Надіюся, у керівництві пост-“Електрона” є патріоти, бо що ж їм тоді робити в українському Львові. Там, на Цитаделі є чотири башти (дві майже повністю зруйновані), але їх можна поновити і розташувати експозиції чи організації РЦП, облаштувати оглядові площадки, з яких відкривається прекрасна панорама півночі і сходу Львова, новий незнайомий вигляд центру міста. І все це притягуватиме туристів. А якщо ще й прокинути ажурний міст до Парку культури ім. Б. Хмельницького, підвести автотуристські маршрути, рекреаційні пішохідні стежки, все це архітектурно (включаючи паркову архітектуру) оздобити, то РЦП стане логічною функціональною частиною планувальної структури міста. Ми розв'яжемо водночас і туристичні проблеми. І це буде реальним виявом історичної пам'яті в українському державотворенні.

[Прикінцеві роздуми]

О. Ш.: Нам треба думати про майбутнє і творити його. Зрозуміло, що для цього слід виробити і узгодити напрямки нашої поведінки. Я б назвав декілька з них. Це такі: позбутися суспільної апатії, яка охопила масову свідомість і в останні 5–7 років; потрібна більша організованість нашої діяльності і підвищення у ній ролі громадських інституцій – партій, рухів, соціальних, національних і культурних спільнот; це праця на випередження. Кілька слів про останню. Наприклад, вже не перший рік антиукраїнські сили поза межами нашої держави і в ній самій регулярно підтримують у засобах масової інформації негативний образ Львова і

Галичини, Волині, одним словом, Західної України. Часом їм допомагають і наші недалекоглядні функціонери. Візьміть всі ці цвинтарні баталії, факельні марші унсовців, яких фільмували і відповідно інтерпретували зацікавлені зарубіжні оператори, регулярні антидивізійні акції, мусування стереотипу різна-бандерівця та ін. Треба відслідковувати ці акції, які започатковуються в інформаційній сфері, але переслідують економічну чи політичну мету, яку переважно і досягають. Але ми від цього лише втрачаємо.

Тут треба працювати на випередження. Це по-перше. А, по-друге, слід створювати позитивний імідж нашого краю і сучасний образ українця – львів'янина, галичанина, волинянина – людини європейського покою. І не лише в українських ЗМІ, але першою чергою в російських, польських і єврейських. Виробляти нову українську геополітичну *іконографію*. Навіть большевики це робили на свій ідеологічний лад. Згадаймо всі ці добриківські “комплексні системи управління якістю продукції”, що були започаткові у Львові.

Але, головне – це координація дій різних рухів, партій і громадських організацій, спрямованих на досягнення певних суспільно значимих цілей. Ну, не зможе один п. Іван навіть разом з своїм ОУН добитися створення меморіалу на Цитаделі. Цю, як і багато інших справ треба системно організовувати, підняти відповідні акції перед владою, власниками території та інфраструктури, залучити спонсорів, організувати акцію у ЗМІ, підняти учених, ветеранів визвольних змагань і т. д., і т. п. Роль четвертої влади тут має бути аж ніяк не другорядною.

Наука потребує декомунізації*

Через півтора року завідувач кафедри економічної і соціальної географії доктор географічних наук Олег Іванович Шаблій святкуватиме 50-річчя перебування (навчання та праці) у Львівському національному університеті імені Івана Франка.

Життєві віхи заслуженого професора ЛНУ О. Шаблія такі – 1954 року виходець із Тернопільщини після закінчення Бережанського педучилища з відзнакою вступив до університету імені Івана Франка, який закінчив 1959 року. Від 1962-го – на викладацькій роботі. 1966 року захистив кандидатську, 1978 го – докторську дисертації. В активі академіка Академії вищої школи України, почесного члена Українського географічного товариства, заступника голова НТШ і голови Географічної комісії НТШ О. Шаблія близько 10 підручників, разом з монографіями – 20 назв (нещодавно підготував дві книжки про Олену Степанівну), а найголовніше – з його легкої, наукової руки виростили два доктори наук та 16 кандидатів наук. Розповісти, як самі розумієте, Олегові Івановичу є про що.

* Друкується за: Шаблій О. І. Наука потребує декомунізації / О. І. Шаблій, Б. В. Залізник // За вільну Україну. – 2003. – 30 січ.; 4 лют.

Богдан Залізник: Олесе Івановичу! Ви є ветераном Національного університету імені Івана Франка. Навчалися і працюєте у ньому майже п'ятдесят років. Що Вас приваблює у ньому? Адже Вам, наскільки я знаю, тут велося не завжди найкраще.

Богдан Залізник

Олег Шаблій: Не люблю я слова “ветеран”.

Бо асоціюється воно з большевицьким “ветерани війни і праці”. А знаємо, що такі слова вживали для задобрення тих обкрадених і знедолених справжніх ветеранів, а на їх недолі жирували штабісти і смершівці, які й не нюхали пороху, або обкомівські, райкомівські бонзи та колгоспні барони. Може, це не буде оригінально, але я скажу, що Львівський університет був для мене завжди світильником у царстві Духа. Навіть у найгірші часи комуністичної деспотії. Я не буду говорити про те, як точилася боротьба за український Львівський університет ще на початку ХХ століття чи після Першої світової війни. Саме працюючи тут, академік Михайло Грушевський написав 10-томну “Історію України-Руси”, а також “Історію української літератури”, Викладаючи тут, академік Степан

Рудницький заклав основи модерної національної географії. А українська молодь і під час навчання, і вже з дипломами завжди сіяла розумне, прекрасне і корисне, де вона не працювала. Погляньте, скільки відомих українських учених, просвітителів, митців, освітян, громадських і політичних діячів гордилося ім'ям своєї “альма-матер” і діяло так, щоб це ім'я лунало на всіх континентах. На університетському корпусі, що на вулиці М. Грушевського, вже буквально нема місця для меморіальних таблиць,

Б. З. А все-таки, які зміни Ви бачите, в житті університету за час своєї праці в ньому?

О. Ш. Я працюю тут з 1958-го року, тобто вже сорок п'ятий рік. А можу порівняти цей Університет ще з 1954-го року, коли я вступив на географічний факультет і спеціалізувався на кафедрі економічної географії.

Б. З. Слухайте, та це ж ціла епоха!

О. Ш. Справді, ще два роки – і буде півстоліття. Уже і спогади можна писати, хоч тут буде багато суб'єктивного.

Б. З. Поки їх буде написано, скажіть кількома реченнями, що Ви хотіли б відзначити найважливіше у Вашій візії університету?

О. Ш. Знаєте, тут я б говорив насамперед про морально-психологічний клімат. Бо від нього залежать усі інші складові успіху чи невдач. А він, цей клімат, залежав передовсім від двох чинників: об'єктивних (суспільно-політичних) і суб'єктивних.

Б. З. А конкретніше?

О. Ш. Я назвав би два періоди піднесення у житті університету: 1956–1963 і після 1990-го року. Перший з них припав на час т.зв. “хрущовської відлиги” (чинник об’єктивний). Але сталося так, що ректором тоді був академік Євген Лазаренко (чинник суб’єктивний). Про нього поет Дмитро Павличко писав: “Прийшов таки один на триста літ / Великий ректор у мою святиню”.

Якраз у 1958 році, коли я ще був на п’ятому курсі, мене великий ректор Є. Лазаренко зарахував на посаду працівника кафедри.

А був він справді великий. Й університет буквально воскрес після сталінської деспотії. У процес відродження української науки і культури втягнулися як усі викладачі, так і молоді працівники та студентство. Ректор був душею, організатором багатьох заходів, що мали загальноукраїнський резонанс. Наприклад, відзначення ювілеїв Лесі Українки, Тараса Шевченка, Маркіяна Шашкевича. У навчальні плани кафедр було повернено забуті чи заборонені імена. Університет приймав (і це перетворювалося на своєрідні антисоветські демонстрації) молодих поетів Івана Драча та Миколу Вінграновського разом з літературним критиком Іваном Дзюбою, литовця Едуардаса Межелайтіса та ін. Усе це виглядає ніби зовнішньою, другорядною стороною життя тоді 300-літнього високого навчального закладу. Насправді відбувалися глибокі внутрішні зміни. Ректор дав “зелену дорогу” вихідцям із західних областей України. Таким, як я, – дітям репресованих, вихідцям із села. Збільшився приплив до аспірантури.

Б. З. Невже запанувала така ейфорія?

О. Ш. Ні, зовсім ні. “Чорні” сили не дримали, а строчили доноси в Київ і Москву, всіляко оббріхуючи цю велику людину. Хоч влада і нагородила Університет у 1961 році найвищим тоді орденом Леніна, але вже через два роки, усупереч будь-якій логіці, ЦК КПУ зняв академіка Євгена Лазаренка з посади ректора. І відтоді аж до кінця 80-х років тут “правили бал” номенклатурники.

Б. З. Може, не так гостро?

О. Ш. Може, й загостро. Але це моя суб’єктивна думка. З одного боку, я захистив 1966 року кандидатську, а через дванадцять років – докторську дисертації. А з іншого – постійні звинувачення в українському (буржуазному!) націоналізмі. Отже, звання і посаду професора отримав аж через десять років після захисту докторської наприкінці перебудовного періоду.

Б. З. Невже тодішнє керівництво стільки “уваги” Вам приділяло?

О. Ш. Зрозуміло, що винен советський режим. Я був далеко не один, не перший і не останній. Багато більше молодих і перспективних учених було позбавлено не лише праці в Університеті (згадайте Т. Старака, М. Осадчого, М. Косіва, З. Булика, Б. Леськіва та ін.), а й обіймати будь-які освітянські посади. Зрештою, я не хотів би перекреслювати все те добре, що зробив для Університету!), наприклад, ректор професор Микола Максимович. Але його так обставили різні секретарі і спецслужби, що простору для діяльності і творчості не лише йому, а й більшості

тодішніх працівників було мало. Спадщину ректора Є. Лазаренка, образно кажучи, погубили. Процвітали доноси, наклепи, інсинуації. Та праця, поєднана з інтелектом, а його в університеті не бракувало і тоді, перемогла. Чи зрозуміло я висловлююся?

Б. З. Без сумніву. Бо я вчився в Університеті за М. Максимовича. Тож багато чого пам'ятаю... Читачам, очевидно, було б цікаво розповісти про зміни в університеті періоду Незалежності України.

О. Ш. Зміни різючі, а головне – позитивні. Великою мірою вони по'язані з тим, що на чолі університету 1990 року став молодий тоді професор Іван Вакарчук зі своєю командою проректорів і деканів. Сталися зміни і кількісні, і якісні. Наведу кілька прикладів. Коли я захищав докторську дисертацію у 1978 році, в Університеті було десь близько 60 професорів. Тепер їх понад 160. А це – величезний інтелектуальний потенціал! Наприкінці 80-х років працювало десь 50 кафедр, тепер їх – 116. Тоді половиною цих кафедр керували кандидати наук. Нині майже всі очолили доктори наук. Створено нові потужні факультети: філософський і міжнародних відносин, які відзначали своє десятиріччя, організовано кілька коледжів (Правничий, Педагогічний, Природничий та ін.), центрів, інститутів, ліцеїв та ін. Нині всіма формами навчання Університет охоплює близько 21 тисячу осіб. Це ціле місто у місті Львові.

Нині університет – потужний науково-навчальний комплекс, інтелектуальний потенціал якого спроможний розв'язувати будь-яку теоретично-фундаментальну і прикладну проблему нашого суспільства. Дивно, що міська і районна влади не завжди розуміють це, коли йдеться, наприклад, про надання нашому закладу нових навчальних корпусів у зв'язку з величезним збільшенням прийому (нині надзвичайно сутужно з аудиторіями і лабораторними приміщеннями), винесення з-під головного корпусу гамірного кінцевого пункту тролейбусів і “маршруток” та ін.

Б. З. А що Вам особисто принесло це останнє десятиріччя?

О. Ш. Дуже багато. Передусім я відчув якусь особливу відповідальність за свою галузь науки, за підготовку фахівців високої кваліфікації з географії, особливо суспільної, за плекання молоді зміни науковців – докторів і кандидатів наук. Бути завідувачем кафедри, членом спеціалізованих рад (і в Києві, й у Львові), керувати виданням всеукраїнського географічного часопису та ін. – усе це справді відповідально. І потрібне нам усім, нашому народу, державі. Може, це звучить надто патетично, але так воно є. Я відчув себе передовсім вільною людиною не лише з великими правами, а й обов'язками.

За дуже короткий період відбулася майже повна комп'ютеризація навчального і наукового процесів. Ми навіть не помітили, коли це сталося. А сталося це головню вже в останні роки, особливо коли університет отримав титул Національного.

Б. З. Можете, так би мовити, розшифрувати?

О. Ш. Назву дві речі. Нині я через Internet оперативню зв'язаний з будь-яким навчально-науковим закладом чи вченим у будь-якій країні світу, якщо для того

є потреба. Таким способом найчастіше комунікуюся з Люблінком чи Краковом, Мюнхеном чи Парижем, Нью-Йорком, Філадельфією чи Торонто. Цим шляхом отримуємо найновішу інформацію в обраній нами ділянці знань. Це дало можливість формувати в нашій науці своєрідні віртуальні об'єкти – геоінформаційні системи. Та є й інша важлива проблема. Це проблема видання навчальної і наукової літератури. Якщо ще кілька років тому це був складний процес, відокремлений від кафедри і розтягнений в часі, то нині будь-яку публікацію – посібник, методичку чи монографію – ми доводимо за допомогою ЕОМ до друкарської форми.

Б. З. Очевидно, це дуже важливо. Але ж головне – зміст цих праць. Чи є тут зрушення порівняно з минулим?

О. Ш. Маєте рацію. Техніка – технікою, у цій справі – зміни революційні.

А щодо змісту, то тут, здається, проблем – непочатий край. Нам доводиться скоро опановувати набутки світової географічної науки, від якої були ізольовані ще недавно, і йти далі. Тяжкими веригами висять комуністичні стереотипи, міфологічні ідеологеми і навіть “совкова” та патерналістська психологія деяких учених, особливо суспільнознавців.

Для економічної і соціальної географії як суспільної науки актуальними є, наприклад, проблеми декомунізації і деколонізації.

Б. З. У чому Ви бачите декомунізацію і деколонізацію у науці, наприклад, у тій же суспільній географії?

О. Ш. Це дуже складне питання, а ще складніше керувати процесами деколонізації і декомунізації. Назву декілька прикладів.

Для початку нам треба позбутися усіх “родимих плям” колоніального періоду, пов'язаних із комуністичною псевдонауковою термінологією, поняттєво-категорійним апаратом, а в географії – ще й тих географічних назв, що штучно внесені на українську землю окупантами, особливо північно-східними.

Дуже складним аспектом декомунізації є проблема наукових термінів і понять – цих первісних будівельних клітинок науки. У суспільних науках напрочуд сильно укорінилася марксистсько-ленінсько-троцькістська термінологія. Ось недавно я мав суперечку на цю тему з одним нашим професором-істориком. Здавалось би, невинна проблема: термін “трудова еміграція”. На моє запитання, чи вживали українські вчені довоєнного часу цей термін, виявилось, що не вживали. А як тепер у науці Польщі, Чехії, Угорщини? Теж нема такого терміну. То в чому ж річ?

Виявляється, що понад двадцять наукових термінів з основою “труд” мають марксистську і більшовицьку (і частково російську, бо є ж українське слово “праця”). ідеологічну підставу. Згадайте “Роль труда в преобразовании...”. Далі відомо – кого в що. Або “трудова” теорію вартості. А вже термінів з “трудового гнізда” понад два десятки. І ви їх знаєте добре: “«трудова колектив”, “трудова армія”, “трудова колонія”, “трудодень”, “трудова маса”, “трудова народ”, “доблесний труд”, “трудова законодавство”, “трудова виховання”, “трудова подвиги”, “Орден трудова червоного прапора” і т. ін. І саме в цьому контексті “трудова еміграція”

вживається на противагу “політичній”. Під останню категорію потрапляли “вороги народу”, “антирадянщини”, “українські буржуазні націоналісти” тощо.

Це може ще не найстрашніше. Але коли терміни і поняття беруть без їх змістового наповнення та ідеологічного прицілу, ще з праць XIX століття чи виривають їх із теоретичних (псевдотеоретичних!) систем, – це вже гірше. Для економістів (і економіко-географів!) звичайним є, наприклад, термін “продуктивні сили”. Продуктивні – то й продуктивні. Але ж цей термін (і поняття!) узято з Марксової теорії класової боротьби і революційного перетворення суспільства, його (суспільства) формаційної псевдотеорії. Чи треба нагадувати?

Б. З. Неодмінно. Бо ті терміни, про які Ви згадуєте, буквально вгніздилися у головах людей старшого покоління.

О. Ш. Продуктивні сили (за Марксом) і виробничі відносини в їхньому взаємозв'язку утворюють певний спосіб виробництва матеріальних благ, певну суспільно-економічну формацію. Перші з них – найреволюційніші. А “головною продуктивною силою є робітник, трудящий” (Ленін). Суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами призводить до соціальної революції і диктатури одного класу (пролетаріату, що є найпередовішим!) над іншими, у т. ч. дрібнобуржуазним селянством. Ось з якого контексту висмикується термін “продуктивні сили”.

Мені кажуть: змінився зміст поняття “продуктивні сили”. Але ж усі поняття працюють лише тоді, коли вони поєднані поняттєво-термінологічною системою, – відповідаю я. Крім того, у постіндустріальну чи інформаційну епоху повинні бути вже інші акценти, оскільки змінилася соціальна структура суспільства. Більшість населення пов'язане з працею у сфері послуг, фундаментальної і прикладної науки, інформаційної діяльності. Та й кожна “продуктивна сила” є водночас деструктивною: видобуваючи, транспортуючи і споживаючи енергоносії, “продуктивна сила” знищує довкілля, його природні системи.

Так само з термінами і поняттями, термінотворчим елементом яких є слово “народний”. Більшовицька ідеологія й наука з її класовим трактуванням слова “народ” натворила понад десяток штампів: “народне господарство” (замість “національне господарство”), “народний дохід” (у 30-х роках XX століття поспіхом замінений на “національний дохід”, а треба – “прибуток”), “товари народного споживання” (замість “споживчі товари”). А вже народних артистів, учителів, лікарів, депутатів, посланців і т. ін., і т. п. – нема їм числа...

Б. З. А в чому полягає, на Ваш погляд, проблема деколонізації у науці?

О. Ш. Почну із, здавалось би, простих речей. На географічних картах України Ви знайдете сотні назв поселень, озер і рік, форм рельєфу, тобто загалом – топонімів, в основі яких – імена чи прізвища одіозних більшовицьких діячів (Дніпродзержинськ, Кіровоград, Ватутіне, Орджонікідзе, Дніпропетровськ та ін.), комуністичні дати (Першотравневе, Жовтневе, Вересневе), московські способи творення назв, зокрема із закінченням на “-ськ”, “-зьк”, “-цьк” (Бердянськ, Донецьк – замість

українського Бердянське, Донецьке) тощо. А візьміть довжелезні назви типу (Білгород-Дністровський, Кам'янець-Подільський, Корсунь-Шевченківський, Могилів-Подільський чи Переяслав-Хмельницький), друга частина яких несе зайве навантаження (бо ж є десь ще Білгород, а в нас – це вже не той, а “Дністровський”) і т. ін. Я це називаю “топонімічними хвостами”, які заслуговують бути відтятими.

Тепер, згідно з Указом Президента від 1.VIII 2000 року, готується “Національний атлас України”. Я входжу у Редакційну Раду цього Атласу. І перше, з чим ми зіткнулися: як бути з цими географічними назвами? Чи надалі їх фіксувати в національному (!) Атласі? Тоді який же він національний? Це буде звичайний атлас постколоніальної держави, в якій зберігаються ознаки колоніальності і за змістом, і за формою.

Б. З. Що ж тоді робити?

О. Ш. Ми, тобто професори географічного факультету, Наукове товариство імені Шевченка, Львівський відділ Українського географічного товариства надіслали обґрунтовані листи на ім'я Голови Верховної Ради (тоді ще ним був п. І. Плюш), до Кабінету Міністрів, до Міністерства освіти й науки. І отримали бюрократичні однотипні відповіді: а) проблема є актуальна; б) це не наша (тобто не їхня) компетенція; в) звертайтеся до органів місцевої влади, тобто до обласних (чи районних, міських) рад і облادміністрацій. Чому? Бо, згідно з чинним законом, саме на цьому рівні можна ухвалювати рішення про найменування географічних об'єктів чи змінювати їхню назву.

Та – більше! Виявляється, що наші славні депутати ВР ухвалили новий закон про географічні назви, де чорним по білому написано, що такі питання розв'язуються місцевим референдумом. І хоч на стадії підготовки й редагування закону ми з професором І. Ковальчуком висловили свою категоричну незгоду з таким підходом, – це не було враховано.

На моє зауваження одному з розробників цього закону, депутатові від Чернівецької області п. Михайлу Бауеру (не плутаймо з його братом – головою тамтешньої облادміністрації), він мовив: “Ми ж не більшовики, щоб не вислуховувати думки народу”. Слава Богу, Президент не підписав цього закону. Але, думаю, що не через це.

Однією з форм деколонізації географічної науки, є її українізація, особливо впровадження у ній принципу україноцентризму.

Українізація полягає передовсім у створенні й виданні україномовної навчальної і наукової, літератури, організація україномовного, ширше –українокультурного, україноінформаційного простору.

Б. З. У чому полягає принцип україноцентризму в географії, коли у світі запанувала глобалізація?

О. Ш. А вона (глобалізація) не заперечує цього принципу. Тож – за порядком.

Україноцентризм, принаймні в суспільній (економічній, соціальній, культурній чи політичній) географії, передбачає передусім розглядати світові процеси, у т. ч. глобалізаційні, через призму українських національних інтересів. Доброю

ілюстрацією є, наприклад, те, що наш університет має угоди про співпрацю з 51 ВНЗ 22 країн світу. Це – по-перше. А по-друге, глобалізація має не лише позитивні сторони (вони здебільшого використовуються сильними і багатими державами й транснаціональними корпораціями), а й негативні. Взяти хоча б т. зв. інформаційний імперіалізм.

Б. З. Але при чому тут географія?

О. Ш. Він, інформаційний імперіалізм, має прямий стосунок до суспільної географії. Ви ж знаєте, що не варто звужувати саме поняття інформації лише до повідомлень, що здійснюються ЗМІ.

ЗМІ сильних світу цього формують у споживачів інформації вигідну останнім систему вартостей, рекламують певний спосіб життя, виробляють певні стереотипи мислення через імплікацію відповідних міфологем тощо. І все це стосується передусім молодого покоління.

Б. З. І це все?

О. Ш. Ні. Україноцентризм передбачає передусім знання тим, хто ухвалює рішення щодо розвитку і розміщення економіки, соціальної сфери, розселення тощо реальної суспільної географії передусім України і її сусідів. Не є таємницею, що більшість наших адміністративних працівників (чиновників) чи менеджерів знає географію своєї чи сусідніх держав у кращому разі за шкільним підручником. Навіть на економічних факультетах курс “Розміщення господарства і регіональна політика” викладається лише протягом одного семестру. Це, звичайно, мало. А в інших закладах? І того нема.

Б. З. Олеже Івановичу, скажіть, як усе це укладається з проблемами розвитку нашого регіону, західноукраїнського прикордоння?

О. Ш. Советські плановики “посадили” в нас підприємства-монстри на місцеву природну базу і дешеву робочу силу. Тепер, коли ці ресурси великою мірою вичерпалися і виникло масове безробіття унаслідок розпаду підприємств-гігантів, ця псевдоіндустріалізація канула у вічність.

Б. З. Як тоді діяти?

О. Ш. Наука розробила, а світова практика підтвердила ефективність територіального у т. ч. міждержавного, розвитку у вигляді т. зв. єврорегіонів, спеціалізованих економічних (я назвав би їх соціально-економічних) зон, полюсів зростання.

Візьміть відому проблему єврорегіонів. Існує навіть вислів “Європа регіонів”. Кожна держава в Західній і Центральній Європі об’єднана з сусідами ланцюжками таких регіонів. А Україна? Два-три, і рахунок припиняється. Та й ті на ладан дихають. Прикладом може бути Карпатський єврорегіон, що охоплює Закарпаття, Львівщину, Підкарпатське воєводство Польщі, Східну Словаччину, Північну Угорщину. Недорозвиненість цих окраїнних територій була підвалиною організування тут єврорегіону. Але подивіться на результати. Вони нульові. Аналогічна картина з єврорегіоном “Буг”.

В наших умовах, на мій погляд, доцільно йти трохи іншим шляхом.

Зокрема, економічна географія ще в індустріальну епоху розвитку людства (у 50-х–60-х роках ХХ ст.) розробила теорію “полюсів зростання”. Тепер на стадії постіндустріального суспільства ця теорія переросла в теорію “полюсів розвитку”.

Суть теорії ось у чому: імпульсом до розвитку спочатку певного поселення, а згодом під його впливом – і всієї навколишньої території може стати не лише підприємство виробничої сфери, а й сфери послуг. Тим паче тепер, коли переходимо до інформаційного суспільства, де цінуються передовсім інтелект, організаційно-управлінські напрацювання, інформаційні технології тощо.

Б. З. Що ж тому всьому заважає?

О. Ш. За існуючого потенціалу можна створювати соціополіси – поселення з підприємствами і закладами інформаційних технологій, сучасною сферою послуг, чистою екологією. І для того знайдуться не лише люди, особливо молоді, що по закінченні закладів вищої освіти зможуть застосувати свої знання саме тут, а не шукати роботи за океаном чи виїжджати на будівництво до північно-східної сусідки. Знайдуться і необхідні площі.

Взяти хоча б колишній Рясненський промисловий вузол, де мало не все вже перетворилося на металобрухт.

Соціополіси можна розвивати в регіоні Яворівської спеціальної зони. А то створюється враження, що тут нагромаджується усе, що сприяє лише збільшенню кількості зайнятих. Розумію п. Степана Лукашика – голову райадміністрації: проблема ліквідації безробіття є надактуальною. Але розв'язувати її через, скажемо так, реіндустріалізацію – це замало. Та ще поблизу заповідника “Розточчя” чи Державного кордону. В усякому разі, варто оптимально поєднувати індустріальні, агроіндустріальні, агротуристичні й інформаційно-інноваційні методи розвитку територій. Ці нові для себе питання вивчає новітня суспільна географія.

Б. З. Що ж усе-таки треба, щоб ми діяли саме так, а не по-старому, по-советськи?

О. Ш. Сказати, що брак інвестицій – означає відповісти лише частково.

Той самий людський чинник, але в різних його іпостасях, є і стимулом, і перешкодою. Конкретніше: відсутні менеджмент, тобто наука управління інтелектуальним потенціалом, і мистецтво цього управління. А менеджмент передбачає його функціонування у нормальному ринковому середовищі. Поки не створена хоч би регіональна ринкова інфраструктура і законні правила її гри, “правити бал” буде державний чиновник, що оглядатиметься на вище за посадою начальство і передусім на Київ. Від чиновників усіх рангів добра не чекаймо, особливо тепер, коли їхня кількість подвоїлася.

Б. З. Олеже Івановичу! А які конкретні проблеми розв'яжете Ви і Ваша кафедра?

О. Ш. У складі кафедри 13 працівників, у т. ч. один професор, 10 доцентів, два асистенти. В аспірантурі навчається п'ять осіб. Готують докторські дисертації

три доценти. Всі працівники кафедри є висококваліфікованими фахівцями в різних галузях суспільної географії: економічній, соціальній, демографічній, політичній. Зрозуміло, що наше головне завдання готувати кваліфікованих працівників-бакалаврів, спеціалістів і магістрів, першою чергою – викладачів і магістрів з економічної, соціальної і політичної географії. Кожного року кафедра випускає близько 40 фахівців (разом з підготовкою на заочному відділенні).

Тому нашим завданням є забезпечення навчального (і наукового) процесу всім комплексом навчальних засобів. Це передусім навчальні програми, посібники і підручники. Тут залучено весь потенціал кафедри. Наприклад, за останні десять років ми видали близько двох десятків підручників і навчальних посібників. І все це – українською мовою. За моєю редакцією і співавторством, наприклад, опубліковано три видання підручника “Економічна і соціальна географія України” (1994, 1995, 2000), 1993 року вийшов мій посібник з грифом тодішнього Мінвузу України “Математичні методи в соціально-економічній географії”, а в 2001 році – “Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії”. Тепер готовий до друку підручник “Основи загальної суспільної географії”, який іде під грифом “Підручник Львівського національного університету” (теж за дозволом Міносвіти і науки України).

Активно працюють у цій ділянці доценти Любов Шевчук, Мирослава Книш, Степан Кузик. Наприклад, цього року у видавництві “Світ” буде видано солідний навчальний посібник для студентів навчальних закладів високої освіти за редакцією доцента С. Кузика “Економічна і соціальна географія світу” (близько 600 с.).

Що ж до наукової проблематики, то працюємо над комплексною темою “Економіко-, соціально- і політико-географічні проблеми Західноукраїнського прикордоння” Нині для нас актуальною є проблема депресивних регіонів. На Львівщині – це територія вугільного басейну, Яворівщина, Підкарпаття. Над обґрунтуванням шляхів її розв’язання працюємо спільно з Інститутом регіональних проблем (доцент Любов Шевчук, Світлана Шульц), готуємо дисертаційні дослідження (аспірант Ірина Ванда). Депопуляція населення і проблема зайнятості працересурсного потенціалу, поряд із проблемою транскордонного співробітництва, – це ще не весь перелік проблем кафедри. На цих проблемах побудоопно тематику кандидатських (О. Вісьтак, С. Пенюка, О. Бордун, Р. Скабари, В. Грищевича, В. Миронюка, О. Перхач) та докторської (Л. Шевчук) дисертацій. Започатковано також докторські роботи кандидатів наук М. Влах і І. Ровенчака.

Благодатною і дуже актуальною проблемою стала для нас історія української суспільної географії. Без самовихваляння відзначу, що в Україні маємо в цій царині найбільші успіхи. В науковий арсенал заново введено до двадцяти забутих імен (переважно репресованих чи заборонених), які були б честю для будь-якої національної науки. Це імена фундатора сучасної української географії академіка Степана Рудницького (я видав монографію про нього та книжку його геополітичних праць), його спадкоємців – професорів Олени Степанів (готую дві книжки її праць)

і Володимира Кубійовича (видав два томи його праць і монографію про цього географа-енциклопедиста), професорів Валентина Садовського, Володимира Гериновича і Мирона Дольницького та інших. Тепер реалізується проект “Постаті українського землезнання”, розрахований на 20 томів. Започатковано всеукраїнський часопис “Історія української географії” (вийшло шість чисел), проведено кілька наукових конференцій. Але це лише початок

Б. З. Що в майбутньому?

О. Ш. На найближчий період, принаймні до 2005 року, пропоную сформувати на факультеті інститут географічного українознавства (географічної україністики), який досліджував би українство в його географічній іпостасі, зокрема “тріаду”: українська нація – національна територія – національна держава в їх тісному геопросторовому зв’язку. Пропоную організувати також науково-популярний часопис з інтригуючим заголовком “Ukraina inkognita?” (“Україна невідома?”). Саме так – із знаком запитання. Треба створити інформаційну систему пошуку літературних джерел у бібліотеці факультету з виходом на всі бібліотеки міста. Нарешті, маємо всі можливості використовувати комп’ютерну техніку для впровадження дистанційної та індивідуально-орієнтованої системи підготовки спеціаліста і магістра. Може, досить – як на перший раз?

Б. З. Як на перший – то, справді, досить. Дякую за інтерв’ю!

Про декомунізацію власних географічних назв*

Президентіві України п. Леонідові КУЧМІ
Голові Верховної Ради України п. Іванові ПЛЮЩУ
Прем’єр-Міністрові Кабінету Міністрів
України п. Анатолію КІНАХУ

Копії:

Міністерству освіти і науки України
Комітету з геодезії, картографії і кадастру
Міністерства екології і природних ресурсів України
Товариству української мови “Просвіта”
Українському Географічному товариству
Головному Редактору ”Національного Атласу
України”

* Публікується вперше. Звернення Наукового товариства імені Шевченка до найвищого керівництва держави стосовно усунення із карти України географічних назв імперсько-московського та советського характеру. Квітень 2002 р.

Вельмишановні Панове!

Вже десять років як Україна є самостійною державою, визнаною європейським і світовим співтовариством. Проте, на її географічній карті рясніють символи колишнього колоніального режиму. Назви сотень населених пунктів, підприємств, вулиць тощо відображають ситуацію тих часів, коли наш народ знемагав у російсько-імперському і советському ярмі. Не виконується Указ Президента України про заміну радянської символіки на національно-державну. Збереження імперськи і більшовицьки орієнтованих географічних назв, які не відповідають духові української історії та культури, принижує гідність титульної державотворчої нації і національних (етнічних) меншин, які становлять невід'ємну частину українського народу.

У зв'язку з цим Наукове Товариство імені Шевченка звертається до Вас з проханням звернути увагу відповідних державних органів на негайне перейменування назв поселень з ознаками минулого колоніального статусу України.

Необхідність такої роботи зумовлена тим, що:

а) згідно з Указом Президента від 1.VIII – 2001 р. (№574/2001) здійснюється підготовка “Національного атласу України” (НАУ), видання якого передбачене у 2004–2005 рр. НАУ – це фундаментальний представницький документ нашої держави. Отже, зберігати у ньому “пласт” географічних назв комуно-більшовицької знакової системи означає явним чином зберігати дух цієї системи на десятиріччя;

б) збереження цих назв шкодить іміджу України у її відносинах з країнами світу, над- і міждержавними організаціями, сприяючи консервації її як “останнього заповідника комунізму” в Європі;

в) Україна є чи не єдиною пострадянською державою, де недоторканими залишаються назви від імен (прізвищ) більшовицьких діячів, які ніколи тут не працювали (наприклад, пов'язані з іменем Кірова, Орджонікідзе) або були одіозними фігурами советської державно-репресивної чи мілітарної системи (Дніпродзержинськ, Артемівськ та ін.). Навіть у Росії змінили назви таких міст як Калінін, Свердловськ, Куйбишев, Сталінград та ін., відновивши їх старі найменування;

г) комунізовані назви міст фігурують у шкільних навчальних посібниках (методичних розробках, атласах, підручниках), що не сприяє вихованню молоді у дусі патріотизму і відданості своїй Батьківщині;

г) багато назв за своєю побудовою суперечить нормам української літературної мови (Южний, Нововолинськ, Южнокомунарськ тощо);

д) у деяких назвах “причеплено хвіст”, який “уточнює” самі назви (*Білгород–Дністровський, Кам'янець–Подільський, Корсунь–Шевченківський, Переяслав–Хмельницький*). Це не лише їх здовжує і робить незручними у користуванні (написанні, вимові), але й підкреслює вторинність стосовно подібних назв у метрополії (Росії).

Список назв, рекомендованих до перейменування у першу чергу додається.

ПЕРЕЛІК

назв поселень України, які необхідно першочергово перейменувати у зв'язку з виданням *“Національного Атласу України”*

а) Перейменувати або відновити колишню назву:

Волинська обл.

1. Нововолинськ (краще Нововолинське)

Луганська обл.

2. Кіровськ
3. Краснодон (до 1938 р. – Сорокине)
4. Красний Луч (до 1920 р. – Криндачівка)
5. Первомайськ
6. Свердловськ
7. Стаханов (до 1978 р. – Кадіївка)
8. Артемівськ
9. Вахрушеве
10. Молодогвардійськ
- 11 Червонопартизанськ
12. Крайня східна точка України – с. Червона Зірка

Дніпропетровська обл.

13. Дніпропетровськ (до 1926 р. – Катеринослав, у 1918р.– Січеслав)
14. Дніпродзержинськ (до 1936 р. – Кам'янське)
15. Новомосковськ (до 1784 р. – Нова Самара)
16. Орджонікідзе
17. Першотравенськ (до 1960 р. – Шахтарське)

Донецька обл.

18. Артемівськ (до 1924 р. – Бахмут)
19. Дзержинськ (до 1938 р. – Щербинівка)
20. Красний Лиман (до 1938 р. – Лиман)
21. Красноармійськ (до 1934 р. – Гриншне)
22. Торез (до 1964 р. – Чистякове)
23. Артемове (раніше Неліпине)
24. Димитров (раніше Градівка)
25. Жданівка
26. Кіровське (до 1956 р. – Хрестівка)
27. Комсомольське
28. Красногорівка

29. Українськ (до 1963 р. – Лісівка)

30. Юнокомунарівськ

Кіровоградська обл.

31. Кіровоград (до 1934 р. – Єлизаветград)

32. Світловодськ (до 1957 р. – Табурище, у 1957–1962 рр. – Хрущов)

33. Ульянівка (до 1924 р. – Грушківка)

Львівська обл.

34. Червоноград (до 1951 р. – Кристинопіль)

Миколаївська обл.

35. Вознесенськ (до 1774 р. – Соколи)

36. Первомайськ (до 1770 р. – Орлик, 1781–1919 рр. – Ольвіопіль)

Одеська обл.

37. Іллічівськ (до 1927 р. – Бугове)

38. Котовськ (до 1935 р. – Бірзула)

39. Южний

Полтавська обл.

40. Комсомольськ (до 1960 р. – Горішні Плавні)

41. Червонозаводське

Рівненська обл.

42. Кузнецовськ (до 1977 р. – Вараш)

Сумська обл.

43. Дружба (до 1962 р. – Хутір-Михайлівський)

Харківська обл.

44. Красноград (до 1922 р. – Константиноград)

Херсонська обл.

45. Цюрупинськ (до 1928 р. – Олешки)

Черкаська обл.

46. Ватутіне

Чернігівська обл.

47. Щорс (до 1935 р. – Сновськ)

Кримська автономія

48. Красноперекопськ

б) Усунути друге слово (виділене курсивом):

Вінницька обл.

1. Могилів–Подільський (з XVI ст. до 1793 р. - Могилів)

Волинська обл.

2. Володимир–Волинський (з X ст. до 1795 р. – Володимир)

Житомирська обл.

3. Новоград–Волинський (до 1795 р. – Звягель)

Київська обл.

4. Переяслав–Хмельницький (до 1943 р. – Переяслав)

Хмельницька обл.

5. Кам'янець–Подільський

Черкаська обл.

6. Корсунь–Шевченківський (до 1944 р. – Корсунь)

Підготовлено проф. О. І. Шаблієм.

Прийнято на засіданні Вченої Ради Наукового Товаристві Шевченка 19 квітня 2002 р.

Львів, 19. 04. 2002 р.

Український час і простір*

140 років тому, 11 грудня 1873 р., у Львові була заснована перша національна наукова громадська інституція – Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ; до 1892 р. його називали Літературним). Довгі роки це була єдина в Україні установа, яка всебічно розвивала українську науку, зокрема українознавство. Всеукраїнська академія наук (1918 р.) не могла б так швидко стати на ноги, якби НТШ не підготувало для неї ґрунту.

Говорячи про утворення Товариства, сучасники насамперед відзначають його *живучість*. В історії НТШ були різні періоди: “золотий вік” (1893–1913 роки), міжвоєнний період, радянська і німецька окупації. Але кожного разу, ніби птах Фенікс, воно відновлювалося і з новою енергією бралось до роботи. Непрості часи переживає товариство й сьогодні.

* Друкується за: *Шаблій О. І.* Український час і простір / О. І. Шаблій, О. А. Купчинський, В. М. Ходицький // Дзеркало тижня. – 23 серпня 2013 р.

У заснуванні Наукового товариства ім. Шевченка, – розповідає доктор історичних наук, голова НТШ в Україні Олег Купчинський, – велику роль відіграли такі корифеї українства з обох боків Збруча як Олександр Кониський, Володимир Антонович, Олександр Барвінський, Михайло Драгоманов, о. Степан Качала, брати Олександр та Омелян Огоновські й інші. Особлива роль належала письменникові О. Кониському. Тому самому Кониському, що написав гімн за Україну “Боже великий, єдиний”. Без його участі не обходилась жодна літературна справа. З його подачі товариство й отримало свою назву.

Організоване у Львові, воно передусім орієнтувалося на Шевченківський поетичний націотворчий міф. Навіть вірш “Ще не вмерла Україна ні слава, ні воля” у Львові приписували Шевченкові. Хоча ми тепер знаємо, що це поезія Павла Чубинського.

Як вважає завідувач кафедри, доктор географічних наук, Заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка Олег Шаблій, до своєї некоронованої академії українці йшли поступово. Енергія українства сотні і тисячі разів проявлялась непокорю, а найбільше – у національно-визвольних війнах. *Національна ідея* спрямовувала народ та його еліту на створення власної держави, на утвердження української нації у європейському контексті.

У XVIII ст. українське суспільство зазнавало значних втрат. У 1763 . російським царатом було ліквідовано Гетьманську Україну, на початку червня 1775 р. – Запорізьку Січ. Було майже дотла ліквідовано військову, політичну та й економічну еліту, яка так чи інакше ідентифікувала себе з українством. Після Полтавської битви частина еліти емігрувала, інша перейшла в російське підданство, решту було винищено. І лише в кінці 18 сторіччя на хвилі нового відродження, вже третьою хвилі підйому українства почала інтенсивно формуватися *українська ідея* і модерна українська нація з усіма ознаками капіталістичної. Заможні люди змогли підтримати економічно різні соціальні та культурні рухи.

Українська ідея має два головних аспекти, які були обґрунтовані і реалізовані вченими. Перша – *український час*. Потрібно було осмислити, обґрунтувати і показати, що нація – це не просто сукупність людей, що українство, як певна окремість етнічна ідентичність, існувала у Європі віддавна. Учені стали обґрунтовувати генезу українства. Довели, що українці є питомим народом на своїй території. Воно зростає кількісно, вкорінюється у територію з формуванням лісової, лісостепової та степової історико-географічних зональних різновидів (це думка академіка Степана Рудницького – фундатора модерної національної географії).

Саме “*український простір*” (територія) – це другий аспект української ідеї. Його чинний синтез з українським часом зумовлює реалізацію національної ідеї, а разом з нею – Національної держави. У цьому контексті особливо важлива роль української мови.

У 1870–1990-х роках, як виклик заборонним царським указам, українською мовою почали активно друкувати наукові праці Володимир і Олександр Барвінські,

Михайло Драгоманов, Омелян Огоновський, Іван Франко, Леся Українка та ін. Формується *україномовна наука*, а в ній – *українська наукова термінологія* різних галузей знання.

Як вважає Олег Шаблій, Наукове товариство Шевченка (НТШ) з самого початку виникло як *загальнонаціональна інституція*, а з часом, особливо після II Світової війни, стала *глобальною*. У цьому була суспільна потреба. Українство мусило мати ту духовну верству, яка визначає, що воно є окремим народом з своєю давньою історичною культурою. Що цей народ освоїв величезні території, що він має державотворчі традиції.

Примітно, що ідея створення НТШ виникла на сході України і перші кошти виділили саме його представники. Олександр Кониський (не плутати з Георгієм – автором “Історії Русів”), разом з Драгомановим написали статут Товариства Шевченка. Меценатами його друкарні стали наддніпрянці Дмитро Пильчиків, Єлизавета Милорадович-Скоропадська, Михайло Жученко. З придбанням приміщень товариству допомогли Василь Симиренко, Євген Чикаленко, Теофіл Дембіцький.

За словами Олега Шаблія, потрібно було Котляревського, Шевченка, Шашкевича, щоб відбувся духовно-інформаційний обмін між українцями Заходу і Сходу. По суті, до 1900 року преса (та й художня література!) у Галичині послуговувалася так званим язичієм з етимологічним правописом, вживала багато церковнослов'янзмів. Але діяльність Драгоманова, Івана Франка, інших спричиняє “тектонічне зрушення” у модернізації правопису і преса й література переходять на фонетичний правопис – “кулішівку”. Звідси і пішла нова хвиля українського часу.

Перших двадцять літ діяльності Товариство трактували як літературну інституцію. Воно деякою мірою дублювало функції товариства “Просвіта”, яке виникло у 1868 році. Ці інституції діяли паралельно, десь перепліталися. Але “Просвіта” різнобічно “освічувала” селян і стимулювала літературні читання, гурткову і театральну самодіяльність. Кожен осередок “Просвіти” мав свою читальню. Популярні книги були українською мовою з різних галузей і сфер: політичної, економічної, аграрної, історії і географії України тощо. І Товариство ім. Шевченка десь до 1892 року працювало паралельно з “Просвітою”. Але з самого початку нова наукова інституція створювалася на зразок західноєвропейських академій наук. А наявність стовпів науки, як М. Грушевський, І. Франко, А. Вахнянин, родини Огоновських, В. Левицького, С. Рудницького сотворило провідну верству, еліту Наукового товариства імені Шевченка і українського суспільства загалом.

Вихід НТШ поза національні межі видно з того, що дійсними членами Товариства стали такі визначні діячі світової науки, як Ярослав Бідло, Олександр Брікнер, Любор Нідерле, Олексій Шахматов, Фелікс Кляйн, Альберт Ейнштейн, Микола Крилов, Ян Бодуен де Куртене, Томаш Масарик, Макс Планк та багато інших. Про його авторитет свідчить хоча б те, що воно видавало сотні і тисячі томів наукової літератури на високому європейському рівні, мало резонанс у світі. Членство у Науковому товаристві ім. Шевченка вважалося престижним.

Саме товариство у другій половині XIX ст. відіграло активну роль у розвитку і поширенні наукових знань та у видавничій справі, – говорить О. Купчинський. – Головним його завданням (і є досі) було “плекати і розвивати науку і штуку (мистецтво – *ред.*) в українсько-русинській мові, зберігати та збирати пам’ятки старинності і предмети наукові України-Руси”. Так було записано у Статуті товариства. Вони засвідчені і у проекті Статуту за редакцією І. Франка, а згодом фігурували в документах НТШ в еміграції у 1947 і в наступних роках.

Особливою була роль Товариства у становленні загальнонаціональних часописів: щоденної газети “Діло” (з 1880 р.), двохтижневика “Зоря” (1885–1897) та “Літературно-наукового вісника” (1898–1913). Головним серійним виданням НТШ за усіх періодів його існування стали “Записки НТШ” (ЗНТШ), засновані у 1892 р., до розбудови яких особливо приклався Михайло Грушевський. Крім ЗНТШ також розпочато ряд інших серійних видань. У 1895 році започатковано серійний збірник “Джерела до історії України-Руси” (усього 22 томи), “Пам’ятки українсько-руської мови і літератури” (8 томів), “Етнографічний збірник” (40 томів), “Матеріали до українсько-руської етнології” (22 томи), “Студії з поля суспільних наук та статистики”, “Часопись правнича і економічна”. Крім того виходили інші видання.

Масштабні видавничі проекти НТШ у XX ст. були свідченням потужного наукового потенціалу світового українства у дослідженні гуманітарної сфери. Для прикладу візьмемо видання національних енциклопедій. Це була ціла епопея.

На початку 30-х років, коли у советській Україні було знищено організаторів і саму редколегію започаткованої тут енциклопедії, то НТШ у Львові оперативно підготувало і опублікувало тритомник УЗЕ – “Української Загальної Енциклопедії” (1930–1935). Досвід було перенесено у відроджене після війни НТШ у діаспорі. З 1952 р. вже “Інститут української енциклопедії” у Франції (м. Сарсель біля Парижа) під орудою проф. Володимира Кубійовича видавав 21 (!) том “Енциклопедії Українознавства”, в т. ч. 14 – українською і 7 томів англійською мовою (останні томи вже після смерті В. Кубійовича за ред. Аркадія Жуковського і Данила Струка).

Поява перших томів об’єктивної національної “книги книг”, стимулювали, як це не дивно, організацію “Української радянської енциклопедії” вже у Києві, правда, дуже заідеологізованої.

А нині розпочато підготовку вже своєї “Енциклопедії НТШ”. Вийшов у 2013 р. перший її том. До речі, при фінансовій допомозі “Енциклопедії сучасної України” (ЕСУ), яка теж була започаткована НТШ. А попереду ще й “Енциклопедія української діаспори” (за ред. Василя Маркуся вийшло два томи). Хіба цього мало, щоб називати НТШ Національною академією науки світового українства!

“Упродовж усієї своєї історії НТШ зазнало багато змін, більша частина яких була викликана об’єктивними причинами, – підсумовує Олег Купчинський. – Змінювалися напрямки роботи, обсяг досліджень, назви видань, урешті, навіть місце перебування Товариства. Попри все, ніколи не змінювався ідейний статус і спрямування НТШ, яке існувало у Львові, а згодом (у 1947 р.) за кордоном, однак

не було місцевим (галицьким) витвором, а завжди всеукраїнським, європейським, а після війни – світовим, своєю атмосферою і цілеспрямованою працею для розвитку національної науки”.

Коли відроджувалася НТШ в Україні (1989 р.), його “екологічна ніша” вже була зайнята: в Україні працювала добре інституційована наука у системі Академії наук та Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти. Розвиненими були природничі, математичні та технічні науки. Проте суспільні (гуманітарні) дослідження, делікатно кажучи, страдали від марксо-ленінських кривих дзеркал. А головний зміст наукової діяльності НТШ – українознавство перебувало перманентно у притлумленому стані і з навішеними більшовицькими ідеологами ярликами реакційного й націоналістичного.

В умовах незалежної України знайшлися “точки дотику” й інтеграції громадської (ентешівської) та офіційної (академічної) наук. Бо наукове знання, а ще національно скероване, єдине. Спільні проекти (як вже названі енциклопедії), зустрічні замовлення на спільні дослідження і наукові пошуки (як, наприклад, Національний Атлас України, чи Комплексний Атлас Львова), об’єднання зусиль на реалізацію суспільно значимих ідей (соціально-економічні та екологічні регіональні проблеми), – все це та багато інших дають можливість одним і тим же складом учених інтенсифікувати працю названих наукових інституцій, сприяють появі спільних друкованих органів (як, прикладом, часопису “Історія української географії”, Тернопіль, з 2000 р.) і т. п.

НТШ, особливо його західні крайові підрозділи (Американське, Канадійське, Європейське та ін.) стали потужними промоторами інтеграції українства у світовий науковий простір. Знакові постаті українства, як Юрій Шевельов, Олекса Біланюк, Омелян Пріцак, Леонід Рудницький, Володимир Кубійович, Володимир Косик та ін., мистці Едвард Козак, Яків Гніздовський чи Григорій Крук, письменники Емма Андієвська, Василь Барка, Марина Левицька, релігійні діячі – Йосип Сліпий, Іван Бучко, Іван Музичка, Михайло Гринчишин та ін., більшість з яких були членами НТШ в т. ч. почесними, не лише представляли чи представляють свій народ у світі, але зробили багато, щоб українська наукова мережа стала глобальною.

До речі, зараз маємо усі технічні можливості для створення *світового українського кібер-простору*, в т. ч. через організацію соціальної мережі НТШ. Перші позитивні спроби такої організації вже є: з 2008 р. функціонує мережа “Українські вчені у світі” (“Ukrainian Scientists Worldwide”). Черга за Науковим Товариством ім. Шевченка. Бо й справді, лише у матірньому НТШ в Україні сьогодні працює 35 комісій (охоплено близько 1750 осіб) та 19 осередків у містах України. За кордоном функціонують Крайові товариства НТШ у Західній Європі, США, Канаді, Австралії з низкою власних осередків. Плідна діяльність Товариства відображена в численних виданнях гуманітарного, природничо-математичного, технічного та медичного напрямків. Науково-організаційна праця засвідчена багатьма міжнародними конференціями, симпозиумами та академіями різних рівнів,

понад чотирма тисячами книжкових та періодичних видань. Це потужний науковий потенціал, об'єднання якого у кібер-просторі і стане новим етапом у розвитку українства в епоху інформаційного суспільства.

А з нагоди 140-го ювілею НТШ з 14 по 18 жовтня цього року у Львові проходять святкові заходи: офіційна ювілейна академія в Національній опері і міжнародна наукова конференція у Львівському національному університеті, участь у яких візьмуть вчені з багатьох країн світу.

У фокусі географічних проблем*

У роботі 7 з'їзду Географічного товариства СРСР, який проходив у м. Фрунзе¹, брали участь і львівські географи. З двома із них – доктором географічних наук, доцентом кафедри економічної географії ЛДУ, вченим секретарем Львівського відділу Географічного товариства УРСР Олегом Івановичем ШАБЛІЄМ та його молодим колегою, аспірантом Маркіяном Мальським зустрівся наш кореспондент і попросив поділитися думками з приводу роботи з'їзду.

О. І. ШАБЛІЙ: – Географічне товариство – одне з найстаріших наукових товариств країни. Воно засноване у 1845 році. За усталеною багаторічною традицією його президія і друкований орган, а також велика бібліотека знаходяться у Ленінграді. З'їзди товариства – події значної ваги у географічному світі не тільки нашої країни. Вони збирають представницькі аудиторії багатьох зарубіжних учених.

На нинішньому з'їзді працювало вісім секцій. Це, зокрема, секції “Географічні основи формування народногосподарських комплексів і систем розселення”, “Географічні дослідження для цілей природокористування”, “Проблема комплексного географічного дослідження освоєння гірських територій” та інші. Уже самі назви секцій свідчать, що географія у наш час перетворилася з описової науки у фундаментальну. Вона вивчає глибинні процеси взаємодії між людським суспільством і природним середовищем.

Хочу відзначити, що часто сучасна географічна наука випереджає запити практики на десятиріччя.

Ще в 1947 році економіко-географ, професор Московського університету *М. М. Колосовський*, всебічно обґрунтував теорію територіально-виробничих комплексів (ТВК). Тепер планове формування ТВК, особливо таких потужних як Західно-Сибірський, Саянський, Курської магнітної аномалії, Південно-Таджицький (до речі, після з'їзду ми побували на Нурекській ГЕС – енергетичному серці цього комплексу) та інших стало загальнодержавною справою.

* Друкується за: *Шаблій О. І. У фокусі географічних проблем / О. Шаблій, М. Мальський // Газ. “Ленінська молодь”, 1980 р., 30 грудня.*

¹ Тепер столиця Киргизії називається Бішкек (*О. Ш.*).

Одна з провідних рис сучасної географії, як відзначалося на з'їзді, – це перспективність досліджень. Найповніше вона проявляється у проблемі “географія і управління”. Завдання нашої науки – визначення загальних тенденцій взаємодії виробництва, населення і розселення та природного середовища. Сьогодні, у вік НТР, взаємодія між цими компонентами ускладнилась і зміна одного веде до важко передбачуваних змін усіх інших.

Уже зараз ні один захід, пов'язаний із зміною земної поверхні і процесів, які відбуваються на ній, не повинен здійснюватися без географічної експертизи. Особливо зросла роль економічної географії у розвитку теорії територіальної організації продуктивних сил, у розробках проблеми розвитку і розміщення виробничої і невиробничої сфер. Це має надзвичайно важливе значення для раціонального поєднання галузевого і територіального принципів управління і планування, впровадження у планування програмно-цільового підходу.

Теорія міжгалузевих і територіально-виробничих комплексів як структурна частина єдиного народногосподарського комплексу сприяє посиленню зв'язків економічної географії з практикою перспективного економічного і соціального планування. На цю тему у 1978 році я захистив докторську дисертацію, а на з'їзді у Фрунзе представив доповідь “Теоретичні проблеми концепції міжгалузевих територіальних комплексів (МТК)”.

МТК – це взаємопов'язана єдність кількох галузей і видів діяльності в межах республіки, економічного району, підрайону, області.

Управління за принципом міжгалузевих комплексів – вимога часу. Особливо наголошено на необхідності розробки цільових програм таких міжгалузевих народногосподарських комплексів, як аграрно-промисловий (продовольчий), комплекс галузей виробництва предметів народного споживання, машинобудівний, паливно-енергетичний тощо. За таких умов створюються широкі можливості для маневру матеріальними, фінансовими, трудовими ресурсами.

Уже зроблено перші і, як свідчить практика, ефективні кроки для впровадження міжгалузевих управлінь у плануванні в окремих регіонах країни. Наприклад, на сьогодні у Західному регіоні діє 15 міжвідомчих цільових науково-виробничих об'єднань і 4 міжгалузеві науково-виробничі комплекси, діяльність яких координується Західним науковим центром АН УРСР.

У 80-х роках необхідно піти далі. У західних областях України потрібно, передусім планово розвивати агропромисловий комплекс, комплекс галузей виробництва предметів народного споживання, машинобудівний, лісопромисловий, паливно-енергетичний, будівельно-індустріальний, транспортний, рекреаційний та ін.

Особливу увагу варто приділити міжгалузевому комплексу сфери обслуговування населення. Перспективним стає комплекс галузей сфери відпочинку, туризму, санаторно-курортного лікування.

Маркіян МАЛЬСЬКИЙ: – Використання природних ресурсів набрало сьогодні гігантських розмірів. Для прикладу достатньо навести лише кілька цифр: щорічно з

надр землі добувається 120 млрд. тонн руд, горючих корисних копалин і будматеріалів, виплавляється 800 млн. тонн металів, виробляється 60 млн. тонн синтетичних матеріалів, розсіюється на сільськогосподарських угіддях 500 млн. тонн добрив, 4 млн тонн отрутохімікатів, у водоймища нашої планети виливається 600 млрд. кубометрів промислових і комунально-побутових стічних вод. Таким чином, взаємодія господарської діяльності суспільства, без перебільшення, глобальна. Характер і глибина змін ландшафтів залежить від тривалості та інтенсивності дії людини на природні компоненти, рівня технічної озброєності, поєднання промисловості і сільського господарства.

На окремих територіях, таким чином, утворюються ареали інтенсивної господарської діяльності, яким властиве значне перетворення природи, що супроводжується розвитком таких шкідливих явищ і процесів, як забруднення середовища відходами виробництва, ерозія ґрунтів, підвищення рівня захворюваності населення специфічними хворобами. Все це веде до виникнення територіальних економіко-екологічних проблем (ТЕЕП), які виникають внаслідок взаємодії соціально-економічних факторів і природних ресурсів.

У межах Львівської області внаслідок інтенсивного використання природних ресурсів чітко виділяються ТЕЕП в басейні рік Дністра і Західного Бугу, нафтогазохімічного ТВК Передкарпаття, Львівсько-Волинського вугільного басейну, Львівської міської агломерації.

Конкретно розповім про поєднання соціально-економічних, першою чергою, виробничих і природних ресурсів, збереження навколишнього середовища у межах Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну (до речі, на прикладі цього басейну на з'їзді у Фрунзе я зробив доповідь).

Щорічно у басейні видобувається близько 15 млн. тонн кам'яного вугілля. При тому на поверхні нагромаджуються до 1,5 млн. кубічних метрів породи. Терикони займають значні площі придатних для обробітку земель. Вони є основним джерелом забруднення атмосфери пилом, вуглекислим та сірчаним газом. Внаслідок підземного видобутку осідають окремі території, які сильно заболочуються і вибувають з сільськогосподарського використання. Утруднюється житлове та промислове будівництво. Тільки в Червонограді нараховується більше десятка таких ділянок. Значним є вплив вугільного комплексу на водні артерії, куди щорічно вливаються мільйони кубометрів шахтних та промислово комунальних вод.

Це деякою мірою погіршує стан природного середовища, порушує екологічну рівновагу. Ефективний шлях вирішення цих проблем — налагодження регіонального географічного (економіко-екологічного) спостереження і контролю за всіма змінами у природному середовищі, які викликані господарською діяльністю людини. І не тільки спостереження і контроль, а й управління соціально-економічними і екологічними процесами, випередження можливих стихійних природних явищ, науковий прогноз змін біосфери в майбутньому. Цим природоохоронним проблемам відводиться значне місце у рішенні з'їзду.

З'їзд Географічного товариства відзначив, що в системі географічних наук окреслився чіткий процес екологізації, тобто взаємовідносини «суспільство – природа» стали одними з найактуальніших. У гострій науковій дискусії на з'їзді визначилася провідна роль географії у міждисциплінарній структурі соціальної екології. На користь географічної науки наводилися вагомні аргументи. По-перше, комплексний підхід, що здавна застосовується в географії. По-друге, географія “розташована” на стику природних і суспільних наук, що сприяє формуванню таких наукових дисциплін як економічна екологія, вчення про природні ресурси, медична географія. По-третє, географія, зокрема економічна географія, має достатньо великий досвід дослідження територіальних структур, продуктивних сил і виробництва у цілому. А значить, і екологічний аспект їх функціонування є традиційною областю вивчення географії.

У теоретичному активі географічної науки є добре розроблені концепції енерговиробничих циклів (*М. М. Колосовський*), ресурсних циклів (*В. П. Комап*), міжгалузевих територіальних комплексів (*О. І. Шаблій*), за допомогою яких можна глибоко й ефективно вивчати економіко-екологічні проблеми певних територій.

Продуктивними дослідженнями у 80-х роках стануть комплексні роботи на стику фізичної й економічної географії. Однією з найважливіших проблем у цьому плані буде вироблення принципів економіко-екологічного районування для цілей раціонального природокористування.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аарреваара Т. – 217
 Авіценна – 640
 Айвазовський І. – 446
 Алаєв Е.Б. – 629
 Алампієв П. М. – 228
 Алексеви́ч Г. – 551
 Алексеви́ч Дам'ян – 551
 Алексеви́ч Данило – 551
 Алексеви́ч Дмитро – 551
 Алексеви́ч І. – 551
 Алексеви́ч Л. – 551
 Алексеви́ч П. – 551
 Алексеви́ч С. – 551
 Алексеви́ч Я. – 551
 Алепський П. – 13, 21, 108, 138
 Александров І. – 232
 Альберт І. – 173, 199.
 Аль-Джайгані – 129, 130
 Андрусяк М. – 380, 381, 385
 Андрухович Ю. – 310
 Анісімова Г. – 167, 175, 177, 178, 207,
 209, 210, 217, 352, 359, 362
 Антонович В. – 147, 148, 149, 150, 151,
 192, 452, 674
 Анучин В. – 360
 Арсен'єв К. – 40, 52, 232
 Архистратиг Михайло (Святий Михайло),
 Архангел Михайло – 3, 4, 6, 7, 10,
 13, 14
 Ахенваль – 191

 Баб'як Г. – 173, 182, 221
 Баб'як П. – 351
 Багалій Д. – 428
 Багров М. – 168
 Багрянородний К. – 446

 Бадені Ю. – 485, 486
 Бажан М. – 16
 Балабанов Г. – 166
 Бандера С. – 287, 388
 Барановський М. О. – 561, 562, 566, 568,
 569, 570
 Барвінок Г. – 445
 Барвінський Г. – 537
 Барвінський О. – 537, 652, 674, 676
 Басараб О. – 388
 Батий хан – 396
 Баторій С. – 28
 Бауер М. – 657, 665
 Бачинський Ю. – 30, 486
 Башнянин Г. І. – 639
 Безбородько О. – 38
 Бела IV – 64
 Березовська М. – 181
 Березюк В. – 181, 268, 352
 Беринда П. – 287, 424
 Бжезінський З. – 649, 650
 Бикова Н. – 177, 207, 208
 Бичко І. – 19
 Бідло Я. – 675
 Біланюк В. – 204
 Біланюк П. – 173, 351, 359, 380
 Білецький М. – 167, 175, 177, 178, 179,
 202, 207, 209, 210, 211, 213, 220, 268,
 362, 365
 Білик М. – 177, 178, 179, 184, 204, 210,
 220, 352, 359, 362, 363
 Бірюлов Ю. – 419
 Блаватська О. – 431
 Блажко М. – 167
 Блакитний В. – 428
 Блій де Г. – 45, 251, 400, 407, 432, 439,
 441, 443, 445, 446, 448, 450

- Бляш П. – 190, 191
 Богун І. – 441
 Бодуен де Куртене Я. – 675
 Бодянський О. – 441
 Боїм М. – 218
 Бокотей А. – 415, 417
 Боплан Г. – 2, 8, 13, 21, 109, 110, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 497
 Борбаро Й. – 137
 Богун І. – 441
 Бодуен де Куртене Я. – 675
 Бодянський О. – 441
 Боїм М. – 218
 Бокотей А. – 415, 417
 Боплан Г. – 2, 13, 8, 21, 109, 110, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 497
 Борбаро Й. – 137
 Бордун О. – 179, 185, 202, 208, 211, 213, 668
 Борецький Й. – 441
 Борзій Д. – 214
 Борис і Гліб [святі] – 13
 Бориско Ю. – 70
 Борисяк М. – 145
 Братунь Р. – 13
 Брей У. – 455
 Брікнер О. – 675
 Бромлей Ю. – 44
 Броунов П. – 145
 Брюллов К. – 446
 Будзиновський В. – 486
 Букшована М. – 551
 Букшований В. – 551
 Букшований Г. – 551
 Букшований Д. – 551
 Букшований І. – 551
 Букшований Л. – 551
 Букшований О. – 551
 Буленко М. – 177, 207
 Булик З. В. – 661
 Бучко Д. – 494, 506
 Буяк – 587
 Бюшінг А. – 145
 Вакарчук І. О. – 13
 Валенса Л. – 655
 Ван Дейк А. – 446
 Ванда І. – 179, 183, 185, 202, 203, 208, 212, 223, 466, 479, 668
 Вареніус Б. – 115
 Вахнянин А. – 675
 Ващенко О. – 164, 165, 167, 170, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 185, 187, 199, 203, 206, 207, 208, 211, 212, 213, 215, 217, 219, 220, 222, 268, 351, 352, 359
 Вебер А. – 602
 Ведель А. – 428
 Вейге – 138.
 Веклін О. – 213.
 Величко Г. – 5, 20, 30, 597, 159, 170, 172, 173, 184, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 206, 208, 212, 219, 260, 452
 Веллінг Г. – 138
 Веневітіна (Сергеева) Н. – 203
 Вербицький Микола – 18, 40
 Вербицький М. – 16, 17, 18
 Вердум У. – 108
 Вернадський В. – 104, 168, 424, 586, 614
 Верчин Н. – 202
 Висоцький Ю. – 145
 Витвицький В. – 380
 Вишенський І. – 441
 Вишня Остап – 428
 Відаль де ля Бляш П. – 30, 655
 Відміна А. – 138
 Віженер Б. – 138
 Вілкокс У. – 630
 Вінграновський М. – 646, 648, 661
 Вісьтак О. – 75, 119, 167, 180, 183, 184, 185, 201, 203, 208, 210, 211, 212, 213,

- 214, 222, 257, 380, 466, 668
 Вітовт – 433
 Влах М. – 167, 177, 178, 179, 180, 181,
 201, 202, 204, 207, 209, 210, 211, 212,
 213, 214, 220, 359, 363, 365, 668
 Воблий К. – 30, 148, 155, 165, 232
 Вовк І. – 213, 214
 Вовк Ф. – 452
 Вовканич С. Й. – 635, 637
 Вовчок Марко – 445
 Возняк М. – 653
 Володимир (Великий) – 10, 11, 12, 37,
 64, 131, 134
 Волос С. – 178, 181, 199, 209, 268, 352
 Волошин І. – 199, 364
 Волошин П. – 405, 407, 417
 Вонсовіч Ю. – 173, 176, 179, 184, 199,
 206, 392
 Вороний М. – 431
 Вуйцик В. – 419
 Вучетич Є. – 431

 Г'юз Дж. – 437
 Габлинський М. – 351
 Гавдяк М. – 381, 382, 384, 385
 Гадач Е. – 364
 Гаджі-Гірей – 451
 Гакет Б. – 195
 Галицький Д. – 137, 310, 400
 Гапанович В. – 214
 Гартшорн – 32
 Генсірук С. – 166
 Герберштайн З. – 21, 138
 Гердер Й. Г. – 21, 22, 104
 Геренчук К. – 479
 Геренчук Н. – 182
 Герман К. – 145
 Герман О. – 547
 Геродот – 21, 107, 109, 110, 118, 120,
 121, 122, 124, 125, 126, 127, 230
 Герфіндаль – 607

 Гетнер А. – 145
 Гільдербрандт К. – 138
 Гітлер – 253
 Гладішовський О. – 486, 489
 Глинка М. – 445
 Глушко В. – 364
 Гнатюк В. – 652, 443
 Гоголь М. – 445
 Годісь Н. – 208, 214
 Гоктан І. – 145
 Голиков М. – 168, 169
 Головата М. – 509
 Головатий В. – 548
 Голод А. – 183, 184, 201, 208, 211, 222
 Голубець М. – 364, 384, 385, 392
 Гонак М. – 177, 178, 179, 206, 207, 209,
 210, 268, 362, 363, 365
 Гончар І. – 424
 Гончар О. – 13, 424, 428
 Горбач О. – 20
 Горбачевський І. – 287
 Горинь В. – 312
 Горленко Н. – 166
 Горовий О. – 203, 213
 Гоя – 544
 Грабовський П. – 428
 Григорович М. – 166
 Григорович-Барський В. – 108, 150, 587
 Грицак Я. – 311, 312
 Грицевич В. – 175, 180, 181, 183, 184,
 203, 207, 210, 211, 213, 214, 222, 362,
 364, 668
 Грінченко Б. – 428
 Грозний І. – 35
 Грушевський М. – 11, 24, 33, 39, 61, 121,
 122, 137, 148, 149, 150, 151, 152, 153,
 174, 192, 196, 301, 309, 319, 388, 452,
 652, 660, 675, 676
 Гудзеляк І. – 175, 176, 183, 185, 202, 207,
 208, 210, 212, 213, 216, 217, 222, 223,
 456

- Гузар Л. – 442
Гулак М. – 38
Гулак-Артемівський І. – 428
Гулак-Артемівський С. – 445
Гумбольдт А. – 30, 145, 190, 191, 195
Гумецька Л. – 654
Гуменюк П. – 552
Гумільов Л. М. – 58
Гургула І. – 380
Гуров О. – 145
- Гвагнін О. – 139, 140
Гедройць Є. – 649
Георгі І. – 145
Гера О. – 517
Геринович В. – 5, 20, 30, 33, 116, 159, 160, 168, 173, 198, 203, 206, 208, 211, 215, 218, 219, 260, 270, 384, 587, 669
Гмелін С. – 144
Гренджа-Донський В. – 380
Гюльденштедт Й. – 144
- Данилович С. – 486
Дарій Цар – 125, 126
Даст І. – 129, 130
Дацишин М. – 479
Дашкевич Я. – 20, 65, 66, 67, 388, 636
Девіс В. – 173, 199
Дегейтер – 16
Декайло І. – 173
Дембіцький Т. – 675
Демідов А. – 144
Денеке Д. – 573
Дергачов В. – 168
Дергачов О. – 167
Дерибас О. – 433
Джаман В. – 224
Дзюба І. М. – 646, 647, 648, 661
Диба Ю. – 397
Диякон Лев – 21
- Діброва О. – 149, 159, 164, 165, 229, 232
Дітчук І. – 182, 221, 387, 403
Длугош Я. – 14
Дністрянський М. – 167, 180, 184, 186, 201, 202, 208, 211, 222, 223, 224
Докучаєв В. – 145
Долгорукий Ю. – 64
Долинська М. Л. – 397, 570, 571, 572, 574, 576
Долішній М. – 167, 182, 183, 186, 221, 223, 229, 247, 258, 268, 353
Дольницький М. – 20, 33, 175, 185, 197, 208, 211, 218, 219, 222, 260, 360, 361, 359, 385, 386, 669
Дорошенко В. – 385, 386
Дорошенко Д. – 19, 430
Дорошенко П. – 418
Доценко А. – 166
Драгоманов М. – 196, 301, 486, 674, 675
Дражньовський Р. – 21
Драч І. Ф. – 646, 648, 661
Дрекслер І. – 392
Дрогобич Ю. – 38, 147, 218, 242, 287
Дропан С. 388
Дубина В. 397
Дубняк К. – 30, 380, 382
Дубович І. – 179, 185, 186, 208, 212, 223, 224
Дубчак В. – 551
Дугін Олександр – 36, 225
Думін Б. – 175, 177, 207, 208
Дуніковський Е. – 192
Духнович О. – 16
- Ейнштейн А. – 675
Епік Г. – 431
Ернст Я. – 173, 176, 179, 184, 199
- Єрмолов А. – 232
Єфименко О. – 428

- Єфименко П. – 428
Єфремов С. – 194
- Ж**
Желіховський Е. – 287
Житецький Г. – 445
Житецький П. – 445
Жук П. – 178, 202, 209, 210, 364
Жуковський А. – 163, 261, 268
Жупанський Я. – 105, 107, 108, 168, 224, 586
Журавський Д. – 108, 145, 154, 190
Жученко М. – 675
- З**
Заблоцький Б. – 167, 182, 186, 203, 208, 224
Завадовський П. – 38, 518
Загребельний В. – 487
Загребельний П. – 487, 518
Загребельний С. – 487
Зайцев Д. – 380
Заклинський М. – 386
Залізник Б. В. – 659, 660–669
Залога З. – 248
Залужний А. – 384
Занько Ю. – 203, 205
Заньковецька М. – 641
Запотоцький С. П. – 576, 577, 580, 581, 583, 584
Заставецька Л. – 202
Заставецька О. – 168, 169, 179, 182, 183, 185, 186, 199, 202, 203, 208, 210, 212, 220, 221, 222, 224, 387, 403
Заставецький Б. – 168, 169, 177, 179, 182, 185, 208, 210, 212, 220, 221, 222, 268
Заставецький Т. – 182, 221
Заставний Ф. – 166, 167, 175, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 185, 186, 199, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 232, 258, 268, 602
- З**
Засядько О. – 242
Захаревич Ю. – 388
Захарченко В. – 169
Захер Мазох фон Л. – 388
Зембжинський А. – 498
Зиморович Б. – 388, 419
Зілінський І. – 263, 349
Зільбер Г. – 167, 175, 177, 178, 182, 199, 207, 208, 209, 268, 352
Зінько І. – 184, 186, 211, 222, 224
Злупко С. – 247
Значко-Яворський М. – 441
Золовський А. – 167
Зубик Р. – 392
Зубрицький Д. – 419
Зубрицький Ф. – 392
Зуєв В. – 144
Зузук Ф. – 169, 183, 221
- І**
Ібн Гордадбег – 21, 129
Ібн Фалдан Масуді – 21, 129, 130
Іваничук Р. – 420
Іванов-Малєвін Т. – 479
Іванух Р. – 166, 208
Івасюк В. – 14
Івах Я. – 180, 182, 199, 204, 208, 210, 211, 213, 220, 362, 365
Ігнатенко М. – 168, 169, 268, 352
Ігор (князь) – 11, 131
Ідантирс Цар – 125
Ізард В. – 77, 602
Іларіон – 131
Індикоплов К. – 131
Ісаєвич Я. – 391
Іщук С. – 208
- К**
Каганович Л. – 15
Каземєж Сова – 310
Казначєєв В. П. – 30

- Калита І. – 35, 40
Каменогорський С. – 381, 383
Кампензе А. – 137
Капраль М. – 419
Каразин В. – 242
Каркач І. – 426
Карпа Т. – 208, 214
Карпенко-Карий І. – 424
Карпіні П. – 137
Карський Є. – 263
Катерина П. – 10, 148, 447
Качала С. – 764
Качан С. – 168, 183, 186, 202, 208, 210,
221, 222, 224, 268
Качор І. – 419
Качоровський В. – 173, 176, 199, 392
Квітка-Основ'яненко Г. – 242, 428
Кеппен П. – 145
Керенський – 303
Керзон – 262
Кисельов Ю. – 200, 201
Кисілевська О. – 386
Киц Н. – 211
Кізіма В. – 113.
Кінах А. К. – 669
Кіпренський О. – 446
Кістяківський Б. – 30, 148
Кіт М. – 362, 414
Клапчук Т. – 203
Клімт Г. – 389
Клосовський О. – 145
Кляйн Ф. – 675
Кльонович С. – 38, 108, 138, 139, 140
Книш М. – 167, 177, 178, 179, 181, 183,
184, 185, 186, 202, 205, 207, 209, 210,
211, 212, 213, 216, 220, 222, 223, 224,
668
Кобилянська О. – 287
Ковалевська Н. – 181
Ковалик І. – 653
Ковалюк М. – 351
Ковальчук А. – 201.
Козаченко А. – 380
Козаченко Т. – 167
Козицький А. – 391
Козловська Л. – 359, 362
Козурак О. – 384
Койнов М. – 479
Колодій Г. – 301
Коломийчук В. – 247, 258
Колосовський М. – 232, 596, 602
Коль Й. – 145
Комендар В. – 364
Коморовський Б. – 648, 649, 650
Конашевич-Сагайдачний П. – 8, 287,
441
Кониський Г. – 23, 35, 674, 675
Кониський О. – 146
Коновалець Є. – 302
Констанція – 64
Кончаківський І. – 362
Копчак В. – 362
Копчак С. – 362
Кордуба М. – 150, 153, 173, 174, 175,
198, 208, 268, 270, 309, 359, 360, 381,
383, 384
Корецький Л. – 166, 232
Корнякт К. – 388
Короленко В. – 428
Коротун І. – 169, 184, 186, 194
Коротун Л. – 169, 177, 178, 207, 209,
210, 220
Коротун С. – 183, 224
Корчак Н. – 210
Косик В. – 140
Космач К. – 455
Космач Ю. – 455
Костенко Л. – 493
Костів М. В. – 661
Костомаров М. – 38, 428, 441, 445
Костриця М. Ю. – 169, 584, 585, 587,
589

- Коструба Т. – 653
 Котик Л. – 179, 183, 202, 205, 208, 211, 213
 Котляревський І. – 146, 242, 446, 675
 Коцан Н. Н. – 202, 224, 589, 590, 591, 593
 Коцюбинський М. – 424
 Кошовий В. – 30, 107, 120, 154, 155, 192
 Кравець Т. – 208, 213
 Кравців В. – 167, 182, 199, 202, 208, 221, 364, 635
 Кравченко У. – 16
 Кравчук Л. – 439, 656
 Краснов А. – 145, 194, 195, 585
 Краснолольський О. – 169, 182, 221
 Крачило М. – 168
 Криворотченко М. – 380
 Крилов М. – 2, 53, 675
 Кримський А. – 63
 Крип'якевич І. – 122, 381, 388, 392, 419, 498, 652, 654
 Кристаллер В. – 61
 Кромер М. – 138
 Кругман – 607
 Круль В. – 224, 593, 599
 Крупка М. – 247
 Крушельницька Л. – 455
 Крушельницька С. – 287, 402, 443, 641
 Крушельницький М. – 428
 Кубійович В. – 5, 20, 21, 25, 30, 33, 45, 107, 110, 118, 120, 131, 138, 144, 145, 148, 150, 159, 162, 163, 167, 170, 171, 173, 174, 175, 179, 184, 185, 197, 198, 199, 203, 206, 208, 211, 212, 214, 215, 218, 219, 220, 222, 229, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 268, 270, 351, 380, 381, 384, 392, 455, 456, 460, 586, 587, 597, 647, 648, 650, 652, 655, 669, 676
 Куземко В. – 364
 Кузик С. – 167, 175, 178, 179, 185, 186, 202, 203, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 216, 222, 223, 224, 362, 364, 493, 668
 Кузишин А. – 203, 182, 221
 Кукурудза С. – 219
 Кулицький М. – 159, 162, 173, 380
 Куліш П. – 38, 196, 445, 446
 Кульчицький М. – 351
 Купчинський О. А. – 494, 651, 652, 653, 654, 655, 673, 674, 676
 Курбас Л. – 428
 Куреляк В. – 185, 189, 223
 Куропатницький – 148, 587
 Куц А. – 181, 268, 419
 Кучабська З. – 317, 364, 365
 Кучабський В. – 303
 Кучабський О. – 153, 181, 183, 201, 210, 211, 222
 Кучабський Ю. – 418
 Кучерявий В. – 364
 Кучма Л. – 31, 439, 669
 Лабінська Г. – 183, 202, 208
 Лаврук М. – 202
 Лазаренко Є. К. – 653, 661, 662
 Лазько Є. – 364
 Лаппо М. – 77
 Ласкар'єв В. – 145
 Лахман Т. – 490
 Леваківський І. – 145
 Левинський І. – 388
 Левицький В. – 652, 675
 Левицький Є. – 486
 Леленський Є. – 380
 Ленін – 664
 Ленуа Ж. – 137
 Лепкий Б. – 287, 349
 Лессота Е. – 138
 Лец Є. – 388
 Лешкова – 350
 Липа Ю. – 37, 152, 153
 Липинський В. – 196
 Лиса (Багрій) Г. – 552

- Лисенко М. – 16, 428
Лисий В. – 552
Лисий Г. – 552
Лисий Й. – 552
Лисий О. – 552
Лисий П. – 552
Лисий С. – 552
Лисий Ф. – 552
Лисий Я. – 552
Лисяк-Рудницький І. – 22, 23, 303, 361
Литвин В. – 656
Литвин М. – 138
Литвиненко С. – 491
Литвинович Р. – 181
Лоза Ю. – 167
Лозинський М. – 309
Лозинський Р. – 183, 202, 205, 208, 211, 214, 220, 222
Ломницький А. – 392
Луговой В. – 177, 178, 179, 180, 184, 199, 207, 208, 209, 213
Лук'яненко Л. – 424
Лукашик С. – 667
Лупінський Л. – 553
Лупінський Т. – 551
Луцишин Н. – 183, 221
Луцишин П. – 169, 182, 183, 186, 208, 221, 224
Луцький С. – 175, 177, 207
Любачівський М.-І. – 442
Лянуа Ж. – 21
Ляськів Б. – 661
Ляуфер Ш. – 519
Льош А. – 77, 602
- Маврикій** – 21
Мазан Лешик 311
Мазепа І – 64, 146, 441
Макаренко І. – 384, 385
Макарій III – 138.
Максимова Є. – 175, 177, 207, 208
- Максимович М. – 21, 145, 445, 661, 662
Максимчук М. – 181, 185, 210, 221, 223
Маланчук В. – 658
Маланюк Є. – 22, 61, 106, 117, 120
Малик Я. – 126
Малицька К. – 388
Малкович І. – 491
Мальська М. – 182, 183, 186, 203, 205, 210, 219, 220, 224
Мальський М. – 167, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 201, 207, 208, 209, 210, 213, 220, 221, 222, 224, 365
Мамчур О. – 203, 208, 213, 222
Маринич О. – 21
Мариняк Я. – 182, 199, 208, 221
Марискевич Г. – 364
Марич С. – 177, 208
Марініч А. – 193, 194
Марія Тереза – 10, 640
Маркович Я. – 149, 150, 190.
Маркс К. – 49, 99, 664
Маркусь В. – 361, 676
Мармуль Л. – 169
Мартович Л. – 169, 487, 488, 489
Маршак С. – 540
Масарик Т. – 678
Маслюк В. – 139
Маслюк С. – 653
Матвієнко-Гарнага Ф. – 30, 148, 159, 161, 162, 380, 381, 382, 387
Матковський О. – 364
Матковський С. – 456
Махновець Л. – 597
Мацей – 137
Мацях Д. – 210
Мацях М. – 184, 186, 222, 224
Мегада О. – 479
Медведик П. – 488, 489, 526, 534, 535, 537
Межелайтіс Е. – 661
Мельник А. Ф. – 599, 600, 604, 605

- Мельник Б. – 419
 Мельник В. П. – 648, 649
 Мельник І. – 391, 418, 419, 420, 421
 Мельник Л. – 214
 Менцінський – 350
 Мерзбурзький З. – 21
 Меркель – 639
 Мечников І. – 435
 Микита О. – 479
 Миклашевський І. – 108, 154
 Милорадович-Скоропадська Є. – 675
 Милорадович А. – 148
 Милорадович Є. – 196
 Миронюк В. – 180, 184, 201, 208, 211,
 214, 217, 222, 668
 Мирош М. – 201, 213
 Мисловський П. Й. – 639
 Михасюк І. – 247
 Мігалік С. – 364
 Мікула Н. – 202
 Мількович Й. – 455
 Міхновський М. – 40, 55, 300
 Млиновський Й. – 522
 Млиновський І. – 522
 Млиновський М. – 522
 Мономах В. – 12
 Мороз В. – 58
 Мороз О. – 653
 Мороховський І. – 38
 Мстислав І – 10
 Мудрий Я. – 10, 12, 131, 134, 421
 Музичишин Т. – 173, 351
 Муллер П. – 45, 251, 400, 407, 432, 439,
 441, 443, 445, 446, 448, 450
 Муха Б. – 410, 556, 559
 Мушинка М. – 495
- Навроцький В.** – 154
Нагірна В. – 166, 208
Надеждін Н. – 62
Наконечна Г. – 204, 208, 214
- Наконечний Є. – 418
 Наливайко Д. – 441
 Наливайко С. – 287
 Налукова С. – 490
 Нарбут Г. – 11
 Нахман Ц. – 443, 444
 Невважай І. – 114
 Недашківська Н. – 175, 177, 178,
 179, 181, 199, 207, 209, 210, 220, 352,
 359, 362, 363
 Некрасов М. – 602
 Нестор – 132
 Нечуй-Левицький І. – 424
 Немцов – 350
 Нікольський І. – 629
 Новаківський П. – 489
 Новаківський Я. – 388
 Нострадамус – 21
 Нудьга Г. – 45
- Огнєвий А.** – 431
Огоновський В. – 159, 162, 164, 165,
 173, 174, 175, 176, 198, 199, 203, 206,
 208, 359, 381, 383, 384
Огоновський О [лександр] М. – 674, 675
Огоновські – 674, 675
Окуневський Т. – 486
Олег (князь) – 37, 64, 131, 135
Олексіюк Тиміш – 313
Олів М. – 446
Олійник Я. – 166, 167, 189, 205
Ольга (княгиня) – 131
Орлик П. – 38, 146, 636
Ортелій А. – 127, 128
Осадчий М. – 661
Остапенко С. – 30
Остапчук Я. – 489
Острозька Г. – 388
Острозький К. – 441
Осьмомисл Я. – 64

- Павелко Т. – 207
Павлик М. – 400, 486
Павличко Д. – 491, 653, 661
Павловський С. – 392
Павлунь М. – 364
Падалка Л. – 154
Паїк В. – 122
Паламарчук М. – 149, 158, 166, 167, 181, 182, 208, 221, 225, 229, 268, 602
Паламарчук О. – 166, 167, 185, 223
Паллас П. – 144
Пантилей В. – 214
Панчишин В. – 258
Папа Іван Павло II – 649, 650
Папа Інокентій IV – 137
Папа Климентій VII – 137
Паробецький М. – 175, 177, 178, 179, 199, 206, 207, 208, 209, 268, 352
Паславський І. – 396, 399
Пастернак С. – 380
Пастернак Я. – 381, 455
Пахльовська О. – 399
Пелех М. – 202
Пенк В. – 173, 199
Пенюк С. – 179, 185, 208, 212, 223
Первозванний А. – 126
Перхач О. – 175, 183, 208, 210, 211, 217, 222, 668
Петлін В. – 219
Петлюра С. – 302, 388
Петрига М. – 168, 181, 182, 199, 208, 221, 268
Петрів В. – 214
Петро І – 35
Петрушевич А. – 392
Петрушевич Є. – 302
Петті В. – 690
Пилипчук С. – 537
Пильчиків Д. – 675
Писаренко С. – 167, 178, 183, 199, 209, 221, 268
Писаржевський Л. – 431
Питюрєнко Ю. – 166
Підкова І. – 140
Підкова О. – 414
Підлісний З. – 388
Підмогильний В. – 431
Підставка Р. – 519
Пізнюр А. – 364
Пій ІХ – 442
Пінзель Й. – 389
Піскозуб А. – 132
Пістун М. – 166, 167, 177, 208, 225, 232
Планк М. – 675
Пліній Старший – 121
Плющ І. – 16, 665, 669
Пляно де Карпіні Дж. – 21
Повітчана С. – 167
Погодін – 310
Подвірна Х. – 202, 208, 222
Позняк С. – 219, 362, 414
Полигач П. – 551
Полигач В. – 552
Полигач М. – 552
Полигач О. – 552
Полигач Я. – 552
Поло М. – 218
Половкін В. – 166
Полоса О. – 167.
Полянський Ю. – 20, 62, 206, 391, 392, 597
Понінський – 486
Поновський Й. – 145
Поповкін В. – 225, 232, 271
Порошенко П. – 649
Порфірородний Костянтин – 21, 129
Посейдон – 12
Потоцька С. – 443
Потоцький Ф. – 443
Потьє Е. – 16
Потьомкін Г. – 174, 429, 447
Прибиткова І. – 280

- Пригода Г. – 488, 490
 Пригода М. – 488
 Пригода Ф. – 488
 Прицак О. – 574
 Прокопій – 21
 Прокопович Ф. – 38, 92, 424
 Прокопчук Р. – 210
 Пронюк Н. – 202
 Процюк А. – 535
 Процько Н. – 158
 Прухницький О. – 512
 Птолемеї – 109, 121, 127, 128
 Пулюй І. – 287, 446
 Пушкар І. – 168, 182, 208, 221, 268
- Рабій М. – 173, 351
 Райніс Я. – 640
 Раковський І. – 174, 652
 Ранця І. – 179, 183, 203, 208, 211, 214
 Ратський Г. – 92
 Ратцель Ф. – 191, 192
 Ратцель Ф. – 32
 Редько Ю. – 654
 Реклю Е. – 30, 145, 190, 390
 Реман А. – 145, 173, 191, 192, 194, 195, 206
 Репін І. – 445
 Рижко В. – 112
 Рильський М. – 196
 Рильський Т. – 196
 Римлянин П. – 388
 Ріттер К. – 30, 116, 145, 190, 191
 Ріттіх А. – 172, 263
 Ровенчак І. – 167, 180, 182, 183, 184, 185, 201, 204, 205, 207, 208, 210, 211, 213, 220, 222, 365, 668
 Роза де – 390
 Роздольський О. – 526, 534, 536, 537
 Розумовський К. – 38
 Романів О. – 183, 208, 211, 222, 224
 Романів О. М. – 651, 652
- Ромер Е. – 145, 173, 184, 191, 192, 197, 199, 206, 350
 Россет Е. – 274
 Рубан В. – 108, 149, 190
 Рубруквіс В. – 137
 Рудакевич І. – 203, 208, 214, 222
 Рудакевич П. – 517
 Руденко В. – 168, 224, 268
 Руденко Л. – 73, 166, 167, 168
 Руденко М. – 424
 Рудницький А. – 16
 Рудницький С. – 5, 20, 29, 30, 33, 39, 40, 45, 58, 107, 109, 111, 114, 115, 116, 118, 120, 148, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 179, 180, 184, 185, 186, 190, 193, 194, 196, 197, 198, 203, 205, 206, 211, 212, 215, 218, 219, 222, 175, 229, 230, 260, 261, 268, 270, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 351, 359, 360, 361, 378, 380, 382, 383, 384, 400, 428, 452, 585, 587, 652, 657, 660, 668, 674, 675
 Русов О. – 108, 154, 190, 192, 428
 Рутинський М. – 186, 203, 224
 Рюрик – 12
- Савіцький Л. – 350
 Садова У. – 182, 183, 185, 202, 221
 Садовський В. – 31, 116, 148, 155, 156, 161, 185, 211, 218, 222, 228, 229, 232, 309, 669
 Сажинець С. – 248
 Сакович К. – 424
 Самчук У. – 287, 441
 Саркозі – 639
 Сваричевський І. – 177, 178, 179, 207, 208, 209
 Сверстюк І. – 424
 Свенціцький І. – 381, 383, 653
 Світличний І. – 424

- Святослав (князь) – 131, 134, 446
Сем – 37
Семенов Тянь-Шанський П. – 52
Семів Л. – 182, 221
Сенейко О. – 208
Сеньків Б. – 214
Сеньків М. – 213
Силинський П. – 534
Сильвестров В. – 18
Симиренко В. – 675
Синявський А. – 20, 148, 150, 159, 160,
161, 165, 185, 211, 222, 224, 430
Сімович М. – 380
Сінцов І. – 145
Сірко І. – 446
Січинський В. – 108, 129, 384, 385, 386,
392
Скабара Р. – 175, 183, 202, 208, 211, 222,
668
Скляренко В. – 9
Склярська О. – 201
Сковорода Г. – 242, 389, 428
Скоропада О. – 653
Скоропадський П. – 11, 252, 301
Сліпий Й. – 287, 442
Слоньова Т. – 169
Смаль В. – 605, 609–611
Смирнов О. – 167
Смоленський Й. – 350
Смолянїнов С. – 208
Смотрицький Г. – 441
Смотрицький М. – 441
Снайдер Т. – 649
Соколов М. – 145
Сонько С. П. – 612, 615–618
Сосса Р. – 167
Сохоцька Г. – 202, 204
Спиридонов – 360
Срезневський Р. – 145
Сталін – 16, 253, 653
Старак Т. – 661
Старостенко О. Г. – 73
Стебельський І. – 21, 218, 587
Степаненко А. – 166, 167
Степанів О. – 5, 20, 30, 33, 159, 162,
163, 173, 175, 176, 177, 179, 180, 184,
185, 198, 203, 206, 207, 208, 211, 212,
215, 218, 222, 268, 380, 388, 391, 392,
396, 402, 419, 597, 641, 659, 668
Степін В. – 112
Стернюк В. – 442
Стефанік В. – 454, 489
Стецюк О. – 202, 222, 334
Стецький В. – 175, 183, 202, 207, 208,
210, 211, 213, 222
Стеченко Д. – 166
Стешенко В. С. – 629
Стойко С. – 364, 394
Страбон – 30, 121, 127
Стреляний А. – 93
Стрийковський М. – 138
Струк Д. – 162
Студинський К. – 652
Ступницький Л. – 441
Ступницький Г. – 148, 585
Стурцо Л. – 390
Стус В. – 412
Суровцова Н. – 445
Сухий П. О. – 224, 619, 623, 624
Сухов О. – 30
Танфільєв Г. – 145, 585
Тарангул Л. – 208
Тарасевич Л. – 424
Тарнович Ю. – 386
Тарновський В. – 445, 446
Тарновський В. (молодший) – 445, 446
Тарновський Г. – 445, 446
Ташук К. – 158
Твердохлебов І. – 168
Тен Б. – 441
Теслюк Р. – 183, 208, 211, 222

- Тесля І. – 20, 30, 587, 597, 185, 197, 198,
206, 211, 222, 512
Тисовський О. – 16
- Федорів Р.** – 13
Федотов Г. – 22
Фотій – 21
Франко З. – 491, 493
Франко І. – 16, 287, 309, 375, 376, 377,
378, 379, 387, 388, 389, 399, 400, 402,
416, 419, 485, 486, 487, 488, 489, 490,
491, 492, 493, 537, 540, 552, 555, 559,
652, 657, 675
Франко Р. – 491
Франко Т. – 491
Франц Йосиф – 540
Фредро О. – 287
- Хам** – 37
Харевічова Л. – 392
Харитоненко П. – 446
Хвойка Ф. – 147
Хмельницький Б. – 64, 137, 138, 146,
283, 388, 412, 416, 446, 448, 498
Холодний П. – 441
Хомра О. І. – 73, 166
Христос Ісус – 13
Хромей М. – 491
Хрущов М.С. – 653
Худаш М. – 495, 496
Худицький В. М. – 573
- Церетелі** – 303
Цись М. – 219
Цись П. – 479
Ціпф – 77
Ціргофер А. – 179, 206
- Чайковський А.** – 485
Чайковський Ф. – 546
- Чеботарьов Х. – 145
Челінцев О. – 232
Челлен Р. – 32, 331
Черваньов І. – 194, 195
Черемшина М. – 489
Чернявський А. – 386
Чівіліхін В. – 12
Човник В. – 395
Чоловський А. – 392
Чорна О. – 552
Чорний І. – 518
Чорний Марко – 552
Чорний Микола – 552
Чорний П. – 552
Чорний Я. – 552, 553
Чорновіл В. – 493
Чорновіл Я. – 424
Чотиригодина М. – 547
Чубайс – 31
Чубинський П. – 16, 17, 18, 24, 40, 148,
150, 151, 172, 190, 192, 196, 452, 674
Чума Мечислав – 311
Чумаченко М. – 602
Чучвара М. – 210
Чучупака В. – 450
- Шаблій О. І.** – 5, 6, 7, 19, 29, 45, 46, 55,
75, 80, 91, 105, 111, 119, 120, 131,
146, 165, 167, 169, 170, 175, 177, 178,
179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186,
187, 188, 194, 199, 201, 203, 204, 205,
206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213,
215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223,
224, 225, 230, 233, 240, 246, 251, 257,
260, 266, 268, 272, 280, 300, 308, 317,
323, 331, 334, 349, 358, 366, 375, 380,
387, 391, 399, 400, 403, 417, 418, 432,
439, 441, 443, 445, 446, 448, 450, 452,
456, 466, 479, 480, 485, 501, 502, 507,
509, 518, 515, 526, 537, 541, 553, 561,
568, 576, 589, 593, 599, 605, 612, 619,

- 623, 631, 635, 639, 640, 648, 651,
655, 657, 658, 659, 660-669, 673, 674,
675
- Шадурський М. – 488
- Шараневич І. – 392
- Шафер В. – 392
- Шафонський О. – 144, 148, 154, 190, 588
- Шахматов О. – 675
- Шашкевич М. – 287, 388, 402, 661
- Шевченко В. С. – 13
- Шевченко Т. Г. – 38, 64, 147, 201, 375,
376, 388, 416, 424, 445, 446, 447, 448,
449, 640, 664, 674
- Шевчишен М. – 212, 222
- Шевчук Л. – 167, 175, 180, 183, 185,
186, 189, 201, 202, 205, 207, 210, 211,
212, 216, 217, 218, 221, 222, 223, 224,
258, 268, 262, 667, 668
- Шевчук С. – 186, 189, 205
- Шевчук Я. – 185, 223, 258
- Шендик І. – 381
- Шептицький А. – 36, 287, 442
- Шиманович І. – 155, 157, 173
- Шимків М. – 364
- Шимонович Й. – 20
- Шимонович Іонікій – 309
- Шімон Т. – 364
- Шлемкевич М. – 309, 313
- Шмигельський А. – 487, 489
- Шпорлюк Р. – 23, 146
- Шраг І. – 155, 157
- Шраг М. – 20, 181, 182, 220
- Штогаренко А. – 431
- Штойко П. – 185, 222
- Шубер П. – 558
- Шульц Б. – 287
- Шульц С. – 182, 202, 221, 667
- Шумський Іван – 553
- Шумський Ілько – 553
- Шумський С. – 553
- Щеглюк С. – 214, 221
- Щербак Ю. – 13
- Щербатий Василь – 517, 553
- Щербатий Влас – 553
- Щербатий М. – 553
- Щербицький В. – 656
- Щурат С. – 381
- Юз** – 544
- Юнг К. – 530
- Юрій Змієборець, Юрій (святий) – 13,
14
- Юст Ю. – 138
- Яблонська С.** – 587
- Яворницький Д. 14, 428, 430, 445
- Яворська В. В. – 624, 627, 628, 631
- Яворський С. – 38, 424
- Язиніна Р. – 208
- Якимович Б. – 452
- Ян III Собеський – 497
- Янгель В. – 431
- Янів В. – 452
- Янків М. – 248
- Яремчишин Б. – 177, 181, 199, 208
- Яросевич Р. – 487
- Ярославенко Я. – 16
- Яснопольський М. – 108, 154, 157
- Яфет – 37
- Яценко Б. П. – 62, 631, 634
- Cahn M.** – 479
- Narasimjuk K.** – 204
- Rosa de G.** – 399

РЕЗЮМЕ

Друга книга вибраних наукових праць Заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка *Шаблія Олега Івановича* є органічним продовженням першої. У ній представлено праці ученого з різних підрозділів дескриптивної (описової) географії України і її земель.

Перший розділ – це географічне українознавство. У ньому розкрито загальні особливості українознавства як сфери дослідження різних наукових дисциплін, тобто міждисциплінарних студій і місце суспільної географії в них. Центральними тут є публікації про сутність географічного українознавства і теорії та практики нових напрямків наукових пошуків в україноцентризмі. Автор ще у 1994 р. обґрунтував *україноцентричний імператив* у географічній науці. Окремо розглядається тема і проблема декомунізації і деколонізації суспільно-географічної науки.

У *другому розділі* головна увага зосереджена на українських географо-історичних дослідженнях, зокрема на проблемах формування української національної географії. *Третій* повністю присвячено формуванню провідної в Україні Львівської суспільно-географічної школи.

У *четвертому розділі* розглядаються проблеми суспільно-географічної регіоналістики. В теорії макрорегіоналізації України обґрунтовано шестичленну суспільно-географічну диференціацію нашої держави. Описано п'ять районоформувальних принципів. Охарактеризовано місце і роль в Україні Західноукраїнського і Карпатського регіонів та Галичини. Підкреслено їх місце у центральноєвропейському вимірі і європейській інтеграції.

В теорії краєзнавства (*п'ятий розділ*) розвинено ідеї міждисциплінарності дослідження міст і сіл (на прикладі с. Космач), реальних і віртуальних міст (в т. ч. у параграфі «Львовознавство»), застосування топонімічних досліджень в обґрунтуванні тенденцій геопросторового розвитку сільських поселень (на прикладі с. Курівці на Зборівщині).

Закінчується друга книга (*шостий розділ*) публікаціями відгуків ученого на докторські дисертації багатьох географів України (*М. Барановський, С. Запотоцький, Н. Коцан, В. Сміль, М. Костриця, В. Яворська* та ін.) та текстами виступів Олега Шаблія під час рекомендації наукових і політичних діячів на почесне звання *Honoris Causa* і з нагоди їх ювілеїв.

Представлено деякі із багаточисельних інтерв'ю автора у засобах масової інформації Києва і Львова. Вони стосуються проблем декомунізації і деколонізації власних географічних назв України, розвитку наукових громадських осередків, як, наприклад, Наукового Товариства ім. Шевченка та ін.

У книзі чітко визначена наукова, ідеологічна і культурологічна позиція її автора, скріплена його оптимізмом і сміливим поглядом та вірою у майбутнє.

SUMMARY

The volume two of the selected research papers the Distinguished Professor of Ivan Franko National University of Lviv – *Oleh Shablii* is an organic continuation of the first. It presents works of scientists from different departments of descriptive geography of Ukraine and its lands.

The first chapter – this is a geographical Ukrainian studies. It disclosed the general features of Ukrainian studies as the spheres of different scientific disciplines, that is, interdisciplinary studies and the place of human geography in them. Here is the central publications about the essence of geographical Ukrainian studies and theories and practices of the new directions of scientific research in the Ukraine centrism. In 1994 the author was substantiated the Ukraine centrism's imperative in the geographical science. The theme and the problem of the decommunization and the decolonization of human-geographical science was separately considered.

The main attention in *the second chapter* is focused on the ukrainian geographical and historical researches, especially on the problems of the formation of the ukrainian national geography. The *third* is absolutely dedicated to formation the leading in Ukraine the Lviv Scientific School of Human Geography.

The problems of human-geographical regionalistics are considering in the *fourth chapter*. The six-membered human-geographical division of our country substantiated in the theory of macro regionalization of Ukraine. The five district formation principles are described. The place and role of the Western Ukraine, Carpathian region and Halychyna in the Ukraine are characterized. Their place in the Central European dimension and European integration was underlined.

In the theory of land studies (*fifth chapter*) developed the idea of interdisciplinary studies of cities and villages (on example, v. Kosmach), real and virtual cities (in the chapter «Lviv studies»), the use of toponymic research in the substantiation of the geospatial trends of spatial development of the rural settlements (on example, v. Kurivtsi on the Zborivschyna).

The second book (*sixth chapter*) ends the publications of the responses of scientist on the doctoral dissertations of many scientists geographers of Ukraine (*M. Baranovs'kyi, S. Zapotots'kyi, N. Kotsan, V. Smal, M. Kostrytsia, V. Yavors'ka* et al.) and Oleh Shablii's speeches during recommendations the scientific and political figures in the title Honoris Causa and on the occasion of their anniversaries.

Some of the author's numerous interviews in the Kyiv and Lviv media were submitted. They relate to the problems of decommunisation and decolonization of own geographical names of Ukraine, development of public research centers, such as the Shevchenko Scientific Society and others.

In the book clearly defined scientific, cultural and ideological position of the author, which sealed with his optimism, brave vision and faith in the future.

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	5
I. СУЧАСНЕ ГЕОГРАФІЧНЕ УКРАЇНОЗНАВСТВО	7
1. <i>Україна: назва і державна символіка</i>	7
Походження назви Україна.....	7
Символи Української держави.....	9
2. <i>Суспільно-географічне українознавство</i>	19
Українознавство: сфера досліджень чи окрема наука.....	19
Імператив україноцентризму в національній географічній науці.....	29
Проблеми декомунізації та українізації суспільної географії.....	46
3. <i>Сучасні і перспективні проблеми суспільної географії України</i>	55
Проблеми демо- та етногеографії.....	55
Дослідження міських поселень.....	75
Загальні риси розвитку національного комплексу.....	80
Україна на рубежі ХХІ століття.....	91
II. УКРАЇНСЬКІ ГЕОГРАФО-ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	105
1. <i>Історичні виміри і парадигми національної суспільної географії</i>	105
Історичні виміри національної географії.....	105
Парадигми і постнекласика в українській суспільній географії.....	111
2. <i>Українські землі у працях давніх географів</i>	120
Україна у працях землезнавців.....	120
Знання про українські землі у середньовіччі.....	131
3. <i>Українська національна географія і головні наукові центри</i>	146
Формування української національної географії.....	146
Наукові суспільно-географічні центри.....	165
III. ЛЬВІВСЬКА СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ШКОЛА	170
1. <i>Етапи і напрямки формування та розвитку</i>	170
Етапи становлення.....	170
Напрямки розвитку Львівської суспільно-географічної школи	
у повоєнний період.....	176
Львівська суспільно-географічна школа: дискусійні питання	
зародження та становлення і сучасні проблеми розвитку.....	188
2. <i>Ядро Львівської суспільно-географічної школи</i>	206
Кафедра економічної і соціальної географії ЛСГШ.....	206
Суспільно-географічні дослідження за роки незалежності.....	218

IV. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА.....	225
1. Теоретичні проблеми макрорегіоналізації України.....	225
Питання методології і теорії макрорегіоналізації.....	225
Історико-географічні та методологічні аспекти макрорегіоналізації.....	230
Економічна макрорегіоналізація.....	233
Сучасне соціально-економічне макрорайонування.....	238
Державна регіональна політика і регіоналізація.....	246
Територіально-адміністративний устрій.....	251
Теоретико-методологічні аспекти дослідження депресивності регіонів.....	257
2. Західний район України.....	260
Володимир Кубійович про західноукраїнське прикордоння.....	260
Західноукраїнське прикордоння: делімітація і суспільно- географічні проблеми	266
Демографічне старіння населення Західної України.....	273
Суспільно-географічні особливості регіону.....	280
3. Галичина як історико-географічний регіон.....	300
С. Рудницький про Галицьку державність.....	300
Галичина у центральноевропейському вимірі.....	308
4. Карпатський регіон України.....	317
Карпатський регіон у центральноевропейському контексті.....	317
Географічне і геополітичне положення регіону.....	323
Населення і поселення Українських Карпат.....	334
Антропогеографічні дослідження.....	349
Суспільно-географічне районування.....	353
Економіко-, соціально- та еколого-географічні дослідження басейну верхньої Тиси.....	358
Проблеми дослідження компонентної структури.....	366
V. КРАЄЗНАВСТВО.....	375
1. Краєзнавство у Галичині.....	375
Осягнення природи в поезії Івана Франка.....	375
Краєзнавчі дослідження у Галичині в міжвоєнний період.....	379
2. Львовознавство.....	387
Львовознавство: підходи, аспекти, проблеми.....	387
Найбільше місто на Головному європейському вододілі.....	400
Природні умови Львова та Підльвів'я.....	403
Визначний львовознавець.....	418

3. Краєзнавчі нариси великих міст України.....	421
“Матір городів руських”.....	421
Столиця на час.....	425
Дніпропетровськ – Січеслав.....	429
Головний порт держави.....	432
Місто териконів і троянд.....	436
4. Духовні осередки України.....	439
Трикутник духовності Волині.....	439
Подільська святиня.....	441
Тут зійшлися три культури.....	443
Перлина Гетьманщини.....	445
Хортиця.....	446
“Чигрине, Чигрине!”.....	448
Бахчисарай – Чуфут-Кале.....	450
Село Космач.....	452
5. Українське Розточчя.....	456
Демографічна ситуація.....	456
Розвиток і структура господарства.....	466
Перспективи розвитку Яворівського району.....	480
6. Краєзнавчі дослідження села Курівці.....	485
Епізод у біографії Івана Франка.....	485
Походження назви села.....	493
Просторово-географічне вивчення мікротопонімії.....	501
Географічне розташування села.....	507
Розвиток території села.....	515
Пісні у записах Осипа Роздольського.....	526
Усна народна творчість.....	537
Прізвиська, імена та роди.....	541
7. Унікальні гідро-атмосферні явища на озері Пісочному (спроба краєзнавчого аналізу).....	553
VI. РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ, ВИСТУПИ ТА ІНТЕРВ'Ю.....	561
1. Відгуки та рецензії.....	561
На докторську дисертацію Миколи Барановського.....	561
На наукове дослідження Мар'яни Долинської.....	570
На докторську працю Сергія Запотоцького.....	576
На докторський твір Миколи Костриці.....	584
На наукове дослідження Наталії Коцан.....	589
На докторську дисертацію Володимира Круля.....	593
На докторський твір Алли Мельник.....	599

На докторську працю Валентини Смаль.....	605
На докторське дослідження Сергія Сонька.....	612
На дисертацію Петра Сухого.....	619
На докторський твір Вікторії Яворської.....	624
На докторське дослідження Бориса Яценка.....	631
2. Виступи та пропозиції.....	635
Українська національна ідея.....	635
Про вибір місця у Львові для пам'ятника Тарасові Шевченку.....	640
На підтримку Івана Дзюби.....	646
На підтримку Броніслава Коморовського.....	648
На 80-літті Олега Купчинського.....	651
3. Інтерв'ю та звернення.....	655
Круглий стіл у редакції газети “За вільну Україну”.....	655
Наука потребує декомунізації.....	659
Про декомунізацію власних географічних назв.....	669
Український час і простір.....	673
У фокусі географічних проблем.....	678
Іменний покажчик.....	682
Резюме (укр.).....	696
Summary (анг.).....	697

CONTENT

<i>Foreword</i>	5
I. CURRENT GEOGRAPHICAL UKRAINIAN STUDIES	7
1. Ukraine: the name and national symbols	7
Origin of the name Ukraine.....	7
Ukrainian State Symbols.....	9
2. Human-geographic Ukrainian Studies	19
Ukrainian Studies: the scope of research or a separate science.....	19
Imperative of ukrainian centrism in the national geographical science.....	29
Decommunisation and Ukrainianisation problems of Human geography....	46
3. Current and future problems of Human geography of Ukraine	55
Problems demo- and ethnogeography.....	55
Research of urban settlements.....	75
General features of National complex development.....	80
Ukraine at the turn of the XXI century.....	91
II. UKRAINIAN GEOGRAPHICAL-HISTORICAL RESEARCH	105
1. The historical aspects and paradigm of National Human geography	105
The historical aspects of National Human geography.....	105
Paradigms and Post Nonclassical research of Ukrainian Human geography...	111
2. Ukrainian Lands in the works of ancient geographers	120
Ukraine in the works of geographers.....	120
Knowledge about Ukrainian lands in the Middle Ages.....	131
3. Ukrainian national geography and main research centers	146
Forming of Ukrainian national geography.....	146
Human-geographical centers.....	165
III. LVIV SCIENTIFIC SCHOOL OF HUMAN GEOGRAPHY	170
1. Stages and directions of forming and development	170
Stages of forming.....	170
Development directions of Lviv scientific school of Human geography in the postwar period.....	176
Lviv scientific school of Human geography: discussion questions of origin and formation and current development problems.....	188
2. The core of Lviv scientific school of Human geography	206
Department of Economic and Social Geography of Lviv Human-geographical scientific school.....	206
Human-geographical researches since independence of Ukraine.....	218

IV. HUMAN-GEOGRAPHICAL REGIONAL STUDIES.....	225
1. Theoretical problems of macroregionalization of Ukraine.....	225
Problems of methodology and theory of macroregionalization.....	225
Historic-geographical and methodological aspects of macroregionalization.....	230
Economic macroregionalization.....	233
Modern social and economic macroregionalization.....	238
Regional policy of state and regionalization.....	246
Territorial and administrative structure.....	251
Theoretical and methodological aspects of the study of region depression.....	257
2. Western region of Ukraine.....	260
Volodymyr Kubiyovych about Western-Ukrainian borderland.....	260
Western-Ukrainian borderland: delimitation and human-geographical problems.....	266
Demographic aging of population of Western Ukraine.....	273
Human-geographical features of the region.....	280
3. Halychyna as a historical and geographical region.....	300
S. Rudnyts'kyi about Halician statehood.....	300
Halychyna in Central European dimension.....	308
4. Carpathian region of Ukraine.....	317
Carpathian region in Central European context.....	317
Geographical and geopolitical location of the region.....	323
Population and settlements of the Carpathian region.....	334
Anthropo-geographical researches.....	349
Human-geographical regionalization.....	353
Economic-, social- and ecological- and geographical research of Upper Tisa basin.....	358
Research problems of component structure.....	366
V. LAND STUDIES.....	375
1. Land Studies in Halychyna.....	375
Cognition of nature in Ivan Franko's poetry.....	375
Land Studies in Halychyna of interwar period.....	379
2. Lviv City Studies.....	387
Lviv City Studies: approaches, aspects, problems.....	387
The largest city on the Main European watershed.....	400
Environmental conditions of Lviv and lands near Lviv.....	403
Famous researcher of Lviv?.....	418
3. Essays about big cities of Ukraine.....	421
"Mother of Rus' cities".....	421

Capital for a while.....	425
Dnitropetrovs'k – Sicheslav.....	429
The main port of State.....	432
The city of slagheaps and roses.....	436
4. The spiritual centers of Ukraine.....	439
Volyn' Triangle of spirituality.....	439
Shrine of Podillia.....	441
Three cultures came together here.....	443
Pearl of Hetmanschyna.....	445
Khortytsia.....	446
“Chyhryne, Chyhryne!”.....	448
Bakhchysaray – Chufut-Kale.....	450
Kosmach village.....	452
5. Ukrainian Roztochya.....	456
The demographic situation.....	456
Development and structure of the economy.....	466
Prospects of development of Yavoriv District.....	480
6. Land Studies of Kurivtsi village.....	485
Episode of Ivan Franko biography.....	485
The origin of name of the village.....	493
Space-geographical study of place names.....	501
The geographical location of the village.....	507
The territorial development of the village.....	515
Songs recorded by Osyp Rozdols'kyi.....	526
The Folklore.....	537
The surnames, names and families.....	541
7. Unique hydro-atmospheric phenomena on the PISOCHNE lake (attemp of local analysis).....	553
VI. REVIEWS, RESPONSES, SPEECHES AND INTERVIEWS.....	561
1. Reviews and responses.....	561
Mykola Baranovs'kyi's Doctoral thesis.....	561
Maryana Doluns'ka Doctoral thesis.....	570
Serhiy Zapotots'kyi's Doctoral thesis.....	576
Mykola Kostrytsia's Doctoral thesis.....	584
Nataliyi Kotsan's Doctoral thesis.....	589
Volodymyr Krul's Doctoral thesis.....	593
Alla Melnyk's Doctoral thesis.....	599
Valentyna Smal's Doctoral thesis.....	605
Serhiy Son'ko's Doctoral thesis.....	612

Petro Sukhyi's Doctoral thesis.....	619
Viktoriya Yavors'ka's Doctoral thesis.....	624
Borys Yatsenko's Doctoral thesis.....	631
2. <i>Speeches and offers</i>.....	635
Ukrainian national idea.....	635
About a choice of place for the monument to Taras Shevchenko in Lviv.....	640
For support to Ivan Dziuba.....	646
For support to Bronislaw Komarovskiy.....	648
On 80-th anniversary of Oleh Kupchyns'kyi.....	651
3. <i>Interviews and appeals</i>.....	655
Roundtable in the newspaper "Za vilnu Ukrayinu" ("For free Ukraine").....	655
Science needs decommunisation.....	659
About decommunisation geographical native names.....	669
Ukrainian time and space.....	673
In focus geographic problems.....	678
Names Index.....	682
Summary (Ukr.).....	696
Summary (Eng.).....	697

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ШАБЛІЙ Олег Іванович

СУСПІЛЬНЯ
ГЕОГРАФІЯ

У двох книгах

Книга друга

ПРОБЛЕМИ

українознавства, регіоналістики і краєзнавства

Текст подано в авторській редакції

Технічний редактор *Світлана Сенік*

Коректор *Ольга Мамчур*

Комп'ютерна підготовка і верстка *Ганна Смалійчук*

Переклад на англійську *Любов Котик, Ольга Мамчур, Марія Мирош*;
з польської – *Галина Сохоцька*; з російської – *Марія Пелех*

Формат 70x100/16. Умовн. друк. арк. 56,9. Наклад 200 прим. Зам.

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000.

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Видруковано з готових діапозитивів
у ПрАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас",
вул. Зелена, 20, м. Львів, Україна, 79005.

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 1110 від 08.11.2002 р.